Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

THE UNIVERSITY
OF ILLINOIS
LIBRARY

010.5
MU
v.20

CLASSICS CLASSICS

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

TWINTIGSTE JAARGANG.

1913.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

010.5
MU
v.20

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 20sten Jaargang.

Dr. W. A. Baehrens te Groningen.
Prof. Dr. H. A. van Bakel te Amsterdam.
Prof. Dr. H. G. van de Sande Bakhuyzen te Leiden.
A. A. Beekman te 's-Gravenhage.
Dr. A. Beets te Leiden.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. H. Bolkestein te 's-Gravenhage.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
A. Cohen te Leiden.
Dr. J. Daniels S. J. te Katwijk a. d. Rijn.
Dr. Th. Dokkum te Zutfen.
J. van der Elst te Groningen.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. H. van Gelder te Utrecht.
C. F. Gijsberti Hodenpijl te Vrijenban.
Dr. J. van Ginneken S. J. te Nijmegen.
Dr. G. Gorris S. J. te Maastricht.
Dr. I. H. Gosses te Amsterdam.
J. C. G. Grasé te Amsterdam.
Mr. Seerp Gratama te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Dr. B. ter Haar te Delft.
Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te Alkmaar.
Dr. J. H. Holwerda te Leiden.
Dr. G. van Hoorn te Delft.
Jhr. Mr. J. H. Hora Siccama te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Mej. J. T. Jelgersma te Apeldoorn.
Dr. H. H. Juynboll te Leiden.
Dr. A. H. Kan te Dordrecht.
Prof. Dr. H. T. Karsten te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's-Gravenhage.
Dr. W. Koch te Kiel.
Dr. L. M. G. Kooperberg te 's-Gravenhage.
Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.
C. Kramer te Cornjum (Fr.).
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. B. Kristensen te Leiden.
Dr. E. Kruisinga te Amersfoort.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. E. C. van Leersum te Leiden.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Leiden.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. K. O. Meinsma te Zutfen.
Dr. R. van der Meulen te Leiden.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
†E. W. Moes te Amsterdam.
Dr. W. Mulder S. J. te Tullamore (Ierland).
Dr. F. Muller Jzn. te Utrecht.
Prof. Dr. J. W. Muller te Utrecht.
Mr. C. B. Nederburgh te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. M. van Nes te Leiden.
Prof. Dr. A. Noordtzij te Utrecht.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. O. Opperman te Utrecht.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. H. A. Poelman te Leiden.
Dr. J. Prinsen JLzn. te Nijmegen.
Mej. M. Ramondt te 's-Gravenhage.
Dr. L. Rank te Middelburg.
Dr. B. van Rijswijk te Dordrecht.
Dr. J. Sassen O. P. te Zwolle.
Dr. A. A. van Schelven te Maarsen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
R. Schutte O. S. B. te Oosterhout.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. N. J. Singels te Utrecht.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. J. S. Speyer te Leiden.
Dr. K. E. W. Strootman te Utrecht.
Dr. W. Meerum Terwogt te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
Dr. J. van der Valk te Rotterdam.
Dr. H. D. Verdam te Sneek.
Dr. M. W. de Visser te Leiden.
Dr. J. Ph. Vogel te Amsterdam.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
C. Spoelder te Zwolle.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Dr. C. G. N. de Vooys te Assen.
Dr. J. Vürtheim te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Assen.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. Mariendaal b/ Grave.
Prof. Jhr. Dr. B. C. H. van der Wyck te Doorn.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Leiden.

827635

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Allen, Homeri Opera, V (v. Leeuwen) 282.
Apelt, zie Biehl.
Dez., zie Susemihl.
Aufhauser, Das Drachenwunder des heiligen Georg (de Zwaan) 108.
Auteurs (Les meilleurs) français (Cohen) 306.

Bauer, Die Psychologie Alhazens auf Grund von Alhazens Optik dargestellt (de Boer) 71.
Beekman, Influence de Du Bartas sur la Littérature néerlandaise (Salverda de Grave) 211.
Beer, Pesachim (A. Noordtzij) 421.
Beloch, Griechische Geschichte, I (Valeton) 430.
Belzner, Homerische Probleme, II (van Leeuwen) 401.
Van den Bergh van Eysinga, Die Holländische Radikale Kritik des N. T. (Meyboom) 440.
Biehl-Apelt, Aristotelis de Anima Libri (III Fraenkel) 122.
Bijvanck, De Magnae Graeciae historia (van Gelder).
Bloemink, De lotgevallen van een Garde d'Honneur (Gijsberti Hodenpijl) 219.
Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, I (van Hoorn) 361.
Bode, zie Geiger.
Böhl, Kanaanäer und Hebräer (Thierry) 139.
De Boer-Hettema, De Zeventien Nederlanden omstreeks 1600 (Beekman) 232.
Dez., Groote Platen-Atlas ten gebruike bij het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis (Meinsma) 193.
Borlé, Corneille, Le Cid (Cohen) 306.
De Borries, Phrynichi Sophistae Praeparatio sophistica (J. C. Vollgraff) 326.
Bréhier, Chrysippe (Ovink) 68.
Brillant, Les Secrétaires Athéniens (van Hille) 63.
Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, I (Snouck Hurgronje) 9.
Dez., Kurzgefasste vergleichende Grammatik der Semit. Sprachen (Snouck Hurgronje) 13.
Broers-Roukens, English Idioms and their Dutch Equivalents (Grasé) 295.
De Brouwer, De Romanorum indole e litteris cognoscenda (H. D. Verdam) 248.
Buck, zie Stratton.
Bücheler-Heraeus, Petronii Saturae et Liber Priapeorum (F. Muller) 206.
Burdach-Piur, Vom Mittelalter zur Reformation, II: Briefwechsel des Cola di Rienzo 3—4 (Gorris) 435.

Caetani, Chronographia Islamica, I—II (Snouck Hurgronje) 423.
Cagnat, La frontière militaire de la Tripolitaine à l'époque romaine (Boissevain) 142.
Cézard, Métrique Sacrée des Grecs et des Romains (Meerum Terwogt) 241.
Claeys Boùùaert, Tacitus als Kunstenaar en Geschiedschrijver (Dokkum).
Clédat, Dictionnaire étymologique de la langue française (Sneyders de Vogel) 428.
Cohen-Herderschee, Oude Joodsche Spreekwoorden (Obbink) 301.
Collignon, zie Nicole.
Collitz, Das schwache Präteritum und seine Vorgeschichte (Heinsius) 425.
Consoli, Note critiche e bibliografiche di letteratura Latina (Brakman) 86.
Dez., La Satira prima di D. Giunio Giovenale (Brakman) 86.
Coomaraswamy, Viśvakarma (Vogel) 445.
De Coster, La légende et les aventures héroiques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs (Borgeld) 109.
Cramer, zie Reum.
Cuq, Le Sénatus-consulte de Délos de l'an 166 avant notre ère (van Gelder) 180.

Dahlgren, Les débuts de la cartographie du Japon (de Visser) 389.
David, zie Meyer.
De Decker, Iuvenalis Declamans (van Wageningen) 411.
Deckinger, Die Darstellung der persönlichen Motive bei Aischylos und Sophokles (K. Kuiper) 85.
Diehl, Euripides, Medea mit Scholien (Groeneboom) 43.
Dieterich, Hofleben in Byzanz (Hesseling) 217.
Dieulafoy, Le Mausolée d'Halicarnasse et le Trophée d'Auguste (Six) 187.
Drachmann, Scholia vetera in Pindari Carmina, II (J. C. Vollgraff) 4.
Dreyfus, L'épitre au Fils du Loup par Bahâou'llah (Houtsma) 442.
Drouet, L'Abbé de Saint-Pierre (Kramer) 56.

Eerdmans, Alttestamentliche Studien, IV (Wensinck) 418.
Ehrlich. Untersuchungen über die Natur der griech. Betonung (Faddegon) 321.
Eymael, C. Huygens' Trijntje Cornelisdr. Klucht (Meijer) 332.

Fadi Allah Rashid ed-din, Djami el Tévarikh, Histoire générale du monde. Tarikh-i-Moubarek-i Ghazani, Histoire des Mongols, II (Houtsma) 105.
Fijn van Draat, Rhythm in English Prose (Kruisinga) 337.
Finster, Homer in der Neuzeit (van Leeuwen) 42.
Fischer, Das marokkanische Berggesetz und die Mannesmannsche Konzessionsurkunde (Snouck Hurgronje) 89.
FitzHugh, The Sacred Tripudium (van Hamel) 414.
Dez., Italo-Keltic accent and rhythm (van Hamel) 414.
Van der Flier, Vanwaar onze bijbel? (van Bakel) 382.
Franchet, Céramique primitive (J. H. Holwerda) 186.
Friebel, Fulgentius der Mythograph und Bischof (Wilde) 97.
Fruin-Japikse, Brieven van Johan de Witt, III (Hora Siccama) 264).

Gadde, On the history and use of the Suffixes -ery, (-ry), -age and -ment in English (Fijn van Draat) 55.
Galland, Hohenzollern und Oranien (Moes) 110.
Galletier, M. Tullii Ciceronis Oratio pro Murena (Kan) 6.
Geerebaert, Cicero's Pleitrede voor Milo (Dokkum) 287.
Geiger-Bode, The Mahāvaṃsa (H. Kern) 172.
Van Gelder, Leerboek der Oude Geschiedenis (Valeton) 28.
Gelzer, Die Nobilität der Römischen Republik (Singels) 339.
Gemoll, Xenophontis Institutio Cyri, ed. maior et minor (Werff) 285.
Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft (Speyer) 81.
Goblet d'Alviella, Croyances, Rites, Institutions (Speyer) 222.
Goetz, M. Terenti Varronis Rerum Rusticarum libri tres (van Wageningen) 46.
Grebe, Studia Catulliana (Baehrens) 292.
Grosch, Markgenossenschaft und Grossgrundherrschaft im früheren Mittelalter (Gratama) 16.
Grüner Nielsen, Danske Viser fra Adelsviseböger og Flyveblade 1530—1630, I (Beets) 176.

Digitized by Google

Guitard, Colbert et Seignelay contre la Religion Réformée (Serrurier) 342.
Gutenberg-Gesellschaft (Zehnter Jahresbericht der) (Kruitwagen) 26.
Guttmann, Die philosophischen Lehren des Isaak ben Salomon Israeli (T. J. de Boer) 69.
Guys, zie Legrand.

Haller, Die Marbacher Annalen (Opperman) 377.
Haslinghuis, De Duivel in het Drama der Middeleeuwen (de Vooys) 252.
Haupt-Vahlen-Helm, Catulli, Tibulli, Propertii carmina (Enk) 327.
Hefels, Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII Jahrhundert (Mulder) 102.
Helm, zie Haupt.
Heraeus, zie Bücheler.
Herckenrath, Fransch Woordenboek (Sneyders de Vogel) 273.
Herderschee, zie Cohen.
Herzog, Historische Sprachlehre des Neufranzösischen, I (Sneyders de Vogel) 429.
Hettema, zie De Boer.
Hilka, Historia septem sapientum, I (Borgeld) 270.
Hilka-Söderhjelm, Die Diciplina clericalis des Petrus Alfonsi (Kruitwagen) 441.
Hirzel, Plutarch (Hartman) 202.
Holtzman, Der Tosephtatraktat Berakot (Wensinck) 328.
Dez., Berakot (A. Noordtzij) 421.
Huelsen, zie Kiepert.
Huszár, L'Influence de l'Espagne sur le théâtre français des XVIIIe et XIXe siècles (Kramer) 371.

Jaeger, Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles (Fraenkel) 164.
Japikse, Leerboek der Nederlandsche geschiedenis (van Rijswijk) 354.
Dez., zie Fruin.
Jouguet. La vie municipale dans l'Egypte romaine (Engers) 94.

Karlgren, Sur la formation du gén. plur. en Serbe (R. van der Meulen) 58.
Karsten, Commenti Donatiani ad Terenti fabulas scholia (van Wageningen) 126.
Keith, zie Macdonell.
Kern, Nord-Griechische Skizzen (van Hille) 303.
Kiepert-Huelsen, Formae Urbis Romae Antiquae (Kan) 268.
Kittel, Geschichte des Volkes Israel, I (Böhl) 14.
Klapper, Exempla aus Handschriften des Mittelalters (Kruitwagen) 441.
Kock, Svensk Ljudhistoria (Boer) 90.
Dez., Etymologisk Belysning av några nordiska Ord och Uttryck (Boer) 134.
Koerte, Menandrea, ed. maior et minor (van Leeuwen) 166.
Kohler-Ziebarth, Das Stadtrecht von Gortyn (van Hille) 228.
De Kok, Zieleschoonheid, Franciscus-beschouwingen (Meyboom) 190.
Kolbe, Die Konjugation der Lindisfarner Evangelien (Daniels) 174.
Krohn, Vitruvii de architectura libri decem (Six) 385.
Kromayer, Roms Kampf um die Weltherrschaft (Valeton) 141.
Kühler, Het Socinianisme in Nederland (W. P. C. Knuttel) 106.
Kukula, C. Plinii Caecilii Secundi Epistularum libri novem. Epist. ad Trajanum. Panegyricus (Hartman) 369.
Kurschat, Litauisches Lesebuch, I—II (R. van der Meulen) 179.
Kurth, La cité de Liège au moyen-âge (Gosses) 259.

Leendertz, Diederic van Assenede, Floris ende Blancefloer (Muller) 131.
Legrand-Guys, Bibliographie Albanaise (Hesseling) 8.
Lehmann, Textbuch zur Religionsgeschichte (Obbink) 304.
Lemaire, Autissier Miniaturiste (Martin) 444.
Von der Leyen, Das Märchen (Ramondt) 183.
Lichtenberger, Novalis (van der Wyck) 213.
Ligthart, Letterkundige Studiën. De kleine Johannes, I (Prinsen) 53.
Lindsay, Isidori Hispalensis Episcopi etymologiarum sive originum libri XX (van Wageningen) 170.
Longnon, Origines et Formation de la Nationalité française (Salverda de Grave) 434.
Loth, Contributions à l'étude des romans de la Table Ronde (van Hamel) 373.
Lucot, Palladius, Histoire Lausiaque (de Zwaan) 349.
Lündberg-Sperber, Härnevi (Boer) 189.

Maas, Apollonius Dyscolus, De Pronominibus (Fraenkel) 201.
Macdonell-Keith, Vedic Index of names and subjects (Caland) 250.
Margoliouth, Yáqut, The Irshád al Aríb ilá Ma'rifat al-Adíb, V (Houtsma)
Marmelstein, Racine, Athalie (Cohen) 306.
Marouzeau, Revue des Comptes Rendus d'Ouvrages relatifs à l'Antiquité Classique (F. Muller) 163.
Marsan, La Bataille romantique (van der Elst) 297.
Mattson, Etudes phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth (Snouck Hurgronje) 210.
Mayer, Machiavellis Geschichtsauffassung und sein Begriff Virtù (J. T. Jelgersma) 300.
Meilink, De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der 14e eeuw (Poelman) 142.
Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes (Kluyver) 1.
Meyer, Der Papyrusfund von Elephantine (Wensinck) 146.
Dez., Theopomps Hellenika (Bolkestein) 214.
Dez., Histoire de l'Antiquité, I, trad. p. David (van Gelder) 298.
Mohlberg, Rudolf de Rivo, der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie, I (Schutte) 23.
Montet, De l'état présent et de l'avenir de l'Islam (Snouck Hurgronje) 148.
Morel-Fatio, Une histoire inédite de Charles-Quint par un Fourrier de sa Cour (Kooperberg) 217.
Mutschmann, Sexti Empirici Opera (Ovink) 147.

Neher, Der Anonymus De Rebus Bellicis (Slijper) 89.
Neugebauer, Sterntafeln von 4000 vor Chr. bis zur Gegenwart (H. G. van de Sande Bakhuyzen) 186.
Nicolas, Essai sur le Chéikhisme I, III, IV (Houtsma) 442.
Dez., Le Béyan persan traduit du persan (Houtsma) 442.
Nicole, Catalogue des Vases Peints au Musée national d'Athène (Six) 64.
Nijhoff, Bibliographie de la typographie néerland. des années 1500 à 1540, XVIII—XIX (Kruitwagen) 388.
Nilsson, Etudes sur le culte d'Ichtar (Böhl) 370.
Nissen, S. Abercii Vita (de Zwaan) 305.
Norden, zie Gercke.
Nouaillac, Henri IV raconté par lui-même (Blok) 301.

Van Ophuijsen, Glossarium, behoorende bij het Maleisch Leesboek (H. H. Juynboll) 294.
Otte, Kennt Aristoteles die sogenannte tragische Katharsis? (Fraenkel) 45.

Partsch, Des Aristoteles Buch „Ueber das Steigen des Nil" (Koch) 20.
Pellissier, Le Réalisme du Romantisme (Kramer) 254,

Digitized by Google

Peter, Wahrheit und Kunst, Geschichtschreibung und Plagiat im klassischen Altertum (van Gelder) 62.
Dez., Die römischen sogen. XXX Tyrannen (Strootman) 93.
Philologische Vereinigung des Kön. Carola-Gymn. zu Leipzig, Florilegium Latinum, III (Kan) 71.
Piur. zie Burdach.
Pohlenz, Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V, I (Dokkum) 127.
Pont, Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618 (Knappert) 229.
Portal, Antologia Provenzale (Sneyders de Vogel) 13.
Poulsen, Der Orient und die frühgriechische Kunst (Six) 383.
Prins, Nieuwe Fransche Spraakkunst voor Hollanders (Salverda de Grave) 307.
Prinz-Wecklein, Euripidis Fabulae, I—II (van IJzeren) 5.
Von Prittwitz-Gaffron, Das Sprichwort im Griechischen Epigramm (Schepers) 407.

Reinach, L'anarchie monétaire et ses remèdes chez les anciens Grecs (Boissevain) 63.
Reinhardt, De Graecorum Theologia capita duo (W. E. J. Kuiper) 323.
Reitzenstein, Das Märchen von Amor und Psyche (Vürtheim) 226.
Reum-Cramer, Dictionnaire de Style à l'usage des Néerlandais (Salverda de Grave) 296.
De Ricci, Catalogue raisonné des premières impressions de Mayence (Kruitwagen) 26.
Ritschl, Dogmengeschichte des Protestantismus, II, 1 (van Nes) 271.
Robbins, The Hexaemeral Literature (Obbink) 417.
Rockliff, An Experiment in History Teaching (Mulder) 305.
Roemer, Aristarchs Athetesen in der Homerkritik (Groeneboom) 404.
Roos, Studia Arrianea (van Hille) 246.
Dez., Catalogus der incunabelen van de bibliotheek der Rijksuniv. te Groningen (Kruitwagen) 386.
Rothe, Der augenblickliche Stand der homerischen Frage (van Leeuwen) 401.
Roukens, zie Broers.

Von Salis, Der Altar von Pergamon (C. W. Vollgraff) 266.
Schonack, Der Horaz-Unterricht (van der Valk) 391.
Dez., Die Rezeptsammlung des Scribonius Largus (van Leersum) 413.
Schultz, Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise, II (Hesseling) 123.
Seillière, A. Schopenhauer (van der Wyck) 351.
Sesan, Kirche und Staat im römisch-byzantinischen Reiche, I (de Zwaan) 258.
Shewan, Homeric Games at an Ancient St. Andrews (Koster) 190.
Sihler, C. Julius Caesar (Singels) 339.
Sjögren, M. Tulli Ciceronis ad Quintum fratrem Epistolarum libri tres (Karsten) 204.
Slijpen, Disputatio critica de Carminibus Horatii sex, quae dicuntur Odae Romanae (Rank) 48.
Smit, Sexaginta (Spoelder) 353.
Söderhjelm, zie Hilka.
Sperber. zie Lundberg.
Staerk, Jüdisch-aramäische Papyri aus Elephantine (Wensinck) 147.
Stangl, Ciceronis Orationum Scholiastae, II (Brakman) 366.
Steenhoff, Nederlandsche Schilderkunst in het Rijksmuseum, I (Martin) 231.
Sternkopf, Ciceros ausgewählte Reden, 3e, 4e, 5e u. 6e Philipp. Rede (Brakman) 168.
Dez., Ciceros ausgewählte Reden, IX (Brakman) 409.
Stille, Petite Anthologie du Théâtre français, I—II (Cohen) 306.
Stratton-Buck-Sturtevant, Studies in Greek Noun-Formation. Labial Terminations, I—II (van IJzeren) 121.
Strowski, Tableau de la Littérature française au XIXe siècle (Kramer) 91.
Stuhrmann, Die Idee und die Hauptcharaktere der Nibelungen, III (Boer) 55.
Sturtevant, zie Stratton.
Susemihl-Apelt, Aristoteles, Ethica Nicomachea (Fraenkel) 166.

Theissen, De Regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden (Haak) 344.
Thierry, De religieuze beteekenis van het Aegyptische Koningschap, I (Boeser) 380.
Thurston Peck, A History of Classical Philology (Singels) 83.
Tobler, Vermischte Beiträge (Salverda de Grave) 135.
Tourneux-Vitrac, Hardy, Mes Loisirs, I (Krämer) 438

Vahlen, zie Haupt.
Von den Velden, Registres de l'Eglise réformée néerland. de Frankenthal 1565—1689, I (van Schelven) 349.
Vitrac, zie Tourneux.
Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, II—IV (Nederburgh) 447.
Vollmer, Q. Horatii Flacci Carmina (van Wageningen) 410.
Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik (van Wijk) 255.

Wackernagel, Ueber einige antike Anredeformen (Hesseling) 281.
Walch, Petite Anthologie de Prosateurs français, III (Cohen) 306.
Waltzing, M. Minucii Felicis Octavius (Wilde) 293.
Wecklein, Ausgewählte Tragödien des Euripides, X (ter Haar) 272.
Dez., Ausgewählte Tragödien des Euripides, XI (van IJzeren) 448.
Dez., zie Prinz.
Werner, Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters (Slijper) 208.
Wessner, Ciceros Rede für T. Annius Milo (Kan) 6.
Von Westenholz, Kardinaal Rainer von Viterbo (J. P. Sassen) 65.
White, The Verse of Greek Comedy (van IJzeren) 363.
Witkowski, Epistulae privatae Graecae (Engers) 286.
Wolfram, Die Germanischen Heldensagen als Entwicklungsgeschichte der Rasse (Boer) 52.
Wright, Comparative Grammar of the Greek Language (H. D. Verdam) 163.

Yrondelle, Histoire du Collège d'Orange 1573—1909 (Krämer) 183.

Zedler, Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36zeilige Bibel (Kruitwagen) 26.
Ziebarth, zie Kohler.
Zielinski, Cicero im Wandel der Jahrhunderte (Brakman) 247.

Digitized by Google

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Akademie (Koninklijke) van Wetenschappen 30, 72, 111, 151, 193, 234, 274, 308, 355, 392.
Archives de la Maison d'Orange-Nassau, 5de serie, dl. II, bewerkt d. Dr. F. J. L. Krämer 236.

Barnouw (A. J.), Oliver Goldsmith en Justus van Effen 72.
Bartsch-Wiese, Chrestomathie de l'ancien français 312.
Beelaerts van Blokland (A. W.), De moord op Jonkvrouw Aleid van Poelgeest en Willem Cuser, en hetgeen daarop is gevolgd 309.
Bibliotheca philologica classica et archaeologica van Burgersdijk en Niermans 75.
Bibliothèque Hachette 449.
Bloeitijd (Uit onzen) 75.
Blok (P. J.), De verandering van Engeland's Staatkunde tegenover de Bataafsche Republiek na 1799, 274.
De Boer (C.), opening der lessen als privaat-docent 75.
Böhl (F. M. Th.), Kanaän vóór den intocht der Israëlieten, volgens Egyptische en Babylonische bronnen 275.
Boekenoogen (G. J.), Nederlandsche kluchtboeken uit de 17de eeuw 194.
Boer (R. C.), Een taalverschijnsel in het Nieuw-Deensch 193.
Boissevain (U. Ph.), Levensbericht van wijlen den heer J. M. J. Valeton 30.
Bredius (A.)., Dordtsche schilders uit de 17de eeuw 308.

Catalogus der afd. Duitsche letterkunde en letterk. geschiedenis der laatste vier eeuwen van de Bibl. der Rijksuniv. te Groningen 356.
Certamen Poeticum Hoeufftianum 278.
Chantepie de la Saussaye (P. D.), Levensbericht van wijlen den heer J. J. P. Valeton jr. 274.
Cohen (G.), Une Chaire nouvelle de Langue et de Littérature françaises. Programme et Méthodes 73.
Colenbrander (H.), 1813, Aard en opdracht der souvereiniteit 355.
Congres (Internationaal Archaeologisch) te Rome 111.
Congres (Vierde Internationaal) voor de Geschiedenis der Godsdiensten te Leiden 31, 72.
Congres (Derde Internat. Historisch) te Londen 153, 312.
Congres (Zevende Philologen-) te Groningen 309, 356.
Congres (32ste Nederlandsch Taal- en Letterkundig) te Antwerpen 30, 31.
Crönert, zie Passow.

Epitome Thesauri Latini 154.

De Fouchier (L. et Ch.), Au pays hollandais 450.
Franck (J.) benoemd tot hoogleeraar in het Nederlandsch te Bonn 74.

Godée Molsbergen (E. C.), opening der lessen als privaat-docent 194.
Dez., Hottentotten, slaven en blanken in Zuid-Afrika 395.
De Groot (J. V.), Lapsing Intelligence 72.

Hanstein's veiling 113.
Hauser (H.), zie Sources.
Heisenberg (A.), Der Philhellenismus einst und jetzt 312.
Hesseling (D. C.), Euripides' Alcestis en de volkspoëzie 112.
Heyne, zie Stamm.
Heyne-Schücking, Béowulf 449.
Huizinga (J.), De beteekenis van 1813 voor Nederlands geestelijke beschaving 393.
Hulshof (A.), opening der lessen als privaat-docent 395.

Joly (H.), La Hollande sociale 276.
Joosting (J. G. C.), opening der lessen als privaat-docent 153.
Jordan, Comparative Religion, its Origin and Outlook 395.

Kalff (G.) over Bosboom-Toussaint's Verspreide Novellen en Geschriften 112.
Dez., Over de aandacht als literair verschijnsel 392.
Knappert (L.), De Gereformeerde Kerk aan den arbeid 1657—1672. 234.
Krämer (F. J. L.), zie Archives.
Kristensen (W. B.), De heilige horens in den Oud-Cretischen godsdienst 234.
Kühler (W. J.), De Beteekenis van de Dissenters in de Kerkgeschiedenis van Nederland 235.

Lectorenvereeniging (Nederlandsche) 113.
Lhoneux (J.), Le mouvement littéraire hollandais en 1912, 449.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, maandvergaderingen 72, 112, 152, 194, 234, 274, 309, 355; jaarvergadering 393.
Molhuysen (P. C.), Het Album Studiosorum der Leidsche Universiteit 274.
Dez., De komst van Scaliger te Leiden 394.

Nijhoff (W.), Nederlandsche Bibliographie 1500—1540, 312.
Noordtzij (A.), De Oudtestamentische Godsopenbaring en het Oud-oostersche leven 30, 72.
Noreen (A.)., Vårt Språk, nieuwe afleveringen 113.

Ólafsson (J.), Orðabók íslenzkrar Tungu 236.
Ovink (B. J. H.), Het Kritisch Idealisme 395.

Passow-Crönert, Wörterbuch der Griechischen Sprache 276.
Petit (L. D.), Supplement op het Repertorium voor vaderl. geschiedenis 395.
Pirenne (Manifestation en l'honneur de H. —) 236.
Polak (L.), opening der lessen als privaat-docent 276.
Pott, Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland 276.
Prijsvragen der Koninklijke Vlaamsche Academie 235.

Rectoraatsoverdrachten 30, 74.

Salverda de Grave, L'influence de la langue française en Hollande d'après les mots empruntés 356.
Scholte (J. H.), Een letterkundige overgangsvorm omstreeks 1700, 73.
Schrijnen (J.), Sociale klassieke taalkunde 74.
Schuchardt (H.), Nubisch und Baskisch 155.
Schücking, zie Heyne.
Six (J.) over Hendrickje Stoffels 355.
Sources de l'histoire de France, bew. d. H. Hauser 75.
Speyer, Notes on the text of the Saundarananda, the poem of Açvaghosa, ed. by Prof. Haraprasād 309.
Stamm-Heyne-Wrede, Ulfilas 312.
Sterck (J. F. M.), Uit het Amsterdamsche tooneelleven op het einde der 17de eeuw 152.
Stichting-De Goeje 153.
Swaen (A. E. H.), De wetenschappelijke beoefening van het Engelsch hier te lande 393.

Digitized by Google

Uhlenbeck (C. C.), De vormen van het Blackfoot 392.

Valkhoff (P.), Rousseau in Holland 355.
Verdam (J.) over het Volksboek van Christoffel Wagenaar 113.
Dez., Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal 236.
Vollgraff (C. W.), Opgravingen te Argos 31.
Vollmer (F.), zie Epitome.
De Vooys (C. G. N.), opening der lessen als privaatdocent 75.
Vürtheim (J. J.), Het ritueel aan het altaar der Artemis Orthia 151.

Wiese, zie Bartsch.
Wilken (G. A.), Verspreide Geschriften 155.
Wrede, zie Stamm.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Abhandlungen der Kgl. Bayer. Akademie der Wissenschaften 115. 396.
Analecta Bollandiana 237. 453.
Anglia 36. 76. 157. 316. 397.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 157. 237.
Archief, Nederlandsch, voor Kerkgeschiedenis 157. 317. 453.
Archievenblad, Nederlandsch 71 197. 397.
Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 117. 196.
Atene e Roma 35. 76. 115. 195. 314. 396.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 36. 315.
Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned.-Indië 156. 277. 452.
Bijdragen, Leuvensche 36. 315.
Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap 317.
Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis enz. 316. 453.
Boek, Het 117. 198. 237. 317.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions & Belles lettres 114. 313. 356. 450.
Bulletin de Correspondance hellénique 314.
Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond 117. 197. 317. 397. 453.
Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma 277.

Eeuw, Onze 36. 77. 157. 198. 237. 277. 317. 357. 397. 454.
Eranos 116.

Forschungen, Indogermanische 155. 195. 313. 450.

Geschichtsblätter, Hansische 237.
Gids 36. 117. 157. 197. 277. 317. 357. 397. 454.
Gids, Indische 117. 398.
Gids, Nieuwe 77. 117. 237. 277. 317. 358. 398. 454.
Gids, Vlaamsche 117.

Hermes 35. 116. 396. 451.

Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 316.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 35. 76. 116. 357. 452.
Jahreshefte des Österreich. Archäolog. Institutes 195.
Journal of Hellenic Studies 155. 452.
Journal des Savants 34. 75. 115. 155. 236. 276. 313. 356. 396. 450.

Mémoires de la Société de Linguistique 75. 236. 313. 450.
Mitteilungen, Neuphilologische 316. 397.
Mitteilungen des Kais. Deutschen Archäolog. Institutes. Athen. Abt. 115. Röm. Abt. 35. 156. 356.
Mnemosyne 76. 313. 450.
Musée belge 35. 115. 356. 451.
Museum, Rheinisches 34. 155. 313. 451.

Nachrichten v. d. Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 356.

Oud-Holland 197. 277.

Philologus 34. 115. 237. 356.

Review, English Historical 277. 397.
Revue archéologique 35. 116. 155. 276. 357. 451.
Revue historique 77. 197. 277. 357.
Revue de l'Instruction publique en Belgique 116. 357. 452.
Rivista di Filologia e di Istruzione classica 35. 156. 451.
Romania 36. 116. 196. 316. 453.

Sitzungsberichte der Kgl. Bayer. Akademie der Wissenschaften 115. 396.
Studiën 36. 117. 158. 198. 277. 317. 354.
Studien, Wiener 314.

Taalgids, Nieuwe 36. 157. 196. 315. 453.
Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen 118.
Tijdschrift voor Geschiedenis enz. 36. 77. 157. 237.
Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijksk. Genootschap 117. 197. 317. 453.
Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde 77. 453.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 76. 196. 397. 452.
Tijdschrift, Theologisch 36. 77. 117. 198. 277. 358. 454.
Tijdspiegel 36. 117. 158. 198. 237. 317. 358. 398. 454.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen 195.
Vierteljahrschrift, Historische 157. 197. 317. 453.
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirschaftsgeschichte 77. 198. 397.
Vragen van den Dag 357.
Vragen des Tijds 117. 158. 317. 358. 398.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellsch. 76. 196. 315. 396.
Zeitschrift für deutsche Philologie 196.
Zeitschrift für deutsche Wortforschung 36. 316. 453.
Zeitschrift, Historische 117. 197. 237. 317. 397.
Zeitschrift für die oesterreich. Gymnasien 35. 116. 157. 315. 337. 452.
Zeitschrift für romanische Philologie 77. 196. 277. 316. 397. 453.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 115. 396.
Zeitschrift, Westdeutsche 157. 357.
Zeitschrift, Wiener, für die Kunde des Morgenlandes 156.

Digitized by Google

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte bespreking onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Akadem. Bokhandel, Upsala 189.
Alcan, Paris 68.
Altmann, Leipzig 52.
Anderson Brothers, Charlottesville 414.
Appelberg, Upsala 58. 210. 370. 389.
Beck, München *312.
Bloud, Paris 213. *276. 351.
Bohn, Haarlem 229.
Ter Braak, Deventer 301.
Brand, Bussum 190.
Brill, Leiden 105. 174. 380. *395. 447.
Bukowinaer Vereinsdruckerei, Czernowitz 258.
Bureaux du Recueil de Travaux publ. par les membres des conférences d'histoire et de philologie, Louvain 23.
Burgersdijk & Niermans, Leiden *75.
Champion, Paris 56. 63. 67. 73. 180. *356. 371. 373. 442.
Clarendon Press, Oxford 170. 282.
Danel, Lille 444.
Deichert (Böhme) Leipzig 304.
Delaplane, Paris 91.
Dequesne, Mons *236.
Diederichs, Jena 440.
Dieterich (Weicher), Leipzig 85. 202.
Van Doesburgh, Leiden 294.
Van Dorp, Semarang *155.
Ebering, Berlin 16.
Eleftheroudakis & Barth, Athene 8.
Eranos' Förlag, Gotheburg 204.
Fischer, Jena 413.
Fontemoing & Cie, Paris 94.
Freytag, Leipzig 366.
Frowde, London 163. 170. 172.
Galatola, Catania 86.
Geuthner, Paris 148. 186. 222. 298. 423. 442.
Gleerup, Lund 55. 90. 113.
Göschen, Leipzig 149.
Van Goethem, Gand 411.
Van Goor, Gouda 219. 296. *308. 353. *355.
Gyldendalske Boghandel, København 176.
Hachette & Cie, Paris 1. 6. 254. 297. 428. *449. *450.
Hanstein, Bonn 174.
Harrassowitz, Leipzig 90.
Heckenhauer, Tübingen 89.
Heitz, Strassburg 110.
Hinrichs, Leipzig 123. 136. 146. 186. 271.
Hirzel, Leipzig 135. 327.
Van der Hoek, Leiden 252.
Hoepli, Milaan 13.
Hollandia-drukkerij, Baarn *75.
John Hopkins Press, Baltimore 425.
Keurboekerij, Leuven-Brussel 287. 289.
Klincksieck, Paris 63. 142. 180. 187. 217. 241.
Lacomblez, Bruxelles 109.
Van Langenhuysen, Amsterdam 74.
Librairie Evangélique, Bruxelles 349.
Loescher, Roma 86.
Longmans, London 305.
Luzac & Co.. Londen 105. 174. 445.
Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 231.
Macmillan Compy, New-York 83.
Macmillan & Co., London 140. 363.
Marcus & Weber, Bonn 6. 43. 147. 201.
Masson, Poitiers 211.
Meulenhoff, Amsterdam 306. 344.
Müller, Amsterdam 264.
Murray, London 250.
Niemeyer, Halle 214.
Nieuwenhuys, Breda *234.
Nouvelle Librairie nationale 434.
Nijhoff, 's-Gravenhage *312. 388.
Noordhoff, Groningen *234. 295. 307.
Ohlssons Boktryckeri, Lund 134.
Oldenbourg, München 300.
Oosthoek, Utrecht *395.
Perthes, Gotha 14.
Picard, Paris *75. 301. 342. 349. 438.
Privat, Toulouse 342.
Quelle & Meyer, Leipzig 183.
Reimer, Berlin 266. 268.
Reuther & Reichard, Berlin 9. 13. 89.
Revers, Dordrecht *236.
Ruijs, Utrecht 72. 382.
Schöningh, Paderborn 55. 97. *312. *449.
Sijthoff, Leiden 106. 125. 131. 193. 235. *236.
Stauffer, Leipzig 417.
Tempsky, Wien 366.
Teubner, Leipzig 4. 5. 20. 41. 46. 60. 71. 81. 93. 102. 108. 122. 127. 141. 147. *154. 166. 226. 246. 247. 272. 285. 286. 305. 326. 339. 361. 369. 383. 385. 401. 404. 410. 448.
Thieme, Zutfen 332.
Thin, Edinburgh 190.
Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 395.
Tjeenk Willink, Zwolle 232.
Töpelmann, Giessen 52. 328. 407. 418. 421.
Trübner, Strassburg 430.
University Press, Chicago 121.
University Press, Oxford 163. *395.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 228. *276. 281. 425.
Verlag der Gutenberg-Gesellschaft 26.
Voigtländer, Leipzig 217.
Vogel, Leipzig *312.
Weidmann, Berlin 45. 164. 168. 206. 255. 303. 321. 323. 377. 391. 401. 409. 435.
Welter, Paris 8.
Winter, Heidelberg 65. 208. 270. 337. 429. 441.
De Wit, Cormaux, Demarteau, Bruxelles-Liège 259.
Wolters, Groningen 28. 53. *71. 73. *75. *234. 248. 273. 275. *276. *308. 354. *355. *356. 386.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

20ste Jaargang. — N°. 1. — Oct. 1912.

Meillet, Introd. à l'étude compar. des langues indo-européennes[3] (Kluyver).
Scholia vetera in Pindari Carmina rec. Drachmann, II (J. C. Vollgraff).
Euripidis Fabulae ed. Prinz et Wecklein (van IJzeren).
Ciceros Rede für Milo hrg v. Wessner (Kan).
Ciceronis Oratio pro Murena p. Galletier (Kan).
Legrand, Bibliogr. albanaise (Hesseling).
Brockelmann, Grundriss d. vergleich. Gramm. d. semit. Sprachen, I (Snouck Hurgronje).
Brockelmann, Kurzgef. vergleich. Gramm. d. semit. Sprachen (Snouck Hurgronje).
Portal, Antologia Provenzale (Sneyders de Vogel).
Kittel, Gesch. d. Volkes Israel, I (Böhl).
Grosch, Markgenossenschaft u. Grossgrundherrschaft im früh. Mittelalter (Gratama).
Partsch, Des Aristoteles Buch „Ueber das Steigen des Nil" (Koch).
Mohlberg, Radolf de Rivo (Schutte).
De Ricci, Catal. raisonné d. premières impressions de Mayence (Kruitwagen).
Zedler, Die Bamberger Pfisterdrücke (Kruitwagen).
10ter Jahresbericht d. Gutenberg-Gesellschaft (Kruitwagen).
Schoolboeken:
Van Gelder, Leerboek d. Oude Geschiedenis (Valeton).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.
Rectificatie.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Troisième édition. Paris, Hachette et Cie. 1912. (Pr. fr. 10).

De eerste druk van dit werk verscheen in 1903, de tweede in 1908. Beide uitgaven zijn in het *Museum* aangekondigd door den heer Speyer (XI, 201 en XVI, 1). Een verslag over de Duitsche vertaling van den tweeden druk vindt men *Mus.* XVII, 201. Thans is een derde druk verschenen, die minder verschilt van den tweeden dan deze van den eersten. De verschillende hoofdstukken zijn dezelfde als in de uitgave van 1908, en men kan bladzijden achtereen doorlezen waarin de tekst zoogoed als niet is veranderd. Doch men vindt ook herhaaldelijk wijzigingen, vooral toevoegsels waardoor de bedoeling van den auteur duidelijker moet worden gemaakt. Van het meeste belang zijn die zeker wel in het eerste hoofdstuk, dat over de Methode handelt, en vooral in de tweede onderafdeeling.

In de twee vroegere uitgaven gaf de heer Meillet een beschrijving van „le type normal de l'évolution linguistique", die hij nu anders voordraagt. Als normaal beschouwde hij vroeger de veranderingen die ontstaan doordat een volgend geslacht de taal van het vorige onwillekeurig wijzigt, ook zonder dat bepaalde maatschappelijke oorzaken daartoe aanleiding geven. Die wijziging kan meer of minder snel gaan, maar de geslachten die te gelijk leven hebben nooit het gevoel dat zij een verschillende taal spreken; er is eene „continuité linguistique". Daartegenover stelde de heer Meillet vroeger den invloed van de eene taal op de andere, hetzij dat een taal vreemde woorden in zich opneemt, hetzij dat een volk, door welke oorzaken ook, zich een vreemde taal gaat eigen maken. En dan volgde dit: „en faisant abstraction de ces deux derniers genres de changements qui ont pour causes des accidents historiques, tout le développement des langues est continu. .... C'est ce développement qui forme l'object propre de la linguistique", enz.

Dit is nu veranderd. Vooreerst heeft de schrijver ingezien dat de meest „normale" veranderingen niet alleen phonetisch en zuiver morphologisch zijn, maar dat ook veranderingen in het gebruik der woorden tot de meest natuurlijke moeten worden gerekend; een geheele bladzijde daarover heeft hij aan zijn betoog toegevoegd. En dan laat hij niet meer volgen: „tel est le type normal de l'évolution linguistique", maar: „tel est le type de l'évolution linguistique spontanée". Want de beide andere oorzaken der verandering wil hij nu niet langer als *abnormaal* beschouwen. Integendeel. Men moet het begrip van den invloed eener vreemde taal zuiver bepalen. En dan valt daaronder ook de macht van bepaalde centra waarvan de taal in een ruimer kring wordt nagevolgd. Hoe gewichtig en hoe gewoon dat verschijnsel is, wordt door den schrijver uitdrukkelijk erkend: „si ce souci de reproduire des parlers dominants n'existait pas, la langue se différencierait à l'infini et ne pourrait plus servir de moyen de communication entre des groupes d'hommes étendus". Aldus heeft de tweede paragraaf een andere strekking gekregen.

En ook de derde, over de ethnologische oorzaken der verandering, is gewijzigd. Na een opmerking over de onbewijsbaarheid van die oorzaken in de formatie van

Digitized by Google

de Romaansche talen, volgde in de vorige drukken het advies: „il ne faut donc pas exagérer l'importance de ce type de changements". Thans is het woord *donc* verdwenen, en volgen er eenige voorbeelden van verandering die de schrijvor juist wel ethnologisch verklaren wil. Aan het slot van de paragraaf is verder deze opmerking toegevoegd, dat inderdaad de taal zeer conservatief is gebleven in streken die, voor zoover de geschiedenis leert, eeuwen lang een gelijksoortige bevolking hebben gehad. De twee bladzijden van dit onderdeel zijn dus nogal zeer omgewerkt, of liever er is op verschillende plaatsen iets ingelascht, waardoor wel de inhoud verbeterd is, maar de vorm misschien wat heeft geleden. Op blz. 12 is de zin die met „au surplus" begint, blijven staan, maar volgt nu niet zoo natuurlijk meer op het voorafgaande als in de vorige drukken. Ook het opschrift „continuité linguistique" past voor deze afdeeling in haar geheel nu niet zoo goed meer, want de hierboven aangehaalde passage die begint met „en faisant abstraction", is nu verdwenen.

Zoo vindt men b.v. ook op blz. 15 een bijvoegsel, verklaarbaar uit den gedachtengang van den schrijver, maar onverwacht voor den lezer. Er wordt gesproken over elementen in een taal, die het regelmatige der klankwetten voor het oog van den beschouwer onhelder maken. Daarop volgde in den eersten druk: „cette cause de trouble n'existe naturellement pas pour les périodes considérées par la grammaire comparée." In den derden wordt het nauwkeuriger: „cette cause de trouble, très grave à l'époque moderne, n'existe pas pour les périodes préhistoriques considérées par la grammaire comparée." De leerling zou misschien gaarne bij deze geruststellende verklaring nog een toelichting ontvangen. Maar hij verwacht niet het zinnetje dat nu in den derden druk onmiddellijk volgt: „Plus on examine les choses de près, et plus ou voit que presque chaque mot a son histoire propre". Dit is niet zeer geschikt om hem te doen vertrouwen op een methode die juist door de toepassing van algemeene regelen iets tracht te vinden over „les parties du développement linguistique qui ne peuvent être suivies à l'aide de documents" (blz. 30). En bij dat zinnetje op blz. 15 past weer een ander toevoegsel in den derden druk op blz. 369: „L'étude des mots ne va pas sans une étude précise des choses". Reeds in den tweeden druk werd gewaarschuwd tegen de lichtzinnigheid der etymologen, die elken vorm als Indogermaansch verklaren die niet blijkbaar aan een hun bekende taal is ontleend. In den derden wordt die waarschuwing nog versterkt (blz. 370), en hierin vindt men (blz. 366) ook dit bijvoegsel: „Sauf en ce qui concerne certains mots, semi-grammaticaux, comme le verbe „être", les pronoms, les démonstratifs, les préverbes, on n'a jamais le droit d'affirmer a priori qu'un mot donné a été transmis de génération en génération depuis l'époque indo-européenne jusqu'à la forme attestée dans un parler donné". Die stelling klinkt zeer krachtig, misschien te krachtig. Want de fout van sommige hartstochtelijke etymologen is niet zoozeer dat zij iets a priori voor waarheid verklaren, als wel dat zij hunne onderstellingen met een gewaagd betoog trachten te bewijzen. Doch met een onderstelling moet ieder beginnen die iets nieuws zal geven, en juist de groote geleerden onderscheiden zich door hun rijke phantasie.

Misschien heeft de heer Meillet den tekst hier en daar eenigszins benadeeld door hem bij te werken voor dezen derden druk; d. w. z. dat hij, den tekst willende verbeteren, niet overal het oude en het nieuwe heeft weten te vereenigen tot een welsluitend geheel. De opmerkzame lezers echter zullen hem erkentelijk zijn voor zijn herziening, en er uit trachten af te leiden hoe de algemeene denkbeelden van den schrijver sinds 1903 zich hebben ontwikkeld. Hij heeft een systematische voorstelling willen geven, volgens de ontdekkingen van zijn leermeester de Saussure; en misschien heeft hij duidelijker dan iemand anders het symbolieke karakter der zoogenaamde reconstructie in het licht gesteld. Maar om klankregels te kunnen stellen moet men vele woorden hebben geëtymologiseerd; en om etymologieën te kunnen geven heeft men algemeene regels noodig, wanneer men van de individueele geschiedenis der woorden weinig of niets weet. De zuiver historische kennis, zoo weinig mogelijk gegrond op comparatieve redeneering, is dus het allerveiligst; en men heeft den indruk alsof deze eenvoudige waarheid voor den geleerden schrijver gaandeweg een nog grooter beteekenis heeft gekregen, dan zij van den beginne af voor hem moet hebben gehad.

Groningen. A. Kluyver.

Scholia Vetera in Pindari Carmina recensuit **A. B. Drachmann.** Vol II. Scholia in **Pythionicas.** Adiectae sunt duae tabulae phototypicae. Leipzig, Teubner. 1910. (M. 6, geb. M. 6.60).

Drachmann, die in 1903 in een eerste deel de scholia op de Olympische zegezangen deed verschijnen, is met dit gewichtig vervolgstuk van zijn werk eerst zeven jaren later kunnen gereed komen. Blijkbaar heeft hij zich van zijne omvangrijke en afmattende taak willen kwijten met de grootst mogelijke nauwkeurigheid. Vol II verdient dientengevolge, wellicht in nog hoogere mate dan het eerste deel, den lof „eine neue, musterhafte Bearbeitung te zijn [1]). Het derde en laatste deel zal gelukkig, naar Drachmann voorziet, spoediger kunnen in het licht worden gegeven; vooreerst omdat op de Nemeische en Isthmische liederen slechts weinig handschriften aanteekeningen bevatten en ten tweede omdat deze reeds, zij het dan ook onvolledig, in 1884 door Abel nader bestudeerd zijn.

Maar al te lang heeft men zich — zelfs nog Christ klaagde er over in zijne laatste editie van Pindarus (1896) — tevreden moeten stellen met de scholia, gelijk Boeckh die had uitgegeven uit de alleen hem ten dienste staande Breslauer afschriften van den Ambrosianus en andere italiaansche codices. De behoefte aan eene editie op betrouwbaarder grondslag rustende had zich vooral doen voelen sinds K. Lehrs in zijn voortreffelijk boek „die Pindarscholiën" (1874) met tal van voorbeelden had aangetoond welke waarde de oude scholia, eene doorloopende paraphrase der epinikia bevattende, voor

[1]) Vgl. Wilhelm Schmid in de laatste (zesde) uitgave van Christ's Griechische Litteraturgeschichte p. 246.

Digitized by Google

de recensie van den dichter hebben, daar ze immers onmiskenbaar voor een groot deel ouder zijn, dan al de nog voorhanden manuscripten en hun archetypus.

Eerst Otto Schroeder, in zijne Pindarusuitgave van 1900, heeft althans gebruik kunnen maken van eenige hem welwillend vóór de publicatie ten gebruike gegeven collaties van Drachmann.

De tabulae phototypicae van den Codex Laurentianus 32,52, als proeve achter de uitgave gevoegd, geven ons een staaltje wat voor eene vermoeiende en oogbedervende lectuur deze zeer ineengedrongen en met allerlei afkortingen geschreven scholiën in het handschrift zijn.

Grooter nog dan in de scholia op de Ilias is het aantal doubletten en te midden van zeer leerrijke uitleggingen en verstandige opmerkingen hinderen ons eene macht van ongerijmde autoschediasmata. Wat voor botterikken zich voorheen al niet aan Pindarus hebben gewaagd!

De gebrekkige conservatie der overlevering maakt dat ook voor de tekstcritiek nog veel te doen is.

Toch is het een eigenaardig genot en lang niet onprofijtelijk bij het lezen van Pindarus eens uitsluitend aan de antieke eruditie het oor te leenen. Wij zouden zelfs jongen litteratoren willen aanraden zich bij eene eerste kennismaking tot de oude interpreten te bepalen, om eerst, na dááruit zoo veel wijsheid te hebben geput als mogelijk is, moderne commentaren op te slaan.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Euripidis Fabulae, ediderunt **R. Prinz et N. Wecklein.** Vol. I. Pars II **Alcestis,** edidit **Rudolphus Prinz.** Editio tertia quam curavit **N. Wecklein.** Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 1.80).

Het algemeen karakter der door Wecklein voortgezette Euripides-uitgave van R. Prinz is reeds jaren geleden door wijlen dr. E. O. Houtsma in het *Museum* (VII, Kol. 219, vgl. X, Kol. 10) duidelijk uiteengezet: onder den tekst vindt men de lezingen der handschriften vermeld benevens de conjecturen, die de grootste waarschijnlijkheid hebben; in een appendix vindt men een rijke — te rijke — verzameling coniecturae minus probabiles. Evenmin als dr. H. kan ik bezwaar maken tegen deze methode; wèl komt het mij voor, dat Wecklein, althans in deze nieuwe uitgave der Alcestis, lang niet altijd behoorlijk heeft weten uit te maken, onder welke rubriek iedere conjectuur afzonderlijk moest worden thuisgebracht: vooral van zijn eigen gissingen plaatst hij er telkens onder den tekst, die ieder onbevooroordeeld criticus naar de Caeritum tabula zal willen verwijzen; men zie b. v. zijn noot op vs. 98: πυλῶν] fort. δόμων of op vs. 1091 θανοῦσαν] fort. κάτωθεν propter v. sequ. Verder hooren, in 't voorbijgaan gezegd, in een editie van deze soort geen aanteekeningen thuis als die op vs. 367 sq., vs. 675, vs. 678, vs. 691, waar naar al of niet parodieerende Aristophanes-plaatsen wordt verwezen; men kan het echter den onvermoeiden auteur van erklärende Anmerkungen op de Tragici nauwelijks kwalijk nemen, dat hij zich niet altijd binnen de perken heeft weten te houden. Naar volledigheid wordt blijkbaar niet gestreefd; anders had zeker bij vs. 181 sq. een verwijzing niet mogen ontbreken naar Equitt. 1251 sq.

De hoofdzaak bij edities als deze is, dat nauwkeurig wordt weergegeven wat de overlevering der handschriften is, en hoe geleerden en ongeleerden haar in den loop der eeuwen behandeld hebben. Ik moet mij onbevoegd verklaren een oordeel uit te spreken over de resultaten van Wecklein's arbeid in dezen: daartoe is alleen gerechtigd wie de codices uit eigen bestudeering kent. — Wat de uitgever zelf gemeend heeft in den tekst te moeten opnemen is eigenlijk niet van veel belang; toch komt men bij het bekijken eener nieuwe editio critica er van zelf toe eens na te gaan, hoe allerlei questieuse plaatsen behandeld zijn; en als men een uitgave van Wecklein in handen krijgt, dan wil men wel eens zien of hij weder aan zijn bekende radicale neigingen heeft toegegeven. Ik meen op te merken, dat het in deze Alcestis-editie er nog al mee door kan; toch worden ook hier telkens volkomen overbodige tekstwijzigingen opgenomen van W. zelf of van anderen (b. v. vs. 230 ἀγχονίῳ voor οὐρανίῳ, vs. 363 ἐκεῖ γε voor ἐκεῖσε, vs. 531 τητώμεθα voor μεμνήμεθα). Veel zou Wecklein in dit opzicht hebben kunnen leeren van de, door hem niet vermelde, opmerkingen van Zuretti in de Rivista di Filologia XXIX p. 529-566; ik denk echter niet dat hij zich ooit zou laten overhalen om de voortreffelijke emendatie van Wakefield op vs. 501 (πᾶσιν voor παισὶν) uit den tekst te verbannen (zie Zuretti p. 537).

Zeer te waardeeren is het ten slotte, dat Wecklein zelden heeft geluisterd naar de voorstellen van philologen, die meenden de verzen van Euripides maar zoo door elkaar te mogen gooien als het hun het best uitkwam; vooral in de Alcestis zijn heel wat versuum transpositiones voorgesteld! Ook Wecklein is, naar 't schijnt, nu toch wel overtuigd dat men bij nauwkeurige interpretatie slechts bij uitzondering van dit paardenmiddel behoeft gebruik te maken. Men gaat meer en meer inzien, dat men bij de Euripides-studie vooral de λεπτῶν τε κανόνων εἰσβολὰς ἐπῶν τε γωνιασμοὺς moet toepassen, waarvan Aristophanes den tragicus zelf laat spreken.

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

Ciceros Rede für T. Annius Milo mit dem Kommentar des Asconius und den Bobienser Scholien herausgeg. von **Dr. P. Wessner.** (Kleine Texte für theol. u. philol. Vorles. u. Üb. herausgeg. von Hans Lietzmann, 71). Bonn, Marcus und Weber. 1911. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

M. Tullii Ciceronis Oratio pro Murena par **É. Galletier.** Paris, Hachette. 1911. (Pr. fr. 1.50).

De taak der „Kleinen Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen" is „Quellenschriften von geringem Umfang in einer Form und Ausstattung vorzulegen, die sie zur Grundlage des wissenschaftlichen Unterrichts geeignet erscheinen lässt." Het hierbovengenoemde 71ste deeltje geeft een uitstekenden indruk van de wijze, waarop die taak wordt vervuld. De academische docent heeft hierin een doeltreffend hulpmiddel om zijn meer gevorderde studenten te laten zien, hoe volgens de strenge eischen der wetenschap een uitgave moet worden bezorgd. Hier heeft hij in een beknopt en goedkoop boekje, waarvan hij mag eischen, dat het in ieders bezit is, alle subsidia bijeen,

Digitized by Google

die hij anders van heinde en verre bij elkaar zou moeten sleepen, een moeite, die zijn toehoorders zich zeker niet zouden getroosten. Ik herinner me uit mijn studententijd, dat we met ons vieren op een kritisch college over Fronto slechts één editie van Naber rijk waren — en die kwam van de bibliotheek.

De subsidia bestaan uit een verzameling der testimonia, een apparatus criticus benevens den commentaar van Asconius en de scholia Bobiensia, beide op hun beurt weer voorzien van een apparatus criticus. De handschriften worden kort en duidelijk in de inleiding besproken. Toch blijft voor de viva vox van den docent nog heel wat werk over, wil hij den codices en den librarii met hun deugden en gebreken in den trant van den onvolprezen Cobet leven inblazen. De uitvoerige en zorgvuldige apparatus geeft hem overvloedig materiaal om zijn beschouwingen te staven of toe te lichten; faksimile's van codices worden in de inleiding opgegeven.

Ik weet niet, of boekjes als het onderhavige tegenwoordig aan onze universiteiten in gebruik zijn. Zoo niet, dan moge een warme aanbeveling tot nadere kennismaking leiden. Het is waar: „criticus nascitur, non fit", en het is evenmin noodig als mogelijk, dat al onze studenten tot zelfstandige critici worden opgekweekt. Maar wel dient ieder oud-litterator er van doordrongen te worden, dat kritiek niet hetzelfde is als het meer of minder handig oplossen van raadseltjes. Dat er voor het voortwoekeren van een dergelijke opvatting gevaar bestond, kan ik ipse non ignarus ante malorum verzekeren.

Gansch anders is de opzet en het karakter van het tweede werkje. Is het eerste bestemd voor „Seminarübungen" aan een hoogeschool, het tweede dient om gymnasiasten de lectuur van Cicero te verlichten en aantrekkelijk te maken. Daar bewonderen wij degelijke Duitsche geleerdheid, hier ergeren wij ons een beetje over den Franschen slag. Keuvelen verstaat de uitgever opperbest en sommige van zijn opmerkingen en vertalingen zijn geestig. Aardig laat hij Cicero's advocatentruc's, waartoe de voorsteller der lex Tullia wel gedwongen was, en ongelooflijke handigheid uitkomen. Maar veel van zijn verklaringen zijn overbodig, andere onjuist, terwijl werkelijke moeilijkheden leukweg genegeerd worden en drukfouten en het weglaten van heele woorden niet zeldzaam zijn. Van 's mans slordigheid is o. a. het volgende een staaltje: c. 42 leest men: „quaestio peculatus, ex altera parte lacrimarum et squaloris, ex altera catenarum atque indicum." Hij begint met vóór „catenarum" „plena" te vergeten, zet het echter wel in een aanteekening, die luidt als volgt: „*Plena catenarum.* Les accusateurs réclament contre l'inculpé la peine de la prison. Tel pouvait être le châtiment de l'accusé (Aulu Gelle VI, 19,8). Aangezien ik tot nu toe in de overtuiging geleefd had, dat gevangenzetting *als straf* tijdens de Romeinsche republiek niet voorkwam, sloeg ik de plaats op en vond, dat ook hier van straf geen sprake was maar eenvoudig, dat Scipio Asiaticus *„quia praedes non daret"*, ik cursiveer, „in carcerem duci coeptum atque ita intercedente Graccho exemptum". Van erge onwetendheid getuigt ook een aanteekening, waarin het aantal centuriae in de comitia centuriata als 193 en dat der eerste klasse als 98 wordt opgegeven, wat toch voor Cicero's tijd zoo goed als zeker onjuist is.

Het is jammer, dat dergelijke vlekken het bevallige boekje ontsieren. Cicero's redevoeringen vallen gewoonlijk niet bijster in den smaak van de gymnasiale jeugd en ik had gehoopt dat deze Hachetteuitgave van de zoo geschikte „Pro Murena" den zoekenden leeraar uit den nood zou helpen. Nu kan ik alleen zijn aandacht erop vestigen; of hij het waagt ze bij zijn onderwijs te gebruiken, zij aan zijn eigen prudentie overgelaten.

Middelburg. A. H. Kan.

E. Legrand, Bibliographie Albanaise, description raisonnée des ouvrages publiés en Albanais ou relatifs à l'Albanie, du quinzième siècle à l'année 1900. Oeuvre posthume completée et publiée par **H. Guys.** Paris, H. Welter; Athènes, Eleftheroudakis et Barth. 1912. (Pr. fr. 10).

In het *Museum* is meer dan eens gewag gemaakt van de voortreffelike bibliografiese werken van E. Legrand, het laatst van zijn Bibliographie Ionienne (*Museum* 1911 nº. 4). Geheel volgens hetzelfde stelsel heeft de betreurde geleerde een beschrijving samengesteld van al wat sedert de vijftiende eeuw in het Albanees of over Albanië het licht zag; na zijn dood is het boek uitgegeven door de heer H. Guys, die de inhoud met een beschrijving van niet minder dan 227 nummers heeft verrijkt.

Van een Albanese litteratuur kan men nauweliks spreken, tenzij daaronder ook wordt verstaan wat ter verheerliking of kenschetsing van het krijgshaftige volk en vooral van de held Skanderbeg ook door niet-Albanezen is geschreven. In het Albanees vindt men, juist als bij het Nieuwgrieks, de eerste proeven van beschrijving der taal bij de werken der Italiaanse missionarissen. Eerst in de tweede helft der achttiende eeuw trekt de taal ook de aandacht van leken. Aardig is het na te gaan hoe in 't begin der negentiende eeuw, in de opwinding van de vrijheidsoorlog, een Griek een uitnodiging richt tot Albanezen, Bulgaren en Vlachen om „hun barbaarse taal te laten varen en hun land en volk te eren door allen Grieks te gaan spreken". Hij zal hun dat door een eenvoudige spraakkunst gemakkelik maken. In onze tijd klinkt als een uiting van belachelike aanmatiging wat voor bijna honderd jaar min of meer begrijpelik was door de ijver waarmee vele Albanezen gestreden hebben voor de Griekse zaak. Botsaris en Miaoulis — om twee van de beroemdste namen te noemen — waren Albanezen. Natuurlik zijn ook aan hun leven — vooral aan dat van Botsaris — heel wat geschriften gewijd.

Voortreffelike indices maken het gemakkelik na te gaan wat door de beste moderne beoefenaars van het Albanees, Miklosich, G. Meyer en H. Pedersen, over deze merkwaardige taal is geschreven, veelal in tijdschriftartikelen die licht aan de aandacht ontgaan. Daardoor zal de heer Guys zeker aan menige linguist een dienst bewijzen, maar veel groter is het getal van hen die het door hem voltooide en voor 't algemeen bruikbaar gemaakte boek ter hand zullen nemen om zich op de hoogte te stellen van wat er is geschreven

Digitized by Google

over een volk dat voor de geschiedenis van de Balkanvolken, speciaal van de Grieken, van zo grote betekenis is geweest en misschien opnieuw zal worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. I Band. Laut- und Formenlehre. Berlin, Reuther & Reichard. 1908. (Pr. M. 32).

Het is waar, dat de in dit boek van 665 bladzijden opeengestapelde massa van feiten den lezer overstelpt en dat eene concurreerende behandeling dezer uitgebreide stof niet gauw te verwachten is. Het is ook waar, dat de voorrede de spoedige verschijning van een tweede deel, over de syntaxis, aankondigt, maar dat tot dusver pas een klein gedeelte daarvan verschenen is. Tegenover den verdienstelijken schrijver verontschuldigt dit alles de onbehoorlijke vertraging dezer recensie niet, doch het geeft den lezers misschien aanleiding om hun oordeel wat te verzachten.

De leden der Semitische taalfamilie zijn onderling verbonden door zoo innige banden van diep gewortelde tradities, neigingen en gewoonten, dat vergelijkende studie op haar gebied weinig verrassend resultaat belooft voor de hoogere, algemeene taalwetenschap; wel kan de vergelijking echter dienen om verschijnselen, die in de eene taal een vreemden indruk maken, in verband met hetgeen in de andere gebruikelijk en vanzelf sprekend is verstaanbaar te maken. Eene bonte veelheid van phonetische feiten saam te vatten als gevolgen van zekere phonetische neigingen, die binnen bepaalde tijden en plaatsen zich hebben doen gelden; eene schijnbaar eindelooze verscheidenheid van woordvormen terug te brengen tot eenige groepen van paradigma's; dit is het hoofdzakelijk, wat men door toepassing van comparatieve operaties op deze talen bereikt. Met recht stelt Brockelmann op den voorgrond, dat ook bij deze nuchtere opvatting de Semitische taalvergelijking ten volle de moeite loont, die men aan de oplossing harer problemen besteedt.

Jammer, dat de klankstelsels der levende Semitische talen nog maar voor een klein deel en vaak gebrekkig onderzocht zijn, terwijl hetgeen ons van de doode is overgeleverd, zelfs in het gunstige geval van het gebruik van een consonanten- en vocalenschrift, slechts eene hoogst onvolledige voorstelling von de phonetiek mogelijk maakt. Deels daaraan is het toe te schrijven, dat Semitische spraakkunsten zich tot voor korten tijd in haar eerste hoofdstuk meer met klankbeelden, letters, dan met klanken plachten bezig te houden. Brockelmann heeft beproefd, met behulp vooral ook van de in nieuweren tijd over Nieuw-Arabische, Nieuw-Syrische en Nieuw-Abessinische talen verzamelde gegevens, de grondslagen te leggen eener vergelijkende Semitische klankleer.

Zoowel op etymologisch als op phonetisch gebied ziet Br. af van pogingen tot reconstructie der oertaal, en wanneer hij toch met hypothetische „oersemitische" vormen of klanken opereert, dan herinnert hij eraan, dat die naam gemakshalve dient om grootst gemeene deelers van een aantal bekende grootheden aan te duiden.

Eene inleiding van 38 blzz. geeft de verdeeling en groepeering der Semitische talen, een overzicht van hetgeen vroeger aan Semitische taalvergelijking gedaan is, eene omschrijving van hetgeen te doen blijft, en eene lijst van de door Br. gebruikte klankbeelden.

De 244 blzz. beslaande „Lautlehre" tracht de voornaamste phonetische feiten tot hunne naaste oorzaken te herleiden. Wanneer hier niet altijd de chaos tot kosmos verwerkt is, wanneer niet altijd zeker blijkt, wat van tweeën oorzaak, wat gevolg is, wanneer vaak een technische term de plaats eener verklaring moet innemen, dan is dat niet aan den auteur, maar aan den aard zijner bouwstoffen toe te schrijven.

De volgende aanteekeningen op de Laut- en op de Formenlehre hebben bijna uitsluitend de behandeling van het Arabisch op het oog.

Blz. 48-9. Den overgang t-θ-h houd ik, ook in verband met hetgeen in andere talen geschiedt, voor waarschijnlijker dan t-' -h.

Bladz. 130-1. Ook afgezien van de op blzz. 232,235 behandelde gevallen van dissimilatie, is de afwisseling van θ en f in het Arabisch niet zoo „vereinzelt". In LA. vindt men vele gevallen aangewezen, en verder lette men op *θâra* naast *fâra*, *naθara* naast *nafara*, enz.

Blz. 154. *šatan* word blz. 334 „misschien Egyptisch" genoemd (vergel. ook Nöldeke, Neue Beitrr., S. 144). Onopgemerkt bleven de assimilaties *sdw*>*zdw* en *asd* >*azd;* zie o. a. LA. XIX, 96.

Gelijkstellingen als blz. 227 *raġiba* (Arab.) met *recheba* (Aethiop.) en afleidingen als bldz. 272 *majjaza* van *mazijjat* zijn gewaagd, Uit *'aššì* mag men niets afleiden, daar het woord reeds in het Turksch deze assimilatie ondergaat.

De „Formenlehre" begint met het pronomen en behandelt achtereen alle rededeelen tot en met het verbum.

Blz. 323. *θumma* is niet „damals", maar vervolgens. Blz. 323, cf. 502 (waar in § 254b verwezen wordt naar 108 ff. in plaats van 108f) Onopgehelderd blijft de samenhang der „primitive Konjunktion" *fă* met het „Demonstrativadverbium *fa* „dann" ".

Blz. 324. Dat *elli, la, li* uit *allaḏî* verkort zouden zijn, wordt zonder bewijs beweerd.

Blz. 327-9. Hier ontbreken de vraagpronomina *ê* (Mekka en elders) en *â* (Ḥadhramôt); evenzoo het Ḥadram. gebruik van *ḥad* en *ši*, resp. voor personen en zaken, als vraagpartikels en als aanvulling der ontkenning: *ḥad-hô fi'd-dâr?* „is hij in huis?", *ši me'âk begèš?* „hebt ge geld bij u?", *ma-ḥad-hô hinè* „hij is niet hier", enz.

Blz. 342-3. Hier moest, evenals in het analoge geval op blz. 377f, op denominatieven de aandacht gevestigd zijn: *tâmir, lâbin, ḥâmir* en *šâ'ir, lâ'il.* Bij de abstracta behooren *'âqibat, châtimat, nâši'at. Tâ'il* is nut, niet „Macht", en *'âfijat* welzijn, of „Gesundheit" (zoo blz. 513), niet „Verzeihung".

Blz. 346, cf. 361-2. Vormen als *ḥimmâl* (LA.XIII, 185) *tiḥimmâl* komen in Zuidarabische dialecten zeer frequent voor. Hier of elders hadden de vormen *'iḏḏâr* en *hiddâ'* (LA. VI,221) vermeld moeten worden.

Blz. 347, 348, 352, 355-6. De bespreking der vormen *fu'âl* (-*at*), die semasiologisch met *fa'il* zeer verwant zijn, bevredigt niet. Een groot aantal dezer substantieven duidt product, resultaat of gevolg aan van de bewerking of handeling, die de verbaalstam beteekent. Heeft zulk

Digitized by Google

een product een bijzonderen naam (bijv. *chamr* of *zajt* als product van *'aṣara*) dan kan *fu'âl* (*-at*) het bijproduct („Stücke, Fetzen, Abfälle") beduiden, maar ook dan blijft het gebruik van *'uṣâr* (*-at*) of *'aṣîr* voor het hoofdproduct daarnevens mogelijk. Zie LA. onder *'aṣara* en *nachala*. Woorden als *nuqâjat* (*nuqâwat*), *chulâṣat*, *sulâf* (*-at*), *ḥukâkat* (LA. I, 52) *duqâq* (*-at*), *ṣurâmat*, *sulâlat* toonen zonneklaar de onjuistheid der door Br. overgenomen omschrijving aan. Geluiden (waaronder *ṣurâch*, *nubâh* enz. niet van *bukâ'*, *du'â'* enz. te scheiden zijn), pijnlijke gewaarwordingen (*ṣudâ'* als het ware gevolg van splijten) of andere resultaten als *su'ât*, *sa'îṭ*, scherpe geur, laten zich alle onder dit gezichtspunt samenvatten. Hetzelfde geldt van woorden als *'aṣîr*, *daqîq*, *ṣarîch*, *ṣahîl*, enz.

Blz. 350. *Ṣidâq* is niet „Wahrheit", maar huwelijksgift.

Blz. 351. Waarom hier *nehôra*, juist omgekeerd als bij Fraenkel, naar analogie van *ḥešôcha* verklaard wordt, blijkt nergens.

Blz. 358. Hier ontbreekt *qabûl* als Inf. abstr. bij *qabila*; de onderscheiding van neutr. en act. verba naar den middelsten vocaal werkt verwarrend.

Blz. 360. *ajjal* is niet Arab., wel *ijjal*, *ajjil*, of *ujjal*, jonge steenbok. In § 145 ontbreken de vogelnamen *ḥummarat* (naast *ḥumarat*) en *qubbarat*.

Blz. 363. *sikkîr* beteekent dronkaard; zoo ook het denominatieve *chimmîr*.

Blz. 364-5. *ḥomorrat*, *bojoddhat* enz. zijn de Hadhram. vormen voor abstracta van kleuren. Klassiek zijn woorden als *ḥimârrat*, *ṣibârrat*, *ḥabâllat*, *za'ârrat*, ook *qibirra* en de eigennaam *Ḥimirra*.

Blz. 366. § 168 ook *ṭuma'nînat*. § 170 *bujûn* wordt nevens *bajn* en *bajnûnat* in anderen zin gebruikt en is geenszins door dit laatste vervangen wegens „unbequeme Lautfolge"; vergelijk slechts *sujûf*, *'ujûn*, *'ujûb*, *ṭujûr*.

Blz. 371 vv. Hier ontbreken vormen als *uchâ'il*, *ubâtir*, *udâbir* (LA. XIII, 242) en blz. 373 woorden als *hibla'*, *hiğra'*, *hiğza'* (LA. IX, 397), die anders in § 89 vv. vermeld hadden moeten worden.

Blz. 387. *taf'îl* is in Ḥadhram. de regelmatige Inf. abstr. II, hetgeen hier zoomin als blz. 579 aangeteekend werd. Evenzoo werden blz. 589 de Imperff. *jôköl*, *jöchöd*, de Particc. *môköl*, *môchöd*, en blz. 599 de Imperff. *jègif* en *jâgaf* nevens de Imperr. *gif* en *âgaf* van dat dialect vergeten.

Blz. 392, § 215 cf. blz. 400, § 220 ware in verband met *miklimâni* eene verwijzing naar de Mekk. Sprichww. S. 52, Anm. 1 behandelde *âni*-vormen en verder het noemen van schooltermen als *nafsâni*, *rûḥâni*, *ğismânî*, *rabbânî* nuttig geweest.

Blz. 398. Behalve de op blz. 663 bijgevoegde relativa van gebroken pluralia zijn er nog een aantal, als *qabâqibi*, *maḥâmili*, enz.

Blz. 399. De relativa van woorden als *raḥan*, *fatan* kan men niet op één lijn plaatsen met die van *qâdhin* enz.

Blz. 400. Oude abstracta in den vorm van vrouwelijke relativa zijn nog *ḥurrijjat* en *ğâhilijjat*.

Blz. 420-1. Al te gedwongen schijnt de verklaring van het gebruik van den vrouwelijken uitgang zoowel voor deteriorativa als voor epitheta ornantia, en zeer gewaagd het aannemen van verband tusschen Oersemitisch *jad*, hand, en Hebreeuwsch *eθ*, met.

Blz. 422. De verklaring van het grammatisch vrouwelijk genus van collectiva voor diersoorten, die „klein, schwach oder verächtlich scheinen", past kwalijk op *ibil*, *chajl*, enz.

Blz. 438. Mogelijk bestaat er verband tusschen *bnâwit* en den Ḥadhram. pluralis van *benèjjè*, die *binwit* luidt.

Blz. 440. Nevens *šamâṭîṭ* te noemen *ša'ârîr* *'abâdîd* (LA. IX, 210).

Blz. 442. *ġazât* is niet „Feldzug"; dit is *ġazwat*.

Blz. 453. Niet alleen *bèni* ook *ḏèwi*, bijv. als aanduiding der personen, die tot eene der Mekkaansche Sjeriefen-families behooren, is in zwang gebleven.

Blz. 476. *kursuchti* is geen goed voorbeeld van „Anlaut des Artikels".

Blz. 481. vv. Ook woorden als *châqibâqi*, *wajlummihi* (adject.) en samenstellingen als *talâša* VI, van *lâ . . . ši*, dat evenals *mâši* tot *mâš*, wel tot *lâš(i)* verkort voorkomt, mochten hier besproken zijn.

Blz. 494. *mâzâl* moge soms bij uitzondering door „schon" weer te geven zijn, gewoonlijk beteekent het evenals het Westelijke *lisᵉâ'* „nog, nog steeds", of, met ellipse der eigenlijke negatie, „nog niet".

Blz. 570. Landberg's „Beduinenmädchen" te Djeddah is een uniek exemplaar eener soort gebleven, waarvan men noch tevoren noch daarna een tweede heeft kunnen ontdekken; het mag dus niet als getuige van een levend spraakgebruik gelden. Bij glossaren als het door Littmann uitgegevene werkt onbewust litterarische invloed altijd mede om kleine deftigheden aan te brengen, die men in de spreektaal nooit gebruikt.

Ieder Semitist zal na gezette lectuur van Brockelmann's Grundriss eene groote lijst van opmerkingen en aanvullingen kunnen geven. Menig linguïst zal sommige van Br. 's theorieën verwerpen. Geen onzer zal echter ontkennen, dat de Grundriss een zeer bruikbaar, zoo niet onmisbaar instrument voor de voortzetting onzer studie is, en dat de schijver met veel verstand en tact het voorhanden materiaal verzameld en geordend, met zorg de litteratuur over de behandelde vraagstukken geregistreerd en verwerkt, en niet zelden met scherpzinnigheid den weg tot verder onderzoek gewezen heeft. Samenvattende handboeken van deze soort worden door de meeste vakgenooten even vlijtig gebruikt als bevit. Het terrein is nu eenmaal te groot om op alle punten door één man met dezelfde scherpte overzien te worden. Wie bovenal op dit inderdaad niet denkbeeldige bezwaar let, is van oordeel, dat voor het schrijven van eenen Grundriss „de tijd nog niet gekomen is". Maar wanneer komt die dan? Het materiaal neemt steeds toe in omvang, en de problemen gaan voort, zich te vermenigvuldigen. Gelukkig, dat er geleerden zijn als Brockelmann, die de veelszins ondankbare taak aandurven. Het schijnt bijna overmoed van den betrekkelijk jongen auteur van een Syrisch woordenboek, die bovendien — om niet meer te noemen — reeds eene bouwstoffenverzameling voor eene Arabische litteratuurgeschiedenis heeft uitgegeven, nu ook nog de vergelijkende spraakkunst der Semitische talen in haar geheel te entameeren. Met recht mag hij tot zijne bedillers zeggen: Wie het beter kan, kome voor den dag en sla mijne handboeken niet na vóórdat hij met zijn werk gereed is.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Digitized by Google

C. Brockelmann, Kurzgefasste vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen. Elemente der Laut- und Formenlehre. (Porta Linguarum Orientalium, Pars XXI). Berlin, Reuther & Reichard. 1908. (Pr. M. 8).

Dit werkje is een uittreksel uit des schrijvers Grundriss, bestemd om het in 1898 onder denzelfden titel verschenen Porta-handboek van Heinrich Zimmern, dat sinds lang uitverkocht is, te vervangen. De „Vorrede" is van dezelfde maand als die van den Grundriss gedateerd. Het aantal bladzijden blijft ver beneden de helft van dat van het grootere handboek, en iedere pagina bevat slechts ongeveer $^2/_3$ van den inhoud eener pagina van den Grundriss.

De inhoudsopgave stemt met die van den Grundriss, behoudens enkele bekortingen, bijna woordelijk overeen. De verkorting van den inhoud zelf is erop aangelegd om vooral datgene te behouden, wat degenen, die de oude Semitische talen met het Hebreeuwsch als middelpunt beoefenen, uit deze vergelijkende wetenschap met vrucht kunnen gebruiken. Het boekje is „für akademische Lehrzwecke, namentlich auch für Vorlesungen über wissenschaftliche hebräische Grammatik bestimmt". Eene vergelijkende syntaxis zal op deze klank- en vormleer niet volgen, daar studenten zelden reeds zoover komen, dat men met hen systematisch de vergelijkende syntaxis zou kunnen behandelen.

De druk van de „Kurzgefasste Grammatik" is later begonnen dan die van den Grundriss. Het getuigt wel van den snellen voortgang der wetenschap, maar tevens van den grooten ernst, waarmede de schrijver dien bijhoudt, dat hij in de laatste vellen van zijnen Grundriss en in de daarbij gevoegde „Nachträge und Berichtigungen" reeds aanleiding vond, voor menig punt naar in het uittreksel aangebrachte verbeteringen te verwijzen.

Naar de goede gewoonte der Porta eindigt het handboekje met eenen voorloopigen wegwijzer door de vaklitteratuur.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

E. Portal, Antologia Provenzale. Milaan, Hoepli. 1911. (Pr. L. 4.50).

Ruim vijftig jaar is het nu geleden dat in het kasteel Font-Ségugne zeven dichters de Félibrige stichtten, met het doel de Provensaalse taal te beschermen tegen het steeds veldwinnende Frans en ze in ere te herstellen door te tonen dat ook zij in staat is alle gevoelens, zelfs de meest tere, uit te drukken. Het verschijnen van Mirèio in 1859 dwong Frankrijk en Europa die beweging te erkennen en te eerbiedigen en na die tijd hebben de felibres meer en meer terrein gewonnen en bewezen dat het Provensaals nog heden ten dage levenskracht genoeg bezit om een in vele opzichten merkwaardige litteratuur voort te brengen.

De bloemlezing die voor ons ligt toont ons hoevele dichters in de laatste vijftig jaren in Provence zijn opgestaan. Het handige boekje in de bekende Hoepli-uitgave bevat 274 gedichten van niet minder dan 226 verschillende schrijvers. We zien reeds uit deze simpele opgave dat het doel van de uitgever voornamelijk geweest is een denkbeeld te geven van de rijkdom van de Provensaalse dichtkunst en niet, altans niet in de eerste plaats, ons werken van hoog artistieke waarde aan te bieden. Immers, als dit het kriterium geweest was, zou menig dichter onvermeld gebleven zijn die nu wèl in het boekje prijkt, en zouden daarentegen van de meest bekende felibres meer gedichten opgenomen zijn. Zo missen we node van Théodore Aubanel, nà Mistral de grootste onder de Provensaalse dichters, zijn hartstochtelike monumentale *Vénus d'Arle* en andere van de zó karakteristieke gedichten van de „felibre de la Miougrano"; gaarne hadden we daarvoor willen opofferen de opsomming van alle spijzen en dranken die de gezonde magen van de opvolgers der troubadours verorberen in *Las Festos del Félibrige!*

Maar eenmaal het principe aanvaard dat in een anthologie ieder vertegenwoordigd moet zijn, dient erkend te worden dat de keuze der stukken over het algemeen een gelukkige is geweest en zij een goed denkbeeld geeft van de hedendaagse Provensaalse dichtkunst. Zo is Mistral vertegenwoordigd door de gehele twaalf'e zang van Mirèio en door verscheiden van zijn beste kleinere gedichten. De Italiaanse vertaling die de tekst begeleidt zal zeker welkom zijn aan hen die zich minder goed thuis gevoelen in de Zuidfranse dialekten. Over het algemeen lijkt me deze vertaling korrekt. Een enkele onnauwkeurigheid slechts tekende ik aan: p. 596 is in het katalaanse gedicht van Verdaguer *de ton pla* (= delle tue pianure) onvertaald gebleven; p. 185 is *vou* vertaald door *lascia* in pl. v. door *vuole*; p. 223—224 *Cansoun Veniciano* schijnt door Portal niet goed begrepen te zijn: vanaf de vijfde moeten alle strofen, behalve de laatste, in tweeën verdeeld worden, want de eerste helft wordt door de schone Nourino, de tweede door de visser gesproken; door het niet begrijpen van deze indeling, heeft P. enige zonderlinge fouten in de vertaling gemaakt en *pescaire* in de voorlaatste strofe vertaald door *poveretta*, alsof er *pecaire* stond, en in het daaraan voorafgaande koeplet *ai* door *hai* weergegeven in plaats van door *ho!*

Enige katalaanse gedichten zijn mede opgenomen. Ze mogen de lezer welkom zijn en tonen dat er tussen de litterair-populaire beweging in Katalonië en in Provence verband bestaat, in een Provensaalse bloemlezing behoren ze feitelik niet thuis.

Zij die van deze bloemlezing gebruik willen maken zullen goed doen de *Letteratura provenzale* van dezelfde schrijver, eveneens bij Hoepli verschenen, er naast te raadplegen, daar biografiese opmerkingen in deze anthologie met opzet achterwege zijn gelaten.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

R. Kittel, Geschichte des Volkes Israel, I. Band: Palästina in der Urzeit. Das Werden des Volkes. Quellenkunde und Geschichte der Zeit bis zum Tode Josuas. (Handbücher zur alten Geschichte I, 3). Zweite, fast vollständig neubearb. Aufl. Gotha, F. A. Perthes. 1912.

In 1888 verscheen het eerste deel van Kittel's „Geschichte der Hebräer". Het bevatte 281 pagina's; 24 daarvan handelden over het land Kanaän en zijne vóórgeschiedenis. De nieuwe druk van 1912, getiteld „Geschichte des Volkes Israël", kan terecht „fast völlig neubearbeitet" genoemd worden. Het werk bevat thans 668 blz., waarvan Kanaän en de vóór-geschiedenis niet

Digitized by Google

minder dan 236 beslaan. Een evenzoo grondige nieuwe bewerking van Dl. II, dat de voortzetting tot de verwoesting van Jeruzalem door Nebukadrezar behelst, liet K. reeds in 1909 voorafgaan.

Het thans weer complete werk biedt ons het meest uitvoerige, het meest grondig bewerkte en betrouwbare compendium van bijna alle vraagstukken, die op Israël's vóór-exilische periode betrekking hebben. Niet slechts de staatkundige geschiedenis, maar ook de kwestie's, aan de Oud-Testamentische „Inleiding", „Antiquiteiten" en aan den Godsdienst van Israël verbonden, zijn hier besproken. De massa stof, het omvangrijk gebruik der onderhavige literatuur, de veel omvattende blik maken aanspraak op onze bewondering. Hierin bestaat het verdienstelijke van dit standaardwerk; maar daarmede is ook de grens aangegeven. Steeds strevend naar volledigheid in het verzamelen en bespreken der feiten en meeningen, betreedt K. over het algemeen voorzichtig wikkend den middenweg. Hij is een betrouwbare gids, maar geen baanbreker op onbegane paden van het onderzoek.

Boek 1 van Dl. I bevat eene schets van de geschiedenis, cultuur en religie van Kanaän van de vroegste tijden tot den intocht der Israëlieten, op grond der opgravingen, der Egyptische bronnen en der spijkerschrift-inscriptie's. Juist door prof. K.'s streng deductieve methode, welke zich zorgvuldig daarvoor hoedt, ontbrekende gegevens in het feiten-materiaal phantastisch aan te vullen, wordt ons een des te levendiger indruk gegeven van de groote hoeveelheid stof, die op dit gebied gedurende de laatste decenniën den horizont der wetenschap van het Oude Testament verruimde.

Boek 2 brengt de Inleiding in den Hexateuch. Ook hier blijkt de vooruitgang van het onderzoek. De nieuwere bezwaren tegen de bronnensplitsing (Klostermann, Dahse, Eerdmans) worden weliswaar van de hand gewezen. Evenwel, belangrijk is de in de volgende zinsnede besloten concessie: „Die Aufgabe der Zukunft ist ein neue Lösung auf Grund der vorhandenen. Anregungen" (blz. 256). Aan Deuteronomium wordt in het algemeen het gewicht ontzegd, „als der feste Punkt für die Altersbestimmung der übrigen Hexateuchquellen [zu] gelten" (blz. 271). En uitvoerig verdedigt K. tegenover Wellhausen c. s. de vóór-exilische vervaardiging van het grootste gedeelte der Priester-Wetten (blz. 298—333).

In de volgende Boeken gaat telkens een overzicht over „die Tradition der Quellen" aan het onderzoek van „der geschichtliche Tatbestand" vooraf. Deze op zichzelf juiste methode veroorzaakt natuurlijk af en toe herhaling. Boek 3 behandelt aldus de geschiedenis der Patriarchen, Boek 4 Mozes en den tocht door de woestijn, Boek 5 het binnendringen in Kanaän.

De verhalen der aartsvaders zijn sagen, met historischen achtergrond. Nadruk wordt gelegd op de oudheid der overlevering, op de in hoofdzaak juiste teekening van het milieu. Hier is het duidelijkst de conservatieve trek van Prof. K. te bemerken, ondanks de meest bereidwillige toeëigening der nieuwste onderzoekingen. Genes. 14 bevat overoud historisch materiaal, maar is „in der Ausführung selbst die Wiedergabe einer romantischen Sage oder allenfalls von sagenhaft aufgeputzten Tatsachen" (blz. 436). De aartsvaders zijn historische figuren en tevens representanten hunner stammen, maar niet stamvaders in letterlijken zin (vergel. blz. 416).

Het geheele werk ook maar eenigszins in bijzonderheden hier na te gaan, is ondoenlijk. Wij moeten ons tot eenige opmerkingen beperken. Blz. 57 r. 3 vv.: Bij *Idin-dagan* en *Išme-dagan* is niet „die Art der Namenbildung", maar alleen de godsnaam (*Dagan*, vergel. blz. 62) een argument tegen de Akkadische afkomst. — Blz. 45 r. 16 en blz. 83 r. 24: Arische goden in „Klein-Azië"; juister ware Noord-Mezopotamië, want het volk der Charri hoort in het land van Mitanni tehuis. — Blz. 101 r. 1 v. o.: De scheiding van *Amurru* en *Kanaän* is m. i. illusie; al in de Amarna-teksten is *Kinaḫna* = Phoenicië (vergel. al „Nachträge zu S. 64", blz. 630). — Blz. 196[3]: *Elîm Nergal*, wellicht niet = „der Gott Nergal", maar „de astroloog van N.", vergel. H. Grimme, OLZ 1909 Sp. 207 v. — Blz. 200 v.v. had de god der Amorieten, *Amurru*, wiens wederhelft de godin *Aschēra* is, hoewel tot nu toe alleen uit spijkerschrift-teksten en Arameesche glossen met zekerheid bekend, niet moeten ontbreken (vergel. mijn „Kanaanäer u. Hebräer" 1911, blz. 45 v.).

Drukfouten zijn zeldzaam, b.v.: blz. 7 r. 27 *h*ehandelnden; blz. 20[2] *ZP*PV; blz. 45 r. 15 u*u*d; blz. 290[5] ješūrū*m*; blz. 500[1] r. 5 *a*n; blz. 646 r. 27 A*r*marnatafeln.

Blz. 532[5] gaat K. te gemakkelijk (in een noot) over de bezwaren heen, die tegen de tijdsbepaling van Israël's verdrukking in Egypte onder Farao Ramses II en van den Exodus onder Merneptah ingebracht zijn (ook door Ed. Meyer: Die Israeliten u. ihre Nachbarstämme, S. 224 v.!). „Israël" in de bekende inscriptie van Merneptah te scheiden van de in Egypte bedrukte stammen lijkt mij ondanks K.'s betoog onmogelijk. Het gaat hier dus niet in de eerste plaats om de Bijbel'sche Chronologie, maar om de eenvoudige quaestie, of men meer gewicht wil hechten aan het *Ramses* in Exod. 1[11] of aan het *Isrаël* in het opschrift van Merneptah. K.'s nieuw argument — onder Ramses II heette de stad *Debir* nog *Qirjat-Sefer*, dus valt de verovering dier stad (Richt. 1[11]!) *na* den tijd van Ramses — is zonder klem. Want in Richt. 1[11] lezen wij niets over den tijd, wanneer deze verandering van naam plaats had.

Het is geen lichte lectuur, wat K. ons biedt. Maar zonder twijfel zal zijn „Geschichte des Volkes Israel" als een waardig pendant van Schürer's „Geschichte des jüdischen Volkes" in zijn nieuwen vorm voor langen tijd als hulpmiddel voor diepergaande studie onontbeerlijk blijven.

Leiden. Dr. F. M. Th. Böhl.

G. Grosch, Markgenossenschaft und Grossgrundherrschaft im früheren Mittelalter. (Historische Studien. Heft XCVI). Berlin, Em. Ebering. 1911. (Pr. M. 4.80).

Een werk van kleinen omvang, maar met hoogst belangrijken inhoud; dat zeer ingewikkelde economische vragen behandelt, geschiedkundige problemen in hun beloop voor oogen stelt en in een kort bestek uiteenzet, den lezer door zijn helderen betoogtrant vasthoudt en hem een duidelijk inzicht in ontstaan en ontwikkeling der besproken instellingen geeft, en allerminst de zaken

Digitized by Google

zelf oppervlakkig behandelt. Desniettemin een boek door een Duitscher geschreven, dat zich gemakkelijk en met genoegen laat lezen, en mirabile dictu zonder eenige noot aan de voet der bladzijden of elders. Toch, of misschien juist daarom, een arbeid, die een meesterhand verraadt, zekerlijk bewijst, dat de S. zijn onderwerp meester is.

Op het titelblad is aan het hierboven overgenomene toegevoegd: „Eine staats- und rechtsgeschichtliche Untersuchung". De Inleiding wordt dan ook geopend met een betoog, dat de beoefenaar der rechtswetenschap zich niet tot deze uitsluitend moet bepalen, maar dat, wil hij de ontwikkeling der rechtsinstellingen begrijpen, hij haar verband met het maatschappelijk leven niet uit het oog mag verliezen, met name dat hij de vormen, waarin zich dat leven beweegt, moet nagaan, ontstaan en wezen van den staat moet bestudeeren, m. a. w. naast die van het recht de staatswetenschappen beoefenen. Het is dan ook geen wonder, dat dit wordt vooropgesteld, waar de S. de grondslagen van den modernen staat ziet in de marke en het groot grondbezit. Alvorens tot den tijd te komen, waarop hij met meer bepaalde historische gegevens kan gaan werken, wordt een zeer kort, en nu over het geheel niet juist nieuw, overzicht gegeven van de ontwikkeling, die daaraan voorafging, en doorloopen wij de opklimming van den op zich zelven, of slechts met zijn familie, levenden enkelen mensch, in voortdurenden strijd met de natuur en niet het minst met zijn soortgenooten, tot de meer ontwikkelde vormen van gemeenschap, die van geslacht, stam, en dezen territoriaal geworden, den staat. Nog veel minder dan de S. dit doet, gaan wij die ontwikkeling meer in bijzonderheden — waarvan er vele nog nadere bewijslevering zouden behoeven — na. Wij stippen alleen aan, dat de S., hoewel ook geleidelijke ontwikkeling, vooruitgang van het menschelijk geslacht erkennende, uitdrukkelijk opkomt tegen het aannemen van wetten in de geschiedenis, en er op wijzend dat bij slot historie menschenwerk is „sei es nun als Taten einzelner, der Groszen, oder als Wirkungen von Gesamtheiten" hierop laat volgen: „Daran scheitert deshalb jeder Versuch Gesetze der Menschheitsgeschichte auf zu stellen, denn jedes bewusste Tun oder Wirken hat ein Individuelles, das der Regel spottet".

In hoeverre dit nu voor alle tijden juist zal blijken, en of ook hier van algemeener standpunt bezien, het individueele niet weder voor een deel door algemeen menschelijke eigenschappen wordt beheerscht en geleid zijn vragen, die wijl vooralsnog voor beantwoording minder vatbaar, gerust achterwege kunnen blijven. Opmerking verdient het, al schijnt het op zijn standpunt niet wel verdedigbaar, dat de S. het onderzoek van het verledene uit den aard noodig acht „um erkennen zu können was in der Gegenwart vor sich geht, und wie die Zukunft bestimmt werden soll."

Te lang misschien, al was het wenschelijk om S.'s uitgangspunt en methode te doen kennen, stonden wij stil bij den aanvang van den weg, dien de lezer met hem heeft af te leggen. Gaan wij nu nog kortelijk dien weg langs, dan ga vooraf de opmerking dat hij ons voert van den tijd van Clovis tot in de elfde eeuw, en wel door het gebied, hetwelk genoemde vorst en zijne opvolgers met name ook Karel de Groote onder hun scepter brachten, en de zelfstandige staten uit het uiteengevallen Frankische rijk ontstaan, meer in het bijzonder westelijk Duitschland.

De twee eerste hoofdstukken behandelen de marke, en het groot grondbezit als de twee hoofdvormen, waarin het recht aan den bodem in de bovenaangeduide periode zich vertoont, zij het dan, dat de eerste is de oorspronkelijke, en dat de deelgerechtigden in de eerstbedoelde, de vrije boeren, voortdurend hebben moeten strijden tegen de uitbreiding van het laatste, zoowel wat aangaat het uitwendige, het gebied waar het zich over uitstrekte, als wat betreft het inwendige, de rechten en bevoegdheden, die het medebracht. En dit niet met gunstigen uitslag, zij het dan dat volgens den S. de voorstelling, dat aan het einde der elfde eeuw de vrije boeren in West-Duitschland niet meer bestonden, in hare algemeenheid is onjuist, gelijk dan ook de Saksenspiegel met den stand der eigenerfde boeren nog rekening houdt. Wij zeggen „eigenerfde", immers het „eigen erf" was teeken van en vereischte voor de volle vrijheid.

Maar toch het groot grondbezit heeft ook, waar het de vrije eigenerfden terugdrong, hetzij door ze zelf met hun eigendom onder zijn heerschappij te brengen, hetzij door met afhankelijke arbeidskrachten nieuwen grond te ontginnen, de vormen, waarin de vrijen hun grond bezaten en de wijzen, waarop zij die bebouwden, overgenomen. Vandaar dat evenals de vrijen vroeger aan hunne woningen, omgeven door een „tuin", hetzij afzonderlijk gelegen, hetzij tot een dorp vereenigd, een zelfstandig recht hadden, den hoorigen van den grondheer dergelijk recht, zij het dan niet van denzelfden aard en inhoud toekwam. Vandaar ook dat de laatsten evenals de vrijen het akkerland gemeenschappelijk bebouwden, en daarvan de vruchten trokken, vandaar ten slotte dat voor beiden dezelfde gebruiksrechten, met dergelijk voorbehoud als zooeven werd aangegeven, aan bosschen en weiden en verder nog onontgonnen gronden moesten worden aangenomen. Maar bij dit alles worde niet vergeten, dat wat de hoorigen, op den grond van anderen gezeten, aangaat, zij een deel van wat de bodem door hunnen arbeid opleverde, den landheer, wil men den eigenaar, moesten afstaan.

Kan men, om voor dien tijd niet precies toepasselijke termen te gebruiken, zeggen, dat dit de privaatrechtelijke zijde der tegenstelling tusschen de marke en het groot grondbezit betrof, aan den publiekrechtelijken kant waren de groote landheeren, meest alle tot landsheeren geworden, over de geheele linie vrij wel overwinnaars. Voorzoover de macht van het centraal staatsgezag de hunne niet beperkte, en dit was hoe langer hoe minder het geval, waren de publiekrechtelijke functies, met name de rechtspraak, oudtijds door en in de vrije marken uitgeoefend, op hen overgegaan. Die der markegenooten bleef hoogstens voor de inwendige zaken der marke bestaan, gelijk zij ook slechts voor zoodanige belangen het bestuur daarvan bleven behouden.

In het derde Hoofdstuk, met het opschrift: „Das Magisterium und das freie Handwerk", schildert de S.

Digitized by Google

ons, als ik het zoo eens noemen mag: de organisatie van den arbeid. Echter, en ik dien dit er onmiddellijk bij te voegen ten einde misverstand te voorkomen, deze bestond maar in zeer beperkten omvang, en zeker niet naar hedendaagsche opvatting. Het handwerk, afgezien van wat voor het landbouwbedrijf als zoodanig noodig was, was eigenlijk niet de arbeid die den vrijen man paste. Zoowel voor den vrijen kleinen landbouwer als op de villae der groote grondbezitters werd alleen voor eigen behoefte vervaardigd, wat noodig was voor het huisgezin, dat voor de laatsten in zeer uitgebreiden zin is op te vatten. En dit vrijwel alleen door on- of halfvrijen. Uitwisseling van producten vond in zeer geringe mate plaats; en dan enkel voor uitlandsche vreemde waren en voor metaalwerken. Het handwerk van den smid, vooral van den wapensmid, werd niet op één rang met andere gesteld, en stond dan ook sinds overoude tijden in eere. Wel werd, bepaaldelijk bij het groot grondbezit arbeidsverdeeling meer en meer toegepast — het capitulare de villis van Karel den Groote wijst het uit — ten gevolge der hoogere eischen, die meerdere beschaving en verfijndere leefwijze stelden, maar voor den afzet, den handel werkte men niet. Evenmin als in de vrije marken, waar in veel later tijd nog, men juist zooveel handwerkers toeliet als in de behoefte van de gemeenschap konden voorzien.

Langzamerhand echter wordt deze beperktheid van het arbeidsveld verruimd ten gevolge der toename van handel en verkeer. De werking daarvan wordt in het vierde Hoofdstuk door den S. behandeld: „Der Handelsverkehr und das Marktwesen". Het beperkte ruilverkeer wordt geleidelijk vervangen door den koophandel, waarbij het geld als waardemeter en ruilmiddel dienst gaat doen.

Dientengevolge wordt het vervaardigen van het daarvoor noodige materiaal van groot belang en vertoont zich het recht daartoe als muntregaal. Maar voor den handel zijn ook vaste plaatsen noodig, waar de kooplieden weten, dat zij elkaar ontmoeten zullen en in staat zullen zijn tot het spoedig inslaan en afzetten hunner waren. Op daarvoor geschikte plaatsen, gemakkelijk te bereiken en aan de gewoonlijk genomen wegen gelegen, ontstaan markten. Het staatsgezag grijpt ook hier in bepaaldelijk door het heffen van tol, waartegenover het dan ook bijzondere bescherming aan de bezoekers verleent op de markt, de orde handhaaft, en bij verschil snel recht verschaft. Hiermede is het marktregaal ontstaan.

Beide munt- en marktregaal komen langzamerhand, hoofdzakelijk door inleengeving, maar ook op andere wijze, in handen van de grootgrondbezitters, wereldlijke en geestelijke, die door de verkrijging van de gerechtshoogheid, rechtspraak en bestuur, geleidelijk landsheeren werden. Echter blijft voor het marktregaal de herinnering aan den invloed van het algemeen rijksgezag nog lang voortleven in het berechten der marktzaken onder koningsban en in de aan de verleening van dien ban verbonden symbolen als den handschoen, die op de markt zelf in het openbaar wordt opgehangen, of het marktkruis, dat op de grenzen van het marktterrein wordt opgericht.

Echter dit alles geldt in hoofdzaak de jaarmarkt. Voor de omwenteling in de organisatie van den arbeid waren van niet minder belang de markten, die wekelijks, hier en daar zelfs dagelijks, gehouden werden, en waar de producten voor de gebruikers voortdurend verkrijgbaar waren. Dit bracht, nog meer dan de groothandel zulks deed, mede, dat het handwerk uitsluitend voor eigen behoefte ophield, en tevens dat ter plaatse, waar dergelijke markten werden gehouden, meer en meer die arbeiders zich ophoopten. Ook het handwerk in het landbouwbedrijf kon zich niet geheel daaraan onttrekken, en ook de producten daarvan namen in dit handelsverkeer deel.

Waar aan dergelijke plaatsen bijzondere rechten werden verleend, de daar wonenden aan het gewone landrecht werden onttrokken, en eindelijk die plaatsen in vele gevallen werden ommuurd, daar was een stad ontstaan. Het dorp, de enkele marktplaats, is stad geworden.

Het instellen van markten is opgehouden, de stichting van steden daarvoor in de plaats gekomen, en dat meestal onder de auspicien der landsheeren. Hiermede is de grens bereikt, die des S's. bestek hem stelde. Hij eindigt dan ook met de woorden: „Die Stadt steht nunmehr im Mittelpunt der gesamten Kultur, um die Stadt dreht sich das historische Leben des späteren Mittelalters und der Neuzeit."

Den Haag. Seerp Gratama.

J. Partsch, Des Aristoteles Buch „Ueber das Steigen des Nil." (Abh. d. philol.-hist. klasse d. Kgl. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch., Bd. XXVII, N⁰. XVI). Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 2).

De schrijver bespreekt hier een in middeleeuwsch latijn gesteld geschriftje: „liber Aristotelis de inundacione Nili", dat na de 16de eeuw (laatste uitgave Basel 1563) geheel vergeten was, en eerst door Val. Rose (Aristoteles Pseudepigraphus, 1863, p. 631—643, zie ook Val. Rose, Aristot. Fragmenta, Teubner 1886, waarnaar ik citeeren zal) weer aan het licht is gebracht. Men zag natuurlijk zeer goed, dat dit een late vertaling is van een werkje περὶ τῆς τοῦ Νείλου ἀναβάσεως, waarvan nog fragmenten over zijn (Aristot. Fragm. p. 188—191), maar men meende steeds dat het werk na-aristotelisch was, niettegenstaande een dergelijk werk opgenoemd wordt onder de titels van Hesychius (n⁰. 159, Aristot. Fragm. p. 17) omdat er een spreekwoord in aangehaald wordt omtrent noorden- en zuidenwind, dat men ook bij Theophrastus (de ventis 5) vindt. P. bewijst echter, dat Theophrastus er wat aan toegevoegd heeft, wat alleen op zijn tijd slaat, zoodat dit citaat niet uit Theophrastus kan genomen zijn. Het geschriftje is een uittreksel uit een meer omvangrijk werk, een echt antiek πρόβλημα, dat door den wetenschappelijken opzet op een modern lezer niettegenstaande het barbaarsche latijn een zeer aantrekkelijken indruk maakt. Eerst wordt de vraag gesteld: hoe komt het, dat de Nijl zich anders gedraagt, dan andere rivieren, die toch in den zomer bijna droog zijn? Van af het solstitium wast de Nijl; het land staat dan onder water door overstrooming, niet door rijzing van het grondwater, zooals men uit de putten naast de rivier kan zien. Dan worden de verschillende theoriën nagegaan, zooals die bij

Digitized by Google

de vroegere schrijvers uiteengezet zijn, en ten slotte bewezen, dat regens tusschen Juli en October in het bergland van de bronnen van den Nijl, veroorzaakt door condensatie van waterdamp, die zich bevindt in de door de etesiën uit het noorden aangevoerde luchtlagen, de ware oorzaak is. Deze wijze van behandeling van een wetenschappelijke quaestie vindt men wel het eerst bij Aristoteles, maar daar de geheele oudheid daarop voortbouwt, moeten we het bewijs voor de echtheid van het geschrift elders zoeken.

Na een bespreking van de namen der auctores, in het Nijlboek voorkomend (de jongst geciteerde blijkt te zijn Nikagoras van Cyprus, die, zooals P. p. 11—12 aantoont, uit de 4[de] eeuw is), gaat de schrijver den zakelijken inhoud na. Voornamelijk behandelt hij de weerlegging van de meening van Anaxagoras, die het wassen van den Nijl toeschrijft aan het smelten van de sneeuw, in welke weerlegging een bericht voorkomt omtrent een plan van Artaxerxes Ochus, waaruit blijkt dat deze den Indus hield voor de bron van den Nijl, omdat hij ook krokodillen heeft (Vgl. hiermede het bericht van Arrianus Anab. VI 1, 2 (zie ook Strabo XVI, 25 p. 696), waaruit blijkt dat Alexander oorspronkelijk dezelfde meening koesterde).

Den Athenagoras, zoon van Arimnestus, die den koning raad geeft, houdt P. voor een Grieksch geneesheer aan het Perzische hof, en daar een broeder van Aristoteles Arimnestus heet, kan Ath. wel een neef van Aristoteles zijn. Uit het geheele geschrift blijkt van de kennis, die de geschiedschrijvers van Alexander omtrent Indië verbreid hebben, niets. Daarentegen vinden we wel berichten, die ook bij Ctesias voorkomen: zoo zijn de Onifali aan den Indus de Cynocephali van Ctesias (Indica 20—23), waarschijnlijk een donker getint bergvolk in het tegenwoordige Kaschmir. Ook blijkt er kennis te zijn van den Ganges, maar den naam kent de schrijver nog niet, evenmin als Ctesias. Het gebergte, waarop Indus en Ganges ontspringen, heet in het liber d. i. N. Aletus; dit moet de Himalaya zijn; de latere namen uit den Hellenistischen tijd, Imaus, Emodus, zijn den schrijver nog niet bekend. Dit alles stemt dus geheel overeen met hetgeen de andere geschriften van Aristoteles ons bieden, zie mijne aankondiging van Bolchert, des Aristoteles Erdkunde von Asien u. Libyen (*Museum* 1910 p. 220—221). Het origineel moet dus geschreven zijn vóór Alexanders tocht naar Indië en na de troonsbestijging van Artaxerxes III (357 v. C.). Bovendien spreekt de schrijver van bronnen in Phrygië, die in den zomer voller zijn dan 's winters (uit Eudoxus van Cnidus), en voegt er bij: *et in Olinthia Calcidonie quidam putei plenissimi sunt estate.* Wie kan nu beter omtrent Olynthus, dat in 348 verwoest is, zijn ingelicht dan Aristoteles? Na de stichting van Cassandreia (318) op de isthmus van Potidaea is de opmerking geheel onmogelijk.

Het werk is dus Aristotelisch, maar is het ook van Aristoteles zelf? Om dat te bewijzen, behandelt P. verschillende plaatsen uit het Nijlboek, waarin hij dezelfde opvattingen vindt als bij Aristoteles. Merkwaardig hierbij is vooral het volgende: Vs. 96—110 (Arist. Fragm. p. 195, 14—196, 4) bestrijdt de schrijver van het liber Nicagoras' meening, dat de Nijl ontspringt op het zuidelijk halfrond, waar het winter is, wanneer wij zomer hebben. Dat kan niet, want dan zou de Nijl behalve de zuidelijke gematigde zône, die onbewoond is, ook de keerkringen moeten doortrekken, die wegens de hitte onbewoonbaar zijn, en zijn loop zou te lang worden. Vergelijk hiermede Aristoteles Meteor. II 5, 10 en 11. En evenals Arist. nog niet de namen ἀρκτικός en ἀνταρκτικός kent, maar spreekt van ὁ διὰ παντὸς φανερὸς (κύκλος), d. w. z. de voor de bewoners van de noordelijke gematigde zone steeds zichtbare poolcirkel aan den hemel, en de daar tegenovergestelde, zoo spreekt het Nijlboek van: *semper manifestus circulus* en *semper immanifestus.*

Op p. 31 en vgl. bespreekt P. de slotregels van het geschrift: „ooggetuigen, zegt het boek, hebben gezien, dat in Aethiopië van af de hondsdagen tot het opgaan van den Arcturus rijkelijk regens vallen, en in den winter volstrekt niet. Die regens veroorzaken het hooge opperwater van den Nijl, dat samenvalt met de etesiën; de etesiën en ook de andere in den zomer waaiende winden brengen wolken aan in die streken, en deze ontlasten zich op de bergen, en zoo stroomt het regen water naar de poelen of meren, waar de Nijl doorheen stroomt". Dit resultaat, zegt P., is geen gevolg van de ontdekkingsreizen ten tijde der Ptolemaeën, want Eratosthenes (v. Proclus ad Plat. Timaeum p. 22 D) verklaart, dat die ontdekkingen slechts de opgaaf (ἀπόδοσις) van Aristoteles bevestigen. Dat Alexander op aandringen van Aristoteles menschen heeft uitgezonden, die de meening van Aristoteles, reeds uitgesproken in zijn Meteorologika (I 12, 19 p. 349 a 4), dat het in Aethiopië in den zomer ontzaglijk regent, bevestigden, tracht P. te bewijzen uit Curtius II 8, 3, Lucanus (Pharsalia X 40 en 272—275), Photii Bibl. Cod. 249 p. 441 B 1, en een paar fragmenten van Callisthenes. Dat werkelijk in den zomer in Aethiopië vele regens vallen, en 's winters bijna niet, blijkt uit de waarnemingen der laatste jaren. Niet echter de etesiën uit het N. zijn de oorzaak van dezen regenval, maar de zeewinden van den Indischen oceaan veroorzaken zoowel het wassen van den Indus als van den Nijl.

Met de *„stagna, per que Nilus fluit"* wordt volgens P. het Tsanameer bedoeld, waaruit de Blauwe Nijl ontstaat. Van de moerassen van den Witten Nijl heeft Ar. waarschijnlijk geen kennis gedragen; door het ontdekken in de 19de eeuw van de bronnen daarvan is men het belang er van voor den hoogwaterstand van den Nijl gaan overschatten, totdat de onderzoekingen van Lyons in 1902 en 1904 bewezen hebben, dat werkelijk het Abessinische hoogland door middel van den Blauwen Nijl en de Atbara de eenige oorzaak van dien hoogen stand is. Dit hadden de onderzoekers door Alexander uitgezonden ontdekt, en zoo komt het, dat men op den Witten Nijl, die daarbij een onbeduidende rol speelt, niet heeft gelet.

Zie hier den korten inhoud van deze belangrijke studie van P., die om de groote scherpzinnigheid, waarmede hij deze moeilijke quaesties behandeld heeft, in de wetenschappelijke wereld groote instemming, maar ook — en dit is de ware manier om de zaak in het reine te brengen — weerlegging heeft gevonden. Ik wijs hier

Digitized by Google

op de kritiek, die door P. Bolchert op enkele onderdeelen geleverd is, in de Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt. 1911 p. 150—155. B. is vooreerst niet overtuigd, dat er door Al. een expeditie is uitgezonden; de geschiedschrijvers van Alexander den Groote zwijgen hierover (behalve dan Callisthenes, maar het eerste fragment, (Joh. Lydus de mensibus ed. Wünsch IV 68 p. 146. 20) is slecht overgeleverd, en het 2de (Anonymus Florentinus περὶ τῆς τοῦ Νείλου ἀναβάσεως in de uitgaven van Athenaeus, Schweighauser II 87, Meineke I p. 129—132) spreekt slechts van rijkelijke regens in Aethiopië en de oorzaken daarvan, niet van de expeditie). B. veronderstelt, dat het liber veel van Aristoteles bevat, maar dat het onderzoek nog niet afgeloopen is, en hij tracht dit te bewijzen door het bespreken van twee quaesties, die omtrent de Roode zee, in hoeverre die bij Arist als binnenzee is op te vatten (zie *Museum* 1910 p. 221), en die omtrent de bronnen, niet het wassen van den Nijl. Volgens B. neemt Arist. van Promachus de meening over, dat de Nijl in het Westen ontspringt op het Zilvergebergte, samen met den Chremetes, en van Democritus, die in Aegypte geweest is, de oorzaak van het wassen van den Nijl. Zoodoende wordt de expeditie van Al. vervangen door het getuigenis van Democritus (die dus verscholen zou zijn onder de: *per se videntes facti* (vertaling van αὐτόπται γενηθέντες) van het liber). Bovendien meent B. samen met Sieglin, dat het liber vóór de Meteorologika en vóór Alexander's tocht naar Azië is geschreven.

Tiel. W. Koch.

C. Mohlberg O. S. B., Radolf de Rivo, der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie. Erster Band Studien. Louvain, Bureaux du Recueil de Travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie. (Pr. M. 5).

„Het klooster te Windesheim en zijn invloed" van prof. Acquoy is een standaardwerk dat alle vragen van eenige belangrijkheid, die op het klooster of op het Windesheimsche kapittel betrekking hebben, ter sprake brengt en doorgaans de ware oplossing of minstens door het bijbrengen van de voornaamste litteratuur de richting naar de gewenschte oplossing aangeeft. Zoo worden in het hoofdstuk over het inwendige leven der kloosterbewoners ook hunne liturgische d. i. de tot den eeredienst benoodigde boeken ter sprake gebracht. Ook hierin heeft Windesheim van den beginne af blijk gegeven van klaar doorzicht. Naar Acquoy aan de hand van Busch' Chronicon Windeshemense mededeelt, was het eerste streven gericht op het verkrijgen van volledige eenstemmigheid in de Koorboeken [1]). Eene daartoe benoemde commissie heeft *met voorlichting van meer ervaren kerkelijke personen* een Ordinarius, een Kalendarium, en een Manuale bijeengebracht, dat waarschijnlijk aan het generaal kapittel van 1398 ter beoordeeling aangeboden en goedgekeurd werd. Naar de aldus verkregen hoofdbeginselen werd wederom door eene commissie, waarvan Johan van Kempen, broeder van Thomas, het voornaamste lid was, uit van alle zijden bijeengebrachte missalen, gradualen, antiphonariën, lectionariën, capitulariën, collectariën en martyrologiën met zorg en wijze bedachtzaamheid een tekst gekozen en voor de geheele Congregratie verplichtend gesteld, waardoor men voor alle kloosters een overeenstemming verkreeg, die op de gansche wereld geen tweede gelijke had. In een voetnoot geeft Acquoy de drukken op, die van Windesheimsche liturgica ter zijner kennis zijn gekomen.

Deze sobere mededeelingen over litteraire lezingen, die voor een goed begrip van het inwendige leven der Windesheimsche kloosterhervorming en van deszelfs wijderen uitwendigen invloed van het hoogste belang zijn, hebben een allergelukkigste aanvulling gevonden in den pioniersarbeid van Dom. Cunibertus Mohlberg over Radulph de Rivo. Radulph de Rivo, of volgens zijn landsnaam Rudolf van der Beke, is nl. een der ervaren kerkelijke personen geweest, tot wie Windesheim zich om voorlichting gewend heeft, toen tot de hervorming der Koorboeken besloten was, en zijn hulp was van dien aard, dat naar allen schijn een grootsch gebouw van liturgisch gebed is opgetrokken, waarbij bijna overal de door de Rivo aangegeven beginselen tot grondslag werden gelegd.

De huidige arbeid van Mohlberg heeft een driedubbele verdienste. Vooreerst heeft hij in een verstandig en geduldig zoeken bijeengebracht hetgeen in de oude registers of officieele stukken over dezen, een der grootste liturgisten der middeleeuwen, wordt gevonden. De latere deken der collegiale kerk van Tongeren moet omstreeks 1345 te Breda geboren zijn. In het verslag der Tongersche kapittelvergadering van 14 December 1381 wordt hij genoemd Rolandus de Breda, en er staat vermeldt, dat hij wegens een verblijf aan de curia romana niet als kanunnik resideerde. In het kort is zijn levensloop deze. Geboren omstreeks 1345 te Breda, verblijft hij 12 September 1362, den sterfdag van paus Innocentius VI in Italie, waarschijnlijk te Bologne, voor de rechtsstudie. In 1367 studeert hij kerkelijk recht te Parijs en in 1373 burgerlijk recht te Orleans. In 1371 had hij een kanonikaat bekomen te Tongeren en werd 30 Juni 1374 tot deken benoemd van het kapittel. In 1383 komt hij terug uit Rome, waar hij de lessen bijwoonde van Simon van Constantinopel, den beroemden humanist. Bij zijn terugkomst naar Tongeren brengt Radulph den Codex Corsendoncensis mede, het grieksche nieuwe Testament handschrift, dat Erasmus voor zijne uitgave benutte en dat na veel omzwerven eindelijk rust vond in de keizerlijke bibliotheek te Weenen. Radulph had het na zijn dood vermaakt aan het klooster te Corsendonck, welks edelmoedige begunstiger hij vanaf het jaar der stichting 1393, geweest was. De dekanale waardigheid was hem door twee mededingers tien jaar lang betwist, doch 23 October 1383 presideert hij voor het eerst een kapittelvergadering. In 1390 vinden we hem ingeschreven aan de in 1388 gestichte universiteit, waar hij in 1397 gedurende drie maanden als rector optreedt. Al was hij door het schrijven van wijsgeerige en taalkundige werken vroeger reeds litterarisch werkzaam geweest, de gelegenheid zich een der grootste laat-middeleeuwsche geleerden te toonen kwam hem

[1]) Het klooster te Windesheim en zijn invloed door Dr. J. G. R. Acquoy, Deel I. bladz. 208-212.

Digitized by Google

door de Windesheimsche uitnoodiging raad te geven in liturgische vraagstukken.

Een tweede verdienste der monographie van Mohlberg bestaat in de nauwgezette nasporing en in eene uitvoerige ontleding der geschriften van Radulph. Zijn hoofdgeschrift „Liber de canonum observantia", werd voor het eerst gedrukt in 1568 te Keulen in de verzameling van Hittorp: De catholicae Ecclesiae divinis officiis ac ministeriis. Het vond eveneens eene plaats in het patristische verzamelwerk: Bibliotheca maxima patrum van 1610. Een tweede, reeds van elders bekend doch onuitgegeven werk van Radulph bevindt zich in een perkamenten codex der Brusselsche bibliotheek. De titel: De psalterio observando geeft goed den inhoud weer. Het geheele geschrift heeft ten doel de reguliere kanunnikken van het Windesheimsche en Groenendaalsche kapittel te overtuigen van de gepastheid iedere week in het kerkelijke Officie het volledige Psalterium te bidden. Ten opzichte dezer traditioneele opvatting, die haar beste uitdrukkingswijze vond in een tekst uit het Decretum Gratiani, welke aan paus Gregorius ontleend werd, onderscheidt Radulph drie klassen. — 1°) De Italiani en Provinciales, welke het nakwamen. 2°) Anderen, vooral de Duitschers, die met een beroep op een concilie van Mainz, en vervolgens de diocesen Kamerijk en Luik, die het gregoriaansche decreet toepassen onder voorbehoud van sommige uitzonderingen. — 3°) Velen uit Brabant en Holland die het over het algemeen wel niet onderhouden.

De verschillende aanduidingen over nederduitsche liturgische eigenaardigheden geven aan de mededeelingen van Radulph, en dus aan eene toekomstige uitgave zijner werken, een bijzondere waarde. Daarom ook verdient Dom. Mohlberg den dank der nederlandsche historici voor den ijver waarmede hij de bibliotheken geeft afgezocht om gegevens over of geschriften van Radulph te vinden. Veel zoeken bleef vruchteloos, maar te Keulen had hij het geluk de hand te leggen op een onbekend en onvoltooid gebleven tractaat: Liber de officiis ecclesiasticis, hetgeen dit merkwaardigs heeft dat het de eerste arbeid van Radulph is in den dienst van Windesheim.

Een derde verdienste, ten slotte, der monographie is de geheel nieuwe belichting waaronder nu reeds de Windesheimsche Liturgie verschijnt. In plaats van zich bij den toenmaligen stroom aan te sluiten, een strooming die vooral door de franciscanerorde ontstaan was, om de gebruiken der curia papalis te volgen, heeft Windesheim naar de aansporing van Radulph de traditie aanstonds hooger opgevat en de aansluiting gezocht bij de oud romeinsche Liturgie der basilieken. Een grove vergelijking tusschen de beginselen van de Rivo en den Windesheimschen ordinarius van 1521, het breviarium van 1499 en een Kalendarium dat afkomstig van Groenendaal, in handschrift in de Bourgondische bibliotheek te Brussel bewaard bleef, toont onmiddellijk, dat er wat de hoofdpunten betreft eene overeenkomst heerscht, die niet toevallig zijn kan.

Eene dieper ingaande studie der Windesheimsche Liturgie-boeken moet tot een derde deel bewaard blijven. Behalve de reeds bekende Windesheimsche Liturgica zullen dan ook de kostbare schatten der bibliotheek van het Groot-Seminarie te Haren benut moeten worden, waar o. a. een kostbaar Liturgie handschrift berust, dat in 1409 te Windesheim zelf geschreven werd voor het vrouwenklooster Mariënveld te Amsterdam.

Vooraleer echter dit derde gedeelte van zijnen arbeid te kunnen volbrengen, dient eene critische uitgave van alle werken van Radulph de Rivo vooraf te gaan. Het is te hopen, dat Mohlberg in de gelegenheid worde gesteld dit zonder verzuim te volbrengen. Een geleerde van nederlandschen stam, de raadsman van Windesheim, een man van edele gezinning, over wiens rijkdom van weten en adel van karakter iedere bladzijde zijner geschriften getuigenis geven, van wien in lapidair stijl kardinaal Baronius reeds getuigde dat hij was een *Vir eruditus et gravis*, verdient ten voeten uit geteekend te worden voor zijn landgenooten, die zoo laat eerst kennis namen van zijn bestaan en van zijn geestelijken adeldom.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

Seymour de Ricci, Catalogue raisonné des premières impressions de Mayence (1445-1467).

G. Zedler, Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36 zeilige Bibel. (Dl. VIII-IX en X-XI der Veröffentlichungen der Gutenberg-Gesellschaft). Mainz, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft. 1911. 4°.

Zehnter Jahresbericht der Gutenberg-Gesellschaft (25 Juni 1911). Mainz. 1911. 8°.

Een beredeneerde catalogus van alle aan Gutenberg, Fust en Schoiffer toegeschreven drukken, zooals Seymour de Ricci thans uitgegeven heeft, beteekent in casu, dat 1° de typensoorten, welke die drie drukkers van 1445 tot 1467, het sterfjaar van Schoiffer, hebben gebruikt, in bepaalde klassen worden verdeeld; 2° dat aangegeven wordt, welke werken met iedere van die typensoorten gedrukt zijn; 3° hoeveel en welke complete en incomplete exemplaren er van ieder dier werken bestaan, en waar ze berusten; 4° hoeveel en welke exemplaren, voor zoover althans achterhaald kan worden, verdwenen zijn; 5° wat er over elk van die boeken en typensoorten geschreven is. Met de uiterste nauwkeurigheid wordt dit alles door S. de Ricci aangegeven. Voor eenieder, die in bibliografie belang stelt, is het een lust, dat boek door te lezen, en hij zal zich gedwongen gevoelen een eeresaluut te brengen aan een arbeid, die zóóveel tijd en moeite moet gekost hebben.

Evenals voor Haarlem, blijft ook voor Mainz nog menig raadsel bestaan in verband met de verspreiding en de eerste technische ontwikkeling der boekdrukkunst. Weliswaar zijn voor Mainz de problemen niet zoo ingewikkeld als voor Haarlem, maar toch ontbreekt ook voor Mainz nog tot op den huidigen dag een duidelijk inzicht in de onderlinge verhoudingen bijv. van den drukker der aflaatbrieven van 1454 en 1455, den drukker van den Bijbel van 42 regels (omstr. 1454—1455), den drukker van den Bijbel van 36 regels (omstr. 1448—1456), den drukker van het Catholicon (1460; alles wellicht van Gutenberg?), de drukkers Johan Fust en Peter Schoiffer (vanaf 1457 tot in de 16e eeuw), den drukker der Pronosticatie van 1476, Berthold Ruppel te Basel (1468), de Gebroeders Bechtermünze te Eltvil (1467—1477), Albrecht Pfister te Bamberg (1460—1464) enz. enz. Dat er tusschen al die drukkers verband moet bestaan is duidelijk; uit de door hen gedrukte boeken

Digitized by Google

blijkt onwederlegbaar, dat zij gedeeltelijk met hetzelfde typenmateriaal gewerkt hebben. Maar de preciese betrekkingen tusschen al deze beoefenaren van de nieuwe „ars ingeniosa", en vooral ook de vorderingen, die de techniek allengs maakte, daaromtrent is men nog lang niet tot klaarheid gekomen.

Alleen door meesterlijke catalogen, zooals Seymour de Ricci er thans een heeft samengesteld, kan men op dit terrein duurzamen vooruitgang verkrijgen. Door zulke catalogen wordt immers de weg gebaand voor speciaal vorschers; en deze juist moeten in zulke ingewikkelde problemen, als die zich om Mainz groepeeren, het laatste woord hebben.

Tot welke resultaten consequent-doorgevoerde detailvorschingen leiden, blijkt uit het tweede hierboven vermelde werk „Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36 zeilige Bibel" van Prof. G. Zedler. Op grond van eene minutieuse studie der typen, vooral ook van de zgn. ligaturen (twee typen op één corpus gegoten), van het meer of minder versleten-zijn der typen, het gebruik van afkortingen, de interpunctie, de watermerken der papiersoorten, en tal van andere kleinigheden — waarvoor overigens alleen een geoefend vakman oog heeft — komt Zedler tot de verrassende conclusie, dat de Bijbel van 36 regels, die vrij algemeen aan Pfister te Bamberg werd toegeschreven, wèl te Bamberg werd gedrukt, maar door niemand minder dan Gutenberg zelf, die in dien tijd (1457—1458) dan ook niet in Mainz vertoefd heeft, zooals reeds van elders vrijwel met zekerheid vaststond. Intusschen moet erkend worden, dat Zedler's bewijsvoering in deze niet zonder bedenkingen is, zoowel wat zijne beweringen over de druktechniek aangaat, als wat betreft Gutenberg's aandeel in den arbeid.

Doch al zou Pfister niet meer mogen worden aangezien als de drukker van genoemden Bijbel, toch blijft hij èn om zijn drukkersarbeid, èn om zijn persoon, een hoogst merkwaardig man. Uit zijne overigens zeer zeldzame drukken blijkt, dat hij het eerst een combinatie beproefd en bereikt heeft van typen-druk en gelijktijdigen houtsnee-druk, terwijl hij óók de eerste drukker was, die zich toelegde op de verspreiding van volksboeken als „Der Ackerman von Böhmen" (2 uitgaven), de „Edelstein" van Boner (2 uitgaven), de „Biblia pauperum" (2 Duitsche en 1 Latijnsche uitgave), „Belial" en de „Vier Historien" (van Joseph, Daniel, Judith en Esther).

Omtrent den persoon van Pfister, waarover tot heden toe niets bekend was, worden door Prof. Zedler interessante documenten overgelegd. Hij was „clericus uxoratus", een gehuwd geestelijke, die dus alleen de lagere wijdingen had ontvangen. Den 17en Sept. 1448 verschijnt hij in oorkonden voor het eerst als vertegenwoordiger van den Domproost van Bamberg, George van Schaumburg, en in 1460, wanneer deze laatste bisschop is van Bamberg, fungeert Pfister als diens secretaris. Nog in die functie zijnde schijnt hij aan de eerste uitgave van den „Ackermann von Böhmen" begonnen te zijn, doch van 1460—1464, in welk laatstgenoemd jaar zijn werkzaamheid als drukker ophoudt, schijnt hij zich uitsluitend aan de drukkunst te hebben gewijd. Wat reeds van elders vaststond, dat nl. de drukker Pfister een geletterd man moet geweest zijn, wordt door Zedler's ontdekkingen dus geheel en al bevestigd.

Beide hierboven besproken boeken zijn uitgaven van de Gutenberg-Gesellschaft te Mainz, die in haar hierboven eveneens vermelde „Zehnter Jahresbericht" behalve een interessante voordracht van Hans Koegler uit Basel „Ueber Bücherillustrationen in den ersten Jahrzehnten des deutschen Buchdrucks" (S. 27—58), het verslag bevat omtrent den toestand van de in 1901 gestichte Gutenberg-Gesellschaft. Zij telt ongeveer 550 leden, die behalve natuurlijk de noodige uitzonderingen, ieder 10 Mark jaarlijks bijdragen. De financieele toestand van de vereeniging is tot heden tamelijk bevredigend. Daar de vereeniging in het laatste jaar hooge kosten heeft moeten dragen, vooral voor de uitgave van de boven besproken werken van Seymour de Ricci en Zedler, en daarenboven 17 leden verloren heeft, vraagt zij van hare vrienden, vooral buiten Duitschland, een krachtdadigen steun door het aanbrengen van nieuwe leden.

Blijkens de ledenlijst telt Nederland 8 leden: 4 te Amsterdam, 2 te 's-Gravenhage en 2 te Haarlem. Verschillende namen van bekende personen en instellingen ontbreken nog aan dit achttal.

Weert. B. Kruitwagen. O. F. M.

SCHOOLBOEKEN.

H. van Gelder, Leerboek der Oude Geschiedenis voor de hoogere klassen der gymnasia. Tweede herziene druk. Groningen, Wolters. 1911. (Pr. *f* 2.25).

Dat dit boek binnen den tijd van vier jaren een tweeden druk beleeft, zal waarschijnlijk niemand verwonderen, die het zooals Schr. dezes bij zijn onderwijs gebruikt. Intusschen moet men om het er mee te kunnen vinden, het nemen zooals het genomen wil worden. Dat het up to date is behoeft geen betoog, maar soms loopt het de resultaten van het onderzoek wel eens een weinig voorbij. Hetgeen verband houdt met dat wat er de bijzondere deugd van is, de geschiktheid om te werken op de verbeeldingskracht der jeugdige lezers. Want daaraan wordt pijnlijke nauwkeurigheid niet zelden opgeofferd. Laat ik één voorbeeld mogen aanhalen dat men met zeer vele dergelijke zou kunnen vermeerderen en dat karakteristiek is. De heer v. G. deelt mee (p. 71) dat in 479 Themistokles bij de Atheners tijdelijk in ongenade viel. Hij zou dat hebben kunnen motiveeren met de bijvoeging dat het een gevolg was van verschillende omstandigheden. Dat zou korrekt geweest zijn. Maar dat zegt niets voor de verbeeldingskracht. En als op die wijs overal, waar het kort bestek geen vermelding van bijzonderheden toeliet, abstracties of algemeene termen gebruikt waren, zou het boek zooals de meeste leerboeken grauw geworden zijn. De heer Van Gelder doet het anders; hij zegt „de Atheners beloonden Themistokles met tijdelijke ongenade, want stad en land waren bij hun terugkeer verwoest. En dat weten zij aan zijn krijgsplan, aan zijn onwil om met het landleger eene kans te staan. Hij had, zeiden zij, na de nederlagen bij Thermopylae-Artemisium Athene met het landleger moeten beschermen". Dat pakt; dat behoeft een jongen maar eenmaal te lezen om het zich voor te stellen en die ongenade van Themistokles voor goed te onthouden. Maar de historische waarheid komt daarbij in het gedrang. Er is geen enkele bron, waaruit blijkt dat de Atheners aan Themistokles zijn krijgsplan voor 480 hebben kwalijk genomen, maar wel dat ze bang waren voor eene konsekwente voortzetting er van in 479 en dat daaruit Xanthippos en Aristeides munt wisten te slaan

Digitized by Google

om stemming tegen hem te maken. Maar als de heer Van Gelder had willen vertellen waarom de Atheners bang waren, en als hij Xanthippos (dien hij in zijn boek niet noemt) had willen invoeren, zou hij minstens driemaal zooveel regels noodig gehad hebben als hij nu aan de zaak besteedt; en als hij overal uit de veelheid harer werkelijke factoren de voorstellingen, die hij geeft had willen samenstellen, zou zijn boek minstens driemaal zoo dik hebben moeten worden. En wat doet er, zal hij misschien vragen — en misschien terecht — wat doet er voor een schooljongen de pusille nauwkeurigheid toe? — Maar dat op p. 105 „de Ephorenpartij Lysander steeds vijandig" genoemd wordt, houd ik voor eene vergissing. De partij van koning Pausanias, in wiens geslacht het verzet tegen de Ephoren-macht traditioneel was, haatte Lysander en het was alleen het ruchtbaar worden van de misstanden door hem geschapen dat het Pausanias mogelijk maakte drie der ephoren tegen hem in te nemen. Het proces na Haliartus Pausanias aangedaan had zijn grond in het berouw Lysander in 403 gedesavoueerd te hebben. — En voor eene vergissing houd ik ook de bewering, dat na den Peloponnesischen oorlog Sparta geweigerd zou hebben het verdrag van 412 met Perzië na te komen (p. 106). Alleen reeds de tweede pagina der Anabasis leert het anders; is hier niet eene verwarring tusschen 404 en 399 (Hell. III. 1.3)? — In de Romeinsche geschiedenis vindt men wel krasse beweringen als die over Themistokles, maar geene m. i. die aanleiding geven tot opmerkingen als de laatste twee. Maar ik geloof niet dat Appius Claudius een demokraat was (p. 189), noch dat de concilia plebis in de comitia tributa zijn overgegaan (p. 168), (als de heer v. G. dat ten minste bedoeld heeft). — Dat het principaat (die term, die in het boek gemist wordt is immers toch de officieele naam van het keizerschap) bestond uit de vereeniging van het levenslange imperium en het levenslange volkstribunaat waartegen niet geintercedeerd kon worden, is niet duidelijk gezegd.

Opvattingen die ik niet ten volle zou kunnen onderschrijven, speciaal op 't gebied der uitingen van den Griekschen geest laat ik natuurlijk daar; over Philippus van Macedonië en Demosthenes heb ik een afwijkende meening reeds geuit bij het bespreken van v. G.'s grooter geschiedwerk; met genoegen constateer ik dat hij thans iets meer dan in dat werk gegeven heeft over den politieken strijd tusschen patriciërs en plebejers. Maar tegen de dispositie der stof van verschillende tijdvakken wensch ik aan zijn oordeel eenige bezwaren te onderwerpen. Naar de bedoeling met de meeste bescheidenheid; maar kortheidshalve zal ik maar spreken als e tripode. Aegypte's geschiedenis moest korter behandeld zijn (de vrijkomende ruimte te gebruiken voor iets meer details in de Grieksche geschiedenis), en in eens doorgevoerd tot en met Psammetichos, Babylonië, Assyrië, Syrië, Phoeniciërs, Israelieten niet ethnographisch naast elkaar, maar Voor-Asië (incl. Kl. Asië) tot 606 synchronistisch in twee perioden: de eerste tot Assyrië's eerste verheffing (in de 12de eeuw), die verzwegen wordt. Van de Israelieten is daarin nog niets te zeggen. Maar de 4 uitstroomingen van Semieten uit Arabië duidelijk daarin aan te geven: 1° Kanaanieten naar Syrië, en Akkad naar Tweestroomenland vóór 3000; 2° Assyriërs achter de Akkad aan en hen voorbij tusschen 3000 en 2500; 3° Arameërs ± 2500; 4° Amorieten ± 1500, beide eerst naar de Syrisch Arabische woestijn, later geconcentreerd in Syrië (eene vijfde, de Chaldeërs aan den Euphraatmond ± 800 komt in de volgende periode), de Hethieten konden vermeld worden bij Sargon ± 2500 (die verzwegen wordt) en hun waarschijnlijke samenhang met de Hyksos. In de volgende periode eerst de komst en groote koningstijd der Israelieten tot 925, daarna de tweede en derde verheffing van het Assyrische rijk (hier mis ik Assur Nasirpal), waaronder de geschiedenis van Assyrië en Syrië ineen vloeien; bij Assar Haddon was gelegenheid het noodige te vertellen van Lydiërs en Meden. Na 606 eene periode bevattende de geschiedenis der uit het Assyrische rijk ontstane staten tot hunne hereeniging in het Perzische en die van dit tot den Ionischen opstand. — In de oudste Grieksche geschiedenis vind ik het Cretensische en Mykeensche tijdperk te schraal en armoedig behandeld. Het grieksche riddertijdvak te eindigen met 800 niet met 700. Van 800 tot 500 ééne periode: Kolonisatietijdperk (de oudste koloniën zijn vóór 700 gesticht en aan feitelijke kolonisatie moet voorafgegaan zijn bezoek aan de kusten waar koloniën kwamen; en in de 8e eeuw begint ook Sparta's machtsuitbreiding die in dit tijdvak valt); het kolonisatietijdperk verdeeld in drie parallel loopende deelen *a*) oorzaken en terrein der kolonisatie; staatkundige en maatschappelijke toestanden daarmee gepaard en daaruit volgende (tyrannen, zeeoorlog tusschen Chalkis en Eretria enzv.) *b*) geschiedenis van Sparta tusschen 800 en 500 *c*) geschiedenis van Athene tusschen 800 en 500.

Ik eindig zooals ik begonnen ben. Wie Van Gelders boek gebruikt zal er zich niet over verwonderen dat het opgang maakt. Meende ik anders, de vrijmoedige bespreking die ik mij veroorloofd heb ware belangrijk korter geworden. Voor zeer veel, niet door mij genoemd heb ik slechts onverdeelden lof.

Arnhem. Matthée Valeton.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de op 9 Sept. gehouden vergadering heeft de heer U. Ph. Boissevain een levensbericht gegeven van wijlen den heer I. M. J. Valeton. Spr. herinnerde aan Valeton's afkomst en opleiding, en aan zijn korte werkzaamheid als gymnasium-docent, afgebroken door zijn benoeming in 1878, op acht en twintigjarigen leeftijd, tot hoogleeraar te Amsterdam, kort nadat zijn beantwoording eener prijsvraag „De Polybii fontibus et auctoritate" met goud was bekroond. Sedert heeft V. het weinig bewogen leven geleid van den geleerde, die zich niet geheel aan het maatschappelijk werk onttrekt, maar zich overigens geheel geeft aan zijn studie, zijn onderwijs en zijn gezin. Spr. stond geruimen tijd stil bij Valetons werkzaamheid als historicus. Hij bezat een scherp oordeel, een grooten lust tot nasporen, en een nauwkeurigheid die zich niet tevreden stelde met hetgeen door anderen was geschreven maar eerst alles zelf wilde onderzoeken en wikken. Het karakter van zijn werk was analytisch, samenvattende beschrijving trok hem niet aan. Vooral problemen van grieksch en romeinsch staatrecht en romeinsch sociaal recht boeiden hem; het was hem te doen om een levende kennis der oudheid, om een juiste visie der maatschappij, van een groep personen of van een enkeling, niet zoozeer om de groote geestelijke en maatschappelijke stroomingen in hun onderlinge verhoudingen: histoire psychologique was hem het liefst. Spr. eindigde met een schets van den mensch Valeton.

Vervolgens bracht de heer Te Winkel verslag uit over het 32ste Taal- en Letterkundig Congres te Antwerpen, waarop hij met den heer Kluyver de Akademie had vertegenwoordigd.

Het ambt van Rector-Magnificus voor het jaar 1912-1913 is op 16 Sept. l.l. overgedragen aan de volgende heeren: te Amsterdam (Gemeentelijke Universiteit) aan Prof. Dr. Hector Treub, te Groningen aan Prof. Dr. J. H. Kern, te Leiden aan Prof. Dr. B. D. Eerdmans, te Utrecht aan Prof. Dr. C. Eykman.

Den 24sten September heeft de heer Dr. A. Noordtzij het hoogleeraarsambt in de geschiedenis van den Israelietischen godsdienst en aanverwante vakken aan de Rijksuniversiteit te Utrecht aanvaard met het houden eener rede over *De Oudtestamentische Godsopenbaring en het Oud-Oostersche leven.*

Digitized by Google

Van 25—29 Augustus l.l. is te Antwerpen het 32ste Taal- en Letterkundig Congres gehouden, onder voorzitterschap van den heer Pol de Mont. De belangen van de Nederlansche taal, vooral in België en in Zuid-Afrika, werden in de algemeene vergaderingen besproken door personen die daartoe het meest bevoegd waren, zooals b. v. de heer Lodewijk de Raet, die een uitvoerige rede hield over de vervlaamsching van de hoogeschool te Gent. Voor Nederlanders, niet door dagelijksche ondervinding met de Belgische toestanden bekend, waren die beschouwingen zeer nuttig. Ook de moderne Nederlandsche woordkunst en wat er mede in betrekking staat, heeft op dit congres alle eer gehad. Wij herinneren aan een voordracht van den heer Hoogvliet over het gebrek aan zedelijken moed als een gevaar voor de litteratuur. Evenzoo aan een voordracht van den heer Scharten over de critiek, en aan het daarop gevolgde debat waaraan verschillende kunstenaars deelnamen; met bijzondere belangstelling werd gevolgd de heer Querido. Naar wij vernemen, zijn de handelingen van de andere afdeelingen van evenveel belang geweest. De met gastvrijheid aangeboden feestelijkheden zullen aan menig Nederlander den indruk hebben gegeven, dat sommige Belgische componisten bij ons meer bekend moesten zijn.

Het Vierde Congres voor Godsdienstgeschiedenis, dat in het laatste Aprilnummer (*Mus.* XIX, 274) was aangekondigd, is van 9-13 September, onder voorzitterschap van Prof. P. D. Chantepie de la Saussaye, te Leiden gehouden. Hoewel het niet bogen mag op eene zoo talrijke opkomst, als waarin het Derde, dat te Oxford in 1908, zich verheugen mocht, is het zonder twijfel uitnemend geslaagd. Zijne leden behoorden tot elken landaard, en de werkzaamheden waren niet minder veelzijdig en belangwekkend. Het zuiver wetenschappelijk karakter bleef zoowel in het debat, als in hetgeen door de verschillende sprekers voorgedragen werd, trouw bewaard.

Van de oorspronkelijk ingestelde tien Sectiën (1. Religions des peuples sauvages et Questions générales; 2. Chinois et Japonais; 3. L'Egypte; 4. Les Sémites; 5. L'Islam; 6. L'Inde et l'Iran; 7. Grecs et Romains; 8. Germains, Celtes et Slaves; 9. Malais et Polynésiens; 10. Le Christianisme) zijn de Sectiën III en IX weggevallen; sectie II werd met VI vereenigd, en IV met V samengevoegd.

Het gaat niet aan van het verhandelde hier een verslag te geven. Ook zullen onze belangstellende lezers in de in hun soort verdienstelijke verslagen van de groote dagbladen de werkzaamheden van het Congres gevolgd hebben. Voor nadere détails wachte men het verschijnen der *Actes* af. Hier kunnen wij volstaan met de vermelding van de mededeelingen, door landgenooten gedaan. In sectie I sprak de heer L. C. van Panhuys over „The heathen religion of the Bush-Negroes in Dutch Guiana"; in II Dr. M. W. de Visser over „The Bodhisatwa Ti-tsang (Jizō) in China and Japan"; in VI Prof. J. S. Speyer „über einen altjavanischen mahâyânistischen Catechismus"; in VII Dr. K. H. E. de Jong over „Die Lehre vom Astralkörper bei den Neuplatonikern" en Prof. W. Weber „zur Volksreligion im griech.-röm. Aegypten"; in VIII Dr. R. van der Meulen „über die litauischen Vēlēs" en Dr. A. G. van Hamel over „Druidism in Ireland"; in X Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga over „Die in der Apokalypse bekämpfte Gnosis".

Opgravingen te Argos.

De opgravingen te Argos, die sedert Sept. 1906 gerust hadden (zie *Museum* Oct. 1906, blz. 32 en volg.), zijn dit jaar hervat gedurende de maanden Mei en Juni. Dank zij den pogingen van de gereorganiseerde Commissie voor de Nederlandsche opgravingen te Argos is de vereischte som van *f* 4000 daarvoor in Nederland nagenoeg geheel bijeengekomen. De Commissie bestaat thans uit de Heeren Dr. F. J. L. Krämer, Voorzitter, Dr. U. Ph. Boissevain, Dr. P. H. Damsté, Dr. H. T. Karsten, Jhr. Dr. J. Six, J. Willebeek le Mair, Dr. A. Rutgers van der Loeff, Secretaris, C. W. Lunsingh Scheurleer, Penningmeester, aan wie allen ik hier mijn oprechten dank wensch te betuigen. Behalve door vele particulieren is onze onderneming financieel gesteund door de Nederlandsche Regeering, het Groninger Universiteitsfonds, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en door Teyler's Genootschap te Haarlem.

Het hoofddoel van de werkzaamheden was de voortzetting van het onderzoek der gebouwen, die op het in 1906 onteigende terrein gelegen zijn. De kalksteenen tempel, waarvan ik reeds zes jaar geleden de ligging en de maten op kon geven, is thans ook van binnen geheel ontgraven, met uitzondering alleen van het achterste gedeelte, dat onder den grooten straatweg van Argos naar het Zuiden ligt. In het midden van het gebouw is het voetstuk (1m.20 × 1m.20) van het standbeeld der in den tempel vereerde godheid nog *in situ* aangetroffen; alleen de bovenste steen ontbreekt. In de onmiddelijke nabijheid van deze groote basis, en wel bijna uitsluitend ten N. daarvan, zijn fragmenten van beeldhouwwerk van wit marmer gevonden. Onder deze fragmenten (volgens mijn inventaris zijn zij ten getale van 102) zijn er enkele, die blijkbaar tot niet meer dan levensgroote standbeelden behooren; maar de meeste zijn afkomstig van een grooter beeld, waarin men het beeld zal hebben te zien, dat op het groote voetstuk stond. Uit de fragmenten een geheel samen te stellen is voorloopig niet gelukt en zal misschien nooit gelukken; maar dit staat althans vast, dat het beeld eene *godin* voorstelde, bekleed met een tot op den grond nederhangend gewaad. Ook de fragmenten, die niet tot het groote beeld behooren, zijn van *vrouwelijke* standbeelden. Nu noemt Pausanias (II, 21,1), wanneer hij van het theater naar de markt terugkeert, allereerst drie heiligdommen, nl. dat van Asklepios, dat van Artemis Peitho en dat van Athena Salpinx. Alles wat wij van de topographie van Argos weten wees er van het begin af aan op, dat de gevonden tempel er een van deze drie moest zijn. Thans blijft dus de keus tusschen Artemis en Athena, en er zijn enkele bijzonderheden, die ten gunste van eene toewijzing aan Artemis pleiten. Vooreerst is er nl. in den tempel een fragment van een bouwsteen met een vrij groot bas-relief gevonden, waarop een wild zwijn afgebeeld was. In de tweede plaats zegt Pausanias, dat in of bij het heiligdom van Artemis Peitho twee heroïnen namens Hypermestra vereerd werden, waarvan de eene de dochter van Danaos, de andere de moeder van Amphiaraos was terwijl bij de ontgraving van den tempel is gevonden de basis van een standbeeld van Danaos en een fragment van eene inscriptie, waarop de naam Amphiaraos voorkomt. In lateren tijd heeft op dezelfde plaats, als waarop vroeger de tempel stond, een gebouw van ongeveer dezelfde afmetingen gestaan, dat, te oordeelen naar de er in gevonden lampjes van terra cotta, in vroegbyzantijnschen tijd gebouwd schijnt te zijn. Het had zeer zware fundamentmuren, die een rechthoek vormden met niet minder dan tien dwarsmuren in de breedte. De bestemming van het gebouw is uit niets gebleken. Nadat zij opgemeten en gephotographeerd waren, heb ik de fundamentmuren laten afbreken, omdat zij voor een zeer groot gedeelte uit antieke bouwsteenen bestonden. De inventaris van deze bouwsteenen telt meer dan 250 nummers. Daaronder zijn stukken van architraven, metopen, triglyphen en hoektriglyphen van den tempel; het kapiteel, de zuilen, de kroonlijst ontbreken [1]).

[1]) Onder de bovengenoemde bouwsteenen zijn er ook, die van andere gebouwen, waarvan de ligging nog onbekend is, afkomstig zijn, o.a. van een dorisch marmeren tempeltje, dat nog iets kleiner moet zijn geweest dan het tempeltje van Athena Nike te Athene.

Digitized by Google

Ten O. van den tempel ligt de 108m. lange en 23m.30 breede markt, waarvan thans de Noord- en de Oostzijde geheel, en de Zuidzijde zoover als het onteigende terrein reikt ontgraven zijn. Deze markt had de gedaante van een langwerpigen, eenigszins onregelmatigen vierhoek, die aan de N.- en O.-zijde door zuilenrijen en aan de Z.-zijde door een muur begrensd werd; de W.-zijde is nog niet onderzocht. Of de gevonden zuilenrijen misschien tot zuilengangen behoorden, kan nog niet met zekerheid gezegd worden, daar het gebouw nog alleen rondom, niet tevens binnen in ontgraven is. Aan de N.-zijde zijn de onderste zuiltrommels nog grootendeels *in situ* bewaard en meestal nog iets meer dan 1m. hoog; enkele zijn nog hooger. Het stylobaat bestaat uit groote goed bewerkte platen kalksteen, terwijl de zuilen van poros zijn; aan den buitenkant liggen er twee treden van poros voor. Zeer opmerkelijk is, dat het marktgebouw tegen den Z.O. hoek van den tempel aangezet is, zóó dat daardoor 3m. van de voorzijde van den tempel aan het oog onttrokken waren. Nu bestaat echter het Westelijke gedeelte van het Noordelijke stylobaat van het marktgebouw, tot op een afstand van 26m. van den tempel, uit steenen, die van afbraak van antieke monumenten en gebouwen afkomstig zijn. Daarbij is o. a. een steen, waarop eene inscriptie ter eere van Pompejus staat. Hieruit blijkt, dat dit gedeelte van het marktgebouw in den keizertijd òf geheel hersteld òf aangebouwd is, en wel is het laatste het waarschijnlijkste, aangezien men toch niet van den aanvang af twee gebouwen op zulk eene onooglijke wijze tegen elkander aan gezet zal hebben. Bij de ontgraving van de zuilenrij van de markt is ook een der daarbij behoorende kapiteelen te voorschijn gekomen, terwijl in de bovengenoemde byzantijnsche fundamentmuren blokken van de architraven, triglyphen, metopen en geisa in grooten getale voorhanden zijn. Voor eene volledige reconstructie ontbreekt nog alleen de bepaling van de hoogte der zuilen. Uit de verhoudingen der verschillende architectonische onderdeelen ben ik geneigd op te maken, dat de markthal in de 4de eeuw is gebouwd. Eigenaardig is, dat zoowel epistyl als triglyphen en metopen geheel bezaaid zijn met bronzen stiften, waarmede oogenschijnlijk wapentropheeën aan het gebouw waren bevestigd.

In de meer genoemde byzantijnsche fundamentmuren werden wederom, evenals in 1906, een aantal inscripties gevonden. Eene daarvan is een nieuw stuk van het verdrag tusschen Argos, Knossos en Tylissos uit het midden van de 5de eeuw; het voegt 17 nieuwe regels aan dien belangrijken tekst toe en past bij het vroeger gevonden stuk aan. Eene andere inscriptie uit de eerste helft van de 4de eeuw, waarvan twee fragmenten gevonden zijn, loopt over de afbakening van de grenzen van verschillende districten in Arcadië, waarschijnlijk van het grondgebied van Megalopolis. In het geheel zijn er 29 nieuwe inscripties gevonden.

Enkele proefgravingen. die op en buiten het onteigende terrein verricht zijn, wil ik te dezer plaatse nog vermelden. Ik heb getracht het onteigende terrein, dat 7500 M.² groot is, door loopgraven geheel af te zoeken, hoewel de waarschijnlijkheid, dat daarop nog andere belangrijke gebouwen dan de twee bovengenoemde lagen, gering was. Daarbij zijn dan ook geen antieke fundamenten van groote gebouwen gevonden, wel vele grootendeels uit antieke bouwsteenen bestaande fundamentmuren uit de 5de en 6de eeuw na Chr. en later. Daar echter het grondwater, dat dit jaar in Argolis hoog stond, een dieper doordringen dan tot gemiddeld 2m. onmogelijk heeft gemaakt, is hier nog geen volkomen betrouwbaar resultaat bereikt. In een van de loopgraven is een stuk van de kroonlijst en een stuk van het fries van een ronden marmeren tempel van ionischen stijl gevonden; deze stukken zijn zeer zorgvuldig bewerkt, maar behooren waarschijnlijk tot het hellenistische of het Romeinsche tijdperk.

Op korten afstand ten Z. van het bekende antieke theater waren tegen de helling van de Larissa rijen in de rots gehouwen zitbanken zichtbaar. Of men daar een tweede theater te zoeken had en hoe zich dat dan tot het andere theater verhield, viel tot dusver niet met zekerheid te zeggen. Door een aanta rijen zitbanken geheel bloot te leggen en een sleuf van boven naar beneden en dwars door de orchestra te graven is dit probleem ten deele opgehelderd. Het blijkt nl. thans, dat er op die plaats oudtijds zeer lange en breede zitbanken in de rots gehouwen waren, die niet zooals in een gewoon theater gekromd waren, maar geheel recht liepen. Deze zullen waarschijnlijk eer tot eene vergaderplaats dan tot een eigenlijk theater hebben behoord. Vervolgens is op dezelfde plaats, oogenschijnlijk eerst in het Romeinsche tijdperk, de cavea van een vrij klein theater van gewonen vorm in de rots uitgehouwen, waarbij dus de oudere zitbanken gedeeltelijk opgeofferd werden. De diazomata en de orchestra (straal 13m 50) van dit latere theater waren met mozaiek versierd. Eene proefgraving aan gene zijde van de orchestra heeft tot de ontdekking van een zwaren muur uit klassieken tijd geleid, waarvan de vier onderste lagen nog bewaard zijn. Dezen muur heb ik over een afstand van 24m. kunnen vervolgen. Hij ligt op een afstand van 11m 50 van de orchestra.

Het Romeinsche nymphaeum tegen de helling van de Larissa was reeds in 1906 opgemeten en in teekening gebracht. Thans heb ik ook de constructie en den loop van de daarbij behoorende waterleiding kunnen bestudeeren. Zij was van beton gebouwd, hier en daar met baksteenbekleeding, en had haren oorsprong bij de bronnen in het gebergte in de nabijheid van het dorp Epano-Belesi op 25 à 30 K.M. ten N.W. van Argos. Zij overschreed de beddingen van den Inachos en den Charadros op bogen, waarvan nog groote stukken zijn blijven staan.

Ten slotte heb ik op een van onze tochten in het Inachosdal toevallig tusschen de dorpen Skala en Schinochori eene myceensche necropolis ontdekt. Acht rotsgraven zijn ten deele zichtbaar; een daarvan is blijkbaar niet lang geleden geplunderd.

Tot mijne groote voldoening heb ik weder de medewerking van den Heer Willem A. E. van der Pluijm gehad, die reeds in 1906 als architect aan de opgravingen verbonden was geweest en die ook ditmaal aan de onderneming zeer belangrijke diensten heeft bewezen.

Groningen. C. W. Vollgraff.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1912, Juillet: R. de Lasteyrie, L'architecture de la Renaissance en France. — A. Morel-Fatio, De l'historiographie moderne. — A. Cartault, Les *Satires* d'Horace, I. — Nouvelles et Correspondance.

Août: R. Cagnat, L'Acad. d. Inscr. et sa commission des médailles sous Napoléon I. — L. Léger, Un aventurier serbe au XVIIe siècle, le comte Georges Brankovitch. — A. Cartault, Les *Satires* d'Horace, II. — Nouv. et Corresp.

Rheinisches Museum, LXVII, 3: H. Rabe, Rhetoren-Corpora. — A. Klotz, Z. Kritik einiger ciceron. Reden (pro Caelio u. de domo). — J. M. Stahl, Die εἰσφορά u. ihre Reform unter dem Archon Nausinikos. — A. Rehm, Zum Abaris des Herakleides Pontikos. — E. Ackermann, Der leidende Hercules des Seneca. — L. Radermacher, Orphica. — Miszellen.

Philologus, LXXI, 2: W. Fröhner, Kleinigkeiten. — H. Jurenka, Pindaros neugefundener Paean für Abdera. — A. Mayer, Die Chronol. des Zenon und Kleanthes. — W. Bannier, Die röm. Rechtsquellen u. die sogen. Cyrillglossen. — W. Soltau, Bot Diodors annalistische Quelle die Namen der ältesten Volkstribunen? — E. v. Druffel,

Digitized by Google

Papyrus Magdola 38 + 6. — P. Lehmann, Cassiodorstudien. — E. Stemplinger, Die Études latines von Leconte de Lisle.

Le Musée belge, XVI, 3: J. P. Waltzing, Les trois principaux manuscr. de l'Apologétique de Tertullien. — J. B. Poukens S. J., Syntaxe d. inscr. lat. d'Afrique (suite et fin). — M. Niedermann, Sur un passage controversé de Quintilien. *Inst. or.* I, 5, 23. — Dez., Une glose d'Hésychius mal interprétée.

Mitt. d. Kais. Deutschen Archäol. Instit., Röm. Abt., XXVII, 3: V. Macchioro, Per la storia della ceramografia italiota III. Prolegomeni. — M. Bang, Die Herkunft d. römischen Sklaven (Schluss). — Th. Ashby, Appunti sulla Via Salaria. — H. Gummerus, Der Grabstein eines Schusters im Museum v. Tortona. — F. Drexel, Das Philosophenmosaik v. Torre Annunziata. — Nachtrag.

Atene e Roma, 1912, Gennaio-Marzo: G. Costa, Tripoli e Pentapoli. — N. Terzaghi, Traduzioni e traduttori. — Dal „Caricle" di G. A. Becker. — U. Galli, Tratti comici di Socrate.

Hermes, XLVII, 3: W. Sternkopf, Die Verteilung der röm. Provinzen vor dem mutinensischen Krieg. — W. Crönert, Die Sprüche des Epicharm. — G. Finsler, Ἕδνα — O. Viedebantt, Metrologische Beiträge, I. — Miscellen.

Revue archéologique, 1912, Mai-Juin: R. de Launay, Le temple hypèthre. — S. Reinach, Marsyas. — H. Nasse, Un portrait de Michelle de France, dans la coll. du baron de Bissing à Munich. — M. Millingston Evans, Variétés: Le pontifical de Metz. — G. Maspero, La colonie juive d'Eléphantine sous la domination persane. — Nouvelles archéol. et Correspondance.

Rivista di Filol. e di Istruz. class., XL, 3: L. Pareti, Contributi per la storia della guerra Annibalica (contin). — C. Barbagallo, Critica e storia tradizion. a proposito della sedizione e del processo di M. Manlio Capit. (contin. e fine). — F. Stabile, Questione critica ed ermeneutica (*saporem gustandi reddit*). — C. Pascal, Un accenno a credenze orfiche in Lucrezio. — M. Lenchantin de Gubernatis, La leggenda romana e le „praetextae".

Neue Jahrbücher f. d. klass. Altert., Geschichte u. deutsche Literatur u. f. Pädagogik, XXIX-XXX, 6: H. Meltzer, Griechen u. Germanen. — K. Holl, Die schriftstellerische Form d. griech. Heiligenlebens. — R. Linder, Der Briefwechsel des Königs Johann von Sachsen mit Friedr. Wilhelm IV u. Wilhelm I.

In het paedagog. ged.: R. Groeper, Rousseau u. d. deutsche Pädagogik. — F. Meese, Beobacht. u. Betracht. über das Schulwesen d. V. S. v. N.-Amerika, II.

7: U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die Spürhunde des Sophokles. — B. Sauer, Die griech. Kunst u. das Meer. — W. Seltau, Grundherrschaft u. Klientel in Rom. — R. Petsch, Die Berliner Wieland-Ausgabe.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIII, 6: J. Stalzer, Die den Reichenauer Glossen zugrunde liegende Bibelversion. — G. Graber, Das Wort *dadsisas* u. seine Bedeutung. — J. Černy, Kunsterziehung u. Gedichtbehandlung.

7: J. Nedopil, Der Untergang der Kolonne Lusignan in der Schlacht bei Rivoli. — A. Kornitzer, Zu Sophokles' *Antigone* 726 f. — W. A. Hammer, Internationaler Schülerbriefwechsel.

De Nieuwe Taalgids, VI, 5: J. H. van den Bosch, Fragmenten uit een lezing, gehouden op 28 Mei 1912 te Utrecht in de Nederlandse seksie van de Vereniging van Taalleraren. — J. J. Salverda de Grave, Over een frans gedicht van Vondel. — J. M. Acket, Uit mijn praktijk, V. — J. Koopmans, Van Adriaan Loosjes tot Mevr. Bosboom-Toussaint.

Leuvensche Bijdragen, X, 2: J. van Ginneken, Het gevoel in taal en woordkunst, II.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XXXVII, 3: A. Romain, Die lieder Dietmars von Eist. — P. Gereke, Textkritisches u. metrisches zu den dichtungen, II. — F. Kluge, Vorgerm. reconstructionen u. grundformen. — F. Sommer, Die syntakt. function von *sa qimanda* u. *sa qimands*. — H. Gürtler, Zur gesch. d. deutschen *-er*-plurale, besonders im frühneuhochd., I. — K. Löffler, Mhd. stücke aus Weingartner handschriften. — A. Henrich, Zu den gereimten Dresdener liebesbriefen. — P. Beyer, Ein liedfragment aus Fischarts Aller praktik grossmutter. — O. Behaghel, Schupp u. Fischart. — Dez., Hyperhochdeutsches. — S. M. Prem, Tirolische findlinge. — W. B(raune), Nachträge u. miscelle. — Berichtigung.

Zeitschrift für deutsche Wortforschung, XIV, 1-2: J. A. Walz, *Das Selbst*; *Tatsache*; *Abzweckung*; *Sturm- und Drang-Periode*. — F. Helbling, Das militärische Fremdwort des 16. Jhrh. — H. Harbrecht, Verzeichnis der von Zesen verdeutschten Lehn- oder Fremdwörter. — G. Schoppe, Bemerkungen zum DWb. — G. O. Curme, The Origin of the Relative *Welcher*. — K. Freye, Zur Textfrage bei Jean Paul. — W. Stammler, Eine kritische Jean-Paul-Ausgabe. — O. Brenner, *Kunz Hildebrand*. — O. B. Schlutter, Glossographische Beiträge zur deutschen Wortgeschichte. — F. Kluge, Mlat. *warantia* = frz. *garance*.

Anglia, XXXVI, 2: F. E. Pierce, The Collaboration of Dekker and Ford, I. — Fr. Klaeber, Die christlichen elemente im Beowulf, IV. — A. H. Upham, Lucy Hutchinson and the Duchess of Newcastle. — M. J. Minckwitz, Pope als übersetzer der Ilias, I. — O. Johnsen, Remarks on the Use of Partitive „of" in Anglo-Saxon. — Fr. Tupper jr., The British Museum transcript of the Exeter Book.

Romania, XLI, 2: G. Bertoni, Un frammento di una raccolta di miracoli e Odilone di Cluny. — O. Bloch, Etymologies franc-comtoises et lorraines. — H. Hauvette, La 39e nouvelle du *Décaméron* et la légende du „Coeur mangé". — A. Långfors, Notice du manuscrit français 24436 de la Bibliothèque nationale. — G. Millardet, Sur le traitement de *a* + *yod* en vieil espagnol. — Mélanges. Comptes rendus.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXVII, 4: Van de Linde, Willem I, prins van Oranje (vervolg). — Historische mededeelingen. — Mededeelingen op geographisch gebied. — Schetsen voor het onderwijs (Verburg, De wijnoogst in Champagne). — Bibliographie.

Gids, 1912, Sept.: Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint. — Prinsen, De liefde in den Leycester-cyclus. — Erens, Over mevr. Bosboom-Toussaint. — Toussaint, De cornetjes. — Prinsen, Hoe Paulus Buys zijn koffer terug kreeg. — Bosboom, Brieven van A. L. G. Toussaint aan Potgieter. — Van Hall, Brieven van juffr. Toussaint aan W. de Clercq. — Dyserinck, Brieven van mevr. Bosboom-Toussaint aan Da Costa, Van Calcar-Schiötling, Heldring en Groen van Prinsterer. — Aant. en Opm. (een valsche Toussaint).

Digitized by Google

Onze Eeuw, 1912, Sept.: De Josselin de Jong, De dansen der Peigans. — Bosboom, Over mevrouw Bosboom-Toussaint. — Smissaert, Van bescherming, die in Nederland geweest is.

Tijdspiegel, 1912, Sept.: Kok, Het echtpaar Bosboom-Toussaint.

Theol. Tijdschrift, IV, 4: Ortt, Studies in het grensgebied van natuur- en godsdienstwetenschap. — Plooy, De boom der bitterheid. — Schläger, Die Didache, — Van der Loeff, De twee boomen en de uitdrijving in het paradijs-verhaal. — Toxopeus, Het christendom als mysterie-godsdienst.

Studien, LXXVIII, 2-3: P. Zeegers, W. M. Thackeray. Zijn leven en zijn werken, II. — P. Albers, Het herstel der Societeit van Jezus. — J. J. G. Boelen, Pinksterhymnen, II. — J. Hensen, J. J. Rousseau en zijn oeuvre, III. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Allen, Epist. Erasmi, II: Arch. belges 1912, n°. 6.

Baehrens, XII Panegyr. latini: Lit. Zentralbl. 1912, n°. 35 (Landgraf).

De Beaufort, Nieuwe geschiedk. Opst.: Arch. belges 1912, n°. 7 (Verhagen).

De Boer en De Wilde, Historische lectuur: Tijdsp. 1912, Sept. (B.).

Boeser, Beschr. Aeg. Samml.: Rev. Crit. 1912, n°. 36 (G. Maspero).

Böhl, Kanaanäer u. Hebräer: D.Ltztg. 1912, n°. 34 (Rothstein).

De Cock en Teirlinck, Brabantsch Sagenboek, III: N. Taalg. VI, 5 (de Vooys).

Fabius, Willem III: Tijdsp. 1912, Sept. (V. K.).

Bijdr. Gelre XV: Arch. belges 1912, n°. 7 (Nelis).

Goeters, Pietismus in der reform. Kirche der Niederlande: Lit. Zentralbl. 1912, n°. 37 (βς).

Görris, Denkb. over oorlog en vrede: Studiën LXXVIII, n°. 2-3 (P. A(lbers)).

Heeringa, Levantsche Handel, I: Arch. belges 1912, n°. 7 (Huisman).

Van der Kemp, O. I. herstel in 1816: Onze Eeuw 1912, Sept. (Kielstra).

Mej. de Koe, V. Alphens theorieën: D.Ltztg. 1912, n°. 33 (mevr. v. d. Bergh v. Eysinga).

Mej. v. d. Looy v. d. Leeuw, Natuurgevoel in de Nederl.: D.Ltztg. 1912, n°. 33 (mevr. v. d. Bergh v. Eysinga).

Van Rappard en Muller, Kerkvisitatiën: Lit. Zentralbl. 1912, 33 (βς).

Van Schelven, Vluchtelingenkerken: Arch. belges 1912, n°. 6.

R. Schrijvers, Op den wandel met Taalgidsen, I: N. Taalg. VI, 5 (de Vooys).

De Ségur, Veldtocht in Rusland, vert. Op ten Noorts: Tijdsp. 1912, Sept. (B.).

Steenhoff, Nederl. Schilderkunst: Tijdsp. 1912, Sept. (V. K.).

Uhlenbeck, Orig. Blackfoot Texts: D.Ltztg. 1912, n°. 38 (Preuss).

PERSONALIA.

Benoemd tot tijd. leeraar in het Duitsch aan Gymn. en H. B. S. te Amersfoort de heer D. Polak; te Doetinchem aan het Gymn. tot conrector de heer Dr. J. H. F. Bloemers, tot tijd. leerares in de Oude talen mej. Dr. H. Boer; te 's-Gravenhage aan een H. B. S. tot tijdelijk leerares in Staatswetensch. mej. A. J. Stigter; te Leeuwarden aan de H. B. S. v. m. tot leerares in Gesch. en Aardr. mej. B. Schulz; te Leiden aan de H. B. S. tot tijd. leeraren de heer J. M. N. Kapteyn voor Duitsch, en de heer Ch. F. H. Dumont voor Aardr.; tot tijd. leeraar in de Oude talen aan het Gymn. te Sneek de heer Dr. D. Heeringa; tot tijd. leeraar in de Oude talen aan een Gymn. te Utrecht de heer M. R. J. Brinkgreve; te Winschoten aan Gymn. en H. B. S. tot tijd. leerares in het Nederl. mej. Dr. G. H. van Schaick Avelingh; aan de H. B. S. te Zaandam tot leeraar in Geschied. de heer Dr. E. C. Godée Molsbergen; aan een handelsschool te Amersfoort tot leeraar in het Eng. de heer J. Postma; te Amsterdam aan H. B. Scholen tot leeraar in het Duitsch de heer A. Postma, in de Staatswetensch. de heer Dr. P. C. M. Bos, tot tijd. leerares in de Staatswetensch. mej. A. J. Stigter; te Arnhem aan een H. B. S. tot tijd. leeraar in de Geschied. de heer Dr. C. van Schoonneveldt; aan een Gymn. tot tijd. leerares in het Nederl. mej. J. Bock; te 's-Gravenhage aan een Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen en Geschied. de heer J. van Vliet, in Nederl. en Geschied. de heer A. C. J. A. Greebe, in het Fransch de heeren M. Hovingh en J. A. H. Mettrop, in het Engelsch de heer C. Jansen; tot leeraar in het Hebr. aan een Gymn. te Kampen de heer S. P. Dee; tot tijd. leeraar in de Staatswetensch. aan de H. B. S. te Leeuwarden de heer Mr. Dr. P. C. Andreae; aan het Gymn. te Maastricht tot tijd. leeraar in het Duitsch de heer F. J. H. Meijer; tot leeraar in de Aardr. aan het Gymn. te Schiedam de heer J. Keuning; aan het Gymn. te Sneek tot leeraar in Geschied. en Aardr. de heer G. M. Reyntjes (*verbeterd bericht*), tot rector de heer Dr. H. D. Verdam; tot leerares in de Staatswetensch. aan de H. B. S. te Tiel mej. J. A. Sanders; tot leerares in Nederl. en Geschied. aan het Gymn. te Zwolle mej. A. P. Roose; aan de H. B. S. te Alkmaar tot tijd. leeraar in het Fransch de heer H. de Noo Bzn., in het Duitsch de heer C. Brouwer; aan het Gymn. te Amersfoort tot leeraar in de Oude talen de heer Dr. J. H. W. Strijd, tot tijd. leeraar in hetzelfde vak de heer A. M. Gaasbeek; aan de H. B. S. te Enkhuizen tot leerares in Nederl., Geschied. en Aardr. mej. F. Szper; tot tijd. leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te Enschede de heer J. C. Nieuwkoop; aan een H. B. S. te Groningen tot leeraar in het Fransch de heer G. Schilperoort, in het Duitsch de heer G. K. W. Bakker; aan een H. B. S. en een handelsschool te Haarlem tot leeraar in het Engelsch de heer C. Jansen; aan de H. B. S. te Zutfen tot leeraar in de Geschied. de heer D. Brouwer, tot tijd. leeraar in het Nederl. de heer P. Kat Pzn., in het Duitsch de heer H. A. L. van Olphen; tot rector van een Gymn. te Arnhem de heer Dr. J. Hooykaas; tot leeraar in de Staatswetensch. aan de H. B. S. te Bussum de heer Mr. A. J. D. de Bock; aan een H. B. S. te 's-Gravenhage tot tijd. leeraar in het Fransch de heer D. Klerk; aan de H. B. S. te Delft tot tijd. leeraar in het Duitsch de heer G. Gosses.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederlandsche letteren honoris causa aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer A. E. H. Swaen.

Rectificatie.

Ik verzoek de Redactie het volgende te plaatsen. In de bespreking van het werk van A. Macé (*Mus.* XIX, 367) heb ik verzuimd te vermelden, dat daarin ook eene nagenoeg volledige bibliographie voorkomt van de boeken en brochures, die op de uitspraak van 't Latijn betrekking hebben.

J. W. Bierma.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

Commenti Donatiani

AD TERENTI FABULAS

SCHOLIA GENUINA ET SPURIA

PROBABILITER SEPARARE CONATUS EST

H. T. KARSTEN.

VOLUMEN I.

Prijs . . f 2.60.

Een uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is op aanvrage gratis verkrijgbaar.

In de **Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,** onder redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK, is **zooeven verschenen:**

DAT SCAECSPEL

DOOR

Dr. GERTRUDE H. VAN SCHAICK AVELINGH.

Prijs f 3.50.

Vroeger verscheen:

FLORIS ENDE BLANCEFLOER

VAN

DIEDERIC VAN ASSENEDE.

UITGEGEVEN DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.,

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam.

Prijs f 4.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

ZOO JUIST VERSCHEEN DEEL I VAN

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

Hoewel getracht zal worden, dit tijdsverloop nog te bekorten, zal het werk in 3 à 4 jaren compleet zijn.

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.— en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. **No. 2.** **Nov. 1912.**

Finsler, Homer in der Neuzeit (v. Leeuwen).
Euripides, Medea, hrg. v. Diehl (Groeneboom).
Otte, Kennt Aristoteles die sogen. tragische Katharsis? (Fraenkel).
Terenti Varronis Rerum rustic. libri III, ed. Goetz (v. Wageningen).
Slijpen, De Carm. Horatii sex, quae dicuntur Odae Romanae (Rank).
Von Negelein, Der Traumschlüssel des Jagaddeva (Caland).
Wolfram, Die germ. Heldensagen als Entwicklungsgeschichte der Rasse (Boer).
Ligthart, De kleine Johannes, I (Prinsen).
Stuhrmann, Idee u. Hauptcharaktere der Nibelungen (Boer).
Gadde, The suffixes -ery, -age and -ment in English (Fijn v. Draat).
Drouet, L'abbé de Saint-Pierre (Kramer).
Karlgren, Sur la formation du gén. plur. en Serbe (R. v. d. Meulen).
Peter, Geschichtschreibung u. Plagiat im klass. Altertum (H. v. Gelder).
Reinach, L'anarchie monétaire chez les anciens Grecs (Boissevain).
Brillant, Les secrétaires athéniens (v. Hille).
Von Westenholz, Kardinal Rainer von Viterbo (Sassen).
Catal. des vases peints du Musée d'Athène, suppl. p. Nicole (Six).
Bréhier, Chrysippe (Ovink).
Guttmann, Die philosoph. Lehren des Isaak ben Salomon Israeli (T. J. de Boer).
Bauer, Die Psychologie Alhazens (T. J. de Boer).
Schoolboeken:
Florilegium latinum, zus. v. d. Philol. Verein. in Leipzig (Kan).
Uitgaven der fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe (Italien, Frankreich, England, Deutschland). Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Bovenstaand werk is van soortgelijken aard als dat van Süss, waarover ik onlangs in dit Tijdschrift een kort bericht heb gegeven [1]). Evenals deze getracht heeft duidelijk te maken hoe de blijspelen van Aristophanes zijn beschouwd en gewaardeerd door de geslachten die na den grooten comicus kwamen, en evenals door anderen soortgelijke arbeid is verricht voor Virgilius en Cicero, heeft de verdienstelijke Zwitsersche geleerde Georg Finsler te Bern zich tot taak gesteld aan te toonen welke invloed op den nieuweren tijd (± 1400—1800) in West-Europa is uitgeoefend door de Ilias en de Odyssee. Wijsselijk heeft hij dus voorloopig slechts een gedeelte van het uitgestrekte gebied, dat voor hem open lag, in ontginning genomen.

Wat hij ons in dit werk geeft, was aanvankelijk bestemd om te worden opgenomen in zijn boek over Homerus, dat 4 jaar geleden is verschenen. Daarvoor bleek de stof echter veel te omvangrijk; ze was er ook eigenlijk niet geschikt voor. Immers, de geleerde, veelbelezen schrijver geeft nu een schat van allerlei wetenswaardigs, dat uit den aard der zaak in tal van deelen en onderdeelen uiteenvalt en in een ander, meer samenhangend geschrift opgenomen, slechts storend had kunnen werken.

Voor een referaat is het werk dan ook niet wel vatbaar. Ik bepaal mij daarom tot één punt, trouwens het belangrijkste. Wij zien namelijk in dit zaakrijk, eenvoudig en dood kalm geschreven boek de zoogenaamde „Homerische kwestie", waarover anderhalve eeuw lang, maar vooral in de tweede helft der 19e eeuw, zooveel is geredeneerd, als voor onze oogen geboren worden. Zij begint eigenlijk in 1561, bij het onzinnige betoog van den ouderen Scaliger in zijn Poetice, dat Homerus een pruldichter was, die bij een Virgilius geen hand water kon halen. Zijn groote zoon, onze Josephus, erkende later dat papa Julius Caesar van het Grieksch niet veel verstand had gehad. Toch zijn op den bodem van dat geruchtmakende boek de regels om goed te leeren dichten welig als onkruid omhoog gewassen en verstikten bij zeer velen — vooral in Frankrijk — het gevoel voor poezie. In het werk van Aristoteles over de dichtkunst, dat sinds 1508 weder in West-Europa bekend was geworden, meende men een betrouwbaar en gezaghebbend wetboek te hebben; de kunst kende men dus nu op een prik, men behoefde nog slechts de regels toe te passen; — dus kunstoefening ongeveer volgens het recept dat Thorwaldsen in der tijd aan een weetgierige dame gaf: „hoe men een beeld maakt! Wel, dood eenvoudig! Men neemt een blok marmer en slaat er af wat er niet aan hoort: dan houdt men het beeld dat men maken wil van zelf over".

Nu, aan al de gaandeweg opgestelde kunstregels getoetst, waaraan de meesterstukken van een Desmarets of een Perrault behoorlijk voldeden, schoot Homerus

[1]) Zie *Museum* van April 1912, 241—243.

natuurlijk telkens en telkens te kort. Men ging dus vragen, hoe dat toch komen mocht,... zoo'n beroemde dichter! Al spoedig kwam toen in verschillende geesten de gedachte op dat al die „fouten" niet op rekening van een dichter konden worden gesteld, — en toen was de tijd rijp voor de gissing, die, voor zoover bekend, het eerst omstreeks 1660 is uitgesproken door den abt d'Aubignac (gedrukt eerst in 1715) en in 1730 ook door Giambattista Vico, dat Ilias en Odyssee ook eigenlijk geen gedichten waren, maar conglomeraten van gedichten, door vreemde hand aanéén geknutseld.

Tevens vond de vraag naar den ouderdom van het schrift meer en meer belangstelling. „De Odyssee is onzin, als men aanneemt dat de oude helden konden schrijven" zei Rousseau, die zich zeker de Heroïdes van Ovidius herinnerde, en terecht opmerkte dat als de brief van Penelope aan Ulixes behoorlijk bezorgd en beantwoord was geworden, de Odyssee zeker heel wat korter zou zijn uitgevallen en vermoedelijk in 't geheel niet zou zijn gedicht. Die niet onvermakelijke boutade heeft waarlijk invloed geoefend op den gang der philologie, ofschoon ieder kind zien kan dat ze heelemaal geen argument bevat; immers: òf er was gemeenschap tusschen Ithaca en Troas of welk ander land ook, maar dan kon men er ook zooveel boodschappen heen zenden als men wilde, hetzij dan mondeling of schriftelijk; òf er was geen gemeenschap, — en natuurlijk was die er niet, althans zéker niet volgens de gegevens der sage, — maar dan deed het er ook niets toe of de wreed gescheiden echtelingen al of niet konden schrijven: zij konden hun brieven immers tòch niet posten! De vraag moet dus niet luiden: „waren zij analfabéten?" maar: „was er een brievenbus?"

Kinderachtig? Zeker, erg!! Toch is door Rousseau en Wolf (1795) en tutti quanti van dat zottenargument met heel wat nadruk gebruik gemaakt.

Verder dan den tijd van Wolf en diens grooten, lang miskenden leermeester, den Göttinger geleerde Heyne, brengt Finsler ons niet. De geschiedenis der Homerische kwestie, die wij in onze dagen roemloos zien ter aarde bestellen, heeft hij niet geschreven noch willen schrijven: dat had Volkmann veertig jaar geleden al gedaan. Finsler voert ons slechts — excusez du peu! — van Dante tot Goethe. Zijn boek, dat op ruim vijfhonderd dichtbedrukte bladzijden een schat van wetenswaardigs bevat, als vrucht van eindeloos veel nasporingen, zij aan allen die in Homerus belangstellen — aan ieder derhalve die onder de beschaafden kan worden gerekend — met warmte aanbevolen.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Euripides, Medea mit Scholien, herausgeg. von Dr. E. Diehl. (Kleine Texte für Vorlesungen u. Übungen, herausgeg. v. H. Lietzmann, n°. 89). Bonn, Marcus u. Weber. 1911. (Pr. 2.60, geb. M. 3).

Aan het verzoek van de *Museum*-Redactie om dit boekje „kortelijk" aan te kondigen kan ik des te eerder voldoen, daar deze uitgave niet zoo zeer voor de studeerkamer als wel voor de collegezaal bestemd is en dus uit den aard der zaak weinig nieuws brengt.

De Scholiën zijn ontleend aan de voortreffelijke uitgave van E. Schwartz, na wiens uitstekenden arbeid op dit gebied weinig meer te doen valt; de tekst der tragedie zelve berust op de editie van Murray, die bij velen Wecklein op den achtergrond schijnt te dringen. Zonder een slaafsche navolger te zijn heeft Diehl toch maar zeer weinig veranderd: in het veroordeelen van enkele verzen gaat hij terecht verder dan Murray, terwijl ook de interpunctie hier en daar is gewijzigd. In dit opzicht had de uitgever nog meer kunnen doen, zooals ik door één voorbeeld zal trachten duidelijk te maken: de verzen 232—234 geeft hij aldus:

ἃς πρῶτα μὲν δεῖ χρημάτων ὑπερβολῇ
πόσιν πρίασθαι δεσπότην τε σώματοσ
λαβεῖν· κακοῦ γὰρ τοῦτ' ἔτ' ἄλγιον κακόν·

L P hebben in vs. 234 τοῦ δ' ἔτ', B en Stob. τοῦτό γ', A V τοῦτ', Haun. τόδ'; nu lezen Murray en Diehl met Brunck en v. Wilamowitz τοῦτ' ἔτ'; waarom schrijft men niet liever met veranderde interpunctie: — κακαῦ γὰρ τοῦδ' ἔτ' ἄλγιον κακόν;

Het voornaamste werk van den uitgever bleef dus het uitkiezen van de coniecturen en hoe hij in dit opzicht geslaagd is, de beoordeeling daarvan hangt grootendeels van ieders particulieren smaak af. Mij komt het voor, dat met uitzondering van v. Herwerden, van wien o. a. de voortreffelijke gissing op vs. 197 (ἐξ οὗ θάνατοσ) zeer te recht vermeld is, te weinig notitie is genomen van den arbeid der Hollandsche geleerden. Omgekeerd had de vermelding van verscheidene andere gissingen naar mijn gevoel gerust achterwege kunnen blijven, bijv. die van Blaydes op vs. 78 (προσάψομεν, cf. Schol.), van Roemer op vs. 89 (εὖ γὰρ εἴη), van Murray op vs. 181 (φίλα κάρτα δ' αὔδα, wat zeker wel niemand zal opnemen) van Nauck op vs. 279 (εὐπρόσωποσ), van den vervelenden Wyttenbach op vs. 296 (αἰτίασ!), van Verrall op 511 (κᾄπιστον; maar het ironische πιστόν is hier voortreffelijk op zijn plaats, e. a. Opname in den tekst hadden allicht verdiend gissingen als die van Elmsley op vs. 600 (μέτευξαι), van Wecklein — in overeenstemming met P L^2 — op vs. 617 (μηδ'), om van andere plaatsen te zwijgen. Ten slotte nog één opmerking: in vs. 1218 wordt nog steeds met Scaliger ἀπέσβη gelezen, of anders wordt althans deze gissing vermeld. Ik meen echter door een passage uit Thucydides te kunnen bewijzen, dat de overgeleverde tekst goed is. De verzen luiden:

χρόνῳ δ' ἀπέστη καὶ μεθῆχ' — ὁ δύσμοροσ —
ψυχήν· κακοῦ γὰρ οὐκέτ' ἦν ὑπέρτεροσ.

Vergelijkt men hiermede Thuc. II 47,4, waar de historicus vertelt, hoe de door de pest geteisterde Atheners, na alles beproefd te hebben, τελευτῶντέσ τε αὐτῶν ἀπέστησαν ὑπὸ τοῦ κακοῦ νικώμενοι, op welke plaats τελευτῶντεσ correspondeert met χρόνῳ, gelijk ὑπὸ τοῦ κακοῦ νικώμενοι met κακοῦ γὰρ οὐκέτ' ἦν ὑπέρτεροσ dan zal men ook aan de juistheid van ἀπέστη (hij gaf het op) bij Euripides niet twijfelen.

Groningen. P. Groeneboom.

Digitized by Google

H. Otte, Kennt Aristoteles die sogenannte tragische Katharsis? Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 1.60).

Aristot. Poet. 1449 b 24 sqq. ἔστι τραγῳδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας.... δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν.

Wilamowitz in de Hom. Untersuchungen zegt dat sommige problemen der philologie eindelijk opgelost zijn; zoo dat der tragische katharsis van Aristoteles door Bernays. Dat stemmen de velen niet toe die er over blijven schrijven, het minst H. Otte. Bernays (1857) — of reeds vroeger H. Weil — vatte de κάθαρσις τῶν παθημάτων op als de door ἔλεος en φόβος veroorzaakte purgatieve werking der tragedie op het gemoed des toeschouwers; Otte ontkent dat A. spreekt van eenige inwerking op den toeschouwer en vertaalt (pg. 62) „de tragedie is die kunstvaardige vorming van een ernstige en volledige handeling, die door medelijden en vrees de reiniging van zoodanige gebeurtenissen teweegbrengt." Hij neemt παθήματα (de lezing is conjectuur voor μαθημάτων en Otte wil liever πραγμάτων) als „smartelijke voorvallen", laat τῶν τοιούτων slaan op πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας en περαίνουσα niet op τραγῳδία maar op μίμησις, dat hij door „künstlerische Gestaltung" vertaalt en bewijst zoo dat A. wil zeggen dat de leedvolle stof door inlegging van ἔλεος en φόβος van de zijde des dichters een κάθαρσις moet ondergaan, opdat daaruit een tragedie worde.

Hierbij steunt hij op 1453 b 11 τοῦτο (nl. ἔλεος en φόβος) ἐν τοῖς πράγμασιν ἐμποιητέον (vgl. 1454 a 10 sq.); hij voert tegen Bernays aan dat de οἰκεία ἡδονή van de tragedie bij A. niets met de tragische katharsis heeft te maken (pg. 31), dat bij de koren — die immers als de idee des toeschouwers fungeeren — van geen katharsis blijkt; dat κάθαρσις niet „Entladung" maar „afscheiding" beteekent en dat de plaats A. Politic. 1341 b 32 sqq. alleen op de kathartische werking der muziek slaat, ofschoon hij erkent, dat in het verloren deel van de Politica over de poëtische katharsis in 't algemeen gehandeld is.

Hiertegen geldt, punt voor punt, dat τῶν τοιούτων παθημάτων onmogelijk „de tragische handeling in hare onderdeelen" (pg. 55) kan zijn en terugwijzen op πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, maar zeer zeker slaat op ἔλεος en φόβος en hiermede vervalt tevens de opvatting van παθήματα als „smartelijke voorvallen." Het gelukt Otte niet aan te toonen dat κάθαρσις παθημάτων zoo iets is als *schoonmaken* van de παθήματα en nog minder van de πράγματα, welke lezing hij verkiest; wanneer Plato den ἔλεγχος een *schoonmaak* (κάθαρσις) van de persoon én van diens δόξαι ἐμπόδιαι μαθήμασι noemt (pg. 57), dan lijkt Bernays' vertaling „Entladung" wèl juist. Dat de οἰκειά ἡδονή der tragedie wèl met de katharsis te maken heeft, blijkt uit de Politica, waar in de woorden πᾶσι γίγνεσθαί τινα κάθαρσιν καὶ κουφίζεσθαι μεθ' ἡδονῆς een en ander samen gaat. In de koren is, vooral bij Aeschylus en Sophocles, de katharsis zekerlijk werkzaam. Volgens Otte zou A. het wezen der tragedie definieeren alleen als een nader bepaalde (gereinigde) μίμησις· dit strijdt met de Politica, waar over de kathartische inwerking van de muziek op den θεατής gehandeld wordt en bij de Grieken is de muziek niet afgescheiden te denken van de poezie, waarom dan ook op deze plaats verwezen wordt naar de (thans verloren) bespreking van de katharsis ἐν τοῖς ποιητικοῖς. Het blijft dus vast dat de κάθαρσις τῶν παθημάτων de παθήματα der toeschouwers bedoelt. Dit blijkt ook uit de vergelijking van een plaats, in dit verband nog door niemand aangevoerd, van Plutarchus de inimicorum utilitate pg. 91F: ἐπεὶ ... πᾶσα φύσις ἀνθρώπου φέρει φιλονεικίαν καὶ ζηλοτυπίαν καὶ φθόνον ... οὐ μετρίως ἄν τις ὠφελοῖτο τῶν παθῶν τούτων ποιούμενος εἰς τοὺς ἐχθροὺς ἀποκαθάρσεις καὶ ἀποστρέφων, ὥσπερ ὀχετούς, πορρωτάτω τῶν ἑταίρων καὶ οἰκείων. En Proclus in Remp. 363 laat A. tegen Plato aanvoeren, dat deze ten onrechte de dramatische kunsten verbant, εἴπερ διὰ τούτων δυνατὸν ἐμμέτρως ἀποπιμπλάναι τὰ πάθη.

Zoo lijkt het krachtmiddel, waarmede Otte aan het dispuut over de tragische katharsis een einde wil maken, bij al de scherpzinnigheid zijner proefneming ondeugdelijk en Aristoteles heeft de tragische katharsis wèl gekend. Zijn definitie van de tragedie gaat niet uit van het standpunt l'Art pour l'Art, maar is eenzijdig maatschappelijk (van daar, dat hij de katharsis ook in de Politica behandelt); eenzijdig, omdat in waarheid de tragedie, als alle kunst, eigen doel is en voor den toeschouwer alleen nuttig in zoover hij tot dat doel kan meewerken, in zoover de toeschouwer tragisch wordt. Voor de tragedie zelf is de nuttigheid iets bijkomstigs. Deze vindt A. in de κάθαρσις τῶν παθημάτων die des toeschouwers ψυχή ondergaat; de term κάθαρσις wordt, zoo in de mysteriën als bij Plato, geregeld met de ψυχή in verband gebracht. Zeker is A.'s bedoeling niet zoo medisch als Bernays wil; het is te zot te denken, dat de toeschouwer door opwekking van medelijden en vrees van die gevoelens als van een ziektestof homoeopathisch bevrijd wordt en vol zijnde van m. en. v. als hij plaats neemt, ontlast daarvan opstapt. Doch het is begrijpelijk dat, gelijk de muziek in 't algemeen, zoo de tragedie-vertooning in 't bizonder de gelegenheid geeft de in ieder mensch aanwezige, in 't allerdaagsch leven dof voortbroedende zieligheden in werking te brengen, zóó dat zij door de kunst richting krijgen en beheerscht worden en op het einde de toeschouwer zich door de kunst gereinigd en verheven voelt.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

M. Terenti Varronis Rerum Rusticarum libri tres post Henr. Keil iterum ed. **Georgius Goetz**. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 2, geb. M. 2.40).

Tusschen de eerste en tweede uitgave van Varro's 'rerum rusticarum libri tres' liggen drie en twintig jaren: een bewijs hoe weinig dit boekje door de philologen gelezen wordt. Toch blijft het uit een cultuurhistorisch en een taalkundig oogpunt altijd zijn waarde behouden, terwijl de inleidingen tot de drie boeken en enkele afzonderlijke passages als I 2,27 over het gebruiken van tooverformules om de jicht te verdrijven, I 12,2 over de *animalia quaedam minuta* als oorzaak van ziekten, I 69,2 over de geringe veiligheid te Rome enz. aardig zijn geschreven. Maar over het algemeen is de stijl dor (vgl. b.v. I 2,9 en I 4,4) en de compositie eentonig (vgl. II 1,12). Toch heeft Goetz het aangedurfd, om zich na zijn uitgave van 'de lingua

Digitized by Google

latina' ook nog met een herziening van de 'rerum rusticarum libri' te belasten. De editie van Keil was voortreffelijk in haar soort en behoefde slechts weinig verbetering of aanvulling. Goetz heeft de adnotatio critica, die door zijn voorganger in tweeën was geplitst, tot één geheel vereenigd, waardoor het overzicht zeer vergemakkelijkt is en tevens de verdiensten van Keil voor den tekst meer in het oog springen. Maar zijn standpunt ten opzichte van de handschriften en de oudste edities is hetzelfde gebleven als dat van Keil: misschien is Goetz iets conservatiever. Bovendien is thans de praefatio met talrijke tekstcritische aanteekeningen verrijkt, waaruit blijkt, dat de nieuwe uitgever zich geheel op de hoogte van zijn onderwerp gesteld heeft en niets van eenig belang heeft overgeslagen. Het deed mij genoegen op te merken, dat daarbij de stukken van mijn leermeester Francken in de *Mnemosyne* van 1900 niet vergeten waren.

Conjecturen (behalve dan de evidente tekstverbeteringen van Iucundus, Victorius, Ursinus, Schneider en Keil, welke ook reeds in de eerste editie te vinden waren) heeft Goetz weinig in den tekst opgenomen. Voor enkele heeft hij een uitzondering gemaakt: zoo I 2,4 (p. 10,22), waar hij nu met Leo leest: *dicendum utique* (codd.: *ibique*) *Italiam magis e<ti>am fuisse opportunam ad colendum quam Asiam*, terecht naar het mij voorkomt, maar kort daarop (p. 10,29) zou ik liever met Iucundus lezen: *Fundanius, En ibi tu quicquam nasci putas posse aut coli natum?* als vraag, waarop het gebruik van *quicquam* wijst, dan met Leo: *Fundanius, Em ubi tu quicquam nasci putes* cet., als relatieven zin. Een mooie conjectuur van Wilamowitz[1]) op II 5,4 (p. 91,21) *Bomagiros* in pl. v. *homogyros* (codd.) heeft een plaats in den tekst gekregen. Diezelfde eer had, wat mij betreft, mogen te beurt vallen aan Reitzenstein's *asinum* in pl. v. *agrum* (III, 2.5; p. 116,20) en aan Ursinus' *evitandum* voor *evitantem* (III 9,15; p. 135,11).

Bij een paar plaatsen wil ik wat langer stilstaan. I 31,5 (p. 45,30) is bij mij de vraag gerezen, of men goed doet met het overgeleverde woord *fart<a>* geheel uit den tekst te schrappen. Vermoedelijk hebben wij hier met hetzelfde woord te doen, dat ook bij Plaut. Mil. 8 in een anderen vorm (*fartem*) door Skutsch en Niemeyer hersteld is (*fratri* of *fratrem* P). De zin bij Varro luidt dan: *<farrago> contra ex segete ubi sata admixta hordeum et vicia et legumina pabuli causa viride, aut quo<d> fart<a>, ferro caesa, ferrago dicta, aut inde quod primum in farracia segete seri coepta.* Dit is een etymologie geheel en al in de lijn van Varro, om *farta* niet met *farcire*, maar met *ferrum* in verband te brengen, omdat het ook de beteekenis van 'haksel' heeft. Een andere plaats, welke voor de antiquiteiten niet van belang ontbloot is, wordt door Goetz als corrupt beschouwd, doch zij is m. i. goed overgeleverd, zoo men slechts de geestigheid (?) van Varro weet te verstaan (III 2,1; p. 115,16). Axius zegt daar tot Varro: *dum diribentur suffragia* (er is in het voorgaande sprake van *comitia aedilicia*), *vis potius villae publicae utamur umbra, quam privati candidati tabella dimidiata aedificemus nobis* (sc. *umbram* v. W.)? Tijdens de *diribitio suffragiorum* konden de twee vrienden een koel plekje in de *villa publica* opzoeken en daar den uitslag van de stemming afwachten, maar zij konden ook naar de *diribitores* of *custodes* gaan, om daar het aflezen der stemmen bij te wonen en te vernemen, hoe het met hun candidaat stond. Nu is het de voorstelling van Mommsen (S R III 407), dat de voorgelezen stembordjes in een *loculus* geworpen worden. Hij maakt dit uit een andere plaats van Varro (r. r. III 5,18) op, doch daar is *loculus* m. i. een ander woord voor stembus (*cista*). Het ligt ook veel meer voor de hand aan te nemen, dat de voorgelezen *tabellae* niet in een kistje worden weggelegd, maar dat zij gebroken worden, om ze niet bij vergissing tweemaal te tellen, op dezelfde wijze als bij ons in de vergaderingen de voorzitter de stembriefjes, die voorgelezen zijn, in tweeën scheurt. Neemt men dit aan, dan is *tabella dimidiata*, collectief gebruikt[1]), = de halve stembordjes, waaruit Axius zich een beschutting tegen de middagzon zou willen bouwen (*tabella* = stembordje en plank). Zooals ik later merkte, heeft reeds Valesius (Amm. Marc. XVIII 5,6) een dergelijke verklaring van deze plaats gegeven, evenwel met dit onderscheid, dat hij de stemtafeltjes door Axius en Varro in tweeën laat breken, en aanneemt, dat zij de eene helft in de *cista* werpen, de andere voor het bouwen van een tentje willen gebruiken.

Over een derde plaats (I 13,2; p. 28,7), waar ik zou willen lezen: *in primis culina videnda ut sit <soli> admota, quod ibi hieme antelucanis temporibus aliquot res conficiuntur, cibus paratur ac capitur* heb ik elders (Class. Quart. Juli 1912, p. 206) uitvoeriger gesproken.

Groningen. J. van Wageningen.

[1]) Hermes 37,307.

A. P. H. A. Slijpen S. J., Disputatio critica de Carminibus Horatii Sex, quae dicuntur Odae Romanae 1912 (Amsterdamsche dissertatie).

Iustum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava iubentium,
Non voltus instantis tyranni
Mente quatit solida neque Auster,

Dux inquieti turbidus Hadriae,
Nec fulminantis magna manus Iovis:
Si fractus illabatur orbis,
Impavidum ferient ruinae.

Toen Cornelis de Witt deze schoone verzen te midden van zijn folteringen opzei, wist hij nog niet, wat het in heeft zoo ver te zijn, dat men deze strophen met recht verstand van zaken citeeren en reciteeren mag. Zoo hij het geweten had, zou hij het misschien gelaten hebben. Want het kan bij dien rechtschapen en standvastigen man, die het al braveert, zoo maar niet blijven. Men hoore maar de uitlegging van Mommsen: „*Das wendete ab von Rom* der gerechte und entschlossene Mann, welcher mit festem Sinn, *unbeirrt* durch die Verkehrtheit *irregeleiteter* Bürger, ungeschreckt durch die Macht *des* Tyrannen, *über die stürmischen Wogen des*

[1]) Dit collectief gebruik komt meermalen bij Cicero voor: Pis. 4, Brut. 106, ad fam. I 9,17; III 12,1.

Digitized by Google

adriatischen Meeres hin, die Römer nach Actium führte, und es darauf wagte, dass der Erdkreis über ihm *und den seinen* zusammen breche."

Dat is een explicatie, die klinkt als een klok. En op een kleinigheid na (zoo verzekert ons Dr. Hiemer, die in 1905 een studie schreef, waarin hij de allegorie van Ode III, 17 sqq. verheldert met eenige verwijzingen naar Daniel en Jesaia), sluit ze ook als een bus. „Nur für das: nec fulminantis magna manus Iovis fehlen positive Zeugnisse." Laat ons hopen, dat ze mettertijd gevonden worden, want het zou te bejammeren zijn, indien Hor. Od III : 3. 6 op den duur maar half begrepen zou moeten blijven.

Zeer gaarne heb ik voldaan aan het verzoek der redactie, om deze dissertatie bij de lezers van het *Museum* aan te kondigen. Want al moge soms bij het doorlezen dezer variae variorum explicationes, hier aangeboden, het den Horatiusliefhebber moeilijk worden satiram non scribere, daarom is het allerminst mijn bedoeling met het onderwerp van dit proefschrift te willen schertsen of den schrijver ook maar een enkel oogenblik niet ernstig te willen recenseeren. Dit proefschrift, als academische prijsvraag reeds te voren verschenen en met goud bekroond, behoeft mijn bijzondere loftuitingen allerminst. De schrijver heeft zich tot taak gesteld een critiek te leveren op de verschillende interpretaties van Horatius' zoogenaamde Römeroden en wel van Mommsens uitlegging van 1889 af tot Corssens opstel in de „Neue Jahrbücher" van 1907. Het boek heeft dus, zooals zoo menige andere dissertatie, min of meer het karakter van een tournooi van viri docti, waarin vele helden mutuis vulneribus pereunt. Maar dat de schrijver tevens een bezonnen en rustig kamprechter is geweest, dat is zeker, en dat hij te midden der op elkaar botsende meeningen der celebriteiten zijn eigen opinie heeft gehandhaafd, daarvan is menig bewijs bij te brengen. In het Berl. Phil. Wochenschr. schrijft een Berlijnsch recensent, dat den schrijver dezer dissertatie ten laste valt: „eine viel zu weit gehende Polemik gegen Mommsen und andere, die die Aktualität der Römeroden nachzuweisen gesucht haben." Ik vind dit een onverdiend verwijt. Alwie in dezen wat kennis van zaken heeft, weet, dat de geruchtmakende explicaties van Mommsen uitteraard in haar geheel aangenomen of geweigerd moeten worden. Dat de schrijver ze niet heeft willen accepteeren, mag hem m. i. niet blootstellen aan het verwijt, dat hij te ver gegaan is.

Het resultaat, waartoe de heer S. komt, is dat de eenige band, die de zes oden tot een cyclus bijeen houdt, te bemerken is in een doorloopende aansporing der Romeinsche jeugd, en ook ik zou het niet wagen den „cyclus" anders dan met dezen lossen strik te omsluiten. Ik bemerk wel, dat het Mommsen en zijn aanhangers zeker niet ontbreekt aan bewondering voor Horatius' verzen, maar bij slot van rekening wordt het mij bij hun explicaties toch te moede, of ik hier inplaats van met een bouquet van verzen met een lias protocollen in dichtmaat te doen heb.

Daar ik het met den schrijver van dit helder gesteld betoog in hoofdzaak geheel eens ben, rest mij niets dan in zoo beknopt mogelijken vorm enkele opmerkingen te plaatsen, hoofdzakelijk om te bewijzen, dat ik met belangstelling las, wat hier geboden werd.

De nieuw gereleveerde Ciceroplaatsen hebben hare waarde, vooral voor de liefhebbers. Natuurlijk zijn de overeenkomende woorden en woordverbindingen: *propositum, constantia* en drgl. tot *vultus tyranni* toe (dat toch op de Ciceroplaats een gansch ander ἦθος vertoont dan bij Hor.) cursief gedrukt.

Odi profanum vulgus et arceo. Het *profanum vulgus* zijn volgens Mommsen: „*die Alten und Kalten.*" De heer S. neemt deze explicatie, die mij een echte feestredenaarsterm voorkomt, over. Waarom moeten die formule-achtige woorden zoo nauwgezet met een inhoud, door tegenstelling verkregen, volgegoten worden? Te recht zegt de heer S. dat aan de in de onmiddellijke nabijheid staande woorden *Musarum sacerdos* geen vis nimia moet worden toegekend. Zoo ook niet m. i. aan de woorden *profanum vulgus.*

Omtrent het verloop der eerste ode veroorlooft de schrijver zich de critiek: Parturiunt montes, est natus ridiculus mus. Het zij zoo. Het is inderdaad een eigenaardigheid van Horatius dat zijn verzen vaak decrescendo gaan. Maar een decrescendo is nog geen wanklank. Men leze het bekende:

Integer vitae scelerisque purus. e. q. s.

Over toon en aard van deze ode zijn wonderlijke dingen gezegd door geleerde uitleggers. (Zie de Excursus van Orell in de editio maior). Het slot van het lied is: waar ik ook ben, ik prijs mijn zoet lachende Lalage. Gaat dit vers daarom uit als een nachtkaars?

Dulce et decorum est pro patria mori.
Mors et fugacem persequitur virum.

De schrijver berispt en bespot een weinig de combinatie en wijst op den ardor Tyrtaei. Horatius was nu eenmaal geen Tyrtaeus. Geen man van inzicht en pectus is er of hij houdt Xenophon voor een bescheiden held. Ook die man schaamde zich niet zijn commilitones eens aan te sporen met een rede, waarvan het thema was: wie zijn leven veil heeft, komt heel vaak heelhuids thuis. (Anab. III, 1, 43).

Op pag. 57 zegt de heer S.: Denique si quis forte mihi obiciat, Horatium talia (n.l. legenden omtrent goden en heroën) non *credidisse*, id neque concedo neque refuto, tuto quia potest in medio relinqui. De schrijver handelt door het niet bespreken van H.'s geloof niet alleen *tuto* maar ook *suo iure*, gelijk ik, dunkt me, *meo iure* mag opmerken, dat een korte bespreking van dit onderwerp volstrekt niet buiten het kader dezer dissertatie zou gevallen zijn en minstens zoo belangrijk zou zijn geweest als b. v. het dispuut over de quaestie of H. aan het slot der eerste ode zinspeelt op een afgeslagen aanbod om 's keizers geheimschrijver te worden. Aan het slot van de eerste zoowel als van de tweede ode geeft H. zijn eigen *opinie* en meer niet. Waar de dichter zijn persoonlijk lot en wedervaren bedoelt pleegt hij more suo dit duidelijk aan te geven.

Tot de best geslaagde paginas van dit werk reken ik de behandeling der strophen:

Est et fideli tuta silentio
Merces. e. q. s.

Digitized by Google

De weerlegging van Corssens explicatie bewijst het helder oordeel van den heer S. Bij de explicatie van Rosenberg en Loeschhorn sluit ik mij met den heer S. aan. Het *vulgare* zal dus de praegnante beteekenis hebben van *ludibrio habere*. Dat geloof ik ook en ik verwijs naar Epod. XVII, 56 sq. waar in de persiflage op Canidia het verbum *vulgare* juist in dien zin haar ironisch in den mond wordt gelegd.

Verder dan de „argelooze" explicatie van Juno's rede durf ook ik niet gaan. Voor de verwerping van Mommsens explicatie geldt bij mij eerlijk gezegd ook nog het van ouds beruchte argumentum e silentio. „Desine *pervicax*" spreekt Horatius in de slotstrophe zijn Muze d. w. z. zich zelf toe. *Pervicax* is hier allerminst met Orell gelijk te stellen in kracht met *procax* (in Od. II. 1.37.) maar beduidt evenals op twee andere plaatsen (*pervicaces Thyades* Od II. 19. 9. en *pervicax Achilles* Epod. XVII. 14): *die van geen ophouden weet*. Zoo keert ook aan het slot dezer derde ode de dichter tot zichzelf terug en bekent, dat hij wel wat te lang aan het woord is geweest. Hoe minder „inhaltschwer" wij nu deze voorafgegane sermones deorum maken des te gepaster dunkt mij zulk een slotstrophe.

Delicta maiorum *immeritus* lues
Romane, donec templa refeceris.

Zelfs afgezien van het juiste betoog van prof. Karsten, dunkt mij het *meritus lues* van Peerlkamp om zijn, si dicere fas est, zouteloosheid verworpen te moeten worden. Maar ook na de uitlegging van prof. Karsten (Orell trouwens annoteerde reeds: loquitur de aetate iamiam oriente) en hoewel ik geloof dat Hor. aldus schreef, bevalt mij ook het *immeritus lues* maar matig. Immers de jonge Romein is *immeritus* ten opzichte van de *delicta maiorum*, en hij zal die *delicta* boeten, maar als het *templa reficere* niet wat gauw gebeurt, dan repeteert hij de *delicta maiorum* en is dan niet meer *immeritus*. Sed haec non urgenda sunt.

Gaarne had ik ook over een enkele „lezing" wat opgemerkt, (De eerwaardige baker Pullia van IV, 10 is naar ik zie ook bij Mommsen in eere!) maar ik vrees, dat het sat superque al bereikt is.

Nog even illuc unde abii redeo. Op pag. 53 zegt de schrijver: Si unquam, hic est animadvertendum Horatii consilium non fuisse, ut philologis doctissimis materiem praeberet disputandi. Cuius rei non meminisse mihi videtur Fr. Kreppelius e. q. s. De schrijver houde mij ten goede dat ik om deze tirade eens geglimlacht heb. Of meent hij in ernst, dat de ongelukkige heer Kreppel, die er hier nu goed voor is, met zijn „uitlegging" in dezen zooveel meer misdaan heeft dan b. v. Mommsen met zijn, laat ons zeggen, zonder linge „explicatie" van de Hadria? Horatius cum suis zijn nu eenmaal object van philologenstudie. Die zaak heeft als iedere andere haar voor en haar tegen. En zoo heeft het in de interpretatie van oude *dichters* post renatas literas en misschien zelfs wel daarvoor niet aan geleerde smakeloosheden ontbroken.

Iedere Horatiusliefhebber zal dunkt me dit proefschrift met groote waardeering lezen.

Middelburg. L. Rank.

J. v. Negelein, Der Traumschlüssel des Jagaddeva; ein Beitrag zur indischen Mantik (Rel. gesch. Versuche und Vorarbeiten XI. B., 4. Heft). Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 17).

Zooals bekend is, hebben twee geleerden, een Duitscher Dr. J. v. Negelein en een Amerikaan Prof. G. M. Bolling, de handen ineengeslagen om een desideratum in de oud-indische philologie aan te vullen en eene uitgave en bewerking te ondernemen van die tot den Atharvaveda behoorende teksten, die als de paralipomena bekend doch grootendeels nog onuitgegeven waren. De tekst en de apparatus criticus van die Atharvaveda-pariśiṣṭas zijn in 1910 gereed gekomen. Thans zal de bewerking van die uit philologisch en godsdienstwetenschappelijk oogpunt zoo gewichtige stukken worden ondernomen. Als pioniersarbeid moet beschouwd worden het omvangrijke werk, dat hier kortelijk aangekondigd wordt en dat voortgevloeid is uit de bewerking van het 68ste pariśiṣṭa, het hoofdstuk over droomen: den svapnādhyāya. Wij danken aan Dr. v. Negelein thans eene uitvoerige behandeling van het bijgeloof op droomen betrekking hebbend: van een indischen Artemidoros, om zoo te zeggen. Immers v. Negelein heeft aan zijn werk ten grondslag gelegd den door Jagaddeva geschreven *svapnacintāmaṇi*, welks tekst volgens indische uitgaven en eenige handschriften wordt vastgesteld en in het Duitsch vertaald. Iedere strophe wordt door uitvoerige mededeelingen uit verwante teksten toegelicht en men moet zeggen dat de Schr. geen moeite heeft gespaard om alles te verzamelen wat ter verklaring kan strekken. Door een en ander heeft de Schr. eene gewichtige bijdrage geleverd tot de nadere kennis van dit zoo gewichtige en tot dusverre weinig systematisch behandelde bijgeloof. In 't algemeen is de vertaling zeer goed geslaagd. Slechts hier en daar zijn aanmerkingen te maken. Het ter vergelijking aangevoerde materiaal had d. m. sterk besnoeid kunnen worden, veel lijkt overtollig, vooral die stukken die toch min of meer corrupt overgeleverd zijn. Jammer is het, dat de Schr. in het gṛhya- en śrautaritueel minder te huis is; ware dit het geval geweest, dan had hij veel meer belangrijks uit die oudere teksten kunnen aanvoeren. Een paar opmerkingen als bewijs van belangstelling in het hier aangekondigde werk mogen ten slotte nog een plaatsje vinden. Onjuist is de vertaling (op I. 4) van Śat. Br. III. 2. 2. 3; zonder twijfel is I. 18 i. p. v. *saṃsarpya* te lezen: *saṃtarpya*; I. 39 is *vīkṣate* onvertaald gebleven; onjuist is de opmerking (op I. 56): „die Götter haben im Norden, die Menschen im Osten ihre Glücksgegend"; onjuist ook is de opmerking (II. 55), dat TS. II. 1. 2. 2 een *prāyaścitta* zou leeren om zonsverduistering te verdrijven. Nergens vind ik, ten slotte, door den Schr. de opmerking gemaakt, waartoe toch zoo heel veel passages uit den svapnacintāmaṇi aanleiding geven, dat „dreams go by contraries" (Tylor, Prim. culture I. 122).

Utrecht. W. Caland.

E. Wolfram, Die germanischen Heldensagen als Entwicklungsgeschichte der Rasse. Leipzig, Max Altmann. 1910. (Pr. M. 3, geb. M. 4).

De schrijver is slecht te spreken over modern sagen-

Digitized by Google

onderzoek. Onder 'modern' versta ik hier niet van de laatste 5 of 10 of 20 jaar, maar van de laatste 100 jaar of meer, zoolang men zich wetenschappelijk met deze dingen heeft beziggehouden. Want dit geheele onderzoek is in den waan bevangen, dat hier met het verstand iets uit te richten valt. De dichters der heldenzangen zijn 'zieners' geweest, en wat zij zagen, was reëel en kan alleen begrepen worden door beoefenaren der 'geisteswissenschaften'. Onder 'geisteswissenschaften' schijnt de schrijver te verstaan niet eene wetenschap, die geestelijke verschijnselen tot object heeft, maar eer een door hem voor meer geestelijk gehouden wijze, om door het luisteren naar ingewijden tot kennis der waarheid te komen. Zoo wordt bv. p. 52 de 'geisteswissenschaft' met een beroep op een plaats uit de Upanisads zeer positief tegenover het 'weltliche wissen' geplaatst. Wie nu genoeg verwant is met de oude zieners, om hun werk te verstaan, hij weet, wat die oude helden en andere in de verhalen voorkomende wezens beteekenen; hij weet bv., dat Diederik van Bern de 'kämpfer um das höchste gut, um erkenntniss' (p. 50), of ook 'der aus eigner kraft und treue gegen das göttliche sich empordringende held' is. En hij verkondigt met terzijdezetting van het aanmatigend verstand, dat alles 'mit dem massstabe unserer erfahrung' meten wil, den volke de resultaten zijner intuïtieve nasporingen. Een voorbeeld. P. 53 wordt eene Vǫluspástrofe geciteerd. Daarop stelt de schr. de vraag: waarom wordt de Germaansche vrouw 'zur seherin ausgebildet'? Reeds het stellen dezer vraag in dezen vorm en naar aanleiding van deze plaats getuigt van volslagen onbekendheid met 'weltlichem wissen' [1]). Het antwoord luidt dan (onder meer): omdat de leeraars der geheime scholen wisten.... dat de ziel van den mensch 'als astralische wesenheit von anbeginn der erdwerdung existierte' enz.

Dat een 'wissenschaftler unserer zeit' zich bij deze lectuur duizelig voelt worden, zal de schrijver misschien begrijpen en vriendelijk willen toeschrijven aan de 'alles beherrschende denkschablone' — ook al 'unserer zeit'.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. Ligthart, Letterkundige Studiën. De kleine Johannes. Eerste deel. 3e druk. Groningen, Wolters. 1912. (Pr. *f* 1.75).

Laat ik bekennen, dat ik dit boekje tot heden met eenig wantrouwen heb bekeken: een zoo omvangrijke studie om den zin van dat aardige, toch waarlijk in zijn geheel niet zoo diepzinnig en duister sprookje duidelijk te maken!

En dan de vrees, dat vooral onze voor examens studeerende onderwijzers nu niet meer den Kleine Johannes zelf lezen zullen, maar allen naar Jan Ligthart grijpen. Doch de inhoud van het boek is me meegevallen. Menschen, die geheel buiten de gevoelssfeer van den dichter staan, anderen, voor wie de realiteit van het sprookje nog in een liefelijke vaagheid en idyllische droomerij vervloeit, kan deze verklarende paraphrase wel tot besef en inzicht doen ontwaken. Mijn vrees kan ik echter ook thans nog moeilijk onderdrukken.

Zoo zeer als L. heb ik in den Kleine Johannes nooit de afbeelding van de „eigen zielsontwikkeling van Frederik van Eeden" gevoeld. Voor mij is het sprookje meer de ontwikkeling van een kinderziel, de weg voor duizenden uit het droomenrijk der verbeelding door de ijzige vlakten van het exacte weten, het zoeken naar waarheid door logische redeneering, tot de mannelijke aanvaarding der levenstaak voor het heil der menschheid in het volle leven, met de hoop op een kennen en begrijpen aan het einde. Natuurlijk waren ook hier, evenals in Woutertje Pieterse, eigen levenssfeer, eigen ervaringen de basis voor het verhaal.

Den omgang van Johannes met Windekind heeft L. voor mij het minst tot klaarheid gebracht. Als hij eenmaal aangetoond heeft, hoe Windekind Johannes noodzakelijk tot Wistik brengen moest, wordt de rest vrij wel duidelijk.

Is Windekind inderdaad de verpersoonlijking van de natuur (p. 27)? Is hij niet veeleer de phantasie (de Fancy van Woutertje), waardoor de natuur gaat spreken tot onze ziel, waardoor alles in de natuur voor ons een rijk stralend leven krijgt? Zegt Windekind niet tot Johannes: „Ik heb u de taal van vlinders en vogelen geleerd en den blik der bloemen doen verstaan" en „In mij vindt gij meer dan wat gij wenscht. Gij zult begrijpen wat gij u niet denken kunt en gij zult zelf zijn wat gij verlangt te kennen. Aarde en hemel zullen uw vertrouwden, de sterren zullen uw naasten, de oneindigheid zal uw woning zijn"?

En het gouden kistje, waarop het wonderbare sleuteltje van Oberon past, wat is dat?

Dit sleuteltje zelf is dat „het vertrouwen van het zoekende kind, dat door intiem verkeer met de natuur, hier op aarde stellig het geluk zal vinden"? (p. 37). Het vertrouwen waarin? Welk geluk? Voor elk mensch is het geluk een ander ideaal, veelal laag bij den grond. Zijn in het gouden kistje ook de schatten van het eigen hart, is het de scheppende kracht, die daar sluimert? Is het sleuteltje ook het vertrouwen in de kracht der verbeelding? Is dit alles misschien een symbool voor den droom, dat de ziel van den dichter, den ziener, komen kan tot de aanschouwing van het Groote Licht, er één mee worden kan? Wijst daarop misschien ook het gebed? „Menschen hebben het gouden kistje, elfen hebben den gouden sleutel, elfvijand vindt het niet, menschenvriend slechts opent het. Lentenacht is de rechte tijd en roodborstje weet den weg." Dit is het geheim, dat Wistik Johannes toevertrouwt, en past dat niet geheel in mijn opvatting? Het roodborstje is de gloed der liefde, dat heeft L. goed gezien.

In een „letterkundige studie" over den Kleine Johannes was een vergelijking met, een karakteriseering van gelijksoortig werk, hoe verschillend van aard ook, als van Fénelon, Rousseau, Von Sallet, Multatuli e. a. niet misplaatst geweest, ze had stellig het bijzondere van Van Eeden's mooie sprookje beter doen uitkomen. Ligthart had daardoor nog geen Pluizer behoeven te worden.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

---

[1]) Zijn beweringen als die (p. 58), dat *Yggdrasill* 'ichträger' beteekent, en vele andere van gelijken aard ook veroveringen der 'geisteswissenschaft'?

Digitized by Google

J. Stuhrmann, Die Idee und die Hauptcharaktere der Nibelungen. Dritte Auflage. Paderborn, Schöning. 1910. (Pr. M. 1.60).

Dat het boekje een derde uitgave beleeft, toont, dat het in eene behoefte voorziet. Het is ook met liefde voor de stof geschreven. Overigens brengt het weinig nieuws en staat, wat de historische beoordeeling der overlevering betreft, op een tamelijk verouderd standpunt. Enkele noten met citaten representeeren een poging, om het werk op de hoogte van den tijd te brengen. Het wil voornamelijk een aesthetische waardeering van het Nibelungenlied zijn, maar de lof is niet altijd voldoende gemotiveerd. Het heet bv. een verdienste van den dichter, dat het eerste deel der stof tot inleiding van het tweede gemaakt is; slechts zou de eenheid nog niet voldoende bereikt zijn (p. 15 v.). De geschiedenis van de stof en van het gedicht leert echter, dat juist in een vroeger stadium der overlevering de vertelling van Sigfrid veel korter, dus meer als inleiding behandeld was, en dat pas onze redacteur en zijn laatste voorgangers dit deel tot een heel boek hebben doen aanzwellen. Hier is dus zeker niet naar eenheid gestreefd, althans in het Middelhoogduitsche gedicht. De phrase, dat op vreugde leed volgt, wordt de hoofdgedachte van het werk genoemd en langs de voorstelling dat 'alles lichtvolle'.... 'dem untergange verfallen muss' in verband gebracht met den ondergang van den zonneheros, dien de romantiek te onzaliger ure in de geschiedenis van Sigfrid gezocht heeft (p. 24 vv.). En zoo voort.

Een aesthetische waardeering van het Nibelungenlied, die iets meer wil zijn dan subjectief gepraat over mooiheid en diepzinnigheid zal tot grondslag moeten hebben een nauwkeurige onderscheiding tusschen de stof, die den laatsten dichter of dien dichter, dien men beoordeelen wil, werd overgeleverd, en dat, wat zijn werk is. Pas op grond daarvan kan men zijn tendenzen bepalen en eventueel nagaan, of het den man gelukt is, dat tot stand te brengen, wat hij zich voorstelde. En een onbereikbaar ideaal is zulk werk niet; immers is juist ons inzicht in het aandeel der op elkander volgende bewerkers in de laatste jaren in die mate toegenomen, dat het reeds nu het uitgangspunt van nieuw onderzoek kan worden. Maar dan moet men niet zevenmijlslaarzen aantrekken en losse phrases uit de jongste redactie verbinden met mythische voorstellingen, die in het brein van Lachmann en zijn vrienden zijn ontstaan, en van welke, ook indien zij in de oudheid bestaan hadden, toch geen brug tot deze phrases zou voeren.

Amsterdam. R. C. Boer.

F. Gadde, On the history and use of the Suffixes -ery, (-ry), -age and -ment in English. Lund, Gleerupska Univ.-Bokh. 1910.

Het boek van den Heer Gadde geeft ons, na een korte inleiding over Suffixen in 't algemeen, de geschiedenis en het leven van de drie uitgangen -ery, -age en -ment. Hij toont ons, welke vormen deze Suffixen in den loop der tijden hebben aangenomen, en beschrijft verder de verschillende beteekenissen welke elk der drie hebben kan en wier evolitie hij ons laat zien. Het boek getuigt van groote vlijt en ingespannen arbeid, welke echter, vrees ik, niet de waardeering zullen vinden die men een jong geleerde zoo gaarne toewenscht. Ik kan mij toch — ik heb het in de kolommen van dit tijdschrift al eens eerder gezegd — geen Anglist voorstellen, die de levende taal niet kent; en de schrijver van het boek dat voor mij ligt is een man, die vlijtig woordenboek en grammatica heeft geraadpleegd, maar die niet heeft gelezen. Zijn werk staat vol over allerlei interessante, zeldzaam voorkomende woorden, zooals *chincery*, *faitery*, *whifflery*, *stramage*, *boughage*, *allevement*, *libament* enz. enz.; maar wanneer men daarnaast allerlei beweringen vindt, die bewijzen dat de schrijver zich niet heeft gelaafd aan de levende bron, wordt men toch wat de Duitscher noemt, een beetje „stutzig". Ik noem slechts de bewering op pag. 8, dat 't Engelsch arm is aan Deminutiva; Mej. E. Rotzoll heeft ons wel anders geleerd. Of op pag. 9, waar de schrijver zegt, dat „from the 16th century onwards there has been in literary English a growing tendency to discard these adjectives" (scil. golden, brazen, silken enz). Ik meen nog kort geleden (zie Anglia XXIV. pag. 1 ff) te hebben aangetoond, dat zulke adjectieven tot op den huidigen dag in grooten getale door den rhythmus bewaard zijn. Evenmin geloof ik dat de talrijke formaties op *-ee* hoofdzakelijk bestaan uit „humorous nonce-words" (pag. 11) Men vindt deze woorden toch even vaak in de deftige Saturday Review, bij Bulwer Lytton, in het proza van Gladstone en dergelijken, als in spotbladen als Punch.

Trouwens, ook het Engelsch waarin deze verhandeling is vervat, bewijst voldoende mijne bewering. Iemand die als Anglist promoveert behoorde niet fouten te maken, zooals men aantreft op tal van bladzijden. Bijv. op pag. 35: it was offensive to taste of that time. Pag. 37: the modern usage seems to be in favour of the concrete meanings. Pag. 38: with few exceptions as *beggary*, *slavery*, enz. te veel om op te noemen, zonder nog te spreken van de gewrongen zinnen en on-Engelsche wendingen welke men zoo dikwijls aantreft en die het vaak moeilijk maken den schrijver te begrijpen.

Utrecht. P. Fijn van Draat.

J. Drouet, l'Abbé de Saint-Pierre. l'Homme et l'Oeuvre. Paris, Champion. 1912. (Pr. fr. 7.50).

De abbé de Saint-Pierre neemt onder de mannen van de XVIIIe eeuw eene bescheiden plaats in. Toch is hij eene merkwaardige figuur, die van nabij gekend mag worden, iemand, die zijn tijd soms ver vooruit is geweest. Terecht heeft men hem eenige jaren geleden aangeduid als een in de XVIIIe eeuw verdwaalde tijdgenoot. Maar juist omdat zijne aspiraties dikwijls ook de onze zijn, zijn wij al licht geneigd hem in waarde te overschatten. Daarvoor nu waarschuwt de heer Drouet zijn lezers in het voorbericht van zijne uitgebreide studie. Hij zelf, dunkt mij, heeft zich vrij wel voor dit gevaar behoed. Alleen is het mij opgevallen, dat hij een paar maal spoedig partij kiest voor den abbé de Saint-Pierre tegen J. J. Rousseau, over wien hij zich op denzelfden toon uitlaat als J. Lemaître.

De biographie is zeer volledig, licht ons tot in bijzonderheden in over het leven en den persoon van den

Digitized by Google

abbé de Saint-Pierre, geeft tevens een aardig beeld van het Parijsche salon- en clubleven in den aanvang der XVIIIe eeuw en is boeiend, prettig en toch zakelijk geschreven. De schrijver, die in den jongeling reeds den man tracht te ontdekken, die hij eens zou zijn, stelt zich ten doel ons aan te toonen, dat de abbé de Saint-Pierre een praktisch mensch was en geen droomer, „un esprit positif et terre à terre plutôt qu'un rêveur courant après les chimères." Gaarne had ik gezien, dat hij het karakter van dezen eigenaardigen man in een afzonderlijk hoofdstuk bestudeerd had.

Op de biographie volgt eene breedvoerige bespreking van de belangrijkste der talrijke geschriften van den abbé de Saint-Pierre. Naar aanleiding van zijn *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe* geeft zijn levensbeschrijver een overzicht van de gansche geschiedenis van het vredesidee, van af Emeric Cruce en zijn *Nouveau Cynée*, het eerste *Traité pour rendre la paix perpétuelle* tot aan Nicolaas II en de Haagsche Vredesconferentie. Trouwens, telkens als hij ons de theorieën van den abbé verklaart, geeft hij in het kort aan, in hoeverre ze oorspronkelijk zijn, hoe zijn tijdgenooten ze ontvangen hebben en of ze na zijn dood geheel of gedeeltelijk verwezenlijkt werden. Aldus komt bij de behandeling van zijne verdere politieke en economische werken ten duidelijkste uit, dat deze vredesapostel in de eerste plaats een staathuishoudkundige was, als zoodanig het dichtst bij ons staat en het meest onze waardeering verdient.

Een staathuishoudkundige! Dat toch was de man, die steeds, in woord en daad, de stoffelijke belangen van zijne medeburgers voorstond, op eenheid van wet, eene vaste munt en goede wegen aandrong en in zijn tijd reeds — maar na Vauban — het nut van de statistiek inzag; de man, wiens roem het is „de vader van de *taille tarifée*" te heeten, Turgot onder zijn discipels te tellen en het woord „bienfaisance" weer in eere te hebben hersteld. En na hem deze hulde te hebben gebracht, mogen wij met zijn biograaf wel eens glimlachen over zijne historische werken, waarin hij voortdurend propaganda maakt voor zijn eigene theorieën.

Meer belangstelling wekt hij op als paedagoog. Dan herinnert hij nog al eens aan Montaigne Evenals Fénelon heeft hij zijne aandacht geschonken aan het onderricht van meisjes; maar zoo hij de vrouw al meerdere kennis toestaat dan zijn beroemde voorganger, moet men in den goeden abbé, het troetelkind van Mme Dupin, geen voorstander van de emancipatie der vrouw zoeken. Hij beoogt alleen maar haar in staat te stellen om haren echtgenoot beter te begrijpen. Eindelijk heeft hij nog voorstellen gedaan ter verbetering van het volksonderwijs en de noodzakelijkheid betoogd het aantal plattelandsonderwijzers te vergrooten.

De abbé de Saint-Pierre is geen letterkundige! Dat vernemen wij in het nu volgende hoofdstuk. Hij mag ook geen aanspraak maken op den naam van schrijver, want hij weet niet wat stijl is. De heer Drouet weigert hem zelfs den titel van „grammairien". Toch heeft hij in zijn *Projet pour perfectionner l'orthographe des langues d'Europe* blijk gegeven over de vereenvoudiging van de spelling begrippen te hebben, die volgens mijn oordeel meer waardeering verdienen dan zij bij den schrijver van dit werk vinden. Maar hij mist alle gevoel voor kunst en poëzie. Alles wat niet van direct praktisch nut is, kan geen ingang bij hem vinden. De eenige schrijvers, die hij nog op prijs stelt, zijn moralisten. Hij wil dan ook van het tooneel een kansel of eene school maken (zooals Alexander Dumas fils).

Ten slotte wordt zijn deïsme besproken, en de veranderingen die hij in de bestaande godsdienstige instellingen wenschte te brengen. Daarna deelt de schrijver ons het oordeel mede dat eenige zijner bekendste tijdgenooten over hem geveld hebben.

Maar hoe denkt zijn biograaf over hem? Hij is geen architect zooals Rousseau. „L'abbé n'est qu'un de ces modestes casseurs de cailloux qui travaillent dans le chantier, ou encore un tailleur de pierres qui répare çà et là une vieille bâtisse". Men spreekt over den architect, maar men zegt niets van de bescheiden werklieden.

Cornjum (*Fr.*). C. Kramer.

A. Karlgren, Sur la formation du gén. plur. en Serbe (Archives d'Études Orientales publ. par J. A. Lundell, Vol. 3). Upsala, K. W. Appelberg. 1911. (Pr. fr. 2 75).

Een in de Slavische linguistiek meermalen behandeld en veel betwist vraagstuk poogt de schrijver van deze studie op te lossen. De oorsprong van de raadselachtige Servische (Štokavische) -*ā* als uitgang van den Gen. Plur. van alle masc., fem. en neutr. subst., uitgezonderd bij de *i* stammen, heeft den Slavisten heel wat hoofdbrekens gekost. Zij, die er zich tot nog toe speciaal mee hebben beziggehouden, hebben het suffix niet afdoende kunnen verklaren. De meesten hebben hun veld van onderzoek tot het Servisch beperkt en zoodoende het Sloveensch buiten beschouwing gelaten, waar dezelfde -*ā* zich evenzoo voordoet, zij het ook drie eeuwen later (sedert de 17de eeuw) begonnen, over een beperkt gebied (het O. van Görz en het N.W. van de Karnische Alpen) en over een enkele stamklasse (de *a* stammen met geaccentueerden uitgang) verbreid; tevens moeten hierbij vermeld worden de Venetiaansche dialekten, die een -*ǝ* aan alle stammen hechten, ofschoon in afwisseling met andere suffixen. Sommigen, als Jagić, Brandt, Oblak, hebben niet kunnen bewijzen, waarom de -*ā* lang is; anderen, onder wie Schleicher en Baudouin de Courtenay, namen geen notitie van het dwingende feit, dat de -*ā* eerst na het verdwijnen in de uitspraak van de oorspronkelijke -*ŭ*, -*ĭ* in den Gen. Plur. moet zijn ontstaan, daar anders onmogelijk vormen als *vōdā*, *zemaljā*, van een Nom. Sing. *voda*, *zemlja* te begrijpen zijn.

Volgens Schr. moet een oplossing van de kwestie, zal zij bevredigend zijn, beantwoorden aan deze 5 punten: 1. De -*ā* moet zijn aangevoegd na het verdwijnen in de uitspraak van -*ŭ*. 2. Haar reden van bestaan en oorsprong moeten worden aangetoond. 3. Haar lengte verklaard. 4. De gegeven uitlegging moet niet alleen gelden voor het Servisch, maar ook voor het Sloveensch. 5. Zij moet begrijpelijk maken, waarom het suffix noch in het Čakavische Servisch, noch in de meeste Sloveensche dialekten voorkomt, en tevens waarom pas later en bij een minder groot aantal stammen dan in het Štokavische Servisch in de Sloveensche dialekten van

Digitized by Google

Görz en de Karnische Alpen. Hiertoe geeft Schr. de volgende hypothese.

Toen de oude uitgang *-ŭ* van den Gen. Plur. stom geworden was, was de symmetrie van het paradigma verbroken en voelde men behoefte aan een nieuwen uitgang. Nu waren er dialekten, waarin de ontwikkeling der taal tot gevolg had gehad, dat een groot aantal woorden een Gen. Plur. *-ī* naast een Loc. Plur. *-ih* hadden: naar analogie daarvan namen de woorden wier Loc. Plur. op *-ah* uitging in den Gen. Plur. *-ā* aan. Daar waar *-ī* en *-ih* al vroeg naast elkaar stonden, heeft zich ook vroeg naast *-ah* een *-ā* kunnen ontwikkelen en van de fem. zich uitstrekken over de neutra en masc., nl. in de Štokavische dialekten van het Servisch (sedert de 14e eeuw). Waar *-ī* en *-ih* zich pas later naast elkaar bevonden en waar deze combinatie dan nog slechts voorkwam bij woorden met geaccentueerd suffix, heeft ook naast *-ah* de *-ā* zich vrij laat kunnen doen gelden en slechts bij dergelijke woorden als de genoemde, zonder den tijd en het vermogen te hebben gehad de neutra en de masc. te bereiken; dit is het geval geweest in de Sloveensche dialekten van Görz en de Karnische Alpen. Waar daarentegen, zooals in het Čakavische Servisch en de meeste Sloveensche dialekten, *-ih* en *-ī* in het geheel niet naast elkaar stonden, is naast *-ah* ook geen *-ā* kunnen opkomen.

Uitvoerig en met veel talent tracht Schr. de juistheid van zijn hypothese daarna meer in het bijzonder aan te toonen achtereenvolgens in het Štokavisch (waar de verhouding *-ih*: *-ī* al vroeg in grooten omvang bestond doordat de *jo* stammen, waar de Loc. *-ih* oorspronkelijk is, de *-ī* van de *i* stammen overnamen en de invloed van de zachte op de harde stammen de verdere verbreiding in de hand werkte), in het Čakavisch (waar juist andersom de harde stammen de zachte hebben overvleugeld en een verhouding *-eh*: *-ī* geen voedsel kon geven aan *-ah*: *-ā*), in het Sloveensch (waar in de bovengenoemde streken de parallel *geaccent. -ih*: *geaccent. -ī* naast *geaccent. -ah* een *geaccent. -ā* deed geboren worden, terwijl naast *ongeaccent. -ah* geen *ongeaccent. -ā* ontstond, daar er geen *ongeaccent. -ih* naast *ongeaccent. -ī* voorkwam wegens het overgaan van de op den stam geaccentueerde *i* stammen in de *a* klasse; in de overige (meeste) tongvallen is de *-ā* niet doorgedrongen, daar door den geringen invloed van de *i* stammen aldaar de verhouding *-ī*: *ih* ontbrak), ten slotte in de Venetiaansche dialekten (waar *-ih*: *-ī* naast *-eh* een *-ē* opleverde).

Het komt mij voor, dat Schr. met veel talent en scherpzinnigheid een moeilijk en ingewikkeld probleem in hoofdzaak heeft opgelost. Slechts enkele punten van ondergeschikt belang wachten nog op een verklaring. Zoo b.v. waarom éénlettergrepige Gen. Plur. als *vŏd* eerder tot *vŏdā* zijn geworden dan meerlettergrepige als *rabot* tot *rabotā* of waarom de invloed der *i* stammen in Görz en de Karnische Alpen zich vooral heeft laten gelden op eenlettergrepige stammen (met geaccentueerd suffix). Dit zijn echter kleinigheden in vergelijking met de hoofdzaak, die door Schr. op zeer verdienstelijke wijze is behandeld. Met genoegen volgt men zijn heldere en overtuigende bewijsvoering.

Leiden. R. van der Meulen.

H. Peter, Wahrheit und Kunst, Geschichtschreibung und Plagiat im klassischen Altertum. Leipzig-Berlin, Teubner. 1911. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

De schrijver van dit boek, door ieder beoefenaar van Romeinsche en Grieksche geschiedenis sinds vele jaren als grondig kenner hoog gewaardeerd, wil blijkens de voorrede „aus dem geistigen Leben des Volkes der Gebildeten, für die Geschichtswerke allein berechnet sein konnten, die Entwicklung der antiken Geschichtschreibung und ihre Missachtung der Forderungen der Wahrheit ableiten". Dat is dus vrijwel eene geschiedenis der Grieksche en Romeinsche historiographie. Aan zoo eene bestaat stellig behoefte. De geniale romanticus Creutzer trachtte indertijd (Die historische Kunst der Griechen in ihrer Entstehung und Fortbildung; tweede oplage 1845) het geestelijke en staatkundige milieu der Grieksche historieschrijvers te schetsen en daarin aan elk individueel zijne plaats aan te wijzen. Maar zijne poging werd sedert voor de Grieken niet herhaald. Voor de Romeinen nam Nitzsch (Die römische Annalistik bis auf Valerius Antias, 1873) voor een onderdeel een aanloop tot iets dergelijks. De groote moeilijkheid der taak schrikt wel voortdurend de deskundigen af.

Ook Peter „leitet" niet in vollen omvang „die Entwicklung der antiken Geschichtschreibung aus dem geistigen Leben des Volkes ab". Hier en daar doet hij grepen, om het verband tusschen religie, moraal, staat, recht eenerzijds en de historiographie anderzijds duidelijk te maken. Maar eigenlijk beperkt hij zich tot die „Missachtung der Forderungen der Wahrheit", waar hij in zijne aanvangswoorden speciaal op wijst, en leidt die af uit het „geistige Leben" van Grieken en Romeinen. Dus slechts een stuk van het geheel. Maar dat onderdeel behandelt hij zoo nauwkeurig, zoo veelzijdig, en beheerscht het zoozeer, dat wij hem dankbaar mogen zijn voor een zeer belangwekkend boek.

Schr. zet in twee inleidende hoofdstukken uiteen, dat en ten deele waarom de Grieken voor waarheid weinig eerbied hadden, en hoe omstreeks het einde der vijfde eeuw de hartstocht voor het schoone en voor den schoonen schijn dien reeds niet grooten waarheidszin nog meer vervalschte en doofde. De rhetorica, de vergoding van den vorm, kreeg zoo groote macht, dat zij ook de geschiedschrijving ten scherpste onder haren invloed bracht. Daarna trekken in vijf verdere hoofdstukken de Grieksche historici achtereenvolgens in hun leven en geschriften aan onze oogen voorbij, vooral uit dit gezichtspunt bezien, in hoeverre zij de waarheid hebben gediend of wel naar het vrij algemeene begeeren der hen omringende wereld haar aan aesthetische overwegingen hebben opgeofferd. Ook hunne waardeering bij tijdgenoot en opvolgende geslachten neemt in de besprekingen eene breede ruimte in. In de hoofdstukken VII tot en met XII worden wij naar de Romeinen verplaatst. Nadat eerst is aangetoond, dat reeds van den aanvang af de Grieksche rhetorica ook op *hunne* geschiedschrijving grooten invloed heeft bezeten, worden na elkander de historici van republiek en keizerrijk op gelijke wijze als de Grieksche behandeld. Een lang en interessant slotkapittel resumeert dan min of meer het voorafgaande en staat met name ook stil bij de vraag,

Digitized by Google

wat de ouden op het gebied van ontleening geoorloofd, neen gepast vonden, hoe het er hun sedert de heerschappij der rhetorica boven alles op aankwam, een *gegeven* stof „ornatius quam antea exponere" en „scribendi arte rudem vetustatem superare". Een korte epiloog (hoofdstuk XIV) schetst eindelijk vluchtig, hoe de zin voor waarheid van het Christendom in moderne tijden een beter ideaal van geschiedschrijving heeft doen geboren worden.

Peter heeft natuurlijk gelijk: zooals hij het voorstelt, is de gang der Grieksche en Romeinsche geschiedschrijving en de invloed van den schoonheidscultus der rhetorica op haar in hoofdzaak geweest. Ten overvloede wordt alles gestaafd door tal van overtuigende bewijsplaatsen, vrucht van volkomen vertrouwdheid met het behandelde onderwerp. Men zal dan ook alleen in onderdeelen bezwaar tegen zijn betoog kunnen ontwikkelen. Een paar opmerkingen van dien aard wil ik maken. Schr. brengt verband (in hoofdstuk III) tusschen de logographie en de scriptores rerum Alexandri. Hij vindt bij beiden als zeer kenmerkenden trek „die Lust am Fabuliren", de verzotheid op het vertellen om zich zelve. Dat is volkomen juist. Bij beiden wordt ook luchtig met de waarheid omgesprongen, er staat veel in, wat wij op goede gronden naar het gebied der verdichting verbannen. Maar hier is de gelijkheid toch slechts schijn, en de „onwaarheid" der logographen rust op een geheel anderen grondslag dan die der verheerlijkers van koning Alexander. De eersten hielden in naieveteit veel voor mogelijk, wat wij als zoodanig verwerpen, en bedoelden zeer heilig waarheid te geven; Clitarchus en de zijnen daarentegen wisten zeer goed, dat zij opsmukten en vervalschten. Zoo dunkt mij (om iets anders te noemen) Schr. in zijne beschuldigingen tegen den waarheidszin der Grieken wel wat heel ver te gaan, en komt mij bijv. het beroep op Aeschines (pag. 8), wiens „stetes Lügen und Schwindeln jeder Sittlichkeit Hohn spricht", in een wetenschappelijk betoog misplaatst voor, als op subjectieve waardeering (of juister gemis aan waardeering) van dien rhetor gebouwd, en evenzoo dat op Cyrus' uiting bij Her. 1.153, als van uiterst geringe bewijskracht. En zoo is er nog wel meer, waarbij men al lezende zich niet neer kan leggen.

Liever wil ik op eene lichtzijde van het boek wijzen, die men misschien niet zoo dadelijk zou vermoeden. Het kan natuurlijk niet anders, of krachtens doel en opzet bestaat het voor meer dan de helft uit levensbeschrijvingen van en beschouwingen over de verschillende geschiedschrijvers van Griekenland en Rome. Dat thema is al zeer vaak behandeld, en men verwacht allicht, min of meer eene herhaling te zullen vinden van Wachsmuth of van wien ook. Maar dat is allerminst het geval. Streng heeft Schr. zich tot de verhouding zijner historici tot de kwestie van „waar" of „onwaar" willen bepalen, en ons duidelijk willen maken, waarom zij, gegeven *hun* tijd en *hunne* omstandigheden, niet veel anders konden zijn dan wat zij zijn geweest. Hij heeft niet den maatstaf van het jaar 1911, maar dien van de antieke wereld zelve trachten aan te leggen. Dat geeft aan het boek iets nieuws en oorspronkelijks. Men leze bijv. de uitvoerige bladzijden over Herodotus, over Timaeüs, over Polybius, over Livius. Nog wil ik er op wijzen, dat men op grond van Peters verleden, misschien geneigd zal zijn, te denken, dat het gedeelte van dit boek, dat over Rome en het keizerrijk handelt, boven het andere zal uitmunten; dat is echter niet zoo, Griekenland is met gelijke kennis en zekerheid behandeld.

Het korte slothoofdstuk biedt mij een aanknoopingspunt voor bedenkingen, die ik nog tegen het boek heb. Daarin wordt verzekerd (een bewijs te leveren verbiedt de geringe beschikbare ruimte), dat het Christendom, zoozeer op waarheidsliefde gebouwd, ons tot een hooger ideaal en een hoogeren trap van historiographie heeft opgevoerd. Stilzwijgend is dat eene grondgedachte van het geheele boek: wij zijn zooveel betere geschiedschrijvers dan de Grieken en Romeinen. Ik nu geloof, dat Schr. doorgaand en ten deele onwillekeurig de weegschaal te veel te onzen gunste doet doorslaan. Ongetwijfeld munt het waarheids- en zedelijkheidsgehalte van het Christendom ver uit boven iets wat de antieke wereld heeft geboden. Maar die invloed van het Christendom op de geschiedschrijving? Het geeft toch zeker reeds te denken, dat ook volgens Schr. de ware methode van moderne geschiedschrijving eerst omstreeks 1800 door Niebuhr is gevonden. En in de eeuw sedert Niebuhr? Zijn er heusch sedert hem niet zeer vele werken en werkjes over geschiedenis geschreven, komen zij niet dagelijks uit, die dezelfde slappe opvatting omtrent den inhoud, omtrent wetenschappelijk vorschen huldigen, hetzelfde vooropstellen van boeien en aesthetisch genot als het te recht door Peter gewraakte meerendeel der Grieksche en Romeinsche geschiedbeschrijvende werken? Volop den waarheidszin van Herodotus, van Thucydides, van Polybius, van anderen waardeerende, heeft hij toch niettemin dien niet wat veel weggemoffeld, als hij spreekt over *de* historiographie der ouden? En aan den anderen kant niet wel wat veel vergeten, dat ook in onzen tijd het groote publiek nog in hoofdzaak hetzelfde is en evenmin gediend van strenge, sobere geschiedschrijving zonder eenige rhetorica? Gaarne neem ook ik aan, dat het percentage van menschen, voor wie geschiedenis zoeken naar waarheid is, thans grooter is dan in eenige periode der oudheid; maar toch heb ik hier drie bedenkingen. Heeft dat groote, zich steeds gelijk blijvende publiek wel geheel en al ongelijk? Of is ook het ongelijk een weinig aan den kant van Peter en de zeer velen met hem, die in zoeken naar waarheid eigenlijk tegenwoordig het eenige noodige voor den geschiedschrijver zien, terwijl het inderdaad slechts het meest noodige is? Geeft verder die ongelijke verdeeling van licht en schaduw over de antieke en de moderne wereld, zonder dat Peter het waarschijnlijk zelf in het minst heeft bedoeld, niet wederom voet aan de bewering, dat de oudheid toch niet zoo bijzonder kranig is geweest; en de kwalijk gestaafde lofprijzing van het Christendom aan die andere bewering, eveneens, zij het al uit andere kringen, in onzen tijd veel te vaak herhaald, dat het Christendom op elk gebied van cultuur zonder onderscheid zijn beslissend merk heeft gedrukt?

In zooverre vind ik het haast niet meer jammer, dat de stijl van dit voortreffelijke en grondige boek van

Digitized by Google

dien aard is, dat het wel nooit tot anderen dan tot vakgenooten zal doordringen.

Drukfouten en vergissingen zijn hooge uitzonderingen. Van de laatste soort noteerde ik, dat op blz. 62 Callisthenes in 357 in plaats van in 327 heet te zijn gestorven, en dat Melesagoras van Calchedon, als reminiscens aan een nu overwonnen tijdvak, van tijd tot tijd nog weer Amelesagoras heet.

Utrecht. H. van Gelder.

Th. Reinach, L'anarchie monétaire et ses remèdes chez les anciens Grecs. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Tome XXXVIII, 2e partie). Paris, Klincksieck. 1911. (Pr. fr. 0.80).

In dit korte, aangenaam geschreven, opstel bespreekt de bekende Hellenist Théodore Reinach de maatregelen waardoor men in de Grieksche wereld, op verschillende tijden en in verschillenden vorm, heeft getracht tegemoet te komen aan den last en het nadeel, door handel en verkeer ondervonden van de in oneindige verscheidenheid in de tallooze staatjes van Griekenland omloopende muntsoorten, die uitteraard slechts in den staat die ze uitgaf wettig betaalmiddel waren, in de overige naar met de omstandigheden varieerenden koers werden aangenomen.

Wel hebben de munten van Aegina, Corinthe en Athene in ouden tijd, later de gouden staters van Philippus, de zilveren tetradrachmen van Alexander den Groote, de lichte drachmen van Rhodus, een groote verbreiding en vasten koers in wijde kringen gehad, ten gevolge van het voortreffelijk gehalte en de zorgvuldigheid van den muntslag, en niet minder door de staatkundige of commercieele overmacht der staten of der vorsten die ze sloegen, maar op wettige regeling berustte dit niet. Toch hebben dergelijke regelingen wel bestaan.

Reinach noemt met een enkel woord de bekende muntunies, zooals die tusschen Phocaea en Mitylene, tusschen de Achaeische steden in Groot-Griekenland, e. a.; herinnert aan het traktaat, waarbij Smyrna Magnesia aan den Sipylus dwingt zijn munt als wettig betaalmiddel te erkennen, en aan de pogingen van Athene om zijn maat-, gewicht-, en muntsysteem bij de „bondgenooten", d. i. bij zijn onderdanen, in te voeren, en zoo den feitelijk reeds velerwegen bestaanden toestand tot een rechtens noodzakelijken te maken (fragmenten van psephismata op Siphnos en te Smyrna gevonden) en publiceert ten slotte een te Delphi gevonden inscriptie, een decreet der Delphische Amphiktionie, van ongeveer 100 vóór Chr., waarbij de Attische tetradachmen voor het geheele gebied der Amphictionen, voor geheel Hellas derhalve ten Zuiden van den Olympus, tot wettig betaalmiddel worden geproclameerd en zware straffen bedreigd zijn tegen allen die hiertegenin zouden willen handelen.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

M. Brillant, Les Secrétaires Athéniens. (Bibliothèque de l'École des hautes études, fasc. 191.) Paris, Champion. 1911. (Pr. fr. 4.)

Dat de Schrijver van deze studie door onomstootelijke bewijzen zijn meeningen heeft weten te schragen zou ik niet gaarne beweren en zal ook niemand verwachten; 't zou me ook verwonderen, als hij iemand van de auteurs tegen wie hij polemiseert heeft overtuigd, maar hij geeft blijk van een helder oordeel bij het vergelijken van zijn bronnen, het doen van een keuze uit de verschillende opvattingen, en — maar dat gebeurt niet dikwijls — bij het maken van een nieuwe gissing. Typisch voor zijn standpunt is de krachtige wijze, waarop hij verklaart aan een paar zinnen van Aristoteles meer te hechten als fundament voor zijn onderzoek dan aan de z. g. onwraakbare getuigenissen uit de oudheid: de inscripties, die hij op 't gebied van titels en termen geheel onbetrouwbaar acht. Gesteund op dat fundament kan hij tot de conclusie komen dat de γραμματεὺς τῆς βουλῆς en de γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν, die in dezelfde inscriptie (I. G. II. 61) naast elkaar voorkomen, identisch zijn; dat deze ambtenaar oorspronkelijk werd gekozen voor één prytanie en toen γραμματεὺς τῆς βουλῆς heette en daarna (sinds ± 365) werd geloot voor een heel jaar en γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν werd genoemd; en dat de tweede benaming, een herinnering aan oude, verdwenen, toestanden, allengs de eerste verdringt, hoewel ze ook naast elkaar nog eenigen tijd voorkomen, b. v. in de genoemde inscriptie, waar de redacteur „voor de variatie" beide titels gebruikt.

Hoe zonderling dit alles klinken moge, schijnt me Schr.'s meening toch de waarschijnlijkheid voor zich te hebben. [1])

De behandeling van dezen hoofd-secretaris en van den ἀναγραφεύς, den gekozen ambtenaar, die hem van 321—318 in het belangrijkste van zijn taak vervangt, neemt vier hoofdstukken in beslag en het zou de moeite loonen tal van aardige opmerkingen en mooie combinaties te vermelden, ik noem slechts de bespreking van den ἀναγραφεύς.

De beide laatste hoofdstukken zijn gewijd aan de minder belangrijke γραμματῆς: ὁ ἐπὶ τοὺς νόμους = ὁ ἐπὶ τὰ ψηφίσματα, een onderbeambte van den hoofdsecretaris, en de secretaris-voorlezer uit de oratoren overbekend; zijn officieele titel is γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου of τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ of τῷ δήμῳ of βουλῆς of τοῦ δήμου (bij uitzondering). Natuurlijk geeft deze verscheidenheid van titels volop gelegenheid tot discussie over enkele plaatsen, maar Schr. maakt het m. i. zeer aannemelijk, dat de voorlezer een gesalarieerd en voor één jaar gekozen beambte was, de rechterhand van ambtenaren en politici en als zoodanig vaak geëerd, maar toch beschouwd als loontrekkend bediende door den vrijen burger, den ἐκκλησιάζων — door Schr. genoemd: le titre de membre de l'Assemblée — die op niemands wenken had te letten.

In een aanhangsel worden behandeld de secretaris der thesmotheten, „de tiende archon," die uit de tiende phyle werd geloot; hierbij is (p. 136[3]) vergeten, dat thesmotheten ook een titel was voor archonten in 't algemeen, en de financieele-ambtenaren, de ἀντιγραφεῖς.

---

[1]) De van Gilbert overgenomen vergelijking met den „secrétaire mensuel de la Concordia", die nu eens le secrétaire mensuel, dan weer secrétaire de la Concordia kan genoemd worden, gaat niet op, want Schr. neemt niet als volledigen titel aan: ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς τῆς βουλῆς (cf. pp. 17, 47, 48).

Digitized by Google

Een enkele opmerking nog. Aristoteles noemt als een der werkzaamheden van den hoofd-γραμματεύς: τἆλλα πάντα ἀντιγράφεται. Schr. vertaalt dit door „recopier." Ik zou willen vragen of niet beter vertaald werd door „controleeren." I. G. II. 61 maakt een δημόσιος een inventaris van de Chalkotheek en tal van secretarissen copieeren die volgens Schr.; mij dunkt: „controleeren en voor gezien teekenen" paste hier beter, ook met r. 22—24. De ἀντιγραφεῖς hebben ook een dergelijke taak maar dan op financieel gebied. De woorden ὃς παρακάθηται τῇ βουλῇ zijn door de verschillende auteurs gebruikt om te bewijzen dat de secretaris uit de raadsleden werd genomen en voor 't tegendeel; m. i. door beide partijen met even weinig recht; er wordt slechts geconstateerd, dat hij krachtens zijn ambt de raadzittingen bijwoont. Zeker zat hij wel bij de tribune, maar dat zal de uitdrukking ὁ περὶ τὸ βῆμα (p. 94[4]) wel niet beteekenen! Zijn werkzaamheden strekten zich uit tot het βῆμα, hij hoorde tot het bureau van den raad. Zoo zijn er tal van kleine opmerkingen te maken, die echter niets van mijn waardeering voor Schr.'s betoog afdoen, waarbij mij alleen treft zijn, hier en daar duidelijk te voorschijn komende, overtuiging dat hij alle tegenspraak heeft weerlegd.

Schr. heeft zeer veel te danken aan Ferguson, het meeste natuurlijk in hoofdstuk IV, waar hij diens „Wet" behandelt over de opvolging der phylen bij de keuze of loting van secretarissen, Asklepios- en Serapis-priesters; hij geeft naar aanleiding van Fergusons werk verscheidene dateeringen en correcties ten beste, die van veel inzicht getuigen. Blijkbaar kent Schr. echter niet W. Kolbe, Die Attischen Archonten, von 293—31 v. Chr. dat hij tenminste nergens citeert, als ik goed heb opgelet. Anders zou hij zonder twijfel op p. 69 niet als vaststaand aannemen, dat de Asklepios-priesters Φιλέας en Καλλιάδης tot dezelfde tribus behoorden (vgl. Kolbe, p. 7 v.).

Den Haag. E. van Hille.

E. von Westenholz, Kardinal Rainer von Viterbo. (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, Hft. 34). Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 5.40).

Naast de talrijke publicaties in velerlei vorm, die prof. Hampe persoonlijk reeds tal van jaren achtereen aan de politiek van de 13de-eeuwsche Pausen en Kardinalen gewijd heeft, moeten wij hem tevens dankbaar zijn voor verschillende monographieën, over onderwerpen nauw daarmede samenhangend en door zijn leerlingen de laatste jaren in het licht gegeven.

Zonder mij te wagen aan een zoo licht subjectieve waardebepaling van dit kleine onderdeel der Europeesche geschiedenis ten opzichte van andere, mag ik toch vrij het bijzonder belangwekkend noemen en met vreugde de studies begroeten die er, steeds veelvuldiger, over verschijnen.

En al is het nu vooral voor den beginnenden historicus dikwijls zeer moeilijk de sterk vergroote voorwerpen uit het beperkte gezichtsveld van zijn kijker, bij de weergave tot hun betrekkelijke grootte, in die ver afgelegen omgeving, terug te brengen, zijn held dus niet te overschatten ten koste van anderen: de algegemeenheid van dit euvel maakt het voor een groot deel onschadelijk. De eene monographie neutraliseert onder dit opzicht de andere. Hoe meer hoe beter dus, zoolang we nog niet een werk van meer omvattenden aard — hetgeen ze tevens helpen voorbereiden — bezitten.

Een zeer markante figuur is ongetwijfeld Kardinaal Rainerius van Viterbo; een in wien een belangrijk element van het kardinaalscollege getypeerd is. Toch meen ik niet dat de schrijfster steeds aan de verleiding, haar held te maken „more interesting than *he* is", heeft kunnen weerstaan zoo in het weinige goede, als vooral in het vele verkeerde wat zij van hem verhaalt. Belangwekkender is haar werkje er zeker door geworden. Met een soort van spanning zelfs las ik het: 't is een mensch van vleesch en been die daar voor ons staat.

In een paar hoofdstukken worden ons de gebeurtenissen van dat rijke en bewogen leven, volgens tijdsorde verhaald; daarna volgen een viertal „Exkurze", belangrijk genoeg als toegift zonder dat wij te zeer van de hoofdgebeurtenissen worden afgeleid. Ten slotte als aanhang drie oorkonden, waarvan de derde, een persoonlijk schrijven van den Kardinaal, op zijn karakter sterk licht laat vallen.

Zeer uitvoerig heeft de schrijfster ons de politieke verwikkelingen dier dagen geschilderd. Wel wat ten koste van de overige werkzaamheid van Rainerius. Een vluchtige blik in de tot nu toe verschenen pauselijke registers dier dagen, deed ons voor een nauwkeuriger onderzoek daaromtrent, een veel rijkeren oogst verwachten. Het zeer te waardeeren streven ook eenigszins aangename lectuur te bieden, deed haar wellicht nu en dan te veel aan hare phantasie den vrijen loop laten. De veronderstelde ongenade van Rainerius, zoo tragisch voorgesteld, komt ons bijvoorbeeld geheel ongegrond voor: was een bejaard man als Rainerius, wiens spoedig daarop gevolgde dood toch een reeds ingetreden verzwakking minstens zeer aannemelijk maakt, werkelijk de aangewezen man voor de leiding van den gewichtigen Siciliaanschen veldtocht?

In haar beoordeeling van Pausen en kerkelijk gezinde personen, vooral van Rainerius zelf is de schrijfster zeer eenzijdig tot het bekrompene toe. Zij kiest partij tegenover hem vóór Frederik II op uiterst naieve wijze. Karakterstudie, met name bij Rainerius, wordt gereduceerd tot het aangeven van twee motieven voor geheel zijn streven en werken: vaderlandsliefde en hartstocht, deze laatste meer bepaald te verstaan als haat tegen Frederik. Het werkje wemelt van uitdrukkingen als: „zügellose Leidenschaft zu dämonischer Grösze gesteigert", „mit grauenerregender Leidenschaft", „blinde Leidenschaft", „Bullen voll leidenschaftlichen Hasses", terwijl het epitethon „leidenschaftlich" op alle mogelijke daden en hoedanigheden van Pausen en Kardinalen tot vervelens toe, wordt toegepast. Was het wonder dat ik, toen ik ook eenmaal stiet op: „die massloze Leidenschaft Friedrichs II." onwillekeurig aan een vergissing dacht? Teekenend is ook de volgende karakteristiek: „sein (Rainers) religiöses Fühlen ruhte — seine Schriften beweisen es — mit groszartiger Einseitigkeit in der finsteren Gebundenheit des Mittelalters, aus diesen Wurzeln zog es seine dämonische Kraft."

Van mogelijke rechten der Kerk schijnt de schrijfster nooit gehoord te hebben. Al evenmin van de grootsche

Digitized by Google

idealen der Pausen uit de eerste helft der 13de eeuw.

Wil zij werkelijk haar veelbelovende krachten, in het belang der wetenschap, wijden aan de geschiedenis van dit tijdvak, waarin Kerk en Staat nu eenmaal onafscheidelijk samenhangen, dan geven wij haar in gemoede den raad, zich minstens te leeren plaatsen op het standpunt dier vele en goede niet-katholieke historici, die naast kritiek toch ook met prijzenswaardige onbevangenheid oprechte bewondering over hebben voor een instelling en personen, die met wonderlijke kracht en groote staatsmanswijsheid hun tijd beheerschten.

Zwolle. J. Sassen O. P.

Catalogue des Vases Peints au Musée national d'Athene. Supplément par Georges Nicole. Avec une préface de Maxime Collignon. Cet ouvrage est accompagné d'un album in-folio de 21 planches [1]). Paris, Champion.

Overal waar men met de houweel diep genoeg in de aarde graaft, schreeuwt zij de geheimen uit die de tijd, als wijlen de barbier van Midas, haar heeft toevertrouwd. Maar zooveel wordt er thans gegraven dat er geen ooren genoeg zijn om die oude liederen te verstaan en ze voor ons op te teekenen.

Laat ons bij de vazen blijven, met onze voorbeelden. De Akropolis van Athene was voor 25 jaar reeds zoo goed als geheel ontgraven. Thans is nog pas een begin gemaakt, enkele jaren geleden (1906) met de uitgaaf van de vazenscherven, waarop toch de geheele tijdrekening van de Attische vazen zal moeten berusten. Ongeveer gelijktijdig werden bij de opgravingen van het Kabirion de gegevens gevonden voor de geschiedenis der beotische pottenbakkerskunst, maar wij wachten totnogtoe tevergeefs op een meer dan voorloopige behandeling.

Het gemeenschappelijk graf van Rheneia, na de ontruiming van Delos, voor eenige jaren, de afval van een heiligdom te Delos zelf, zoo pas ontdekt, beloven onze geheele kennis van de oude sierkunst der cykladen te vernieuwen, als wij de vondsten zullen mogen leeren kennen.

Laat het ons dan prijzen, wanneer zoo snel wordt bekend gemaakt wat men vindt als de Engelschen en Italianen het op Kreta doen — trouwens ook onze Vollgraff te Argos — die gelukkig niet gewacht hebben met ons de oud-Kretensische beschaving te doen kennen tot zij het laatste woord hadden vernomen en alles hadden verstaan.

Laat ons ook prijzen een boek als het mij ter beoordeeling toegezondene supplement op den catalogus van 1902 van Couve, door Collignon uitgegeven, van de vazenverzameling te Athene waarin Nicole thans, na nog geen 10 jaar, weer bijna 1400 nummers beschrijft, indeelt, van een inleidende behandeling van elk soort voorziet, met 10 plaatjes van de merkwaardigste stukken opluistert en met bladwijzers bruikbaar maakt.

Men zal hier geen uitvoerige beoordeeling van mij verwachten, die ik trouwens bezwaarlijk zou kunnen geven zonder dezen catalogus hier en daar met de beschreven stukken te hebben kunnen vergelijken en onder de 10,000 onbeschreven scherven gesnuffeld te hebben om te beoordeelen of een nalezing nog noodig zou zijn.

Het is trouwens geen werk op zich zelf, het is maar een deel van den catalogus van de merkwaardigste verzameling van Grieksche vazen die bestaat, merkwaardig vooral om de grooten verscheidenheid en het belang dat de herkomst der gevonden stukken er zoo vaak voor de beoordeeling van hun oorsprong heeft.

Want deze groote menigte van oude Grieksche vazen waarin zich de schakeeringen van landen en tijden afspiegelen, is op enkele uitzonderingen na autochthoon. Dat wat Stackelberg in zijn Gräber der Hellenen voor 75 jaar heeft aangeduid, roept dit museum ons toe met zooveel stemmen dat wij het niet licht meer zullen vergeten, de groote verscheidenheid van al die beschilderde vazen die toch zoo echt Grieksch zijn.

Amsterdam. J. Six.

[1]) N. B. Dit album werd mij niet ter beoordeeling toegezonden. Het is evenwel een mooie keus, voortreffelijk uitgevoerd.

E. Bréhier, Chrysippe (Collection: Les Grands Philosophes) Paris, Alcan. (Pr. fr. 5).

Sedert het in 1821 door de Leuvensche akademie bekroonde werk van Baguet is de leer der Stoa en in 't bijzonder die van Chrysippus door tal van geleerden (waaronder vooral Arnim, Croenert, Gercke, Stein en Zeller te noemen zijn) grondig onderzocht. Van al dezen arbeid en van wat er bij de oude schrijvers over Chrysippus te vinden is, heeft Bréhier met zorg partij getrokken. Zijn werk, 280 pg. groot, helder geschreven, hoewel wat droog en zwaar op de hand, van grondige kennis en belezenheid getuigende, behandelt na een korte levensbeschrijving eerst de werken (waarbij veel moeite gedaan wordt om den inhoud van het verlorene in algemeene trekken aan te geven) en vervolgens de leer, Logika, Physika en Ethiek.

Deze leer in bijzonderheden beschouwende komt Bréhier nog al eens tot van de gewone opvattingen afwijkende resultaten. Zeer duidelijk toont hij aan, hoe Chrysippus in zijn polemiek tegen de peripatetici, de schepper is geworden der Stoische logika, die hij tot dialektiek vervormt, en in welke moeilijkheden hij geraakt door de karakteristieke verwarring van de objectieve voorwaarden voor de overreding met een sterke subjectieve overtuiging. Uitnemend is ook zijn verklaring van de bekende paradoxen aangaande den stoischen wijze door de verwarring van de begrippen heiligheid en deugd. — Met groote toewijding heeft Bréhier de anders niet zeer dankbare taak volbracht om de leer te reconstrueeren van den wel in zijn tijd invloedrijken, maar toch, vergeleken met de filosofen der bloeiperiode, weinig diepen en oorspronkelijken ja vaak vrij verwarden denker, van wiens ontzaglijk getal geschriften bovendien maar uiterst weinig tot ons gekomen is, zoodat men in het bepalen van het hem persoonlijk eigene het niet verder dan tot zeer onzekere gissingen brengen kan. Ook aan Bréhier is het niet gelukt dit laatste tegenover de Stoische leer in het algemeen duidelijk te doen uitkomen, wat bijzonder blijkt in het samenvattende slothoofdstuk. De bruikbaarheid van het register zou door het opnemen der nog al eigen-

Digitized by Google

aardige grieksche technische termen zeker niet weinig verhoogd zijn.

Leiden. B. J. H. Ovink.

J. Guttmann, Die philosophischen Lehren des Isaak ben Salomon Israeli. (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters, hrsg. von Cl. Bäumker, X, 4). Münster, Aschendorff. 1911. (Pr. M. 2.50).

H. Bauer, Die Psychologie Alhazens auf Grund von Alhazens Optik dargestellt. (Beitr. etc., X, 5). Münster, Aschendorff. 1911. (Pr. M. 2.75).

De egyptische arts Isaak Israeli (845—940), dien men in de christelijke literatuur eenvoudig als „Ysaac" geciteerd vindt, is de oudst bekende joodsche vertegenwoordiger van de middeneeuwsche filosofie. Alleen aan deze omstandigheid ontleenen zijn kompilaties uit Hippokrates, Galenus, Aristoteles e. a., alles in nieuw-platonischen geest opgevat, eenige beteekenis. Hij schreef arabisch, maar wij bezitten zijn werk slechts in hebreeuwsche en latijnsche vertalingen. De latijnsche vertaler wordt niet genoemd. Met Steinschneider vermoedt de heer Guttmann, dat het Gerhard van Cremona is geweest, de man aan wien men zoowat alle anonyme vertalingen toeschrijft. Ik betwijfel het nog. In vertalingen, die den naam van Gerhard dragen, wordt o. a. het arabische *'aql* (grieksch νοῦς) niet, zooals hier, door lat. *intelligentia*, maar door *ratio* weergegeven.

Guttmann is een uitstekend kenner van de filosofie der middeneeuwsche Joden en zoo geeft hij ook hier een zeer zorgvuldig bewerkt overzicht van de leer van Israeli. Over 't algemeen komt mij zijn opvatting juist voor, juister en beter gedokumenteerd dan die van Dr. Neumark in de groot aangelegde maar zeer breedsprakige en alles behalve vertrouwbare *Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters*, I. Alleen wanneer de schrijver op zuiver arabisch gebied komt, blijkt hij minder goed thuis te zijn. Onhistorisch b. v. is (blz. 16 v.) de tegenstelling Mu'taziliten-Mutakallimun. Met enkele uitzonderingen waren de oude Mu'taziliten (die van Basra nog in de 11e eeuw) wel degelijk aanhangers van een atomistische natuurfilosofie.

Van veel meer beteekenis dan Isaak Israeli is Alhazen, wiens psychologie de heer Bauer als onderwerp van zijn dissertatie heeft genomen [1]). Alhazen (965—1038) is een van de grootste middeneeuwsche wis- en natuurkundigen, van wien de meest beroemde christelijke schrijvers op dit gebied, zooals Witelo en Roger Baco, afhankelijk zijn. Het is daarom zeker de moeite waard, vollediger dan indertijd H. Siebeck (*Arch. f. Gesch. d. Philos.*, II, 414—25) deed en nu met uitvoerige bespreking van het fysische en fysiologische, de psychologie van dezen geleerde overzichtelijk saam te vatten. Aan de daarbij te stellen wetenschappelijke eischen beantwoordt het proefschrift van Dr. Bauer. Jammer is het alleen dat deze geen arabisch kent en dus direkt slechts de latijnsche vertaling kan gebruiken. In een Leidsch handschrift bezitten we nog veel van het arabisch origineel met een kommentaar uit het begin der 14de eeuw, wat Prof. Eilhard Wiedemann bezig is algemeen toegankelijk te maken (eerste stuk in *Arch. f. d. Gesch. d. Naturwiss. u. d. Technik*, III, 1910, S. 1 ff.). Maar afgedacht hiervan is de verzameling en bewerking van de stof te prijzen. Veel nieuws zal er na het werk van Wiedemann en Bauer niet meer te vinden zijn.

Dat de jonge Doctor den held van zijn proefschrift zeer hoog schat, zal wel niemand hem kwalijk nemen. Toch zal nader historisch onderzoek op de hier beweerde oorspronkelijkheid van Alhazen waarschijnlijk iets afdingen en hem ook wat minder moderniseeren [1]). Zeker, het verschijnsel van Purkinje heeft hij waargenomen; de grondgedachte van Webers wet reeds in een enkel geval toegepast (bij het beantwoorden van de vraag, waarom wij overdag de sterren niet zien) en dergelijke meer. Maar — zooals trouwens de schrijver zelf toegeeft — het exakte experiment en de wiskundige bepaling, waardoor dat alles eerst wetenschappelijke waarde krijgt, ontbreken. Wanneer dus b. v. Alhazen leert, dat het licht zich van een lichtend lichaam naar alle kanten verspreidt („ex corpore quolibet illuminato cum quolibet lumine exit lux ad quamlibet partem oppositam ei"), dan schijnt me daarin geen reden te liggen om een door Huygens het eerst gebruikt princiep het princiep van Alhazen te noemen. Er komt nog bij dat die leer, zij het in ander verband en minder scherp geformuleerd, ouder is en door den bekenden arabischen vertaler Hunain ibn Ishâq (gest. 873) uit het grieksch, volgens hem als aristotelisch, is overgenomen. De bewering nl. van Aristoteles, dat het licht geen lichaam is, wordt hier o. a. daarmee bewezen, dat het zich naar vele zijden verspreidt, terwijl al het lichamelijke zich slechts in één bepaalde „natuurlijke" richting beweegt (zie *Al-Machriq*, II, 1899, p. 1105 vv. en *Der Islam*, II, 1911, S. 117 ff.).

Het is ongetwijfeld een verdienste van Dr. Bauer nu en dan, tot verklaring van sommige uitspraken van Alhazen, naar Aristoteles *de anima* te hebben verwezen. Wij zullen dit meer moeten doen, naarmate de arabische traditie ons beter bekend wordt. Het zij me vergund dit ten slotte met een voorbeeld te illustreeren. Alhazen leert (zie Dr. Bauer, S. 28, 48, 67), dat alle bewuste waarneming (apperceptie) berust op een gevoel van pijn, sterker naarmate de prikkel sterker is. Vanwaar die eigenaardige opvatting? Voorzoover mij bekend is hiervan nog geen verklaring beproefd. Toch ligt het, dunkt mij, voor de hand te denken aan Aristoteles *de anima* 416—418, waar de vraag besproken wordt, in welken zin de begrippen πάθος en πάσχειν op het waarnemings-

[1]) Zonder dat er een woord van gezegd wordt, hebben we hier in Bäumker's Beiträge, alleen met nieuwen titel en omslag, de Straatsburger „doctordissertation" van den heer Bauer. Tegen zulke oneerlijke boekhandelaarsspeculaties behoort gewaarschuwd te worden!

[1]) In een enkel opzicht vind ik hem toch moderner dan de heer Bauer aanneemt. Deze schrijft (blz. 48): Dass der Schwellenwert auch durch die Aufmerksamkeit eine Herabsetzung erfährt, scheint dem arabischen Gelehrten nicht bekannt gewesen zu sein.... Maar Alhazen wist heel goed (vgl. Bauer, bl. 61), dat het waarnemen van kleine voorwerpen of zwakke prikkels de grootste oplettendheid eischt: generaliter omnes intentiones subtiles non apparent visui apud aspectum rei visae, sed post intuitionem et considerationem. Wat is dit laatste anders dan opletten of concentreeren van de aandacht?

Digitized by Google

proces kunnen worden toegepast. Vermoedelijk hebben we dan te doen met het misverstand van een arabischen vertaler, die het zoo opvatte, alsof alle waarnemen, voorzoover het een opnemen van indrukken d. i. een ondergaan van invloeden van buiten is, zou zijn een lijden van pijn.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Florilegium Latinum, zusammengestellt von der **Philologischen Vereinigung** des Königin Carola-Gymnasiums zu Leipzig. III: Epik und Lyrik. Fabeln. IV. Rednerische Prosa und Inschriftliches. Leipzig u. Berlin, Teubner. 1911-1912. (Pr. per Heft M. 0.60).

Het doel van beide aardige boekjes wordt niet volkomen juist door den titel aangeduid. De tuiltjes zijn niet zoozeer uit de meest schitterende bloemen saamgevoegd, als wel uit zulke, die de gymnasiast niet langs zijn weg pleegt aan te treffen. Zoo ontbreekt bij de *Epik* de Aeneis geheel en is onder de *Rednerische Prosa* niets uit Cicero's redevoeringen opgenomen. Dit streven der uitgevers om slechts minder bekende en niet vaak gelezen stukken te verzamelen heeft het — misschien ook door hen minder gewenschte — gevolg, dat de lectuur meer tijd en studie zal vereischen dan van gymnasiasten gevergd mag worden. Lucretius en Propertius zonder eenige commentaar kan men hun toch niet met een gerust geweten voorzetten. Overigens heb ik persoonlijk het bundeltje poëzie met veel genoegen doorgelezen. Slechts de pseudo-Ovidische Nux kon mij maar matig bekoren; ook stiet ik hier en daar op regels met een wat al te weinig verbloemde erotiek, voor een klasse met meisjes zeker ongeschikt. Een paar recht komische fabels van Phaedrus vormen een gelukkig besluit.

Grooter lijkt mij het praktische nut van het tweede deeltje. Wanneer onze leerlingen over den een of anderen beroemden Romein te lezen krijgen, dat hij in zijn jeugd onderwijs in rhetorica genoot, dan kan de docent zich wel uitsloven om den omvang van dit onderricht en zijn beteekenis voor den antieken staatsburger duidelijk te maken, maar het succes is gewoonlijk vrij gering. Trouwens, als het den meesten collega's zooals mij gaat, dan zijn zij te weinig thuis in de rhetorische geschriften van Cicero en Quintilianus om hun min of meer vage beschouwingen met pakkende voorbeelden te illustreeren. Die kunnen ze echter hier in overvloed vinden, stukjes, die een eenigermate nauwkeurige behandeling overwaard zijn. Vooral de rhetorische kunsttermen, die gewoonlijk woorden zonder inhoud blijven, krijgen leven en beteekenis.

Onder de inscripties, die ongeveer het derde deel van het boekje uitmaken, ontbreekt begrijpelijkerwijs de redevoering van Claudius over het ius honorum der Galliërs niet Ook de kritiek van Hadrianus over de manoeuvres der troepen van Lambaesis is opgenomen. Het bevreemdt eenigszins, dat het beroemde grafschrift op de sarkofaag van Scipio Barbatus is weggelaten, maar waarschijnlijk achtten de uitgevers dit zoo overbekend, dat opname hun onnoodig scheen.

Dordrecht. A. H. Kan.

Bij de fa. Wolters te Groningen verschenen in den laatsten tijd herdrukken van Poelhekke, Woordkunst; Leopold, Nederl. Schrijvers en Schrijfsters; De Vooys, Hist. Schets van de Ned. Letterkunde; Beekman en Van Goor, Oefeningen in het spreken en schrijven der Duitsche taal III; Van Neck, Easy English Prose; Dez., Preparatory English Prose; Van Gelderen, De Oefenklasse; Tromp, Frohe Stunden II; Rogge, Demosthenes' Eerste Phil. Red. en Olynth. Red.; Van Rijsens, Overzicht der Algem. Geschied., bew. d. Ten Bouwhuys. Voorts gaf dezelfde firma uit: J. De Jong Tzn., Kort Overz. der Grieksche en Romeinsche Geschiedenis.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Afd. Letterkunde van 14 Oct. sprak de heer J. V. de Groot over *Lapsing Intelligence*, het verschijnsel, dat sommige willekeurige handelingen van mensch of dier onwillekeurig of onbewust worden, welk verschijnsel hoewel in zijn werking nog veelszins duister, psychologisch en paedologisch van groote beteekenis moet geacht worden. Aan de discussie namen de heeren Van der Wyck en Heymans deel. — De heer Symons bracht verslag uit over den gang van het Leidsche Congres voor Godsdienstgeschiedenis. — De heer Blok verklaarde zich bereid om Nederland te vertegenwoordigen op het a. s. Intern. Hist. Congres te Londen (April 1913), wat door den heer Fockema Andreae nog in beraad werd gehouden.

In de 4 Oct. l.l. gehouden maandvergadering van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden sprak Dr. A. J. Barnouw over *Oliver Goldsmith en Justus van Effen.* Goldsmith heeft in de dagen toen hij nog niet veel meer dan een onbekend vagebond was, eenigen tijd, hoelang is onzeker, in ons land doorgebracht. Dat hij ons volk heeft leeren kennen en waardeeren blijkt uit zijn werken niet; hij geeft daarin de karikatuur van de hollandsche mannen en vrouwen, die nu eenmaal in Engeland gangbaar was. Opmerkelijk is daartegenover zijn bekendheid met het instituut der „vredemakers" of Commissarissen van kleine zaken, waarover hij spreekt in zijn spectatoriaal geschrift The Bee. Spr. heeft gevonden dat G. zijn licht daaromtrent heeft opgestoken bij Voltaire, naar wien hij zijn heele vertoog letterlijk heeft vertaald. Elders ontziet hij zich niet ons land „a land of tyrants and a den of slaves" te noemen. Zeer ongunstig laat hij zich in een ander geschrift uit over de Polen, die alleen met slaag en dreigementen tot hun plicht zijn te brengen; hoe anders, zegt hij, is de Engelschman die zoo'n beleediging zevenvoudig zou vergelden! Nu is 't echter aan spr. gebleken dat G. den zgn. brief van een reiziger uit Krakau, waarin deze passage voorkomt, woordelijk heeft vertaald uit de Relation d'un voyage de Hollande en Suède, geschreven door Justus van Effen, die in 1719 met den prins van Hessen-Philipsthal een reis door Zweden had gemaakt, en zich evenzoo over de Zweden uitlaat; G.'s uitroep over het britsche zelfgevoel is niets dan een slaafsche vertaling van Van Effen's lofspraak op den hollandschen vrijheidsgeest. Dat G., van wien getuigd is: „nullum quod tetigit non ornavit", en die zelf zeide: „quae non fecimus ipsi, vix ea nostra voco", Van Effen's woorden tot de zijne heeft willen maken, zou volgens spr. geen geringe eer voor onzen landgenoot zijn. — De heeren Kalff, Blok en De Vries maakten eenige opmerkingen naar aanleiding van de voordracht.

De redevoering, waarmede prof. Noordtzij den 24sten September ll. zijn hoogleeraarschap in de theologische faculteit der Rijksuniversiteit te Utrecht aanvaardde (zie *Mus.* XX, 30), heeft het licht gezien bij den uitgever Ruijs te Utrecht. Zij draagt meer het karakter van eene geloofsbelijdenis dan van een betoog. Voorzooverre zij belijdenis is van het openbaringsgeloof, ligt zij buiten het veld van dit tijdschrift. Betoogd wordt, dat wel is waar nauwe samenhang in gebruiken, wetgeving, cultus en allerlei uiterlijke zaken tusschen Israël en de overige Oud-Oostersche volken onmiskenbaar is, en als resultaat van wetenschappelijk onderzoek moet worden aanvaard, maar dat die overeenstemming niet in strijd is met het geloof in de bijzondere openbaring van God aan zijn volk,

Digitized by Google

nl. Israël. Aan een aantal verschilpunten tusschen b.v. het wetboek van Hamurrapi en wat daaraan bij de Israëlieten beantwoordt, de profeten ginds en hier, enz. wordt in het licht gesteld dat invloed van bijzondere Godsopenbaring ginds ontbreekt, hier tastbaar is. In de plaats van het telkens voorkomende „Oud-Oostersche" volken, een term die blijkbaar Bactriërs, Indiërs, Chineezen en Japanners niet betreft, had liever van „West-Aziatische" gesproken moeten worden. Eenmaal (blz. 28) is aan de pen des hooggeleerden schrijvers het nieuwste snufje van germanisme ontsnapt: *beleeft* in den zin van hgl. *belebt* = 'levend maakt'.

Den 30sten September heeft de heer J. H. Scholte het ambt van hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam aanvaard met een rede getiteld *Een letterkundige overgangsvorm omstreeks 1700* (verschenen bij Wolters te Groningen). Na eenige woorden te hebben gewijd aan verschillende genres van romans die in de ME en de 16de en 17de eeuw onder franschen invloed hier te lande en in Duitschland werden beoefend, stond spr. stil bij den bedelaars- of schelmenroman, uit Spanje afkomstig maar ook in andere landen zeer bekend. Hij wees er op dat door een cultuurhistorischen en een individueelen invloed aan dit genre een belangrijke uitbreiding is gegeven: de schelmenroman is niet te scheiden van de Robinsonaden, en men zou goed doen alle romans van realistisch-beschrijvend type met verhalen over de avonturen van burgerlijke helden tot een groote categorie met verschillende variëteiten te vereenigen. Vervolgens handelde spr. over een dezer romans, nl. Den Vermakelijken Avanturier van Nicolaas Heinsius, en wel over de lotgevallen van het werk in Duitschland. In 1714 verscheen een duitsche bewerking van den V. A.; de bewerker was stellig een Duitscher, die het Nederlandsch vrij goed verstond maar toch nogal eens de plank missloeg, en die omtrent ons land geen groote kennis bezat. Hij was een man van belezenheid en smaak, die echter de stilistische bedoelingen van Heinsius niet altijd begrepen heeft. Voor Duitschers ongunstige uitlatingen heeft hij verzacht, evenzoo datgene wat voor katholieken minder aangenaam was; moraliseeren doet hij gaarne. Het persoonlijke van Heinsius' stijl is verloren gegaan; de taal van den bewerker maakt een minder ouderwetschen indruk dan die van origineel duitsch proza uit dien tijd, iets wat bij vertalingen in 't algemeen valt op te merken en de studie hiervan voor de kennis der oudere taal belangrijk maakt. Daarna behandelde spr. den invloed van den V. A. in Duitschland: tal van andere Avonturiers zijn daar verschenen, blijkbaar min of meer samenhangende met het werk van Heinsius, al is ook veel van den inhoud natuurlijk aan andere schelmenromans ontleend. Voorts is er in 1724 verschenen: Der Niderländische Robinson; het is spr. gelukt uit te maken dat dit boek niets is dan de 10 jaren vroeger verschenen uitgaaf der duitsche vertaling van den V. A., waarvan de beide eerste vellen eenigszins gewijzigd zijn en waarbij een nieuw titelblad en andere illustraties zijn gevoegd: blijkbaar heeft de uitgever de exemplaren van den Avonturier, die hij nog in magazijn had, op die wijze aan den man willen brengen. Zoo is de geschiedenis van Heinsius' V. A. in Duitschland een bewijs te meer dat de scheiding moeilijk is tusschen den schelmenroman, welks held middenin de maatschappij staat en er het vijandige van gevoelt, en de Robinsonade, waarvan de hoofdpersoon in de eenzaamheid leeft: het beeld van den mensch die verlangt „zijn eigen leven te bouwen in de eenzaamheid." — De rede eindigt met de gebruikelijke toespraken.

De redevoering waarmede de Heer Gustave Cohen op 21 Oktober het hoogleeraarschap in de Franse taal en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam aanvaardde, had tot titel: *Une Chaire nouvelle de Langue et de Littérature françaises. Programme et Méthodes.* Zij is gewijd aan een uiteenzetting van de denkbeelden en beginselen die deze romanist — aan wie wij bij zijn komst in ons land een hartelik welkom toeroepen — bij zijn onderwijs zullen leiden. „Vous ne verrez en votre nouveau maître... aucum exclusivisme. Il ne lui arrivera point de mépriser la linguistique au nom de la littérature, ni la littérature au nom de la linguistique". Beide, zowel de letterkunde als de taalkunde moeten berusten op een nauwkeurige waarneming der afzonderlike feiten, maar deze zal moeten leiden tot uitgebreide, zij het voorzichtige, generalisaties. Het Frans zal moeten worden vergeleken met andere romaanse, zo nodig met andere indogermaanse talen. Door tal van voortreffelik gekozen voorbeelden, op het gebied van klank-, vorm- en betekenisleer, lichtte de spreker zijn denkbeelden toe. Bij de behandeling der letterkundige werken zal zowel vermeden moeten worden la „critique par exclamation" als de eenzijdige bestudering van de uiterlike geschiedenis der geschriften en de biografieën van de schrijvers. Men beginne met de te onderzoeken tekst wetenschappelik vast te stellen en hem zo volledig mogelik te leren kennen, en daarna trachte men hem te waarderen als kunstwerk. Hoofddoel van letterkundige studie is het vormen van een estheties oordeel.

S. d. G.

Den 14den October ll. aanvaardde Dr. Jos. Schrijnen, de door de St.-Radboutstichting aangestelde bijzondere hoogleeraar in de vergelijkende klassieke taalkunde en de cultuurgeschiedenis der Christelijke oudheid aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, zijn ambt met het uitspreken eener rede, die te Amsterdam bij C. L. van Langenhuysen verschenen is en tot titel draagt *Sociale klassieke taalkunde*. Dit geleerde stuk, waarin de spreker zijne voorbeelden uit allerlei gebieden van de taalwetenschap en van andere wetenschappen te voorschijn haalt, draagt een overwegend bespiegelend karakter. Dr. Schrijnen beziet er de taal van uit het gezichtspunt der sociologie, dus als sociaal verschijnsel. Hij laat den vollen nadruk vallen op de sociale factoren — in tegenstelling tot physiologische en psychologische — die de instandhouding, wijziging, beweging van taal in al hare uitingen en de vele zijden van haar wezen beheerschen. Zonder dat het woord historie ergens wordt genoemd, valt die beschouwing voor een goed deel samen met wat men onder de historische beschouwing van taalverschijnselen verstaat. De formuleering is echter anders en geschikt om het object van eene zijde te belichten, van waar uit men het niet gewoon is te zien. De benaming sociale „klassieke" taalkunde zal wel samenhangen met het feit, dat de spreker, met het oog op het terrein van de professorale werkzaamheid die hem wacht, zijne voorbeelden bij voorkeur aan de Grieksche en Romeinsche taal en maatschappij heeft ontleend.

Het rectoraat der Vrije Universiteit is op 20 October door Dr. R. H. Woltjer overgedragen aan Mr. A. Anema; eerstgenoemde hield daarbij een rede over *De beteekenis van het Oosten voor de klassieke Oudheid.*

Aan de Universiteit te Bonn is een gewoon hoogleeraarschap ingesteld voor Nederduitsche en Nederlandsche taal en letterkunde. Is dit op zich zelf reeds eene voor ons vaderland gewichtige gebeurtenis, waarover wij ons van harte verheugen, des te meer waarde heeft voor ons het feit omdat met dat ambt wordt bekleed Dr. Joh. Franck, die tot heden als Buitengewoon Hoogleeraar te Bonn het genoemde vak vertegenwoordigde, en die aan de studie onzer Middelnederlandsche taal- en letterkunde door de uitgave van verschillende boeken en door grondige onderzoekingen zulke gewichtige diensten heeft bewezen.

Digitized by Google

Den 5den Oct. j.l. heeft Dr. C. de Boer zijn lessen als privaat-docent in de Fransche historische grammatica en middeleeuwsche letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht geopend met een openbare les over *La Normandie et la Renaissance classique dans la Littérature française du XIIe siècle.*

Dr. C. G. N. De Vooys heeft 18 October zijn lessen als privaat-docent in de Nederlandsche letterkunde van de 19de eeuw aan de Rijksuniversiteit te Groningen geopend met een openbare les over *De sociale Roman en de sociale Novelle in het midden van de negentiende eeuw.*

De firma Burgersdijk en Niermans heeft onder den titel *Bibliotheca philologica classica et archaeologica* een catalogus van 16441 nummers over klassieke talen en archaeologie het licht doen zien. Het boek is met zorg bewerkt en alle boeken zijn tot de aangegeven prijzen inderdaad voorhanden in het magazijn der firma. Het geheel vormt een rijke verzameling, waaronder tal van afdrukjes en kleine werken die licht aan de aandacht ontsnappen en dezen catalogus tot een gewaardeerd hulpmiddel zullen maken bij de studie der klassieke philologie. Het boek kost in den handel *f* 2.—.

Van de indertijd door Molinier op touw gezette uitvoerige beschrijving der *Sources de l'histoire de France* (uitg. Picard te Parijs) werd de eerste serie, loopende tot de Guerres d'Italie (1494), door Molinier in 5 deeltjes bewerkt en door Polain met een *Table générale* voorzien. Prof. Henri Hauser uit Lyon nam de bewerking der 16de eeuw op zich (tot 1610) en gaf onlangs het derde deeltje (1559-1589) uit. De volgende deeltjes dezer voortreffelijke beschrijving zijn nog in voorbereiding. In ieder deeltje gaat een waardevolle studie over de historiographie, de bronnenkritiek enz. der behandelde periode aan de eigenlijke bronnenbeschrijving vooraf, die met de meeste zorg is geschied en tallooze gegevens verstrekt over de behandelde schrijvers en werken. P. J. B.

Het was indertijd een goed denkbeeld om het leven onzer voorvaderen van de 17de eeuw te behandelen in een aantal *Schetsen*, samengevoegd onder den titel *Uit onzen bloeitijd* en onder redactie van prof. dr. S. D. van Veen (Baarn, Hollandia-drukkerij). De redacteur wist de medewerking te verkrijgen van een aantal onzer meest bevoegde geschiedkundigen, zoodat thans 25 deeltjes, ieder van een paar vel, voor ons liggen. De bewerking is in populairen vorm gehouden maar talrijke noten geven aanwijzing omtrent de gebruikte bronnen en literatuur. Zoo vormt deze verzameling een belangrijke reeks bijdragen over de geheele geschiedenis van het maatschappelijk leven ten onzent in de 17de eeuw, over kerk en staat, huiselijk en openbaar verkeer, handel en nijverheid, onderwijs en opvoeding, zeden en gewoonten, recht en kunst. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1912, Sept.: M. Dieulafoy, Les arts en Perse, I. — L. Bréhier, La question d'Orient sous les Comnène. — Variétés.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVIII, 1: S. Lévi en A. Meillet, Remarques sur les formes grammaticales en tokharien B. — J. Loth, Thèmes en *-iā* en celtique. — O. Bloch, Notes sur le langage d'un enfant (op grond van gezette waarnemingen op des schrijvers dochtertje, geb. 28 Jan. 1910). — A. Meillet, A propos de avestique *zrazdā-*.— J. Barat, Les prétérito-présents en francique (vervolg).

Mnemosyne, XL, 4: P. H. Damsté, Spicilegium criticum ad Flori Epitomas. — A. Kurfess, De invectivis quae tamquam Sallustii et Ciceronis traditae sunt. — J. J. H[artman], Ad Cic. Verr. III § 118. — J. A. Vollgraff, De propositione vicesima septima libri Archimedis de lineis spiralibus. — J. J. H[artman], Ad Cic. Verr. II § 86 et 89. — I. E. Kalitsunakis, Ad Timaei Glossarium. — J. J. H[artman], Ad Cic. Verr. III § 112. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. CIII. De hereditatis possessore; CIV. Ad edictum de inofficioso. — J. J. Hartman, Ad Plutarchi Moralia annotationes criticae (vervolg). — Dez., Ad Cic. Verr. III § 3.

Atene e Roma, 1912, Aprile-Maggio-Giugno: G. Costa, Tripoli e Pentapoli, II. — F. Ramorino, Il nazionalismo negli studi dell'antichità romana. — P. E. Pavolini, Una nuova lingua ariana. — C. Pascal, Gli uccelli simbolici e le anime umane. — A. Beltrami, Per una 'Nota Oraziana'. — E. Pistelli, A proposito dei programmi di greco. — C. Marchesi, Il secondo libro Ovidiano dei 'Tristi'. — A. Gandiglio, Intorno all'insegnamento della prosodia latina.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXVI, 3: H. Weinheimer, Die Einwanderung der Hebräer und der Israeliten in Kanaan. — H. Torczyner, Anmerkungen zum Hebräischen und zur Bibel (grammatisch critisch).— A. Fischer, Nachtrag zu S. 294 ff.— P. Schwarz, Zur Erklärung von Sûre 2, Vers 191. — A. Wünsche, Die Zahlensprüche in Talmud und Midrasch (vervolg en slot). — L. H. Mills, Yasna XLIV, 11-20. — D. Nielsen, Der semitische Venuskult. — H. Baver, Zu Simsons Rätsel in Richter Kap. 14. — Dez., Noch einmal die Herkunft der semitischen Reflexivformen. — V. Sukthankar, Miscellaneous Notes on Mammata's Kavyaprakāśa (1e ged).

Neue Jahrb. f. d. klass. Altert., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXIX-XXX, 8: D. Fimmen, Die Besiedelung Böotiens bis in frühgriech. Zeit. — J. Dräseke, Die neuen Handschriftenfunde in den Meteora-Klöstern. — W. Nestle, F. Nietzsche u. d. griech. Philosophie.

In het paedagog. gedeelte: F. Graef, Bildungsaufgaben u. Bildungsanstalten d. Gegenwart. — M. Foerster, Der Wert d. hist. Syntax f. d. Schule. — W. Steitz, Die 'Erziehung für das Leben' an den amerik. High Schools.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXI, 3-4: J. W. Muller, De twee dichters van Reinaert I. — J. Verdam, Middelnederlandsche Varia. — (I. *Braeuwen*; II. *Inbornstich, inbruystich*; III. *Swellen*; IV. Misvattingen veroorzaakt door de schrijfwijze *su* voor *sw*; V. *Doctrine, Drochtijn*). — N. van Wijk, Gerekte *ŏ* en *ŭ* in Oostnederlandse dialecten. — P. Leendertz Jr., Varianten in een gedicht van Bilderdijk. — F. P. H. Prick van Wely, Het *to bliktri*-raadsel opgelost? — W. de Vries, Mnl. mnd. ofri. *guet* enz.; *Oliessel*.

Anglia, XXXVI, 3: F. E. Pierce, The Collaboration of Dekker and Ford, II. — M. Eimer, Byrons persönl. u. geistige beziehungen zu den gebieten deutscher kultur, I. — E. P. Hammond, Lydgate's Prologue to the Story of Thebes. — O. B. Schlutter, Zur frage des kelt. Ursprungs von ae. *gafol*. — S. Stefanović, Zur Geat-Hilde-episode im „Deor". — O. B. Schlutter, Altenglisches aus Schweizer handschriften. — Dez., Altenglisches aus Leidener handschriften.

Digitized by Google

Zeitschrift für romanische Philol., XXXVI, 5: R. Brod, Die Mundart der Kantone Château-Salins und Vic in Lothringen. — S. Grudzinski, Vergleichende Untersuchung und Charakteristik der Sage vom Findelkind, das später Kaiser wird. — J. Brüch, Zu Meyer-Lübkes Etymologischem Wörterbuch. — K. Borinski, Eine unerkannte Falschung in Petrarcas Werken. — Vermischtes. — Besprechungen.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXVII, 5: De Boer, Een plan tot verrassing van Gent (1631). — Van Hoorn, Het Redemptietractaat van 1651. — Kaltofen, De achterlijkheid van den Javaan.

Nederl. Archievenblad, XXI, 1: Obreen, De nieuwe Algemeene Rijksarchivaris van België. — Fruin, Mijn slotwoord. — Ebell, Een platte leugen?

Revue Historique, CXI: Guyot, Du Directoire au consulat. — Matter, Les origines des Cavour, I. — Alazard, Les causes de l'insurrection lyonnaise de nov. 1831. — Bulletin historique (France: époque moderne; Allemagne: moyen-âge; Pays-Bas).

Vierteljahrschrift für sozial- und Wirtschaftsgeschifte, X, 3: Kinkel, Die altrussische Volkswirtschaft. — Mayer, Zur Frage des Wiener Stapelrechtes. — Bächtold, Entgegnung. — Van Houtte, La législation annonaire des Pays-Bas, II. — Miszellen (Caro, Die wirtschaftliche Tätigkeit der Juden. — Ohnesorge, Beiträge zur Namenkunde. — Lappe, Sondergemeinden in den westfälischen Städten, enz.).

Tijdschrift Munt- en Penningkunde, XX, 4: Zwierzina, Penningkundige geschiedenis, VIII. — Schulman, Een legpenning van Jan van Overstege. — Gemengde berichten.

Onze Eeuw, 1912, Oct.: Havelaar, De schilderkunst van Oud-Florence. — Jensen, Hoe een Franschman ons land in 1686 zag.

Nieuwe Gids, 1912, Oct.: Gijsberti Hodenpijl, Mededeelingen over den veldtocht 1812.

Theol. Tijdschrift, XXVI, 5: Oort, De herkomst van den christelijken doop.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Archives, ed. Bussemaker, IV: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Blok, Gesch. d. Niederl. V, duitsche uitg.: Lit. Zentralbl. 1912, n°. 43.
Dez., Holl. Stad, II: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Brom, Archivalia, II: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Brugmans, Amsterdam: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Brugmans en Peters, Oud-nederl. steden, III: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Cohen, Oud-Joodsche spreekwoorden: Onze Eeuw 1912, Oct. (Haspels).
Colenbrander, Schimmelpenninck en koning Lodewijk: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Dez., Gedenkstukken, VI: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Edler, Dutch republic and American revol.: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Feith en Brugmans, Kroniek van Abel Eppens: Rev Hist. CXI (Waddington); ib. (Bussemaker); Lit. Zentralbl. 1912, n°. 43 (Japikse).
Franck-van Wijk, Etymol. Woordenb.: Lit. Zentralbl. 1912, n°. 40.
Görris, Oorlog en vrede XIe eeuw: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Van Hamel, Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Hoogewerff, Ned. schilders in Italië: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Van Leeuwen, Comm. Homericae: Zeitschr. f. d. Gymnasialw. 1912, blz. 205 volg. (C. Rothe).
Dez., Homerica: t. a. p. (C. Rothe).
Meilink, Hanzesteden: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Neerlands-Indië: Onze Eeuw 1912, Oct. (Kielstra).
Orbaan, Bescheiden, I: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Pflugk-Harttung, 1813-15, vert. Been: Onze Eeuw 1912, Oct. (Blok).
Pirenne, Hist. de la Belgique IV: Rev. Crit. 1912, n°. 40 (R.).
Posthumus, Bronnen, II: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Van Rappard en Muller, Kerkvisitaties: Rev. Hist. CXI (Waddington); ib. (Bussemaker).
Sabron, Militaire Willemsorde: Tijdspiegel 1912, Oct. (Valckenier Kips).
Sbrik, Oesterr. Staatsverträge: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
De Ségur, Veldtocht in Rusland, vert. Op ten Noort: Onze Eeuw 1912, Oct. (Blok).
Slijpen, Disp. crit. de carm. Horatii: D.Ltztg. 1912, n°. 43 (Krause).
Squire, William the Silent: The Athenaeum 1912, Sept. 28.
Terpstra, Coromandel: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Van der Velden, Agricola: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).
Worp, Constantijn Huygens, I: Rev. Hist. CXI (Bussemaker).

PERSONALIA.

Benoemd te Amsterdam: tot tijd. leeraar in de Oude talen aan het Gymn. Dr. M. Boas; aan H. B. Scholen tot tijd. leeraar in het Fransch de heer J. P. Griss, in het Engelsch de heer A. Eykelboom, in het Duitsch de heer P. J. Bol, in de Staathuishoudk. de heer A. H. van Uden; aan een Lyceum ald. tot leerares in het Duitsch mej. W. G. Bohlken, in Geschied. en Aardr. mej. J. M. Sernée; te Haarlem aan de Handelsschool tot leeraar in het Fransch de heer H. Van Meerten; te Leiden tot tijd. leeraar in de Oude talen aan het Gymn. de heer H. D. Brascamp; te Assen tot id. Dr. J. W. Van Rooyen; aan een H. B. S. te Amsterdam tot leeraar in het Engelsch de heer J. H. Th. J. van Driel; tot conrector van het Gymn. te Zutfen Dr. P. de Koning; aan de H. B. S. te Vlissingen tot tijd. leeraar in de Geschied. de heer A. Veenstra; aan H. B. Scholen te Amsterdam tot tijd. leeraar in het Nederl. de heer J. E. Dijkstra, in het Fransch de heer I. Mauritz, in het Duitsch de heeren A. Jonckers en D. van Emmerik; tot leeraar in het Duitsch de heer A. Kolkman; aan een Handelssch. ald. tot leeraar in het Nederl. de heer P. Beishuizen; aan een H. B. S. te Arnhem tot tijd. leeraar in het Engelsch de heer L. J. Guittart; te Leeuwarden tot leeraar in de Oude talen aan het Gymn. de heer J. Jansen; tot id. te Zetten de heer A. Roobol.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan de heeren A. Postma, J. H. Scholte en P. de Vos Jr. als leeraren aan H. B. Scholen te Amsterdam; met ingang van 1 Jan. aan Dr. R A. M. Stavenisse de Brauw als leeraar aan het Gymn. te Gouda; aan Dr. H. D. Verdam als conrector te Leeuwarden; aan Mej. N. Kuiper als directrice en leerares aan de midd. meisjesschool te Dordrecht.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

Commenti Donatiani

AD TERENTI FABULAS

SCHOLIA GENUINA ET SPURIA

PROBABILITER SEPARARE CONATUS EST

H. T. KARSTEN.

VOLUMEN I.

Prijs . . f 2.60.

Een uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is op aanvrage gratis verkrijgbaar.

In de **Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,** onder redactie van Prof. Dr. J. Verdam, met medewerking van Prof. Dr. J. te Winkel en Prof. Dr. J. Franck, is **zooeven verschenen:**

DAT SCAECSPEL

DOOR

Dr. GERTRUDE H. VAN SCHAICK AVELINGH.

Prijs f 3.50.

Vroeger verscheen:

FLORIS ENDE BLANCEFLOER

VAN

DIEDERIC VAN ASSENEDE.

UITGEGEVEN DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.,

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam.

Prijs f 4.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. Blok zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

Hoewel getracht zal worden, dit tijdsverloop nog te bekorten, zal het werk in 3 à 4 jaren compleet zijn.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

INLEIDING

TOT DE STUDIE DER

Vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap

vooral met betrekking tot de **Klassieke** en **Germaansche Talen**

DOOR

Dr. JOS. SCHRIJNEN.

Bibliografie. — Geschiedkundig Overzicht. — Algemeene Beginselen. — Klankleer.

Prijs f 3.—.

Uit het Voorbericht:

Dit boek wil zijn eene „Inleiding tot de studie der Indogermaansche Taalwetenschap" niet slechts voor Germanisten, maar ook voor klassieke filologen, voor wie een nadere kennismaking met de uitkomsten der hedendaagsche linguïstiek op zijn minst even onontbeerlijk is.... Eene „Inleiding", maar die meer wil bieden dan een vluchtige kennismaking, althans voor de klankleer.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'ij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE London.

20ste Jaargang. **No. 3.** **Dec. 1912.**

Gercke und Norden, Einl. in die Altertumswissenschaft III (Speyer).
Peck, Hist. of Classical Philology (Singels).
Deckinger, Die Darstellung der persönlichen Motive bei Aischylos und Sophokles (K. Kuiper).
Santi Consoli, Note crit. e bibliogr. di Letterature Latina (Brakman).
La Satira prima di Giovenale comm. da Santi Consoli (Brakman).
Neher, Der Anonymus De Rebus Bellicis (Slijper).
Fischer, Das marokkanische Berggesetz (Snouck Hurgronje).
Kock, Svensk Ljudhistoria II (Boer).
Strowski, Littérat. franç. au XIXe siècle (Kramer).
Peter, Die römischen sogen. XXX Tyrannen (Strootman).
Jouguet, La vie municipale dans l'Egypte rom. (Engers).
Friebel, Fulgentius (Wilde).
Hefele, Die Bettelorden und das relig. Volksleben Ober- und Mittelital. (Mulder).
Rashid ed-din, Tarikh-i Moubarek-i Ghazani II, éd. p. Blochet (Houtsma).
Kühler, Socinianisme in Nederland (W. P. C. Knuttel).
Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg (de Zwaan).
De Coster, La légende d'Ulenspiegel etc. (Borgeld).
Galland, Hohenzollern und Oranien (Moes†).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Einleitung in die Altertumswissenschaft, herausgegeben von **A. Gercke** und **E. Norden.** III Band. Griechische und römische Geschichte. Griechische und römische Staatsaltertümer. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1912. (Pr. M. 9, geb. M. 10.50).

Ik eindigde mijn aankondiging van den 2den „Band" dezer samenvattende behandeling van de Grieksch-Romeinsche philologie en oudheidkunde (zie *Mus.* XIX, 125) met de woorden: „wat het derde deel ons brengen zal en wie, wordt ons nog niet aangekondigd." Kort nadat ik dat schreef, is dat derde deel verschenen, waarin Lehmann-Haupt, Beloch en Kornemann voor de zuivere geschiedenis, Keil en Neumann voor de staatsinstellingen op dezelfde wijze, als in de twee vorige Bände voor taal, letteren, godsdienst en maatschappij, kunst en wetenschap gedaan is, den huidigen stand onzer wetenschap zoo volledig mogelijk in groote lijnen teekenen. Dit derde deel heeft boven de twee andere voor, dat het veel meer een geheel vormt, niet alleen van wege zijn inhoud, maar ook omdat de vijf hoogstaande geleerden, die deel hebben aan zijn samenstelling, bij hun werk zich den onderlingen samenhang van het groote geheel steeds bewust zijn gebleven. Als er eene aanmerking te maken valt, dan zou het deze zijn, dat naar verhouding aan de oorlogjes en kibbelarijen der verschillende Grieksche πόλεις onderling te veel bladzijden zijn gewijd en aan de expansie van het imperium Romanum te weinig. De slag bij Oinophytai vindt men vermeld, den naam van Vercingetorix zoekt men te vergeefs. Drie-en-zestig bladzijden Grieksche geschiedenis tot Chaironeia tegenover acht-en twintig voor de Romeinsche tot Caesars dood!

De beknoptheid, waarmede de historie der Romeinsche republiek is beschreven, wordt evenwel vergoed door de meesterlijke behandeling door Beloch, die bondig en boeiend, in overeenstemming met den opzet van het groote geheel, die geschiedenis verhaalt, dat is te zeggen, niet vertelt aan lezers, die ondersteld worden er niets van te weten, maar den kern er van doet uitkomen voor beoefenaars van classieke philologie. Beloch heeft ook met niet minder talent de „Griechische Geschichte seit Alexander" (bldz. 121—138) geschetst, hoewel menigeen allicht de persoonlijkheid van Alexander den Macedoniër, evenals bij de Romeinsche, die van Hannibal weinig gewaardeerd zal vinden. Ernst Kornemann is hier de geschiedschrijver van het imperium Romanum onder de Keizers (blz. 205—241); als grens naar beneden beschouwt hij Heraclius.

Bij de staatsinstellingen is eveneens het leeuwendeel aan die der Grieken toegewezen; Bruno Keil behandelt ze uitvoerig in 83 bladzijden. Daarentegen worden aan die der Romeinen slechts 28 gewijd (door K. J. Neumann). Dat is hoogst zonderling.

Maar het zwaartepunt van het Corpus ligt niet zoo zeer in de samenhangende uiteenzetting van de feiten, dan wel in de opgaven van bronnen en litteratuur en in het aangeven van de problemen. Ieder der medewerkers voegt dan ook achter de uiteenzetting van het door hem behandelde onderwerp twee hoofdstukken; het eerste betreft „Quellen uad Chronologie", het tweede is getiteld: Gesichtspunkte und Probleme. Daarin worden de bronnen zoowel litteraire, als inschriftelijke en monumentale, terdege aangegeven, beoordeeld en de litteratuur er over medegedeeld, de groote problemen in het licht gesteld en scherp geformuleerd. Zoo bijv. over den oorsprong en voorgeschiedenis van de Etruskers, de vraag of de Macedoniërs al of niet Hellenen moeten

Digitized by Google

heeten, die Beloch met klem van redenen in bevestigenden zin beantwoordt, het probleem van de Scriptores Historiae Augustae. Ook hier komen de zoogenaamde Romeinsche antiquiteiten wel wat in het gedrang.

Dit was reeds geschreven, toen ons van het eerste deel de tweede druk werd toegezonden [1]). Dus binnen twee jaren reeds is een herdruk noodig geworden. Wel een bewijs, dat de heeren Gercke en Norden recht hebben te mogen spreken van „die noch über Erwarten günstige Aufnahme, die unser Werk weit hinaus über die Kreise, an die wir uns vor allen wandten, gefunden hat." Dat dit succes verdiend is, daarvan houd ik mij overtuigd. Mijn oordeel over plan, inrichting en uitvoering heb ik bij het verschijnen van den 1en Band in eersten druk uitgesproken, zie *Mus.* XVIII, 83—86. Het is niet noodig dit andermaal te doen. Want de tweede druk, behalve dat die op verscheidene plaatsen door kleine wijzigingen en toevoegsels is uitgebreid, met name in het hoofdstuk over de metriek, wijkt van den eersten in hoofdzaak slechts hierin af, dat de afdeelingen „Sprache" en „Antike Metrik" van plaats verwisseld zijn (zij staan nu achter, niet voor de behandeling der Gr. en Rom. letterkunde), en dat een welkom „Register" voor alle drie de deelen is bijgevoegd.

Nu het werk compleet is, biedt de firma Teubner het aan voor 26 Mark oningebonden en 31 M. gebonden.

Leiden. J. S. Speyer.

H. Thurston Peck, A History of Classical Philology. New-York, The Macmillan Compy. 1911. (Pr. 8/6.)

De heer Peck te New-York is na lange ondervinding tot de overtuiging gekomen, dat over het algemeen de „classical students", zelfs zij die het verst gevorderd zijn, bijzonder slecht op de hoogte zijn van de geschiedenis der onderworpen, waarmee zij zich bezighouden. Van de onderdeelen mogen zij al veel weten, van het geheel zijn zij slecht onderricht. De partibus singulis multum, de toto nihil. Het lijkt den auteur van het boek welks titel wij hierboven afdrukken en dat wij met een kort woord bespreken een „anomalous thing", dat iemand die den doctorstitel wil behalen in het Grieksch en Latijn, geen overzicht zou hebben van het geheele veld, terwijl hij op een deel daarvan, zijn werkzaamheden verricht. Het lijkt hem verkeerd dat zulk een jong geleerde bijv. geen goed overzicht zou kunnen geven van de Alexandrijnsche school, dat de beteekenis van de Renaissance hem niet klaar en duidelijk voor oogen zou staan, dat Scaliger, Lipsius, Casaubonus, Bentley, Lachmann slechts namen en klanken voor hem zouden wezen en dat hij niets zou hebben geleerd omtrent den oorsprong en de beginselen van litteraire critiek, tekstcritiek en linguistiek.

Een goede, breede opvatting, een standpunt waartegen niets valt in te brengen, gezond en geldend niet alleen voor Amerika dat in de laatste tientallen van jaren zooveel leven op het gebied der klassieken toont, maar ook voor de oude wereld. Peck is niet de eerste die dit heeft ingezien. Gräfenhan, wiens vierdeelig boek in 1843 werd begonnen, zag reeds zeventig jaren geleden het nut van deze studie in. (Dit werk is thans geheel verouderd). Reinach's Manuel de Philologie geeft veel stof tot nadenken; Lucian Müller's Geschichte der Klassischen Philologie in den Niederlanden (1869) behandelt een hoogst gewichtig onderdeel er van; J. E. Sandys, A history of classical scholarship (Cambridge 1908); Gudeman, Grundriss zur Geschichte der klassischen Philologie (Leipzig Teubner 1907), zij allen (en nog vele anderen bovendien over allerlei onderdeelen) geven ons wat Peck aan zijn Amerikaansche klassieke litteratoren heeft toegedacht.

In aangenamen stijl geschreven, vloeiend en prettig vertellend, geeft het boek van Peck wat men wenschen kan. Het is leesbaar: het is een b o e k, geen dorre catalogus, geen droge opsomming, wat het gedegen en hoogst nuttige boek van Gudeman wèl is. Is dit laatste om nà te slaan, om er in op te zoeken: de Amerikaan weet ons te boeien en doet dit, voorzoover wij konden nagaan, met nauwkeurigheid. Enkele omissies komen voor en hadden vermeden kunnen worden. Dat van G. Boissier (nevens Cicéron et ses amis en een paar andere bekende werken van dien geestigen schrijver) de Promenades Archéologiques, Tacite, la Conjuration de Catilina niet vermeld worden, wekt verwondering. De twee zéér waardeerende bladzijden aan Cobet gewijd, doen goed aan een Leidsch, een Nederlandsch philologenhart, niet verwend als we zijn aan opgewonden waardeering van dien Meester, vooral van Germaansche zijde. (Zie bijv. de drie simpele regels door Gudeman aan onzen grooten Graecus gewijd).

Ook de met warmte geschreven bladzijden aan Wyttenbach en Ruhnkenius geschonken, geven een goed idee van de studiën der philologie gedurende dien bloeitijd der klassieke letteren in ons land, terwijl wij van Oudendorp (die te Leiden het Latijn doet herleven en in zijn edities van Lucanus, Caesar, Suetonius, Apuleius, uitnemende voorbeelden van exegetisch werk gaf) een goed, zij het ook schetsmatig beeld onvangen.

Dat aan den invloed der Duitsche geleerden groote aandacht wordt geschonken was te verwachten en is te billijken. Van de vroegste tijden af, wordt de philologie aldaar door Peck nagespeurd en tot op de allerlaatste tijden toe gevolgd, met groote nauwkeurigheid en onpartijdigheid. Peck is Amerikaan, geen Engelschman! Het „Made in Germany" bezorgt hem geen nachtmerrie.

Dat hij het behandelen der philologie in ons land Erasmus een breede plaats beslaat is niet te verwonderen. Zelfs niet, dat hem een afzonderlijk hoofdstuk wordt ingeruimd onder den titel: The age of Erasmus. De verklaring daarvan door Peck gegeven (blz. 290—291) is steekhoudend: Erasmus' invloed wàs veelomvattend. Dit hoofdstuk, aansluitend aan de behandeling der renaissance is werkelijk een schoon stuk werk.

Met niet minder animo worden de „tres Ricardi", van wie onze Cobet steeds met zooveel vuur wist te spreken en van wie hij de fijnheid van geest zoo wist te waardeeren: Porson, Dawes en Bentley, behandeld.

Noode echter missen wij de vermelding van het

[1]) Einleitung in die Altertumswissenschaft herausg. von A. Gercke und E. Norden, I Band: Methodik. Griechische und römische Literatur. Sprache. Metrik. Zweite Auflage. 1912.

Digitized by Google

Leidsche broedrenpaar, de Hirschigs, voor wie Cobet ook zooveel eerbied had. Evenmin wordt Peerlkamp genoemd, wiens arbeid toch wel verdiende dat er met een enkel woord over gesproken werd. Zijn Horatius-behandeling was toch nog al époque-makend, al moge men ze overdreven vinden en er niet mee instemmen. Ook over de mannen van den laatsten en allerlaatsten tijd: H. v. Herwerden, J. J. Cornelissen, J. J. Hartman, J. S. Speyer e. t. q. wordt gezwegen, terwijl wèl de Dii minores van den allerlaatsten tijd van Engeland en Duitschland, mannen die althans bijv. bij V. Herwerden verre achter staan, genoemd en geroemd worden. In dit opzicht gaat Peck parallel met zijn Duitschen concurrent Gudeman, die de Duitsche philologie van den *allerlaatsten* tijd wèl behandelt, doch als Duitscher weer de Engelsche overslaat .... evenals óók de Nederlandsche.

Terecht zegt Peck in zijn slotwoord: „of American „scholarship it is difficult to write, for the fine flavour „of it and its opportunities are all new and its ablest „representatives are still living men." Hij wenscht hun dan, als pleister op die wonde, vriendschappelijk toe: dat het nog lang zal mogen duren vóór hun naam in een boek als het zijne zal worden genoemd, waarin meestal worden behandeld „those who have laid aside their pleasant labours". Welk een beminlijk euphemisme!

Hun die een aangenaam en tamelijk volledig overzicht van de geschiedenis der klassieke philologie wenschen te bezitten en te lezen, zij het boek van Harry Thurston Peck aanbevolen.

Utrecht. N. J. Singels.

H. Deckinger, Die Darstellung der persönlichen Motive bei Aischylos und Sophokles. Ein Beitrag zur Technik der Griechischen Tragoedie. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1911. (Pr. M. 4.50).

De grondgedachte van dit werk dankt haar ontstaan aan eene opmerking van Friedrich Leo. In zijn bekende studie over den monoloog in het drama had deze er de aandacht op gevestigd dat slechts bij uitzondering de monoloog in de grieksche tragedie er toe dienen kan ons eenen blik te geven in de ziel der handelende persoon of ons de motieven die deze leiden te doen verstaan, daar de aanwezigheid van het koor dit feitelijk onmogelijk maakt. Deze opmerking, waarvan in het algemeen de juistheid door ieder zal worden erkend, heeft den schrijver der hier aangekondigde monografie aangespoord een onderzoek in te stellen, in hoever en door welke middelen Aeschylus en Sophocles trachten den toeschouwers de motieven der handelende porsonen duidelijk te maken.

In deze algemeene termen uitgedrukt zou inderdaad het onderzoek door den Heer Deckinger nagestreefd de gansche psychologie van het drama omvatten. Hij beperkt echter het terrein van zijne beschouwing door zeer belangrijke restricties. Vooreerst wil hij voor zijn onderzoek alleen die oorzaken als motieven beschouwen van welke het blijkt dat de handelende personen zich ervan als oorzaken bewust zijn, vervolgens wil hij slechts vragen naar de motiveering der inderdaad zelf vertoonde handeling, eindelijk — en dit is zeker wel de beperking die het meest beteekent — de schrijver wil de motiveering niet beschouwen met het oog op den inhoud doch slechts met het oog op haren formeelen kant; hij wil niet vragen: wat zijn de motieven, doch slechts: door welke technische middelen worden zij den toeschouwers duidelijk gemaakt?

Het kan niet anders of zulk een onderzoek, waar van men het nut niet betwist door de mededeeling in boekvorm taai en moeilijk leesbaar te noemen, moet wel een zeer schematischen vorm aannemen. Met prijzenswaardige zorgvuldigheid worden in de eerste plaats de „aüsserliche Motive", d. w. z. de beweegredenen die de handelende personen aanwijzen voor hun optreden en hun heengaan, daarna de innerliche Motive, d. i. de beweegredenen die zij hebben — en erkennen — voor hun deelneming aan de handeling, nagegaan en ten opzichte van tijd en omstandigheden gecontroleerd.

Kan een dergelijk onderzoek — aangenomen dat de catalogizeering onbetwistbaar, en de daarop gebouwde statistieken juist zijn – inderdaad eene belangrijke bijdrage leveren tot de waardeering der dramatische kunst van Aeschylus en Sophocles? Onverminderd mijn lof voor de zorgvuldigheid met welke de schrijver zijn thema heeft behandeld, blijf ik dit ook na de lectuur zijner korte nabetrachting betwijfelen, en wel voornamelijk op grond van het feit dat de Heer Deckinger datgene wat wij „innerliche Motivirung" zouden noemen, — de psychologische ontleding der motieven — geheel buiten den kring zijner studie heeft gesloten, alsof het mogelijk ware de techniek te beschouwen met terzijde laten van de tragische stof zelve die zij psychologisch behandelt.

Amsterdam. K. Kuiper.

Santi Consoli, Note critiche e bibliografiche di letteratura Latina. Puntata IV. Catania, Galatola. 1911. (Pr. L. 2).

La Satira prima di D. Giunio Giovenale commentata da **Santi Consoli.** Roma, Loescher. 1911. (Pr. L. 5).

Het heeft mij steeds getroffen, dat er omtrent het leven van den hekeldichter uit Aquinum, aangaande de waardeering van zijn werk, over de interpretatie van zijn gedichten zulke ten eenenmale verschillende opvattingen bestaan bij philologen en niet-philologen. De beroemde Mantagazza schreef in der tijd, dat hij, wanneer hem maar even een editie van Juvenalis onder de oogen kwam, een gewaarwording kreeg, als raakte zijn hand, terwijl deze een viooltje zocht, een pad aan. Niebuhr rekende Juvenalis tot de grootste geesten van zijn tijd. — Juvenalis de zoon van een vrijgelatene, is de dichter der kleine luiden, verkondigt Boissier; maar bij Friedländer heet het, dat Juvenalis, behoorende tot den ridderstand, niet afdaalt tot die lagen der maatschappij, waar vóór hem Petronius, na hem Apuleius hun stof zoeken. — Tegen de meeningen van velen, dat n. l. in de 5 boeken de tijden van Nero en Domitianus geschilderd worden, betoogt weer de schrijver van L'opposition sous les Césars, dat de poëet het in werkelijkheid gemunt heeft op zijn tijdgenooten, terwijl Wendland volhoudt, dat de satire van Juvenalis, zoowel als die van Persius, ten nauwste samenhangt met de diatribe der philosofen, die onder 't volk propaganda maken voor ethische vraagstukken. — Volgens Borghese is onze dichter, die door

Digitized by Google

Domitianus verbannen was, teruggeroepen door Nerva; Weidner evenwel laat hem, als tachtigjarige ongeveer, verbannen door Hadrianus. — Boissier verzekert, dat Juvenalis bij iedere gelegenheid, die zich voordoet, den spot drijft met Quintilianus, maar Friedländer verrast ons met de mededeeling, dat de dichter de leerling is van den grooten rhetor, over wien hij zich steeds met diepe vereering uitlaat. — Waarlijk wij zien met belangstelling uit naar de schets, die ons Teuffel-Kroll en Schanz zullen geven van deze letterkundige figuur. Inmiddels wordt van vele zijden het materiaal samengebracht, dat noodig is, opdat eenmaal 't beeld met juistheid geteekend worde.

Reeds gaf Leo een voortreffelijken tekst; Consoli kwam van Persius op Juvenalis en schonk ons een kommentaar van 250 bladz. op de eerste satire, waarin hij slechts tweemaal afwijkt van Leo's lezingen (vs. 143 *crudus* met P[1] en vs. 157 *deducis* met P[2]). Bij de explicatie van vers tot vers worden de varianten en alle conjecturen, welke voorgesteld zijn, zoo dit nuttig schijnt, beoordeeld. Het illustreeren door voorbeelden geschiedt op de meest uitgebreide schaal, men zie maar eens *reponere* (vs. 1), 't eigenaardig gebruik van *ergo* in vragen (vs. 3 en 109), *ventilare* (vs. 28), *palpare* (vs. 35), *iactare* met dativus (vs 62). Leerrijke parallelplaatsen worden aangehaald, het meest uit Cicero en Ovidius, doch de Comedie en de zilveren latiniteit leveren terecht eveneens een contingent. Wij vinden niet zelden een origineele opvatting uitgesproken b. v. vs. 38, dat optima summi nunc via processus cet. een toespeling is op Sueton. Otho 2,2 waar verhaald wordt, hoe Otho zich Nero's gunst wist te verwerven en vs. 65 dat de woorden: nuda paene cathedra et multum referens de Maecenate supino geinspireerd kunnen zijn door Plin. N. H. XVI 68, 174 supinarum in delicias cathedrarum aptissimae (sc. salices). Consoli biedt een nieuwe verklaring van vs. 36 door aan te nemen, dat *Thymele* in algemeenen zin gebruikt wordt voor „il teatro;" eveneens van vs. 78 door *praetextatus* niet op te vatten als „onmondige" maar er de collectieve beteekenis aan te hechten van: proceres urbisque forique (Mart. VI 64,9). In vs. 128 is voor hem iurisque peritus Apollo de god, die het gerechtshof presideert en de leden een rechtvaardig vonnis doet vellen. Iets uitvoeriger moet ik stilstaan bij vs. 115–116, aan de behandeling waarvan 't interessantste deel der brochure: *Note critiche* enz. hierboven genoemd, gewijd is.

Als n. l. de sombere satiricus na den uitroep: facit indignatio versum, in zijn schildering van de vele gebreken van zijn eigen tijd gekomen is aan de overschatting van 't geld, erkent hij, dat Pecunia verstoken is van een tempel en altaar en niet vereerd wordt,

> 115 ut colitur Pax atque Fides Victoria Virtus
> quaeque *salutato crepitat Concordia nido.*

Men interpreteert vs. 116 gewoonlijk door Concordia te identificeeren met den ooievaar, die op 't dak van den tempel dier godin zijn *nest* had; immers 't scholion op vs. 116 gewaagt van een ooievaar klepperende „contra templum Concordiae." Daar komt Consoli tegen op bewerende: *nido* beduidt hier *templo* (wat de scholiast inderdaad zegt) en nu kunnen wij op tweeërlei wijze vertalen òf: Concordia slaakt een kreet van uit haar vereerden tempel (*salutato nido* is dan „waarvandaanscasus"), òf Concordia slaakt een kreet na haar tempel vaarwel gezegd te hebben, *salutato nido* is dan ablat. absol.). Hetgeen intusschen hier door den dichter wordt verhaald, moet noodzakelijkerwijze op een treffende gebeurtenis betrekking hebben: this must refer to some circumstance that we are not aware of, schreven reeds in 1892 Pearson en Strong. De hoogleeraar te Catania meent ze gevonden te hebben in den passus bij Sueton. Vitell. XV waar wij lezen, dat de keizer, toen Vespasianus tegen hem in opstand was gekomen, den tempel van Jupiter in brand liet steken om den broer van zijn mededinger en diens aanhangers te verdelgen. Spoedig echter had Vitellius berouw: ten teeken, dat hij afstand deed van 't ius vitae ac necis, bood hij den consul een dolk aan. Toen deze weigerde hem aan te nemen, reikte de keizer 't staal over aan de andere magistraten, vervolgens aan de senatoren, maar niemand accepteerde 't wapen. Daarna verwijderde Vitellius zich om den dolk te gaan wijden in aede Concordiae . . . . .; doch eenigen riepen uit, dat Vitellius zelf Concordia was, nu keert de keizer terug, behoudt den dolk verklarende, dat hij zich den bijnaam van Concordia laat weggevallen!

Welnu het is om zulk ergerlijk misbruik van haar naam, die slechts aangeroepen wordt om de slachting van edele burgers te vergoelijken, dat de dichter van de godin Concordia zegt: salutato crepitat nido!

Ik zeg volstrekt niet, dat ik met deze beschouwing en de hooger in 't kort vermelde instem, toch erken ik, dat dit alles zeer suggestief is en — se non è vero è ben trovato!

Hieraan moet ik toevoegen, dat ik met belangstelling gelezen heb die ontzagwekkende lijst van grammatische werken, van glossaria, van de Acta Sanctorum, van tractaten, brieven, kronieken enz. uit de Middeleeuwen, in welke een enkel vers of enkele woorden van onze eerste satire worden geciteerd.

Of ik geen desiderata heb? Ja en ook een enkele aanmerking. Ik acht het onjuist, dat Catullus met *libellus* (I vs. 1 en 8) bedoelt *al* zijn gedichten, men is het er tegenwoordig toch over eens, dat 't slechts een klein deel is t. w. de *nugae* opgedragen aan Nepos. Met vs. 15 et nos ergo manum ferulae subduximus moeten de voorloopers Ovid. Amor. I 13, 18 en A. Amat. I 16 vergeleken worden. Bij vs. 4 inpune diem consumpserit diende in herinnering gebracht te zijn, dat de beteekenis volkomen analoog is met die van de uitdrukking: diem dicendo consumere. Waarom blijft bij vs. 162 Aenean Rutulumque ferocem committas de verwijzing naar Hom. Il. I 8 ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι achterwege? Er kon meermalen een parallel met 't Grieksch getrokken zijn.

In den tweeden druk, die, naar ik hoor, komen zal, citeere de schrijver Fronto niet meer volgens Niebuhr, noch Dio (Xiphilinus) naar Bekker.

Wanneer eenmaal Consoli voor ons de voornaamste satiren van Juvenalis zal behandeld hebben, zooals geschied is met de eerste, dan zal ons meer licht opgegaan zijn over deze persoonlijkheid, die ondanks alles steeds een eereplaats zal behouden onder de satirendichters.

Digitized by Google

In mindere mate dan te voren zal dan gelden 't woord van Boissier: Juvénal est un problème pour nous!

Den Haag. C. Brakman Jz.

R. Neher, Der Anonymus De Rebus Bellicis. Tübingen, J. J. Heckenhauer. 1911.

Dit boekje is een toonbeeld van metodies zoeken; zo precies en zo logies behandelt schijver zijn onderwerp dat men wel sterk geneigd is hem gelijk te geven en zijn konklusies te aanvaarden. Wat er dan gewonnen is? Dat voortaan een geschrift over oorlogs-materiaal waarvan de overlevering ons bewaard heeft de tekst zonder enige verdere aanwijzing omtrent herkomst, gesteld zal worden te zijn geschreven in 527 n. Chr.

Deze positieve uitspraak ontleent voor een deel zijn waarde aan wat er voorafgegaan is: een beweren van Rudolf Schneider, die in 1908 de tekst met ophelderingen uitgegeven en verklaard heeft, dat het ganse boek een vervalsing is uit de Middeneeuwen.

Nader heeft hij die opvatting verdedigd in de Neue Jbb. f. d. K. A. (1910, XXIII. 5 p. 327-342), zich beroepend op het gezag van militaire autoriteiten, deskundigen in zake geschut. Wat minder oppervlakkigheid en wat bescheidener woordenkeus had Schneider zeker niet ontsierd. „Die übrigen Kriegsmachinen des Anonymus zu besprechen, erachte ich für überflussig; wer Lust hat, mag versuchen aus obigen Texte Antikes aufzuspuren.

't Lijkt zowat op een Goliath, die door David verslagen wordt; met grote ijver en strenge nauwkeurigheid onderzocht Neher de berichten van de Anonymus, onderzocht de handschriften en de uitgaven, vergeleek het tegniese gedeelte van de inhoud met berichten bij Ammianus en Procopius, de taal met Ennodius, Alcimus Avitus, Jordanes en Gregorius Turonensis. Uit de titulatuur besluit N. dan als terminus a quo na 450, uit de vermelding van de Perzen als gevaarlike vijanden, volgt dat het geschrift voor 626 geschreven moet zijn.

Tegen deze uitersten zal wel niemand bezwaar kunnen maken. Wil Schneider zijn vervalsingsleer volhouden, dan moet hij aannemen dat de Anonymus de taal van die periode zeer nauwkeurig nagebootst heeft; vroegere tijdsbepalingen als die van Seeck 366 378 vervallen. Merkwaardigheidshalve zij hier mede gedeeld dat deze Seeck een redenering bouwt op de vermelding van Arabieren, maar nader blijkt dat *Arabum* nergens staat in de hs., wel *Arabunt.* De verdienste van Neher bestaat dus ook hierin dat zijn precies onderzoek en Schneider weerlegt en Seeck herziet

Over het jaar 527 waartoe Neher ten slotte besluit, zou men kunnen twisten. Maar hij heeft het zeer aannemelik gemaakt dat de Anonymus echt is en wel uit het begin der zesde eeuw.

Utrecht. E. Slijper.

A. Fischer, Das marokkanische Berggesetz und die Mannesmannsche Konzessionsurkunde. Nachweis ihrer Unanfechtbarkeit. Berlin, Reuther & Reichard. 1910. (Pr. M. 1.50).

Tusschen den thans als regeerend vorst reeds tot de geschiedenis behoorenden Soeltan Moelaj Hafid van Marokko en de gebroeders Mannesmann was een contract betreffende mijnconcessie in dat land gesloten, waarin verwezen werd naar eene namens dien Soeltan uitgevaardigde mijnwet. Over de beteekenis en de geldigheid dezer laatste diende Prof. Kampffmeyer te Berlijn het Duitsche Ministerie van Buitenlandsche Zaken van advies, waarin aan inhoud en vorm dier wet argumenten tegen hare echtheid werden ontleend. Dit advies vond veel bestrijding, o. a. onder de Duitsche orientalisten. Prof. Fischer doet in de bovengenoemde brochure eene poging om den daarna door Kampffmeyer ondernomen tegenaanval af te slaan.

Het komt ons voor, dat Prof. Fischer in alle hoofdzaken zijne tegenpartij buiten gevecht heeft gesteld; tevens, dat dit in veel beknopteren vorm (de brochure telt 154 bladzijden) had kunnen geschieden. Nu vallen er echter — en dit is een voordeel — allerlei kruimels af voor hen, die in het Marokkaansche dialect der Moslimsche wereldtaal belangstellen.

Op blz. 36 komt het demonstratief hâḏâ in tegenstelling met ḏâlika ter sprake. Met Prof. Fischers verklaring van dat pronomen in den aangehaalden tekst vereenig ik mij geheel; niet met de algemeene uitspraak, dat hâḏâ „immer nur auf nahes (nahe zurückliegendes oder nahe folgendes) gehen kann" en met de definitie van van ḏâlika als „das auf ferneres hinweisende Demonstrativ." Het gebruik is met die opvatting in strijd. Ook in het Arabisch heeft men zich ieder demonstratief te denken in verband met een of meer der persoonlijke voornaamwoorden. Hâḏâ wijst op hetgeen in eenige betrekking van bezit, tijd, plaatsvermelding enz. met de eerste, ḏâlika op hetgeen op dezelfde wijze in betrekking tot de tweede of derde of tweede plus derde persoon staat.

Wij hopen, dat Prof. Fischer, ook zonder onaangename polemische aanleidingen als die hem thans naar de pen deden grijpen, ons nog menige bijdrage tot de kennis van het Marokkaansche dialect moge schenken.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

A. Kock, Svensk Ljudhistoria. Andra delen. Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. 1909-1911. (Pr. kr. 4.50).

Het tweede deel van Prof. Kock's groote werk is een waardige voortzetting van het eerste, dat ik in den jaargang 1908 van dit blad besproken heb. Het bevat het slot van de behandeling der enkele vocalen en diphthongen in fortis- en semifortissyllaben. Ditmaal zijn de korte en lange *ø. o. u* benevens de tweeklanken aan de beurt. Als in dl. 1 wordt telkens uitgegaan van de 'samnordiske' periode, d. i. de tijd, die aan de scheiding der skandinavische hoofddialecten onmiddellijk voorafgaat. Afzonderlijk worden dan telkens behandeld: de spellingen in runischen tijd en later, de etymologie van den klank — dat is dus hier de geschiedenis, die aan de 'samnordiske' periode voorafgaat, waarbij dan meestal blijkt, dat in één 'samnordisken' klank reeds meerdere zijn samengevallen, — voorts zijn verdere ontwikkeling, zoowel in de rijkstaal als in de dialecten, waarbij vooral het Gutnisch met zijn ouderwetschheden op den voorgrond treedt, eindelijk de behandeling van den klank in vreemde woorden.

Digitized by Google

Het buitengewoon omvangrijke materiaal, niet het minst zoo omvangrijk geworden door de talrijke diepgaande studiën van den schrijver zelf, is met eene overzichtelijkheid geordend, die het boek uiterst geschikt maakt, om geraadpleegd te worden door ieder, die omtrent een punt der Zweedsche etymologie of klankgeschiedenis inlichtingen wenscht te ontvangen. Zelden zal het op een redelijk gestelde vraag het antwoord weigeren [1]). Toch is het niet dogmatisch eenzijdig; telkens vindt de schrijver aanleiding, om verschillende mogelijkheden te overwegen. Ook is de overzichtelijkheid niet ten koste der volledigheid verkregen. Als een voorbeeld van fijne onderscheiding noem ik de behandeling der *io*-tweeklanken, waarbij een oud etymologisch onderscheid nog in de moderne taal wordt aangewezen, ofschoon reeds de oudste spellingen de meening zouden wekken, dat zij voor vele eeuwen waren samengevallen.

Wij wenschen Prof. Kock geluk met de voleinding van dit deel en verheugen ons over de mededeeling, dat de eerste helft van het derde deel, umlaut en breking behandelend, bij het verschijnen van de tweede helft van dl. 2 reeds ter perse gegaan was.

Amsterdam. R. C. Boer.

F. Strowski, Tableau de la Littérature française au XIXe Siècle. Paris, Paul Delaplane. 1912. (Pr. fr. 3.50).

In dit werkje, dat ruim 500 bladzijden bevat, heeft professor Strowski, zonder zich bezig te houden met abstrakte rangschikkingen en systematiese oordeelvellingen, waarvoor hij de tijd nog niet gekomen acht, er zich toe bepaald een nauwkeurige, vrij volledige en vooral frisse voorstelling der feiten te geven. Daarom mag men zijn boek eer een schets dan een geschiedenis noemen. Hij zelf zegt heel bescheiden: „Ce livre est un *tableau*, et rien de plus."

Schrijver heeft zijn onderwerp als volgt ingedeeld: I Du XVIIIe Siècle au Romantisme, II la Période Romantique, III le Mouvement Humanitaire et Positiviste, IV le Triomphe des Idées Positives, V la Période Contemporaine. Dit laatste gedeelte omvat ook de eerste jaren van de XXe eeuw, zodat zelfs de onlangs verschenen „*Géorgiques chrétiennes*" van de dichter Francis Jammes nog vermeld worden.

Omtrent de nadere indeling van de stof, moet ik opmerken, dat hoofdstukken, die een algemeen overzicht van een tijdperk geven, doorgaans afwisselen met andere, die, tamelik uitgebreid, de grote dichters en denkers in hun leven en werken schetsen. In laatstgenoemde studies pleegt professor Strowski in chronologiese volgorde de bespreking der letterkundige geschriften van iedere schrijver in hun biografie te lassen. Deze methode, streng toegepast, verhoogt natuurlik aanmerkelik de nauwkeurigheid van zijn boek. Dit is dan ook een punt, waarop hij in het voorbericht sterk de nadruk laat vallen.

Hij heeft echter gevoeld, dat een schets als de zijne niet enkel wetenschappelik mocht zijn. Hij heeft getracht de stof zo aangenaam mogelik in te kleden. In biezonderheden na te gaan, in hoeverre hij hierin geslaagd is, zou mij te lang ophouden; maar toch wil ik even de aandacht vestigen op de gewoonte die hij heeft, van de hoofdpersonen aan de lezer voor te stellen, ze zo plasties mogelik voor hem uit te beelden, ze hem te laten zien in hun gewone kostuum, daarbij hun gelaatsuitdrukking, hun houding en gebaren weer te geven en ze soms sprekend op te voeren. Als voorbeeld moge de volgende aanhaling dienen:

„Victor Cousin avait alors trente-six ans; imaginons-le, avec la redingote à grands revers, le col qui encadre le menton, la haute cravate qui fait trois fois le tour du cou, une figure longue et maigre, la bouche fine, les yeux lumineux, les cheveux longs aux mèches rebelles traversées par une raie sur le côté. Il parle d'une voix méditative, il s'échauffe; tout à coup la pensée surgit..."

Voorts heeft Schrijver er blijkbaar naar gestreefd volledig te zijn. Tal van bekende, minder bekende en ook onbekende namen komen in zijn boek voor. Werken van enige betekenis, zoals b. v. *l'Esquisse des progrès de l'esprit humain* van Condorcet of wel *les Soirées de Saint Pétersbourg* van J. de Maistre, worden er gewoonlik in het kort geanalyseerd. En toch kan het m. i. geen aanspraak maken op volledigheid. Over sommige dichters is nogal oppervlakkig gesproken en gewichtige punten zijn wel eens onvermeld gelaten. Zo heeft Schrijver er niet aan gedacht, dat Balzac naast zijn romans ook een paar toneelstukken geschreven heeft, en — wat erger is — hij praat over de stukken van Augier en A. Dumas fils net alsof Scribe en Balzac nooit bestaan hebben. Ook bij andere auteurs is hij meer dan eens in gebreke gebleven na te gaan, wie hun eigenlike voorgangers waren en wat ze van deze in hun kunst overgenomen hebben. Zoals bekend is heeft Vigny invloed uitgeoefend op Lamartine, Hugo, Musset en voornamelik op Leconte de Lisle en zijn school. Hiervan vernemen wij echter bij Strowski niets.

Noch aan Vigny noch aan Leconte de Lisle laat hij ten volle recht wedervaren. Vigny's *Destinées* tracht hij te verklaren zonder ook maar van het *Journal d'un poète* te gewagen. Leconte de Lisle is in zijn ogen bijna uitsluitend de voorstander van „l'Art pour l'Art". Dat deze dichter tevens een groot geleerde was, die de wetenschap met de poëzie zocht te verenigen, daarvan vertelt hij al bitter weinig. Klaarblijkelik waren de beide dichters hem van wege hun denkbeelden weinig sympathiek. Hiermee wil ik echter nog niet te kennen geven, dat hij te partijdig is geweest. Maar men bespeurt wel, dat hij de voorkeur geeft aan katholieke schrijvers. Onwillekeurig gaat hij Veuillot prijzen en Auguste Comte laken. Het is dan ook niet te verwonderen, dat over het geheel genomen de tijd van de Romantiek veel gelukkiger behandeld is dan de periode, waarin het realisme en het materialisme de boventoon voerden.

Deze aanmerkingen, welke ik met enkele andere zou kunnen vermeerderen, vermogen echter niet de gunstige indruk, die ik bij de algemene beschouwing van dit boek ontving, te wijzigen. Het vele goede, dat ik hier aantref, de mooie bladzijden aan Lamartine, Hugo, Balzac,

[1]) Niettemin zullen vele gebruikers verlangend naar het register uitzien. Zou het mogelijk zijn, aan het slot van het derde deel een voorloopig register te geven?

Digitized by Google

Michelet, Renan, Taine en anderen gewijd, wegen ruimschoots op tegen enige in zulk een schets bijna onvermijdelike onjuistheden. Ik vertrouw, dat een ieder, die belang stelt in de Franse letterkunde van de XIXe eeuw, met genoegen kennis zal nemen van professor Strowski's jongste werk.

Cornjum (*Friesl.*). C. Kramer.

H. Peter, Die römischen sogen. XXX Tyrannen. (Abh. der phil. hist. klasse der Kgl. Sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften, Bd. XXVII). Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 1.80).

Zooals in de gouden eeuw der Latijnsche literatuur de dichters er van hielden de heerschappij van Augustus te verheerlijken door in felle kleuren de verschrikkingen te schilderen, welke aan die periode van vrede en voorspoed waren voorafgegaan, is er drie eeuwen later bij de tijdgenooten van Diocletianus, Constantius en Constantinus eene zelfde geneigdheid waar te nemen om de grootheid der nieuwe bouwmeesters van het Romeinsche staatsgebouw in het gunstigste licht te stellen door eene vergelijking met de onder hunne voorgangers doorleefde ellende.

Voor een ernstig geschiedschrijver kon het stellig geen gemakkelijke taak heeten, een eenigszins duidelijk beeld te moeten geven van een tijd van schromelijke verwarring en snel opeenvolgende regeeringen, maar het peil, waarop in die dagen de historiographie stond, was zeer laag, zij werd geheel beheerscht door de rhetoriek en deze, van nature al onnauwkeurig en oppervlakkig, had bij zooveel duisters en onzekers vrij spel; zij kon naar welbehagen waarheid en verdichting dooreenmengen. Hier was dus rijkelijk stof te vinden, bij uitstek geschikt voor iemand, die, op persoonlijk voordeel bedacht, de heerschers wil vleien en voor dat doel de verdiensten van vorige keizers en veldheeren naar willekeur mag vermeerderen of verkleinen.

Hermann Peter, de uitnemende kenner van de „Scriptores Historiae Augustae", die reeds vroeger naar het voorbeeld van Czwalina het vraagstuk betreffende de betrouwbaarheid dezer auteurs heeft behandeld, onderwerpt in bovengenoemd geschrift den ouden zondaar Trebellius Pollio aan een zeer scherpe, alleszins verdiende kritiek. Reeds Mommsen schreef in zijne Römische Geschichte (V, pg. 149): „von dem Grade der Geschichtsfälschung, welche in einem Theil der Kaiserbiographien herrscht, macht man sich schwer eine Vorstellung". Mommsen brak het eerst met het geloof aan de door Trebellius Pollio medegedeelde oorkonden, die daarna taalkundig door Klebs en Wölfflin onderzocht en veroordeeld zijn. Alles is bij den erbarmlijken Trebellius „tendenz"; ook in de Vita Gallieni wordt voortdurend het systeem der antithese aangetroffen, om Claudius Goticus te verheerlijken kan Gallienus niet genoeg door de modder worden gesleurd. En deze verheerlijking van Claudius geschiedde niet ter wille der Historie, o neen, enkel en alleen ter meerdere eere van Trebellius' tijdgenoot en hoogen beschermer, den troonopvolger Constantius Chlorus. Uit vleierij vervalscht de biograaf den stamboom van Constantius en Claudius II, de roemvolle overwinnaar der Goten, die tot het Aurelische geslacht had behoord, wordt brutaalweg tot een Flaviër gemaakt. Deze verdichte genealogie neemt Vopiscus over en Constantius' zoon Constantinus heeft ze officiëel erkend. De nieuwe dynastie moest als 't ware legitimiteit ontleenen aan den gefingeerden stamvader, die een menschenleeftijd te voren Rome uit de grootste gevaren had gered. Toen Trebellius Pollio aan zijn geschrift den naam „Tyranni triginta" gaf, verwarde hij twee geheel verschillende beteekenissen van het woord „tyrannus". Algemeen werd destijds onder een „tyrannus" een tegenkeizer of usurpator verstaan, terwijl men in de scholen der rhetoren vasthield aan de beteekenis van wreeden dwingeland. Voor een geschrift, waarin de geschiedenis van dertig tegenkeizers wordt besproken, gebruikte Trebellius dus een titel, die terstond aan de bekende dertig Atheensche dwingelanden moest herinneren. Juist met het oog op die Atheners is opzettelijk het getal dertig gekozen. Oorspronkelijk zweefde den auteur het getal twintig voor oogen, zooals o. a. blijkt uit eenige plaatsen in de Vita Gallieni, waar het handschrift het woord „viginti" heeft (V. G. 16,1; 19,6; 21,1). Later heeft Trebellius het aantal willekeurig uitgebreid tot dertig; in die verschillende groepen van Gallische, Illyrische en Oostersche overweldigers waren ze immers voor het grijpen! Reeds Tillemont en Gibbon hebben Trebellius hier niet „au sérieux" genomen, de eerste neemt 17, de tweede 19 usurpatoren als historisch aan.

Met bewonderenswaardigen ijver heeft Peter onder de namen van deze dertig „tyrannen", voor ieder afzonderlijk, verzameld wat ons elders over hen wordt overgeleverd op munten en inscripties of bij andere schrijvers. Zorgvuldig is daarbij overwogen, welke personen voor historisch kunnen doorgaan, wie door vervalsching der chronologie tot de dertig „tyrannen" gerekend werden en welke gestalten geheel door Trebellius gefingeerd zijn. Zoo is het kaf van het koren gescheiden en het resultaat van dezen arbeid is een vernietigend vonnis voor Trebellius Pollio in het bijzonder en voor de Scriptores Historiae Augustae in het algemeen.

Om den bijval der machthebbers van zijnen tijd te erlangen, deinst de biograaf niet terug voor de meest gewetenlooze verzinsels, van eene ernstige poging om door navorsching zuiver historische stof aan te brengen is nergens sprake. Zoo blijft het een onverkwikkelijk schouwspel, te zien hoe het geschrift van Trebellius Pollio als eene afspiegeling is van den algemeenen achteruitgang in het Romeinsche rijk, van een volkomen gemis aan gevoel voor zedelijkheid en verantwoordelijkheid. Van deze treurige waarheid worden wij ook door het werk van Peter op afdoende wijze overtuigd.

Utrecht. K. E. W. Strootman.

P. Jouguet, La vie municipale dans l'Egypte romaine. (Bibl. des écoles franç. d'Athènes et de Rome, 104). Paris, Fontemoing et Cie. 1911.

De autonome stad-staat is de typische organisatie, waarin het Grieksche politieke leven zich uit. Bij zijn verovering van Griekenland en het Oosten liet Alexander in 't algemeen al de πόλεις, welke hij aantrof, bestaan, ja zelfs vermeerderde hij het aantal door nieuwe stichtingen. Misschien is het wel zijn ideaal geweest, door invloed van het Grieksche element de barbaren te ont-

Digitized by Google

wikkelen tot πολῖται en zoo eens de souverein te worden van een rijk, dat was samengesteld uit louter autonome gemeenten.

Als erfgename van het Hellenisme heeft Rome overal in 't Oosten de autonomie der gemeenten bevorderd: het proces van het zelfstandig-worden der gemeenten dus na te gaan is een gewichtig stuk hellenistische geschiedenis. Het boek, welks titel hierboven is vermeld, wil deze taak vervullen voor de provincie Egypte, dat in zijn talrijke papyri een uitnemend materiaal levert, om het oeconomische zoowel als het politieke leven in steden en dorpen in verschillende tijdperken te leeren kennen. Maar gelijk Egypte in zoo menig ander opzicht een aparte plaats inneemt in 't Imperium Romanum, zoo heeft het zich ook hierin onderscheiden (reeds legt Mommsen in 't 5e dl. van zijn Röm. Gesch. er den nadruk op), dat het zoo lang verstoken is gebleven van gemeentelijk zelfbestuur. Welke de gronden hiervan zijn, wordt in het boek in den breede ontwikkeld.

Jouguet heeft zijn taak ruim opgevat: terecht ziet hij in, dat zonder de kennis van den tijd der Ptolemaeën het leven in Egypte gedurende den keizertijd niet wel te begrijpen is. Hij begint zijn werk dus met een wel 70 pagina's beslaande inleiding over „La vie municipale en Égypte à l'époque ptolemaïque"; eigenlijk zou men, om vele gemeentelijke instellingen te begrijpen, moeten teruggaan in den tijd der Pharao's, maar het ons tot nu toe ten dienste staande materiaal is ontoereikend, om een eenigszins volledig beeld te krijgen van het gemeentelijke raderwerk uit dien vroegen tijd.

Zoowel in de inleiding als in het eigenlijke werk verdeelt de schr. zijn stof in twee groote deelen: eerst behandelt hij het leven in de drie Grieksche steden Naucratis, Alexandrië, Ptolemaïs (waarbij dan in de dagen van keizer Hadrianus nog Antinoupolis is gevoegd), daarna dat in de νομός.

Eigenlijk heeft er in de drie (resp. vier) genoemde steden noch onder de Ptolemaeën, noch onder de keizers ooit een volmaakt Grieksch leven geheerscht; daartoe was de heerschappij, die de opvolgers der Pharao's over Egypte uitoefenden, veel te straf. Vrije Grieksche steden pasten niet in het systeem, waarmee de heerschers het land en zijn gedweeë bewoners voor hunne finantiën dienstbaar maakten. Zoo was er, om een enkel voorbeeld te geven, in den keizertijd in Alexandrië noch een βουλή, noch een ἐκκλησία, te Antinoupolis wel een βουλή, maar geen ἐκκλησία.

In hoofdstuk 2, dat gaat over „La vie municipale dans les cités grecques" behandelt de schr. eerst de verhouding van elke πόλις tot het haar omringende land, dan wijdt hij een lange bespreking aan de iura privata en de iura publica der burgers: hun indeeling in tribus en demen, de ephebie en de bij de inschrijving op de ephebenlijsten in acht te nemen formaliteiten, het ius suffragii en het ius honorum en bij dit laatste de verschillende magistraturen; ten slotte handelt hij over de administratie der steden, wat, bij de onvoldoendheid der bronnen voor de andere steden, eigenlijk niet anders is dan een bespreking van de administratie van Alexandrië en de daar resideerende keizerlijke ambtenaren.

Het echte Egyptische leven openbaart zich niet zoozeer in de πόλεις als wel in de νομός, bestaande uit een verzameling van κῶμαι en een μητρόπολις, welke worden bestuurd door koninklijke resp. keizerlijke ambtenaren. Staatsrechtelijk is ook de metropool niet anders dan κώμη; maar ze onderscheidt zich van deze behalve door hare grootte ook nog daardoor, dat ze de zetel is van de νομός-beambten, den strateeg en den βασιλικογραμματεύς, en dat ze het centrum is, waar zich de Grieken, die niet in een der πόλεις wonen, bij voorkeur vestigen. Zoo ontwikkelt zich ook in de metropolen langzamerhand een Grieksch leven, dat geconcentreerd is om het gymnasium; Grieksche cultuur neemt meer en meer de overhand en in de papyri uit de 2e eeuw hooren we zelfs spreken van ἀρχαί en δῆμος, al zijn deze termen dan ook nog niet in de technische beteekenis op te vatten.

De κώμη, hare ambtenaren en hare administratie, de verplichting harer bewoners tot 't waarnemen van liturgiën, hare politie, dat is het onderwerp van het 3e hoofdstuk van dit boek. Hier in de κώμη vindt men geen spoor van autonomie: een reeks van koninklijke (keizerlijke) ambtenaren voert een strenge administratie en zorgt voor geregelden toevoer van belasting, in geld of naturali, in de schatkist. Inderdaad komt het door de keizers overgenomen geraffineerd finantiëel beleid der Ptolemaeën nergens meer uit dan in de κώμη. Het systeem, om onder toezicht van regeeringsambtenaren welgestelde dorpelingen bij wijze van liturgie deel te laten nemen aan de inning der belastingen, reeds door de Ptolemaeën toegepast, is door de keizers meer en meer gevolgd.

Een volgend hoofdstuk behandelt de metropolis met hare staats- en gemeenteambtenaren; ἄρχοντες worden deze laatsten genoemd, al zijn ze ook nog niet de door het souvereine volk van een vrije stad gekozen magistraten. Wanneer en hoe deze archonten naast de staatsambtenaren zijn opgekomen, is wegens gebrek aan mededeelingen over de metropolen in Ptol. tijd niet te zeggen. Ongetwijfeld waren ze oorspronkelijk slechts de representanten van de Grieken, die in de metropool wonen en is ook hun invloed, al naar mate de metropool zich ontwikkelt van κώμη tot πόλις, toegenomen. Pas in de 3e eeuw, nadat alle metropolen door Septimius Severus met een βουλή waren begiftigd, heeft die ontwikkeling zijn beslag gekregen; dan verschilt de administratie der metropolen in zijn algemeene trekken niet meer van die der andere Grieksche steden van het Rijk: de βουλή is nu de spil der gemeentelijke administratie, zij kiest de magistraten, maar ze blijft ook tegenover de regeering verantwoordelijk voor de finantiën der gemeente.

De hervormingen in 't begin der 3e eeuw, de competentie der βουλή en de administratie van de metropolen na die hervorming zijn de onderwerpen, die in het laatste gedeelte van het boek worden behandeld.

Verder dan de 3e eeuw gaat Jouguet niet; om het leven in Egypte in laat-Romeinschen, Byzantijnschen en Arabischen tijd na te gaan, daartoe is de bestudeering vereischt van bronnen, die, zooals de schr. mij persoonlijk mededeelde, voor hem niet toegankelijk zijn. Maar ook zoo heeft hij een groot werk tot stand gebracht. Jouguets „La vie municipale" zal in het vervolg altijd kunnen worden genoemd naast Wilckens „Griechische Ostraka" en enkele andere groote werken, die aan de Egyptische

Digitized by Google

papyri hun ontstaan te danken hebben. Wat in dit boek onmiddellijk opvalt, dat is de soberheid en helderheid, waarmee het is geschreven. Nooit geeft de schr. gewaagde hypotheses ten beste: waar het materiaal nog niet toereikend is, om het beslissende woord over een kwestie te spreken, daar laat hij ook volmondig het „non liquet" hooren. Nooit verliest de schr. onder de onnoemelijk vele détails de groote lijnen uit het oog; telkens na een hoofdstuk of paragraaf geeft hij in een „conclusion" de resultaten van zijn onderzoekingen weer. En wie in de eerstvolgende tijden zal willen schrijven over Egypte onder de keizers, die zal het boek van Jouguet niet ter zijde kunnen laten liggen.

Rotterdam. M. Engers.

O. Friebel, Fulgentius, der Mythograph und Bischof. (Studien z. Geschichte u. Kultur d. Altertums, im Auftr. und mit Unterst. d. Görres-gesellschaft herausgeg. v. Dr. E. Drerup, Dr. H. Grimme und Dr. J. P. Kirsch. V 1-2). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1911. (Pr. M. 6).

Fulgentius, *Bisschop van Ruspe* in Byzacene, is bij de Theologen een goed bekende. Als voorbeeldig kloosterling en priester, als waakzaam kerkvoogd, als moedig verdediger en belijder des Geloofs tijdens de wreede vervolgingen der Ariaansche Vandalen, als schrijver van belangrijke godgeleerde verhandelingen en welsprekend kanselredenaar stond en staat hij nog heden in hoog aanzien. Men noemde hem zelfs den Augustinus zijner eeuw. Van zijn leerredenen zijn verscheiden fragmenten opgenomen in de lectiones van het *Breviarium Romanum*. Zijn werken vullen bij Migne het grootste deel (coll. 151—954) van vol. 65 der *Patrologia Latina*.

Heel wat minder belangrijk dan de Bisschop is de *Mythograaf* Fabius Planciades Fulgentius. Van zijn werken, die gedurende de eerste helft der Middeleeuwen zeer veel gelezen werden, resten ons nog: *Mitologiarum libri tres* — een vaak allerzotste verklaring van allerlei mythologische namen en verhalen; *Virgiliana Continentia*, een allegorische uitleg der Aeneis, en een *Expositio sermonum antiquorum*, een verduidelijking van ca. 60 oude en zeldzame woorden.

Een *derde* Fulgentius is: Fabius Claudius Gordianus Fulgentius; wij zullen hem kortheidshalve den „*Historicus*" noemen. Zijn naam draagt een werk: *De etatibus mundi et hominis* — een soort van wereldgeschiedenis – in 23 boeken, waarvan er (gelukkig!) slechts 14 over zijn. De inhoud is zeer onbeduidend, de vorm barok; in ieder boek ontbreekt één letter van het alphabet; in het eerste de *a*, in het tweede de *b* enz [1]).

Sinds lang stelde men zich de vraag, of deze *drie Fulgentii* niet tot *twee* of zelfs tot *één* konden herleid worden.

Voor den *Mythograaf* en den *Historicus* is deze vraag sinds verscheidene jaren in bevestigenden zin beantwoord. Tusschen beiden bestaat een zoo groote overeenkomst in taal, stijl en wansmaak, dat hier redelijkerwijze geen twijfel mogelijk is. De beide namen (Fabius .... Fulgentius), die zij gemeen hebben, doen trouwens reeds aanstonds aan één persoon denken. De gecombineerde *Mythograaf-historicus* heette dan vermoedelijk Fabius Claudius Gordianus Ranciades Fulgentius.

Minder eenstemmigheid heerscht er omtrent de identiteit van den *Mythograaf* met den *Bisschop*. Van *dezen* kennen wij slechts één naam: *Fulgentius* [1]); en, al is het geenszins onwaarschijnlijk dat hij *ook* de namen van zijn vader en grootvader (*Claudius* en *Gordianus*) droeg, zekerheid hebben wij daaromtrent niet; bovendien blijven wij dan toch nog in twijfel omtrent *Fabius* en *Planciades*. Daarbij komt, dat de *profane* geschriften van den *Mythograaf* in de oude opgaven van 's *Bisschops* werken — zoowel in *S. Fulgentii Episcopi Ruspensis vita a quodam eius discipulo* (waarschijnlijk zijn diaken Fulgentius Ferrandus) *conscripta*, als bij Isidorus, *De viris illustribus*, C. 27 — gemist worden; ook in de Hss. schijnt er geen spoor van te vinden te zijn.

Nog zwaarder weegt in veler oog het diepgaand *verschil*, ja de totale *tegenstelling* van beider letterkundig karakter.

De *Mythograaf* is eenvoudig ondragelijk pedant. Zijn stijl is overladen met alle mogelijke sieraden; de zonderlingste uitdrukkingen zijn hem het liefst, zoodat hij vaak bijna onverstaanbaar wordt. Hij loopt te koop met groote belezenheid in Grieksche en Latijnsche schrijvers, die echter dikwerf van zeer verdacht allooi blijkt te zijn, daar hij voortdurend de belachelijkste flaters begaat, zoowel bij het aanhalen van citaten en namen, als bij het uitdenken van onmogelijke woordafleidingen [2]).

„Inhaltlich" zegt Skutsch in het onlangs verschenen *VII Deel van Pauly-Wissowa*, Sp. 217, „ist für die Fulgentius-schriften (hij bedoelt den Mythograaf) charakteristisch: a) die tolle Allegorisiererei, meist mit Hilfe wüster, namentlich nicht ganz einwandfreier Kenntnisz des Griechischen, aufgebauter Etymologien, ferner b) die phantastisch gequälten Einkleidungen, endlich c) die Schwindelhaftigkeit der Zitate, teils auf bloszer Liederlichkeit, teils auf bewuszter Fälschung beruhend."

En wat den *vorm* betreft is zijn oordeel niet gunstiger (t. a. p. Sp. 121):

„F. ist über seine Muster Apuleius und Martianus Capella zu einem Grade von Bizarrerie fortgeschritten, der in aller römischen Literatur seinesgleichen sucht .... Das Hauptcharakteristikum des F. ist aber für unser Empfinden der übermäszige Gebrauch der Redefiguren, besonders Antithesen mit Isokolon und den verschiedensten Paronomasien sowie paralleler oder chiastischer Stellung der Worte."

Hooren wij nu eenige getuigenissen over den *Bisschop*.

[1]) Een klein opusculum: *Sancti Fulgentii Episcopi super Thebaiden* — een beknopte verklaring van Statius' Thebais — in de Hss. aan den H. Bisschop toegeschreven en in *Helm's* editie (Teubner 1898) opgenomen, laat ik liever buiten bespreking, daar het minstens *zeer twijfelachtig* is, of dit werkje aan een Fulgentius, welken dan ook, moet worden toegekend. Cfr. Helm, o. c. Praef. p. XV.

[1]) Het is dus ten onrechte, dat Dr. Friebel den Bisschop *aanstonds* in het begin zijner inleiding (S. V.) *Claudius Gordianus Fulgentius* noemt; dat zal hij wellicht mogen doen aan het *einde*, na de identiteit van *Bisschop* en *Mythograaf* te hebben bewezen; niet eerder.

[2]) Zoo spreekt hij b.v. van *Solicrates* inpl. v. Socrates, *Dromocrites* inpl. v. Democritus; *Medusa* verklaart hij = μὴ ἰδοῦσα, „*Cerberus*, quasi κρεοβόρος etc. etc.

Digitized by Google

Zijn bedrevenheid in het Grieksch wordt door de oude *Vita* aldus geprezen (Migne *Patr. Lat.*, 65, col. 119):

„Quem religiosa mater.... Graecis litteris imbuendum primitus tradidit: et quamdiu totum simul Homerum memoriter reddidisset, Menandri quoque multa percurreret, nihil de Latinis permisit litteris edoceri: volens eum peregrinae linguae teneris adhuc annis percipere notionem.... Nec fefellit matrem piam cauta provisio. Sic enim.... post longam desuetudinem locutionis eius et lectionis non inconditis sonis verba proferebat, ut quasi quotidie inter Graecos habitare putaretur."

En over het verschil van stijl tusschen *Mythograaf* en *Bisschop*:

„*Unendlich verschieden*," zegt Lersch (bij Friebel, S. V.) „ist Gedanke und Form bei diesem und jenem. *Einfachheit* und eine *fast logische Darstellung* zeichnet den Bischof gegen den Mythographen aus. Seine Sprache verrät zwar ihr Zeitalter, bleibt aber durchaus würdig und von allem plautinischen und apuleianischen Einflusse frei."

„Oft," zegt Teuffel-Schwab, *Gesch. d. röm. Lit*[5]., S. 1238, „mit ihm (dem *Mythographen*) verwechselt wurde der mit ihm verwandte *Bischof* Fulgentius von Ruspe in Afrika, von welchem zahlreiche theologische Schriften auf uns gekommen sind, deren Schreibweise aber ebenso *nüchtern und trocken* ist, als die seines geckenhaften Namensvetters verschroben."

Kaulen — *Kirchenlexikon*[2], Sp. 2117 — spreekt in denzelfden geest: „All diese Schriften (des *Bischofs*) verrathen einen Mann, der mit *grossem Scharfblicke* begabt ist und seine Gedanken *lichtvoll* darzustellen und *kurz* zu fassen weiss."

Jülicher, wiens artikel over den *Bisschop* Fulgentius in Pauly-Wissowa's *Real-Enzyklopaedie* — VII, Sp. 214 f. — onmiddellijk aan dat van Skutsch voorafgaat zegt van hem:

„Einen heftigen Ton schlägt er nur in dem Buch ad Victorem.... an, sonst ist seine Darstellungsweise *nüchtern und einfach*, auch ziemlich *korrekt*. Er ist ein höchst gewandter Dialektiker und die Fülle von Zitaten aus Bibel und ältern Kirchenlehrern, die er verwendet, entspringt nicht dem Mangel an eigenen Gedanken, sondern befriedigt einen an jeden Gelehrten des 6 Jahrhunderts in der Kirche gestellten Anspruch."

Zou men niet zeggen, dat *Bisschop* en *Mythograaf* als antipoden tegenover elkander staan?

„*Neen*" antwoorden eenige geleerden, die in den laatsten tijd de vraag nogmaals onderzochten; „integendeel de *overeenkomst in schrijftrant, woordenkeus en opvatting* is zoo groot, dat men hen niet voor *twee* schrijvers maar voor *één* moet houden."

R. Helm, de laatste uitgever der Mythographische geschriften, heeft zich het eerst in dien zin uitgelaten: Hij kent die „*opera levidensia*" aan Fulgentius' *jongelingsjaren* toe; als *monnik, priester, Bisschop* schreef hij zijn degelijke theologische werken in een stijl, die met die ernstige stoffen meer overeenkwam: „Et nos quidem," zoo schrijft hij — Praef. p. IV — eam (quaestionem) ita discernere posse nobis videmur, ut eumdem auctorem prius illa opera levidensia.... conscripsisse putemus, deinde.... monachum factum et victum emendasse et sermonem."

Fulgentius zou dan wel een sprekend bewijs mogen heeten voor den heilzamen invloed van het kloosterleven!

Veel beslister en krachtiger dan Helm spreekt Skutsch in het reeds aangehaalde artikel, *Pauly-Wissowa* VII, Sp. 222—225. Het ontbreken der Mythografische geschriften in de opgave van 's Bisschops werken acht hij gemakkelijk verklaarbaar door hun geringe beteekenis in het oog van Fulgentius' godvruchtige levensbeschrijvers en, wat het verschil van stijl betreft, zegt hij, wel wat stout: „es ist überhaupt eine Stilvergleichung *nie* versucht worden, sonst hätte sofort auffallen müssen, dass trotz einer unleugbaren Schwenkung der Stil des Bischofs mit dem des Mythographen noch immer die *auffallendste Ähnlichkeit* besitzt..... auch läszt sich manches Lexikalische das Beweiskraft hat zusammenstellen.... Dem entspricht nun auch die *völlige Übereinstimmung* beider Fulgentii in den *rhetorischen Künsteleien*. Der Bischof ist genau der gleiche *Wortjongleur* wie der Mythograph."

Natuurlijk vond Skutsch in een artikel der *R.E.* geen plaats voor het volledige bewijs zijner beweringen. Hij vergenoegde zich dus met het trekken van eenige „Richtlinien" en liet de eigenlijke demonstratie over aan zijn leerling, Dr. Otto Friebel, wiens brochure wij hier bespreken.

Dr. Friebel heeft zijn taak ernstig en ordelijk opgevat. De inleiding schetst in groote trekken den stand van het vraagstuk [1]). Daarna worden achtereenvolgens de *Syntaxis* (SS. 1—118), de *Stijl* (SS. 119—155) en de *Woordenkeus* (SS. 156—192) der mythografische en theologische werken met groote nauwkeurigheid onderzocht en met een keur van voorbeelden uit meestal gelijktijdige schrijvers toegelicht. Zoo verkrijgt de lezer een duidelijk overzicht van het geheele *feitenmateriaal*, dat den auteur van de identiteit der beide Fulgentii heeft overtuigd.

Moet nu ook de lezer overtuigd zijn? Is het medegedeelde *feitenmateriaal* wezenlijk van dien aard, dat men zich redelijkerwijze bij Friebels conclusie moet neerleggen?

Een *stellig bevestigend* antwoord op deze vraag durf ik *niet* geven. Het is niet gemakkelijk te bewijzen, dat de aangewezen overeenkomst van stijl en spraakgebruik zich niet anders laat verklaren, dan door het aannemen van *één enkelen Fulgentius*. Betrof die overeenkomst een menigte woorden, uitdrukkingen en zinswendingen, die *uitsluitend* of *bijna uitsluitend* bij de *Fulgentii* gevonden werden, dan zouden wij wellicht Schrijvers conclusie moeten aanvaarden. Nu echter geldt het — gelijk Friebel zelf aantoont — zoo goed als *altijd* taal-

---

[1]) Friebels poging (SS. XI-XV) om door vergelijking met „*de etatibus mundi et hominis*" de echtheid der (80) *sermones suppositicii* (Migne *P. L.* 65, 858-954) te bewijzen, is, dunkt mij *niet* geslaagd. Om van andere bezwaren tegen dat betoog niet te spreken, merk ik hier alleen op, dat men die 80 sermones niet „*en bloc*" kan bespreken, daar sommige (o. a. Sermo 2, 6, 19, 36) onder de *dubia*, andere (o. a. 34, 35, 37, 39, 41) onder de *certa* opera van *Augustinus* thuis behooren, terwijl van een menigte andere de auteur onbekend is.

Digitized by Google

kundige verschijnselen, die men bij *vele* hunner tijdgenooten ontmoet.

Wil men een voorbeeld? Ik geef slechts één uit *zeer vele:* Op blz. 109 vv. vinden wij een lijst van werkwoorden, die door de *beide Fulgentii* met den *Infinitivus* worden verbonden: contingere, dare, donare, despicere (en verwante ww.), desiderare, laborare (en verw. ww.), formidare (en verw. ww.), merere, prodesse, sufficere. Maar wat bewijst dat nu voor de identiteit van Bisschop en Mythograaf, waar *al deze werkwoorden zonder uitzondering* door tal van andere auteurs op volmaakt dezelfde wijze worden gebezigd?

Dit klemt te meer, wijl ook Friebel en Skutsch moeten bekennen, dat er toch een *zeer merkbaar verschil* tusschen beider schrijfwijze valt aan te wijzen en wel juist in een punt, dat voor den Mythograaf bijzonder karakteristiek genoemd wordt: „Eins", zegt Skutsch *t. a. p.*, scheidet den späteren Stil des F. von dem früheren, das ist die *verhältnismäszige Freiheit von glossematischen Ausdrücken*. Mit der schwindelhaften Gelehrsamkeit *fehlen* auch die *absonderlichen, zum Teil fingierten Worte fast gänzlich.*" Welnu wij vernamen zoo even uit Skutsch' eigen mond, dat „die tolle Allegorisiererei" en wat daarmede samenhangt een der *kenmerken* van den Mythograaf uitmaakt. Friebel (S. 146) beweert: „dasz es eine vollständige Unkenntnis mit seinen (Fulgentius') Schriften bedeutet, wenn man seinen Stil für *klar und einfach* ausgibt"; maar dan is het toch een raadsel, hoe zooveel ernstige geleerden — Lersch, Teuffel, Kaulen, Jülicher — juist in *dit* punt overeenstemmen. Zouden zij elkander maar klakkeloos hebben nageschreven, zonder Fulgentius' werken ook maar even te hebben ingezien? Zóó moeilijk is het immers niet *helderen en eenvoudigen* stijl van *duisteren bombast* te onderscheiden.

Toch wil ik gaarne toegeven, dat er bij den Bisschop heel wat overladen en duistere volzinnen te vinden zijn; maar dat zijn m.i. *uitzonderingen*; meestal is de stijl inderdaad *helder en eenvoudig*; soms *geheel* zonder sieraad, voornamelijk in den loop van een theologisch betoog; soms met *enkele „bloempjes"* versierd, die destijds zoo zeer in den smaak vielen. In den *aanhef zijner brieven* of ook bij het *begin eener langere redeneering* viert hij zijn rhetorica den teugel wat vrijer. Zoo bv. in de inleiding zijner *Libri III ad Trasimundum* (Migne *P. L.* 65, 223). Hier echter dienen wij de omstandigheden in aanmerking te nemen, die den goeden Bisschop waarlijk reden genoeg gaven om nu eens alle oratorische kunstmiddelen te gebruiken (Vgl. *Vita S. Fulg.*, C. 23; Migne *P. L.* 65, 141). Vaak vindt ook de „onduidelijkheid" haar reden niet zoozeer in den stijl als in de moeilijkheid der stof, die voor een niet theologisch-ontwikkeld lezer inderdaad niet zonder zwarigheden is.

Met dat al wil ik de stelling van dien éénen Fulgentius ***niet beslist ontkennen***. Ik acht ze zelfs ***vrij aannemelijk***, vooral wijl de biographische bijzonderheden van weerszijden tamelijk wel overeenstemmen, terwijl het onderscheid in taal en schrijfwijze, hoe groot het ook zij, zich wellicht door een belangrijk verschil van leeftijd en levensopvatting laat verklaren. Ik meen echter hier hoogstens van *eenige waarschijnlijkheid*, niet van *zekerheid* te mogen spreken.

Ten slotte nog een enkel woord over de laatste bladzijde van Dr. Friebels betoog. De geheele bespreking van het woord *vulva* is, dunkt mij, vrijwel mislukt. Wat daar gezegd wordt over de *immaculata conceptio* berust op een misverstand, dat men hier niet zou verwachten, en wanneer de Schrijver verzekert het woord *vulva* bij geen anderen kerkelijken auteur te hebben gevonden, blijkt hij toch niet bijzonder ijverig te hebben gezocht. Als een kleine bijdrage voor eventueele latere nasporingen noem ik (behalve de *Vulgata*, waar het woord niet minder dan 29 malen voorkomt): Tertullianus, *De carne Christi*, c. 23 (Migne, *P. L.* 2, 835, 836); Hieronymus, *De Perpetua Virginitate Beatae Mariae ad Helvidium*, c. 10 (Migne, *P. L.* 23, 202, 203); Augustinus, *De nuptiis et concupiscentia*, Lib. III, c. 15 (Migne, *P. L.* 44, 454); *contra Julian.*, Lib. III, c. 19 (Migne, *P. L.* 45, 722).

Mariendaal b/Grave. C. Wilde. S. J.

H. Hefele, Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII Jahrhundert. Leipzig-Berlin, Teubner. 1910. (Pr. M. 4. 80).

De schrijver van dit boekje, drager van een historischen naam van eerste grootte, heeft zich een uiterst moeilijke taak gesteld. Hij wil onderzoeken, welken invloed de H. Franciscus en de bedelorden, met name die der Minderbroeders, op het godsdienstig volksleven in Italië tusschen 1220 en 1260 deden gelden. Daardoor komt hij noodzakelijk op het doornig terrein van den oorsprong der Franciscanerorde; daardoor moet hij zich bezig houden met de apokalyptische stroomingen dier dagen, met de zoogenaamde derde orden, met het groot „Alleluja" van 1233 en de Flagellantenbeweging van 1260. Een kort overzicht van een deel der resultaten van dit boek zal ons beter in de gelegenheid stellen een oordeel te vellen over zijne verdiensten.

Weinig vleiend is het beeld, dat Hefele teekent van de Italiaansche kultuur in het begin der dertiende eeuw. Groote politieke verwarring en verdeeldheid, dikwijls om de kleinzieligste redenen; ten gevolge daarvan en als terugslag daartegen een dringende behoefte aan vrede; maar ook de zeden waren door dat voortdurend strijden ruwer geworden, de trots van de burgerijen was door den wapenhandel niet weinig vermeerderd en daarmede was de stedelijke vaderlandsliefde reeds hoog gestegen. Van een meer universeel pratriotisme geen spoor; in den strijd tusschen Paus en Keizer stelde de Italiaansche burger alleen in zooverre belang, als er voor- of nadeel voor zijne stad uit volgde. Maar de bedelorden hadden een internationaal karakter, dat eenigszins als correctief op het locale patriotisme dienst deed. Minder dan de wijzigingen in de sociale verhoudingen hadden die op economisch gebied invloed op het godsdienstig leven. Dat het geld als betaalmiddel voor de naturalia in de plaats kwam, kon wel wijziging brengen in de opvattingen der armoede, zooals de Minderbroeders die van Franciscus zelf hadden geleerd, maar met het religieuze leven dier dagen houdt dit toch niet zoo innig verband; de tegenstelling echter tusschen adel en burgerij en de afgunst, die de laatsten den eersten toe-

Digitized by Google

droegen, prikkelden de burgers tot pogingen, zichzelf tot hooger en beter op te werken. Mislukte dit streven, bleek alles vruchteloos, dan trad dikwijls afkeer van de wereld in de plaats van jacht naar aanzien en rijkdom en boden de mendikanten een veel gezochte toevlucht. Het demokratisch karakter der Italiaansche communen vergemakkelijkte overigens de bevrediging der eerzucht, kortstondig vervulde de Podesta zijn ambt, aan den raad was hij in alle belangrijke aangelegenheden opening van zaken verschuldigd. Allerlei vereenigingen, sommige half militair half gilde, met religieuze broederschappen verwant, streden voor de volksbelangen, scherpten het zelfbewustzijn der individuen en bereidden de politieke mondigheid van het Italiaansche volk voor. Dit alles verhoogde het individualisme, wel is waar in middeleeuwschen, dat is zeer beperkten zin. Beter dan de algemeene kultuurstand was de uitwendige positie van de Kerk op het einde van de 12de eeuw. Vooral was dit te danken aan de werkzaamheid der Cluniacensen. Door de onttrekking van de kloosters aan de rechtsmacht van de bisschoppen was de centralisatie in de Kerk belangrijk bevorderd. Maar van diepen invloed op het eigenlijk volksleven geen spoor. Met uitzondering van de Premonstratensen en dan nog hoofdzakelijk op het platte land, wijdden de kloosterorden zich niet aan de zielzorg. Toch was er behoefte aan ijverige zielzorgers, daar de geestelijkheid, ook na de hervorming van Cluny, verre van onberispelijk was. Maar de Paus stond bij het volk hooger aangeschreven dan ooit, en zoo weinig respekt als men toonde voor de seculiere geestelijkheid, zoo onaantastbaar was de persoon des Pausen. Van twijfelen aan de Kerk en hare goddelijke zending in protestantschen zin is in de dertiende eeuw geen sprake. Misschien had het mislukken der Kruistochten, de inmenging van de Kerk in allerlei kleine veeten en het telkens opluiken van kettersche bewegingen wel eenige matheid in het geloofsleven gebracht, maar dit alles mag niet den naam van godsdienstige scepsis dragen. Al het echt katholieke, de heiligen- en reliquieën-vereering niet uitgesloten, boven alles een uiterst sterk wondergeloof, doortintelt de geloofsovertuiging dier dagen. Er is geen sprake van scheiding tusschen religieus en kerkelijk leven. Met Joachim van Fiore moet men in de eerste helft dier eeuw nog niet aankomen; hij heeft op het ontstaan der bedelorden geen invloed gehad. Zeker was de armoede als ideaal van godsdienstig leven ouder dan Franciscus, maar haar karakter verandert toch merkbaar onder den invloed van den Poverello van Assisië.

Hefele staat beslist tegenover hen, die in Franciscus een voorlooper van het Protestantisme willen begroeten. Zijne begrippen „Evangelie", „Kerk", „Priesterschap" en „Sacrament" zijn uitsluitend katholiek en in het minst niet protestantsch. Hij is een man van zijn tijd met een overdreven aanleg tot ijdelheid, die, teleurgesteld, hem dreef naar de vlucht der wereld. Maar, wat hem eigenlijk van zijn tijdgenooten onderscheidt, is de intensiteit, waarmee hij de oude idealen van het Christendom wist te realiseeren en de nieuwe vormen, die hij er aan gaf. Wel was hij een asceet van echt bloed, maar toch dreef zijn ascese hem niet naar de woestijn. Over zijne eerste leerlingen is alleen dit op te merken, dat zij niets nieuws aan het ideaal van hun meester toevoegden. Staan de broeders Elias en Leo ook al als antipoden tegenover elkander, oorspronkelijks is er na het werk van Franciscus in geen van beiden. Het Franciscaansche ideaal op eene vrouwenorde toepassen, moest een onbegonnen werk zijn, daar het toch niet aanging, de Clarissen, evenals de Minderbroeders, tot bedelen rond te sturen.

Van geheel anderen aard is de geest van de orde der Predikheeren. De H. Dominicus, een geleerd man, stond daardoor alleen reeds vrij ver van Franciscus af, hij blijkt aanstonds de strijder voor de waarheid des geloofs, bevorderaar der kerkelijke wetenschap; hij geeft aan zijn instituut al ras diezelfde streving, datzelfde merk. Bovendien vreemdeling, had zijn orde aanvankelijk een ander bezwaar te overwinnen, juister een anderen steun te missen: de nationale populariteit. De ontvangst, die het volk den nieuwen orden bracht, was in het begin niet zeer vriendelijk, veranderde evenwel spoedig, toen de pauselijke bekrachtiging de bezwaren der gewetens uit den weg had geruimd. Zoo weinig is het waar, dat de dertiende eeuw rijp zou geweest zijn voor reformatie in buitenkerkelijken zin.

Het zou ons veel te ver voeren, op deze wijze het geheele boek van Hefele te analyseeren. Moge het volstaan, dat de S. vervolgens over het ontstaan der derde orden, den invloed der bedelmonniken en eindelijk over het groote „Alleluja", eene bekeeringsbeweging van het jaar 1233, niet door de nieuwe orden begonnen, maar wel met kracht door hen benut, en de Flagellantenbeweging van 1260 spreekt. Hij doet dit ongeveer op dezelfde wijze, die men uit de analyse van de drie eerste hoofdstukken heeft leeren kennen; hij brengt ongetwijfeld vele interessante bizonderheden, vooral nieuwe beschouwingen aan het licht.

En toch, als het er op aankomt, een oordeel te vellen over het geheele werk van Dr. Hefele, dan aarzel ik niet, het mislukt te noemen. De S. mist, wat zoo onontbeerlijk is voor elk middeleeuwsch historicus, maar vooral voor den geschiedschrijver, die zich bezig houdt met het zoo complexe geval van het ontstaan en den invloed van religieuze orden. Het ware inzicht in het streven en de bedoeling van het middeleeuwsch religieus leven, de eigenaardige menging van het menschelijke en goddelijke zijn hem geheel onbekend. Hij spreekt er over, alsof het financieele operaties of maatschappelijke toestanden zonder meer zijn. En daarmee wordt de S. eenzijdig en onjuist. Daarmee wordt hij ook nu en dan onbillijk. Den H. Franciscus of den H. Dominicus willen begrijpen, zonder hun bovennatuurlijk leven te kennen, is hetzelfde, als Newton of Keppler te willen verstaan buiten hun wetenschappelijk streven om. Bij ons hebben Moll en Acquoy zich ook uitsluitend op middeleeuwsch-godsdienstig terrein bewogen. Hefele kan bij hen ter school gaan, wat inzicht en waardeering van het middeleeuwsch Christendom betreft.

En als ware deze eene en kapitale ignorantie nog niet genoeg, er komt nog bij, dat Dr. H. de katholieke literatuur over dit bij uitstek katholiek tijdvak niet voldoende kent. Nergens vind ik de Franciscus-literatuur

Digitized by Google

der Franciscanen, nergens Heimbucher, nergens Mamachi, nergens Guiraud. Uit principieele geringschatting kan dit niet voortkomen, daar aan andere katholieke auteurs wel het woord wordt verleend. Maar als het dus onbekendheid is, welke waarde hebben dan de algemeene beschouwingen van een schrijver, die zijn heele stof niet overziet?

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat aan Salimbene wel wat veel geloof wordt gehecht.

Tullamore (*Ireland*). W. Mulder S. J.

Djami el Tévarikh, Histoire générale du monde par **Fadl Allah Rashid ed-din. Tarikh-i Moubarek-i Ghazani, Histoire des Mongols** éditée par **E. Blochet.** Tome II Contenant l'histoire des empereurs mongols successeurs de Tchinkkiz Khaghan. (Gibb Memorial series XVIII). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac & Co. 1911. (Pr. sh. 12).

De lange titel hierboven afgedrukt zegt met voldoende duidelijkheid wat wij in dit deel van de Gibb Memorialseries zullen vinden. Nadere toelichting ware overbodig, wanneer ik naar het eerste deel kon verwijzen, maar dit is onmogelijk, want het eerste deel zal eerst verschijnen na het derde deel. De reden voor deze oogenschijnlijk zonderlinge volgorde is door den uitgever, den Heer Blochet uiteengezet in zijne *Introduction à l'histoire des Mongols* (Gibb Memorial vol. XII), welk werk mij niet door de Redactie van dit Maandblad ter aankondiging is toegezonden en waarvan, voorzoover ik weet, evenmin door iemand anders hier melding is gemaakt. Daarom zal het gewenscht zijn thans op te merken dat de inhoud van het eerste deel van Blochet's werk reeds eenmaal is uitgegeven door den Russischen Oriëntalist Berezin, terwijl het vervolg van den perzischen tekst tot dusver alleen in handschrift bestond. Het scheen dien ten gevolge geboden eerst het nog onuitgegeven deel van den tekst bekend te maken, daar reeds sedert vele jaren de wensch was geuit dat eenmaal toch de hoofdbronnen voor de geschiedenis der Mongolen: het werk van Rashīd ed dīn en dat van Djowainī in handen der geleerden komen mochten. Gelukkig hebben Curatoren van het Gibb-fonds zich deze zaak aangetrokken en zijn zij er in geslaagd voor beide een bevoegd uitgever te vinden, en wel den Heer Blochet voor het werk van Rashīd ed-dīn.

De taak door Blochet op zich genomen is eene zeer moeilijke. De handschriften van het werk van Rashīd ed dīn laten veel te wenschen over en wijken onderling soms sterk van elkander af. Dat is des te onaangenamer, omdat de geschiedenis der Mongolen uit den aard der zaak wemelt van Mongoolsche eigennamen, waarvan de juiste vorm niet vast staat. In vele gevallen kan vergelijking der Chineesche berichten op het juiste spoor brengen, maar ieder die weet, hoe vreemde namen in het Chineesch voor den oningewijde geheel onherkenbaar worden, begrijpt dat slechts een ervaren Sinoloog daarvan het rechte gebruik kan maken. De uitgever van Rashīd ed-dīn moet dus niet alleen den Perzischen tekst verstaan, maar tegelijk Sinoloog zijn en de inheemsche Mongoolsche bronnen kunnen vergelijken. Daardoor verklaart zich dat een zoo belangrijk werk als dat van Rashīd ed-dīn zoo langen tijd op een uitgever heeft moeten wachten, want dergelijke veelomvattende geleerdheid vindt men zelden in één persoon vereenigd.

Hoe nu Blochet zich van zijn taak gekweten heeft kan hier niet in bijzonderheden nagegaan worden, want bij een zóó uitvoerigen tekst (617 bladzijden!) bewijzen enkele min gelukkige lezingen niets. Ook heeft hij tot dusver geen rekenschap gegeven van de door hem gebruikte Codices, zoodat het ook om die reden gewenscht schijnt met het uitspreken van een bepaald oordeel te wachten, totdat ook de twee overige deelen in het licht verschenen zijn. Maar al mocht later blijken dat met de voorhanden hulpmiddelen hier en daar nog wel iets meer te bereiken geweest ware, zooveel is zeker dat wij den Heer Blochet grooten dank verschuldigd zijn voor deze net uitgevoerde en met 16 afbeeldingen van hoogst interessante oorspronkelijke miniaturen versierde uitgave. Laat ons dus den wensch uitspreken dat dit tweede deel, dat de geschiedenis der Mongolen van af den dood van den wereldveroveraar Tchinkkiz Khān in het jaar 1229 tot op het jaar 1303 bevat, spoedig door de uitgave van de beide overige deelen compleet mag worden.

Daar het hier een tekst betreft van het grootste historische belang acht ik mij verplicht ten behoeve van de lezers van dit Maandblad hieraan nog een paar opmerkingen toe te voegen, betreffende het werk van Rashīd ed-dīn. Men zal namelijk uit den hierboven afgedrukten titel reeds bemerkt hebben, dat daarin eigenlijk de titels van twee werken voorkomen, namelijk die van eene wereldgeschiedenis en als onderdeel daarvan de geschiedenis der Mongolen. Alleen de laatste zal door Blochet worden bewerkt; voor de overige deelen van het groote werk zijn nog geen uitgevers gevonden. Wij mogen echter vertrouwen dat Curatoren van het Gibb-fonds alle pogingen in het werk zullen stellen om ook daarin te voorzien. Door de uitbreiding van het Mongoolsche wereldrijk werd natuurlijkerwijze ook de historische horizon verruimd, zoodat Rashīd ed-dīn de eerste Mohammedaansche auteur is, die de nationale overleveringen der Turken, de geschiedenis van Franken, Chineezen en Indiërs op grond van betrouwbare gegevens heeft te boek gesteld. Daardoor vinden wij ook in deze deelen vele belangrijke mededeelingen van geheel andere historische waarde, dan in de oudere Arabische kronieken.

Overigens kunnen wij ons hier niet inlaten met de kwestie welke verdienste den beroemden Mongoolschen vizier als historicus toekomt. Natuurlijk zal veel daarvan eigenlijk toekomen aan ondergeschikte personen, die Rashīd ed-dīn voor dit werk in dienst had. Maar daarbij doen zich allerlei vragen voor, welker beantwoording eene uitvoerige uiteenzetting zoude vereischen. De belangstellende kan daaromtrent inlichting vinden, behalve in de reeds genoemde *Introduction* van Blochet zelven en in de oudere biographie van Quatremère, in de hoogst leerzame kritiek van het eerstgenoemde werk, welke Prof. Barthold onlangs in de eerste Aflevering van het Russische Tijdschrift *Mir Islama* heeft geplaatst.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

W. J. Kühler, Het Socinianisme in Nederland. Leiden, Sijthoff. 1912. (Pr. *f* 3.50).

Wanneer men spreekt van het Socinianisme in ons land, is de vraag gewettigd: Wat bedoelt men daarmede, of een geloofsleer, zooals die b.v. is neergelegd

Digitized by Google

in den Rakowschen Catechismus, of een vrijere richting in de theologie, welke men thans misschien met de woorden modern of ongeloovig of paganist zou brandmerken? Voor beide is iets te zeggen. Ontegenzeggelijk hebben de Socinianen door hun *leer* hier te lande invloed gehad. Maar aan den anderen kant is het hun vrijzinnigheid geweest, welke hen hier in een slechten roep bracht, zoodat men in de zeventiende eeuw bijna geen erger scheldnaam voor een Protestant kende dan Sociniaan te zijn, tot dat er nog een erger ketterij bijkwam n.l. Spinosist. Zelfs een man, die met het Socinianisme als geloofsleer niets te maken had, Balthasar Bekker, heeft dat ondervonden. Door bijna heel de zeventiende eeuw vindt men in de Acta der Nederlandsche Synoden een artikel over het waken tegen de Socinianen. Dat men hier misschien onbewust hun vrijere richting meer dan bepaalde leerstukken op het oog had is niet uitgesloten. Wanneer ik op de kranige studie van Dr. Kühler een aanmerking zou willen maken is het deze, dat hij dit onderscheid niet genoeg in het oog gehouden heeft. Het is waar het is uiterst moeielijk die beide karaktertrekken van het Socinianisme scherp te onderscheiden. In het werk van Dr. Kühler zien wij dat ook. In de zeventiende eeuw kon men den invloed van het Socinianisme toetsen aan hier waar te nemen overeenstemming met den Rakowschen Catechismus, maar in de achttiende eeuw zijn wij reeds bij de Engelsche Deisten aangeland en hun invloed is toch moeielijk tot de Socinianen terug te brengen.

Gelijk het Protestantisme Antitrinitariers heeft gekend vóór Socinus, zoo bestond er reeds vroeg hier te lande een vrijere richting. Typisch acht ik daarom de eerste twee regels van Dr. Kühler's historische studie: „Het is merkwaardig dat, terwijl het Socinianisme uit Polen tot ons is gebracht, een der eersten die in genoemd land ongeloof aan de Drieëenheid heeft uitgesproken, een Nederlander is geweest." Dat teekent werkelijk de onderlinge verhouding. Er bestond hier een strooming, welke over het algemeen — men denke aan de Libertijnen — aan geloofsverschillen niet zoo veel waarde hechtte en daarom ook herhaaldelijk met de Confessie op slechten voet kwam te staan. Dat velen van deze gezindheid den invloed van het Socinianisme ondergaan kunnen hebben, zal ik niet tegenspreken, maar toch geloof ik ook dat men niet al te spoedig van invloed van het Socinianisme spreken moet. Ook zonder het Socinianisme zouden zij de dragers der vrijere denkbeelden gebleven zijn. Ook van de zeventiende eeuw geldt dat niet ieder, die iets met de Socinianen gemeen heeft, dit van hen of onder hun invloed behoeft te hebben overgenomen. Zoo juist is het citaat bij Dr. K. (blz. 157), ontleend aan Galenus of een zijner naaste geestverwanten: „Niemand kan waerlijk gezeid worden een Sociniaan te zijn, of hij moet het met Socinus in alles eens zijn. Zijn het alle Socinianen, die het met Socinus in zommige stukken eens zijn? Zo zijn het dan de Gereformeerde zelfs ook."

Dr. Kühler's boek geeft ons in elk geval een goed geschreven en van zeer veel degelijke studie getuigend overzicht van den invloed der als Sociniaansch geldende denkbeelden in ons land. Soms maakt het zelfs den indruk of hij zijn werk wel wat al te breed opgezet heeft. Dit geldt vooral van de uitvoerige behandeling der twisten onder de Doopsgezinden. Maar wij nemen dit voor lief om het vele goede dat ons geboden wordt. Hij schonk ons een werk dat voor de kerkgeschiedenis van ons land groote waarde heeft en een onmisbare aanvulling geeft voor de kennis der toestanden vooral in de zeventiende eeuw. Maar daarom moet mij een grief van het hart n.l. het gemis van een register van personen. Ik hoop dat Dr. K.'s boek veel zal worden gebruikt en nageslagen. Maar een gemis van zulk een register bij een boek, waarin zoovele personen voorkomen, maakt het naslaan zeer lastig.

Ten slotte een opmerking, die niet als aanmerking bedoeld is, maar gemaakt wordt omdat zij Dr. Kühler wellicht belang kan inboezemen. Op gezag van IJpey en Dermout, een zeer betrouwbare autoriteit, noemt hij (blz. 275) Jan van der Veen als auteur van den *Godsdienst zonder bijgeloof*! Wie die van der Veen geweest is moet ik erkennen niet te weten, evenmin als hoe de genoemde kerkhistorici aan die toekenning gekomen zijn. Maar dat zij onjuist is, geloof ik zeker. In 1760 heeft voor het Hof van Holland terecht gestaan een zekere Baroen, wegens het uitgeven van pamfletten. Uit de verhooren is gebleken dat schrijver van het genoemde vlugschrift was een zekere Pieter Bakker, een kousenkoopman en dilettant theoloog te Amsterdam. Door het Hof ingedaagd heeft hij zich „verwijderd". Over den zoo goed als onbekenden schrijver hoop ik elders nog wel eens iets mede te deelen.

Den Haag. W. P. C. Knuttel.

J. Aufhauser, Das Drachenwunder des heiligen Georg in der griechischen und lateinischen Überlieferung. (Byzant. Arch. V). Leipzig, Teubner. 1911. (Pr. M. 10, geb. M. 11.50).

Wij danken aan het Byzantinisches Archiv (Heft. 5, 1911) de uitgave van dit grondige werk, dat een eerbiedwekkende hoeveelheid bronnenstudie, vooral in de Athosbibliotheken, onderstelt. De verschillende texten der legende zijn zorgvuldig geschift naar hun onderscheidene typen. Ieder type is afgedrukt en van een volledig textcritisch materiaal voorzien. Bovendien vindt men er telkens inleidende studiën en text- of taalkundige aanmerkingen bij. De texten, in het litteraire Grieksch gesteld, omvatten: cap. I de gangbare text, cap. II een verkorte text, cap. III een aangevulde text, terwijl cap. IV de combinatie van de draaklegende met het martyrium brengt. Er volgen nog twee texten in vulgair Grieksch, verder een lange overgewerkte text, die uit de volkstaal in de kunsttaal is overgebracht, terwijl ten slotte in twee aanhangsels de strijd met den draak in de Grieksche volkspoëzie en in de Byzantijnsche kunst wordt behandeld. Met dezelfde grondigheid en uitvoerigheid heeft ook de Latijnsche overlevering haar deel gekregen, waarbij ten slotte ook de Latijnsche poëzie der middeleeuwen en de Westersche kunst nog enkele bladzijden erlangen. Ook in dit gedeelte blijkt de schrijver te beschikken over een zeer uitgebreide kennis van de omvangrijke litteratuur en bouwt hij zijne conclusies op de resultaten van een uitvoerig onderzoek van handschriften.

Deze conclusies, die de S., m.i., boven twijfel heeft

Digitized by Google

verheven, luiden: (1) de oudste ons bekende wonderverhalen kennen den strijd met den draak niet, (2) de legende van dezen strijd verschijnt eerst sedert de XIIe en XIIIe eeuw in geschriften of afbeeldingen. Het ontstaan dezer legende speurt de S. in het leven van andere heiligen b.v. St. Theodorus. Déze verhalen kunnen, hetzij met de Perseus-, hetzij met de Horus-mythe direct samenhangen. Dit is echter bij de eigenlijke legende van St. George uitgesloten door den tijd van haar ontstaan. Over den directen samenhang tusschen de analoge oudere legenden en de bovengenoemde mythen laat de S. zich terecht zeer voorzichtig uit: „Al de verschillende voorstellingen van een strijd met den draak, die men aantreft bij velerlei volkeren en godsdiensten, belichamen slechts de algemeen menschelijke gedachte: de bestrijding en overwinning van het kwade door het goede." Specifiek Oostersch is, volgens den S., de draakfiguur als vertegenwoordiger van het kwade, terwijl in de gestalte van George oorspronkelijk de Christenkrijgsman als geloofsheld gepersonifieerd is, die het kwade, in dit geval: het ongeloovig heidendom den kop indrukte. In de geredde koningsdochter ziet de S. het volk, dat buiten eigen schuld in het ongeloof bevangen is. De algemeene bekeering en kerkbouw, die het gevolg van hare bevrijding zijn, bevestigen deze allegorische opvatting, over wier schoonheid de S. misschien wel wat al te hoog denkt. Men vraagt zich, met allen eerbied voor den massalen arbeid, die hier is geleverd, ten slotte echter wèl af, of het onderwerp dit verdiende. Een meer litteraire behandeling ware wellicht juister geweest. De hagiographie is ongetwijfeld belangrijk en op haar terrein is de drakendooder een zeer interessante figuur, maar.... sunt certi fines. In allen gevalle heeft Dr. Aufhauser nu een boekdeel geleverd, dat in volledigheid en grondigheid methodisch niets te wenschen overlaat en dat, alleen reeds wegens de verzamelde stof, door hagiografen (en passim ook door de Neograeci) niet voorbijgezien mag worden.

Leiden. J. de Zwaan.

Ch. de Coster, La légende et les aventures héroïques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs. Bruxelles, Paul Lacomblez. 1912. (Pr. fr. 3.50).

Het hoofdwerk van den Belgischen schrijver Charles de Coster schijnt in den laatsten tijd weer meer de aandacht te trekken: voor een paar jaren zagen twee Duitsche vertalingen ongeveer tegelijkertijd het licht, naar aanleiding waarvan hier en daar zeer geestdriftige besprekingen verschenen, en nu mag men zich over deze nieuwe uitgave van het oorspronkelijke verheugen. De eerste druk van het boek is van het jaar 1867, terwijl een Vlaamsche vertaling in 1896 werd uitgegeven. — Met het eigenlijke volksboek van Uilenspiegel heeft deze roman betrekkelijk weinig te maken, alleen een twintigtal hoofdstukken daaruit heeft de schrijver naar een Vlaamsche uitgave, min of meer gewijzigd, in zijn eerste boek opgenomen (Vgl. hierover alsmede over invloed van andere werken op De Coster's roman een artikel van P. Hamelius „La genèse de l'Ulenspiegel de Charles de Coster" in *La Belgique artistique et littéraire*, XII, 1908, p. 158 vv.). De held van het verhaal wordt te Damme geboren en kan gelden als de verpersoonlijking van het Vlaamsche volk („la bible des Flandres" wordt het boek door Camille Lemonnier genoemd, z. *La Revue* 15 nov. 1904, p. 193) in den opstand tegen Spanje, die in de volgende boeken wordt geteekend (vgl. Busken Huet's beoordeeling hiervan, *Litt. Fant.* XVIII, p. 136). — Als voorrede is aan deze uitgave toegevoegd de redevoering, door C. Lemonnier gehouden bij de onthulling van het gedenkteeken voor De Coster te Elsene (Ixelles) in 1894. — Het boek is met een wel wat kleine letter gedrukt, maar anders was het zeker wel niet mogelijk een werk van een dergelijken omvang (zelfs in dezen druk nog ruim 400 bladz.) voor een zoo geringen prijs te leveren. Moge ook deze nieuwe uitgave er toe bijdragen, de belangstelling in De Coster's merkwaardig werk te verhoogen, die het in ruime mate verdient.

Amsterdam. A. Borgeld.

G. Galland, Hohenzollern und Oranien. Neue Beitr. zur Geschichte der niederländischen Beziehungen im 17 und 18 Jahrhundert, und Anderes (Stud. z. deutschen Kunstgeschichte, Heft 144). Strassburg, J. H. W. Heitz. 1911. (Pr. M. 8).

Dikwijls denk ik: het is toch jammer, dat er niet een college bestaat, waaraan iedere schrijver zijn artikelen heeft in te zenden, om te vernemen, in welk tijdschrift deze geplaatst of op welke wijze ze anders gepubliceerd zullen worden. Dit dacht ik ook voortdurend, toen ik dit boek van prof. Galland doorlas. De titel, die als vlag de lading moet dekken, is buitendien niet juist gekozen, want slechts enkele artikelen, van de tien op zijn hoogst twee, rechtvaardigen dien, alleen artikel II en artikel IV.

Het eerste (Aeltere Oranierstatuen in der Mark Brandenburg) zou uitnemend op zijn plaats geweest zijn in de statige reeks kwartijnen, die het *Hohenzollern-Jahrbuch* tot een Fundgrube eerste klas maken. De op zich zelf interessante inhoud van dit artikel mist noode de illustraties, die in het *Hohenzollern-Jahrbuch* met kwistige hand verstrekt worden. Het handelt over oude standbeelden der Oranjes door François Dieussart — zoo wordt zijn naam wel het best geschreven — die de Groote Keurvorst in de „Marmorsaal" van het Stadtschloss te Potsdam heeft laten zetten. Vermoedelijk zijn het de beelden, die Frederik Hendrik in 1646 heeft laten maken (zie *Kunstkronijk* 1860, p. 39) en die bij de verdeeling van diens erfenis van Louise Henriëtte toegevallen zijn. Een tweede reeks van acht, helaas zeer geruïneerde marmeren borstbeelden is opgesteld in het park van Sanssouci. Hiervan zijn vier wel zoo goed als zeker de vier „Prinzen von Oranien", die de Groote Keurvorst in 1652 van Johan Maurits gekocht heeft. Maar nu kan prof. Galland een van die vier, getooid met het Gulden Vlies, niet thuis brengen, en hij oppert de mogelijkheid, dat er een vergissing in de benaming schuilt en dat paltsgraaf Philips Willem de afgebeelde is. Dit lijkt mij hoogst onwaarschijnlijk. Of het is Willem I, die zeer wel met dat ordeteeken kan zijn voorgesteld, òf het is diens oudste zoon Philips Willem. Een afbeelding zou de vraag opgelost hebben. Ook als werk van François Dieussart, die door Hautbois aan Huygens aanbevolen is, en een tijd lang zeer in

Digitized by Google

de gunst van het Haagsche hof gestaan heeft, zouden afbeeldingen zeer gewenscht zijn. Waarom die niet gegeven zijn? Omdat een verkeerde wijze van publicatie gekozen is.

Ook artikel IV over Pieter Jacobsz. Roman is voor ons niet zonder belang, daar het handelt over het werk der beide Romans: Jacob, den vader, den bouwmeester o. a. van het Loo, en Pieter, den zoon. Het heeft mij bevreemd, dat prof. Galland, die anders toch een zoo enorme belezenheid toont, als een nieuwtje meedeelt, dat het Oude Hof in den Haag wel van Jacob van Campen zijn zal, alsof Weissman dat niet al in 1902 in *Oud-Holland* verteld had. Pieter Roman was door koning Frederik I aangesteld tot „Intendant van Sijn Koninklijke Majesteit van Pruysen voor Sijn gebouwe in de Nederlanden". Door hem waren in 1711 bij den beeldhouwer Anthony Turck te Amsterdam 26 marmeren kolommen voor de nieuwe hofkapel in het Koninklijk Slot te Berlijn besteld; maar de nieuwe koning, Frederik Willem I, die heel wat zuiniger was dan zijn vader, bestelde dadelijk de leverantie af, waarmede Turck weer niet tevreden was. Nog 1717 had de man het hem verschuldigde geld niet gekregen.

Noch met Hohenzollern noch met Oranien iets te maken heeft het derde artikel, dat evenwel voor ons bijzonder belangrijk is en het bewijs bevat, dat het fraaie grafmonument van den veldmaarschalk Otto Christoph von Sparr (overleden 1665) in de Marienkirche te Berlijn het werk is van Artus Quellinus, die omstreeks 1660 aan het monument begonnen is.

Nog bevat de bundel twee opstellen, die wel even vermeld dienen te worden. In „Johan Gregor Memhardt und die holländisch-preusischen Kriegsingenieure aus der Jugendzeit der Grossen Kurfürsten von Brandenburg" maken we kennis met tal van Hollanders, die als vestingbouwkundigen een groote rol in Brandenburg en Pruisen gespeeld hebben, zooals Nicolaes de Kemp, Hidde Hoerenken, Like de Graaf, Johan Cornelisz. van Doesborch, Gerard van Belcum en Haye Steffens.

En eindelijk is vrij veel materiaal tezamen gebracht over Cornelis Ryckwaert, die in Duitschland het eerst optreedt, als hij in 1660 werkzaam is bij den bouw van het ordenskasteel Sonnenburg. Daarna werd hem in 1667 de bevestiging van Küstrin toevertrouwd. In 1670 restaureerde hij het slot te Schwedt en omstreeks 1680 trad hij in dienst van den hertog van Anhalt-Dessau, voor wien hij het slot en de Luthersche kerk te Zerbst, het slot te Oranienbaum en de Elbebrug bij Dessau bouwde. Toen hij 9 Nov. 1693 stierf, was hij bezig met de haven van Rügenwalde.

Ten slotte meen ik niet onvermeld te moeten laten, dat prof. Galland op S. 62/63 klaagt over „das so schwer zugängliche oranische Hausarchiv im Haag".

Amsterdam. E. W. Moes †.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering van de Letterkundige Afdeeling, gehouden den 11den November l.l. deed, nadat de heer Kuiper verslag had uitgebracht omtrent het Internationale Archaeologische Congres te Rome, waar hij de Akademie had vertegenwoordigd, de heer Hesseling eene mededeeling getiteld: ***Euripides' Alcestis en de volkspoëzie*** van den volgenden inhoud.

Een volkslied, voor enkele jaren opgeteekend uit den mond der Grieksche bevolking van de Zuidkust der Zwarte Zee, in de omgeving van Trebizonde, vertoont sprekende gelijkenis met den inhoud van Euripides' Alcestis. In beide gevallen weet een tusschenpersoon (Apollo, St. Joris) van hoogere macht te verkrijgen dat iemand van den hem dreigenden dood verlost kan worden, indien een ander bereid is in zijn plaats te sterven; de ouders weigeren, zonder eenig mededoogen te toonen, dit offer te brengen, maar de vrouw van den held verklaart zich aanstonds bereid. Het volkslied kan geen herinnering zijn aan de Grieksche tragedie; dat blijkt o. a. hieruit, dat van de bijzonderheden waarin het van het treurspel verschilt, er stellig één op een oudere voorstelling berust dan die van Euripides' Alcestis, en een andere in elk geval parallellen heeft in een zeer oud verleden. Wij hebben dus naast de meer geleerde, schriftelijke overlevering der Alcestis-sage thans tot onze beschikking een onafhankelijke, mondelinge en populaire overlevering. Dit samentreffen leidt er toe de verschillende verklaringen die men van de sage gegeven heeft aan die dubbele overlevering te toetsen. Nadat men achtereenvolgens in het verhaal een symbolische voorstelling, een zonne- en een maanmythe gezien had, is men tegenwoordig zoo goed als algemeen van oordeel dat de echtgenoot, die door Alcestis in het leven werd gehouden, oorspronkelijk Hadès was. Deze ook door von Wilamowitz voorgestane hypothese heeft tot punt van uitgang de verklaring van den naam — een zeer bedriegelijke, maar veel gevolgde methode — en verdient niet het geloof dat zij heeft gevonden, daar zij het eigenlijke motief van de sage onverklaard laat en bij het beschouwen van den naam zeer willekeurig te werk gaat. De ethnologische verklaring is hier de beste. Het over de geheele aarde verspreide geloof, dat bij het sterven plaatsvervanging mogelijk is, waarvan de spreker allerlei voorbeelden aanvoerde, heeft aanleiding gegeven tot het verhaal dat, in bijzonderheden gewijzigd, in den loop der tijden en in verschillende omgeving op heldenfiguren van zeer onderscheiden aard is toegepast.

Deze mededeeling gaf tot eene levendige gedachtenwisseling met den spreker aanleiding, waaraan de heeren Van Leeuwen, Speyer, Vürtheim, Kuiper, Boer en de voorzitter, de heer Chantepie de la Saussaye deelnamen.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 8 Nov. j.l. gehouden besprak Dr. G. Kalff den bundel ***Verspreide Novellen en Geschriften*** van mevr. Bosboom-Toussaint. Het boek bevat maar een drietal stukken die den naam novelle ten volle verdienen, nl. „Het blijspel van de Markiezin De Caumartin", „De Opera-Zanger" en „De Onbekende". Spr. schetste enkele omtrekken der auteurs-persoonlijkheid van de schrijfster, zooals die zich in deze novellen en elders in den bundel toont, en wees daarbij op eenige romantische elementen b.v. het individu in strijd met de maatschappij; verder ging hij na techniek, taal en stijl van deze novellen en andere stukken in den bundel, welke nogal eens wat te wenschen overlaten. Voorts vinden wij hier een aantal novellistische schetsen met bepaalde strekking, zooals „Kia-Shing", „De Voltairiaan", „De wijde wereld in"; bijschriften bij gravures in christelijke jaarboekjes, zooals „De Wijzen uit het Oosten" en „Ballingschap"; ook eenige historische beschouwingen, zooals: „Een doorluchtige val" (die van het huis Orleans in 1848), „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap"; verder een herdruk der Inleiding voor den 3den druk van „De Delftsche Wonderdokter", die, behalve een ontboezeming over Groen van Prinsterer, eenige raadgevingen aan het nederlandsche volk bevat; en een paar stukken van per-

Digitized by Google

soonlijken aard: een Gids-artikel naar aanleiding van het jubileum van Beets en de aanvang eener autobiografie. Daarna gaf spr. een uiteenzetting van hetgeen, naar zijn meening, als 't belangrijkst in deze stukken voorkomt. Tot den meerderen roem van B.-T. als schrijfster, zegt spr., zal deze bundel niet veel bijdragen; doch voor een betere kennis van haar en haar werk levert hij belangrijk materiaal, dat een toekomstig biograaf van dienst zal zijn. Er is dus alle reden, om, behalve mevr. Bosboom-Toussaint, ook Dr. J. Dyserinck, wegens deze publicatie, dankbaar te herdenken.

Dr. J. Verdam deelde daarna het een en ander mede over *Het Volksboek van Christoffel Wagenaar*, den vernederlandschten naam van Wagner, den bediende van Faust, dat vanwege de Maatschappij der Nederl. Letterkunde in de serie Volksboeken zal worden uitgegeven door Dr. Joseph Fritz te Weenen, onder toezicht der Taalkundige Commissie. Spr. handelde over den inhoud, die voor een goed deel bestaat uit verhalen van tooverijen en tooverkunsten, doch ook beschrijvingen van verschillende deelen der wereld, vooral van de Nieuwe Wereld bevat, gaf een proeve uit het werk, en besprak ten slotte hetgeen er voor de taal belangrijks uit te leeren valt.

Sedert de laatste bespreking van Noreen's monumentaal werk *Vårt Språk* zijn elf nieuwe afleveringen verschenen: I, 5, waarmee het eerste deel, de algemeene inleiding en de phonetica, ten einde is; II, 1—4, d. i. het geheele tweede deel, de beschrijvende klankleer; III, 2, voortzetting van de historische klankleer; V, 3—6, voortzetting en slot van de leer der beteekenissen, door den schrijver in afwijking van een ouder gebruik 'semologie' genoemd; VII, 1, begin der vormleer. Ik moet er mij ditmaal toe bepalen, op het werk, dat in ieder geval van een veel omvattenden en origineelen geest getuigt, opmerkzaam te maken. R. C. B.

Van Lempertz Buchhandlung und Antiquariat (P. Hanstein u. S.) te Köln a/Rh. ontvingen wij een fraai uitgevoerden catalogus der verkooping te Keulen op 11—13 Dec. 1912 eener prachtige verzameling houtsculpturen, meubels en voorwerpen van kunstnijverheid, ook enkele schilderijen op glas en doek. De catalogus bevat een aantal reproducties van het te koop gebodene, dat van 8—10 Dec. te bezichtigen is in de Witte Zaal der Bürgergesellschaft, waar ook de verkooping wordt gehouden.

Nederlandsche Lectorenvereeniging.

In den loop van dezen zomer is naar de Nieuwe Rotterd. Courant reeds mededeelde te Leiden een vereeniging tot stand gekomen van de lectoren der universiteit aldaar, welke in de eerste plaats beoogt de behartiging van de belangen van het door hen gegeven onderwijs. Terwijl deze vereeniging, ook in vriendschappelijke bijeenkomsten met privaatdocenten, conservatoren en observatoren aan genoemde universiteit verbonden dit doel nastreeft, heeft zij gemeend, dat er door samenwerking met de lectoren aan de universiteiten te Amsterdam, Groningen en Utrecht en aan de Technische Hoogeschool te Delft, wellicht meer eenheid kan gebracht worden in de plichten, die aan het ambt door wet en gebruik zijn toegekend en die zelfs aan eenzelfde universiteit nog uiteen kunnen loopen.

De op 3 November te Utrecht gehouden vergadering, waar het meerendeel der lectoren van de vijf hoogescholen bijeen was gekomen, diende tot stichting eener Nederlandsche Lectorenvereeniging.

In de toespraak, waarmede de voorzitter der Leidsche Lectorenvereeniging hen, die aan den oproep dier vereeniging gevolg hadden gegeven, welkom heette, wees hij o. a. op de weinige artikelen in de Hooger Onderwijs-Wet, die op het lectoraat betrekking hebben, n. l. de artt. 47, 54, 60, 94, 96, 101 en 107. De eerste drie handelen over de lectoren aan de drie Rijksuniversiteiten. Naar hij meent, volgt uit art. 71, dat aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam het lectoraat met dat aan de Rijksuniversiteiten overeenkomt.

Volgens genoemde artt. worden de lectoren, evenals de daarin genoemde buitengewone hoogleeraren, door de Koningin benoemd, nadat de Curatoren en de betrokkene Faculteit der universiteit respectievelijk de Curatoren, de Rector-Magnificus, de Assessoren en de betrokken Afdeeling der Technische Hoogeschool zijn gehoord. Zij genieten een jaarwedde uit 's Rijks kas, waarvan het bedrag, evenmin als dat van het salaris der buitengewone hoogleeraren, in de Wet wordt aangegeven. Nog wordt in genoemde artt. een en ander vermeld over eventueel te verleenen ontslag, over het recht alle lessen aan de Hoogeschool bij te wonen en over het gedurende enkele uren toegang verleenen tot hun lessen ook aan niet ingeschrevenen. Ten slotte is, evenals voor gewone en buitengewone hoogleeraren, voorzien in schorsing en ontslag bij plichtsverzuim en wangedrag. Wil men de bedoeling leeren kennen, welke den wetgever bij de instelling van het lectoraat beheerschte, dan dient men op te slaan I. de Memorie van beantwoording van het verslag der Commissie van rapporteurs in de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 7 Juli 1874, met gewijzigd ontwerp (zie Bijlage Handelingen 1874—75, No. 30. 1 blz. 4 en 8; 6 blz. 57 art. 50) en II. de beraadslagingen (zie Handelingen 1875—76, blz. 1217) waarin o. a. de discussie voorkomt van Minister Heemskerk met het lid der Tweede Kamer, Prof. Jonckbloet. Uit deze gegevens blijkt alleen, dat het lectoraat werd ingesteld, toen het buitengewoon hoogleeraarschap in het wetsontwerp verviel, en in de Staten-Generaal de wenschelijkheid werd betoogd, om naast de gewone-hoogleeraren, voor het geven van Hooger-Onderwijs nog andere personen te kunnen aanstellen, die vast met de universiteit verbonden zijn. Alhoewel men destijds den titel van „Lector" geen gelukkige keuze achtte, werd deze, bij gebrek aan beter, toch op voorstel van de commissie van Rapporteurs opnieuw ingevoerd. Zooals bekend is, werd het buitengewoon-hoogleeraarschap weinige jaren geleden weder in het leven geroepen, waarbij het lectoraat onveranderd bleef bestaan.

In bovengenoemde vergadering werd een voorloopig bestuur gekozen (voorzitter Dr. J. H. P. van Kerckhoff, lector in de Huid- en Geslachtsziekten, secretaris W. C. de Graaff, lector in de Pharmacographie en Galenische Pharmacie, beiden te Leiden) en een commissie van enquete benoemd, die zooveel mogelijk gegevens zal verzamelen, betrekking hebbende op de instelling van het lectorsambt, op de positie door de verschillende lectoren hier te lande ingenomen en op den toestand van overeenkomstige personen aan de buitenlandsche universiteiten. Waar door de lectoren in vele gevallen colleges worden gegeven, die voor hun benoeming aan hoogleeraren waren opgedragen, of die aan andere universiteiten hier te lande aan hoogleeraren zijn toevertrouwd, acht de vereeniging het noodzakelijk, dat het onderwijs van hare leden zooveel mogelijk tot zijn recht komt. Ook dit acht zij in het belang van den bloei onzer universiteiten.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. & Belles-Lettres, 1912, Juin: E. Cavaignac, A propos d'une éd. récente de Xénophon. — Jalabert, Une inscr. inéd. de Béryte. — A. Merlin, Fouilles dans l'Ilot de l'Amiral à Carthage — H. de Castries, Le protocole des lettres des sultans du Maroc. — Scheil, L'armure au temps de Narâm Sim.

Juillet: L. Joulin, Les âges protohistoriques dans l'Europe barbare. — G. de Jerphanion, Les églises de Cappadoce. — G. Millet, Remarques sur l'iconographie des peintures cappadoc. — R. Basset, Note sur la mission de M. Boulifa en haute Kabylie. — A. Merlin, Découvertes à Thuburbo Majus.

Digitized by Google

Journal des Savants, 1912, Oct.: G. Perrot, Les restaurations des architectes pensionnaires de l'Acad. de France à Rome et le palais de Dioclétien à Spalato, I — M. Dieulafoy, Les arts en Perse, II (fin). — H. Saladin, Le phare d'Alexandrie. — Variétés. — Nouvelles et Correspondance (Le congres internat. d'hist. des religions de Leyde).

Abhand. d. Kön. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil. u. hist. Kl., XXVI, 3: H. Kehrer, Die got. Wandmalereien in der Kaiser-Pfalz zu Forchheim.

XXVII, 1-2: H. Grauert, Magister Heinrich der Poet in Würzburg u. d. röm. Kurie.

Sitzungsber. d. Kön. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil. u. hist. Kl., 1912, 2: F. L. Baumann, Die Benedikt. Urkunden bis 1270. — 3: K. Meiser, Über den Charidemos des Dion von Prusa. — 4: H. Prutz, Pius II. Rüstungen zum Türkenkrieg u. d. Soc. Jezu des Flandrers Gerhard des Champs 1459-66. — 5: P. Wolters, Äginetische Beitr., I-III.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLV, I: G. Neckel, Zu den germ. Negationen. — W. Schulze, Lat. *nota*. — A. Brückner, Über Etymologien u. Etymologisiren. — Dez., Slav. *jasda* u. Verwandtes. — W. Schulze, Lat. *fremo* u. *līmus*. — A. Fick, ἰφίλης. — F. Bechtel, Parerga 32-34. — A. Deissmann, *Non post multos dies*. — F. A. Wood, Etym. Miszellen. — W. Prellwitz, Lat. *sūgillare*. — J. Pokorny, Cymr. *cawr*, Ir. *c(a)ur*, *cór*. — Dez., Altir. *túare*. — Dez., Beitr. z. ir. Gramm. — E. Fehrle, Vesta. — P. Diels, Zur spontanen Nasalierung der deutschen Dialekte. — W. Prellwitz, Lat. *inānis*. — J. Charpentier, Zu den ind. Glossen bei Hesychios. — W. Schulze, Ai. *ṣṭhīv*. — Dez., Gr. τυτώ. — Dez., Lit. *szèszkas*.

2: F. Solmsen, Wieder einmal Καιδαύλας. — A. Torp, Ein etrusk. Wort. — E. W. Fay, Compos. or Suffixation, I-II. — Dez., Vedic *Mātarí-śvan* = „materiae-puer". — W. Prellwitz, Lat. *horreum*. — A. Zimmermann, Das Suffix *-ercus* im Lat. — W. Schulze, Δωριεὺς Δωριμάχου. — Dez., Gr. κραάρα. — J. Pokorny, Altir. *ass(a)e* u. d. Präp. *er-*, *ir-*. — W. Schulze, Ai. *kākaḥ*. — F. Bechtel, Eretr. Namen. — W. Prellwitz, Zu idg. *ap(e)lo-* „Kraft, Hülfe". — E. Fraenkel, Z. Gesch. d. Verbalnomina auf -σιος -σία. — Dez., πανοικεί. — M. Niedermann, Semantica. — W. Schulze, Osk. *amfret*. — K. Meister, *Genetrix, monitrix* u. Verwandtes. — W. Schulze, Osk. *deiuatud* u. lat. *dīves*. — Dez., Gr. σφηνόπους. — Dez., Lit. *kā* und poln. *co*. — Dez., Nachtrag.

Philologus, Supplementb. XII, Doppel-Heft 2: W. A. Baehrens, Beitr. z. Lat. Syntax.

LXXI, 3: W. A. Oldfather, Die Ausgrabungen zu Lokroi. P. Corssen, Die Sprengung des pythagor. Bundes. — R. Mollweide, Zu Homer und Aristarch. — J. Mesk, Senecas Apocolocynthosis u. Hercules furens. — R. Asmus, Zur Kritik u. Erkl. v. Julian. Ep. 59 ed. Hertl. — E. Drerup, Eine alte Blattversetzung bei Alexander Numeniu. — W. Capelle, Μετεωρολογια, I.

Le Musée belge, XVI, 4: R. Nihard, Le problème des Bacchantes d'Euripide.

Mitt. d. Kais. Deutschen Archäol. Inst., Athen. Abt., XXXVII, 2: F. Drexel, Der Perieget Heliodor. — G. Rodenwaldt, Votivpinax aus Mykenai. — Dez., Pan am Ilissos. — M. Bieber, Drei attische Statuen des V. Jahrh. — L. Deubner, Πλοιαφέσια. — Th. Sauciuc, Ein Hadriansbrief und das Hadriansgymnasium in Athen. — Dez., Zu IG. II 5, 85b. — Στ. Ν. Δραγούμης, Epinetron und Webstuhl. — M. Schede, Mitteilungen aus Samos. — Fr. W. v. Bissing, Delphischer Brief. — G. P. Oikonomos, Aus dem Dipylon.

Atene e Roma, 1912, Luglio-Agosto: A. Gandiglio, La poesia latina di Giov. Pascoli. — N. Terzaghi, Note di letteratura Omerica. — E. Zilliacus, L'epigramma sepolcrale greco. — Notizie.

Eranos, XI, 3-4: V. C. Lindström, Plautina, I. — C. Thulin, Kritisches zu Iulius Frontinus. — E. Wallstedt, Spicilegium Plautinum, III. — G. Rudberg, Zu den Sendschreiben der Joh.-Apocalypse. — E. Nachmanson, Zu den Motivformeln der griech. Ehreninschriften. — G. Rudberg, Eine jurist.-philol. Abhandlung. — H. Sjögren, Tulliana, II. — E. Nachmanson, Epigraph.-gramm. Bemerkungen. — E. Löfstedt, Zu Plautus. — Miscellanea.

XII, 1-4: V. Lundström, Ciceros öfversättning af Xenophons Oikonomikos. — G. Rudberg, Adnotationes in quosdam codices Moerbekenses. — E. Löfstedt, Die Bembinusscholien und Donatus. — V. Lundström, Bidrag till Roms topografi I-III. — F. Gustafsson, De Epitome Thesauri latini. — H. Sjögren, Note on Horace, Sat. II: 2,122. — M. P. Nilsson, Den ekonomiska grundvalen för Augustus' principat. — J. Bergman, Emendationes Prudentianae. — H. Ahlquist, Kritisches zur Mulomedicina Chironis. — V. Lundström, Ett „persiskt"-grekiskt medico-botaniskt lexikon-fragment. — S. Linde, Ad Platonem et Ciceronem adnotationes. — E. Nachmanson, Syntaktische Beitr. — H. Armini, De tribus sepulcralibus militum Romanorum inscriptionibus. — L. Kjellberg, Die Giganten bei Homer. — Miscellanea.

Hermes, XLVII, 4: M. Holleaux, *Ardys et Mithridates*. — K. Reinhardt, Hekataios von Abdera und Demokrit. — W. Capelle, Das Proömium der Meteorologie. — C. Robert, Aphorist. Bemerkungen zu Sophokles' Ἰχνευταί — O. Viedebantt, Metrologische Beitr, II. — Miscellen.

Revue archéol., 1912, Juillet-Août: J. de Morgan, Etude sur la décadence de l'écrit. grecque dans l'empire perse sous la dyn. des Arsacides. — W. Deonna, Bronzes du musée de Genève. — Ch. Picard, La porte de Zeus à Thasos. — F. de Mély, Les primitifs et leurs signatures. — Ch. Dugas, Vases „cyrénéens" du musée de Tarente. — L. Séchan, Léda et le Cygne. Etude sur un vase plast. inéd. du musée du Louvre. — Th. Schmidt, La „renaissance" de la peinture byzantine au XIVe s. — R. de Launay, Le temple hypèthre (suite). — Nouv. archéol. et Corresp.

Neue Jahrb. f. d. klass. Altert., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXIX-XXX, 9: J. Geffcken, Antike Kulturkämpfe. — B. Laum, Die Entwicklung d. griech. Metopenbilder. — R. M. Meyer, Kritische Poetik.

In het paedagog. ged.: K. Krott, Carl Hilty. — F. Adami, Das Gymnasium u. d. staatsbürgerliche Erziehung. — P. Cauer, Weiteres z. Frage des Präparierens.

Rev. de l'Instr. publ. en Belgique, LV, 1-2: E. Boisacq, Etudes étymologiques. — J. de Decker, Ad Sen. Rhet. Suas. II, 10. — R. Ledoux, A propos des Chartes de Saint-Omer de 1127 et de 1128. — J. Feller, Les Jongleurs. — J. Lhoneux, Le Roman anglais d'aujourd'hui.

3-4: J. Remy, Un nouveau manuscrit d'une lettre de Proclus de Constantinople. — G. Cahnter, A propos des vers 691-699 des Choéphores. — J. de Decker, Juvénal, sat. I, vs. 81-86. — A. Hansay, Note crit. pour servir à l'histoire de la liberté et de la propriété dans nos contrées au moyen-âge. — F. Cumont, Les grandes universités américaines. — J. Hardy, Notes sur „Le Semeur" de V. Hugo.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIII, 8-9: K. Prinz. Die zeitlichen Indizien in den Astronomica des Manilius. — F. Redl, Kaiser Maximilian I. von Habsburg in seinen Bezieh. z. Dichtkunst, Wissenschaft u. Kunst. — Miszellen,

---

Romania, XLI, 3: J. Anglade, *Nostradamica*: I. Encore le Moine des Iles d'Or. — J. Bédier, De l'autorité du manuscrit d'Oxford pour l'établissement du texte de la

Digitized by Google

Chanson de Roland. — G. Cohen, La scène de l'aveugle et de son valet dans le théâtre français du moyen âge. — G. de Gregorio, Note etimologiche italiane. — A. Thomas, Guillaume de Machant et l'*Ovide Moralisé.* — Mélanges. — Comptes rendus.

Arch. f. d. Stud. d. neueren Sprachen u. Liter., CXXVIII, 1-2: A. Ludwig, Von Zeit u. Raum. — A. Andrae, Parallelen zu F. Reuters 'Läuschen' und 'Olle Kamellen'. — B. Neuendorff, Das Gedicht auf den Tod Eadweards des Märtyrers, 979, u. einige verw. Ged. — M. Förster, Beitr. z. mittelalt. Volkskunde, VI. — C. Brown, The „Pride of life" and the „Twelve abuses". — F. Miller, The Glenriddell ballad ms. — Ch. Fally, Stilistique et linguistique genérale. — K. v. Essmayer, Ein neuer Gedanke zur Lehre von der lat. und roman. Synkope. — A. François, Le Dictionn. de l'Acad. franç. et les diverses formules du purisme. — M. J. Wolff, Die Theorie der italien. Tragödie im 16. Jahrh. — Kleinere Mitteilungen.

3-4: C. E. Speyer, Zur Entstehungsgeschichte von Conrad Ferdinand Meyers 'Richterin'. — M. Förster, Beitr. zur mittelalterl. Volkskunde, VII. — A. Gabrielson, Guischart de Beauliu's debt to religious learning and literature in England. — P. Wohlfeil, Fünf bisher unveröffentlichte Briefe Grimms an Friedrich den Grossen. — M. J. Wolff, Die Theorie der italien. Tragödie im 16. Jahrh. (vervolg). — Kleinere Mitteilungen.

Bulletin Oudheidk. Bond, V, 5: Pit, Aanwinsten Ned. Museum. — Van der Kellen, Een onbekend portret van prins Willem II. — S. Muller Fz., Familieportret van de Ruyter. — Hofstede de Groot, Nederl. Schilderkunst. — Van Gelder, Holl. monumenten buiten Europa.

Historische Zeitschrift, CIX, 3: Delbrück, Die Schlacht bei Cannä. — Marx, Einige Randglossen zum 12. und 13. Juli 1870.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., Schuiling, De Nederl. vluchtheuvels. — Niermeyer, Mollen en barrièreriffen. — Van Eerde, De Rindjani. — Te Lintum, Historische geographie. — Mededeelingen.

Gids, 1912, Nov.: Speyer, Zielsverhuizing en Karma in het Indisch volksgeloof. — Joh. Naber, Veluanus herdacht. — Tutein Nolthenius, Menschen-plankton. — Aanteekeningen en opmerkingen (Baco — Shakespeare. Wat een Amsterdammer in 1837 niet zeggen mocht).

Tijdspiegel, 1912, Nov.: J. W. Muller, Over historische en literaire namaak.

Nieuwe Gids, 1912, Nov.: Vink, De toekomstige hoogeschool voor muziek. — Kleefstra, Tucht en tuchteloosheid.

Vragen des Tijds, 1912, Nov.: Kernkamp, Naar aanleiding van een hoogleeraarsbenoeming. — Tiesing, De sociale en economische ontwikkeling van Drenthe.

Vlaamsche Gids, 1912, Nov.-Dec.: Vercouillie, Het Tocharies. — Coopman, De jongste Tyl. — Vercouillie, Oude Versmaten in de Ned. poëzie. — Dez., Taalzuivering.

Indische Gids, 1912, Nov.: Wagenvoort, De Nederlanders aan de Koromandelkust.

Theol. Tijdschrift, XLVI, 6: Knappert, Studiën over het godsdienstig en zedelijk leven onzer vaderen, III. — P. J. Muller, Wijsbegeerte of religie? — Sanders, Jubeljaar en Schemittahjaar.

Studiën, LXXVIII, 4: J. v. d. Tillaart, Kracht en verplichting der Burgerlijke Wetten in zake van rechtvaardigheid tusschen de burgers onderling. — A. J. Mulder, Aantal en grootte der molekulen. — J. Hensen, J.-J. Rousseau en zijn oeuvre, IV. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Het Boek, 15 Oct.: Burger, Gerrit van Rijn. — Nijhoff, Nederlandsche bibliographie 1500-1540. — Burger, Hollandsche wereldkaart uit de eerste helft 16de eeuw. — Evers, Letterkundige werkzaamheid van mevr. Bosboom-Toussaint.

Tijdschr. voor boek- en bibliotheekwezen, IX, 4: Burger, De boekverkoopers Commelin. — Willems, De boekeninventaris van het klooster der Rijke-Claren te Gent 1508.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, XII Paneg. lat.: D.Ltztg. 1912, n°. 47 (Hosius).
Beekman, Geschiedk. Atlas: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 1-2 (Obreen).
Van den Bergh v. Eysinga, Rad. Views etc.: The Athenaeum 1912, Nov. 2.
Van Blankenstein, Lange Vokale: Indogerm. Forsch. XXX, Anz.
Brugmans, Opkomst en bloei van Amsterdam: Arch. belges 1912, n°. 9 (v. Kalken).
Bussemaker, Archives IV, 3: Arch. belges 1912, n°. 9 (Verhaegen).
Enk, Ad Propertii Carm.: Wochenschr. f. klass. Philol. 1912, n°. 40 (O. Güthling).
Fruin, Leenreg. v. Bew.-Schelde: Arch. belges 1912, n°. 9 (Nelis).
Hesseling, Le Roman de Digénis Akritas: Wochenschr. f. klass. Philol. 1912, n°. 47 (Wartenberg).
Holwerda, Nederl. vroegste gesch.: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 3-4 (Obreen).
Jantzen, Niederl. Malerei im 17. Jahrh.: Rev. Critique 1912, n°. 44 (de Curzon).
Van Kalken, Hist. d. Pays-Bas et de la révol. belge: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 1-2 (v. d. Linden).
De Lannoy et Van der Linden, Expansion colon., Néerl. et Danem : Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 3-4: (Huisman).
Van Leeuwen, Comm. Homer.: Riv. di Filol. e di Istr. class. XL, 4 (Zuretti).
De Savornin Lohman, Bestuursinrichting van Utrecht: Tijdsp. 1912, Nov. (Valckenier Kips).
Muller, De veterum stud. etymol.: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 1-2 (P. T.).
Penning, Life of Calvin: The Athenaeum 1912, Nov. 2.
Pierson, Princ. of Economics: The Athenaeum 1912, Nov. 2.
Van Rijn en Kernkamp, Nederl. Historieprenten: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 3-4 (Obreen).
Scholte, Grimmelshausenforsch. I: Lit. Zentralbl. 1912, n°. 45 (Wegener); Het Boek 1912! (Burger); Lit. Beil. z. Köln. Volksz. 1912, n°. 33 (Rausse).
Dez., Illustr. v. Grimmelsh.: Het Boek 1912 (Burger).
Van Someren, Utr. Univ.-Bibl.: Arch. belges 1912, n°. 9 (Bergmans).
Terlinden, Ed. et Ordonn. d. Pays-Bas 1555-1598: Arch. belges 1912, n°. 9 (Simon).
Verdam, Mnl. Handwdb.: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 1-2 (Mansion).

PERSONALIA.

Overleden Dr. P. H. Ritter, hoogleeraar te Utrecht.

Benoemd tot leeraar in het Duitsch aan een H. B. S. te Amsterdam de heer J. A. H. Gielen, in het Fransch de heer J. W. Marmelstein; tot leeraar in het Spaansch aan een H. B. S. en Handelssch. te Haarlem de heer W. Davids; tot leeraar in het Fransch aan de Handelssch. te Zwolle de heer J. F. Dugour; tot leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. te Arnhem de heer H. Teerink.

Eervol ontslag verleend met ingang van 1 Oct. aan Dr. M. J. van der Meer als leeraar in het Duitsch aan de Kon. Wilhelminaschool te Batavia.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederlandsche letterkunde aan de Rijksuniv. te Leiden de heer E. J. Haslinghuis op proefschr. *De Duivel in het drama der Middeleeuwen.*

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Binnenkort zal verschijnen:

de TWEEDE DRUK van:

SOENDANEESCH-HOLLANDSCH WOORDENBOEK,

DOOR

S. COOLSMA.

Het feit dat van het Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek nu reeds een **tweeden druk** verschijnt, bewijst voldoende, dat dit Woordenboek in een behoefte voorziet.

Deze tweede druk wordt thans in hetzelfde handige formaat uitgegeven als het onlangs verschenen Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek en zal ongeveer 800 bladzijden druks bevatten.

De prijs bedraagt ingen. **f 7.—**, geb. **f 7.50.**

Van denzelfden schrijver zijn verschenen:

Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek.
Prijs ingen. **f 7.—** Geb. **f 7.50.**

Soendaneesche Spraakkunst.
Prijs **f 5.40.**

Zooeven verscheen **Deel II** van het

Nieuw Nederlandsch
BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halfIederen band **f 11.50.** Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

Men verbindt zich voor het geheele werk.

In de **Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde**, onder Redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK, is **zooeven verschenen:**

De „CYRURGIE"

VAN

MEESTER JAN YPERMAN.

Naar de handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Londen uitgegeven door Dr. E. C. VAN LEERSUM, Hoogleeraar te Leiden.

PRIJS . . . . **f 6.50.**

ILIAS

CUM PROLEGOMENIS NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Prijs . . *f* 5.40.

PLATONIS DIALOGUS QUI INSCRIBITUR

PHAEDRUS

AD OPTIMORUM LIBRORUM CODICIS BODLEIANI PRECIPAE FIDEM

RECOGNOVIT

J. C. VOLLGRAFF.

Prijs met Hollandsche vertaling *f* 4.60.

In Nederland worden alleen exemplaren afgeleverd met de Hollandsche vertaling.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

// MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. **No. 4.** **Jan. 1913.**

Stratton and Sturtevant, Studies in Greek Noun-Formation: Labial Terminations I (v. IJzeren).
Aristoteles, De Anima, rec. Biehl et Apelt (Fraenkel).
Schultz, Rätsel aus dem hellen. Kulturkreise II (Hesseling).
Karsten, Commenti Donatiani scholia (v. Wageningen).
Ciceronis Tusculanarum Disput. erkl. v. Pohlenz (Dokkum).
Diederic v. Assenede, Floris ende Blancefloer (J. W. Muller).
Kock, Etym. Belysning av några nord. Ord och Uttryck (Boer).
Tobler, Vermischte Beiträge (Salverda de Grave).
Böhl, Kanaanäer u. Hebräer (Thierry).
Scott Ferguson, Hellenistic Athens (K. Kuiper).
Kromayer, Roms Kampf um die Weltherrschaft (Valeton).
Cagnat, La frontière milit. de la Tripolitaine à l'époque romaine (U. Ph. Boissevain).
Meilink, Nederl. Hanzesteden (Poelman).
E. Meyer, Papyrusfund v. Elephantine (Wensinck).
Staerk, Jüdisch-Aram. Papyri aus Elephantine (Wensinck).
Sexti Empirici Opera rec. Mutschmann (Ovink).
Montet, De l'état présent et de l'avenir de l'Islam (Snouck Hurgronje).
Schoolboeken:
Ziehen, Gedichte des P. Vergilius Maro (ter Haar).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Studies in Greek Noun-Formation. Based in part upon material collected by the late **A. W. Stratton**, and preparen under the supervision of **Carl D. Buck**. — **Labial Terminations I, II, by E. H. Sturtevant.** Chicago, The University of Chicago Press.

Wijlen Dr. A. W. Stratton had in den tijd van zijn lectoraat aan de Universiteit van Chicago het materiaal verzameld voor een uitgebreide *History of Greek Noun-Formation*; hij had daartoe op duizenden kaarten afzonderlijk al de substantiva en adjectiva geregistreerd, die voorkomen in het lexicon van Liddell and Scott; ook was hij begonnen met de schifting en de uitwerking van het materiaal; een deel der resultaten had hij gepubliceerd in de *Studies in Classical Philology,* Vol. II (Chicago 1899).

Bij zijn vertrek naar Engelsch-Indië in 1899 heeft de heer Stratton zijn collectie afgestaan aan den heer Carl D. Buck; blijkbaar na lang wachten heeft deze enkele zijner leerlingen uitgenoodigd de uitbreiding en de verdere bewerking der verzameling op zich te nemen. Als primitiae van dezen arbeid verschenen voor eenige maanden in het tijdschrift *Classical Philology* de twee verhandelingen van den heer E. H. Sturtevant, waarvan de titel hierboven is afgedrukt; behandeld worden hierin de woorden „in -βη or -βᾱ (also -βᾰ), — in -βης or -βᾱς, gen. -βου, — and in -βος and -βον, gen. -βου" en die „in -φη or -φᾱ (also φᾰ), — in -φης or -φᾱς, gen. -φου — and in -φος and -φον, gen. -φου". Naar Amerikaansche gewoonte werden afdrukjes van deze artikelen aan de *Museum*-redactie ter aankondiging toe gezonden; natuurlijk kan slechts voor een korte mededeeling door den recensent plaats gevraagd worden. Ik wil er dus even op wijzen, dat de heer Sturtevant zijn taak zeer grondig heeft opgevat; het aantal woorden b.v. op -βος of -βον, dat bij Dr. Stratton slechts 267 bedroeg, is bij zijn opvolger geklommen tot 529; men begrijpt dat daartoe heel wat inscripties en papyri zijn nageplozen, die in 1899 nog niet bekend waren. De woordenlijsten worden voorafgegaan door een gedetailleerde bespreking van de substantiva, die daarvoor in aanmerking komen naar het oordeel van den bewerker; de methode is dus te vergelijken met die van den heer Fraenkel in het werk, door mij aangekondigd in het *Museum* XVIII, kol. 201.

Het zal zeker langen tijd duren eer het geheele materiaal op deze wijze zal zijn behandeld; het ware m. i. beter geweest, zoo men nog wat gewacht had en de resultaten had aangeboden in een afzonderlijk boekwerk; in de oude jaargangen van een niet overal toegankelijk Amerikaansch tijdschrift zal men een zoo belangrijke publicatie allicht niet gaan zoeken.

's Gravenhage. J. van IJzeren.

Aristotelis de Anima Libri III, rec. **G. Biehl.** Ed. altera cur. **Otto Apelt.** Leipzig, Teubner. 1911. (Pr. M. 2.20, geb. M. 2.60).

In de door Biehl in 1884 bezorgde uitgave van de Anima heeft Apelt bijgevoegd eene notitio literaria — in de vertalingen ontbreekt *Rolfes* — en 2 capita van de recensio Vaticana door H. Rabe 1891 gepubliceerd (Cod. Vat. 1339). De arbeid van Apelt ligt natuurlijk geheel in de annotatio critica, die met groote zorgvuldigheid is bewerkt. Zij is vereenvoudigd doordat daarin van de

Digitized by Google

lezingen in den tekst de HSS. aangegeven zijn, de varia lectio staat dan in de „ceteri". Zoo 402 a 3 bij Biehl: περί om. STUWX Bek. Trend. add. Soph. Torst.; bij Apelt: περί EVY Soph. om. cett.; en ten tweede doordat Biehl's manier om bij de lezing van de HSS. aan te geven welke moderne editor haar volgt (zie de geciteerde plaats), opgegeven is; daarentegen zijn bijgevoegd de paragrafen der oude commentaren, Themistius Simplicius Philoponus Sophonias en de plaatsen uit Diels' Vorsokratiker. 't Is jammer dat hij in tegenstelling met Biehl de preciese aangifte van de moderne verhandelingen weglaat b.v. 406 a 13 bij Dittenberger ontbreekt „Gött. gelehrte Anzeigen 1863 p. 1612". Om de nauwkeurigheid van Apelt's werk en de omvang te toetsen heb ik als volgt de ann. crit. van de 1e helft van het 1e boek nagegaan:

402 a 19 ἀπόδειξις [τις] met E. 402 b 4 μόνης met corr. E en de comm. Biehl: μόνον. 402 b 16 νοῦ citaat toegevoegd. 402 b 25 ἕξομέν τι λέγειν κάλλιστα Apelt met corr. E en comm., Biehl schrapt τι. Mij schijnt hier een dubbele lezing te zijn ἕξομεν λέγειν τι κάλλιον (W) en ἕ. λ. ὅτι κάλλιστα (TVXY en Simplic). 403 a 14 bijgevoegd Soph. 7:28. 403 b 2 ὁ μὲν γὰρ λόγος ὅδε τοῦ πράγματος Biehl leest met UX εἶδος τοῦ πράγματος maar in zijn ann. staat ὅδε τοῦ W „fortasse recte". De lezing is onzeker; wanneer er geen bezwaar is tegen het betrekken van ὁ μὲν h. l. op ὁ μὲν γὰρ ὄρεξιν ἀντιλυπήσεως 403 a 30 met overspringing van ὁ μὲν in 403 b 1 dan zou ik willen lezen ὁ μὲν γὰρ εἶδος τοῦ πράγματος nl. ἀποδίδωσι. 403 b 12 bijgevoegd; omisisse videtur Philopon. in interpret. 62,16. 403 b 17 οὐ πως χωριστά scripsi οὔτε ὡς χ. E. etc. Dit is een fraaie conjectuur. 404 a 19 περὶ δὲ τούτων ... παντελής bij Biehl „suspecta" als ontbrekend bij Them. en Soph., maar Apelt heeft: legerunt ea Them. 9,30 Soph. 11, 22. 405 a 27 getuigenis van Them. weggelaten; ibid. b 3 πάντη Soph. b 8 ἄρα Susemihl b 10 ἤ πάντα nunc E, sed inter ἤ et πάντα ras., cui subfuisse ci. ἅ Rodier ὅς Stapfer, alles bijgevoegd. b 11 verbeterde noot over δή i.pl.v. δέ b 15 transpositie van Steinhart b 27 noot aangevuld. 406 a 3 noot bijgevoegd met verwijzing naar Bonitz's index. a 12 Steinhart's conjectuur φύσει a 13 ci. uit Plato Sophist A 28 κινήσεται E superscr. θη E^2 b 1 αὐτῇ Soph. bijgevoegd b 2 noot aangevuld b 14 noot verbeterd — maar ten onrechte staat er dat Biehl ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῆς leest. Eindelijk b 23 is de noot aangevuld. Zoo kan blijkbaar Apelt's editie in alle opzichten een vooruitgang genoemd worden. Eindigende wil ik er op wijzen dat bij wat Aristoteles 404 a 28 via Demokritos uit de Ilias citeert „Ἕκτωρ κεῖτ' ἀλλοφρονέων de verwijzing van Apelt e. a. naar Ψ 698 onjuist is; de misschien reeds door D. slordig gerefereerde plaats is blijkbaar O 245, waar Apollo tot Hektor sprekende, zegt ἦσ' (of κεῖσ') ἀλλοφρονέων. vgl. Arist. met. Γ 1099 b 29 Ὅμηρος . . ἐποίησε τὸν Ἕκτορα, ὡς ἐξέστη ὑπὸ τῆς πληγῆς, κεῖσθαι ἀλλοφρονέοντα.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise, gesammelt und bearbeitet von **Schultz**. II. Erläuterungen zur Rätselüberlieferung. Leipzig, Hinrichs. 1912. (Pr. M. 6).

Het eerste deel van dit werk, waarin de *Rätselüberlieferung* werd meegedeeld, is in de 18de Jaargang van het *Museum* (kol. 9 en 10) aangekondigd. De heer Schultz begint in dit tweede en laatste gedeelte van zijn boek lde beloofde toelichting met ons duidelik het verschil te laten gevoelen tussen litteraire en volksraadsels. In de litteratuur is men er op uit om de oplossing niet gemakkelik te maken, ofschoon men zich zo uitdrukt dat eigenlik slechts één antwoord mogelik is; het volk daarentegen is te vreden met enkele aanwijzingen, het wil liever laten zien dan omschrijven en vindt de mogelikheid van tweeërlei oplossing eerder een aanbeveling dan een bezwaar (blz. 1—7). Na deze, zeer goed geslaagde, verklaring van algemene strekking, wordt in twee uitvoerige hoofdstukken het verband tussen de oude raadsels en de mythen, en tussen de ritus en het dichten van raadsels besproken. Om dat oorspronkelik verband te kunnen ontdekken, is het natuurlik nodig de eerste betekenis van elk raadsel op te sporen, een werk dat uiterst bezwaarlik is, daar de meeste Helleense raadsels ons litterair zijn overgeleverd, en we ons dus eerst moeten voorstellen welke raadsels van het volk door de litteratoren zijn bewerkt; die voorstelling is op zich zelf nog niet geschikt om als uitgangspunt van de verklaring te dienen, daar immers het volk tuk is op dubbelzinnigheid, dikwels in ontuchtige zin. Zo is dan het einde een vaststellen van de eigenlike, oudste oplossing op grond van algemene overwegingen. Hieruit volgt dat een beoordeling van de wijze waarop in elk biezonder geval Schultz een raadsel verklaart, alleen gegeven kon worden door iemand die zijn geestverwant is in de beschouwing der mythologie.

Reeds om die reden moet ik mij van zulk een oordeel onthouden; ik voeg er bij dat mij nog een ander vereiste ontbreekt: kennis van de „Buchstabenmystik" en de „Zahlensymbolik", waarin de schrijver zeer bedreven is. Ik zal mij dus vergenoegen met enkele citaten uit het boek, die aan de lezers van het *Museum* enig denkbeeld kunnen geven van het standpunt waarop Schultz zich bij zijn verklaringen heeft geplaatst. Bij voorkeur worden Germaanse met Helleense mythen vergeleken, en de grote overeenkomst die daarbij voor den dag komt in de wijze waarop zulke mythen in Helleense en Germaanse raadsels voortleven, maakt het voor de schrijver waarschijnlik, „dass überhaupt keine Entlehnung stattfand, sondern dass die deutsche wie die hellenische Fassung in eine beiden Völkern gemeinsame Urzeit zurück reichen" (bld. 49). Vele raadsels zijn voor hem niet anders dan in enkele regels samengeperste mythen uit die oertijd (bld. 92); van het reizen en trekken, dat bij raadsels juist zo begrijpelik is, wordt niet gerept. Vooral de maan geeft hem de oplossing van menig bekend raadsel, o. a. van dat van de sfinx (bld. 66); wie in verhaaltjes of raadsels als die over de ontstoken ogen van de pad, stil blijft staan bij de aetiologiese verklaring der eigenaardigheden van een bepaald dier, dringt niet door tot het wezen der zaak: in zake het verhaal van de kikker en de pad moet men denken aan Wodan, de groene jager, en Holle, de godin met rode ogen (blz. 19). De raadsels die betrekking hebben op geslachtsgemeenschap, de grote meerderheid der obscene raadsels, zijn „ursprünglich keine Rätsel, sondern symbolische, zum Teil sogar

Digitized by Google

dialogisch gestaltete Schilderungen der rituellen Vorgänge der Feuererzeugung und Rauschtrankgewinnung gewesen" (bld. 117). Ook hier dus verklaring uit een onbegrijpelik grijs verleden, waar anderen, die soortgelijke raadsels aantroffen bij niet-indogermaanse volken, zullen denken aan de onuitroeibare zucht van 't mannelik deel der mensheid om toespelingen te maken op wat te gelijk verheven en belachelik wordt gevonden.

Het zou onbillik zijn onvermeld te laten dat de heer Schultz met grote geleerdheid zijn opvattingen heeft verdedigd.

Leiden. D. C. Hesseling.

Commenti Donatiani ad Terenti fabulas scholia genuina et spuria probabiliter separare conatus est **H. T. Karsten.** Vol. I. Lugduni Batavorum, Sijthoff. MCMXII.

Toen ik in 1908 Karsten's verhandeling over den commentaar van Donatus op Terentius aankondigde (*Museum* XV 8, 290), sprak ik aan het slot van mijne recensie de hoop uit, dat Karsten zijn werk de kroon zou opzetten door eene tekstuitgave van Donatus in het licht te geven, waarin de echte en onechte scholiën behoorlijk gescheiden waren. Die hoop is thans vervuld geworden. Voor ons ligt het eerste deel van den commentaar, de scholiën op Andria en Eunuchus bevattende, en zoodra de kritiek zich over dit deel heeft uitgesproken, is de schrijver van plan ook den commentaar op de overige stukken (Phormio, Hecyra en Adelphoe; die op de Heaut. Tim. ontbreekt, zooals bekend is) op gelijke wijze te bewerken.

In zijne inleiding deelt K. ons meê, dat hij zijne vroegere hypothese over den oorsprong van den commentaar heeft ter zijde gelaten, maar allen nadruk op de analyse zelve der scholiën heeft gelegd. Te recht, naar het mij voorkomt, want in de analyse schuilt Karsten's groote kracht, zooals ook door Wessner en Em. Thomas erkend is. K. verdeelt de scholiën in acht soorten: a) scholia principalia, die aan het begin van het stuk eene korte uiteenzetting over den inhoud enz. geven, b) scholia de sententiarum interpretatione, c) scholia grammatica et de verborum interpretatione et etymo, d) scholia rhetorica, e) scholia de pronuntiatione et gestu [1], f) variae lectiones, g) tropi et figurae, h) fragmenta Graeca. Hieronder zijn het vooral de soorten b) en c), welke vreemde bestanddeelen bevatten. Bij het onderzoek naar hunne echtheid gaat K. van het volgende standpunt uit: „omnia ei (Donato) scholia addixi, quae non posterioris alicuius interpretis manum satis certis indiciis proderent" (p. IV). Welke zijn nu die „satis certa indicia"? Eerst wordt aangegeven, wat men onder een „modelscholion' van Donatus, als ik het zoo noemen mag, te verstaan heeft. De goede kwaliteiten worden daarvan opgesomd en vervolgens wordt eene reeks voorbeelden van deze soort aangehaald (p. V). Het zijn scholia „in quibus quid desiderari possit, non facile aliquis ostenderit". Een enkel voorbeeld van zulk een modelscholion wil ik hier geven. In den proloog van de Andria laat Terentius den acteur, die als verdediger van de contaminatio optreedt, zeggen: *quae convenere in Andriam ex Perinthia/fatetur* (sc. Terentius) *transtulisse atque usum pro suis* (13—14). Naar aanleiding van deze bekentenis merkt Donatus op: „sed quare ergo se onerat Terentius, cum possit videri de una transtulisse? Sic solvitur: quia sibi conscius est primam scaenam de Perinthia esse translatam, ubi senex ita cum uxore loquitur, ut apud Terentium cum liberto; at in Andria Menandri solus est senex". Zulk een scholion, waarin niets te veel en niets te weinig gezegd is, dat bovendien in zuiver Latijn gesteld is, meent K. met gerustheid aan Donatus te mogen toeschrijven.

Hiertegenover staan dan vier soorten van onechte scholia: 1) de 'similia aut repugnantia', waarvan de eerste hetzelfde behandelen, wat reeds door Donatus behandeld is, maar op eene onvolledige of onjuiste manier of in een slechter vorm, terwijl de 'repugnantia' niet, zooals de echte Donatus dat doet, den lezer tusschen verschillende verklaringen eene keuze laten, maar uiteenloopende explicaties asyndetisch of met adversatieve partikels naast elkaar zetten; 2) de 'emblemata' of 'additamenta', inlasschingen, zooals men bij alle oude schrijvers vindt; ze zijn reeds door Wessner en Sabbadini voor een groot gedeelte verwijderd; 3) verklaringen, niet van den tekst van Terentius, maar van Donatus' woorden; ze zijn niet talrijk; 4) philosophische beschouwingen en quasi-geleerde scholia, die zich kenmerken door veel citaten uit Vergilius en door het veelvuldig gebruik van uitdrukkingen als: *non... sed, rettulit ad, ab eo quod praecedit, id quod sequitur, ut diximus* (p. XXI).

Natuurlijk blijft in al deze onderscheidingen altijd veel subjectiefs. Vaste criteria voor echte en onechte scholiën, met uitzondering dan van enkele voorbeelden die sub 4) vallen, zijn niet te geven. Daarom licht ook K. in zijne 'adnotationes ad scholia' (p. 239—281) zijne meening over de door hem verworpen plaatsen telkens toe. Door zijne kennis van Donatus en door zijne zorgvuldige vergelijking van de scholiën onderling bereiken zijne oordeelvellingen meestal een hoogen graad van waarschijnlijkheid, maar het spreekt van zelf, dat er altijd plaatsen overblijven, waar wij ons geheel op zijne 'divinatio' verlaten moeten.

Ook van de onechte scholiën, die K. na de echte met kleiner letter in zijn tekst laat afdrukken, wil ik eenige treffende voorbeelden geven. Zoo merkt Donatus bij Eun. 413: *elephantis quem Indicis praefecerat*, het volgende op: „et hoc stulte, cum hoc ad dignitatem sumit et sic pronuntiat, ut magna esse praefectura videatur haec ipsa". De interpolator voegt daaraan toe: „et hoc a stolido milite sic profertur, tamquam magnum hominem velit esse, qui sibi inviderit". Dit is dus een voorbeeld van de zoogenaamde 'similia'. Tot de 'repugnantia' kan b.v. gerekend worden Andr. 12, waar Donatus kort en krachtig het verschil tusschen *oratio* en *stilus* aldus aangeeft: „oratio in sensu est, stilus in verbis". Daarop volgen nog drie andere explicaties, waardoor de voorafgaande verklaring geheel verwaterd wordt, en ten slotte nog een emblema (sub 2) luidende: „ergo et poema oratio". Een voorbeeld van 3) vinden wij b.v. Don. ad

[1]) Deze scholiën zijn naar mijn oordeel niet uitsluitend voor lezers, maar ook voor acteurs bestemd, vgl. Don. ad Andr. 716: „sive haec (Mysis) personatis viris agitur, ut apud veteres, sive per mulierem, ut *nunc videmus*." Anders Karsten p. XXII, 1.

Digitized by Google

Andr. 6. Donatus verklaart daar de woorden *non qui argumentum narret* en zegt: „*qui* pro ut", waaraan de interpolator weer toevoegt, om Donatus' woorden te expliceeren: „ergo non est modo pronomen". Als een scholion van de vierde soort wordt o. a. door K. Don. ad Andr. 696, 3a beschouwd. Pamphilus zegt daar met het oog op zijn vader, die het huwelijk van zijn zoon met Glycerium wil verhinderen: *valeant/qui inter nos discidium volunt*, wat Donatus aanleiding geeft tot dit scholion: „*valeant* hoc est abeant, recedant". Er volgt dan een wijsneuzige opmerking, die door K. terecht als interpolatie uit den tekst verwijderd is: „quia et discedentibus et mortuis 'vale' dicitur, ut Vergilius 'salve aeternum m.m. P. .... vale' (Aen. 11, 97)," waarna Donatus voortgaat: „vel potius τῷ εὐφημισμῷ" etc.

Tot deze laatste kategorie behoort ook het scholion 3 ad Andr. 7: „non 'criminibus' sed '*maledictis*'; quid autem inter maledictum et crimen intersit, docet Cicero in Tusculanis (?)." Dit vraagteeken is reeds door Wessner in den tekst gezet. Codex A heeft ovenwel niet 'Tusculanis', maar 'Tusculana', wat m. i. eene schrijffout is voor Caeliana, want bij Cic. Cael. § 6 vinden wij inderdaad het verschil tusschen 'crimen' en 'maledictum' opgegeven: „sed aliud est male dicere, aliud accusare; accusatio crimen desiderat cet.... maledictio autem cet."

Hoe meer ik mij in den commentaar van Donatus verdiep, des te meer word ik in mijne meening versterkt, dat al deze inlasschingen het gevolg zijn van voordrachten in de school. De leerling had een Terentius voor zich, welke in margine de scholia van Donatus bevatte, en de magister, die deze uitleggingen niet voldoende achtte, vulde ze aan en liet zijne discipelen zijne eigen verklaringen erbij schrijven. Vandaar het groot verschil in stijl, wat wij ook opmerken bij de declamationes minores van Quintilianus, welke op soortgelijke manier zijn uitgebreid [1]). In later tijd is dan uit zulk een schoolexemplaar de commentaar van Donatus, van allerlei kantteekeningen voorzien, overgeschreven, evenals de scholia Sangallensia (cod. Sang. D 476) zich van den tekst van Juvenalis (cod. Sang. D 304, thans verloren) hebben losgemaakt [2])

In het belang van de wetenschap en de school is het te wenschen, dat Karsten zijn arbeid zal voortzetten, want wij kunnen Terentius niet lezen zonder Donatus en aan den commentaar van den laatste hebben wij niets, indien daarin niet door een kritischen geest behoorlijk het kaf van het koren gescheiden is.

Groningen. J. van Wageningen.

Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V mit Benützung von Otto Heines Ausgabe erkl. v. **Max Pohlenz.** Erstes Heft. Libri I et II. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 1.80; geb. M. 2.30).

Deze nieuwe uitgave der *Tusculanae Disputationes*, waarvan het eerste deeltje voor mij ligt, moet blijkens het voorbericht die van Otto Heine (4e druk 1892) vervangen. De Göttinger hoogleeraar Pohlenz, die de taak op zich genomen had, deze editie te herzien, vond echter zooveel te schrappen wijzigen aan te vullen en toe te voegen, dat hij begreep, niet met een gewone revisie te kunnen volstaan. Met forsche hand heeft hij ingegrepen; het oude gebouw is neergeworpen en op de fundamenten een nieuw verrezen; wat van de oude editie nog bruikbaar was, is behouden. Zoo wordt ons hier een geheel nieuwe uitgave aangeboden, die ongetwijfeld door allen, die belang stellen in Cicero's philo sophische werken, met vreugde zal worden begroet.

P. gaat van een heel ander principe uit dan Heine *Mein Hauptziel war*, schrijft hij, *zu zeigen was Cicero gewollt, wie er gearbeitet und den ihm durch die Vorlagen gebotenen Stoff künstlerisch gestaltet hat.* Daarom legt hij vooral den nadruk op ontleding van Cicero's gedachtengang.

Mij dunkt, dit is zeer juist gezien. Immers de *Tusculanae Disputationes* moet men beschouwen als populair geschreven verhandelingen over philosophische onderwerpen in ongekunstelden natuurlijken stijl met tal van anakoluthen en lange tusschenzinnen, voordrachten als 't ware en daarom meer gesproken als gelezen te denken, zooals ook blijkt uit den vorm, waarin ze geschreven zijn [1]). Vandaar dat 't dikwijls zoo moeilijk is de zig-zag lijn van het betoog te volgen. P.'s groote verdienste is het, ons in dien doolhof van gedachten den weg te hebben gewezen.

Evenwel niet daardoor alleen munt deze uitgave uit. Ook de inleiding, geheel opnieuw geschreven, wint het in duidelijkheid van haar voorgangster. Geleidelijk geeft P. ons eerst in 't algemeen een overzicht over den invloed van de Grieksche philosophie in Rome, over de ontwikkeling der beide in de Romeinsche samenleving bloeiende systemen, de Stoa en de Akademie, over Cicero's philosophisch standpunt, zijn philosophische werken en de gewoonte om opdracht en inleiding daaraan toe te voegen, om daarna over te gaan tot de *Tusculanae Disputationes* in 't bijzonder [2]).

Het spreekt van zelf, dat in deze inleiding de uiteenzetting van de kwestie der bronnen en dispositie van het veel besproken boek I een groote plaats inneemt. Zooals men weet, tracht Cicero in dit boek te bewijzen, dat de dood geen kwaad is, noch I wanneer de ziel onsterfelijk is (§§ 26—81), noch II wanneer de ziel sterfelijk is (§§ 82—112). De vraag aangaande de bronnen schijnt thans vrijwel opgelost. P. sluit zich in hoofdzaak bij Schmekel aan (die Philosophie der Mittleren Stoa, p. 132 sqq.), die voor beide gedeelten van dit betoog verschillende bronnen aanneemt, voor I den Stoicijn Posidonius, voor II Krantor περὶ πένθους.

Met de dispositie zijn we echter zoover nog niet. De

---

[1]) Vgl. Leo, Nachr. v/d kön. Ges. der W. zu Göttingen, Phil.-Hist. Kl. Heft I, p. 109 (a° 1912).

[2]) *Museum* XV 8, 290.

[1]) Volgens P. pag. 21 de door de Akademie ingevoerde dialoog met onpersoonlijk karakter (cf. ook R. Hirzel, der Dialog I p. 524 sqq.). Terecht heeft P. dan ook de persoonsaanwijzingen M(agister) en A(uditor), een insluipsel uit den Byzantijnschen tijd (Hermes 46 p. 627), weggelaten en de persoonswisseling alleen door den druk aangegeven.

[2]) Als gefingeerden datum voor het houden der gesprekken stelt P. vast 16-20 Juni 45; mij lijkt het waarschijnlijker met O. E. Schmidt (der Briefwechsel der M. T. Cicero p. 57 en 329 sqq.) aan te nemen 20-24 Juli van dat jaar.

Digitized by Google

groote moeilijkheid hiervoor zit in §§ 36—49, die noch met het voorafgaande noch met het volgende schijnen samen te hangen. P. meent de oplossing te vinden door het 1ste gedeelte (§§ 26—81) in drieën te verdeelen, n.l. Ia (§§ 26—35) bewijzen voor de onsterfelijkheid *e consensu nationum*, Ib (§§ 36—49) handelend over de plaats waar de zielen na den dood vertoeven, Ic (§§ 50—81) bewijzen der onsterfelijkheid *e ratione*. Dat Ib nu zoo vreemd tusschen Ia en Ic instaat, zou, volgens P. zijn oorzaak hierin vinden, dat dit gedeelte in de „Vorlage" achter Ic stond, maar door Cicero hierheen zou zijn overgebracht, omdat er een weerlegging in voorkomt van Epikurus' theorie en het onmogelijk was vandaar *sofort zu einem andern Teil über zu gehen, der sich eben auf den Epikureischen Standpunkt stellte* (n.l. II). Deze verklaring lijkt mij zeer gezocht en niet erg waarschijnlijk. Immers 't is niet aan te nemen, dat Cicero opzettelijk zijn betoog zou hebben ontwricht. Zou de oplossing der kwestie niet eenvoudig deze zijn, dat § 50 met *sed plurimi* de draad der redeneering, dien de schrijver § 36 heeft laten vallen, weer opgenomen wordt en dat *sed* daar beteekent: *mais revenons à nos moutons?* Dan wordt de gang van het betoog deze: nadat Cicero in §§ 26—35 de bewijzen *e consensu nationum* heeft aangevoerd, gaat hij over tot die *e ratione*. Maar alvorens daarmee te beginnen zet hij uiteen, wat we onder *ratio* hebben te verstaan; geen oppervlakkig oordeelen naar wat we met onze oogen zien, waaraan we die dwaze onderwereld-theorie te danken hebben (§ 36—37), maar een volkomen abstraheeren van den geest (*sevocare mentem a sensibus* § 38), waardoor groote denkers als Pherekydes Pythagoras en Plato tot de overtuiging gekomen zijn, dat de ziel onsterfelijk is. Wat thans volgt, § 40 sqq., staat niet op zich zelf, maar in aansluiting aan § 39 geeft dit de Pythagoreische wereldbeschouwing (mathematici = Pythagorei), waarop die van Plato berust en die later mutatis mutandis door de Stoici is overgenomen. Uit die beschouwing blijkt de onsterfelijkheid der ziel. Deze opvatting van Pythagoras en Plato is zonder twijfel de juiste. Te verwerpen is dan ook Epikurus' theorie omtrent den dood.

Na deze uitweiding keert Cicero met § 50 *sed plurimi* weer terug tot het punt van uitgang § 36 en begint dus de bewijsvoering *e ratione*. Neemt men deze oplossing aan, dan zijn al de schijnbare herhalingen in dit gedeelte verklaard. § 50 sluit ook wonderbest aan bij 't slot van § 35. Zoodat dus stelling I aldus moet worden verdeeld: Ia §§ 26—35 onsterfelijkheidsbewijzen *e consensu nationum*, Ib §§ 36—81 onsterfelijkheidsbewijzen *e ratione*.

Ten slotte heeft P. den text grondig herzien. De vroegere edities berustten niet op nauwkeurig vastgestelde overlevering. Onderzoekingen van O. Roesbach, Ed. Ströbel en den uitgever van de in 1905 verschenen Cambridge-editie T. W. Dougan hebben daarin verbetering gebracht. P. kon bovendien nog beschikken over nieuwe collaties van K en V, met de correctores V_c en V^2 (meer hierover in het Gött. program 1909 p. 28 sqq.). Vooral daaraan is het toe te schrijven dat deze editie op zooveel plaatsen van die van Heine afwijkt. Ik vond in 't geheel in deze boeken ruim 50.

Waar P. de handschriftelijke lezing herstelt, is hij dikwijls zeer gelukkig in zijn verklaringen. Een enkel voorbeeld moge ten bewijze dienen. II 26 zegt Cicero, dat hij in navolging der Grieksche philosophen zijn rede met citaten kruidt, natuurlijk uit Latijnsche dichters, *sed ubi illi defecerunt*, gaat hij voort, — *verti enim multa de Graecis* (verti etiam H.). P. behoudt zeer terecht de overgeleverde lezing en verklaart *enim* elliptisch; de aan te vullen gedachte *utor etiam Graecis* wordt door een gebaar aangeduid.

Op enkele andere plaatsen echter neemt P. m. i. ten onrechte aan, dat de overlevering corrupt is, o. a. I 65 en II 38. Op de eerste plaats leest hij: *Ergo animus, qui .... ut ego dico divinus est, ut Euripides dicere audet, deus. Et quidem etc.*; de hiaat naar Rep. VI 26 aan te vullen door iets als *viget invenit meminit*. 't Komt mij voor, dat we hier eenvoudig met een anakoluth te doen hebben, veroorzaakt door een langen tusschenzin, en aldus de passage moeten lezen: *Ergo animus, qui ut ego dico divinus est, ut Euripides dicere audet deus — et quidem si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis; nam ut illa natura caelestis est terra vacat et humore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers; sin autem est quinta quaedam natura ab Aristotele inducta primum, haec et deorum et animorum — hanc nos sententiam secuti etc.* II 38 moet van de van Ennius [1]) aangehaalde versregels de laatste, *Eurypylus hic quidem est*: *hominem exercitum*, die door P. aan Achilles wordt gegeven, niet als versregel beschouwd worden, cf. III 26, waar een dergelijke ontboezeming op een citaat volgt. Dan is 't ook geheel overbodig na de versregels, zooals P. doet, in te lasschen < *exercitatum potius quam exercitum* >. De natuurlijke uitroep van den toeschouwer, die den gewonden Eurypylus ziet voortstrompelen, is een van medelijden, *hominem exercitum*.

In orthographie wijkt P. niet van Heine af, behalve dat hij van 't pronomen determinativum de samengetrokken vormen schrijft, dus *i* inplaats van *ii* en *is* inplaats van *iis*, op grond dat de handschriften bijna overal voor het relativum *hi* en *his* geven. Meermalen zijn echter de onsamengetrokken vormen nog blijven staan.

Jammer dat de uitvoering wat benepen is. De commentaar is in een te enge ruimte samengedrongen, waardoor vooral de korte verklaringen nog al eens in het gedrang komen. Ook vond ik nog al eenige drukfouten. Storend zijn vooral p. 74 *anugstias* voor *angustias*, p. 92 *Gegenrede* voor *Gegenerde*, p. 148 *adversantem* voor *adservantem*, p. 157 *varies* voor *varices*. Dat neemt echter niet weg, dat ik deze uitgave als volkomen geslaagd beschouw. Zij brengt ons een grooten stap nader tot de verklaring van dit dikwijls zoo duistere geschrift. Zoowel het analytisch als het exegetisch gedeelte van

---

[1]) Deze regels kunnen onmogelijk uit de Hectoris Lytra zijn, zooals blijkt uit vergelijking met Δ 575 sqq. Tot het vermoeden, dat Achilles hier ook optreedt heeft, waarschijnlijk het eerste vers: *Patricoli, ad vos adveniens auxilium et vestras manus* | *peto* aanleiding gegeven. Doch dat *vos* en *vester* ook wel tegenover één persoon gebruikt worden, bewijst Ov. Met. XIII 854 *adde quod in vestro genitor meus aequore regnat*.

Digitized by Google

den commentaar is uitstekend verzorgd en, wat van zeer groot belang is, we hebben thans een zuiver wetenschappelijk vastgestelden text [1]). Wie ooit een schooleditie van de T. D. zal willen maken — want als zoodanig is deze niet bedoeld, zooals blijkt uit het weglaten der woorden *für den Schulgebrauch erklärt* — zal deze uitgave ten grondslag moeten leggen.

Zutphen. Th. Dokkum.

Diederic van Assenede, Floris ende Blancefloer. Uitgegeven door Dr. **P. Leendertz jr.** (Bibl. v. Mnl. Letterk.). Leiden, Sijthoff. 1912. (Pr. *f* 4.50).

Dr. Leendertz' buitengewone werkkracht en ijver hebben ons, weinige jaren na het verschijnen van zijne Mnl. Dramatische Poëzie en zijn Leven van Vondel, deze nieuwe editie van den Floris geschonken, met verlangen verbeid door hen, die Moltzer's reeds lang uitverkochte uitgave niet meer machtig konden worden.

De Inleiding, op dezelfde ruime leest geschoeid als die der Mnl. Dram. Poëzie (119 blz.), geeft ons eerst wederom een angstvallig-nauwkeurige beschrijving van de hss., of eigenlijk van het hs. A — waarvan iemand nog na 1880 enkele bladzijden met een reagens onleesbaar heeft kunnen maken! —, terwijl aan fragm. B — thans reeds onvindbaar gebleken: een tweede ergerlijk feit! — slechts een uitermate kort gewag ten deel valt; voorts een overzicht der moderne uitgaven en der oude en nieuwere omwerkingen van ons gedicht (drama, volksboek, historielied enz.). Het volgende hoofdstuk, over de verschillende bewerkingen (van het verhaal), geeft blijk van groote belezenheid in die redacties en in de uitgebreide literatuur, ook van echt Hollandsch-nuchteren, gezondverstandigen twijfel (hier en elders soms niet zonder methodologisch-didactische gewichtigheid voorgedragen) aan Duitsche hypercritiek, en besluit met een overzichtigen stamboom. Daarna den oorsprong van het verhaal nasporende, komt Dr. L., na gezette overweging van al het reeds door anderen aangevoerde (door hem zelf nog met tal van nieuwe parallellen vermeerderd), tot de slotsom, dat het Oudfransche gedicht hoogstwaarschijnlijk vertaald is uit een Byzantijnschen roman, waarvan de stof in hoofdzaak aan Oostersche — Arabische of Perzische — verhalen ontleend is, met gebruikmaking van motieven uit de Grieksche romanliteratuur en uit de Romeinsche geschiedenis: een kloek, scherpzinnig en ook overtuigend betoog, al wordt het bewijs, dat de Fransche dichter zijn werk niet zelfstandig uit vreemde elementen samengesteld, maar uit één (Grieksch) origineel rechtstreeks vertaald heeft, uiteraard soms haast oververnuftig. In de aesthetische karakteriseering, die hier een plaats gevonden heeft, had menigeen wellicht gaarne iets meer gelezen over het eigenaardige van dezen roman of in 't algemeen dit genre, en over de trekken die herinneren aan de hoofsche lyriek en epiek. Ook wel een ietwat hooger, warmer waardeering van bevallige of roerende tooneelen, als het weerzien en de wederzijdsche zelfopoffering der twee „kinderen", in dit naar inhoud en slot veelszins sprookjesachtig gedicht, dan Dr. L. ze waardig keurt. Hem kunnen de „baardelooze knaap" en de mannen („zwakkelingen" die aan vrouwen raad vragen en dien opvolgen!) uit dezen „sentimenteelen roman" kennelijk in 't geheel niet behagen (zie ook de aant. op 277—84 en 3062—6, welke verzen zelfs voornamelijk op grond hunner „overdreven sentimentaliteit" door L. ter schrapping worden voorgedragen). — Bij de bespreking der betrekking van de Dietsche tot de andere bewerkingen, met name het Fransche origineel, is, als steeds in dergelijke gevallen, de onzekerheid welken tekstvorm Diederic van Assenede voor zich had een groot bezwaar (zie LXXV over den aan philologen welbekenden circulus vitiosus in zulke vraagstukken). Daardoor heeft L. in zijn „beoordeeling van het gedicht" (t.w. de Mnl. vertaling) al geen meer sprekend portret van Diederic kunnen teekenen dan wij van de meeste zijner confraters hebben; of hierbij temet van vs. 1856—63 meer partij te trekken ware geweest? Wat den dichter, den tijd en de plaats van vervaardiging (van ons Dietsche gedicht) aangaat, bepaalt L. zich voorts eveneens tot een vrij sceptisch gestemd en gesteld gewag van de verschillende, door De Pauw e.a. uit oorkonden enz. opgediepte „Dierkin's" (waarbij de scherpe tegenstelling van „familienaam" en „aanwijzing van zijne woonplaats" — in de 13[de] eeuw! — mij bevreemdt).

De overige hoofdstukken der Inleiding, over versbouw, rijmen, spelling, taal en wijze van uitgeven houden nauw verband met L.' behandeling van den tekst. Dat deze zeer conservatief is behoeft nauwelijks meer gezegd; evenmin dat dit, met de geringe voorhanden middelen, in 't algemeen prijselijk is. Toch wordt wel tekstcritiek toegelaten (CXIX), t. w. die op vergelijking der andere bewerkingen en redeneering gegrond is; zoodat ten slotte toch nog een vrij groot aantal der conjecturen van De Vries, Franck e. a. aanvaard en zelfs in den tekst opgenomen is. Verzen uit het hs. in den tekst schrappen doet L. slechts hoogst zelden (3033 *a—d*); meermalen worden er in de aanteekeningen enkele als verdacht gemerkt (b.v. 1461—2, 1549—50; zie ook boven); zelfs wordt eene enkele maal een niet strikt noodig woord ingelascht (3075). Doch dit zijn uitzonderingen op de strenge observantie der geheel-onthouding, die — te recht — interpretatie boven emendatie verkiest, maar... die dan ook haast voor geen enkele, nog zoo gedwongen verklaring terugdeinst. Ik wil nu niet herhalen wat ik hier vroeger (XVII, 211 vlgg.) heb gezegd, alleen nogmaals bekennen dat ook nu vele vraag- of zelfs uitroepteekens in margine uiting hebben moeten geven aan mijn ongeloof of twijfel zoowel aan L.' uitlegging als (vaak) aan de echtheid der lezing van dit blijkbaar geenszins voortreffelijke hs. Zeker mag men onzen Diederic, wiens dichttalent ook L. niet zeer hoog aanslaat, vrij wat ongewone, gewrongen wendingen toeschrijven. Ook is stellig de psychologische verklaring van logische onregelmatigheden (als b.v. 3899) niet alleen geoorloofd, maar nuttig en verdienstelijk. Doch hoe ver men hierin wil gaan hangt af van iemands persoonlijk taalkundig inzicht en smaak. Zoo acht ik het toekennen aan *dat*, evenals aan *ende*, der functie van verschillende voegwoorden en het gelijkstellen er van met mnl. *doe*, *daer*, nnl. *door-*

[1]) Een apparatus criticus is hier niet bijgevoegd. Dien belooft ons P. in zijn binnenkort in de Bibliotheca Teubneriana verschijnende text-editie.

Digitized by Google

dat enz. (aant. op 278, 330), op grond van de t. a. p. aangehaalde plaatsen uit het Mnl. Wdb. (of ook van de niet aangehaalde § 323 van Stoett's Mnl. Synt.), stellig ongeoorloofd en onjuist: zulk een algemeene toepassing eener in bepaalde syntactische verbindingen begrijpelijke functie op gansch andere gevallen is een meer bekend dan beroemd woordenboek-misbruik. Van dien aard is er nogal wat te vinden in de voor 't overige lezenswaarde, meerendeels critisch-exegetische Aanteekeningen. Als min of meer (soms in dubbelen zin) ongeloofelijke verklaringen noem ik b.v. die op 375 (*te meer* m.i. veeleer op te vatten als: echter, zie Bloeml. I², 204), 514 (*minnen* als acc. sg. fem.?), 2739 (*ende* = *of*?), 2765 (*mooden* = *moeden*, d.i. moed inspreken, animeeren, welke beteekenis — alleen gestaafd door één ppp. (?) *gemoet*, uit de 16de eeuw! — hier nog kwalijk past), 3054 (*poghen*, prikkelen, plagen, op grond van één zeer twijfelachtig voorbeeld van een refl. *hem poghen*, moeite doen!), 3299 (*verstiet hem* = *versat*, schrikte, omdat *verscieten*, van kleur veranderen, zeldzaam en hier tautologisch zou zijn), 3346 (een dittographie van *te* is zeker wel zoo eenvoudig, en m. i. aannemelijker dan deze „sentimenteele" hovescheit des emirs). De simpele aant. op 64, die zoo maar, op grond van twee plaatsen in Floris en Ferguut, een wereldlijk tooneel (in de dertiende eeuw!) onderstelt, schijnt mij zeer gewaagd en, vooral van dezen uitgever, verwonderlijk.

Van alle normaliseering, is L. een verklaard tegenstander. Wel heeft hij, met onuitputtelijk geduld en stalen vlijt, van de taalvormen, de spellingen en de afkortingen van het hs. A een allicht volledigen inventaris opgemaakt, waaruit wij b.v., naast gewichtiger dingen, ook vernemen dat de nom. van *Floris* (welke naam 120 maal genoemd wordt, terwijl *Blancefloer* 132 maal voorkomt!) 41 maal *Floris*, doch 14 maal *Florijs* geschreven wordt, dat de spelling *ontbieden* 6, maar *ombieden* 5 maal voorkomt enz.: alle welke zaken inderdaad voor de geschiedenis van de spelling, en ook van de taal, niet geheel en al onwetenswaardig zijn. Alles bijeen echter stellig een met kennis van zaken samengesteld, zeer bruikbaar en nuttig overzicht der in dit hs. geschreven vormen. Wat ik echter betreur is dat bij dit alles niet wat meer oordeel des onderscheids gebruikt is, dat uit deze lange bladzijden met statistieken van woordvormen en spellingen hetgeen inderdaad van belang is voor de kennis der taal van den dichter opgevischt moet worden, in allen gevalle niet in onderling verband bijeengesteld, critisch gezift en gebruikt is. Waarom zijn een zeker aantal Brabantsche en enkele Westvlaamsche eigenaardigheden (t. w. in hs. A!), die recht geven tot de (wel wat heel beknopt bewoorde) gevolgtrekking „dat de dichter tusschen de genoemde dialecten woonde, en dus een Oostvlaming was" (CIII), niet samen uitgemonsterd, getoetst aan de rijmen, en vooral ook vergeleken met de (Wvl.) eigenaardigheden van het (hierbij geheel verwaarloosde en toch in diplomatieken afdruk wel te raadplegen) fragm. B (*soe, cam, jou, heift* enz.); mede ter overweging van vragen als deze: 1° of laatstgenoemd fragment, al is zijn tekst Dr. L. over 't geheel ook minder betrouwbaar gebleken dan die van hs. A, misschien — hetgeen zeer wel daarmede bestaanbaar zou zijn — in zijn taalvormen en spelling ook dichter bij 't origineel gebleven is; 2° of de talrijke wisselvormen en de groote oneenparigheid van den versbouw soms zouden kunnen wijzen op een omwerking of een tweede hand. Maar — voor het instellen van dergelijke onderzoekingen is meer geloof noodig in de waarde van zulke vraagstukken, ook in de beteekenis en de bewijskracht der rijmen, dan Dr. L. thans bezit. Ook mag niet verzwegen dat in Inleiding en Aanteekeningen sommige opmerkingen over grammatische punten bedenkelijk schijnen; nader betoog zou hier geen plaats vinden.

Voor de door L. verlangde bespreking zijner eigene, z.i. niet genoeg opgemerkte denkbeelden over versbouw is hier evenmin plaats. Alleen dient de voorstelling, alsof „in den rederijkerstijd" (dus reeds in de 15de eeuw?!) „het oude, vrijere rhythme.... verworpen (werd)" als slordig en misleidend gekenmerkt; bedoeld is natuurlijk: in de 16de eeuw, onder den invloed der Fransche Renaissance. En dat die Romaansche versbouw reeds in de 13de eeuw op meer dan één Dietsch dichter zóó grooten invloed geoefend heeft als L. aanneemt, is toch nog meer gegist dan bewezen. Ook hier mag de critiek toch misschien iets ruimer plaats beslaan, b.v. in de schrapping hier en daar van *seit hi* en *sprac hi* (zie Jonckbloet, Ep. Versb. 149 vlgg., Franck op Alex. XCIII, in tegenstelling met L.' aant. op 451—4). Maar stellig volstaan dergelijke middeltjes niet ter redding der hier en daar zeer talrijke overlange verzen van den Floris, hetzij die in dezen vorm al dan niet voor Diederic's rekening komen of blijven. Of de herhaling van dezelfde of dergelijke rijmen inderdaad opzet is (LXXXV vlgg.) schijnt mij even twijfelachtig als de (daartegenover staande) vermeende opzettelijke afwisseling van gelijkwaardige woordvormen (CII).

In haar geheel is deze degelijke uitgave stellig weder een verblijdende aanwinst, waarvoor wij L. grooten dank schuldig zijn. Hoewel de prijs naar verhouding niet lager is dan die der Mnl. Dram. Poëzie, zijn letter en papier dezer uitgave althans niet royaler. Moge desniettemin deze goede wijn, die geen krans behoeft, vele koopers vinden.

Utrecht. J. W. Muller.

A. Kock, Etymologisk Belysning av några nordiska Ord och Uttryck. Lund, Håkon Ohlssons Boktryckeri. 1911.

Een reeks voortreffelijke opstellen, zooals wij die van Kock gewend zijn. 1. *argbigga*, scheldwoord voor een vrouw, heeft als tweede lid *bikkia*, 'teef'; de verzachting van *kk* tot *gg* is aan het zwakker accent in compositie toe te schrijven. 2. De verhouding van ysl. *elligar*, *ellar*, *ella*, ozw. *ællighær*, *ællighis*, enz. Duidelijk wordt getoond, dat in ozw. *ællighis* het substantief *lægi* 'gelegen, heid' steekt, terwijl ysl. *elligar* het suffix *līka-* bevat· waarvan de *k* onder invloed van woorden op *iga- g* is geworden; *harðla* is omvorming van *harða* onder invloed van *harðliga* (zw. *harðlika*). 3. Uitdrukkingen als zw. *salig i hugkommelse*, *i åminnelse* zijn door misverstand ontstaan uit *salig ihugkommelse*, waarin *i* als praepositie is opgevat; oorspronkelijk zijn het genitivische uitdruk-

Digitized by Google

kingen naar het voorbeeld van *piae memoriae*. 4. ozw. *skyria* (Dalalagen, bygninga balkir 1) moet niet geëmendeerd worden tot *spyria*, het is een afleidsel van *skora*. 5. Een interessant opstel over ogutn. *stafgarþr*, waarin *staf(r)* gelijk op enkele andere plaatsen een pilaar is, die goddelijke eer geniet. 6. ode. *af æreld*, nde. *fra arilds tid*, zw. *kung Orre*. De Deensche uitdrukking is ontstaan uit *ár alda*, de korte vocaal is aan tijdelijke betooning van de tweede syllabe toe te schrijven; de *æ* in *ærild* wijst misschien op een comparatief *ærr* (= got. *airis*). *Kung Orre* daarentegen is in zijn oorsprong hiervan te scheiden; Kock identficeert dezen populairen sagenheld met een op het eiland Man bekenden *King Orry* (*Gorry*). Men zie echter over dit laatste punt Magnus Olsen in Maal og Minne 1912, 1 ff.; hier wordt de herkomst van *Kung Orre* uit den maand Januari (Ysl. *þorri*) bepleit.

Amsterdam. R. C. Boer.

A. Tobler, Vermischte Beiträge. Der Vermischten Beiträge zur Französischen Grammatik fünfte Reihe. Leipzig, Hirzel. 1912. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Van de *Vermischte Beiträge* van Tobler waren tot nu toe vier delen verschenen, vier delen die elke Romanist bij de hand heeft staan, omdat zij een onmisbare gids zijn bij de studie der Romaanse syntaxis. Zij vormen niet één afgerond geheel; door de afwezigheid van een strenge volgorde doen zij denken aan de *Remarques* van Vaugelas; evenals deze kunnen zij slechts met behulp van een register als handboek worden gebruikt. Maar hoe zelden slaat men ze tevergeefs op. In de voorrede tot een der delen beklaagde Tobler zich dat hij wel veel geprezen, maar niet veel gelezen werd, dat hij altans niet veel kon bespeuren van invloed der *Beiträge* op de grammatikale studies. Deze uitlating was pessimisties; veel meesters en leerlingen hebben reeds lang ingezien dat zij, naast Darmesteters syntaxis, en zolang die van Nyrop nog niet is verschenen, Toblers hulp niet konden missen. Toch zal zijn klacht niet ongegrond zijn geweest, en de verklaring voor de beperkte werking van de *Beiträge* is niet moeielik te geven. In de eerste plaats kunnen de capita selecta der syntaxis die zij bevatten wel als model dienen voor de behandeling van andere kwesties, maar het is slechts weinigen gegeven over zulk een ontzaglik groot bewijsmateriaal te beschikken als het door Tobler voor zijn Oudfrans woordenboek bijeengebrachte, en de uitvoerigheid van dat materiaal is een van de meest kenschetsende eigenschappen der *Beiträge*; vandaar dat weinigen op dezelfde wijze als hij konden werken. En een tweede oorzaak voor een geringere verspreidheid der *Beiträge* als waarop zij recht hebben, is zonder twijfel de moeielike stijl van Tobler die, in zijn behoefte om niets achterwege te laten en zo nauwkeurig mogelik te wezen, zijn zinnen vaak belast op een voor ons gevoel hinderlike wijze. Met name in Frankrijk heeft dit gebrek aan doorzichtigheid van de vorm afbreuk gedaan aan zijn sukses, en het was nodig dat een Franse vertaling verscheen, die voor een deel zelfs een adaptatie aan Frans taaleigen mag heten, om altans de eerste bundel, in Frankrijk bekend te maken; het is, ook voor onze studenten, te wensen dat eveneens de andere delen in het Frans zullen worden vertaald.

Het lijvige vijfde deel der *Beiträge* dat wij tans onder de aandacht onzer lezers brengen, is na Toblers dood uitgegeven door zijn zoon, dr. Rudolf Tobler. Het vormt slechts voor enkele bladzijden een eigenlik vervolg op de eerste delen. In de eerste plaats was het bestemd als een verzameling van reeds vroeger gedrukte, tans moeielik te vinden verhandelingen. Het bevat voordrachten over letterkunde, recensies, etymologieën, en een volledige lijst van Toblers geschriften; in afwachting dat zijn Oudfrans woordenboek door de zorgen van dr. Lommatzsch zal verschijnen, hebben wij tans in enkele delen bijeen hetgeen een der eerste onder de Romanisten heeft geschreven.

De letterkundige voordrachten van Tobler zijn weinig talrijk; zij zijn grondig, zoals alwat hij gaf, maar de afwezigheid van alle behaagzucht maakt de lektuur ervan minder aantrekkelik; waarschijnlik zullen zij trouwens door het levende woord anders zijn geworden dan zoals zij tans vóór ons liggen. Wèl is het zeker — het zij gezegd met alle eerbied voor de ontzaglike geleerdheid van de schrijver — dat Toblers kracht niet lag in het navoelen en navertellen van letterkundige werken; de vier opstellen zijn meer van geschiedkundige en litterairhistoriese aard.

Bovenal belangrijk zijn de recensies die hier herdrukt worden en die terecht worden beschouwd als aanvulling der besproken werken: de aankondiging van de twee uitgaven van *Flamenca* door Paul Meyer, van de *Vie de St. Alexis* van Gaston Paris zijn meesterwerken van fijne tekstkritiek en monumenten van geleerdheid.

Gaston Paris en Tobler, twee namen die samen horen, twee geleerden die elkander aanvullen. Prof. Van Hamel heeft indertijd aan beiden een hoofdartikel in het *Museum* gewijd, en men begrijpt dat hij ze niet heeft willen scheiden; het moet verleidelik zijn geweest hen naast, en vooral ook tegenover elkander te stellen: de Fransman die zijn onbegrijpelik vlugge geest slechts had te richten op een onderwerp om het te doorzien, en wiens verbazingwekkend geheugen aantekeningen en fiches overbodig maakte; de Duitser, die stap voor stap omzichtig naderde tot het probleem dat hij onderzocht en het wist te beschrijven met een onovertroffen zekerheid en volledigheid.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

F. Böhl, Kanaanäer und Hebräer. Untersuchungen zur Vorgeschichte des Volkstums und der Religion Israels auf dem Boden Kanaans. (Beitr. z. Wissenschaft vom A. T., hrsg. v. Rud. Kittel, Heft 9.) Leipzig, Hinrichs. 1911. (Pr. M. 3.20.)

Deze studie munt uit door kennis van zaken, degelijke critiek en duidelijke dispositie. De volle nadruk valt op het ethnologisch deel („Vorgeschichte des Volkstums"), de problemen betreffende de „Vorgeschichte der Religion Israels" worden meer aangeduid dan breedvoerig behandeld.

B. knoopt zijn onderzoek vast aan de volgende

Digitized by Google

namen[1]) van volken(groepen): 1. Kanaanäer, 2. Hethiter, 3. Amoriter, 4. Völker Kanaans und Hebräer. In verband daarmee beperkt hij zich tot een bespreking van de gegevens der [aegypt., babyl.-assyr. en hebr.] teksten. Archaeologisch materiaal wordt slechts terloops genoemd (S. 65); trouwens, de archaeologie geeft wel antwoord op vragen aangaande de kulturen, niet over ethnographische quaesties betreffende de dragers dier kulturen; vgl. Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*[2] § 662. Maar B. had wellicht kunnen verwijzen naar afbeeldingen zooals die van Saḥurē (± 2670), waaruit blijkt dat Z. Syrië reeds toen door Semieten bewoond was. Vgl. Meyer, *a. a. O.* § 354 A.

De behandeling is voortreffelijk. B. geeft een rijk materiaal, zoodat men zich een eigen meening kan vormen; en waar hij soms gewaagde hypothesen uitspreekt waarschuwt hij steeds. B. beheerscht zijn stof en ook de betreffende literatuur, vooral in de capita over de Amorieten en de Hebreën: op assyriologisch en oudtestamentisch gebied is hij geheel thuis, op aegyptologisch terrein is hij geen vreemdeling. Zijn boek getuigt van uitnemende philologische bekwaamheid, evenzeer van fijnen historischen takt. Zijn voornaamste resultaat is: de vóór-israelietische bevolking van Palestina was niet homogeen, maar bevatte behalve de semietische („amorietische") bestanddeelen ook hittietische en indogermaansche elementen. Dit is van belang voor Israël's godsdienstgeschiedenis: in de „kanaänietische" religie kunnen, reeds in zeer ouden tijd, ook niet-semietische factoren invloed hebben geoefend.

S. 2. Gewoonlijk spreekt B. van „Amarnabriefe", S. 83 van „El-Amarna-Briefe" (dit is de éénig juiste naam); S. 96 ook van Tell-el-Amarna. Dit laatste is „eine mutwillige Erfindung der Archäologen, zusammengebraut aus" [L. Borchardt], Et-Tell en El-Amarna (*'amārna*).

S. 13. Men noemt „Hethieten" **a.** het volk der *Ḫattu*[2]) dat van 1600—1200 een der machtigste staten in Vóór-Azië vormt; **b.** de groep van verschillende volken die, na 2000, in Klein-Azië en de Tauruslanden optreden; deze groep omvat o. a. de Ḫattu, de daarmee verwante Mitanni, en dan „Ariërs". — B.'s terminologie is hier verwarrend: hij noemt het volk Hittiter, de groep Hethiter. Maar de benaming Hethiter als volkengroep vindt geenerlei steun in de bronnen. Ook de namen Amoriter (S. 44) en Hebräer (S. 73, 90) hebben enger èn ruimer beteekenis; toch spreekt B. (terecht) niet van *Amurriter en en *Hibräer naast Amoriter en Hebräer. Dat deze namen ongebruikelijk zijn zegt in dit geval niet genoeg; want juist het gebruik neemt „Hitt." en „Heth." promiscue. Dan: de hitt. taal is noch semietisch, noch idg.; de „Ariërs" spreken een idg. taal. Toch vat B. hen, omdat zij in de geschiedenis eenigszins collectief optreden, samen als „hethitische Rassen" (S. 18). Maar de taal leert nooit iets omtrent het ras. — Alles is in orde, wanneer het volk „Hitt." of „Heth." blijft heeten en de groep (liefst zonder de „arische" dynastie) een anderen naam krijgt.

[1]) Zoodoende gebruikt hij b.v. aegypt. teksten, waar die namen niet voorkomen, slechts weinig (S. 48 *Anm.*), ofschoon zij misschien meer licht hadden kunnen geven.

[2]) Beter dan *Ḫatti*; ook *Ḫabiru* in pl. v. *Ḫabiri*.

S. 16[3]. De „Ariërs" heeten in de babylonische Boghazkeuj-teksten (14de eeuw) *Ḫarri*. Zijn die namen identisch? B. wijst er op dat de Achaemeniden-inschriften het oud-perz. *ariịa* transscribeeren als ^{m}*ḫar-ri-ịa*. Maar dit is den elamietischen tekst (hier is geen babyl. paralleltekst); B. vergeet het groote onderscheid tusschen babyl. en elam. „orthographie". Het elam. schrift mist het teeken AR en gebruikt daarvoor IR of, als het op de *a* aankomt, ḪAR; de *ḫ* werd echter hoogstens als spir. asper uitgesproken (Weissbach, *Die Keilinschr. d. Achaemen.*, S. XLIII[1]), vaak in het geheel niet; zoo heet Ardumaniš (Bartholomae, *Altiran. Wörterb.* Sp. 194) in den elam. tekst ^{m}*ḫar-du-man-nu-iš*, in den babyl. ^{m}*a-ar-di-ma-ni-eš*. Voorts is er een positief bewijs dat de babyl. orthographie „Ariër" schrijft zonder *ḫ*: Ariaramnes (Barthol., *a. a. O.*, 199) = elam. ^{m}*ḫar-ri-ịa-ra-um-na*, babyl. ^{m}*ar ịa-ra-am-na-'* (Weissb., *a. a. O.*, S. 138). Daarmee vervalt de identiteit der namen Ārya en Ḫarri. De etymologie van Ārya bewijst hetzelfde.

S. 17. B. noemt, in navolging van Ed. Meyer (*Z. f. vergl. Sprachwiss.* 42), de idg. volken, die in de 15de eeuw in Vóór-Azië optreden, „Ariërs". Maar vooreerst houdt Meyer arisch [ar.] en iraansch [ir.] niet genoeg uiteen; evenmin de verschillende ontwikkelingsperioden van het ir. Voorts wijzen eenige gegevens op oud-indische elementen. Biridašwa is niet de transscriptie van ar. **bṛžhat-ašụa* (de palat. spirans [uit idg. *ĝh*] kan, zelfs in het onbeholpen spijkerschrift, niet wegvallen), nog minder van ir. **bṛzat-aspa* (hier is bovendien de *p* een bezwaar); wel kan het zeer goed beantwoorden aan oi. **Bhṛd-aśva* (vgl. b.v. *ṛtvij* = Pāli *iritvija*), doch die naam bestaat niet. Ik denk daarom aan *Bṛhad-aśva*. [*Birid-* in pl. v. **Birad-* is geen bezwaar, vgl. Uruwna naast Aruna = Varuṇa.] — Meyer moet toegeven dat Dušratta „einen ganz indischen Klang hat" en dat Šuriaš (de zonnegod) „doch recht wahrscheinlich .... mit skr. *sūrya-s* identisch ist." — [Šuwar-(data) is wellicht = oi. *svàr*, ved. *súar*; Meyer zegt dat šuwar- wel niet „zon" beteekent, omdat men dan *hvar* verwacht. Maar dit is petitio principii; trouwens, de arische vorm is .... **sụar*!] — Verder zijn de in de Boghazkeuj-teksten genoemde goden Varuṇa, Indra en Nāsatya als goden specifiek indisch; evenzoo de combinatie[1]) Mitra-Varuṇa. — Het is onjuist hier met B. van „arisch-iranische Schicht" te spreken.

S. 18[1]. De Hyksos zijn grootendeels Semieten, geen Hitt.; Ed. Meyer geeft dit nu ook toe.

S. 33, *Anm.* 1 verwerpt B. terecht Hommel's hypothese, maar begaat daarbij een lapsus calami: hebr. *ᵉ*mōret* komt van **amur-tu*[2]) en niet van **amurr-atu*; dit laatste geeft hebr. *ᵃ*mōrā*.

S. 44. In de schets der geschiedenis van het amorietische rijk mis ik noode het belangrijke feit dat reeds

[1]) Meyer verbindt den comitatief-uitgang dezer hitt. oorkonden (Mitraššil Uruwnaššil) met den tocharischen comit.-uitgang *-aśśäl*. Dat is willekeurig: het Tochar. is een idg. (centum-)taal. Eerder kan men denken aan het suffix *šil* in de hitt. namen Muršil Ḫattušil.

[2]) Voor dit speciale geval is een analogie: hebr. *nᵉḥōšet* = de „kanaän. glosse" ***nuḫuštum*** (Knudtzon, ***Die El-Amarna-Tafeln*** 69[28]).

Digitized by Google

Abd-aširta (over Aziru vgl. S. 41) door den Farao is aangesteld: Knudtzon, *a. a. O.*, 101[19].

S. 70. Hier wordt aarzelend vermoed dat „Hebreën" = Israël + Edom, Moab en Ammon; S. 73 komt de conclusie dat „Hebr." een volkengroep aanduidt; vgl. S. 88. Maar: al is „Hebr." een ruimer begrip dan „Isr.", dan volgt daaruit nog niet dat het surplus der Hebr. een of meer volken zijn, die met Isr. een „volkengroep" vormen: Ex. 12[38]! En al waren het volkjes, waaruit blijkt dat het juist Edom, Moab en Ammon zijn? niet uit de genealog. lijsten Gen. 10 en 11, niet uit Num. 24 (schepen der Kittīm bedreigen volken die niet aan zee wonen?). Al de teksten waarop B. in dit betoog (S. 67—73) steunt zijn in een of ander opzicht verdacht. — „Hebr." is, overal waar het van „Isr." wordt onderscheiden, een voor de auteurs zelf vaag begrip.

S. 85—89. B. wil „Hebreën" (*'ibrīm*) etymologisch verbinden met Ḫabiru. Tegen de *ḫ* is geen bezwaar; maar de klinkers en de uitgang zijn verschillend: *'ibrī* = **ḫibrī*, niet *ḫabiru* of *ḫabirī*. [Meyer's bewering: „*'ibrim* kann in Keilschrift gar nicht anders wiedergegeben werden" mist allen grond; **ḫi-ib-ri* is best mogelijk.] — B. beroept zich wel op de analogie van *malik: milk;* maar de pll. gaat niet op, noch naar den inhoud (*malik* en *milk* hebben, in het babyl.-assyr. en in het arab., geheel verschillende beteekenis), noch naar den vorm (**'ibr*, niet *'ibr-ī*, is pll.). Men blijve bij de etymologie *'ibr-ī* = ὁ περάτης, uit **'ibr* > *'ēber* „overkant". De verklaring „Wanderer, Nomade" (alsof **'ibr* = *'ābir* = *ḫābir* ware, S. 88 f.) is bovendien semasiologisch onjuist; *'ābar* = „een gegeven punt voorbijgaan, een bepaalde lijn [oever, grens, norm] overschrijden"; soms wordt die „lijn" uitgebreid tot een breede zône, maar *'ābar* duidt dan toch steeds de directe beweging aan, van de eene zijde naar de andere[1]); het is niet = „rondzwerven"! Gen. 12[6]: Abr. reist door het land heen, Kanaän is niet zijn doel (vgl. Eerdmans, *Alttest. Stud.* I, 9 f.; III, 54); Gen. 30[32]: Jak. loopt niet rond te midden der kudde, maar loopt er dwars doorheen. Van nomaden als zoodanig wordt *'ābar* nooit gebruikt. — Identiteit van *'ibrīm* en *ḫabiru* is wel niet onmogelijk (S. 85 f.), maar allerminst bewezen. Daarentegen is zakelijke identiteit aannemelijk (vgl. Ariërs — Ḫarri).

S. 91—96. Steeds meer blijkt het groote belang van Sichem, reeds in ouden tijd; vooral indien Ḫu-sebek's inscriptie (over een expeditie van Sesostris III tegen „het land Sekmem", in 1800) die stad bedoelt; zie Meyer, *a. a. O.* § 290. De benaming „land" is pll. met het land-determinatief bij Sakmi en Jerusalem, ook bij Irkat, Ambi en Ardata (Knudtzon, *a. a. O.*, 139[15], 140[10—12]; vgl. Weber's *Anm.* en *KAT.* 55 [1]); omgekeerd Böhl S. 41[1]. — B's heele behandeling der chronolog. vraag is een model van scherpzinnig, voorzichtig betoog[2]).

G. J. Thierry.

Baambrugge.

[1]) Ook al worden begin- en eindpunt der beweging buiten beschouwing gelaten (Psalm 8[9]).

[2]) Deze bespreking werd geruimen tijd geleden ingezonden. Sedert dien verscheen een aankondiging van B.'s boek (in *Theol. Tijdschr.*) door Prof. Eerdmans die ook zegt dat *'ābar* niet het rondzwerven der nomaden aanduidt. — Ook wees Prof. Speyer mij op de discussie tusschen Jacobi en Oldenberg (*JRAS.* 1909-10). Hetgeen J. zegt over de Vedische goden is juist; Mitra en Varuṇa zijn geen semiet. goden. Bovendien postuleert O. een „proto-ir." *s* [toch niet = ur-ir. *h*??] pour le besoin de la cause; de gegevens zijn te weinig talrijk en te onzeker, vooral indien de hypothese Andreas-Wackernagel ingang vindt.

W. Scott Ferguson, Hellenistic Athens. London, Macmillan & Co. 1911. (Pr. sh. 12).

De schrijver van dit in vrij geserreerden vorm zeer veel omvattend werk, die door eene reeks van tijdschriftartikelen sinds eenige jaren zijne bijzondere bekendheid met het Athene der derde eeuw duidelijk heeft getoond, stelde zich bij de samenstelling van „Hellenistic Athens" een moeilijke taak. De kring der lezers op welken hij hoopt omvat ook „general reader"; en zoo moest het dus zijn streven wel zijn de uiterst gecompliceerde verschijnselen der Atheensche cultuur en politiek in zijn tekstverhaal althans tot hun eenvoudigsten vorm terug te brengen en voor vele zijner meer samengestelde bewijsvoeringen zich òf tot kort betoog in zijne aanteekeningen tevreden te stellen òf tot verwijzing naar tal van tijdschriftartikelen. Natuurlijk heeft deze methode, samenhangend met geheel het degelijk karakter der studie zelve, op den aard van het boek eenigen invloed gehad. Wie zich voorstelt in dezen essay zich rustig, als b.v. in een boek van Mahaffy, zonder groote inspanning te kunnen verdiepen, zou zich, meen ik, wel eens teleurgesteld kunnen zien. Het boek is eer zwaar dan populair. Maar daarentegen is het in hooge mate betrouwbaar in dien zin dat de schrijver, die niet alleen beschikt over eene zeldzame mate van belezenheid doch ook over eene zeer uitgebreide kennis van de primaire geschiedbronnen, buitengemeen objectief te werk gaat in de samenstelling zijner schetsen en Athene wel op den voorgrond van zijn tafreel brengt maar nooit isoleert. Zoo verkrijgt tegenover, of naast werken als van Droysen, Beloch of Niese dit boek een groote waarde. Voor hen die de inspanning, door de vrij sterke condensatie vereischt, niet vreezen kan de lectuur niet anders dan boeiend zijn en de philologen of historici van beroep zullen spoedig bij de lezing inzien dat zij hier te doen hebben met heel wat meer dan een goedgeschreven schets die samenvat hetgeen hun zelven reeds lang bekend was.

Fergusons studie bevat tien schetsen. In de eerste hoofdstukken wordt na de eerste worstelingen voor de vrijheid de periode van het bestuur van Demetrius Phalereus, en de daarop volgende democratische restauratie geschilderd. Daarop volgt, in de hoofdstukken aan de Macedonische overheersching gewijd, een teekening van de ontwikkeling der literaire en philosophische cultuur, voorts eene zorgvuldige uiteenzetting van het proces der internationaliseering van Athene, van de verhouding der stad tot de Seleuciden en Attalus, en bovenal van de ontwikkeling harer zeer bijzondere beteekenis voor Rome. In het geheele plan dier schetsen heeft Ferguson, zonder ooit zijn hoofddoel — de teekening van de transformatie van dezen ouden stadstaat tot wereldstad — uit het oog te verliezen, zorg gedragen

Digitized by Google

aan zijne beschouwing over de geestelijke cultuur van het Atheensch hellenisme de waarde te schenken die zelfstandig oordeel en eigen onderzoek daaraan konden geven; zoo en daardoor behoudt, bij zijne omvangrijke en consciëntieuse lectuur der vruchten van Duitsche geleerdheid, dit boek op zeer aangename wijze zijn Engelsch karakter.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Kromayer, Roms Kampf um die Weltherrschaft (Aus Natur und Geisteswelt n°. 368). Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 1, geb. M. 1.25).

Hoe komt het „dass Italiën sich in dieser Periode" (de 2e eeuw v. Chr.) „ein mindestens zehnmal so grosses gebiet angeeignet hat?" (p. 2). Ten eerste: „Konnte Rom den Wunsch und Willen haben die Herrschaft des Ostens an zu streben?" (p. 13). „In der Thatsache des ungeheuren Kulturunterschiedes — als cultuurstaat stond Rome in 200 nog zeer laag — „ist die Antwort auf diese Frage gegeben" (p. 13). Want „es ist ein Gesetz tief im Inneren des Herzens und Geistes, wenigstens unserer europäischen Rasse, dass sie der Kultur entgegen will, um so ungestümer, je unmittelbarer ihr eine höhere Kulturwelt nahegerückt ist" (p. 13). Maar al ontkent men deze wet niet, men kan twijfelen of ze hier van toepassing is. In den strijd door Kr. hierover gevoerd met Mommsen, schaar ik mij aan M.'s zijde en geloof dat „Wille und Wunsch" in dezen, voor zoo ver die te Rome bestond, zich bepaalde tot de imperialistische neiging der tijdens den 2en Pun. oorlog opgegroeide generatie van aanzienlijken. Dat overigens „erst im Laufe der Zeit und mit den immer günstiger sich gestaltenden Verhältnissen der Gedanke (an Herrschaft im Osten) allmählich Form gewonnen hat."

Intusschen is dit m. i. het eenige, trouwens geen onbelangrijk, punt waarin de heer Kr. fantaseert. De macht der omstandigheden en hoe het Romeinsche karakter daarop reageerde heeft hij, meen ik, in alle opzichten treffend, deels onder nieuw licht, uiteengezet. Voordat het Karthago overwonnen had, kon Rome aan machtsuitbreiding over 't Oosten niet denken. Hoe heeft het Karthago overwonnen? Door na Cannae de „Niederwerfungsstrategie" op te geven en de „Ermattungsstrategie" in haar plaats te stellen. Aan beide lag bij 't Rom. volk de gedachte ten grond, gebruik te maken van zijne meerderheid in massieve kracht; maar het eerst voor de hand liggend gebruik leed schipbreuk op het genie van Hannibal; dit wederom was in casu onmachtig tegenover de guerilla. En het Oosten? Daar waren drie groote staten, Macedonië, Aegypte, Syrië en daartusschen tal van kleinere. Daar was een staatkundig evenwicht, maar een zeer labiel. Wie der groote overmachtig dreigde te worden kreeg niet alleen de beide andere tegen zich, maar ook al de kleinere te samen. Toen Macedonië en Syrië samen Aegypte wilden berooven hebben gene Rome ingehaald. En in Syrië en Aegypte was zelfs geen „Volksthum", slechts een dunne grieksche „Herrenstand" en de inheemsche bevolking „geknechtet". „Volksthum" was er wel in Macedonië en Griekenland, maar hunne expansie over het Oosten had hun beste krachten weggenomen. En eene zwakke plek van Macedonië was zijne overheersching der Grieken, de Romeinsche diplomatie heeft ze zich tot nuttige bondgenooten gemaakt. Ten slotte heeft de degeneratie die nergens waar overheersching is uit kan blijven, het hare gedaan om Rome's zege te vergemakkelijken. Kromayer eindigt met eene uitspraak waarvan ten slotte ook Rome zelf tot zijn schade de juistheid heeft ondervonden: „Es hat sich die alte Wahrheit bewährt dass Herrenthum von Volk gegen Volk unabweislich zur Degeneration nicht nur des versklavten — was ja nicht anders sein kann — sondern vor allem des Herrenvolkes selber zu führen der geeignetste Weg ist" (p. 74).

Van het aan te kondigen geschrift heb ik slechts de groote lijnen, en dat zeer beknopt, kunnen aangeven. De teekening der bijzonderheden: Rome's en Karthago's machtsmiddelen, Hannibals bedoelingen en verrichtingen, Rome's „Ausdauer" in den strijd om zijn machtspositie (want dat was de 2e Punische oorlog, niet een strijd om het bestaan), de gang der verwikkelingen in het Oosten, dit alles leze men (slechts 74 bldzn.) in het boekje zelf; het is de moeite overwaardig.

Arnhem. Matthée Valeton.

R. Cagnat, La frontière militaire de la Tripolitaine à l'époque Romaine. Paris, Klincksieck. 1912. (Pr. fr. 3).

Uit de *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres* is afzonderlijk uitgegeven deze beschrijving van de militaire grens van een deel der *provincia proconsularis*, op grond van het topographisch onderzoek der officieren van het Fransche leger door den schrijver der *Armée d'Afrique* samengesteld. De overblijfselen der *castella* en *praesidia* worden in woord en beeld geschetst en, voor zoover het mogelijk is, de lijn vastgesteld, die zij in het randgebergte om het lage land, dat alleen door de Romeinen gekoloniseerd was, de *Djeffarah*, hebben gevolgd.

Het blijkt dat de *limes* bestond 1) uit een reeks van groote *castella* door kleinere posten onderling verbonden; 2) in de valleien en waar het hoogland tot de *Djeffarah* overgaat, uit muurwerk, waarin door flanktorens versterkte poorten en van een gracht voorzien. Maar behalve deze verdedigingslinie zijn aan de groote karavanenwegen, waarop zich de handel van het Afrikaansch binnenland naar de kustplaatsen bewoog, ook buiten de linie hier en daar versterkingen opgericht, waarvan de bezetting uit cavallerie bestond. En ook binnen de linie treft men op enkele punten versterkingen aan, blijkbaar om de stammen binnen de grens in toom te houden.

Voor moderne koloniseerende mogendheden is uit den praktischen kijk der Romeinen in deze dingen veel leering te trekken; dat de Franschen in Algiers en Tunis het defensiesysteem van hunne voorgangers in de oudheid zoo nauwkeurig onderzoeken heeft niet alleen een wetenschappelijk doel.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

P. A. Meilink, De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der 14e eeuw. 1912. (Groningsche dissertatie).

Met het schrijven van dit werk heeft Dr. Meilink zich ten doel gesteld, de betrekkingen en in de eerste plaats

Digitized by Google

de handelsbetrekkingen na te gaan tusschen de Nederlandsche Hanzesteden en de landen en steden, gelegen tusschen Rusland en Engeland, Noorwegen en België, het speciale Hanzegebied dus, en wel te beginnen met ± 1000 en eindigende met den vrede van Korsör (1376), welke een einde maakte aan den oorlog tusschen de Hanze en den koning van Denemarken.

Ons wordt dus niet aangeboden een geschiedenis van den handel van geheel Nederland, doch alleen van de Nederlandsche Hanzesteden. De geschiedenis van den handel van Holland, Zeeland en West-Friesland, in welk gebied blijkens de studie van Dr. Meilink geen Hanzesteden te vinden waren, blijft buiten beschouwing. Verschillende redenen zullen den schrijver daartoe gebracht hebben, als: de late opkomst van den Zeeuwschen, Hollandschen en Westfrieschen handel, de scherpe tegenstelling tusschen Hanzesteden en steden buiten de Hanze staande, doch in de voornaamste plaats een meer praktische reden, nml. dat er voor de geschiedenis van den handel der Nederlandsche Hanzesteden een overvloed van gedrukte gegevens bestaan, welke voor die van Holland enz. ontbreken. De onderzoekingen op het gebied van den middeleeuwschen handel zijn geheel, ook in Nederlandsche archieven, door Duitsche geleerden verricht, die zich ten doel stelden alle gegevens betreffende de Hanze en haar ontwikkeling en handel op te sporen. Daar een aantal Nederlandsche steden Hanzesteden waren, werd ook Nederland in dat onderzoek betrokken, doch Holland, Zeeland en West-Friesland slechts voor zoover directe aanrakingen met de Hanze te constateeren waren Een gevolg hiervan is, dat de gegevens voor een geschiedenis van den handel van Holland, Zeeland, en West-Friesland slechts gedeeltelijk, voor zoover het den Oostzeehandel betreft, in het Hansisches Urkundenbuch en in de Hanse-Recesse te vinden zijn, doch wat aangaat den handel op Schotland, Engeland, België en Frankrijk geheel ontbreken. Eerst een stelselmatig onderzoek der buitenlandsche archieven kan die leemte aanvullen. Moge daarmede niet al te lang getalmd worden.

De schrijver laat een inleiding voorafgaan, waarin hij het ontstaan der Hanze uiteenzet. De historicus, op de hoogte van de Duitsche litteratuur over dit onderwerp, zal hier niet veel nieuws aantreffen. Voor het grootste gedeelte kon de schrijver gebruik maken van hetgeen Duitsche schrijvers hierover medegedeeld hadden, doch de verdienste van Dr. Meilink is, dat hij een duidelijke samenvatting geeft van het elders reeds gepubliceerde, dat hij meestal met juiste critiek een keuze doet uit tegenstrijdige meeningen, dat hij alle factoren opsomt, welke tot het ontstaan der Hanze medegewerkt hebben.

In den stedenbond, de Hanze, hebben een aantal Nederlandsche steden een plaats — en soms een zeer eervolle — ingenomen. Welke die steden waren, stond na de Duitsche onderzoekingen vrijwel vast. Dr. Meilink beperkt zich hier niet tot de periode voor 1376, doch breidt zijn onderzoek tot de 16e eeuw uit, stelt de grenzen van het Nederlandsche Hanzegebied vast in den tijd, dat de Hanze haar grootste uitgebreidheid had en concludeert nu, dat alle steden, in dit gebied gelegen, Hanzesteden geweest kunnen zijn. Zoo heeft hij een vasten maatstaf verkregen om te beoordeelen, welke steden wel, welke niet Hanzesteden waren. Tot dit Hanzegebied heeft geheel Noord-Nederland met uitzondering van Holland, Zeeland en West-Friesland behoord. Wat Utrecht betreft is niets met zekerheid te zeggen.

In dit Nederlandsch Hanzegebied hebben vele steden gedeeld in de Hanzeprivilegiën, actief aan den buitenlandschen handel deelgenomen, zij het ook met meer of minder intensiteit.

Uitvoerig en zeer grondig gaat de schrijver vervolgens na, welke steden voor 1376 Hanzesteden waren, welke plaats die steden in de organisatie der Hanze innamen, van welke steden de kooplieden in de nederzettingen van den Duitschen koopman in het buitenland gerechtigd waren enz.

Zeer belangwekkend is steeds geweest de ontwikkeling der machtspolitiek van de Hanze, zoowel in Denemarken en Noorwegen als in Vlaanderen, Engeland enz. Natuurlijk is het dus, dat Dr. Meilink tracht na te gaan, welke houding de Nederlandsche steden aangenomen hebben in de talrijke conflicten der Hanze met de genoemde landen. (Hoofdstuk III, afdeeling II). Ook dit onderzoek is op grondige wijze verricht en toch zal de lezer waarschijnlijk teleurgesteld worden. De schrijver deelt al de door hem gevonden gegevens mede, en toch kan hem het verwijt van te groote beknoptheid niet ontgaan. Als voorbeeld diene de beschrijving der conflicten met koning Waldemar in de jaren 1360 tot 1376.

De schrijver onderstelt bij den lezer geheele bekendheid met den politieken toestand in Denemarken, Noorwegen en Zweden, met de verschillende belangen van groepen Hanzesteden, geschaad door het optreden van Waldemar. Wel tracht hij aan dit bezwaar tegemoet te komen door verwijzing naar werken van Schäfer, Daenell enz., maar voor den lezer ware het aangenamer en voor het goed begrijpen van het betoog van den schrijver beter geweest, indien hij een korte uiteenzetting gegeven had van de geschiedenis der Noorsche rijken in die dagen, de belangen van den Deenschen koning en zijn rijken gesteld had tegenover die der Hanze, om daarna een beschrijving te geven van den geweldigen strijd, welken op een gegeven oogenblik nagenoeg alle Hanzesteden en ook vele andere steden tegen koning Waldemar voerden. In deze lijst had hij dan de schilderij van het optreden van de Nederlandsche Hanzesteden, van de Hollandsche en Zeeuwsche steden kunnen plaatsen. Nu moeten wij ons tevreden stellen met een opsomming van allerlei gegevens, op dit onderwerp betrekking hebbende.

Een ander voorbeeld van zulk een onduidelijke behandeling is te vinden § 3 van hetzelfde hoofdstuk, waar de schrijver de conflicten tusschen de Hanze en Vlaanderen behandelt.

Wij lezen van acties van Duitsche kooplieden tegen Vlaanderen in de jaren 1252, 1280, 1307, 1352, 1358 en 1375 zonder eenige opheldering te ontvangen, wat die acties bedoelden; de schrijver spreekt over Hanzische privilegies in Vlaanderen, welke ook aan Kampen verleend werden, doch over den inhoud dier privilegies deelt hij niets mee. Dit is nu wel geen groot bezwaar voor hem, die geheel op de hoogte der Duitsche litteratuur is en wiens onderzoekingen hem telkens in aanraking

Digitized by Google

brengen met het Hansisches Urkundenbuch en de Hanze-Recesse, doch de schrijver had, dunkt mij, in het oog moeten houden, dat er ook vele lezers zijn, die groot belang in onzen middeleeuwschen handel en de geschiedenis van dien handel stellen, zonder die geschiedenis tot object hunner onderzoekingen te maken. Hun is de bestudeering van dit werk niet gemakkelijk gemaakt.

Het belangrijkste gedeelte van dit boek is wel dat, waarin de schrijver zich bezighoudt met de beschrijving van den handel der Hanzesteden. In het tweede hoofdstuk wordt de handel dier steden van ± 1000 tot 1300 besproken. Wel kan er tot 1300 van Hanzesteden eigenlijk geen sprake zijn, doch de geschiedbeschrijving van den Nederlandschen handel was slechts tot ± 1000 gevorderd. Wij mogen Dr. Meilink dankbaar zijn, dat hij de kloof tot 1300 overbrugd heeft.

In het vierde hoofdstuk wordt het tijdvak 1300—1376 beschreven. Zeer uitvoerig gaat de schrijver de handelsbetrekkingen der Nederlandsche Hanzesteden — in de eerste plaats der Yssel-en Zuiderzeesteden, onder welke vooral Kampen een schitterende plaats innam — na met Denemarken, Noorwegen, Zweden, Sleeswijk-Holstein, Engeland, Vlaanderen, Holland en Utrecht, de Rijnstreek, Westfalen en Oost-Friesland, de Noordduitsche steden, Pruisen, Lijfland en Esthland. Hij heeft daartoe gebruik gemaakt van alle gegevens, in binnen- en buitenlandsche bronnenpublicaties verspreid, en dit aangevuld met eenige resultaten van eigen archiefonderzoek. Den schrijver moet de eer gegeven worden, het materiaal vrijwel volledig bijeengebracht te hebben.

En toch zal juist dit zoo belangrijke gedeelte van het boek den lezer weinig bevredigen. Het maakt een verwarden indruk. Dit is een gevolg van de wijze van werken, door den schrijver gevolgd. De gegevens zijn door hem met grooten ijver verzameld, critisch onderzocht en geschift, naar rubrieken gerangschikt, doch veel verder gaat hij niet. Hij laat al het verzamelde, zoowel de zeer belangrijke als de minder belangrijke feiten, tot zelfs de geringste details in eindelooze reeks den lezer voorbijtrekken. Een gevolg hiervan is, dat de lezer zeer spoedig vermoeid wordt, en uit de massa bijzonderheden de hoofdzaken niet meer weet af te scheiden. De schrijver heeft verzuimd zijn materiaal voldoende te verwerken, uit de veelheid een eenheid te vormen.

Deze indruk zal nog versterkt worden, doordat de schrijver zich bedient van een zeer duisteren, omslachtigen stijl, zoodat voor het goed verstaan van enkele zinnen wel eens twee of driemaal lezen noodig is.

Doch, gelijk men uit het bovenstaande zal opmaken, betreffen de ingebrachte bedenkingen meer den vorm dan den inhoud van het boek. De inhoud van het werk vormt een zeer belangrijke bijdrage voor onze handelsgeschiedenis, onmisbaar voor elk, die kennis wil nemen van de geschiedenis van den middeleeuwschen Nederlandschen handel.

De lezer bereide zich echter voor, dat bij deze lectuur de overwinning eerst na zware worsteling behaald zal worden.

Leiden. H. A. Poelman.

E. Meyer, Der Papyrusfund von Elephantine. Leipzig, Hinrichs. 1912. (Pr. M. 2, geb. M. 2.50).

Het was sinds eenige jaren aan belangstellenden bekend, dat prof. Sachau te Berlijn zich bezig hield met de bewerking van een groot aantal arameesche papyri, te Elephantine door Dr. Rubensohn gevonden. In 1907 verschenen in de „Sitzungsberichte" der pruisische Akademie „Drei aramäische Papyrusurkunden aus Elephantine von Eduard Sachau". Deze drie papyri bevatten het opzienbarende bericht, dat de joodsche kolonie te Elephantine, tegenover Assuan, aldaar een eigen tempel had. Geen wonder, dat er naar de publicatie van de andere papyri met spanning werd uitgezien. In het begin van dit jaar is aan die spanning een einde gekomen door de verschijning van het verwachte werk: „Aramäische Papyrus und Ostraka aus Elephantine von Eduard Sachau". De papyri zijn hier geordend naar den inhoud, getranscribeerd in quadraatschrift, zooveel mogelijk vertaald en van ophelderingen voorzien. Het geheele werk wordt voorafgegaan door een inleiding, waarin algemeene kwesties besproken worden. In Sachau's werk valt de nadruk op de taalkundige zijde van het behandelde. Het kan ons niet verwonderen, dat een historicus van professie als Ed. Meyer de door de papyri aan het licht gebrachte toestanden en feiten nog eens heeft willen beschouwen van zijn standpunt, te meer daar Meyer blijkens zijn „Entstehung des Judentums" van de oudste periode van het Jodendom grondige studie heeft gemaakt. Het hier aangekondigde boekje is dan ook in ieder opzicht aan te bevelen als lectuur voor wie zich met de geschiedenis der perzische periode bezighoudt. Het is boeiend geschreven en bevat menig nieuw gezichtspunt dank zij des schrijvers buitengewone belezenheid en feitenkennis.

De volgorde der hoofdstukken sluit zich aan bij de volgorde waarin Sachau's papyri gepubliceerd zijn. Maar voorop gaan eenige hoofdstukken waarin over de taal en den vorm der papyri, over de stad Elephantine, over den toestand van Egypte onder de perzische overheersching gesproken wordt. Dan volgt een beschrijving van den aard der joodsche kolonie in staaatkundig, maatschappelijk en godsdienstig opzicht.

Het tweede deel van het boek behandelt onderwerpen, die met het Jodendom slechts lossen samenhang hebben. Van de Behistun-inscriptie van Darius I is te Elephantine de arameesche redactie gevonden. Dit feit wordt door Meyer in een kort hoofdstuk in het rechte licht gezet. De volgende hoofdstukken behandelen alle den Ahīqar-roman, waarvan te Elephantine een redactie is gevonden, die eenige eeuwen ouder is dan de oudste tot nog toe bekende. Ook hier heeft Meyer menig verrassend gegeven meegedeeld.

Enkele dingen, die mij getroffen hebben, wil ik ten slotte even vermelden. In Deut. 17,16 wordt den koning voorgeschreven niet veel paarden te houden en „het volk niet naar Egypte te doen terugkeeren om [het aantal zijner] paarden te vermeerderen." Meyer verklaart deze plaats aldus: De israelitische koningen hebben aan de Pharao's dikwijls krijgstroepen geleverd en als vergoeding daarvoor uit Egypte paarden ontvangen. Hij steunt bij deze verklaring op een plaats in den brief

Digitized by Google

van Aristeas waarin gezegd wordt Psammetichos II op zijn veldtocht naar Aethiopië joodsche troepen in dienst had (p. 34).

Het is ieder, die deze papyri gelezen heeft, opgevallen dat de israëlitische godsnaam hier voortdurend j·h·u wordt geschreven, terwijl het O. T. en de inscriptie van Mesja in den regel j·h·u·h hebben. Meyer houdt den eersten vorm voor een verkorting, die in het dagelijksch leven in plaats van den tweeden gebruikt werd (p. 35, aanm.). — Een van de meest opzienbarende feiten door deze papyri aan het licht gebracht, was, dat de joodsche kolonie te Elephantine naast Jahu nog twee goddelijke wezens: *A·sj·m·betel* en *Anat-betel* vereerde. Meyer houdt *betel* voor een aanduiding van Jahu en verklaart de namen dan als: A-sj-m van Jahu en: Anat van Jahu, in dien zin dat beide goden „Genossen" van hem zijn (p. 59 vgg.).

Leiden. A. J. Wensinck.

W. Staerk, Jüdisch-aramäische Papyri aus Elephantine sprachlich und sachlich erklärt. 2. verbesserte Auflage. (Kl. Texte f. Vorles. u. Üb. 22/23. Bonn, Marcus u. Weber. 1911. (Pr. M. 1.30).

Deze tweede uitgave verschilt slechts weinig van de eerste, die in 1907 verscheen. De literatuur is bijgehouden en een lijst van persoonsnamen is toegevoegd. De commentaar is op enkele plaatsen wat gewijzigd, de taalkundige opmerkingen zijn ongeveer dezelfde gebleven. Het is te begrijpen, dat van deze uitgave een tweede druk noodig was: de groote uitgave van Sayce en Cowley is voor menigeen te duur en het werkje van Staerk is zeer bruikbaar en aanbevelenswaardig. De schrijver is zich wel bewust, dat zijn vocalisatie van de arameesche teksten geen al te groot vertrouwen verdient, maar voor eerstbeginnenden kan ze van nut zijn. Het komt mij voor, dat de bewerker in dit opzicht nog wel iets voorzichtiger had kunnen zijn; overigens is van dit boekje niets dan goeds te zeggen.

Leiden. A. J. Wensinck.

Sexti Empirici Opera. Recensuit H. Mutschmann. Vol I. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 3.60, geb. M. 4).

In het bezorgen van deze nieuwe uitgave der Hypotyposeis heeft Mutschmann de vroeger in het Rhein. Museum en Hermes door hem ontwikkelde opvatting aangaande de verwantschap en waarde der codices toegepast. Grooten invloed op het constitueeren van den tekst hebben gehad: de Monacensis en de in den Parisinus bewaarde, hier voor 't eerst benutte, zeer getrouwe latijnsche vertaling, die door Mutschmann aan Nicolaus Rhegius — den in de 14e eeuw levenden vertaler van Galenus — wordt toegeschreven. Om van de waarde dezer vertaling, welker volledige publiceering het boek te omvangrijk zou gemaakt hebben, een denkbeeld te geven heeft de uitgever er aan het slot een pagina van afgedrukt. — Maar niet alleen aan de vergelijking der handschriften heeft Mutschmann groote moeite besteed; ook aan de sedert een halve eeuw door Kayser, Pappenheim, Apelt e. a. gedane pogingen tot tekstverbetering is de noodige aandacht geschonken. De door Bekker in zijn algemeen gebruikte editie van 1842 (waarvan de pagineering aan den binnenkant is bijgevoegd) weggelaten titels en inhoudsopgaven zijn in deze nieuwe uitgave weer opgenomen. De passages, die Sextus aan andere auteurs heeft ontleend, zijn gespatieerd gedrukt Zoo hebben wij dan nu in de Teubner-collectie een met de uiterste zorg bewerkte, ook typografisch keurig uitgevoerde editie van Sextus Empiricus' Hypotyposeis, die zonder twijfel aan een lang gevoelde behoefte voldoet. Moge de belofte, dat ook de overige werken van den voor de geschiedenis der grieksche filosofie zoo belangrijken schrijver zullen volgen, weldra vervuld worden.

Leiden. B. J. H. Ovink.

E. Montet, De l'état présent et de l'avenir de l'Islam. Six conférences faites au Collège de France en 1910. Professeur à l'Université de Genève. Paris, Paul Geuthner. 1911.

Deze voordrachten van Prof. Montet werden gehouden vanwege de „Fondation Michonis", blijkbaar om toehoorders, die van den Islam weinig wisten, eenigermate te orienteeren in het gebied der problemen, die de Mohammedaansche wereld aan de Westersche voorlegt. Montet, die reeds vroeger nu en dan over Islamzaken geschreven en met name de resultaten eener door hem in Marokko, ter bestudeering der daar vertegenwoordigde godsdienstige broederschappen, ondernomen studiereis in het licht gegeven had, zegt uitdrukkelijk, dat hij steeds in het oog gehouden heeft, dat deze voordrachten voor een Fransch publiek bestemd waren, waarom natuurlijk het Westelijke Islamgebied (Noord-Afrika) het middelpunt van de sfeer zijner aandacht vormde.

In verband met deze overigens zeer gewettigde opvatting zijner taak bevreemdt het eenigszins, dat Bâbisme en Behâïsme eene van de zes voordrachten innemen, want de geheele beweging, die met die beide namen wordt aangeduid, heeft een zeer specifiek Perzischen oorsprong, en zij valt nauwelijks meer binnen de grenzen van den Islam. Heeft wellicht de gemakkelijke toegankelijkheid van goede secundaire bronnen — alleen Roemers voortreffelijke studie kon Montet nog niet gebruiken — den conférencier verleid, onder den titel „Tentatives de réforme de l'Islam" juist bij voorkeur *deze* verschijnselen te beschrijven, en daaraan veel meer plaats te geven dan aan de voor den Islam in zijn geheel veel belangrijker pogingen tot hervorming, die bijv. in Turkije, Egypte, Britsch-Indië ondernomen worden?

In het algemeen heeft Montet secundaire werken, niet de eigenlijke bronnen geraadpleegd. Schrijfwijzen als Nafé (pag. 21), Dhou'l Ḳornéîn (pag. 22), Moukhfîcaché (pag. 61), Djalâlou'd-Dînou (pag. 85), les Omiades et les 'Abbâssides (pag. 107), Kourret 'oul 'Ayin, éclat des yeux (pag. 120) getuigen van gebrek aan vertrouwdheid met de Arabische taal. Hetgeen de auteur over den Islam op Java mededeelt, is afkomstig van een jong Zwitsersch botanist, die daar onlangs verblijf hield (pagg. 6,40); het geldt hem als iets bijzonders, dat in China de Muzelman zijne dochter niet aan eenen ongeloovige ten huwelijk geeft (pag. 15); het Sji'isme zou geene „hérésie" zijn (pag. 43 ; de Wahhâbieten heeten in zekeren zin „une secte rationaliste" en het verbod van muziek, dans en spel iets specifiek Ibâdhitisch

Digitized by Google

(pag. 44); de Islam heeft volgens den auteur aan de Oud Arabische cultuur zijn fatalisme te danken (pag. 46); het verschil tusschen de Westersche en de Oostersche ṭarîqah's wordt door hem gezocht in de strengere leer en practijk der laatste (pag. 80); het mystieke „wird" wordt in verband gebracht met de „descente à l'abreuvoir" (pag. 82); het woord *soefi* voorgesteld als toespelende op de hangende haren der mystieken (pag. 84); het perinde ac cadaver der mystieke gehoorzaamheid in het bijzonder aan de ṭarîqah der Derkâwa toegeschreven (pag. 97); het door alle Moslims eindeloos herhaalde „En vérité nous venons de Dieu et nous retournons à Lui!" noemt Montet „ce verset caractéristique de la doctrine bâbie" (p. 120); op den dwaalweg gebracht door geheel individueele pogingen als die van den Indiër Amîr Alî om de Moe'tazilitische leer te verjongen, meent M. dat „la tendance vraiment libérale se rattache, partout où elle se montre et pousse des racines, à l'ancien Mou'tazilisme ou rationalisme musulman" (pag. 138), enz.

Men ziet, dat men in deze voordrachten geene nieuwe gezichtspunten heeft te zoeken. De eerste is gewijd aan inleidende beschouwingen, statistische gegevens over den Islam en eene beschrijving van de wijze, waarop hij zich verbreid heeft. De tweede geeft een nog al zwak uitgevallen overzicht van de Moslimsche orthodoxie, de ketterijen en secten. In de derde viel het niet moeielijk, naar de voortreffelijke studiën van Goldziher en Doutté de heiligenvereering der Mohammedanen te behandelen; de op pag. 54 geformuleerde tegenstelling tusschen de historische verklaring van dit verschijnsel en de meer interne, uit eene leemte, die in den Islam zelf gevoeld werd, doet zien, dat Montet de synthese van beide factoren niet juist gevat heeft. De vierde voordracht bespreekt, wel wat oppervlakkig en eenzijdig, de mystieke broederschappen, de vijfde het Bâbisme en Behâïsme, de zesde opent uitzichten in de toekomst, waarbij de auteur, die overal tracht objectief en rechtvaardig jegens den Islam en zijne belijders te zijn, toont voor de wegneming van alle misverstand tusschen Oost en West het meest te verwachten van verdraagzaam verkeer in de neutrale zône. De frissche, nobele wereldbeschouwing, waarvoor de auteur eene lans breekt, geeft hem voor de gebreken van zijn werk aanspraak op toegevendheid.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

SCHOOLBOEKEN.

Die Gedichte des P. Vergilius Maro. In Auswahl mit Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von **Dr. J. Ziehen. I: Einleitung und Aeneis** (Sammlung Göschen nº. 497). Leipzig, Göschen. 1911. (Pr. M. 0.80).

Sinds vele jaren wint het gebruik veld aan de leerlingen niet meer een volledig werk van een of anderen Griekschen of Latijnschen schrijver in handen te geven, maar een bloemlezing daaruit te vervaardigen ten behoeve der schooljeugd. In Duitschland is men daarmee begonnen en in ons land heeft men zich natuurlijk gehaast dit na te volgen.

Is die methode wel geheel juist? Het komt me voor dat er tegen eenige bezwaren bestaan, die niet geheel onbeteekenend zijn. Wanneer men een leerling een boek in handen geeft van een schrijver in een vreemde taal, dan is dit in de eerste plaats met het doel om de kennis van die taal te vermeerderen, maar de bedoeling is toch zeker ook om het jonge mensch met den inhoud van het boek kennis te doen maken, zoo mogelijk er van te doen genieten en hem een inzicht te doen krijgen in den schrijftrant van den auteur. Dit laatste is vooral van belang bij de klassieke schrijvers, hun opvattingen over den vorm van een letterkundig werk verschillen zooveel van de onze, dat deze sterk afwijkt van die der litteraire producten niet alleen van den nieuweren, maar vooral van den nieuwsten tijd. Een schrijver geheel verstaan kan men slechts als men een inzicht heeft verkregen in zijn geheele wijze van doen. Zoolang, en m. i. terecht, de werken der oude klassieken ons tot voorbeeld zijn, hoe men zijn gedachten moet inkleeden, is het, dunkt me, niet te veel gevergd dat een gymnasiast aan het einde van zijn schooltijd dat inzicht heeft verkregen van de voornaamste schrijvers, met wie hij heeft kennis gemaakt. Een bloemlezing, uit welken schrijver ook, is uit den aard der zaak fragmentarisch, het krijgen van een overzicht over het geheel is uitgesloten. Nu zijn er onder de oude auteurs wel enkelen, uit wie men zonder bezwaar een bloemlezing maken kan, Ovidius bijv. leent zich daartoe zeer goed, diens verhalen in de Metamorphosen en Fasti vormen geen doorloopende verhalen, maar staan ieder op zich zelf, maar de meesten zijn daarvoor niet geschikt, Homerus niet, noch Xenophon, Caesar, Livius etc. Een bloemlezing uit Herodotus, zooals we die zoowel bij de Duitschers als bij ons aantreffen, kan zeker niet dienen om iemand een begrip te doen krijgen van H.'s eigenaardige wijze van het behandelen der geschiedenis. Is het om de geschiedenis zelf te doen, zeker, dan is het goed de verschillende stukken, die een doorloopend verhaal vormen, aaneen te voegen, maar op die wijze krijgt men juist niet een begrip van H.'s wijze van geschiedschrijven, en de geschiedenis zelf kan veel beter geleerd worden uit een boek over dit onderwerp, zoodat in beide opzichten het doel wordt gemist.

Men kan hiertegen aanvoeren dat toch nooit Homerus, Herodotus en dergel. in hun geheel op school gelezen worden kunnen, en dat dus van zelf slechts fragmenten worden behandeld, maar daartegenover staat, dat wie verstandig doet met zijn leerlingen toch geheele afdeelingen volledig behandelt, en bij het geven van een overzicht van het geheel, dit kan doen, terwijl zij het boek zelf voor zich hebben en een voorstelling van het geheel zich vormen kunnen, wat bij bloemlezingen niet mogelijk is ten nadeele der leerlingen.

Nu worden in den regel voor een bloemlezing stukken uitgekozen, die eenigszins een afgerond geheel vormen, wil men eenig verband tusschen deze bewaren, dan wordt het ontbrekende kort verteld, in elk geval krijgt men dan de belangrijk geachte episoden in hun geheel voor oogen, zoodat het niet onmogelijk is eenigen juisten indruk van den stijl van den auteur te krijgen. Dr. Ziehen echter heeft een anderen weg ingeslagen, aan het slot der „Einleitung", die een korte levensbeschrijving van Vergilius bevat met enkele opmerkingen over V.'s invloed na zijn dood, zegt de uitgever, dat dit eerste deeltje „bringt eine die Einheit des Textbildes wahrende Auswahl des gesamten Epos (4384 von 9796 versen) und ist hoffentlich dieser seiner Anlage nach dazu geeignet, dem Leser von der Aeneis eine ausreichende Vorstellung zu geben". Men ziet het, ook Dr. Z. heeft bezwaren tegen de gebruikelijke wijze van samenstellen eener bloemlezing, hij beproeft nu een weg, waarop ten minste het uiterlijk van een geheel wordt bewaard, en men een voldoende voorstelling zich kan maken van de geheele Aeneis. Wie dan ook de tekst opslaat, krijgt den indruk van een compleet werk, in elk boek loopt de telling der versregels regelmatig door, en hij die onbekend is met de Aeneis kan zich, na het boekje doorgelezen te hebben, verbeelden, nu een voldoende voorstelling van dat gedicht te hebben.

Digitized by Google

Of hij dan een hooge gedachte van Vergilius als dichter hebben zal is een andere zaak. Om een denkbeeld te geven van de wijze van doen van Dr. Z. diene het volgende. Van het 1ste boek, 756 regels groot, zijn 458 verzen overgenomen, dit resultaat is verkregen door telkens eenige regels weg te laten, die naar Dr. Z.'s oordeel tot den draad van het verhaal niet veel afdoen en ik geef toe dat in werkelijkheid dit vrij regelmatig doorloopt, maar toch is hetgeen weggelaten wordt vrijwel onmisbaar, zoowel om een voorstelling van de in dit boek optredende personen te krijgen als om een indruk zich te kunnen vormen van Vergilius' wijze van dichten, vooral in tegenstelling met zijn voorbeeld Homerus. Dadelijk al missen we in de overwegingen van Juno de regels, die haar haat tegen de Trojanen verklaren (vs. 24—29), dan die, waar zij zich achtergesteld acht bij Minerva, de vs. 42-45, enkele regels maar, die echter daar moeilijk gemist kunnen worden om de wille der teekening van Juno's karakter, zoo gaat het telkens. Ook grootere stukken zijn weggelaten, zooals vs. 174—222, schaadt dit weinig, zeer noode mist men vs. 261—296, waarin Juppiter Venus troost met de voorspelling van Rome's toekomstige grootheid en den roem der nakomelingen van Ascanius-Iulus. Deze verzen hadden niet mogen ontbreken, want het doel van het geheele gedicht, de verheerlijking der gens Julia, komt in deze te voorschijn.

Alle plaatsen op te noemen uit de 12 boeken, waar de weglating van verzen schade doet aan het verkrijgen van een juiste voorstelling der Aeneis laat de mij toegestane ruimte in dit tijdschrift niet toe, een enkele zij nog genoemd; bijv. in bk. 9 vs. 47—502, de geheele Nisus-Euryalus episode, in bk. 11 vs. 222—375 en vs. 461—510 (Camilla), Dr. Ziehen betreurt zelf het ook dat hij deze moest weglaten. Maar zeker had hij in het 6de boek de regels 854—888 moeten behouden, dat mooie gedeelte, dat te kort is om den omvang van het boek te groot te maken, en dat door Vergilius met een zeer bepaalde bedoeling daar was neergeschreven. Naar mijn inzien is Dr. Ziehen in zijn poging niet gelukkig geslaagd.

Anmerkungen en een Übersicht über die der Auswahl enthaltenen Verse vormen het slot van het boekje, dat netjes gedrukt en in een stevig bandje de wereld ingezonden is.

Delft. B. ter Haar.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Afd. Letterkunde van 9 December ll. sprak de heer Vürtheim over ***het ritueel aan het altaar der Artemis Orthia.*** Spreker betoogde het volgende:

De uitkomsten van de opgravingen op het tempelterrein der Spartaansche Orthia lieten de beteekenis der jaarlijksche διαμαστίγωσις aan het altaar onverklaard. Votiefstèlen bevestigden den uit de teksten der antieke auteurs gewonnen indruk, dat het eeuwenoude gebruik in den Hellenistisch-Romeinschen tijd een wreeder karakter aangenomen heeft. De verklaringen door de Oudheid gegeven verdragen — gelijk nauwkeurige ontleding der teksten leert — de critiek niet. De explicaties der modernen (Frazer, Thomsen, Nilsson e. a.) breken wel terecht met de afleiding uit een vroeger menschenoffer, falen echter harerzijds waar zij de gewoonte beschouwen als het geven van den slag met de levensroede. Bovendien werd tot dusver voorbijgezien dat de Orthia, hoewel op een tiental plaatsen vereerd, nergens buiten Sparta de geeseling eischte. De Oudheid kende deze slechts als zuiver locale gewoonte. Op den grondslag van Pausanias' juiste doch verkeerd verbonden gegevens en onder gebruikmaking van eene plaats bij Plutarchus, eene in Xenophons *Λακ. Πολ.* en een fragment van Alkman, kan worden geconcludeerd tot het navolgende:

1°. Aanvankelijk had er te Sparta bij het altaar der Orthia een catervenstrijd plaats, waarbij bestorming en verdediging van het altaar door de in twee groepen geschaarde epheben uit vier demen het schouwspel was. 2°. Het reëele object van den strijd waren „eigenhandig door de godin uit de melk van het haar dienend wilde gedierte bereide kazen". Om deze van het altaar te rooven moest men door de spitsroeden (zweepen) der verdedigers heen. Gelijk bij een soortgelijken catervenstrijd aan den Rijn op Sinte-Maarten, was de eereprijs voor hem, die door slimheid en onverschrokkenheid het meeste roofde. 3°. De Spartaansche staat moedigde dit ritueele spel tot harding zijner jongeren aan. 4°. Als sport droeg ook deze strijd de kiemen van ontaarding in zich. Vandaar in den Hellenistischen tijd het instituut der „bomonicae", die een oefeningstijd doormaakten om ten aanschouwe van een theater-publiek den vaak doodelijken volhardingswedstrijd aan te gaan. 5°. Naam en voorstelling stammen uit den na-Augusteïschen tijd (het gebruik duurde tot in de 4e eeuw n. Chr.); voor de verklaring moet men teruggaan tot den vóór-Xenophonteïschen tijd. Deze verklaring werpt o. a. eenig licht op het nog duistere *Partheneion* van Alkman en op enkele door de traditie vermelde mythologische namen.

Bij de hierop volgende gedachtenwisseling maakte de heer Kuiper eenige opmerkingen over de bewijskracht van het Alkman-fragment, en besprak de heer Kern de etymologie van den naam Orthia, aangenomen dat die benaming idg. is.

In de 6 Dec. gehouden maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden hield de heer J. F. M. Sterck een voordraaht getiteld ***Uit het Amsterdamsche tooneelleven op het einde der 17de eeuw.*** Vooraf bracht spr. een nieuwe aanwinst ter tafel van het Vondel-Museum te Amsterdam, nl. een drukproef van Vondels „Maria Stuart", door den dichter zelf gecorrigeerd, en besprak hij enkele kwesties die zich naar aanleiding daarvan voordeden. Vervolgens tot zijn eigenlijk onderwerp komende ving spr. aan met op te merken, dat de invloed van Vondel op het Amsterdamsche tooneel gaandeweg verminderde, toen Jan Vos schouwburgregent was geworden. Tegenover de streng klassieke stukken van Vondel stelde deze spektakelstukken met kunst- en vliegwerk, waarin veel te zien was. Vos werkte Vondel echter niet opzettelijk of uit onwelwillendheid tegen; integendeel heeft hij in overleg met Vondel getracht diens treurspelen „Lucifer" en „Jephta" voor zijn tooneel geschikt te maken door ze met vertooningen en dansen op te sieren. „Jephta" is zesmaal vertoond, vermoedelijk met de aanvullingen van Vos. „Lucifer" werd na den tweeden keer verboden, doch daarbij werden de dansen nog niet genoemd in het protest van de predikanten. Later heeft Vondel zelf dansen in „Adam in Ballingschap" ingevoerd, doch bij Vondel's leven is dit treurspel nooit opgevoerd. Het bericht bij Brandt, dat Vos onbekwame spelers en versleten kostuums voor Vondels spelen uitkoos, kan niet juist zijn. Nadat Vos overleden was, trachtte dr. Govert Bidloo de spelen van Vondel weer op 't tooneel te brengen met dansen van allerlei fantastische wezens. „Faëton" en „Salmoneus" zijn, aldus bewerkt, opgevoerd. Dit werd door de leden van het genootschap „Nil Volentibus Arduum" sterk gehekeld in allerlei pamfletten. Maar Bidloo, die in bekwaamheid verre verheven was boven zijn tegenstanders, bracht de leden van het genootschap op 't tooneel in een scherp hekelend zinnespel: „De muiterij en nederlaag van Midas, koning onverstand" dat op oudejaarsavond 1685 heel wat beroering bracht in de deftige kringen. Welke personen Bidloo heeft willen voorstellen, was nog niet bekend, maar een notarieele akte, kort daarna opgemaakt op verzoek van Hermanus Amya, een rijk advocaat, brengt heel wat licht in deze zaak en wat daarmee samenhangt. Het blijkt dat Belachal is Thomas Arendsz.; Midas is Filips de Flines, die op Spaarne-Hout bij Haarlem woonde,

Digitized by Google

hier genoemd de hofstede Konst-verdriet; met den veldheer van Midas wordt H. Amya bedoeld, enz. Bidloo was van plan geweest nog een tweede hekelspel te schrijven, waarin Midas, averechts op een ezel gezeten, op het tooneel zou moeten komen, doch door de sensatie, door het eerste stuk gewekt, is het niet opgevoerd. Bidloo werd bij burgemeesteren ontboden en erkende de auteur te zijn. Spr. vertoonde een satirieke prent van den teekenaar Romeyn de Hooge over dezen strijd. Tal van schotschriften kwamen tegen Bidloo en Pluimer, zijn mede-regent, uit. Amya deed uit wraak overal onderzoek naar de misbruiken van de schouwburgregenten en liet akten opmaken, waaruit hun wanbeheer blijkt. Zij hadden de kasboeken verbrand, toen zij rekening moesten doen, en gebruikten een tuin, voor rekening van den schouwburg gehuurd, om daarin feesten te geven en wijn te drinken met hun vrouwen, alles ten koste van de schouwburgkas, Dit was vooral toen Pluymer en Meijer regenten waren. Men maakte slechte zaken en het weeshuis miste zijn inkomsten. — Hierna gaf Spr. aan de hand van allerlei notarieele akten een kijkje op het schouwburgleven van dien tijd. Vechtpartijen met bloote degens, ruzies tusschen acteurs en actrices, die handgemeen werden, ontbraken niet. In 1685 boden regenten 100 zilveren ducatons aan de schrijvers voor vertaalde treurspelen, maar de dichters ontvingen vaak hun geld niet. Het kostte heel wat moeite, om het monopolie van den schouwburg voor de stad te handhaven; voor de poorten en ook te Buiksloot hadden opvoeringen in tenten plaats. De acteurs moesten de regenten per exploit aanmanen om betaling van hun toelage en soms werden hun contracten verbroken door regenten. Verschillende acteurs met hun vrouwen en dochters begonnen in 1688 voor eigen rekening. Weinig is nog bekend omtrent het leven der actrices in die dagen ten onzent. De geschiedenis van eenige galante avonturen, beleefd door Johanna Brinkhuyzen, dochter van den acteur Hermannus, is bewaard in een notarisprotocol, waaruit Spr. een en ander voorlas. Een notaris beklaagde zich erg, dat zijn vrouw tooneelspeelster was geworden en met een troep op reis was. Zoo gaf Spr. een overzicht van een aantal zeer vermakelijke voorvallen uit het Amsterdamsche tooneelleven, waarmede de gegevens omtrent dit deel onzer letterkunde belangrijk worden aangevuld. — De heer Kalff maakte een enkele opmerking naar aanleiding van het gesprokene.

Mr. J. G. C. Joosting heeft op 3 Dec. jl. zijn lessen als privaat-docent in het oud-vaderlandsche recht aan de Rijksuniv. te Groningen geopend met een openbare les over de formule *Bij de gratie Gods*.

Het derde internationale historische Congres zal gehouden worden te Londen van 3—9 April 1913. Het is, als de vorige, verdeeld in een aantal secties, waarvoor de sprekers zich van te voren hebben op te geven bij den „secretary for papers" J. P. Whitney; de algemeene secretaris is prof. I. Gollancz, secretaris der British Academy, bij wien men zich voor het lidmaatschap kan aanmelden. De zittingen van het Congres worden gehouden in Burlington House, den zetel der British Academy, waar ook het bureau gevestigd is. Op de deelneming van Nederlandsche geschiedkundigen wordt hooge prijs gesteld.

Het Bestuur van de Stichting-De Goeje heeft ons verzocht het volgende mede te deelen:

1. Het Bestuur had het overlijden te betreuren van zijn lid Mr. J. A. Sillem, in wiens plaats de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (afd. Letterkunde) in Mei 1912 Dr. T. J. de Boer, hoogleeraar te Amsterdam, benoemde. Het bestaat dus thans uit Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. H. T. Karsten, Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Het Bestuur steunde met een kleine bijdrage de illustratie van een in de verslagen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen (afd. Wis- en Natuurkunde) opgenomen mededeeling van den heer N. Scheltema over een in 1910-1911 uitgevoerde astronomische plaatsbepaling van Mekka en van den weg Djiddah-Mekka.

3. Aan het kapitaal der Stichting is uit vroegere inkomsten *f* 2000 (nominaal) toegevoegd, zoodat het thans *f* 21,500 nominaal bedraagt; daarnevens was in November 1912 een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim *f* 1800.

4. De aandacht wordt nog in het bijzonder gevestigd op de omstandigheid, dat van de in 1909 door de De Goeje-Stichting bij Brill uitgegeven photographische reproductie van het Leidsche (eenige) handschrift der Ḥamâsah van al-Buhturî nog een aantal exemplaren over zijn, verkrijgbaar tegen 200 francs; daar de opbrengst van den verkoop aan de Stichting ten goede komt, steunt men door een exemplaar te koopen het doel der Stichting: bevordering van de studie van oostersche talen en haar letterkunde.

November 1912.

De *Epitome Thesauri Latini*, uitgeg. onder redactie van Fr. Vollmer, is een boek, dat zeker aan alle klassieke philologen en in het bizonder aan onze Latinisten buitengewoon welkom zal zijn. Niet ieder is in staat zich den Thesaurus aan te schaffen of dezen op eene bibliotheek te raadplegen, maar de Epitome Thesauri Latini valt, wat den prijs betreft, onder ieders bereik. Immers indien men vóór het einde van 1912 op dit lexicon inteekent, zal elk der veertig afleveringen, waarop het boek geschat wordt, voor slechts M. 1.50 verkrijgbaar zijn. Daar de firma Teubner present-exemplaren van de eerste aflevering met kwistige hand over ons vaderland verspreid heeft, kan ik in mijne aankondiging en aanbeveling van dit nieuwe woordenboek zeer kort zijn. Slechts op enkele punten wil ik wijzen.

De Epitome is bestemd, om in de plaats te komen van — of liever eene plaats te vinden naast de lexica van Forcellini, Georges [1]) en Klotz, maar zij staat wetenschappelijk op veel hooger peil dan de genoemde boeken, die, waar zij de etymologie der woorden of de ontwikkeling der beteekenissen behandelen, dikwijls reeds verouderd zijn. Daarbij komt nog een ander voordeel. Doordat de Epitome geen Duitsche vertaling van het Latijnsche woord geeft, maar (op enkele uitzonderingen na) de beteekenissen in het Latijn omschrijft, kan de redactie van elk artikel veel vrijer plaats vinden en kan bij de dispositie der voorbeelden meer met de ontwikkeling der beteekenissen rekening worden gehouden.

De stof van den Thesaurus wordt in de Epitome op één zevende gereduceerd, iets wat alleen mogelijk is geworden, doordat op het 'klassieke' Latijn de nadruk wordt gelegd, 'klassiek' in dien zin, dat de taalperiode van Livius Andronicus tot Tertullianus nauwkeurig beschreven wordt, terwijl de later levende schrijvers alleen daar vermeld worden, waar zij afwijkingen van het 'klassiek' gebruik vertoonen. Ook het vulgair-Latijn bij schrijvers en op inscripties is niet verwaarloosd. Zoo spoedig mogelijk zullen die afleveringen verschijnen, die eene epitome geven van hetgeen de Thesaurus ons reeds gebracht heeft; daarna zal het nieuwe woordenboek den Thesaurus op den voet blijven volgen.

Een eeresaluut moet hier gebracht worden aan den man, die — al is het ook met de medewerking van anderen — deze reuzetaak op zich heeft genomen: Friedrich Vollmer.

Groningen. J. van Wageningen.

[1]) Ik spreek hier over den Georges van 1879, nog niet over de achtste uitgave van Heinrich Georges, waarvan in dit jaar de eerste aflevering (a — contentio) verschenen is.

Digitized by Google

Prof. H. Schuchardt zond aan de Redactie een afdruk van zijne verhandeling *Nubisch und Baskisch* in de *Revue Intern. des Etudes Basques.* Om de belangrijkheid van de daarin ontwikkelde algemeene beschouwingen vestigen wij gaarne de aandacht van linguisten op dat opstel.

Op initiatief van de Adatrecht-commissie was voor eenige jaren het plan gevormd de *Verspreide Geschriften* van onzen vermaarden ethnoloog G. A. Wilken opnieuw en gezamentlijk uit te geven. Mr. F. D. E. van Ossenbruggen zou de redactie en de firma Van Dorp & Cie. (Semarang, Soerabaja, 's-Gravenhage) de uitgave op zich nemen. Het verheugt ons, dat het plan thans geheel is uitgevoerd, en op voortreffelijke wijze. In vier kloeke deelen met flinke, duidelijke letter en op goed papier, wat het redactioneele gedeelte betreft goed verzorgd, zullen de meesterlijke verhandelingen van prof. Wilken in onderling verband gebracht opnieuw onder de oogen komen van onze ethnologen en Indologen. Dl. I en II bevatten inzonderheid de geschriften op het gebied van de vergel. rechtswetenschap, voorafgegaan door een levensbericht van Wilken, dl. III zijn „Animisme" en kleinere stukken, die daarmede verband houden, dl. IV behelst zijne artikels, die den godsdienst, de gebruiken en soortgelijke meer bepaalde ethnologische onderwerpen betreffen, alsmede zijne boekbeoordeelingen.

De redactor heeft eer van zijn werk. J. S. S.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1912, Nov.: G. Perrot, Les restaurations des architectes pensionnaires de l'Acad. de France à Rome et le palais de Dioclétien à Spalato (slot). — A. Cartault, Les *Satires* d'Horace (slot). — A. Merlin, Où s'est livré la „bataille de Zama"? — Nouv. et Corresp.

Indogerm. Forsch., XXX, 5: F. Sommer, Zum indogerm. Personalpronomen. — E. Schwyzer, Zur griech. Etymologie. — K. Michel, Neupers. *mēz*. — H. Hirt, Sachregister; Wortregister. — Anzeiger.

Revue Archéol., 1912, Sept.-Oct.: E. Guimet, Les Isiaques de la Gaule. — E. Espérandieu, La colonne d'Yzeures. — A. Reinach, Le pilier d'Antremont. — G. de Jerphanion, La date des peintures de Toqale Kilissé en Cappadoce. — G. Seurre, Archéologie thrace. — E. Chatelain, Variétés. — E. Naville, Abydos. — Nouv. archéol. et corresp.

Rhein. Museum, LXVII, 4: E. Scheer, Beitr. z. Erklärung u. Kritik des Aischylos. — W. Bannier, Z. Stilistik d. älteren griech. Urkunden. — A. E. Anspach, Isidori Hispal. 'Institutionum disciplinae'. — J. Mesk, Z. Technik d. lat. Panegyriker. — O. Seeck, Politische Tendenzgeschichte im 5. Jahrh. n. Chr. — A. Brinkmann, Scriptio continua u. Anderes. — P. Corssen, Die Heimat der Phönissen des Euripides. — Miszellen.

Journ. of Hell. Studies, XXXII, 2: A. S. F. Gow, On the Meaning of the word ΘΥΜΕΛΗ. — W. J. Woodhouse, The Scenic Arrangements of the *Philoctetes* of Sophocles. — T. W. Allen, Lives of Homer, I. — G. B. Grundy, The Policy of Sparta. — H. A Ormerod, A New Astragalos Inscription from Pamphylia. — A. J. Evans, The Minoan am Mycenaean Element in Hellenic Life. — K. A. Esdaile, An Essay towards the Classification of Homeric Coin Types. — H. L. Lorimer, Notes on the Sequence and Distrib. of the Fabrics called Proto-Corinthian. — J. D. Beazley, The Master of the Boston Pan-Krater. — G. M. A. Richter, A New Early Attic Vase. — F. W. Hasluck, Archaeology in Graece (1911 12). — Corrigenda.

Mitt. d. Kais. Deutschen Archäol. Instit., Röm. Abt., XXVII, 4: P. Ducati, Contributo allo studio degli specchi etruschi figurati. — J. D. Beazley, The master of the Villa Giulia Calyx-crater. — N. Persichetti, Iscrizioni e rilievi del Museo Civico Aquilano. — L. v. Sybel, Die Magier aus Morgenland.

Rivista di Filol. e di Istruz. class., XL, 4: A. Gandiglio, Osservazioni intorno alla sintassi di concordanza in latino. — L. Pareti, Contributi per la storia della guerra Annibalica (cont. e fine). — O. Nazari, Spizzico di etimologie latine e greche (cont.). — E. L. de Stefani, Menandri fabula incerta.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXVI, 4: De „Consideratiën" van Van Imhoff, uitgeg. met Inleiding en Noten door J. E. Heeres.

LXVII, 1: H. Kern, Oudheidkundig Onderzoek in Britsch-Indië (met name over Vogel's Antiquities of Chamba State en Excavations at Saheth-Maheth). — Dez., Een nieuw werk [van Dinesh Chandra Sen] over de geschiedenis der Bengaalsche taal en letterkunde. — J. C. van Eerde, De Toetoer Tjilinaja op Lombok (inhoud benevens tekstuitgave in transcriptie). — M. J. van Baarda, Nog iets aangaande „Mijnheer Pokken" op Halmaheira. — G. J. van Dongen, Nog een en ander over de Koeboes. — C. M. J. Tismeer. Eenige gegevens van de Bahasa Kowiai (gesproken in Nieuw-Guinea). — N. Adriani en M. Adriani-Gunning, *Koema*, een *oem*-vorm; hierbij A. Bolsius, Toelichting bij het artikel [in LXVI, 2]: *k-um-a* of *-ku-ma*. — De godsdienstig-politieke beweging „Mejapi" op Celebes. — H. Kern, Oudheidkundige nasporingen in Orissa.

LXVII, 2: F. P. en A. P. Penard, Surinaamsch bijgeloof. Iets over Wintie en andere natuurbegrippen (met illustraties). — J. A. Loebèr jr., Over Indonesisch bamboe-ornament (met illustraties). — H. Kern, Zang XXIII tot XXXII van den Nāgarakṛtāgama. — H. Sudermann, Der Dialekt der „Olon Maanjan" (Dajak) in Süd-Ost-Borneo. — M. C. Schadee, Gebruiken bij de rijstteelt in Tajan en Landak. — J. de Hullu, Ziekten en dokters op de schepen der Oost-Indische Compagnie.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXV, 4: D. H. Müller, Zum Aufbau von Ezechiel. Kap. 20. — J. Charpentier, Bemerkungen über die vrātya's. — Chr. Bartholomae, Mitteliranische Studien, II. — A. Grohmann, Eine Alabasterlampe mit einer Ge'ezinschrift. — V. Christian, Zum Meissner'schen Vokabular in OLZ 1911, S. 385. — Anzeige.

XXVI (met opdracht aan Leo Reinisch, ter gelegenheid van zijn 80sten verjaardag, 26 Oct. 1912): J. von Karabacek, Suleimân der Grosse als Kunstfreund. — H. Schuchardt, Bari und Dinka (Afrikaansche talen). — H. Junker, Der Bericht Strabos über den heiligen Falken von Philae im Lichte der ägyptischen Quellen. — O. Rescher, Über arabische Handschriften der Aja Sofia. — R. Růžička, Zur Frage der Existenz des ǵ im Ursemitischen. — W. Caland, Kritisch-exegetische Bemerkungen zu den Brāhmaṇas. — B. Landsberger, Babylonisches. — Th. E. Modelski, Die Berge Job und Shebtamo des Josippon. — F. Hrozný, Die ältesten Dynastien Babyloniens. — H. Schuchardt, Zu den berberischen Substantiven auf *-im*. — R. O. Franke, Konkordanz der Gāthās des Majjhimanikāya. — M. Grünert, 'al-'Ismâm. — M. Winternitz, Beiträge zur buddhistischen Sanskritliteratur. — W. Czermak, Ein Beitrag zur ägyptischen Beduinenpoesie. — M. Bittner, Die onomatopoetischen Verba des Türkischen. — K. Wessely, Ein fajumisch-griechisches Evangelienfragment. — P. Polykarp Samuel,

Digitized by Google

Die Abhandlung 'Gegen die Bilderstürmer' von Vrthanes Kherthod, aus dem Armenischen übersetzt. — B. Geiger, Anmerkungen zum Frahang i Pahlavīk'. — F. von Kraelitz-Greifenhorst, Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen. — P. W. Schmidt, Zur Phonetik der australischen Sprachen. — N. Reich, Koptische Manuskripte aus der kgl. bayr. Hof- und Staatsbibliothek in München. — F. Hestermann, Der Anlautwechsel in der Sevērsprache in Senegambien, Westafrika. — A. Haffner, Eine äthiopische Handschrift der k.k. Hofbibliothek in Wien zu den pseudo-epiphanischen Werken. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen (o. a. G. Hüsing, Der Name des Kupfers; Th. Zachariae, Abendländische Parallelen zu Jātaka VI, 336,21).

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIII, 10: A. Kornitzer, Ist die Rede Ciceros pro Murena echt? — F. Redl, Kaiser Maximilian I v. Habsb. in seinen Beziehungen z. Wissenschaft u. Kunst (slot).

LXIII, 11: E. Hadina, Deinhardsteins „Gönnerschaften" und das franz. Original.

De Nieuwe Taalgids, VI, 6: Ph. J. Simons, Over enige faktoren bij de sexe-aanduiding. — J. M. Acket, Uit mijn praktijk, VI. — Kroniek en Kritiek.

Anglia, XXXVI, 4: M. Eimer, Byrons persönl. u. geistige beziehungen z. d. gebieten deutscher kultur, II. — W. J. Lawrence, Windows on the Pre-Restoration Stage. — H. Lange, Rettungen Chaucers, II. — P. Fijn v. Draat, Rhythm in English Prose. — E. Einenkel, Der ursprung d. fügung „*a good one*".

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXVII, 6: Verkuil, Banken van leening en pandhuizen. — Heykoop, La Isla de Pinos. — Historische mededeelingen. — Mededeelingen op geographisch gebied. — Schetsen voor het onderwijs (Het barnsteen in de Oudheid. — De Totempaal in Seattle).

Archief voor Kerkgeschiedenis, IX, 4: Hulshof, De bibliotheek van het Heer-Florenshuis te Deventer. — De Hullu, De Waalsche kerk van Aardenburg, II. — Pijper, Joannes Anastasius Veluanus. — Meindersma, Een tweetal geloofsweddenschappen. — Priester, Een plakkaat tegen Zondagsheiliging. — Van Meurs, Een zuster in Nazareth te Oen.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XXXVIII, 2: Reintjes, Liber ceremoniarium ecclesiae S. Mariae Trajectensis. — Brom, De H. Stoel en de Klerezij 1748. — Van Veen, Uit het Harderwijksche Gaudentenklooster (1562). — Van Soest, Het kerspel van den H. Stephanus te Hasselt.

Westdeutsche Zeitschrift, XXXI, 1-2: Mayer-Homberg, Zur Entstehung des fränkischen Verfangenschaftrechtes. — Stimming, Mainz in karolingischer Zeit. — Kleine Beiträge.

Historische Vierteljahrschrift, XXIII, 4: Hofmeister, Genealogie und Familienforschung. — Brandenburg, Die Verhandlungen über die Gründung des deutschen Reiches 1870. — Kleine Mitteilungen (Loewer, Manifest von Massenbach gegen Napoleon).

Gids, 1912, Dec.: Elout, Spieghel-Courant (Zeeuwsche pers 18de eeuw). — Westerling, Bijdrage tot de vroegste geschiedenis der Joden in Nederland.

Onze Eeuw, 1912, Dec.: Van Dijk, Chesterton. — Japikse, De Witt op zee.

Tijdspiegel, 1912, Dec.: De Kock, De omkooping van den regent van Lebak.

Vragen des Tijds, 1912, Dec.: C. Pekelharing, Eenige opmerkingen over de philosophie der geschiedenis.

Studiën, LXXVIII, 5: W. Mulder, De jeugd van Despinoza, III. — J. P. van Kasteren, Scripturistisch Overzicht. — J. Hensen, J. J. Rousseau en zijn oeuvre, V. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Blankenstein, Untersuch. z d. langen Vokalen in der ē-Reihe: Idg. Forsch. XXX, Anz. (Hirt); Lit. Zentralbl. 1912, n°. 50 (Ehrlich).

Brakman, Miscella: Rev. Crit. 1912, n°. 48 (É. T.)

Diferee, Gedenkboek 1813, Tijdsp. 1912, Dec. (B.).

Hofstede de Groot, Verzeichn. d. Werke d. holl. Maler III-IV: Repert. f. Kunstwissensch. XXXV, 4-5 (Plietzsch).

Japikse, Leerboek der Nederl. gesch.: Gids 1912, Dec. (Colenbrander).

Kalff, Ned. Letterk. VII: Lit. Zentralbl. 1912, n°. 50 (v. Eck).

Karsten, Comm. Donatiani ad Terenti fabulas etc.: Wochenschr, f. kl. Philol. 1912, n°. 45 (Wessner).

H. Van Leeuwen, Studiën en Schetsen uit de Geschiedenis onzer Letterkunde: N. Taalg. VI, 6 (J. Koopmans).

Orbaan, Bescheiden omtrent nederl. kunstenaars enz. I: Repert. f. Kunstwissensch. XXXV, 4-5 (Weizsäcker).

Pijper, Middeleeuwsch Christendom: Nieuwe Gids 1912 Dec. (Grashuis).

De Vooys, Historische schets[5]: Gids 1912, Dec. (Van Hall).

Wagenvoort, De Hor. Odis rom.: The Class. Rev. 1912, n°. 7 (Keene).

Wensinck, Legends of Eastern Saints: Zschr. d. deutschen morgenl. Gesellsch. LXVI, 4 (Weyh).

Van Wijk, Franck's Etym. Wdb.: Rev. Crit. 1912, n°. 50 (Meillet).

Wirth, Unterg. d. niederl. Volksl.: Zschr. f. deutsche Philol. XLIV, 3 (Kopp).

PERSONALIA.

Benoemd: tot gewoon hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal- en letterkunde en de Israëlietische oudheden aan de Rijksuniv. te Groningen Dr. F. M. Th. Böhl; tot rector van een Gymn. te Kampen Dr. E. G. B. Blommendaal; te Amsterdam aan H. B. Scholen tot tijd. leeraar in de Staatswetensch. Mr. M. Spaander, tot leeraren in het Duitsch de heeren J. Kroon Jr. en C. Bethe, aan een Gymn. tot tijd. leeraar in het Duitsch de heer J. J. H. Lambermon; te 's-Gravenhage aan een H. B. S. tot tijd. leeraar in het Fransch de heer H. M. Winkelman; te Groningen aan H. B. Scholen tot tijd. leeraar in het Engelsch de heer A. P. Leeuwenburg, tot tijd. leerares in het Nederl. mej. J. L. Droste; tot leeraar in de Gesch. aan het Gymn. te Gouda de heer N. J. de Voogd; tot leeraar in de Oude talen aan een Gymn. te Kampen Dr. B. Heeringa tot leerares in Geschied. en Aardr. aan het Gymn. te Winschoten mej. Dr. T. J. Geest.

Gepromoveerd tot doctor in de Germ. philol. aan de Univ. te Gent de heer J. L. M. Franken op proefschr. *Bijdrage tot de kennis van de oorsprong van 't Afrikaans*; aan de Univ. van Amsterdam tot doctor in de Klassieke letteren de heer Ph. G. Gunning op proefschr. *De Ceorum fabulis antiquissimis quaestiones selectae, I*; tot doctor in de Nederlandsche letteren mej. W. C. E. Peletier op proefschr. *Jacoba van Beieren in het Nederlandsche treurspel.*

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel VIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS I.

Aanmaning aan de Grieken.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM,

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs bij inteekening . . . f1.–.
Prijs buiten inteekening . f1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Verschenen is **Deel II** van het

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,
Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Deel I en II zijn compleet verschenen.
De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—.** Gebonden in halflederen band **f11.50.** Per aflevering is de prijs **f1.—.**

Men verbindt zich voor het geheele werk.

In de **Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,** onder Redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK, is **zooeven verschenen:**

De „CYRURGIE"

VAN

MEESTER JAN YPERMAN.

Naar de handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Londen uitgegeven door Dr. E. C. VAN LEERSUM, Hoogleeraar te Leiden.

PRIJS . . . . **f6.50.**

ILIAS

CUM PROLEGOMENIS NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Prijs . . *f*5.40.

PLATONIS DIALOGUS QUI INSCRIBITUR

PHAEDRUS

AD OPTIMORUM LIBRORUM CODICIS BODLEIANI PRECIPAE FIDEM

RECOGNOVIT

J. C. VOLLGRAFF.

Prijs met Hollandsche vertaling *f*4.60.
In Nederland worden alleen exemplaren afgeleverd met de Hollandsche vertaling.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. **No. 5.** **Febr. 1913.**

Revue des Comptes Rendus d'Ouvrages relatifs à l'Ant. class. I-II (F. Muller Jz.)
Wright, Comparat. grammar of the Greek language (H. D. Verdam).
Jaeger, Stud. z. Entstehungsgeschichte d. Metaphysik des Aristoteles (Fraenkel).
Aristoteles, Ethica Nicomachea rec. Susemihl-Apelt (Fraenkel).
Menandrea iterum ed. Koerte (v. Leeuwen).
Ciceros 3e, 4e, 5e u. 6e Phil. Rede, erkl. v. Sternkopf (Brakman).
Isidori Hispalensis Etymol. libri XX, rec. Lindsay (v. Wageningen).
Geiger, The Mahāvamsa (H. Kern).
Yâqut, The Ishád al-Arib ilá Ma'rifat al-Adíb, ed. Margoliouth (Houtsma).
Kolbe, Konjugation d. Lindisfarner Evangelien (Daniels).
Danske Viser, udg. af Grüner Nielsen (Beets).
Kurschat, Litauisches Lesebuch I-II (R. v. d. Meulen).
Cuq, Le sénatus-consulte de Délos de l'an 166 (v. Gelder).
Yrondelle, Histoire du Collège d'Orange (Krämer).
Von der Leyen, Das Märchen (Ramondt).
Franchet, Céramique primitive (J. H. Holwerda).
Neugebauer, Sterntafeln (H. G. v. d. Sande Bakhuyzen).
Dieulafoy, Mausolée d'Halicarnasse (Six).
Lundberg-Sperber, Härnevi (Boer).
De Kok, Zieleschoonheid (Meyboom).
Shewan, Homeric Games at an Ancient St.-Andrews (E. B. Koster).
Schoolboeken:
De Boer-Hettema, Groote Platen-Atlas (Meinsma).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Revue des Comptes Rendus d'Ouvrages relatifs à l'Antiquité Classique, publiée par **J. Marouzeau.** 1re Année 1910, 2e Année 1911. Paris (Pr. 5. fr.).

Sinds 1910 vormen bovengenoemde werkjes, een pendant van de *Revue des Revues*, die in hetzelfde tijdschrift verschijnt: ze leggen zoo als zooveel den laatsten tijd getuigenis af, hoezeer ook in Frankrijk de behoefte kenbaar wordt, zich systematisch op de hoogte te stellen van wat buitenslands wordt bijgedragen tot de philologie in den ruimeren zin, ook dus linguistiek voorzoover ze althans binnen den kring der klass. talen treedt.

De volgende hoofdstukken worden behandeld, vaak gesplitst in onderafdeelingen: Textes et études sur les textes, Histoire littéraire, Histoire de la langue, H. des textes, Documents et monuments relatifs à l' antiquité, Histoire, H. des discoplines, H. des études, Humanisme Pédagogie, Bibliographie, Mélanges, Recueils et periodiques généraux, Livres d'étude: het geheel besloten door een Index des noms d' auteurs. De tweede jaargang is gelijk aan zijn voorganger, slechts iets omvangrijker, en heeft buitendien in het hoofdstuk over de taal een splitsing tusschen latijn en grieksch, wat zeker een verbetering is.

Hier vindt men dus de geheele litteratuur bijeen *gerangschikt naar de critieken*: wat nergens besproken werd, ontbreekt, iets, wat in onzen critiek- en papierrijken tijd slechts een theoretisch bezwaar zal blijken. Dit dubbel ontbreken van muurbloempjes is een echt moderne veiligheidsklep. Natuurlijk vindt men hier dus niet de verschillende tijdschriftartikelen, die tenzij als SA. in den handel gebracht iha. niet besproken worden; m. a. w. deze publicaties zijn bestemd als complement van de Revue des Revues in het zelfde tijdschrift. Voldoen ze ook aan deze bedoeling? Ja, mits men zich te voren van één zaak rekenschap geeft: Verschenen alle critieken binnen een jaar na de verschijning van het boek in kwestie, we zouden in deze beide revues een welkome remplaçant van de zware en zich eindeloos herhalende Bibl. Philol. Class. begroeten; nu echter zooals blijkt vele besprekingen jaren, tot vijf jaar toe op zich laten wachten, doen zich ook hier natuurlijk herhalingen voor. Wil men zich dus snel en volledig orienteeren, dan zal het Duitsche werk de voorkeur verdienen. Eerst beide samen vormen een geheel.

Met deze restrictie heeft dus de nieuwe onderneming het gestelde doel bereikt; deze anders georienteerde doorgraving van de rijstenbreiberg — vult aan, kost minder tijd bij de samenstelling — immers de besprekingen zijn op bepaalde plaatsen te vinden — en is origineel.

De enkele Stichproben, die ik genomen heb, wezen mij geen lacunes aan. Veel zegt dit natuurlijk niet, daar een gewone Verzettelung de bespreking niet als hoofdzaak beschouwt. Een paar maal vond ik een dissertatie niet als zoodanig beschreven: toch is dit zeer gewenscht, daar vele Universiteitsbibliotheken in geregeld ruilverkeer met elkaar staan, maar bij het catalogiseeren van dissertaties vaak minder uitvoerig te werk gaan.

Utrecht. F. Muller Jzn.

Digitized by Google

J. Wright, Comparative grammar of the Greek language. Oxford, University Press; London, Frowde. 1912. (Pr. sh. 6).

De bedoeling van dit welverzorgde en bruikbare boekje is niet nieuw of volledig te zijn, maar eene hoeveelheid materiaal bijeen te brengen, „which will be new to students and especially to those, who are unable to study the subject in works written in foreign languages". De verdienste moet dus worden gezocht in de wijze van rangschikken, mededeelen en voorstellen van reeds bekende feiten. Deze is helder en zakelijk; de schrijver bezit de gave, de vraagstukken in een kort bestek duidelijk uiteen te zetten. Lof verdient in dit opzicht b.v. het hoofdstuk over den Ablaut. Op punten, waarop nog geene eenstemmigheid heerscht, zooals b.v. de theorie van de lange sonanten, worden de hypothesen kort medegedeeld, zonder dat eene keuze wordt gedaan. De voorbeelden ter toelichting zijn zorgvuldig gekozen.

Van de opmerkingen, die op ondergeschikte punten vallen te maken, laat ik enkele volgen:

Waar de schrijver het oog heeft op een uitsluitend Engelsch lezenden kring van lezers, had men mogen verwachten, dat in de litteratuur-opgave inzonderheid het goede, dat in het Engelsch op dit en aanverwant gebied is verschenen, werd vermeld, zoodat het onvermeld laten van de Latijnsche Grammatica van Lindsay en vooral van het boek van Buck over Grieksche dialekten te betreuren valt.

Het overzicht van de dialekten verliest aan overzichtelijkheid door de onder afzonderlijke hoofden genoemde dialekten van Elis, Pamphilië en Achaja met zijne koloniën. Zeer zeker, ze toonen zelfstandige trekken, die hen eene midden-positie doen innemen telkens tusschen twee der vijf groote groepen; doch nu de schrijver dit een beletsel achtte, om hen (met Buck) onder een van deze te rangschikken, ware eene nadere uiteenzetting aangaande de plaats, die ze innemen, zeer welkom geweest. Ook overigens mist men eene nadere karakteristiek der dialekten noode, zoo b.v. met het oog op de eigenaardige plaats, die in de Aeolische groep wordt ingenomen door het Thessalisch en Boeotisch met hunne onderscheidene trekken uit andere groepen en wel vooral uit de Noord-Westgroep.

Onder de vertegenwoordigers van Idg. *e* mag Lat. *o* zonder nadere toelichting niet worden genoemd, daar het verschijnsel zich tot enkele verbindingen bepaalt, als b.v. waar de *o* door *v* wordt gevolgd (νε(ϝ)ος-novus). Wilde dus de schrijver melding maken van deze bijzonderheid, die het Latijn, wat niet wordt bijvermeld, met enkele andere Idg. talen deelt, dan hadden ook de grenzen van het verschijnsel wel mogen worden aangegeven.

Onder de suffixen mist men op onderscheidene punten vergelijking met het Latijn, waardoor de indruk wordt gewekt, dat de Idg. suffixen minder sterk in het Latijn zijn vertegenwoordigd dan inderdaad het geval is. Zoo bleef het Latijn onvermeld bij de behandeling van de suffixen -no (*plenus*), -lo (*vinculum*), -dhlo (*fabula*), -dhro (*latebra*), -tlo (*piaculum*), -ti (*messis*).

Ten slotte eene opmerking over de groep van de semivocales. De schrijver behandelt deze niet als een afzonderlijk hoofdstuk, doch eerst in hun vocalisch karakter bij de klinkers en vervolgens in hun consonantisch karakter onder de medeklinkers. Dit heeft zijne practische voordeelen, maar brengt het gevaar met zich, dat het verschijnsel der semivocales als geheel („l'un des traits les plus originaux de la phonétique Indo-européenne," Meillet) niet genoegzaam in het oog wordt gehouden. Dat dit gevaar niet denkbeeldig is, blijkt uit de behandeling van het grensgeval, waar ze na-consonantisch en voorvocalisch zijn (b.v. δύω, ουδ-αμοί). Terwijl m̥m en n̥n behandeld worden onder de klinkers (pag. 34), vinden uw en ij eene plaats onder de medeklinkers (p. 74). Met het oog op de studeerenden, waarvoor het boek is bedoeld, komt gecombineerde behandeling mij ook daarom wenschelijk voor, omdat het vocalisch karakter van m̥ en n̥ door de ook ons eigene *i* en *u* zoozeer kan worden verduidelijkt.

Of het boek in ons land veel koopers zal vinden? Het motief, dat den schr. tot zijn boek heeft gebracht — gebrek aan kennis der andere moderne talen — geldt voor ons land natuurlijk niet en regel zal dus wel zijn, dat Brugmann of Hirt worden geraadpleegd, die de aantrekkelijkheid hebben, zich in de strijdvragen partij te stellen. Maar aan wie het te doen is om objectieve en beknopte voorlichting kan het boek gaarne worden aanbevolen.

Leeuwarden. H. D. Verdam.

W. W. Jaeger, Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 5).

Met het meest philosophische „werk" der Oudheid, Aristoteles' Metaphysica, is het raar gesteld. Men hoort er bij de literati der oudheid weinig of niets van; Cicero b.v. kent alleen A.'s dialogen (Jäger p. 152); het „werk" bevat *doubletten*, deels woordelijke deels alleen zakelijke, *stukken buiten samenhang*, die naar een kenbaren grond hun plaats verkregen hebben en naast een fragmentarische *thema-behandeling* ook geheel vreemde *indringsels* (Jäger p. 2). Ook blijkt het aantal en de volgorde der boeken in de Oudheid niet vastgestaan te hebben. Al de problemen uit dien toestand voortkomend zijn door Dr. Werner Wilhelm Jäger opgelost door eene uiteenzetting, die betoogt: „*Die* Metaphysik des Aristoteles hat es nie gegeben" (p. 187). Wat wij hebben is een verzameling van verhandelingen, sommigen minder of meer samenhangend in verschillende groepen, sommigen buiten den samenhang of geheel zelfstandig, benevens willekeurige toevoegsels. Behalve het 2e deel van K (c 9—12) is alles aristotelisch; de aard van het overige wordt bepaald door de strekking tot voorlezing in de school, waarover in het 2e deel van Jäger's werk gehandeld wordt. ΑΒΓΕ sluit samen en bevat inleiding en grondslag der Metaphysica; van de eigenlijke themabehandeling zijn groote stukken in ΙΜΝ over, ofschoon hun juiste samenhang met Ε onzeker is en de voltooiing zeker ontbreekt. Van wat er tusschen ligt is Δ een nog in de lijst bij Diogenes Laertius (d.i. Hermippus) als afzonderlijk geschrift vermelde verhandeling περὶ τῶν πολλαχῶς εἰρημένων, die met de omgeving niets te maken heeft, evenmin als ΖΗΘ die wel samenhooren, maar door vele plaatsen van het hoofddeel van de Metaphysica uitgesloten worden. Het

Digitized by Google

eerste, echte, deel van boek K (c 1—8) is een zelfstandige beknopte uiteenzetting van B Γ E, het boek Λ is weer geheel zelfstandig en in de verzameling opgenomen om eenigermate voor het gevorderde slot van de Metaphysica vergoeding te geven. En het kleine α ἔλαττον, dat nu den samenhang van A en B etc. onderbreekt, is eigenlijk een inleiding op een physica-voorlezing. Dit is de slotsom waartoe Jäger (p. 128—130) in zijn 1e deel komt. Het 2e deel handelt over de publicatie dezer leerboeken, die in tegenstelling met de Dialogen meer tot den kring der school beperkt bleef en voor 't eerst door de eigenlijke leerlingen Nicomachos Eudemus Theophrastus e. a. bezorgd en later door Andronicus v. Rhodus, tijdgenoot van Sulla, weer opgevat werd. Eindelijk volgen 2 hoofdstukken over de boekindeeling van de Aristotelische leerboeken in 't algemeen en die der Metaphysica in 't bizonder, waarbij niet als bij de eigenlijk literaire werken van Thucydides, Polybius de eischen van den boekhandel beslisten, maar de inhoud der geschriften het principe vormde, zoodat de toevoegsels in den regel op 't eind van den boekrol geplaatst werden.

Dit alles is door Jäger helder en overtuigend uiteengezet, voortdurend onder vergelijking van de andere Aristotelische geschriften. Het zou te ver voeren de bizonderheden van J.'s onderzoek te beschrijven; alles is even nauwkeurig behandeld als b.v. de weerlegging van Natorp's argumenten tegen de echtheid van K 1—8; zoodat wij ons als proeve bepalen tot J.'s beschouwing over de middelste boeken Z—Θ (p. 90—113). De voorgangers (Brandes, Bonitz) namen de eenheid van A—Θ aan, J. sluit de 1e groep met E, als inleiding tot de Metaphysica. Dan spreekt Z over de onderscheidingen in het substantiebegrip nl. substraat, wezen, geslacht en algemeenheid; de substantie blijkt niet substraat (stof), maar 't wezen, de vorm of het begrip; dan over de verhouding van stof en begrip en over het concrete als het δυνάμει ὄν (Z c 4—9), c 10 verhouding van de deelen der definitie tot de deelen van het concrete en c 11 samenvatting van 1—10. Het c 12 dat zichzelf aankondigt als aanhangsel tot de Analytica (over de eenheid van de definitie) wordt niet aangekondigd in Z 11, 1037 a 20 (σκεπτέον ὕστερον), zooals Bonitz wil; die plaats slaat op H 6, dat zelf uit H 3 voortkwam; ná de recapitulatie in c 11 is c 12 niet op zijn plaats en het is onvoltooid en onbekend in de samenvatting H c 1 en in de eigenlijke behandeling H c 6 (Jäger p. 55—60); het is dus een invoegsel. Met. Z 13—17 behandelt het Platonische substantiebegrip, het geslacht en het algemeene; dit wordt gekritiseerd en moet wijken voor A.'s „entelechie". Boek H, een kort boek, handelt nog over de substantie en sluit zich aan bij Z, en Θ over δύναμις en ἐνέργεια bij H. In al die 3 boeken gaat A. uit van de zinnelijkheden en bepaalt zich daartoe met de bijvoeging dat deze zelf boven zichzelf uitwijzen tot de ware substantie; de boeken M N sluiten de zinnelijkheden van de Metaphysica uit en verloochenen dus Z—Θ, terwijl zij rekening houden met de 15 problemen in B gesteld, die gedeeltelijk ook in Γ—E opgelost worden en weer in Z—Θ onbekend zijn; dit alles bewijst J. door een uitvoerige bespreking der problemen. Verder citeert 't boek I c 2, 1053 b 17 een plaats van Z 13 zóó, dat Z als deel van een apart werk gekenmerkt wordt, wat door Z c 4, 1029 b 1 (ἐν ἀρχῇ) en Θ c 1, 1045 b 31 en c 8, 1049 b 27 bevestigd wordt. Uit een en ander blijkt dat Z—Θ apart staan en niet bij de behandeling van het thema, dat in A—E ingeleid wordt, behooren; want het ὕστερον σκεπτέον in Z c 11, 1037 a 12 en H c 1, 1042 a 22 beteekent niet „verderop in dit werk" maar „bij een andere gelegenheid". Minder sterk lijkt mij het argument dat in Z—Θ de ideënleer nog niet als weerlegd beschouwd wordt, terwijl in A c 8 vlg. die weerlegging toch geschied is; bij een zoo gewichtig punt kan A. meermalen stilgestaan hebben en het argumentum ex silentio beteekent hier niets. Eindelijk schijnt mij een zekere tegenspraak te liggen in Jägers opvatting van boek Λ als vergoeding voor de ontbrekende „kroon op 't werk" (p. 128) en zijn waarschuwing dat men het ideale systeem der Aristotelische Metaphysica niet met de ons overgeleverde verzameling gelijk moet stellen: „Unsere Metaphysik ist kein System" (p. 112). Misschien had hij er de aandacht op moeten vestigen dat de latere verzamelaars toch wèl aan een systeem gedacht hebben.

Afgezien van een zekere wijdloopigheid en neiging tot herhalingen lijkt mij het werk van Dr. Jäger, dat hij opdraagt aan Diels en v. Wilamowitz, tot het beste te behooren dat in langen tijd over de Metaphysica geschreven is.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Aristoteles, Ethica Nicomachea rec. **F. Susemihl**. Ed. tertia cur. **Otto Apelt**. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

Deze 3e editie van de Ethica Nicomachea is ongeveer dezelfde als de 2e van denzelfden uitgever. Bijgevoegd zijn tusschen tekst en ann. crit. de parallelplaatsen uit de Eudemia en Magna Moralia en de dichterplaatsen die Aristoteles aanwendt — hierbij mis ik 1100 b 12 Simonides. De tekst is nog conservatiever behandeld; zoo is b.v. 1097 a 27 de verbinding πλοῦτον αὐλούς gehandhaafd tegen Bonitz's conj. πλοῦτον φίλους die toch vanzelf spreekt en door vele andere plaatsen bij de schrijvers bevestigd wordt en bij Arist. zelf 1099 b 1.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Menandrea ex papyris et membranis vetustissimis iterum edidit **Alfredus Koerte**. (Biblioth. script. Graecorum et Romanorum Teubneriana). Leipzig, Teubner. 1912. (Accedunt duae tabulae phototypicae). (Pr. M. 3, geb. 3.40). Editio minor (Pr. M. 1.80 en 2.20).

Niet lang geleden werd de eerste uitgave van Körte's *Menandrea* door collega J. C. Vollgraff in het *Museum* aangekondigd [1]). Dat reeds nu een herdruk noodig was, bewijst wel dat het werk waardeering heeft gevonden. En die verdiende het ook ten volle.

Deze uitgave verschilt uiterlijk aanmerkelijk van de eerste. Immers de transcriptie in kapitale letters, die Körte in gene op de linkerbladzijden had gegeven, is thans weggelaten. Die ruimtebesparing was mogelijk, omdat Lefebvre eenige maanden geleden het facsimile van de te Cairo aanwezige fragmenten heeft uitgegeven,

---

[1]) Zie *Museum* van Januari 1911.

Digitized by Google

en daaraan een verbeterden en ietwat aangevulden herdruk van zijn eigen transcriptie in kapitalen heeft toegevoegd, terwijl van de overige door Körte uitgegeven fragmenten reeds geruimen tijd facsimile's ter beschikking van belangstellenden waren. De aldus vrij gekomen plaats is grootendeels gebruikt tot uitbreiding van de aanteekeningen alsook van den tekst zelf. Thans toch zijn 2200 versregels en stukken van versregels (niet zelden slechts enkele letters) uit 14 blijspelen bijeengebracht; de vorige uitgave bevatte er 1900 uit 12 stukken.

De geleerde uitgever kon namelijk van allerlei nieuwe gegevens gebruik maken. De jeugdige philoloog Chr. Jensen had te Cairo zijn scherpe oogen uitnemend gebruikt om vele moeilijk leesbare woorden nader te ontraadselen, en had daardoor inzonderheid over een tooneel van de Epitrepontes, dat van veel belang is voor den bouw van het stuk, een verrassend licht doen opgaan. Lefebvre zelf, de gelukkige ontdekker der fragmenten uit Cairo, had óók een en ander verbeterd, en Körte heeft vrij wat nieuwe en gelukkige gissingen geopperd. Een treffend blijk van zijn speurzin geeft de naam van het eerste blijspel: de *Heros*. Dien naam had Lefebvre aanstonds na de eerste ontdekking der fragmenten gegist, en men was hem allerwege bijgevallen: thans is Körte er in geslaagd op een nieuw gevonden nietig flardje van het vele eeuwen geleden zoo jammerlijk mishandelde papyrusboek de overblijfselen — enkele letters slechts — aan te toonen van twee versregels die bij Stobaeus uit den *Heros* van Menander worden aangehaald.

Natuurlijk blijft de, ten deele in treurigen toestand verkeerende tekst der fragmenten ons ook nu nog tal van raadselen opgeven, en allerlei vragen wachten op antwoord, bijvoorbeeld de onlangs door Robert gestelde of de fragmenten VX en TNM niet bijeenbehooren, gelijk Lefebvre heeft gegist met instemming van zijn leermeester Croiset. Lefebvre zelf heeft die gissing weder verworpen en ook Körte gelooft er niet aan; Robert echter heeft getracht die beide smalle stroken tot een blad te vereenigen en het ontbrekende middengedeelte der versregels aan te vullen. Ik voor mij twijfel of het mogelijk is op den weg der gissingen nog noemenswaarde vorderingen te maken zoolang geen nieuwe vondsten onze feitenkennis komen verrijken. Het nieuw verschenen facsimile althans zal daartoe weinig kunnen baten. Wat ik indertijd voorspelde, is uitgekomen: nu het, na zes jaar wachtens, eindelijk het licht heeft gezien, kan het niet veel nut meer stichten. „Ut dicam quod sentio", schrijft Körte, „vereor ne Jenseni et Lefeburi lectiones perraro auxilio imaginum corrigi possint".

Maar als men bedenkt dat de laatste jaren ons fragmenten van niet minder dan vier verschillende handschriften — te Oxford en Cairo en Leipzig en Heidelberg — der Perikeiromene hebben geschonken, dan schijnt de verwachting niet te stout dat wij het eertijds zooveel gelezen stuk nog wel eens in zijn geheel zullen mogen genieten. Ongetwijfeld zal dan nog duidelijker dan reeds nu blijken — wat men tegenwoordig wel eens hoort ontkennen of althans betwijfelen — dat Menander inderdaad een buitengewoon groot kunstenaar is geweest. Zijn Glycera, zijn Pamphile behoort tot de aantrekkelijkste gestalten der wereldletterkunde, en zijn stijl kan men ook nu reeds waardeeren in den zoo goed als gaaf overgeleverden woordenstrijd tusschen de twee slaven in de Epitrepontes, — een juweeltje van fijnen humor, echt als het leven zelf.

Zooveel staat thans reeds vast: waar de tekst der blijspelen van Menander geen schade heeft geleden door de overlevering, is alles klaar en duidelijk, zoo eenvoudig en natuurlijk dat alles vanzelf schijnt te spreken en zoo maar te zijn neergeschreven zonder eenige kunst. Geen woord te veel of te weinig, ieder woord raak en geen versregel stroef. Waar dus de vereenigde pogingen der nieuwere geleerden op onvolledig overgeleverde of moeilijk leesbare plaatsen een houterig vers of een min duidelijken volzin hebben geleverd, zijn wij zeker nog ver af van de werkelijk door den dichter gebezigde woorden.

Moge Körte's uitgave ook verder haar weg vinden. En dat zal zij ongetwijfeld. Men moet intusschen niet van haar vragen wat zij niet geven wil of kan. Een zekere halfheid is haar voorzeker eigen, maar dat was moeilijk te vermijden. Dat zij in de Bibliotheca Teubneriana is opgenomen, schijnt haar te kenmerken als voor algemeen gebruik bestemd, maar de vele teekens in den tekst, die niet op den inhoud maar op de overlevering betrekking hebben: — en (—) en < > en [ ], de onderstippelde letters, de tusschen de woorden der sprekers met kleine letter gedrukte en veelal tusschen haakjes geplaatste persoonsaanwijzingen: (Δα.) en (Σμι.) enz. maken het lezen — voor mij althans — niet gemakkelijk. Daardoor wordt men voortdurend herinnerd aan het eigenlijke doel der uitgave: de overlevering nauwkeurig vast te stellen en daardoor een grondslag te leveren voor verder onderzoek door vakgeleerden. En wie het werk als zóódanig beschouwt, als non convivis scriptum sed coquis, praesertim certe coquis, zal het zeker met groot nut gebruiken en niet licht onbevredigd ter zijde leggen.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Ciceros ausgewählte Reden. (Fortsetzung der Halmschen Sammlung). **Die dritte, vierte, fünfte und sechste Philippische Rede.** Erklärt von **W. Sternkopf.** Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 1.20).

Van den toenemenden bloei der Cicero-studiën getuigt — wie zou 't niet met vreugde constateeren? — welsprekend de onderneming om het zoo schoone werk van Halm voort te zetten. Sternkopf, die in 1905 optrad met de gewichtige stelling, dat men op 't gymnasium beter doet te beginnen met de Divinatio dan met de Catilinariae of Pompeiana, heeft zich sedert vooral gewijd aan de studie van Cicero's Orationes en Epistulae en van de geschiedenis — zoo gedetailleerd mogelijk — van de jaren, waarin die werken van Rome's vruchtbaarsten auteur vallen. Men behoeft de laatste jaargangen van den Hermes, Philologus en de Jahrbücher f. A. slechts op te slaan om het bewijs voor mijn bewering te vinden. Ongeveer twee jaar geleden (vg. *Museum* 19e Jaarg. N°. 8) gaf hij ons de 12e Aufl. van de Rosciana en Pompeiana (ausgew. Reden von Halm)

Digitized by Google

en daarin kwam zijn standpunt tegenover de handschriftenquaestie en ten opzichte van den rhythmus duidelijk uit. Hij bleef die beginselen trouw in zijn jongste, zelfstandige publicatie hierboven vermeld. Hij huldigt dan een voorzichtig eclecticisme: niet te zweren bij één klasse van handschriften acht hij voor Cicero de beste methode. Hoe goed de Vaticanus zijn moge, soms verdient de volgorde der woorden in D de voorkeur bijv. Philipp. III 3 (patrimonium) *in salute rei publicae conlocavit* (ter wille van de goede clausula). De rhythmus is voor hem niet een panacee, maar een zeer welkom hulpmiddel voor de tekstkritiek. Niet zonder humor teekent hij bij Philipp. V 42 Advolabat ad urbem a Brundisio homo impotentissimus, ardens odio, animo hostili in omnes bonos cum exercitu *Antonius* het volgende aan: Cobet en Madvig wilden *Antonius* schrappen, omdat die naam staat incommodissimo loco, maar Zielinski wijzende op de goede clausula brengt in 't midden: „Warum incommodissimo loco wissen wir jetzt." Zoo toont 't algemeen karakter van deze uitgave de gezonde opvatting van een philoloog, die er zijn mag.

Wij kunnen afdalende in bijzonderheden, voor zoover dit maandschrift zulks toelaat, er de aandacht op vestigen, dat de kommentaar uit historisch oogpunt uitnemend is: men zal bij 't lezen dezer vier stukken slechts weinig vragen stellen, waarop men niet een afdoend antwoord ontvangt en gewaarworden, dat de schrijver liever put uit Cicero's brieven en redevoeringen dan uit Appianus en Dio Cassins, ook dat hij zich nader aansluit bij Drumann-Groebe dan bij Mommsen. Wie het niet mocht weten — 't zij slechts ter loops opgemerkt — dat de Philippicae voor de studie der antiquiteiten van groot belang zijn, zal door Sternkopf's breede toelichtingen zeker op den goeden weg gebracht worden.

Wij zijn, wat den tekst dezer vier oraties aangaat, niet in slechte conditie: 't aantal misschien hopelooze plaatsen is zeer gering, de overeenstemming tusschen Clark en Sternkopf is grooter dan elders, terwijl zij b. v. in de Pompeiana wel honderdmaal verschillen, komt dat in de 5de Philipp., de grootste van de vier, welke wij bespreken, nauwelijks zesmaal voor. Wanneer Sternkopf V 13 schrijft *facite* met 't oog op de overlevering *faci* (Vat.) en *fac ita* (b n t), dan is zijn lezing te verkiezen boven *fac*, hetwelk Clark opneemt.

Niet echter valt goed te keuren V 12 Quibus rebus tanta pecunia una in domo coacervata est, ut, si hoc genus pecuniae *in usum populi Romani* redigatur, non sit pecunia reipublicae defutura. Er is hier sprake van de schatten, die Antonius verdiende door de zoogenaamde *acta Caesaris* te verkoopen en nu bedoelt Cicero: dat geld moest gemeengoed, eigendom van den staat worden. In de codd. leest men in plaats van de 4 cursief gedrukte slechts deze 2 woorden: *in unum*. M. i. moet de protasis daarom luiden: si hoc genus pecuniae *in commune* redigatur. Men denke hier ook aan den Griekschen term τὸ κοινόν.

De grammatische verklaring dezer vier stukken mag een dankbare taak genoemd worden; zij levert geen groote zwarigheden op; misschien mocht men daarom te eer verwachten, dat de exegese hier en daar wat dieper doordrong. Bij den vorm *illim* (IV 12) mist men de mededeeling, dat hij ook staat Philipp. II 77; waarom niet gezegd, dat hieruit *illinc* (= illim + ce) is ontstaan? Terzelfder plaatse had S. moeten vermelden, dat de woorden: nullius supplicii crudelitas erit recusanda op gelukkige wijze nagevolgd zijn door Liv. XXII 61,15. Inderdaad door veel meer parallelplaatsen, inzonderheid ook Grieksche, aan te halen zou de auteur de waarde van zijn werk nog verhoogen.

Misschien stelt iemand de vraag, of 't gymnasium ook *direct* gebaat wordt door de uitgave van Sternkopf. Daarop zou ik willen antwoorden, dat die herhaaldelijk voorkomende invectieven, als daar zijn: *taeterrima* (of *importunissima*) *belua, gladiator, myrmillo* cet. een niet zeer gewenschte lectuur zijn, maar dat V 12—17 een aanbevelenswaardig gedeelte is, en behoort tot 't geestigste, wat Cicero geschreven heeft.

Het werk van Halm, waaruit wij allen als student zooveel geleerd hebben, heeft in Sternkopf een degelijk voortzetter gevonden. Moge hij ons weldra de overige Philippicae schenken, bewerkt in denzelfden geest en met dezelfde akribie!

Den Haag. C. Brakman Jz.

Isidori Hispalensis Episcopi etymologiarum sive originum libri XX recogn. W. M. Lindsay I—II. Oxford. Clarendon press; London, H. Frowde. 1912. (Pr. per dl. sh. 9, geb. sh. 10).

Een handige editie van Isidorus' etymologiae met een betrouwbaren tekst behoorde reeds lang tot de desiderata der klassieke philologen. Wie iets in deze encyclopaedie der oudheid had na te slaan, moest òf naar de uitgave van Arevale in Migne's Patrologia Latina grijpen òf naar die van Otto in Lindemann's Corpus Grammaticorum Latinorum. Bovendien waren enkele hoofdstukken afzonderlijk uitgegeven, zooals die over de rhetoriek door Halm, over de metrologie door Hultsch, over de landmeetkunst (gromatica) door Lachmann. Thans heeft Lindsay — die door zijn studie van de Latijnsche grammatica en de oudste Romeinsche schrijvers zich in de laatste jaren veel met Isidorus heeft bezig gehouden — ons in twee deelen van de bekende Oxforduitgave de geheele 'Origines' gegeven. Zooals men dat van dezen geleerden en tegelijk practischen Engelschman verwachten kan, voldoet deze uitgave, bij al haar beknoptheid, aan de strengste wetenschappelijke eischen. Voor de constitutie van den tekst zijn door Lindsay een zes en dertig handschriften of fragmenten daarvan deels geheel vergeleken deels ingezien. Hij verdeelt deze in drie klassen, waarvan de eerste door hem de 'familia Francica sive integra' genoemd wordt, omdat zij grootendeels bestaat uit niet-geïnterpoleerde codices, uit Frankische kloosters afkomstig. Zij bevat den 'textus receptus'. De tweede familie is de 'Italica sive contracta'. Zij is waarschijnlijk ontstaan uit een Spaansch handschrift, dat in Italië is gekomen, terwijl volgens Lindsay de bekorting van den tekst door gebrek aan perkament veroorzaakt is. De derde familie draagt den naam van 'Hispanica sive interpolata'. Of deze interpolaties aan Isidorus' vriend en vereerder Braulio (wiens correspondentie met onzen bisschop over de uitgave van de 'Origi-

Digitized by Google

nes' bij Lindsay in de prolegomena is afgedrukt) toe te schrijven zijn, blijft onzeker [1]). Onder al deze handschriften zijn er vier, waarvan de lezingen volledig worden opgegeven: uit de eerste familie de Bernensis 101 (saec. IX—X) en de Leidensis Voss. F. 74 (saec. IX—X), uit de tweede de Karolinus Wolfenbuettelanus 64 (saec. VIII) en uit de derde de Matritensis 15.8 (saec. VIII), een in Westgotisch schrift geschreven hschr., waarvan Sijthoff ons in 1909 een photographische reproductie heeft gegeven. Hiernaast worden de lezingen van de overige handschriften slechts eclectisch vermeld. Volgens Lindsay hebben alleen handschriften van Isidorus uit de achtste en negende eeuw waarde, daar de latere niet vrij zijn van allerlei interpolaties. Daarom heeft hij ook den Groninganus n⁰. 8 (saec. X—XI) buiten beschouwing gelaten. Dit handschrift, door Brugmans beschreven in den catal. codd.man. univ. Gron. p. 5 en door Beck hier en daar met de Leidenses vergeleken (Mnem. 23, 270) heb ik nogmaals op die plaatsen onderzocht, welke door Lindsay in de Class. Quart. 5, 51 als criteria voor de classificatie van de Isidorus-hschr. zijn aangeduid. Door dit onderzoek had ik niet alleen gelegenheid, om de waarde van onzen Groninganus te bepalen, maar ook om de voortreffelijkheid van Lindsay's editie te leeren kennen en bewonderen. Wanneer wij de drie families aanwijzen met de letters α β γ, dan vertoont de Gron. de meeste overeenkomst met α, maar hier en daar schijnt hij naar een hschr. van β gecorrigeerd te zijn. Dit komt b.v. duidelijk XVI 26, 5 aan het licht, waar de tekst met α overeenstemt, doch in margine de woorden *et cotyla dicitur* uit β zijn toegevoegd. Als ik een gissing mag wagen, dan zou de Gron. een afschrift kunnen zijn van D (Basileensis F III 15, saec. VIII), waarmee hij op een paar plaatsen een merkwaardige overeenkomst vertoont. Zoo wordt in beide codices het bekende vers van Horatius (Epod. 1, 1) aldus geciteerd (XIX 1, 12): *ibis Liburnis in terra ita navium.* Nog merkwaardiger is de overeenstemming XVII 9, 97, waar alleen D. en de Gron. lezen: *scirpus a quo segetes teguntur* [2]). Op diezelfde plaats wordt in den Gron. het vers van Ennius (Sat. 70):

quaerunt in scirpo, soliti quod dicere, nodum

in de juiste volgorde van woorden aangehaald, maar Lindsay leest tegen de maat: *quod soliti dicere,* zonder van een variant melding te maken. Dit brengt mij op een paar andere lezingen in den Gron., welke zeker ook overweging verdienen, al blijken enkele bij nader inzien conjecturen te zijn. Zoo wordt V 25, 1 deze definitie van *hereditas* gegeven: *hereditas est res quae morte alicuius ad quempiam pervenit, vel legata testamento, vel possessione retenta.* Hier leest de Gron. voor *retenta*: *recepta*, en op het eerste gezicht zou men geneigd zijn aan *recepta*, waar van het krijgen van een erfenis sprake is, de voorkeur te geven. Doch legt men hiernaast de bron van Isidorus voor deze passage, nl. Cic. Top. VI 29, dan ziet men, dat er geen fout in *retenta* schuilt, maar dat Isidorus de woorden van Cicero geheel verkeerd heeft weergegeven. Deze luiden: *hereditas est pecunia, quae morte alicuius ad quempiam pervenit iure. Nondum est satis; adde: nec ea aut legata testamento aut possessione retenta; confectum est.* Maar Isidorus laat *iure* en *nec* weg, waardoor zijn definitie kant noch wal raakt. Dit voorbeeld bewijst tevens de juistheid van Lindsay's eigen opmerking (Class. Quart. 5, 42), dat „the first duty of the editor must be to discover all the sources from which Isidore has borrowed", doch dezen Hercules-arbeid heeft hij aan den toekomstigen uitgever van Isidorus in het Corpus S. E. R. Vindobonense overgelaten. Had hij dit niet gedaan, dan zouden wij nog lang op dezen 'small text' hebben kunnen wachten.

Voor een ander probleem staan wij XVI 25, 2. Daar geeft Lindsay uit: *primus Moyses* [*qui omnes antecedit gentilium philosophos tempore, nobis et numeros et mensuras et pondus diversis* [*in*] *scripturae suae locis narravit*]. *Primus Phidon Argivus ponderum rationem in Graecia constituit.* De tusschen haakjes geplaatste woorden staan in γ, in β vindt men alleen: *prius legitur Moyses invenisse,* één hschr. uit de α familie (D) laat ook *primus Moyses* weg. En wat lezen wij nu in den Gron.? *primus Moyses Ebreis, primus Sidon Argivis ponderum rationem in Grecia constituit.* Het komt mij voor, dat men deze lezing zal moeten aanvaarden, of anders ook de woorden *primus Moyses* uit den tekst verwijderen. Niet minder merkwaardig is I 3, 11 de lezing van den Gron.: *excepto X littera, quae et in figura crucem significat et in numero decem demonstrat.* Lindsay houdt zich hier aan de overlevering in α β en schrijft: *excepto I et X littera* cet., maar wegens den volgenden relatieven zin geloof ik, dat de woorden *I et* even goed aan interpolatie in α β toe te schrijven zijn, als al de andere letters (*C D L V*), welke in γ nog tusschen *excepto* en *X* ingevoegd zijn.

Ik eindig met een fraaie etymologie van Isidorus (XX 2, 20): *carnes dictae quia caro sunt,* die misschien in den Rijksdag den agrariërs nog van dienst kan zijn. Uit de aanteekeningen van Lindsay maak ik op, dat hij *cāro* als adverbium = 'duur' opvat, maar de conjectuur van Arevale *carae*, die ook al in den Gron. gevonden wordt, ligt voor de hand, tenzij men ook hier adv. *caro* pro adiectivo aanneemt.

Groningen. J. van Wageningen.

W. Geiger, The Mahāvaṃsa or the Great Chronicle of Ceylon. Translated into English, assisted by **M. H. Bode.** Under the Patronage of the Government of Ceylon. (Pali Text Society). London, H. Frowde. 1912.

Het is de blijvende verdienste van Turnour, dat hij in 1837 een tekst van de Mahāvaṃsa met vertaling en een belangrijke inleiding in 't licht gaf en daardoor een vruchtbaar veld opende voor onderzoekingen aangaande de geschiedenis van 't Buddhisme, van Ceylon en van Indië in een zeker tijdperk.

Het onderzoek waartoe het werk van Turnour den stoot gaf is door tal van geleerden met onverflauwden ijver voortgezet, en het is niet te verwonderen dat zich na verloop van tijd de behoefte deed gevoelen om van Turnour's tekst en vertaling een nieuwe, verbeterde uitgave te doen verschijnen. Zulk een nieuwe, kritische

[1]) Onder die interpolaties zijn enkele van gewicht, b.v. XV 2, 46 een fragment van Fronto (12).

[2]) V 26, 10 is de juiste lezing: *contra ordinem iuris,* maar D: *ordinis* en Gron. *ordines.*

Digitized by Google

uitgave heeft men te danken aan Prof. Geiger, die ons nu verplicht heeft door zijne vertaling van de Mahāvaṃsa onder bovenstaanden titel.

De ondergeteekende gelooft niemand onrecht te doen wanneer hij de overtuiging uitspreekt dat de taak van een werk als het bedoelde aan niemand beter kon toevertrouwd zijn dan juist aan Geiger. Niet alleen toch is hij een grondig kenner van 't Pāli' — daarin heeft hij zijns gelijken —, maar hij is ook innig vertrouwd met de inheemsche taal en de geschiedenis van Ceylon, als weinig anderen in Europa. Daarom begroeten wij deze nieuwe vrucht van zijne werkzaamheid met vreugde, en, na kennismaking met het voorliggende boekdeel, ook met dankbaarheid voor de daarin vervatte leering.

Over de vertaling zelve is het niet noodig uit te weiden: zij beantwoordt, gelijk te verwachten was, aan alle eischen. Iets langer zullen we stilstaan bij de Inleiding, waarin allerlei netelige vraagstukken in verband met de geloofwaardigheid der Ceyloneesche kronieken behandeld worden, vooreerst de vraag aangaande de bronnen van de kronieken Dīpavaṃsa en Mahāvaṃsa, en over de mate van betrouwbaarheid der daarin vermelde feiten. Verder worden in 't licht gesteld de fouten in de chronologie van 't vroegste historische tijdperk en de vermoedelijke oorzaken daarvan opgespoord. Daarmede hangt samen het onderzoek nopens het sterfjaar van den Buddha. Ook de datums van de Ceyloneesche koningen Devānampiyatissa en Duṭṭhagāmani, die in de kerkelijke geschiedenis van 't eiland zulk een belangrijke rol speelden, worden aan een grondig onderzoek onderworpen.

Al die moeilijke onderwerpen heeft Geiger met volle kennis van zaken behandeld, met kritischen zin, op heldere en bezadigde wijze, zoodat zijn betoog niet zal nalaten op de meeste punten instemming te vinden, zelfs bij degenen die aanvankelijk min of meer beslist een ander gevoelen waren toegedaan.

Van de Aanhangsels is het belangrijkste de onderlinge vergelijking der bij de Zuidelijke en Noordelijke Buddhisten bestaande lijsten van de Buddhistische secten.

Hiermede meen ik genoeg gezegd te hebben om de lezing van Prof. Geiger's voortreffelijk werk aan te bevelen, zelfs bij anderen dan vakgeleerden. Alleen veroorloof ik mij een opmerking over een bijzaak waarvan sprake is op blz. 87, naar aanleiding van 't verhaal dat de Thera's Uttara en Soṇa 't geloof predikten in Suvaṇṇabhūmi. In de aanteekening t.a.p. laat de Sch. zich aldus uit: „The general opinion was, until recently, that *Suvaṇṇabhūmi* „the gold-land" is lower Burma with adjacent districts. But this is very doubtful, since it is a fact that Buddhism reached Burma from China in the Mahāyāna-form and not before the fourth century A. D." Daaraan wordt toegevoegd dat volgens een gissing van Fleet „Suvaṇṇabhūmi might be the country in Bengal called by Hiuen-Tsang „Ka-lo-na-sufalana" Karṇasuvarṇa, or else the country along the river Son." Deze gissing is volstrekt onaannemelijk, want het staat vast dat men van Voorindië uit Suvarṇabhūmi bereikte over zee. Het bewijs levert Jātaka-mālā XIV, p. 88, en Kathāsarit-sāgara 52,318. Het ligt voor de hand, in 't χρυσῆ der Grieksche geografen een vertaling te zien van Suvarṇabhūmi. Meermalen wordt in Indische geschriften gewag gemaakt van Suvarṇadvīpa, dat volgens I-tsing een der namen is van Sumatra, doch zeker ook wel op de χρυσοχερσόνησος der Grieken toegepast zal zijn geworden. Een vraag die moeielijk te beantwoorden valt, is, of in Kathāsarit-sāgara, waar Suvarṇadvīpa voorkomt 54,86 en 100; 56,62; 123,110; beide landsnamen synoniem zijn. Aangezien Chryse en de Aurea Chersonesus aan elkander grenzen, zou de verwarring — als men het zoo noemen wil — niet zoo bevreemdend zijn. Er is één omstandigheid die bij mij 't vermoeden wekt dat in Kathāsarit-sāgara 54,108 met Suvarṇadvīpa bedoeld is een land ten Oosten van Pegu; namelijk de vermelding van een stad Kalaça-pura, d. i. Potten stad. Men denkt hier onwillekeurig aan de eertijds zoo bloeiende havenstad Martaban, bekend vooral om de daar vervaardigde martevanen. Of nu 't vertelsel van 't bekeeringswerk van Soṇa en Uttara eenig vertrouwen verdient, blijft hier geheel buiten beschouwing. De namen dier apostels, Soṇa, d. i. Goud, en Uttara, Noordelijk, zien er hoogst verdacht uit, evenals 't geheele vertelsel.

Utrecht H. Kern.

Yáqut, The Irshád al-Aríb ilá Ma'rifat al-Adíb or Dictionary of learned men, ed. by **D. S. Margoliouth.** Vol. V. (Gibb Memorial Series VI, 5). Leyden, E J. Brill; London, Luzac & Co. 1911. (Pr. sh. 10).

Na hetgeen ik in vorige nummers van dit Maandblad over Margoliouth' uitgave van Yākūt's biographisch Woordenboek reeds gezegd heb, meen ik thans met eene bloote aankondiging van dit 5de deel te kunnen volstaan. Zooals men zich wellicht zal herinneren was het laatst verschenen deel het derde, en zelfs dit had slechts den omvang van een half deel, omdat de door den uitgever gebruikte handschriften niet meer bevatten. Tot dusver is het hem niet mogen gelukken het vervolg op te sporen en zullen dus wellicht deel 3b en deel 4 wel nooit het licht zien. Voor het 5de deel, dat 168 levensberichten bevat, waarvan 143 gewijd zijn aan personen, die Alī heeten, stonden hem twee handschriften ten dienste, die nog stof voor een 6de deel leveren, maar wanneer dit verschenen zal zijn, ontbreken nog de laatste deelen, waarvoor de handschriften ook nog niet gevonden zijn. Laat ons den wensch uitspreken dat het den verdienstelijken uitgever gegeven moge zijn door vernieuwde nasporingen het ontbrekende te vinden en zijn werk te voltooien.

Utrecht. M. Th Houtsma.

Th. Kolbe, Die Konjugation der Lindisfarner Evangelien. Ein Beitrag zur altenglischen Grammatik (Bonner Studien zur englischen Philologie, hg. v. Prof. Dr. K. D. Bülbring, Heft V). Bonn, Hanstein. 1912. (Pr. M. 5).

Nadat reeds verschillende geleerden taalkundige verschijnselen in de afzonderlijke evangeliën der Lindisfarnerglosse bestudeerd hadden (o. a. Lea in *Anglia* 16 [1893], 62 v., Füchsel ib. 24 [1901], 1 v., Foley in *Yale Studies in English* XIV [1903]), stelde Bülbring in *Literaturblatt f. germ. u. rom. Phil.* 1904, 14 een nieuw program op, waarvan hij betere verwachtingen koesterde. Het gansche materiaal der vier evangeliën met hunne

Digitized by Google

voorredenen zou ten grondslag liggen aan een breed opgezette behandeling der volgende vraagstukken: 1) die starktonigen vokale; 2) die schwachtonigen vokale und die konsonanten; 3) die deklination; und 4) die konjugation.

Intusschen is dat program voor een groot deel uitgevoerd: n. 1 door Stolz in zijn diss. *Der Vokalismus der betonten Silben in den Lindisfarner Evangelien*, Bonn, 1908, n. 8 door Carpenter in Bonner Stud., Heft II, *Die Deklination in der Nordhumbrischen Evangelienübersetzung der Lindisfarner Handschrift*, 1910, n. 4 in bovengenoemd boek van Dr. Theodor Kolbe.

Het was goed gezien van Kolbe de rangschikking en volgorde van Sievers' *Angelsächsische Grammatik*[3] zooveel mogelijk te volgen. Dit maakt de vergelijking gemakkelijk en zal voor een eventueele aanvulling der Nordhumbrische vormen in een nieuwe uitgave van Sievers ook dienstig zijn. De schrijver ontleent zijn materiaal aan Albert Cook's *Glossary of the old Northumbrian Gospels*, Halle 1894, maar heeft niet verzuimd telkens weer den tekst te vergelijken bij Skeat, *The Holy Gospels in Anglo-Saxon, Northumbrian and Old-Mercian Versions*, Cambridge 1871—1887. Jammer vind ik het evenwel, dat hij zelfs bij moeilijke, betwiste vormen de evangelieplaats niet even aanstipt. De lezer zou zich dan terstond een betere voorstelling van de moeilijkheid kunnen maken; nu moet hij na Kolbe eerst Cook raadplegen en dan eerst verkrijgt hij toegang tot Skeat, waar de glosse eindelijk voor hem openligt. De groote verdienste van Kolbe bestaat hierin, dat hij volgens het program van Bülbring het uitgebreide materiaal in zijn studie opgenomen en op uitstekende wijze geordend heeft. Deze grammatikale bijdrage heeft meer werk gekost dan men bij eerste kennismaking vermoedt. Heel wat meeningen moesten gewikt en gewogen worden, voordat een glosse onder deze of die paragraaf kon worden gerangschikt. Op menige plaats vinden wij verwijzingen naar de grammatikale literatuur, maar het komt mij voor, dat dit nog meer had moeten geschieden, vooral daar waar de schrijver het met zijn voorgangers oneens is. Waarom b.v. zegt hij in § 20 zonder meer: *gesupa* hat nach dem Muster der schwachen Verben *1 gesupedon* gebildet? Hij had hierbij de meening van Lea, *Anglia* 16 (1893), 122 moeten aanhalen, die in het Marcus-evang. Pref. 4. XXVII in plaats van *hia þ gebirigdon ł gesupedon weron* (gustaturos) wil lezen *gebirigdon ł gesupēde* (= *gesupende*) *weron* en deze lezing met een psychologisch argument tracht te verdedigen. Ik ben het met Kolbe eens, maar had hem gaarne Lea zien weerleggen, die ook Marc. 6, 32 *astigedon* (met een vraagteeken wel is waar) door *astigendon* (Partic.) wil vervangen, hoewel zwakke praeterita bij sterke werkwoorden in de glosse veel voorkomen en het een gewoonte van den glossator is lat. part. praes[ia] weer te geven als een praeteritum (cf. Marc. 6,30 *efne-cwomon .... eft-gesœgdon*, convenientes .... renuntiaverunt). Dergelijke kleine schermutselingen — als ik hier voorstel — zouden de dorre opsommingen van het boek eenigszins hebben afgewisseld. Zoo is er meer, wat ik na de plaatsing van een grammatikalen vorm had willen toegelicht zien; b.v. hoe komt de glossator aan *gesnidu* (Marc. 6,39; cf. Kolbe § 1) = accumbere? Mij dunkt door bijgedachte aan *dis*cumbere, dat hij begrijpelijkerwijze glosseert met *todœla* (Marc. 8,6; 6,40; cf. *Anglia* 16 [1893], 92,97); dan moet de afzonderlijke vorm *ge-nidan* bij Bosw.-Toll. vervallen. De schrijver zal dergelijke uitweidingen afkeuren en zich willen beroepen op zijn streng opgezet en doorgevoerd plan; toch voel ik meer voor de methode van Carpenter, die bij een ander onderdeel van Bülbring's program in Heft II der Bonner-Studien er wel plaats voor heeft.

Nog enkele opmerkingen om mijn belangstelling te toonen: § 32 staat *1 gesprant*. Hier zal wel bedoeld zijn de eenigszins vreemde vorm *gisprunt*, die gevonden wordt bij Io. 187[12] (ed. Skeat): eructavit met de glosse *rocgetede ł gisprunt*, ook verkeerd aangehaald bij Cook, bladz. 98 *gisprant*. Wellicht moeten wij met Cook een st. ww. *gesprinta* aannemen en met Füchsel (*Anglia* 24 [1901], 69), dat de klinker van het mv. op het enk. is overgegaan.

§ 169 zegt Kolbe: 1 *geger(e)lad* gehört zu demselben Stamm wie *gearwiga* (sieh B.-T., S. 396). Nu komt *gegerelad* vooreerst *twee*maal voor, n.l. Marc. 1,6 en 5,15; verder neem ik liever met Cook een zw. ww. aan *gegęrliga* = vestire, denom. van *gegęrela* = vestimentum.

§ 94. Terecht blijft Kolbe sceptisch gezind tegenover *blefla* (Io. 20,22 insuflavit), waarvan Füchsel (*Anglia* 24 [1901], 75) met zooveel ophef gewag maakt „als einziges praeteritum mit vollkommen erhaltener reduplikation." Hier en ook elders is K. niet bevreesd met foutief te bestempelen, wat anderen met te veel inspanning als grammatische stof trachten te behouden.

Katwijk a. d. Rijn. J. Daniels S. J.

Danske Viser fra Adelsviseböger og Flyveblade. 1530-1630. Udgivne af H. Grüner Nielsen. I. Bind. København, Gyldendalske Boghandel. 1912. (Pr. 6 kr. = 8 frcs.).

„Le 29 avril 1912 quelques historiens et philologues danois ont fondé une „Société linguistique et littéraire Danoise (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab)" dans le but de donner des éditions critiques de l'ancienne et moderne littérature danoise scientifique, poétique et populaire". Aldus de aanhef van het Fransche prospectus, gedateerd Mei 1912, dat de uitgeversfirma gelegd heeft in het boek waarvan ik den titel hierboven heb uitgeschreven, en tot aankondiging waarvan mij de Redactie van het *Museum* heeft aangezocht. Het is een grootsch opzet, waarmede deze jonge „Maatschappij voor Deensche Taal- en Letterkunde" hierbij voor den dag komt. En het heeft den steun van het bekende „Carlsbergs-fonds", van het Ministerie van Onderwijs, van onderscheidene wetenschappelijke stichtingen, en van „bijzondere beschermers" („de protecteurs privés"). Mogelijk is zelfs die laatste steun niet de geringste. Hoe dit zij, deze hare eerste publicatie, keurig en royaal, slechts op 235 exemplaren getrokken, is „bekostigd door G. A. Hagemann" gelijk het titelblad vermeldt. Men rekent in de eerste jaren te doen verschijnen: de volledige werken van Tycho Brahé; die van den 18d'eeuwschen dichter Joh. Ewald; de vertaling der „Mémoires" van Philippe de Commines in het Deensch door Hans Mogensen, van 1574, welke dus

Digitized by Google

vier jaren ouder is dan die in het Nederlandsch van onzen Kiliaan; en reeds wordt voorbereid eene uitgaaf van de oude Deensche Wetboeken uit de 13de, 14de en 15de eeuw. Verder is een volledige uitgaaf beraamd van de Deensche Volksboeken uit de 16de en de 17de eeuw; ook de publicatie van de geestelijke en wereldlijke gedichten van Thomas Kingo (1643—1703), en eindelijk eene nieuwe editie van de Deensche vertaling van de Historie van Reinaert uit 1555. De namen van hen die bezig zijn met de uitvoering van het voorgenomene, of die zich tot medewerking daaraan verbonden hebben, worden in het prospectus bij elk der werken vermeld. Van die personen zijn Marius Kristensen, Kr. Sandfeld Jensen en Jörgen Olrik ook hier te lande op verschillend gebied goede bekenden.

Het was te verleidelijk om niet eerst even eenigszins uitvoerig melding te maken van den inhoud van dit rijk en aantrekkelijk program dat, ook voor het Nederlandsch, aan de beoefenaars der vergelijkende letterkunde sommige belangrijke nummers belooft. Wij wenschen het jonge genootschap allen voorspoed met zijne plannen en zoo wij het iets benijden dat onze taal- en letterkundige en historische „Genootschappen" en „Maatschappijen" gewoon zijn te missen, dan zijn het de „bijzondere beschermers", waarvan er één al dadelijk dit eerste boek voor zijn rekening neemt.

Er bestaat in Denemarken geen behoefte aan een nieuwe wetenschappelijke bewerking van, of aan een werk over de Deensche middeleeuwsche volkspoëzie; men kent die genoegzaam door grootere en kleinere bloemlezingen, om niet te spreken van *Danmarks gamle Folkeviser*, het groote, nog onvoltooide standaardwerk van Sv. Grundtvig, dat dóor Axel Olrik wordt voortgezet. Maar waar, in Denemarken, tot nog toe nagenoeg in 't geheel niet in is gewerkt, dat is zijn rijke lieder- en gedichtenschat uit de 16de en de 17de eeuw. Alleen de geestelijke poëzie van dat tijdvak en (wat bij ons zou heeten „het geuzenlied"): de godsdienstig-politieke verzen en zangen uit het Hervormingstijdvak, zijn behoorlijk behandeld. Maar wie tot hiertoe kennis heeft willen nemen van wat er aan wereldlijke gedichten uit die eeuwen in het Deensch bestaat, moest zich vergenoegen met het weinige dat daarvan in een paar oude collecties (uit het laatst van de 18de en uit het begin van de 19de eeuw) te vinden is. Het allermeeste is nog onuitgegeven, en toch is deze soort van gedichten (zegt het „Plan van Uitgave" dat aan de *Danske Viser* voorafgaat, op blz. V) zoowel uit literairhistorisch oogpunt, als voor de kennis der beschaving, zeer van belang. Wat nog niet uitgegeven is, en waarvan de jonge vereeniging de uitgave thans met dit eerste deel heeft begonnen, is de volkspoëzie der „vliegende blaadjes" en — vooral — de inhoud der „Adelsvisehaandskrifter". Ik geloof niet, ik weet althans niet, dat iets als deze handschriften ook elders bestaat en bewaard is. Het zijn bundels met gedichten door adellijke dames bijeengebracht, in de eerste plaats van groot belang wegens de daarin opgeteekende teksten van de middeleeuwsche volkspoëzie, maar vervolgens om hetgeen ze bevatten aan gedichten uit de dagen der verzamelaarsters zelf. Een paar van de oudste dezer bundels heeft het karakter van de bekende, maar verouderde „poëzieboeken": jonkers en freules hebben er, ten gevalle van de eigenares, hun lievelingsgedichten in opgeschreven: oud en nieuw, middeleeuwsch en van den eigen tijd door elkaar. De overige bundels, waarin niet zooveel handen voorkomen, zijn van een anderen aard: het zijn blijkbaar met zorg en vlijt bijeengebrachte collecties, waaraan niet zelden duidelijk te bespeuren is voor welke soort van poëzie de verzamelaarster een bepaalde voorkeur had: zoo zijn er die zoogoed als uitsluitend middeleeuwsche volkspoëzie bevatten, en andere waarin de nieuwere dichtkunst verreweg de overhand heeft. Uit veertien van zulke gemengde „Adelsvisehaandskrifter" zal er nu voor de uitgave der „Danske Viser" worden geput; de nu reeds verschenen bundel bevat alleen liederen en strophische gedichten die betrekking hebben op de geschiedenis van Denemarken tusschen 1497 en 1680. Wat aan de literatuur der „vliegende blaadjes" zal worden, of hier reeds is ontleend, is numeriek van geringe beteekenis, omdat de uitgevers geen spot- en schimpdichten opnemen en ook niets dat zweemt naar particuliere gelegenheidspoëzie.

Dit eerste deel bevat dan den tekst van 36 Deensche „geschiedzangen", zonder eenigen commentaar, ook zelfs zonder de aanwijzing van de herkomst der afzonderlijke stukken. Dat alles heeft men, met de uitvoerige beschrijving der verschillende „adellijke liedeboeken" en die der gedrukte origineelen, te wachten in het gedeelte van het „Kommentarbind" op de *D. V.*, hetwelk nog in 't najaar van 1912 zou verschijnen. Een bijbehoorend woordenboek zal zijn van de hand van Marius Kristensen.

Wat den tekst betreft, met een „oude" letter, op linnenpapier, — en gelijk reeds gezegd werd — keurig en royaal gedrukt, men moet zeer in de bijzonderheden van de Deensche geschiedenis thuis zijn, om er het rechte aan te kunnen hebben. Maar men kan nochtans den inhoud naar den vorm waardeeren. En dan heb ik, uit hetgeen ik er van gelezen heb, den indruk, dat deze historische gedichten over 't algemeen zwaarmoedig en eentonig, om van vele niet te zeggen, taai en saai zijn. De lectuur er van, in alle geval, is heel iets anders dan die van onze „Nederlandsche Geschiedzangen", waaronder er ook wel kwalijk genietbare zijn, maar waarin toch dunkt mij over 't geheel iets levendigers is. Ik moet bij mijne vergelijking echter billijk blijven, en dus herhalen dat de Deensche godsdienstig-politieke poëzie elders reeds uitgegeven is, en dat in de *D. V.* geen spot- en schimpverzen worden opgenomen. Hier wordt alleen verhalende en „klagende" of „beklagende" poëzie aangetroffen.

Ik heb reeds vermeld dat er van de *Danske Viser* maar 235 exemplaren gedrukt worden. Daar komt nog een beperking bij: er komen er daarvan maar 120 in den handel, en voor den verkoop buiten Denemarken kunnen er niet meer dan 20 worden bestemd. Het is dus naar 't uiterlijk bedoeld als werk „voor de liefhebbers". En voor het innerlijk, en dat is het voornaamste, wordt er blijkens het reeds geciteerde „Plan van Uitgave" (blz. V—X) alles gedaan om het „kabinetwerk" te doen zijn.

Leiden. A. Beets.

Digitized by Google

A. Kurschat, Litauisches Lesebuch, I—II. (Beilage zum Jahresbericht des Kgl. Gymnasiums zu Tilsit). Tilsit 1911—1912.

Dit leesboek is bestemd voor de Litausche klasse die, ingesteld in 1844 door Frederik Willem IV van Pruisen, verbonden is aan het gymnasium te Tilsit om jonge begaafde Litauers op te leiden voor het predikambt. Het wil dezen tot oefening en voorbeeld in hun moedertaal dienen in aansluiting aan de voor eenige jaren verschenen korte Litausche Elementar-Grammatik van denzelfden schrijver. Wie zich wel eens met Litausch heeft beziggehouden zal in deze bloemlezing oude bekenden aantreffen: fragmenten uit Donaleitis, fabelen van Aesopus door Rhesa, sprookjes door Schleicher verzameld, gedeelten uit de vertaling van het Nieuwe Testament door Friedrich Kurschat. Naast deze staan eenige den beoefenaar van het Litausch minder gemakkelijk toegankelijke stukken: berichten van geschiedkundigen aard, loopende over de jaren 1850—56 (voor een groot deel over den Krim-oorlog), uit het van 1849 tot 1880 door Friedrich Kurschat geredigeerde tijdschrift Keleiwis, verder een verhandeling om de jeugd te wijzen op het nadeelige van het gebruik van thee, koffie, tabak en alcohol, genomen uit de verzamelde werken van den arts Kudirka, van wiens vertaling van Schillers Jungfrau von Orleans hier ook enkele fragmenten worden gegeven. Nieuw zijn de twee sprookjes medegedeeld door den leerling der derde klasse Spingies; ook niet onaardig is het door Friedrich Kurschat in den Keleiwis van 1851 gepubliceerde sprookje van Pelenute (Asschepoester).

Zooals men ziet zijn het Pruisisch-Litausche teksten uit de 18de en 19de eeuw die hier geboden worden. Uit de tegenwoordig vrij talrijke geschriften, tijdschriften en couranten van de Russische Litauers en Litausch-Amerikaansche kolonisten heeft de samensteller van dit boek niets opgenomen, evenmin uit het Pruisisch-Litausch van den allerlaatsten tijd. Dit is zeer begrijpelijk daar deze jongste geschriften soms met germanismen en polonismen doorspekt zijn, om niet te spreken van een aantal nieuwe woordvormingen, die men tevergeefs in de woordenboeken zoekt en wier verklaring dikwijls moeilijkheden met zich brengt. Waar Schr. zijn leerlingen het in zeker opzicht tot literaire schrijftaal geworden Pruisische Litausch zoo zuiver mogelijk voor oogen wil houden, doet hij goed hen niet te leiden in den doolhof van dialecten, nieuwe formaties en vreemde ontleeningen. Toch spreekt het van zelf dat dokter Kudirka aan deze laatste in zijn hygiënische verhandeling niet kan ontkomen, en ook bij hem is het eigenaardig te zien hoe het Litausch dat eeuwenlang in den eenvoudigen volksmond heeft geleefd, zich aan moet passen aan de behoeften van het gecompliceerde moderne leven. Reeds in de stukken uit den Keleiwis treft men in dit leesboek wel eens zoo'n ietwat gekunstelde, overigens niet onaardige woordvorming aan om een nieuwerwetsch begrip toch maar zoo puristisch mogelijk uit te drukken. Op blz. 118 staat naast de letterlijke vertaling van telegraaf: *tolraszis* (ook vermeld bij Lalis, Lith.-Eng. Dict., Chicago 1903) daarvoor ook de term *żaibinis*, een woord, dat in geen enkel woordenboek wordt opgegeven, maar blijkbaar is afgeleid van *żaibas*, bliksem.

Wat dit leesboek van al zijn voorgangers onderscheidt is de accentuatie van alle teksten volgens het bekende systeem van Friedrich Kurschat. Zoo vindt men hier b.v. voor het eerst de sprookjes van Schleicher en het gedicht van Donaleitis op deze wijze weergegeven. Schleicher zelf heeft het verschil tusschen den gestooten en slependen toon nooit willen erkennen, omdat hij het niet hoorde, en een niet-Litauer als Wiedemann heeft zich in de stukken achter in zijn Handbuch wijselijk ervan onthouden om in de teksten van Schleicher en Donaleitis Kurschat's accentuatie over te brengen. In dit opzicht kan dit werk ook anderen dan den geboren Litauers onder de Tilsiter gymnasiasten goede diensten bewijzen.

Leiden. R. van der Meulen.

E. Cuq, Le sénatus-consulte de Délos de l'an 166 avant notre ère. (Extrait des Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, tome XXXIX). Paris, Klincksieck. 1912. (Pr. fr. 1.70).

Edouard Cuq, vooral bekend als schrijver van de Institutions juridiques des Romains, heeft ook opschriften uitgegeven en toegelicht, o. a. eene breede monographie gewijd aan het moeilijke opschrift uit Hensjir Mettich, handelende over het colonaat in Noord-Afrika. Thans heeft hij in de Mémoires de l'Académie een steen gecommentarieerd, onlangs (Sept. 1911) op Delos gevonden, en zijne uitgave ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Inderdaad is het gevonden opschrift waard, dat het in wijden kring bekend wordt gemaakt. Het is in de eerste plaats op twee na het oudste Romeinsche senaatsbesluit, dat wij tot heden bezitten. De zaak, waar het om gaat, is ook niet onbelangwekkend. In 167 is Delos, om het voor zijne lauwe houding in den Derden Macedonischen Oorlog te straffen, door de Romeinen van zijne vrijheid beroofd en aan Athene toegewezen. De Atheners — hierover loopt het opschrift — maken nu van hunne nieuwverworven macht gebruik, door, ten bate van den tempel van Apollo, een tempel van Sarapis op Delos te sluiten. Maar de Romeinsche senaat, op eene klacht van den priester van dien Sarapistempel, dwingt de Atheners, dit besluit in te trekken. Ten derde is het opschrift om de taal belangrijk. Het Romeinsche senaatsbesluit is in houterig, soms kwalijk verstaanbaar Grieksch vertaald, dat wel de uitvoerige toelichting en de vele overal vandaan samengedragen analogieën van Cuq behoeft, om volkomen te worden begrepen. Misschien is het sterkste staaltje van onbeholpenheid de vertaling van quominus door ᾧ ἔλασσον. Onze kennis van de uitspraak van de Latijnsche i krijgt nieuw houvast door vormen als εἰδυιοῖς ἐντερκαλαρίοις (idibus intercalariis), ἐν κομετίῳ, Τεβέριος.

Wat de behandeling van de moeilijkheden betreft, die het opschrift opwerpt, ik geloof niet, dat iemand den commentaar van Cuq onbevredigd uit zijne handen zal leggen. Hij is solide en voorzichtig.

Utrecht. H. van Gelder.

A. Yrondelle, Histoire du Collège d'Orange (1573—1909). Paris, Champion. 1912. (Pr. fr. 5).

Het goede voorbeeld volgende van den heer L. Duhamel, den archivaris van het departement Vaucluse, die een

twintig, dertig jaren geleden verscheiden studiën in het licht gaf over het voormalige prinsdom Oranje, heeft de stadsbibliothecaris en leeraar aan het college te Orange, tegenwoordig directeur van eene dergelijke inrichting te Manosque (Basses Pyrenées), de heer Antoine Yrondelle, eene reeks grootere en kleinere geschriften over het beroemde kleine vorstendom uitgegeven – meest opstellen in de Revue du Midi of andere tijdschriften, maar ook afzonderlijk verschenen boeken.

Zijn laatste, pas van de pers gekomen werk handelt over het „Collège d'Orange", welks geschiedenis niet alleen de belangstelling verdient van des schijvers landgenooten, en vooral van de Orangeois, maar stellig ook van de Nederlanders, die zich herinneren hoezeer de belangen van het prinsdom en zijne bewoners in de zestiende en zeventiende eeuw betrokken waren bij die van de Republiek der Vereenigde Provinciën en omgekeerd. Het bedoelde collège immers was eene stichting van Willem den Zwijger.

De burgeroorlogen, die in Frankrijk het gevolg waren van de verbreiding der protestantsche leer, hadden, onder meer andere rampzalige gevolgen, voor de stad Oranje ook den ondergang der zoogenaamde bisschoppelijke scholen met zich gesleept die, waarschijnlijk sinds omstreeks de dertiende eeuw, middellijk of onmiddellijk vrijwel het geheele onderwijs aan zich getrokken hadden, van het aanvangsonderricht af tot wat men met den naam hoogeronderwijs bestempelen kan toe, ten spijt en ten koste van de scholen, door de toenmalige landsheeren gesticht.

Die kloosterscholen verloren in de veertiende eeuw aanmerkelijk in aanzien en gewicht door de oprichting eener universiteit, zoodat zij zelfs daalden tot scholen voor het eerste kinder-onderricht, maar wat er eigenlijk mede gebeurd is laat zich niet meer opsporen, omdat in den tijd der burgeroorlogen de documenten van de stad en het prinsdom in grooten getale zijn verbrand en vernield. Wat daarvan zij, zooveel is zeker, dat verbetering van den toestand eerst te danken was aan het initiatief vau Willem den Zwijger. Reeds in 1566 vaardigde hij een besluit uit tot oprichting van eene school of college voor het onderwijs in „de letteren, de humane wetenschappen en liberale kunsten" ten behoeve der stedelijke jeugd, maar de gebeurtenissen gedoogden niet, dat hij zich verder persoonlijk met zijn plan bemoeide. Lodewijk van Nassau, 's Prinsen Broeder, heeft het voor hem ten uitvoer gelegd, en hij was het die in 1578, bij open brief of besluit van 28 Augustus, het College stichtte, dat, ondanks vele lotwisselingen, tot den huidigen dag is blijven bestaan.

Het doel, duidelijk in den stichtingsbrief uitgedrukt, was de jongelieden op te leiden tot het bekleeden van openbare ambten, rechterlijke en administratieve posten, predikantsplaatsen, in een woord „charges et honneurs", en die jongelieden zouden niet alleen dezulke zijn, die geboren waren uit aanzienlijke of gezeten ouders: op kosten van den Prins werd ook voor de allerarmsten, tot een beperkt aantal natuurlijk, de opleiding opengesteld; en is in den aanvang de school waarschijnlijk alleen bevolkt door leerlingen van de protestantsche belijdenis, lang nog vóór het einde der zestiende eeuw werd zij bezocht door katholieke en protestantsche scholieren beiden, terwijl bij edict van 1607 ook de posten der leeraaren tusschen de beide gezindten verdeeld werden.

De lotgevallen van deze inrichting, die, met de universiteit, zoo veel bijdroeg tot de ontwikkeling en de beteekenis van de stad en het vorstendom, hielden uit den aard der zaak gelijken tred met de lotwisselingen van het veel benijde, begeerde en bedreigde staatje zelf, en daarom is de geschiedenis van het collège, door den heer Yrondelle thans uitgegeven, bijzonder belangwekkend. Hij heeft die gevolgd onder het bewind van Prins Philips Willem, van Valkenburg, van Christ. Dohna en zijne weduwe, van Frederik Dohna, en gedurende het tijdperk van den bitteren stijd tusschen Lodewijk XIV en Willem III, waarin Oranje zulk een groote rol speelde. Na den dood van dezen laatsten Nassauschen souverein verviel, zooals bekend is, het prinsdom aan den Franschen Koning, en diens eerste maatregel was de verwijdering van al wat protestantsch was. Ook het college veranderde door die verdrijving geheel van karakter: ondanks de pogingen van Koning Frederik I van Pruisen kwam de aloude stichting van Willem en Lodewijk van Nassau, grootendeels ontvolkt, onder de leiding van paters-Carmelieten en stond uitsluitend voor katholieken open. Al wat koning Frederik vermocht was in zijn eigen land een „Maison d' Orange" op te richten voor de behoeftige afstammelingen der Oranje-émigrés, afgescheiden dus van het lyceum, voor alle kinderen van Fransche émigrés zonder onderscheid bestemd, dat na de herroeping van het edict van Nantes opgericht was door den grooten Keurvorst, bij edict van 29 October 1685; dit lyceum bestaat nog: het is tegenwoordig gevestigd in de Dorotheenstrasse.

Door de geweldmaatregelen van de revolutie-mannen in 1793 en 94 niet gespaard, hield het college zich met moeite staande als lagere school, en de gelegenheid tot opvoeding van jongelieden, die meer kennis behoefden of begeerden, ontbrak geheel te Orange, maar ook in deze bracht, zooals in zoovele andere, om niet te zeggen alle zaken, het bestuur van Napoleon de redding: in 1808 werd het college weder als école secondaire ingericht, en snel kwam het, ondanks herhaalde verdrietelijkheden en storende onaangenaamheden, weder tot grooten bloei: ten tijde van den Fransch-Duitschen oorlog en kort daarna steeg het aantal jongelieden, die er hunne opleiding zochten en vonden, tot een nooit tevoren gekende hoogte.

Na dien tijd ondervond de aloude stichting van Willem en Lodewijk van Nassau meer en meer de nadeelige gevolgen van den naijver en de bestrijding van de voorstanders eener opleiding, waarbij de voorbereiding voor de vakkennis de richting aan zou geven; allengs eischten de dus denkenden ook het recht voor de naar hun plan ingerichte scholen op, hare leerlingen den toegang tot hoogescholen te verleenen, eerlang vorderden zij de hervorming van het geheele voorbereidende onderwijs. De lezers van de Revue des Deux Mondes kennen uit de artikelen van Emile Faguet en Henri Joly de onbevredigende uitkomsten van de maatregelen, door de republikeinsche regeering in Frankrijk overeenkomstig de

Digitized by Google

wenschen van de moderne onderwijsrichting op de organisatie van de voorbereidingsscholen toegepast — zeer leerrijk voor al wie zich met dergelijke moeilijke vraagstukken wil of moet bezighouden — o. a. in Nederland!

Te Orange — en stellig ook wel op andere plaatsen, waar dergelijke colleges bestaan — zal men er wel toe moeten komen het denkbeeld van den heer Yrondelle uit te voeren en de inrichting zoodanig te wijzigen, dat ook jongelieden uit zulke kringen, waarin van voortgezette studie geen sprake is, er wat vóór- en vakkennis kunnen opdoen. Het middel zal wel een „redmiddel" zijn, maar, indien het wordt toegepast, kan men den maatregel bezwaarlijk anders beschouwen dan als een offer aan eene betreurenswaardige noodzakelijkheid, een zwichten voor een bedenkelijken drang.

Het boek van den heer Yrondelle is overrijk aan bijzonderheden, welke voor de plaatselijke en persoonlijke geschiedenis van belang zijn, maar de onvermoeide zorg, die de schrijver aan die détail-geschiedenis heeft gewijd, heeft hem niet doen verzuimen de hoofdzaken steeds in het licht der groote gebeurtenissen en tijdsomstandighden te stellen, en hieraan ontleent zijn werk, als bijdrage voor de maatschappelijke geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, zijne waarde, ook voor den vreemdeling.

Ook van andere colleges wordt in den laatsten tijd de geschiedenis geschreven: van die o. a. te Angoulême, te Verdun, te Chinon, en zeker nog wel meer; onder zulke studiën, voor de kennis van de maatschappelijke toestanden dikwijls van groot belang, mag de „Histoire du collège d'Orange" eene waardige plaats worden toegekend, en de schrijver, die zooveel moeite en arbeid besteed heeft aan eene stichting van Willem van Oranje en zijn broeder, verdient de waardeering ook van den Nederlandschen lezer.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

F. von der Leyen, Das Märchen. (Wissenschaft und Bildung n°. 96). Leipzig, Quelle und Meyer. 1911. (Pr. geb. M. 1 en 1.25).

„Ein Versuch" noemt prof. von der Leyen zijn boek en meer kan een studie, die over „het" sprookje handelt, niet zijn, want ofschoon reeds 100 jaar oud, staat de sprookjeskunde nog aan 't begin van haar weg. Dit komt gedeeltelijk door de overweldigende massa stof, die er te beheerschen valt, gedeeltelijk doordat nog niet alle landen door sprookjesvorschers geëxploiteerd zijn. Schrijver legt in zijn inleiding nog eens den nadruk op de waarde van het sprookje, dat ons terugvoert in tijden, die vóór alle geschiedenis liggen en daardoor geeft het ons een blik in de ziel der menschen, levend in eeuwen, toen *zede*, *recht*, *geloof* en *denken* aan 't worden waren en vasten vorm wilden aannemen. En daar het sprookje van alle volkeren en tijden is, geeft het een niet te verachten bijdrage tot de *geschiedenis der menschheid* ten eerste, en ten tweede tot de *algemeene voorwaarden*, waaronder *litteratuur* ontstaat en zich ontwikkelt. Het sprookje heeft zich om helden- en godensage gerankt, novelle en epos heeft het verfrischt, de prediking van alle geloof heeft het doordrongen, zoodat de kennis van 't sprookje onontbeerlijk is voor de *litteratuur historie* en voor de *geschiedenis van den godsdienst*. De sprookjes hebben verre wegen afgelegd, en door dezen zwerflust hebben zij bizondere waarde voor de *vergelijkende litteratuur-geschiedenis*.

De methode der eerste sprookjesvorschers stelde zich tevreden met het vergelijken van de sprookjesmotieven der verschillende landen. „Je mehr Ähnlichkeiten und je mehr Varianten eines Märchens sie fand, um so grószer wurde ihr Stolz." Maar toch heeft al dit verzamelen waarde als materiaal voor de tegenwoordige sprookjeskunde, die zich heel andere vragen stelt; „Fragen, die mitten in das Wesen der Volksdichtung und der Dichtung führen, damit Fragen, die für die literarische Forschung immer zu den höchsten und letzten gehören müssen. Dasz die Märchenforschung an ihrer Lösung mitarbeiten darf und dasz sie ein reicheres lebendigeres, vielfältigeres und ehrwürdigeres Material zur Arbeit bringen kann, als irgend eine andere Wissenschaft, das ist wohl ihre gröszte Auszeichnung, und ihre gröszte Verantwortung, das stellt auch an sie die grószten Anforderungen". Prof. v. d. L. heeft zich in de eerste plaats gewijd aan het onderzoek van den oorsprong der motieven, die de draden van een sprookjesweefsel uitmaken. Misschien is wat al te veel waarde gehecht aan den droom als voortbrenger van motieven en niet treffend lijkt me het voorbeeld, dat schrijver geeft voor den overgang van droom in sprookje n.l. de scène uit het Fra. epos van Guinglain: deze episode beschrijft alleen hoe een droom door in den slaap werkende uiterlijke prikkels kan ontstaan. Een beter voorbeeld zou, dunkt me, geweest zijn het verleidings-tafreel uit het Egyptische sprookje van Satni, of de scène uit het Blauwe Licht, waarin de koningsdochter in haar slaap dienstbodenwerk verrichten moet na in razenden vaart door de straten te zijn gesleept.

Niet juist lijkt me, wat schrijver zegt over de ziel in slangengedaante. Hij meent, dat het over en uit de aarde kruipen van een slang de gedachte wekte aan de lichamen der gestorvenen, zoodat men de gevolgtrekking maakte, dat de ziel er in slangengedaante aan ontsteeg. Ten eerste is er geen enkele slang, die in en uit den grond kruipt, ten tweede mag men de ziel in slangengedaante niet opvatten als een algemeen primitieve voorstelling der sprookjes: een Egyptische, „Seeleninsel" met slangen bevolkt, vindt men b.v. niet in Japansche sprookjes, waar de slangengedaante een vorm van incarnatie van goden en hartstochtelijke vrouwen is, noch in die der Indogerm. volken, waar slangen ziekteberokkenaars zijn, wanneer ze getergd worden of schenkers van kostbare giften, óf manslangen d. w. z. door gedaanteverwisseling, nu weer slang, dan weer mensch. In het door schrijver aangevoerde sprookje van Grimm kan evengoed de slang als ziekteberokkenaar opgevat worden,

Prof. v. d. L. geeft een aannemelijker verklaring van het ontstaan der weerwolfsage dan C. Taylor Stewart, die de sage in laatste instantie laat berusten op het verkleeden der wilden in diervellen, om zich gemakkelijker voedsel te verschaffen. Schrijver voert haar terug op een geestesziekte en inderdaad bestaan er psychosen. waarbij menschen denken dieren te zijn en meer of

Digitized by Google

min zich ook als zoodanig gedragen. Misschien is het, doordat de schrijver speciaal den oorsprong der motieven behandelen wilde, dat hij van de primitieve sprookjes der natuurvolken, alleen maar die behandelt, welke de een of andere idee der primitieve wereldbeschouwing bevatten. Maar hierdoor krijgen we geen volledig overzicht van de verhalen der wilden en het sprookje uit enkele „Lust zum fabulieren" ontstaan, is geheel over 't hoofd gezien.

Na het belangwekkende hoofdstuk over het ontstaan der motieven, komt dat, waarin sprookje en sage naast elkaar gesteld worden. Na het schitterend artikel, dat prof. Bethe in 1905 gaf over Mythus, Sage und Märchen, doet het vreemd aan, als iemand in 1911 vertelt, dat de sage uit de kortere en de sprookjes uit de langere vertellingen voortgekomen zijn!

Het Indische sprookje wordt afzonderlijk van dat der oude cultuurvolken behandeld, omdat het nog op den huidigen dag in eere wordt gehouden en bovendien komt bij de verbreiding dezer verhalen, Benfey's theorie, waarvan Cosquin nog trouw aanhanger is op 't oogenblik, ter sprake. Schrijver meent, dat in principe Benfey's meening aanvaard moet worden, maar dat de theorie als een phoenix uit zijn asch zal moeten verrijzen. Hij blijft dus evenals in zijn artikels in „Herrigs Archiv" stelling nemen tegen Bédier, die de „polygénésie des contes" voorstaat. Waarom is bij de behandeling dezer theorie en der theorieën in 't algemeen niets gezegd van de Arische van Max Müller?

Op prof. v. d. L. beschouwingen omtrent primitieve litteratuur en zijn eigenaardige opvattingen van de sage berust zijn opinie, omtrent de Germaansche sprookjes, die in helden- en godensage ingeweven zijn. Schrijver meent, dat de Germanen geen sprookjes hadden, wel korte geschiedenissen tusschen sage en sprookje in. De laatste definitie is nog al vaag (bedoeld zijn waarschijnlijk kosmogonische en theogonische verhalen) en welke cultuur is eerder in staat tot een epos dan tot een sprookje? De geschiedenis van alle beschavingen leert het omgekeerde, b.v. de Eskimo's hebben sprookjes in onzen zin, maar geen epen. Schrijvers meening omtrent de verhouding van volks- en kunstsprookje is, dat beiden in wisselwerking staan, maar de kunstvorm gegeven aan sprookjesachtige vindingen en voorstellingen onder het volk in omloop was primair. Zijn redeneering, zou eigenlijk ook gebruikt kunnen worden door een voorstander van de theorie der „Gesammtdichtung", maar zeker zal prof. v. d. L. wel gelijk hebben, dat niet ieder individu in staat is sprookjesachtige voorstellingen tot één geheel te componeeren, al vertelt een Gorselsche boer evenmin ooit een verhaal zonder zijn eigen toevoegsels als een Finsche visscher.

Resumeerend, zit de groote waarde van het boek in de diepgaande studie over den oorsprong der motieven en in de litterair-historische opmerkingen, maar de vraag rijst al lezende, of niet de primitieve litteratuur wat veronachtzaamd is.

Den Haag. Marie Ramondt.

L. Franchet, Céramique primitive. Introduction à l'étude de la technologie. Paris, Geuthner. 1911.

L'importance que prend aujourd'hui l'étude de la céramique primitive, s'explique par la nécessité absolue, dans laquelle nous nous trouvons, de recourir à cet art remarquable pour apprécier le degré de la civilisation des peuples anciens.

Zoo begint Franchet zijn boek en stelt daarmede tevens het groote belang in het licht van de studie die hij, klaarblijkelijk de technoloog, hier den archaeologen voorzet. Waar deze laatsten bij voortduring bijna zich met de meest verschillende soorten van aardewerk hebben bezig te houden om er tijd en afkomst van hun archaeologische verschijnselen naar te bepalen, moet dit werkje wel hun belangstelling wekken niet alleen, maar moet het hen ook in verschillende zaken opheldering kunnen geven, als zij hier den technoloog eens het hoe en waarom van verschil in kleur en baksel in grondstof en vorm hooren verklaren. Zoo lezen we hier over de verschillende samenstelling van die grondstof, de verschillende wijze van droogen en bakken, den invloed van het vuur en de verschillende brandstoffen daarvoor gebruikt enz. Met aardige voorbeelden, vaak in eenvoudige afbeeldingen weergegeven, worden ons meestal uit wat nog in primitieve uithoeken van de wereld bestaat de ontwikking van de draaischijf, het bakken aan open vuur, het ontstaan van den primitieven oven en zijn groei tot den volmaakten pottebakkersoven voor oogen gesteld. Kortom, van een geheel anderen kant als we het gewend zijn wordt ons hier een kijkje geopend op dit materiaal dat ons bijna dagelijks in handen komt.

Het spreekt dus wel van zelf dat men noch in een tijdschrift als het *Museum*, noch van een hand als de mijne, eigenlijke critiek verwachten kan. Er komt zelfs veel in voor wat wij als niet-vakman niet, of slechts half kunnen begrijpen. Doch als geheel beschouwd is het boek naar ons inzicht ook voor archaeologen een aanwinst en als zoodanig kondigen we het gaarne aan, al zou wat minder breedsprakigheid en minder herhaling de waarde ervan zeker hebben verhoogd.

Leiden. J. H. Holwerda.

P. V. Neugebauer, Sterntafeln von 4000 vor Chr. bis zur Gegenwart nebst Hilfsmitteln zur Berechnung von Sternpositionen zwischen 4000 vor Chr. und 3000 nach Chr. Zum Gebrauch für Historiker, Philologen und Astronomen bearbeitet. (Tafeln zur astronomischen Chronologie I). Leipzig, J. C. Hinrich. 1912. (Pr. M. 4.20, geb. M. 5).

Dit werk is het eerste van een drietal werken, bevattende voornamelijk tabellen voor het volbrengen van chronologische berekeningen door historici en philologen, vooral orientalisten. Het heeft betrekking op de plaatsen der vaste sterren, terwijl in de beide volgende nog te verschijnen afdeelingen zullen behandeld worden de plaatsen van de planeten, zon en maan van 4000 v. Chr. tot heden en de op- en ondergang der sterren, hun hoogte enz.

Deze eerste afdeeling bevat na eene korte inleiding, waarin de inhoud en het gebruik der tafels wordt bebeschreven, vier tabellen. De eerste, pag. 9—19, geeft van 519 heldere voor het bloote oog zichtbare sterren,

Digitized by Google

slechts 8 zijn zwakker dan de 5e grootte, de rechte-klimmingen en declinaties voor het jaar 1900 uitgedrukt in graden tot op duizendste deelen, dus 3."6, nauwkeurig. De tiendeelige verdeeling van den graad, in plaats van de verdeeling in minuten en seconden is overal in deze tabellen aangenomen, ten einde de berekeningen te vergemakkelijken en vergissingen te vermijden. Zoo men wil, kan men natuurlijk de 10-deelige breuken van graden gemakkelijk in minuten en seconden omzetten. Toegevoegd zijn de helderheden en de meest voorkomende namen dier sterren.

In de 2e tabel vindt men, voornamelijk ten dienste van sterrekundigen, eenige hulpgrootheden afhankelijk van de praecessie, welke kunnen worden gebruikt om uit de in tabel I opgegeven plaatsen der sterren voor 1900 de plaatsen te berekenen voor een willekeurig jaar tusschen 1900 en 4000 v. Chr. Op pag. 8, aan het slot van de inleiding, geeft de schrijver diezelfde hulpgrootheden voor de vooruitberekening der plaatsen, welke de sterren zullen innemen tusschen 1900 en 3000 n. Chr. Deze grootheden, zoowel als die in Tabel II, zijn gegeven voor elke honderd jaar; voor een tusschengelegen tijdstip kan men ze gemakkelijk uit de getallen in de tabel interpoleeren.

In tabel III vindt men voor 309 der sterren uit tabel I de rechte klimmingen en declinaties berekend voor elke honderd jaar van het jaar — 4000 tot het jaar + 1900. Voor deze sterren is dus de berekening met behulp van de getallen uit tabel II niet meer noodig. De schr. vergenoegt zich hier met eene nauwkeurigheid van 0°,01 of 36", hetgeen voor het gestelde doel geheel voldoende is. Voor tusschenliggende jaren kan men gemakkelijk interpoleeren, en zoo dit minder nauwkeurig is voor de rechte klimming eener dicht bij de pool gelegen ster, bedenke men dat met eene betrekkelijk groote fout in de rechte klimming, slechts eene betrekkelijk kleine fout in de plaats van die ster overeenstemt.

In tabel IV geeft schrijver eene alphabetische lijst der sterren en sterrebeelden die in de tabel I voorkomen.

De door schrijver toegepaste controlen en zijn naam van bekwaam sterrekundig rekenaar geven voldoende waarborgen voor de nauwkeurigheid dezer met ondersteuning der Akademie van Wetenschappen in Berlijn uitgegeven tabellen.

Leiden. H. G. van de Sande Bakhuyzen.

M. Dieulafoy, Le Mausolée d'Halicarnasse et le Trophée d'Auguste. (Extrait des Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XXXVIII, 2e partie). Paris, Klincksieck. 1911. (Pr. fr. 2.30).

De beteekenis die verhoudingen voor kunst hebben is nauwlijks te hoog aan te slaan. Toch is het maar zelden mogelijk die nauwkeurig te kennen. Alleen bij de muziek kan men met zekerheid de verhouding bepalen van de lengte der snaren die een quint, een terts, een octaaf geven en het aantal trillingen die in ons oor de eenvoudigste harmonie doen hooren. Soortgelijke verhoudingen zullen de kleuraccoorden wel beheerschen, maar hoe zouden die in een bepaald geval te meten zijn?

Men kan er bezwaarlijk aan twijfelen, dat de eenvoudige verhoudingen, die wij proportie plegen te noemen, aan de beelden van Polycletus hun groote rust en klare schoonheid geven. Ze na te rekenen valt moeilijk.

Van hooger beteekenis zijn de verhoudingen nergens zeker dan in de bouwkunst, waar hun aanwezigheid een werk, meer dan iets anders, tot kunst stempelt.

Jammer dat die verhoudingen, al neemt ons oog hun werking waar, door ik weet niet welke gevoelige hersenwerking, vaak zoo bezwaarlijk tot uiting onder cijfers te brengen zijn, zelfs aan goed bekende gebouwen. Is het wonder dat het een moeilijke onderneming is ze te willen vaststellen voor het Maussolleum, tot den grond toe gesloopt, waarvan maar enkele maten bekend, enkele bouwdeelen over zijn. De heer Dieulafoy, de beroemde opgraver van Susa, geeft wel een zeer lezenswaardige inleiding, waarin hij aantoont hoe de bouwmeesters der oudheid in den heiligen driehoek der Egyptenaren, die Pythagoras zijn stelling zal verschaft hebben, de verhouding van 3, 4 en 5 bij de hand hadden en wijst op het heilige 7, de som der rechthoekzijden, als middelaar tusschen de oude oostersche stelsels, van 6 uitgaande, en ons tientallig stelsel, voor het gebruik zuiver genoeg aangegeven als zijde van een gelijkzijdigen driehoek waarvan de hoogte 6 is.

Naast hun beteekenis voor het gebruik verzuimt hij niet de mystieke waarde van deze cijfers aan te wijzen.

Met zijn toepassing echter op het Maussolleum kan ik mij allerminst vereenigen. In plaats van 440 voet voor den omtrek, wat het beste handschrift van Plinius geeft, en met den gevonden onderbouw overeenkomt, neemt hij 411 uit de mindere handschriften om daaruit langs een ingewikkelde reeks, van telkens tot heele getallen afgeronde driehoeken, eindelijk tot twee, lang niet eenvoudige, maten van lengte en breedte van het plan te komen.

Hij neemt de 63 voet, die Plinius geeft, als lengte van het *pteron*, dat hij aan voor- en zijkant evenveel, 10, zuilen geeft, maar vergeet de dikte der bestaande zuilen, bijna $3^1/_2$ voet, zoodat hij aan de zijden even 3 voet, aan den voor- en achtergevel maar ruim 2 voet tusschen de zuilen zou overhouden. Dat is ongehoord. De dichtste zuilenstelling die Vitruvius kent heeft nog anderhalve zuilendikte als tusschenruimte. Adler heeft, uit de bestaande deelen, van zuilenas tot as 10 voet berekend, wat vrijwel overeenstemt met wat Vitruvius *eustylos* heet.

Hij neemt naast de hoogte van 140 voet, die Plinius geeft, wel ook die van Hyginus, 80', aan maar niet zonder die in 81' te wijzigen, alleen omdat 81 een quadraat is en nog wel van een quadraat. Willekeur dus genoeg, die alleen dan te verontschuldigen zou zijn door zijn vergelijking met het Tropaeum Augusti van La Turbie wanneer onder de verwante gedenkteekenen deze beide werkelijk elkander het naast stonden, wat noch in doel, noch in tijd, noch in plan, noch in stijl, het geval is.

Het is niet om mijn eigen plan en opstand van het Maussolleum [1]) voor te spreken dat ik er op wijs, maar daarin liggen, door een eenvoudigen modulus van 10',

[1]) Journal of Hellenic Studies XXV (1905).

Digitized by Google

dezelfde verhoudingen voor het grijpen. De geheele hoogte, b.v., 140′ staat tot de lengte als 7 tot 6, tot de breedte als 7 tot 5. De hoogte van den gevel 80′ tot breedte en lengte als 4 tot 5 en 6. Bovendien heb ik nog op verhoudingen als van de gouden snede (afgerond) $3:5 = 5:8 = 8:13$, kunnen wijzen.

Met de teekeningen van den schrijver voor mij, waar de gelijkzijdige driehoek zulk een plaats bij inneemt, heb ik die ook op mijn opstand willen afschrijven en toen bleek mij dat mijn hoofdgebouw, boven de drie treden tot den geveltop, ook door eene gelijkzijdige driehoek beheerscht wordt, zoogoed als bij den heer Dieulafoy.

J'ai fait de la prose sans le savoir!

Zoo zal het wel met iedere poging gaan, waarvan de verhoudingen niet al te slecht zijn. Uit verhoudingen zeker is het oorspronkelijke plan opgebouwd, maar eerst moet dit, uit andere gegevens, teruggevonden zijn, eer men er die weer uit kan aflezen, niet omgekeerd.

Amsterdam. J. Six.

O. Lundberg och **H. Sperber, Härnevi.** (Meddelanden från nordiska seminariet utgivna af Adolf Noreen, in Uppsala Universitets Årsskrift 1911). Uppsala, Akademiska Bokhandeln. (Pr. 90 Ore).

Het bovengenoemde boekje bevat twee opstellen, een meer zakelijk van Lundberg, een van etymologischen nhoud van Sperber. Het eerste, omvangrijkste opsteli sluit zich nauw aan bij een verhandeling onder gelijken titel van Magnus Olsen in Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger for 1908. Olsen heeft in den naam Härnevi, die een district in Torstuna en een hoeve in het district Bro dragen, den naam gezien van een heiligdom, dat eenmaal gewijd was aan een godin, die in deze Zweedsche namen als Hærn, in Oudnoorsche bronnen als Hǫrn optreedt, en door scherpzinnige combinaties heeft hij haar geïdentificeerd met Freyja en met Nerthus. Door Lundberg worden nu in de eerste plaats uit oudere litteratuur een aantal nieuwe plaatsen aangehaald, waar de naam Hærnavi voorkomt, en worden de naamvormen etymologisch besproken; voorts wordt met behulp van andere namen en van mythologisch materiaal een hypothese opgesteld en toegelicht omtrent den dienst van die godin Hǫrn, Hærn. Namen op *åker* zouden wijzen op nu nog uit akkergebruiken bekende ceremoniën, namen op *tuna* op het wasschen der godin op een heilige, afgesloten plaats, zooals Tacitus dat van Nerthus beschrijft.

Het beeld van den godsdienst van zoo vroege perioden moet uit kleine trekken, die men met moeite bijeenzoekt, gevormd worden; van zekerheid is derhalve zelden sprake. Maar de arbeid, die in de laatste jaren in Skandinavië aan onderzoekingen van dezen aard besteed wordt, is groot, en op vele plaatsen ziet men thans een schemerlicht, waar vroeger pikdonker heerschte.

Het opstel van Sperber betoogt, dat de godin in het Westnoorsch niet Hǫrn maar Hørn heette, dat deze naam uit **Harwinō* ontstaan is en samenhangt met *hǫrr*, 'vlas'. Hørn ware dan een godin van het vlas daarna van de vruchtbaarheid.

Amsterdam. R. C. Boer.

Fr. D. de Kok, Zieleschoonheid, Franciscus-beschouwingen. Bussum, Brand. (Pr. *f* 1.30, geb. *f* 1.75).

De auteur, een Minderbroeder, die voor zijn werk de kerkelijke goedkeuring verwierf, heeft zich goed op de hoogte gesteld van de Franciscus-studiën der laatste tijden, ook uit niet-catholieke pen, doch vond er zich weinig door bevredigd. „Zij solden met dezen in-Roomschen man", zegt hij. „Zij hebben hem beschouwd los van het Geloof, zooals dat door den Heilige zelf en alle ware Katholieken wordt verstaan". Minderbroeder de Kok zal nu trachten de leemte aan te vullen. Ter oplossing van de psychologische problemen doet bij hem de „genade" dienst. Een modern man zou zeggen, dat zóó de eene x met behulp van de andere wordt verklaard. Vermoedelijk ook zal hij bij de lectuur onder den indruk komen van iets opgeschroefds, van zekere gemaniereerdheid. Gelijk pater de Groot het heeft over den „engelachtigen" Thomas, zoo deze auteur over den „engelachtigen" Franciscus. Als een parallel getrokken wordt tusschen dezen laatste en Tolstoi, blijkt de verhouding te zijn als die van „diamant" tot een „glasscherf". Omgekeerd wordt de Alverna, de berg der stigmatisatie, verheven tot een Golgotha. Dit weinige moge volstaan om aan te duiden wat men van „Zieleschoonheid" te wachten heeft. Aan Catholieken mag zeker de lectuur worden aanbevolen, en aan anderen minstens voor zoover die als bijdrage tot de kennis van het hedendaagsch Catholicisme strekken kan.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Homeric Games at an Ancient St. Andrews, an epyllium edited from a comparatively modern papyrus and shattered by means of the Higher Criticism by **Alexander Shewan.** Edinburgh, James Thin. 1911. (Pr. 5 sh.).

A little city worn and grey,
The grey north ocean girds it round,
And o'er the rocks, and up the bay,
The long sea-rollers surge and sound.
And still the thin and biting spray
Drives down the melancholy street,
And still endure and still decay
Towers that the salt winds vainly beat:
Ghost-like and shadowy they stand,
Clear mirrored in the wet sea-sand.

Zoo bezingt Andrew Lang in zijn „Almae Matres: St. Andrews 1862. Oxford 1865" zijn eerste „varsity". Van het oude stadje krijgen we in het werk dat ik nu aankondig niet alleen een photografische „glimpse", maar ook verscheidene andere in de taal van Homerus. Het epyllium dat ons hier met verschillende prolegomena, verklarende en kritische noten, aanhangsels enz. wordt geboden, is een farce, een geestig kort gedicht in voor 't meerendeel goed-gebouwde hexameters (te vergelijken met Damsté's aardig Latijnsch gedicht *Solatiolum*, waarin de lof van de tabak als troosteres wordt bezongen) en verrijkt met een schat van opmerkingen, waarin telkens schrijvers humor en geleerdheid met elkaar wedijveren, zoodat bij ons lezers „(our) wonders and (our) praises do contend."

De hoofdschotel wordt gevormd door „The Alexad of Arctinus of Miletus" met den ondertitel „Amazono-

Digitized by Google

phosilomachia", d. w. z. Wedstrijd tusschen de meisjes en de fossielen of ouweheeren, oftewel de ontmoeting op het cricketveld tusschen een meisjes-elftal en een dito van min of meer bedaagde of bejaarde heeren. En dat gebeurt in de buurt van Ἀνδρεία' ἱερὴ πόλις, wier bewoners bekend zijn om hun liefde tot *bridge* en *goff* (golf), γεφυρισταὶ φιλόγουφοι; daar is ook de Ἀνδρεία' Ἀκαδημείη ἱεροῖο met haar leerlingen εὔαθλοι ἱλαροὶ κορυνησθενέες βραχυδεινοί (good at the short game), des zomers bezocht door de onvermijdelijke *Trippers*, Τρίπερες πανάφυκτοι, die het gras bederven en de peentjes opscheppen, ποίην γὰρ τρίβουσι λίην · ὅμαδος δέ τε δεινός. Ik kan niet voortgaan het geestige gedicht zoo te epitomiseeren, alleen wil ik tot vermaak en stichting van de lezers een paar passages aanhalen uit den κρικέτης νεῖκος μέγα κυδιανείρης van de Amazonen, — leerlingen van de school ἐν ἐυρυχόρῳ τεμένει ἱεροῦ Λεονάρδου, die zich verlustigen in hun kodaks en allerlei zoetigheden, τερπόμεναι καμάρῃς καὶ πέμμασι παντοδαποῖσιν, — met de Φοσίλων ἀμενηνὰ κάρηνα, ἕνδεκα πεντηκονταετεῖς εἴδωλ' ἐρίθυμα (spirited phantoms). Op dezen laatsten versregel teekent Schr. aan: „Another „inorganic" line, with a bad contraction in it. And then ἕνδεκα. Impossible that a poet should give the number of the Phosils and not that of the Amazons! Such an irregularity is always fatal to Homer. And what are εἴδωλ' ἐρίθυμα? Simply an absurdity. *Liebe Schatten*! One thinks of the ghostly warriors who are occasionally seen fighting their battles o'er again at night on famous battlefields, as at Troy and on some sites in India." Die Phosiloi muntten vroeger niet alleen uit κρικέτῃ maar ook σφαιροπόδῃ ῥηξάρθρῳ φθισιχίτωνι τεννίδι γουφίνδῃ τ'εὐόρκῳ (waarbij men flink vloekt) πανδαματείρῃ; maar toen (vorüber ach vorüber!) τότε γ' εἷρπον ἀκιδνότατοι κατὰ λέσχην (they crept about the club, miserable beings). Ook uit de aanteekeningen op deze passage blijkt, zooals overal, dat de schrijver, hoe ook badineerend, zijn vak uitstekend verstaat. Nu en dan doen zijn opmerkingen denken aan de mooie en fijne commentaren van Casaubonus op Theophrastus' *Characteres* Maar ter zake. Ziehier het optreden van de fossielen:

οἱ δ' ἐπεὶ οὖν ἤγερθεν ὁμηγερέες τ' ἐγένοντο,
τοῖσιν μὲν Μελάνιππος ὑπερφιάλως προμάχιζε
μισογύνης · χροῒ δὲ κρικέντεα δύσετο καλῷ.
ἱμάτιον πρῶτον, βληζῆρα [1]) δέ μιν καλέουσιν
ἀνέρες ἀθληταί, ἀπεδύσετο · αὐτὰρ ἔπειτα
κνημῖδας φλανέλῃσιν ἀναξυρίδεσσιν ἑταῖροι
οὐκ ὀνομαστῇσιν — λευκαὶ δ' ἔσαν ἠέλιος ὥς —
ἱμᾶσιν βοέοισιν ἐπισταμένως ἐπέδησαν.

En in zijn tartende toespraak tot Polemousa, de „captain" van de Amazonen, zegt Melanippos, bewerend dat hij en de zijnen μέγ' ἀμείνονες zijn dan hun zonen, van die jongelieden:

οὐ κρικέτην φιλέουσ' εὐήνορα, ἀλλα γοφίνδην
συμπαίζειν κούρῃσιν ἀνάλκισιν ἠδὲ γεφύρην,
βαδμιντωνομανεῖς, μωτωροδικυκλοκέλητες,
ἀβρεριφοσκυτεσφορανήνορες, αἰνόθρυπτοι.
χρυσέοις δακτυλίοισιν ἀγάλλονται σφετέροισι
καὶ διπαλαίστοισιν περιδειραίοισι λίνοιο,
κάλλεΐ θ' ὅ σφιν ἔδωκεν ἐυστέφανος Κυθέρεια.

„They care not for manly *kriket*, but prefer to play *goff* and *bridge* with weak girls. They are wild about *badmintōn* [1]), they ride motor-dicycles, they are effeminate wearers of fine kidskins, slackers who pride themselves on their finger-rings of gold and their two-palm-broad collars of linen, and the beauty wherewith Cytherea of the fair headband hath endowed them." Dan komt een Nestorische verzuchting van „als ik nog zoo jong was als vroeger enz." Zeer aardig gevonden is de vergelijking van het ombowlen van Melanippos' wicket door Polemousa met een driftig jochie dat à l'instar van den jongenheer Deluw een van blokken gebouwd kasteeltje omvertrapt [2]). De heele tekst van 't geval wordt behandeld en becommentarieerd als een Homerische, en verschillende „kernen" en „oer-stukken" worden er uit gepeld (Schr. heeft geweldig het land aan kern- en oermenschen, en de „Higher Criticism" moet onder zijn plukkende vingers menige veer laten). Er wordt gewerkt met getallen en cijfers om zekere Pythagoreïsche harmonieën in het epyllium te krijgen; er zijn verschillende „Bearbeiter" aan het werk geweest, expansionisten, die de kern overal door hun toevoegsels deden uitdijen. De eerste wordt aangeduid door D, en was een deipnosophist, parasiet of andere willekeurige lekkerbek die al 't geëet en gedrink inlaschte, een soort Sinterklaasachtige rondstrooier en sprenkelaar van heerlijkheden, dingen die in een ernstig en degelijk epos eigenlijk niet te pas komen; de tweede is S, een sportsman, ook al zoo'n „Flickpoet", die misschien de heele Polemousa schiep, zooals er Higher Critics zijn die Nausikaa beschouwen als de creatie van een bemoeial die Odusseus per se van een garderobe wou voorzien. Hij is later dan D, want hij heeft een „wider geographical outlook." N°. 3 is een juffrouw, DT, die er allerlei absurde passages over „Dress and Toilet" inwurmde, en de vierde en laatste is J, een grappenmaker, Joker, een „chartered buffoon" vol „clumsy wit". Deze allerlaagste „Stümper" en „Dummkopf" is verantwoordelijk voor den rijkaard Karnegios en dergelijke flauwiteiten: hij moet een zeer lagen datum hebben, het eind van de vijfde eeuw is goed genoeg voor hem. Schr. merkt op, dat, als hij alle verdachte plaatsen had uitgeworpen, den Diaskeuast en den „Ordner" meer te hulp had geroepen, meer met den Interpolator had rekening gehouden, kortom de diverse ressources van de Higher Criticism had aangewend, er geen enkele regel was blijven staan en het geheele gedicht in hulpelooze débris uiteengevallen zou zijn. We ontmoeten de namen van verscheidene Homerus-critici, sed nomina sunt diosa: allen min of meer „diaboli ex machina" van de Higher Criticism.

Na den cricketwedstrijd, die aldus eindigt,

ἔντεαδ' ἔκδυσαν καὶ ϝισσικισῶδα ϝ' ἔδωκαν
θυμηδὲς πιέειν τε καὶ εὐῶδες σιγάρεττον
καπνίζειν, ταχέως δὲ λύθη μελεδήματα θυμοῦ

hebben we nòg een kort epos: Τὰ ἐν Ἀβερδονίῃ, en eenige appendices o. a. over bridge, golf en het rooken.

¹) Anglice ***a blazer***, **het felgekleurd jakje dat een cricketer aantrekt als hij niet met het spel bezig is.**

¹) Badminton is een soort grog, opgebouwd uit rooden wijn, suiker, specerij, komkommerschil en ijs.

²) Vgl. ook *Il.* O 362 vgg.

Digitized by Google

Ik meen het eigenaardige boek niet anders te kunnen karakteriseeren dan: zeer geestig, onderhoudend en geleerd; ik heb er althans veel aangename en leerzame uren mee doorgebracht.

Den Haag. Edward B. Koster.

SCHOOLBOEKEN.

M. G. de Boer en H. Hettema Jr., Groote Platen-Atlas ten gebruike bij het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis, Leiden, Sijthoff. 1912. (Pr. *f* 1.25).

Toen ik in de Maart-aflevering van dit tijdschrift den Platen-Atlas voor de Vaderl. Geschiedenis van A. J. van der Meulen en M. ten Bouwhuys mocht aankondigen, heb ik de gelegenheid niet verzuimd om aan zijnen voorganger, dien van de H. H. de Boer en Hettema, alle recht te laten wedervaren als de oudste, en zeer doelmatige Platen-Atlas, dien wij voor het geschiedenisonderricht ter beschikking kregen. Die atlas was practisch en bij de gewone leerboeken uitstekend bruikbaar. 't Is waar, in fraaiheid van uitvoering werd hij door den nieuwen van Van der Meulen en ten Bouwhuys overtroffen, maar deze leek mij, om toen besproken redenen, minder bruikbaar bij het onderwijs. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij, inziende, dat zij met den tijd moest meegaan, heeft nu een geheel nieuwen, „Grooten Platen-Atlas", door de H. H. de Boer en Hettema laten samenstellen, die welhaast aan alle eischen voldoet, die men stellen kan. Hij is op beter papier gedrukt en fraaier uitgevoerd dan de oude; bevat veel meer (537 afbeeldingen); portretten en afbeeldingen van historische gebeurtenissen ontbreken niet en toch is ook de rubriek beschavingsgeschiedenis niet verwaarloosd: Afbeeldingen van huizen en binnenhuizen, kerken en kasteelen, schepen etc. zijn ook hier in grooten overvloed aanwezig en de verklarende tekst is nu bij de afbeeldingen gedrukt, zoodat de leerlingen ook zonder leiding uit de prent kunnen halen wat er in zit. Een drietal platen in kleurendruk: een bladzijde uit het handschrift van Maerlants Spieghel Historiael, de terugkomst van Houtman uit Indië, en Rembrandts Nachtwacht zullen waarschijnlijk zeer in den smaak der leerlingen vallen. Een goed register ontbreekt niet.

Netjes gecartonneerd kost deze Platen-Atlas slechts *f* 1.25, een onbegrijpelijk lage prijs! 't Is jammer dat sommige clichés al wat te veel gebruikt of slecht schoon gemaakt zijn, zooals N°. 27, 168, 195, 463, 464. Dat op fig. 3 van 't gehurkte lijk in een grafkuil eigenlijk niets te zien is; dat bij N°. 111 (de Librye te Zutphen) gesproken wordt van „handschriften", die nog aan den ketting liggen, terwijl 't op twee na alle gedrukte boeken zijn; dat bij fig. 1 naar ik meen gelezen moet worden Vaassen en Emst: niet Faassen en Ems. Zoo zullen er nog wel meer foutjes te vinden zijn. Maar dat doet aan de bruikbaarheid niets af.

Zutphen. K. O. Meinsma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 13 Jan. l.l. sprak de heer Prof. Dr. R. C. Boer over *Een taalverschijnsel in het Nieuw-Deensch.* Een eigenaardigheid in het Deensch is de zoogenaamde „stoot", het dichtklappen der stembanden in het midden of aan het einde van het woord. Axel Kock heeft aangetoond, dat de „stoot" voorkomt in woorden die vroeger op de eerste syllabe een samengestetd expiratorisch accent en een samengesteld muzikaal accent hebben gehad. Na de gevoelen van Verner, A. Pedersen en Jespersen te hebben behandeld, gaf de spreker als zijn meening te kennen, dat de „stoot" is ontstaan bij den overgang van de „tweetoppige fortis" in de latere „eentoppige" bij het z. g. n. „accent I". Hij gaf daarvan deze psychologische verklaring: het sterke decrescendo aan het einde der eerste syllabe, dat in de tweede wordt voortgezet, wordt gestoord door de zwakke golf van expiratieversterking aan het einde der eerste, en zoo ontstaat de neiging deze versterking na te laten. Maar de traditie werkt in omgekeerde richting. Die tegenstrijdigheid veroorzaakt een stokken van de stem, zooals wanneer iemand door een plotseling opkomende gedachte midden in een woord blijft steken. Dat plotseling afbreken van de expiratie geschiedt hier door het dichtklappen van de stembanden. De historische grammatica kan leeren, dat dit verschijnsel ten minste in de 12[de] eeuw moet zijn ontstaan.

In de maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 10 Januari l.l. gehouden, sprak Dr. G. J. Boekenoogen over *Nederlandsche kluchtboeken uit de 17de eeuw.* Evenals elders verschenen ook in de Nederlanden een aantal kluchtboeken of verzamelingen van korte verhalen en anekdoten, die dienden tot leering of tijdkorting. De inhoud was gedeeltelijk uit overlevering geput, maar grootendeels ontleend aan buitenlandsche bronnen, als de bekende Latijnsche Facetiae van Bebel, Pauli's Schimpf und Ernst en dergelijke Fransche verzamelingen van boerden en nouvelles. Al zijn de verhalen van moralisatiën voorzien, daarom vormen zij toch niet altijd stichtelijke lectuur. Die oude kluchtboeken werden in gewijzigden vorm soms nog tot in de 18de eeuw herdrukt, maar daarnaast ontstonden in de 17de eeuw en later nieuwe dergelijke bundeltjes, waarvan sommige een groote populariteit hebben verworven. De geschiedenis dezer, thans zeer zeldzame, boekjes is echter tot dusverre nog niet onderzocht; er is zelfs nog geen eenigszins volledige lijst van opgemaakt; alleen hebben Bolte, Kalff, Barnouw en Spr. zelf het een en ander — maar zeer weinig — daarover vermeld. De moeilijkheid om exemplaren machtig te worden, en de geringe waarde die men vroeger aan deze volksboekjes hechtte, zijn oorzaak, dat er nog niet voldoende aandacht aan geschonken is. Spr. gaf nog geen volledige geschiedenis van dit in menig opzicht belangwekkend onderdeel der volkslectuur, maar deelde een en ander mede van hetgeen hij gevonden heeft ten opzichte van den onderlingen samenhang van een aantal dezer boekjes uit de 17de eeuw, den oorsprong der dikwijls zonderlinge titels, de samenstelling, enz., en besprak zoo onder meer de bundeltjes van „Den Vaeck-verdrijver van de Swaermoedighe Geesten", „St.-Niklaes gift", de „Gaven van de milde St.-Marten", „'t Leven en Bedrijf van Clement Marot", „De Geest van Jan Tamboer", de „Kluchtige Bancket-Kramer", „Het Tooneel der Snaaken", „Het Boertig Leven van mr. Huygh Peters", „Het Suynigh en Vermaeckelijck Coffyhuys", „De Geest van Broer Cornelis" en andere. Hij wees ook op het mengelwerk der oude almanakken, dat deels in deze kluchtboeken is overgenomen, deels daaraan ontleend. Hij herinnerde aan de novellenbundels en romans uit dezelfde periode, die naast deze meer populaire boekjes staan en eindigde met enkele opmerkingen over de kluchtboeken, die in de 18de eeuw ontstonden. — De heeren Kalff en De Vries maakten een paar opmerkingen naar aanleiding van het gesprokene.

Op 20 Januari opende Dr. E. C. Godée Molsbergen zijn lessen als privaat-docent in de Koloniale en Zuidafrik. geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam met een openbare les over *Stambelangen en Universitair Onderwijs.*

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Versl. en Meded. der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 4de reeks, XI, 3: T. M. C. Asser, De Akademie voor internationaal recht. — A. Kluyver, De geschiedenis van Achilles en Polyxena bij Hooft. — J. te Winkel, De oudste gedichten van Vondel. — S. J. Fockema Andreae, De intertiatio in het proces om onroerend goed bij de Franken. — W. Caland, Over de archaeologische vondsten in de heuvels van Lauriya. — J. V. de Groot, Eenige beschouwingen over „Lapsing intelligence".

Indogerm. Forsch., XXXI, 1-3 (Festschr. f. B. Delbrück, I): H. Hirt, Zur Bildung auf -ī im Indogerm. — E. Hermann, Über die primären Interjektionen. — Chr. Bartholomae, Der indogerm. Name der Plejaden. — H. Oertel, Über grammatische Perseverationserscheinungen. — F. Knauer, Der russische Nationalname und die indogerm. Urheimat. — K. Brugmann, Zu den reduplizierten Verbalbildungen des Indoiranischen. — W. Caland, Syntaktisch-exeget. Miszellen. — J. S. Speyer, Ein syntaktisches Kleeblatt. — A. Meillet, Des consonnes intervocaliques en védique. — H. Oldenberg, Ṛgveda X, 13. — J. Hertel, *rathaspṛ́ś* oder *rathaspṝh*. — M. Bloomfield, On the variable position of the finite verb in oldest Sanskrit. — L. von Schroeder, Der siebente Âditya. — H. Kern, Deutung einer missverstandenen Stelle im Mahāvastu. — B. Liebich, Das Datum des Kalidasa. — J. Jolly, Lexikalisches aus dem Arthaśāstra. — H. Jacobi, Über eine neue Sandhiregel im Pāli und im Prakrit der Jainas und über die Betonung in diesen Sprachen. — A. Thumb, Über die Behandlung der Lautgruppe -cθ- in den nordwestgriech. Dialekten. — W. Havers, Zur „Spaltung" des Genitivs im Griechischen. — G. N. Hatzidakis, Analogiebildungen im pontischen Dialekt. — J. Wackernagel, Lateinisch-Griechisches. — W. G. Hale, Origin of the distinction of tenses in Latin prohibitivus. — R. Thurneysen, Zur Wortschöpfung im Lateinischen. — M. Pokrowskij, Zur latein. Nominalkomposition. — J. Köhm, Der ursprüngliche Sinn von *animum despondere* und die zugrunde liegende Vorstellung. — G. Goetz, Sprachliche Bemerkungen zu Varro de re rustica. — F. Schöll, Zur latein. Wortforschung.

Jahreshefte d. österreich. archäol. Inst., XIV, 2: C. Praschniker, Die Metopen der Nordostecke des Parthenon. — A. Wilhelm, Die lokrische Mädcheninschrift. — J. Bankó, Zum Porträte des Agrippa.

Beibl.: J. Keil u. A. v. Premerstein, Vorläuf. Bericht über eine Probegrabung in Elis. — A. Schober, Athenastatuette aus Elis. — Dez., Zu den Friesen d. delph. Schatzhäuser. — J. Keil, Die Synodos d. ökumen. Hieroniken u. Stephaniten. — Dez., Mysterieninschrift aus dem äolischen Kyme. — O. Walter, Inschriften aus dem argiv. Heraion. — J. Weiss, Eine neue Pontarcheninschrift. — A. Gnirs, Forschungen in Istrien.

XV, 1: A. v. Premerstein, Der Parthenonfries u. d. Werkstatt des panathen. Peplos. — Th. Macridy, Antiquités de Notion, II. — J. Keil, Inschrift aus Notion in Ephesos. — A. Hekler, Weiblicher Porträtkopf aus Albanien. — F. W. v. Bissing, Hellenist. Bronzen aus Ägypten.

Beibl.: A. Gnirs, Grabungen im südl. Istrien. — R. Egger, Ausgrabungen in Kärnten. — W. Schmid, Forschungen in Flavia Solva bei Leibnitz. — J. Keil, Forschungen in der Erythraia, II. — C. Patsch, Aus Narona. — Th. Sauciuc, Neue att. Grenz- u. Hypothekensteine. — G. Kazarow, Eine neue thrak. Inschrift. — K. Škorpil, Grabfund in Balčik. — R. v. Töply, Antike Zahnzangen u. chirurg. Hebel.

Atene e **Roma**, 1912, Sett.-Ott.: A. Gandiglio, La poesia latina di G. Pascoli (fine). — C. Pascal, L'opera storica di Tacito. — C. Lanzani, Euripide, Bacco e le donne. — G. Fraccaroli, Ancora intorno ai programmi di greco.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXVI, 4: V. Sukthankar, Miscellaneous Notes on Mammata's Kāvyaprakāśa (vervolg). — L. Suali, On an intended Prākrit Dictionary, met naschrift van H. Jacobi. — J. Nemeth, Die türkisch-mongolische Hypothese. — D. Schoenfeld, Die Mongolen und ihre Paläste und Gärten im mittleren Gangestale. — D. Nielsen, Die äthiopischen Götter. — D. van Hinloopen Labberton, Über die Bedeutung der Spinne in der indischen Literatur. — C. F. Lehman-Haupt, Vergleichende Metrologie und Keilinschriftliche Gewichtskunde. — J. Wellhausen, *Zanw al manijja*. — R. O. Franke, Die Suttanipāta-Gāthās mit ihrer Parallelen. Nachträge. — E. Hultzsch, Neue Beiträge zur Kenntniss der Śaurasenī. — R. Fritzsche, Zu Kathopaniṣad I, 28. — A. Berriedale Keith, The Meaning of *utsannayajña*. — I. Löw, Zu Brockelmann's Bemerkung über syr. *qurṭīsā* ZDMG. 66,332. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXII, 1: M. Wagner, Versuch einer psychologisch-ästhetischen Würdigung von Shakespeare's *Titus Andronicus* und Jan Vos' *Aran en Titus*. — W. van Helten, Over de factoren, die in het beschaafde Nederlandsch de oude grammaticale onderscheiding tusschen masc. en vrouw. substantieven onmogelijk hebben gemaakt. — J. S. Speyer, Eenige opmerkingen omtrent de Nederlandsche substantiva gevormd met het suffix *-ling*. — J. van der Valk, Willem van den Vondel. — J. van der Elst, Bijdrage tot de geschiedenis der legende van Beatrijs. — R. van der Meulen, Mnl. *loesch*. — J. te Winkel, Het rendier in Maerlant's *Naturen Bloeme*. — Kleine Mededeelingen.

De Nieuwe Taalgids, VII, 1: J. van Ginneken, Rompstanden. — J. M. Acket, Uit mijn praktijk, VII. — Ph. J. Simons, Bedrieglike elementen in „onze schoone moedertaal". — A. Kluyver, Het etymologisch woordenboek van Dr. N. van Wijk.

Zeitschr. f. deutsche Philol., XLIV, 1: H. Hasse, Beitr. zur stilanalyse der mhd. predigt. — V. Moser, Zur frühnhd. Grammatik.

2: H. Gering, Beitr. z. kritik u. erklärung skaldischer dichtungen. — H. Hasse, Beitr. zur stilanalyse der mhd. predigt. — A. Kopp, Die frühesten schwed. liederhandschriften. — Miszellen.

3: G. Nutzhorn, Murbach als heimat der ahd. Isidorübersetzung. — F. Scheidweiler, Zu den Eddaliedern der lücke. — Miszellen.

Romania, XLI, 4: E. Faral, Les débats du clerc et du chevalier dans la littérature des XIIe et XIIIe siècles. — G. Huet, Le *Lancelot* en prose et *Mérangis de Portlesgues*. — E. Philipon, Les parlers du duché de Bourgogne aux XIIIe et XIVe siècles: II, La Bourgogne occidentale. — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXVI, 6: P. Skok, Zur Kunde des romanischen Elements in der serbokroatischen Sprache. — W. Benary, Ein unbekanntes handschriftliches Fragment einer Lope'schen Komödie. — L. Spitzer, Zur romanischen Syntax. — Th. Braune, Afr. *bruisier* etc., afr. *berser*, fr. *bois*, *bûche*, ital. *busto* u. a. — Vermischtes. — Besprechungen.

Archiv f. d. Stud. d. neueren Spr. u. Liter., CXXIX, 1-2: O. Müller, Handschriftliches aus Herders Bückeburger Zeit. — F. Schultz, Zu den 'Nachtwachen von Bonaventura'. — M. Förster, Beitr. z. mittelalterl. Volkskunde,

Digitized by Google

VIII. — H. N. Mac Cracken, Lydgatiana. — F. Wilhelm, Zu Seneca u. Shakespeare ('Richard III'). — A. S. Cook, Milton's View of the Apocalypse as a Tragedy. — A. Chr. Torn, Quelques dénominations du 'cordonnier' en français. Etude de géogr. linguist. — E. Brugger, Zum Tristan-Roman. — H. Dübi, Zu Cyranos *L'autre monde*. — Ph. A. Becker, Elomire hypocondre. — W. Mangold, Friedr. d. Grossen Dichtungen aus den ersten schles. Kriegen. — G. Ebeling, *Peut-être*. — Kleinere Mitteilungen.

Oud-Holland, XXX, 3: Bredius, De nalatenschap van J. v. d. Heyden's weduwe. — Weissman, Een Spaansche leening in Nederland. — Van Biema, Nalezing Tresoriersrek. 's-Gravenhage, III. — Hofstede de Groot, Meeningsverschillen omtrent werken van Rembrandt. — Bredius, Aanteekeningen daarop (slot). — Molhuysen, Episcopius student te Leiden. — Schmidt Degener, Geboortejaar van C. Fabritius. — Bredius, Govert Rafaelsz Camphuysen schilder.

Bulletin Ned. Oudheidk. Bond, V, 6: Gewelfschilderingen te Zutphen. — Portheine, Orgels enz. in de Martinus- en St. Eusebiuskerk te Arnhem. — Dingemans, De pastorie van Schelluinen. — Van Breen, Een 16de-eeuwsche woning te 's-Gravenhage.

Ned. Archievenblad, XXI, 2: Moquette, Een belangrijk rapport. — Joosting, Ons herkomstbeginsel. — S. Muller Fz., Een platte leugen? — Van Gelder, Gemeente-archieven in 1911.

Revue Historique, CXI: Renaudet, Erasme, I. — Matter, Les origines des Cavour (slot). — J. Marx, Un nouveau récit de la mort de Guillaume le conquérant. — Girard, Une négociation commerciale entre la France et l'Espagne (1782). — Bulletin historique (Hist. byzantine 1910-12; France: ép. contemp.; Allemagne).

CXII: Constant, Le commencement de la restauration catholique en Angleterre. — Roux, La France et l'entente russe-prussienne. — Levillain, La succession d'Austrasie au 7e siècle. — Bulletin historique (Antiquités romaines; Angleterre; France: Révolution).

Hist. Zeitschrift, CX, 1: Rachfahl, Die niederl. Verwaltung des 15-16 Jahrh. und ihr Einflusz auf Oesterreich und Deutschland. — Schiff, Thomas Müntzer. — Dreyhaus, Niebuhr auf der Flucht der preusz. Behörden 1806-7.

Historische Vierteljahrschrift, XXIV, 1: Bloch, Datierung in den Urkunden Heinrichs II. — Hartung, Die Reichsreform 1485-1495. — Kleine Mitteilungen. (Mayer, Zur Hundertschaft in Skandinavien, enz.).

Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, X, 4: Coornaert, La décadence de l'économie urbaine. — Van Brakel, Ursprung der Aktiengesellschaften. — Miszellen (o. a. Espinas, L'origine des villes. — Bugge, Deutsche Handwerker im mittelalt. Norwegen).

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardr. Gen., XXIX, 6: Oestreich, Glaziales Stauchungsprofil bei Arnheim. — IJzerman, Corn. Heemskerk. — Witkamp, Soemba. — Van Hecht Muntingh Napjus, Ceram. — Mededeelingen (o. a. De exploratie van Nieuw-Guinea).

XXX, 1: Lorié, Samenstelling van duinwater. — Witkamp, Soemba, II. — Gerdes Oosterbeek, Het Ned. Ind. Telegraafnet. — Mulert, Ned. landmeters in Suriname. (1667), II. — Mededeelingen (o. a. exploitatie van Nieuw-Guinea, grenzen van Suriname).

Gids, 1913, Jan.: Van Vollenhoven, Hogendorp. — Scharten, Een nieuw Pompeji. — Loke, De Annales J. J. Rousseau. — Scharten, Conscience. — Aant. en opmerk. (Kalff, Nog iets over de vroegste geschiedenis der Joden).

Onze Eeuw, 1913, Jan.: Zernike, Schoolhervorming. — Serrurier, Charles Secrétan.

Tijdspiegel, 1913, Jan.: Oudendijk, Samarcand. — Van der Wijck, Novalis. — C. Gezelle, Guido Gezelle.

Theol. Tijdschrift, V, 1: Beerens, Casuïstiek voor den prot. evangeliedienaar. — Toxopeüs, Het Paulinische Christendom. — Boenders, Het dogma der schepping. — Smit Kleine, Priesterdwang en staatsrecht.

Studiën, LXXIX, 1: F. Sträter, Naar aanleiding van een Eeuwfeest. — W. Mulder, De jeugd van Despinoza, IV. — J. J. G. Boelen, Paaschzangen, I. — Uit de Pers. — Mededeeling (De nieuw-ontdekte Nederl. Kardinaal).

Het Boek, 15 Nov.: Burger, Wetten voor Gymnasiasten 1576. — Hulshof, Middeleeuwsch kroniekje als schoolboek, I; 15 Dec.: Burger, Necrologieën (Moes, Kleerkooper, Boele van Hensbroek, Dyserinck, Vorsterman van Oyen). — Hulshof, Middeleeuwsch kroniekje (slot).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Minucius Felix: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 3 (Landgraf).

Beekman, Influence de du Bartas sur la littérature néerlandaise: N. Taalg. VII, 1 (Koopmans).

Berlage, Drietal lezingen: Onze Eeuw 1913, Jan. (Haspels).

Gids voor Mus. Westrheen., uitg. Byvanck: Onze Eeuw 1913, Jan. (Kuiper).

Aischylos' Prometheus geboeid, vert. Boutens: Onze Eeuw 1913, Jan. (Kuiper).

Cohen, De Magistrat. Aegypt. etc.: Wochenschr. f. kl. Philol. 1912, n°. 51 (A. Wiedemann).

Van Hamel, Kelt. en Ags. Geschiedbr.: Anglia, Beiblatt 1913, Jan.

De Klerck, Atjeh-oorlog: Onze Eeuw 1913, Jan. (Kielstra).

Historisch Gedenkboek, uitg. Koolemans Beynen, I: Onze Eeuw, 1913, Jan. (Kielstra).

Nicolai de preliis, ed. Luginbühl: Hist. Zeitschr. CXI (Cartellieri).

Petit, Mnl. Bibliogr. II: Mod. language Review 1912, n°. 2.

Polak, Untersuch. ü. d. Sigfridsagen: Zschr. f. d. Philol. XLIV, 3 (Boer).

Roos, Studia Arrianea: Atene e Roma XV, n°. 165-166 Castiglioni); D. Lit. Ztg. 1913, n°. 4 (Pfister).

Scheltema, Monumental Java: The Athenaeum 1913, Jan. 11.

Slijpen, Disp. crit. de Carm. Hor.: Class. Rev. XXVI, 8 (Keene).

Uhlenbeck, A new series of Blackfoot texts: Rev. Crit 1912, n°. 51 (Meillet).

Wilken, Verspr. Geschr.: Tijdschr. Aardr. Gen. XXIX, 6 (v. Eerde).

Zondervan, Insulinde: Tijdschr. Aardr. Gen. XXIX, 6.

PERSONALIA.

Benoemd tot hoogleeraar in de Engelsche taal- en letterkunde aan de Univ. van Amsterdam Dr. A. E. H. Swaen; tot conrector van het Gymn. te Leeuwarden Dr. W. H. Chr. van Esveld; tot leeraar in het Nederl. aan een H. B. S. te Amsterdam de heer G. Leffertstra; aan de Midd. meisjessch. te Dordrecht tot directrice mej M. C. Olivier, tot leerares in 't Eng. mej. G. Andreae; tot leeraar in Ned. en Geschied. of Aardr. aan een H. B. S. te Haarlem de heer A. C. van Meeteren.

Eervol ontslag verleend op verz. aan den heer C. Bethe als leeraar aan een H. B. S. te Groningen tegen 1 Maart; aan den heer N. J. J. de Voogd als leeraar aan de H. B. S. in den Helder.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel VIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS I.

Aanmaning aan de Grieken.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM,

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs bij inteekening . . . f1.–.
Prijs buiten inteekening . f1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

ZOOEVEN VERSCHEEN:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU.

CINQUIÈME SÉRIE.

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Le Directeur des Archives de la Maison Royale

F. J. L. KRÄMER

Docteur ès Lettres, Ancien Professeur à l'Université d'Utrecht

TOME II 1779—1782.

Prijs . . . f 6.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

In de **Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde,** onder Redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK, is **zooeven verschenen:**

De „CYRURGIE"

VAN

MEESTER JAN YPERMAN.

Naar de handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Lenden uitgegeven door Dr. E. C. VAN LEERSUM, Hoogleeraar te Leiden.

PRIJS . . . . **f 6.50.**

ILIAS

CUM PROLEGOMENIS NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Prijs . . *f* 5.40.

PLATONIS DIALOGUS QUI INSCRIBITUR

PHAEDRUS

AB OPTIMORUM LIBRORUM CODICIS BODLEIANI PRECIPAE FIDEM

RECOGNOVIT

J. C. VOLLGRAFF.

Prijs met Hollandsche vertaling *f* 4.60.
In Nederland worden alleen exemplaren afgeleverd met de Hollandsche vertaling.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. — **No. 6.** — **Maart 1913.**

Apollonius Dyscolus, De Pronominibus, ed. Maas (Fraenkel).
Hirzel, Plutarch (Hartman).
Ciceronis ad Quintum fratrem Epist. libri III, rec. Sjögren (Karsten).
Petronii Saturae et Liber Priapeorum, rec. Bücheler-Heraeus (F. Muller).
Werner, Lat. Sprichwörter u. Sinnsprüche des Mittelalters (Slijper).
Mattson, Dial. arabe vulg. de Beyrouth (Snouck Hurgronje).
Beekman, Influence de Du Bartas sur la Littérat. néerland. (Salverda de Grave).
Lichtenberger, Novalis (v. d. Wyck).
Meyer, Theopomps Hellenika (Bolkestein).
Dieterich, Hofleben in Byzanz (Hesseling).
Une histoire inéd. de Charles-Quint, p. Morel Fatio (Kooperberg).
Bloemink, Lotgevallen van een Garde d'Honneur (Gijsberti Hodenpijl).
Goblet d'Alviella, Croyances, Rites, Institutions (Speyer).
Reitzenstein, Märchen v. Amor u. Psyche (Vürtheim).
Kohler u. Ziebarth, Stadtrecht v. Gortyn (v. Hille).
Pont, Geschiedenis v. h. Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618 (Knappert).
Steenhoff, Nederlandsche Schilderkunst in het Rijksmuseum (Martin).
Schoolboeken:
De Boer en Hettema, De 17 Nederlanden omstr. 1600 (Beekman).
Uitgaven van de fa Wolters, de fa Noordhoff en de fa Nieuwenhuys.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Apollonius Dyscolus, De Pronominibus. Pars generalis ed. **Paulus Maas.** Bonn, Marcus & Weber. 1911. (Pr. M. 1).

No. 82 van de „kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen" uitgegeven door Hans Lietzmann bevat een gezuiverde, vooral van talrijke emblemata ontdane, tekst van het 1e deel van Apollonius' verhandeling over de pronomina. Uitteraard valt van deze uitgave niet veel te zeggen dan dat zij aanbevolen wordt aan degenen, die zich willen verdiepen in de spitsvondigheden der latere grieksche grammatici, waarvan deze „summus auctor artis grammaticae" (Priscian. VIII 15,87) een onverkwikkelijk exempel oplevert. Hij handelt over naam en definitie van de pronomina (die hij beperkt tot de personalia, possessiva, reflexiva en demonstrativa), over 't verschil van pronomen en artikel, over de verhouding tot de personen, de accentuatie etc. zonder nauwkeurig systeem en met veel herhalingen en slordigheden. De uitgave is zeer nauwkeurig, te zeer, waar volgens het HS. op één bladzij ἐλλειπές en ἐλλιπεῖς (23; 10 en 11 en zoo geregeld) naast elkaar gegeven worden. Een index van de grammatische termen zou de bruikbaarheid verhoogd hebben. Enkele opmerkingen omtrent den tekst: 4:9 καὶ νῦν lees καὶ μήν? 4:29 νῦν δὲ οὐδαμῶς <οὕτως> ἐστιν ἐπινοῆσαι 19:6—7 πᾶν τε πρόσωπόν τε is goed, zie het eind van den zin, (κατὰ πάσης οὐσίας) 26:2 ἐπέστρεψε lees ἀπ- (cf. 24:27 ἐπερειδόμενος Bekker: ἀπ-) 30:24 ποιότητα καὶ πηλικότητα (i. pl. v. τηλικ-) zie 28:8. Moet 46:1 niet staan ἀποστροφῆ τοῦ ē in plaats van τοῦ μ̄?

Utrecht. J. M. Fraenkel.

R. Hirzel, Plutarch (Das Erbe der Alten IV). Leipzig, Dieterich. 1912. (Pr. M. 4, geb. M. 5).

Door het uitgeven van dit boek heeft de Heer Hirzel zich in de hoogste mate verdienstelijk gemaakt voor Plutarchus en voor ons allen, die Plutarchus liefhebben. 't Is waar, wij wisten het al lang dat de wijze van Chaeronea een geduchten „invloed" heeft gehad op den nieuwen tijd, maar *hoe* groot die wel is geweest, dat willen wij gaarne eens duidelijk vóór oogen hebben. Welnu, volgen wij aan de hand van den Heer Hirzel Plutarchus op zijn tocht door de latere beschaafde wereld, dan wordt die tocht een ware triumftocht en Plutarchus zelf in den meest volstrekten zin dier woorden een groot man. Niemand maakt tegenover het tafreel, ons door den Heer Hirzel opgehangen, een onwijzer figuur dan die Duitsche romanschrijver, over wien ook ik mij vroolijk heb gemaakt, die Plutarchus voorstelt als type van den braven maar bekrompen plattelands-burgemeester. 't Is mij niet mogen gelukken den naam van dien auteur en van zijn roman te weten te komen; de Heer Hirzel schijnt beide te kennen maar noemt ze niet, waar hij nu en dan met *die* voorstelling den spot drijft en met den man die haar in de wereld heeft gebracht. Als een *groot* man zien wij Plutarchus vóór ons: voor Rabelais, Montaigne, Racine, voor Frederik den Groote en Napoleon (om slechts deze te noemen) is hij, naar gelang van tijden en menschen, *de* profeet der humaniteit en *de* stichter van heroen cultus geweest, *de* bron van Shakespeares allerbeste tragedies, *de* leermeester van helden, tot op den held van Khartoum toe, van veldheeren en vorsten maar ook van vurige revolutie-mannen.

Uit den aard der zaak is er van Plutarchus in de na hem levende heidenwereld en bij de Christenen, bij de Byzantijnen en vooral in de middeneeuwen niet zóóveel

Digitized by Google

belangrijks te vermelden, maar wat er van viel te vermelden dat heeft de Heer Hirzel, naar mij voorkomt, volledig medegedeeld. *Naar mij voorkomt*, want over 't algemeen houd ik het er voor dat eerst, wie dit boek jarenlang heeft gebruikt, zal kunnen opmaken of er iets gewichtigs, en wat dan, is weggelaten.

Waarlijk om dat alles in zoo rijken overvloed te verzamelen daarvoor is een stalen vlijt noodig geweest, en om het zoo overzichtelijk te ordenen, zoo smaakvol in te kleeden, groot talent en veel goede smaak. Ik zou waarlijk niet weten wat ik op deze „geschiedenis van Plutarchus bij het nageslacht" op 't oogenblik zou kunnen aanmerken. Bizonder goed geslaagd en boeiend zijn zeker de bladzijden over: Plutarchus en Shakespeare (vooral diens Antonius), Plutarchus en Rousseau, Plutarchus en madame Roland, den Timoleon-cultus.

Natuurlijk moest aan deze geschiedenis van Plutarchus vooraf gaan een beschouwing van Plutarchus zelven .... en dit eerste derde deel van het boek voldoet mij veel minder. Maar daarvan maak ik den Heer Hirzel geenszins een verwijt. Vooreerst komt daarin slechts zeer weinig voor dat mij onjuist lijkt: de *Consolatio ad Apollonium* laat hij doorgaan voor een werk van Plutarchus zelven, en zelfs *de pueris educandis* durft hij niet kort en goed onecht verklaren. Dat is het conservatisme te ver gedreven: het eerste *is* werk van een schooljongen, het tweede van een stumper. En ten tweede: de beschouwing van den Heer Hirzel in haar geheel genomen komt mij treffend juist voor. Eens heb ik zelfs in stilte gejuicht, toen ik daar las van „Plutarchus' gemeente". Ja, toen kreeg ik er een beetje spijt van dat ik mijn oorspronkelijk plan om mijn boek te betitelen: „Schetsen uit de Pastorie van Chaeronea" niet had doorgezet Die titel ware veel juister geweest dan „de Avondzon des Heidendoms". Waarin de Heer Hirzel hier te kort schiet, daarin *moest* hij, zijns ondanks, wel te kort schieten: den goedmoedigen, vriendelijken .... en wijdloopigen Plutarchus *kan* men niet schetsen in een aperçu, zoo compact als de Heer Hirzel ons gegeven heeft. En wijdloopig te zijn dat verbood hem het plan van zijn boek en van de serie, waartoe het behoort.

Heb ik hierboven twee bizonderheden vermeld, waartegen ik meende te moeten opkomen (het niet schrappen uit de lijst van Pl.'s werken van *Consolatio ad Apollonium* en van *de pueris educandis*), met bizonder welgevallen vestig ik de aandacht op éėne andere, die door den Heer Hirzel in zeer helder licht is gesteld: hij houdt voor latere toevoegsels, waaraan Plutarchus zelf dood-onschuldig is, de aan sommige Levens-paren aangehangen *syncrises*. De argumentatie van den Heer Hirzel lijkt mij hier zeer overtuigend. Van harte hoop ik dat hij moge blijken gelijk te hebben: dan zou een leelijke smet, die nu nog kleeft op Plutarchus' reputatie als schrijver, zijn uitgewischt.

Het boek van den Heer Hirzel is hoogst aangenaam om te lezen. Slechts éėne *bitterheid* komt er in voor, maar die is dan ook van dat genre dat bij sommige hedendaagsche geleerden tot den *bon ton* schijnt te behooren. Op bldz. 11 wordt bij den volzin: „dass er aber auch selbst in der Theologie den Endzweck seines Philosophierens gesehen, hat man aus gewissen Worten öfter aber zu rasch gefolgert" aangeteekend: „aus Def. Or. 2 p. 410 B [1]), wo indessen nicht Plutarch, sondern Kleombrotos *spricht*, was man immer und immer wieder zu übersehen liebt". Tegen wien is die steek onder water gericht? Wie is die snoodaard, die over Plutarchus schrijft zonder hem ooit te hebben ingezien. Ben *ik* misschien de beschuldigde? 't Getal menschen, die in onzen tijd over Plutarchus schrijven, is te klein dan dat men van een „men" kan gewagen, en dan nog al van een „men" behept met de zonderlinge zielsziekte van niet te *willen* zien wat daghelder vóór hem staat. Heusch, mijnheer Hirzel, ik heb Plutarchus *wel* gelezen en juist deze plaats uit *Def. Or.* vertaald, zooals gij zult kunnen zien, als gij eens niets beters te doen hebt. Maar wat *gij* er over vertelt is onjuist, dat zou ook wel kunnen geschreven zijn door iemand die *Def. Or.* niet gelezen had. Wat toch is 't geval? Niet Cleombrotus *spreekt* hier, maar Plutarchus vertelt van hem allerlei voortreffelijkheden: dat hij een heilig man was en dat hij theologie het einddoel der philosophie noemde. Mij dunkt dat hier Plutarchus roemt in een *eigen* overtuiging die ook de overtuiging van zulk een „heilige" was. Beter kon Plutarchus zijn *eigen* overtuiging niet aanbevelen, want hij kent geen hooger ideaal dan zelf zulk een *heilige* te zijn (zie b.v. De G. S. 589 D). Dus is 't niet alleen hetzelfde alsof het woorden van Plutarchus zelven zijn, neen 't is veel sterker. Of meent gij dat Pl. *niet* denkt: „theologie is 't einddoel der philosophie"? Dan zou de heele Plutarchus vervallen, zoowel die van mijn boek als van het uwe. 't Is volmaakt dezelfde Plutarchus, die in 't eene boek geschetst, in 't andere geteekend wordt.

Ik eindig met het boek van den Heer Hirzel aan alle vereerders van Plutarchus warm aan te bevelen. 't Is een schoon monument voor den *grooten* wijze van Chaeronea.

Leiden. J. J. Hartman.

M. Tulli Ciceronis ad Quintum fratrem Epistolarum libri tres recensuit **H. Sjögren.** (Collectio Scriptorum veterum Upsaliensis). Gotoburgi, Eranos' Förlag. 1911.

Na de correspondentie van Cicero met Brutus, in 1910 verschenen en door mij in het *Museum* aangekondigd, geeft Prof. Sjögren van Upsala ons hier een gelijksoortige teksteditie van de brieven aan Quintus, waarop later ongetwijfeld een dergelijke uitgaaf zal volgen van de brieven aan Atticus, die met de twee genoemde bundels in dezelfde Hss. zijn bewaard gebleven.

De beteekenis dezer uitgaven treedt eerst recht in het licht, als men kennis heeft gemaakt met Sjögren's *Commentationes Tullianae* van 1910, bevattende *Quaestiones de Ciceronis epistolis ad Brutum ad Quintum fratrem ad Atticum.* In dit boek toch heeft de geleerde schrijver uitvoerig en duidelijk uiteengezet in welke opzichten hij omtrent de waardeering en de rangschikking der bedoelde handschriften overeenstemt met of afwijkt van de uiteenloopende meeningen verkondigd door de twee coryphëen op dit gebied: O. E. Schmidt, in zijn 'Ueberlieferung der Briefe Ciceros an Atticus' van 1887, en in zijn 'Briefwechsel des M. Tullius Cicero' van 1893,

[1]) Moet zijn *A*.

Digitized by Google

en C. A. Lehmann in zijn bekende studie *de Ciceronis ad Atticum epistolis recensendis et emendandis* van 1892. Lehmann heeft zijn uitgave niet lang overleefd en had helaas last gegeven om de nieuwe en rijke bouwstoffen die hij inmiddels weder verzameld had na zijn dood te vernietigen.

Petrarca is de eerste geweest die een handschrift vond van deze brieven, in 1345 te Verona, en zelf daarvan een afschrift vervaardigde. Tegen het einde der 14ᵉ eeuw liet de bekende humanist Colucio Salutato te Florence door copiisten ook een Veroneesch handschrift met dezelfde brieven overschrijven, welke copie ons bewaard is als Codex Mediceus (M^1) met aanteekeningen van Colucio zelf (M^2) en van den beruchten Leonardo Aretino (M^3). Is nu deze M gecopieerd naar Petrarca's origineele Veronensis, of wel naar zijn afschrift, of eindelijk naar een anderen codex Veronensis?

Schmidt vermoedt het eerste en ziet dus in M een hoogste gezag hebbende tweelingbroeder van Petrarca's copie, die evenals het origineel verdwenen is. Lehmann ontkent zulk een nauwe betrekking tusschen M en Petrarca's origineel of copie, terwijl Sjögren (Comm. Tull. blz. 42) positief uitspreekt, dat twee, elkaar slechts van verre verwante, Veroneser handschriften van dezen brieven zijn gebruikt door Petrarca en door Colucio Salutato. De overige talrijke Hss. die deze bundels bevatten, alle van nog jongeren datum, scheidde Lehmann in twee klassen: *unam multorum librorum et Mediceo similium* Δ, *alteram paucorum et a Mediceo dissimilium* Σ (C. T. p. 1). Schmidt daarentegen acht een deel van de Σ groep geïnterpoleerd en ten deele ook afhankelijk van Petrarca's en Colucio's copien. Sjögren staat weder aan de zijde van Lehmann, maar verschilt toch ook op allerlei punten van diens opvattingen betreffende de onderdeelen dier groepen. Hier opent zich dan een doolhof van onderscheidingen en waardeverhoudingen, waar ik mij niet dieper in begeven heb dan genoeg was om te constateeren, dat het laatste woord in deze kwestiën nog niet gesproken is. Omtrent de waardeering van den Mediceus, waar het ten slotte vooral op aankomt, kreeg ik den indruk dat Sjögren's uitspraken niet altijd homogeen zijn, zie bijv. blz. 24, 76, 82, 86 e. a. Zijn conclusie, op blz. 90 is ook nog al vaag: *Haec est igitur librorum ratio: quibus omnino sic erit utendum, ut lectionibus, quae vetustatis speciem prae se ferunt* (wat bedoelt hij hiermede)? *palma ac principatus deferatur.* In het tweede gedeelte der *Commentationes*, dat *annotationes criticae* bevat op een aantal plaatsen dezer brieven, bleek mij, dat, zooals nog al dikwerf het geval is waar de Hss. niet zoo heel sterk in waarde uiteenloopen, bij verschil van lezing de beslissing des uitgevers meer nog afhing van zijn eigen scherpzinnig inzicht dan van den rang der betrokken Hss.

Het verschil van lezingen dezer editie met de bekende van Wesenberg is overigens niet onbeteekenend, noch in aantal — in de twee eerste zeer lange brieven vond ik bijna 60 malen afwijking bij Sjögren —, noch in gehalte; moet men bijv. lezen I 1,3: *ad excellentem laudis cupiditatem* of *excellentis*, en kort daarna *gloriam* of *immo*, 45 *ego qui-qui* of *ego quia-quia*; 2.3: *veritati* of *severitati*, 2.5 *eligere* of *elicere*, 2.8 *exorabilem* of *inexorabilem*, 2.13 *incommoda laturum* of *incommodaturum*, enz.? Sjögren heeft al zulke gevallen grondig behandeld en met betamelijk conservatisme zijn keus gedaan. Dit alles ten bewijze dat, wie zich met deze brievenbundels ernstig wil bezighouden, zijn *commentationes* en zijn tekstuitgaven niet missen kan.

Amsterdam. H. T. Karsten.

Petronii Saturae et Liber Priapeorum, rec. F. Bücheler. ed. quintam cur. G. Heraeus. Adiectae sunt Varronis et Senecae Saturae similesque reliquiae. Berlijn, Weidmann. 1912. (Pr. M. 3.40).

Na den dood van Bücheler, die zelf nog in 1904 de zorg voor de vierde kleine editie op zich had kunnen nemen, is men — kon het anders? — terecht gekomen bij den bekenden latinist Heraeus: deze kwam door zijn vertrouwdheid met het zoogen. laat lat., door zijn medewerking aan Goetz's Corp. Gloss maar vooral door zijn Programmabhandlung „Die Sprache des Petronius und die Glossen" 1899 wel het meest in aanmerking om Petronius te doen herleven. Wat nu het „sachliche" betreft, zullen we wel niet zoo heel gauw verder komen dan Friedländer ons in zijn tweede editie heeft gebracht: dat is ver en zeker ver genoeg om te doen gevoelen, hoe veel nog duister blijft en hoe jammer dit is. Want iedere nieuwe lezing van deze geniale brokstukken brengt weer het oude woord naar boven, dat deze Petronius een van de allergrootsten is geweest, zonder twijfel de meest origineele uit de juist in dit opzicht zoo arme literatuur der Romeinen.

Een waarachtige commentaar op Petronius zou in één persoon de zeer bijzondere taalkennis van Bücheler vereenigd eischen met Friedländers vertrouwheid op het stuk van kultuur, beide factoren het resultaat van een gansch leven! We zijn dus dankbaar dat beide zijden hun licht van zoo bevoegde mannen ontvangen hebben, al blijven we dan ook het tweeslachtige van onze eigen appreciatie voelen, waaruit we nog geen eenheid zien ontstaan. Hiermee is natuurlijk niets gezegd over Büchelers opvatting van Petronius zelf: integendeel, zooals al de arbeid van dezen grooten leidsman dragen ook hier de schijnbaar simpelste opmerkingen den stempel van een veel-, alomvattend denken, op een lijn te stellen met zijn slechts uiterlijke soberheid in de Carm. Lat. Epigr.

Dit zijn blijkbaar ook bij Heraeus de leidende gedachten geweest: immers Bücheler zelf spreekt nog voordurend uit dit boek, ja zelfs in de eerste persoon, tot ons; wat Heraeus bijbracht, wordt als bijvoegsel kenbaar gemaakt. Voornamelijk bestaat dit laatste nu uit het gebruiken van de nieuwe literatuur, die niet zoo heel omvangrijk is, eenige nieuwe opmerkingen in verband met nieuwe strooptochten op glossogr. gebied en vooral in het uitwerken van verschillende indices, wat we zeer dankbaar aanvaarden. Dat nu deze uitgave een 20 pagina's meer telt, ligt voornamelijk hieraan, dat de annot. rijkelijker van coniect. en hschr. lezingen voorzien is: een ietwat onzeker beginnen, daar men voor voldoende inlichting toch evengoed als vroeger B.'s editio maior van 1862 ter hand zal moeten nemen. Dit alles tezamen een daad van piëteit, zooals H. zelf in zijn voorrede zegt. Ook dit een v o o r-

Digitized by Google

deel van de nieuwe uitgave: juist doordat de opvolger in bijzonderheden zelfstandig blijft en blijkt, teekenen Büchelers verdiensten zich duidelijker af, ze worden geobjectiveerd. Voor dit stijlgevoel kunnen we Heraeus erkentelijk zijn: verrijkt is het werk toch het oude gebleven, een geheel dat eerst een volkomen nieuwe uitgave van Petronius zal vervangen. Maar dat heeft nog den tijd!

Volgen nog eenige opmerkingen, die onder het lezen en vergelijken bij mij opkwamen. De uitgever geeft met prijzenswaardige snelheid nog de allernieuwste literatuur gebruikt, o. a. Löfstedt's Aetheria-commentaar; het is intusschen jammer dat in de noten zoo zelden naar deze eerste samenvatting van laat-lat. taaleigen verwezen wordt: immers zoo is dat boek bedoeld en geslaagd. Voor den gewonen philoloog zou dan èn de taal èn daarmee de uitnemende typeering der verschillende personen eenigszins te overzien zijn. Hoever dit gaat, Skutsch heeft er onlangs op gewezen in Glotta, dat Petronius ook mee clausuleert met de mode van toen en thans: alleen hij gebruikt de clausule als dramaturg tot typeering van personen en groepen, wat voor de geschiedenis en de opvatting van dit phenomeen van groot belang is. (anders bijv. dan Nepos, cf. Norden Kunstproza[2] 208). In deze richting had de annot. zonder al te veel ruimte in beslag te nemen, maar ook zonder Büchelers spoor te verlaten nog meer kunnen geven.

Merkwaardig is cap. 51 omdat voorloopig onbegrijpelijk is wat er staat en reeds lateren, o. a. Isidorus de plaats blijkbaar niet meer begrepen. Waardoor? Vermoedelijk doordat we daar typisch volkslatijn schijnen te vinden: is het dan wellicht mogelijk te lezen met de hss. *„fecit reporrigere Caesari"*, *rep.* = *reddere*, ter hand stellen, facere voor de omschrijving van het hoofdbegrip. Of anders facere se =. aanstalten maken, voor verw. beteekenissen z. Löfstedt ll. 167. Later komt bijv. fecit ponere voor naast scripsit, ofschoon niet geheel gelijkwaardig, z. decollari fecit, Common. Pallad. ed. Pfister c I en IV i. f. Verg. uit vroeger tijd bijv. Laber fr. 138, Priap. 32,4, cf. Sen. Contr. X, 5,27 sq.

Is 77,4 voor *cusuc* palaeogr. makkelijk te lezen: *casus*, huis verg. 111,5 z. CGL. II 571,33 en ALL. 1,543? Het uitheemsche *„cadurcus"* staat er te ver van af. C. 101,7 *omni*<*no*> *nos*? ib. 9 voor *curvotis* l. *curatius*, z. Thes. Gl. sv. curate, en z. submissius 105, 11 en 107,13 curatio.

Voor een expiare is C. 104,4 eig. geen plaats, verg. 105,4: l. *exploravit*, z. bijv. 116,3? Schuilt 117,2 in het onbegrijpelijke *„penam istam"* misschien een verbasterd of verknoeid gr. φενακισμός of φενάκισμα bedrog? anders is toch *scaenam* beter, z. § 10, cf. ed. maior. Verder 119 v. 11 *attulerant* op een zeer bedorven plaats? Ib. v. 144 *celsae* cf. v. 211, z. ed. maior. Tenslotte Seneca Apocol. 5,3: *ut qui etiam nova omina* [*monstra* gloss.] *timuerit* met ingressief perf.? Ib. 9,3 heeft de invoeging: *factus* <*fictus*> *dictus pictusve* veel voor, cf. *ficta-infecta* Plaut. Stich. 745, *fingi pingi* Cic. fam. 5,12, *fingit, format, flectit* id. Brut. 38,142; alliteratie en rijm pleiten hiervoor, ertegen, dat juist de drieledigheid iha. volkstümlich is, verg. de opstellen van Usener, RM. 58 en Brelic in een Gött. diss. 1911. Ib. 10,4 misschien: *si Aeacus futurus es; aecus* kan alleen, als een zeer scherpe critiek op de toenmalige rechtbanken worden behouden. Eindelijk 14,3 voor laturam l. latumiam fecisse, Brand-in-de-Jonge-Jannen?

Utrecht. F. Muller Jzn.

J. Werner, Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters aus Handschriften gesammelt. (Samml. mittellateinischer Texte herausg. v. **A. Hilka**, N°. 3), Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. gecart. M. 2.20).

De duistere nacht der Middeneeuwen blijkt langzamerhand er een geweest te zijn van minstens midden Juni met volle maan, niet zo heel erg donker dus; let men op de jaartallen, dan heeft dat veroordelende vonnis zijn oorsprong bij een geslacht dat de bronnen, bij gebrek aan wezenlik betrouwbare uitgaven, helemaal niet of heel slecht kende; zij lagen in biblioteken te slapen wachtend op de hand van een speurend ontdekker. In een tijd aan eigen vinding arm is het gevaar niet denkbeeldig, dat die duistere nacht op eens verheerlikt zal worden als de bron van alle licht. Voor deze overdrijving in haar algemeenheid weet de wijze zich wijselik te hoeden, al geldt ze in het biezonder blijkbaar volkomen voor de moderne spreekwoorden-verzamelaar.

Die vindt in de Middeneeuwen de bron van zijn materiaal; dankbaar zal dr. Stoett bij een volgende druk van zijn Spreekwoorden deze verzameling gebruiken die Dr. Werner uit een zevental 12e—15e eeuwse handschriften bijeengebracht heeft.

Voor een appel en een ei is in de Middeneeuwen *pomo ac ovo* in deze spreuk:

Acquiri pomo non est constantis amici;
Ac ovo perdi solet inconstantia dici.

Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is:

Cantat avis quevis sicut rostrum sibi crevit.

Met grote heren is 't slecht kersen eten, want zij gooien met de pitten is de vertaling van:

Cum dominis cerusa tibi numquam sunt comedenda;
Consumptis illis cupiunt iactare lapillis.

Boe noch ba zeggen vinden wij in deze regel:

Vinum sepe facit quod homo neque bu neque ba scit.

Desiliunt rari sine fisso robore spani, is voor ons evenmin een onbekende, zij 't dan ook in een gewijzigde vertaling.

Om vele redenen is de inhoud van het boekje merkwaardig; zo om verzen uit de school, uit de latijnse les:

Si tibi deficit es, miser es et pinguia non es.

Technies is het boekje even keurig verzorgd als alle uitgaven van Carl Winter; de bewerking echter verraadt hier en daar haastige spoed, die ook nu haar roep handhaaft. Voor een herdruk worde hier gewezen op het feit, dat niet alle wijd gedrukte woorden in het register te vinden zijn. Men mist: *birrus* b 11; *es* e 204; s 121; *extendat* q 168; *pena* d 98; *seps* s 31; *sistrum* c 179; *strepitus* c 179. e. a.

Drukfout is misschien locus voor focus in

Cum *locus* igne caret, iam fumus non ibi paret.

maar zeker op bl. V. Zs. f. d. A. 50, 534—541 voor

334—341; op bl. 108 s.v. medicus 148 voor 149. Lees op bl. 33 in 57: *iuvenilis.*

Werner heeft de spreuken alfabeties gerangschikt met vermelding telkens van het hs. waaruit zij genomen zijn, in ieder alfabet ze genummerd, aan de voet van de bladzijde enige noten gezet, verwijzingen doorgaans naar andere bronnen. Maar hij doet dit niet altijd; waarom hier wel en daar niet? Wel bijv. op pag. 1 A cane non magno sepe tenetur aper Ovid. Rem. 422. Waarom niet bij O 15 Odero si potero, si non invitus amabo verwezen naar Ov. Am. 3.11.35? Of bij D 71 naar Met. 7.20? Waarom deze in de verzameling, als die aan ruimte gebonden was, opgenomen?

Begrijpelik dat men gaarne overneemt, S 96:

Si quem barbatum faceret sua barba beatum,
In mundi circo non esset sanctior hirco.

al mist men hier node een verwijzing naar Lucianus ep. 45, gelijk bij A 110:

Arrident messi qui mittunt semina fessi

naar Ps. 126.5, bij Q 118 naar Spreuken 16.32 en vaak bij spreuken die eigenlik niet anders zijn dan berijmde Bijbelvertaling uit het Psalmen- of het Spreuken-boek.

Nog een verlangen: dat de varianten aangeduid worden. Deze zijn zeer talrijk, wat in dit soort literatuur licht te begrijpen is; niet altijd worden zij genoteerd. Zo mist men deze verwijzingen:

S 96 (zie boven) naar N 278:

Nullum barbatum faciet sua barba beatum,

en naar N 2

Non sunt mente cati cuncti barba decorati.

Andere gewenste verwijzingen zijn:
N 127=N 225; N 119=N 200; N 132=N 285; C 45=C 190; C 49=D 8; N 203=N 263; C 116=N 93.

Soms betreft het variaties naar het woord, soms ook naar de zin. Aan die afwijkingen aandacht te schenken kan zijn nut hebben.

In een hs. te Leiden B. P. L. 251 herinnerde ik mij eens op het schutblad gelezen te hebben:

Esto causidicus, medicus si munera quaeris;
Pontificat Moyses, thalamus medicina paratur;
Grammaticus, logicus, semper egenus eris.

en aan de vriendelikheid van Dr. P. C. Molhuysen dankte ik de mededeling dat er ook een variant bestond:

Dat Galenus opes, dat Iustinianus honores.

In het hs. te Basel A XI. 67 luiden deze spreuken aldus:

Esto causidicus, medicus, si munera queris;
Grammaticus logicus: pauper, egenus eris.

en een andere:

Esurit ars, decreta tument, lex lucra ministrat;
Pontificat Moyses, thalamos medicina subintrat.

Er zullen vele varianten zijn op veel zulke waarheden; ze te verzamelen en op te tekenen zou soms een aanwijzing omtrent herkomst of lotgevallen van een handschrift kunnen bevestigen. Want sommige spreuken verraden door een bepaald woord enigszins hun afkomst. Woorden als *guerra, pensare, philomena, stiria, braxare, bria, nola, bostar*; uitgangen als *-izare* in *absolonizare, sathanizare, stultizare* zelfs, zijn kostbare gegevens voor de kennis der latijnse woordenschat.

Veel kostbaarder gegevens echter bevatten de spreuken, en ook hierop moge hier gewezen worden, voor de kennis van het geestelik leven der Middeneeuwen.

Naast de diepste weemoed:

Est miser hic et erit, qui mundi gaudia querit,

een: leve de vreugde:

Cum deus omnia dat, pereat qui crastina curat.

Vol humor is:

Oscula do puero; nutricem sic ego quero.

Weinig kieskeurig:

Cum pluit et ningit, Jovis uxor ut ebria mingit!

Misschien is uit eerbied voor Juno en de lezer geen der woorden wijdgedrukt voor het register.

De vrouw, de monnik, de rijkdom en het geld worden met de scherpe wreedheid gegeseld van een wereldhater, die met eigen armoede lustig spotten kan.

In terris summus rex est hoc tempore nummus is tevens het motto van de grappige verbuiging van het woord *nummus* op pag. 40.

Ook, maar om een andere reden vermakelik zijn deze disticha:

I mus, gaude mus, ride mus, nil time mus!
Sed caveas caveas, ne pereas per eas.

en:

Est reprobum reprobare probum probitate probatum;
Non vicium viciare virum vicio viciatum.

De anonymi, wien wij de levenswijsheden danken waarvan dit boekje een deel geeft, staan minder ver van ons dan zij denken die op de Middeneeuwen smalen; wij zijn den mannen dankbaar, die met veel moeite ons die verborgen schatten opnieuw te genieten geven.

Utrecht. E. Slijper.

Mattson, Etudes phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth. (Archives d'études orientales, publiées par J. A. Lundell, Vol. I, livr. 1). Upsala, K. W. Appelberg. 1911. (Pr. fr. 5.25).

De schrijver heeft (1903 — 5) een jaar te Beiroet doorgebracht en een jaar in den Libanon, waar hij voortdurend gelegenheid had met personen uit Beiroet om te gaan. Tot hoofdvoorwerp zijner phonetische studiën koos hij het dialect der beschaafde Christenen van Beiroet. De daarin waargenomen klankverschijnselen fixeerde hij met behulp van een alphabet zooals wij die uit nieuwere phonetische werken kennen. Later vergeleek hij zijne uitkomsten met hetgeen ons omtrent de klankleer van het klassieke Arabisch bekend is. Hiervoor moest hij natuurlijk trachten door te dringen in de theorieën der oude Arabische phonetici, wier fijnheid van observatie wij bewonderen, helaas zonder altijd de juiste beteekenis der door hen gebezigde kunsttermen te verstaan. Van hetgeen door andere orientalisten tot de kennis der Arabische, of ook in het algemeen der Semitische klankleer bijgedragen is, zij het door beschrijving van tongvallen of door verwor-

Digitized by Google

king van gegevens, die anderen verzamelden, heeft Mattsson dankbaar gebruik gemaakt.

Ons komt het voor, dat bij deze studiën de fijnheid der onderscheidingen in de formules, die soms de gedachte wekken van wiskundige nauwkeurigheid, niet in de juiste verhouding staat tot den aard der instrumenten, met behulp waarvan de gegevens worden verkregen. Deze werktuigen toch zijn in hoofdzaak de min of meer gevoelige, min of meer geoefende gehoor- en spraakorganen van de verschillende waarnemers. Voor de determinatie der spraakklanken dient hun in de eerste plaats vergelijking met die van andere talen, welke hun meer gemeenzaam zijn, en verder de lang niet altijd overeenstemmend bepaalde plaats in den mond, waar de klanken voortgebracht worden. Dit alles is voldoende voor de beschrijving van een tongval, die bedoelt eene *ongeveer* juiste voorstelling van zijne voornaamste eigenaardigheden te geven, maar niet voor een beeld van die wiskundige zuiverheid, welke de alphabetten en de kunsttermen van vele moderne phonetici affecteeren.

Met het voorbehoud, waartoe deze beschouwing ons noopt, hebben wij voor de studie van Mattsson, waarmee hij in 1910 het doctoraat in de letteren aan de Upsalasche universiteit behaalde en waarvan de *Archives* van *Lundell* ons eene tweede, definitieve editie brengen, niets dan lof. Zij geeft doorloopend blijk van degelijke zaakkennis en van bezonnen oordeel.

Enkele malen komt het ons voor, dat de auteur niet genoeg rekening heeft gehouden met andere dan phonetische invloeden, die klankwijziging ten gevolge kunnen hebben. Zoo zouden wij bijv. niet geneigd zijn, met hem (pag. 55) in klassiek *ra''as* nevens vulgair *rawwas* een voorbeeld te zien van den overgang van hamza in *w*

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

A. Beekman, Influence de Du Bartas sur la Littérature néerlandaise. (Thèse de doctorat d'Université de l'Université de Poitiers). Poitiers, Masson. 1912.

Het is een verblijdend verschijnsel — ik wees er reeds vroeger op — dat, nu de wet, helaas, nog altijd de studenten in de moderne talen van de akademiese eksamens en promotie uitsluit, de Franse Universiteiten hun de gelegenheid geven, door het schrijven van een wetenschappelik werk te tonen wat zij kunnen en de doktorstitel te behalen. Verblijdend is dit vooral hierom dat de eisen van een proefschrift voor het „doctorat d'Université" gesteld, niet gering zijn, zodat elke gelijkstelling met kleine dissertaties zoals vroeger aan andere akademies in het buitenland werden aangenomen is uitgesloten. Ik verheug er mij dan ook zeer over dat, op dit ogenblik, verscheidene jonge mannen in ons land hun Franse studies voltooien met het schrijven van ernstige studies, die hun meerdere jaren werks vragen en hen zullen noodzaken gedurende enige maanden kolleges in Frankrijk te volgen; op die wijze zullen zij op hun in Holland aangevangen beoefening van het Frans en de Franse letterkunde de kroon zetten.

Er ligt voor hen een wijd onderzoekingsveld open: de invloed der Franse letterkunde op de onze. Dr. Beekman koos voor zich een zeer belangrijk deel; duideliker dan ooit blijkt uit zijn werk dat wij hier aankondigen, hoeveel Du Bartas in Nederland is gelezen en nagevolgd en vertaald. En, al is het wel wat overdreven te beweren dat hij „contribua autant que maint grand citoyen hollandais à la révolution politique, mais pénétrée de religion", te ontkennen valt niet dat hij op de ontwikkeling van onze schrijvers uit die tijd, en vooral van Vondel, een beslissende invloed heeft gehad. Zeer terecht wordt door Dr. Beekman de nadruk gelegd op het Protestantse karakter van de gedichten van Du Bartas; inderdaad, zij vonden hier als vanzelf een sympathiek onthaal doordat zij pasten in de gedachtensfeer der Hollanders. Of ook zijn hoge geboorte, zoals Dr. Beekman beweert, tot die sympathie zal hebben bijgedragen? Ik beken dat ik het verband tussen die beide niet duidelik zie. Dat zowel Van Opdorp als van Boetselaer, twee der vier vertalers van *Les Semaines*, van adel waren, kan toch bezwaarlik als bewijs gelden.

Dr. Beekman heeft, om de invloed van Du Bartas goed te doen uitkomen, in zijn Inleiding een korte schets gegeven van de toestand der Nederlandse letteren aan het eind van de XVIe eeuw, en in het algemeen heeft hij zich beijverd om zijn onderwerp zo veelzijdig mogelik te behandelen; zijn werk draagt de sporen van ernstige studie. Wèl zijn er enkele aanmerkingen op te maken, maar men bedenke dat het een debuut is. Ik wil hier opmerken dat, zowel in de rangschikking van de stof als in de wijze van uitdrukking soms een zekere onvastheid heerst — niet zelden wordt hetzelfde feit twee- driemaal vermeld (bijv. het purisme van Van Opdorp) — en dat de schrijver niet genoeg heeft gewaakt tegen het gebruiken van nietszeggende clichés. Wat wil het zeggen dat Du Bartas „en haussant l'expression der idées, les avait ennoblies de la noblesse de son style" of dat „sous l'influence des ducs de Bourgogne et du goût français, les Rhétoriqueurs en viennent à introduire dans leur langue une foule de mots d'origine étrangère, qui la corrompent jusqu'à la moelle"? Trouwens, over de taal heeft de Schrijver denkbeelden die wel wat verouderd mogen heten, bijv. p. 5 „la Hollande ne possède encore — au XVIe siècle — qu'une langue rudimentaire", enz. Het is jammer dat Dr. Beekman niet vermeden heeft zulke algemene, slappe zinnetjes te gebruiken die, bovendien, soms in tegenspraak met elkaar zijn; vergelijk bijv. p. 52 „Ce moraliste chrétien fut un grand apôtre, brûlant de ramener le peuple chrétien dans le chemin de la vertu"; en p. 50 „ses enseignements, marqués an coin de l'indulgence, sont plus accessibles et mieux acceptés". Het komt mij voor dat men juist bij het bepalen van zo iets vaags als de invloed van een dichter op anderen, niet nauwkeurig genoeg kan zijn in zijn uitdrukkingen. De Schrijver sta mij toe hem deze les op het hart te drukken en hij moge er een bewijs in zien van mijn belangstelling in zijn werk [1]).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

---

[1]) Het zou niet edelmoedig zijn te veel nadruk te leggen op enkele onjuiste vertalingen. Alleen van de onvolledigheid der verwijzingen kan ik niet nalaten de Schrijver een ver-

Digitized by Google

H. Lichtenberger, Novalis. (Ecrivains Etrangers). Paris, Bloud et Cie. 1912. (Pr. fr. 2.50).

De heer Lichtenberger is in Nederland geen onbekende. Eenige jaren geleden gaf hij een prettig geschreven en degelijk bewerkt boek over Nietzsche's philosophie, dat door Mevrouw François — Merkus in het hollandsch vertaald en door schrijver dezer regelen van een voorrede voorzien werd. De slotwoorden luiden: „Nietzsche's geschriften zijn gevaarlijk voor den geestelijk onmondige, maar werken als een versterkend staalbad voor hem die weet te onderscheiden." Thans kan ieder op ongevaarlijke wijze met Nietzsche kennis maken, door Lichtenberger daartoe in staat gesteld.

Met denzelfden takt als vroeger door hem ten opzichte van Nietzsche getoond werd onderscheidt de Parijsche hoogleeraar thans wat gezond en ziekelijk is bij Novalis. Duidelijk doet hij de voornaamste trekken van dat poëtisch en hartstochtelijk, in sommige opzichten diepzinnig, in andere opzichten kinderachtig, aantrekkelijk en nogtans in hoofdzaak herschenschimmig mysticisme uitkomen, dat in het zieleleven en de werken van Novalis te voorschijn treedt. Een formule bezigende, die thans in de mode is, wordt Novalis door Lichtenberger „un dégénéré supérieur" gedoopt. Als ziekelijk kan men de verliefdheid van den 23-jarigen Hardenberg voor een meisje van 12½ jaar beschouwen. Ziekelijk is ook zijne buitengewone prikkelbaarheid, welke op visioenen en vlagen van extase uitloopt. Ziekelijk het hunkeren naar een andere wereld; het vindt zijn bron in den pathologischen toestand van een organisme, dat aan het leven den rug toekeert, omdat het leven er aan ontsnapt. Ziekelijk die kwellende zinnelijkheid, welke wellustige voorstellingen met gedachten aan den dood en godsdienstige émoties gepaard doet gaan. Niet ten onrechte heeft Heine gezegd, dat de rozentint, welke over de poëzie van Novalis ligt uitgespreid, niet de kleur der gezondheid, maar die van de tering is. Er staat tegenover, dat Novalis aan zijne vrienden uit den romantischen kring, aan de twee Schlegels, aan Tieck en Schleiermacher, aan Ritter een oprechte en welverdiende bewondering wist in te boezemen. Men hield van hem als mensch, men betoonde hulde aan zijn talent als dichter. Hij is de beste vertegenwoordiger, de meest ontroerende figuur uit de romantische school. Zijn „magisch idealisme", dat hem aan de almacht van den wil deed gelooven en hem overtuigd deed zijn, dat hij, als hij maar ernstig en krachtig wilde, zijn doodzieke bruid in het leven zou houden en dat hem vervolgens, toen zij grafwaarts was gedragen, verwachten deed, zonder zelfmoord, enkel door de kracht van zijn wil, haar te zullen volgen, dat idealisme is een paradoxale variante op de leer van Fichte, die vrije werkzaamheid voor het wezen van den mensch en voor de bron van geheel het bewuste leven van ons geslacht hield. Gelijk al de groote vertegenwoordigers van het romantisme was Novalis een hoogst samengestelde persoonlijkheid, die in zich disparate en schier vijandige elementen wist te vereenigen. Hij was een vurig mystikus, maar te gelijk een fijn epicurist en een voorbeeldig ambtenaar. Hij was een verachter van de kleine menschelijke rede, maar tevens een hartstochtelijk vriend van het positieve weten en zelfs van metaphysische bespiegeling. Hij was een bewonderaar van de theocratie der middeleeuwen, maar voor zijn eigen eeuw een onvoorwaardelijke vijand van alle godsdienstig of staatkundig despotisme. Wat het meest treft in Novalis is zijn innige vroomheid. Te midden van al zijn beproevingen bleef hij trouw aan zijn godsdienstig optimisme, dat, overal God ziende, de volstrekte werkelijkheid van leed en kwaad weigerde te erkennen. In dat opzicht is er, naar mijn inzien, overeenkomst tusschen de denkbeelden van Novalis en Christian Science. Roerend schoon vraagt Novalis: „waar zou het kind rustiger slapen dan in de kamer van zijn vader?" Kort voor zijn dood zegt hij: „God kent den tijd der ziekte, want iedere ziekte komt op haar tijd. Men moet zich gedragen als een zoet kind. Fein kindlich, das ist das Beste".

Daar Novalis uit het romantisme was voortgekomen en door de romantici was heilig verklaard, moest zijn roem natuurlijk gaan tanen naar gelang in de XIX^de^ eeuw de anti-romantische reactie zich deed gelden. Gervinus acht Novalis, gelijk trouwens ook Hamann, gevaarlijke dweepers, kwakzalvers. Thans is men er weer van teruggekomen het mysticisme als een ziekte des geestes aan te merken en beseft men dat er niet veel van de menschheid overblijft, wanneer wij de groote mystieken Heraclitus, Plato, Paulus, Augustinus, Franciskus van Assisi, Luther, Pascal, Spinoza, Fichte, Thomas à Kempis, Baader, Schelling, Hamann, Novalis op zijde schuiven. De periode van materialisme en rationalisme ligt achter ons. Prof Lichtenberger heeft zijn tijd goed gekozen om een mooi boek over Novalis de wereld in te zenden.

Doorn. Van der Wyck.

Ed. Meyer, Theopomps Hellenika. Mit einer Beilage über die Rede an die Larisäer und die Verfassung Thessaliëns. Halle, Niemeyer. 1909.

Die vereeniging van gaven, waaraan Eduard Meyer zijn onbetwiste eerste plaats dankt onder de moderne geschiedschrijvers der Oudheid, een doordringende belangstelling ook voor het allergeringste onderdeel èn het vermogen om in den overvloed van bizonderheden te onderkennen hetgeen van algemeene waarde is — deze gelukkig gepaarde eigenschappen, gesteund door een reusachtige kennis, stellen hem ook in staat beter dan iemand anders de waarde van nieuw gevonden historische gegevens vast te stellen. Waarmee de aramaesche papyri uit Elephantine onze kennis der Joodsche, de Oxyrhynchus historicus die der Grieksche geschiedenis hebben verrijkt — het best zal men dat leeren uit de geschriften die Eduard Meyer daaraan heeft gewijd.

Een voorbeeld volsta om te doen zien hoe hij uit het schijnbaar onbelangrijke het algemeene weet te halen. Een der vragen waartoe Herodotus' beschrijving van den slag bij Marathon aanleiding gegeven heeft is deze: hoe is het te verklaren dat met geen woord gewag is gemaakt

wijt te maken; de bladzijden worden bijv. zo goed als nooit vermeld; maar het sterkste voorbeeld is wel, op p. 58: „Montaiglon et Raynaud. I, 24," waar de titel achterwege is gebleven.

van de ruiterij der Perzen, hun gevaarlijkste wapen, waar de Grieken niets gelijkswaardigs tegenover te stellen hadden. Meyer meende (G. d. A. III 194) dat het handgemeen begonnen was „ohne dass die persische Reiterei, überrascht und unsicher, in den Kampf eingreifen konnte", en achtte dit zonder nadere aanduiding „bei der Art der persischen Kampfweise völlig verständlich". (194 A.) Delbrück (in zijn Geschichte der Kriegskunst I² p. 71) merkt, mij dunkt terecht, op dat hierdoor de moeilijkheid niet opgelost is, die immers juist bestaat in de vraag *waarom* de Persische ruiters niets uitgericht hebben. Nu leeren de beschrijvingen van Agesilaus' veldtocht in den zomer van 395, bij den nieuw gevonden historicus (c. 6.) zoowel als bij Xenophon (Hell. III. 4.20 sqq. en Ages. 1.29) en Diodorus (XIV. 80), hoezeer zij overigens uiteenloopen, dit met zekerheid: dat de Perzen ondanks hun ruiterij niets tegen de Grieken konden uitrichten. Daaruit besluit Meyer (Theop. Hell. p. 39): „dass die persische Reiterei unter normalen Verhältnissen geschlossenem und in seinem Selbstvertrauen ungebrochenem griechischem Fussvolk trotz ihrer gewaltigen Ueberlegenheit nichts anhaben, dass sie es weder überreiten oder einhauen, noch auch nur zum Stehen bringen kann". Daarmee acht hij tevens zijn voorstelling van den slag bij Marathon (en bij Plataeae) bevestigd. Of het generaliseeren in dit geval terecht geschied is — Delbrück ontkent dit in een artikel over „Antike Kavallerie" (Klio X. 335 sqq.) zeer beslist — behoeft hier, waar slechts beoogd werd Meyers werkwijze te karakteriseeren, niet nader onderzocht. —

De omstandigheid dat deze aankondiging eerst zoo laat verschijnt,[1]) maakt het overbodig thans nog een overzicht van Meyers boek te geven; wellicht mag de daardoor vrijgekomen ruimte gebruikt worden voor een paar aanteekeningen voor de vraag, die ook na Meyers boek steeds opnieuw weer onderzocht is: wie als de schrijver van de Oxyrhynchus Hellenika beschouwd moet worden. Het antwoord van Eduard Meyer (en Wilamowitz, en als juist aanvaard b. v. door Swoboda), en de beslistheid waarmee het gegeven is, blijken uit den titel van zijn werk. Rechtstreeksche aanwijzingen daarvoor, althans van een hoedanigheid en in een aantal, dat zij een bewijs zouden kunnen vervangen, zijn er niet; het betoog is hoofdzakelijk een bewijs uit het ongerijmde. Daarbij is de grondslag deze: het is ondenkbaar dat de schrijver van een omvangrijke en belangrijke algemeene Grieksche geschiedenis, zóó geacht in de Oudheid dat hij door Ephorus, Strabo en Polyaenus is gebruikt, zóó bekend dat hij nog in den keizertijd bewaard was en, blijkens den papyrus, zelfs privatim werd overgeschreven — dat een in de Oudheid zóó gevierd auteur niet zou voorkomen onder de namen van geschiedschrijvers die ons zijn overgeleverd. Schrijvers nu — zoo luidt het betoog verder — van wie vermeld wordt dat zij het hier in aanmerking komende gedeelte der Gr. geschiedenis behandeld hebben, zijn er slechts twee: Cratippus en Theopompus; van deze kan, om hierna te noemen redenen, de eerste niet in aanmerking komen. Zoo blijft als eenig mogelijke auteur Theopompus over; een resultaat, dat in geen enkel opzicht in strijd is met wat wij van Theopompus reeds wisten. —

Is nu het uitgangspunt van deze bewijsvoering als volstrekt vaststaande aan te nemen? Is het buiten allen twijfel gesteld dat alle schrijvers, die iets gepresteerd hebben van de beteekenis der Oxyrhynchus-Hellenica, ons bij name overgeleverd zijn? Mij dunkt dat er bij het beantwoorden van deze vraag alleszins reden is tot terughoudendheid. Vooreerst is het oordeel over de meerdere of mindere beteekenis van een schrijver uiteraard subjectief; en er is kans dat wij, voor wie iedere vondst van historischen inhoud, gegeven onze fragmentarische overlevering, van beteekenis is, de waarde daarvan ook voor de Oudheid overschatten. Maar er is meer dat tot voorzichtigheid maant. Plutarchus noemt in één adem met Thucydides als geschiedschrijver: Cratippus; deze moet dus in de Oudheid voor een historicus van beteekenis gehouden zijn. Maar hij wordt behalve door Plutarchus nog slechts genoemd door Dionysius Halic. en door Marcellinus. Is nu, als men dit overweegt, als ondenkbaar de mogelijkheid te verwerpen dat een auteur als de Oxyrhynchus-historicus nu eens niet een paar keeren, maar in 't geheel niet zou overgeleverd zijn? Om te verklaren dat van Cratippus zoo weinig bewaard is heeft men er op gewezen dat hij verdrongen is door Ephorus, die hetzelfde uitvoeriger gaf en in een vorm meer aangepast aan den smaak van later; zou dit ook niet kunnen gelden voor het geschrift uit Oxyrhynchus? —

Nemen wij echter het uitgangspunt van Ed. Meyer als juist aan, dan zijn de argumenten, waarmee de onmogelijkheid betoogd wordt dat Cratippus de schrijver zou zijn, toch niet overtuigend. (Het juist verschenen boek van Pareti, Cratippo e la „Elleniche" di Oxyrhynchos heb ik niet onder de oogen gehad). De opgave van Dionysius Hal. dat Cratippus een tijdgenoot was van Thucydides wordt verworpen alleen omdat diens naam in dat geval toch wel meer genoemd zou zijn. Uit een mededeeling van Marcellinus, waar Cratippus gezegd wordt een praatje van (den ons onbekenden) Zopyros over den dood van Thucydides bevestigd te hebben, maakt M. op dat Cratippus leefde in een tijd waarin de verschillende vermoedens omtrent den dood van Thuc. door literatuurhistorici besproken werden, in de 3ᵉ eeuw dus; maar ook aan deze gissing, hoe vernuftig ook, is allerminst meer dan de waarde eener mogelijkheid toe te kennen. Overigens kan ik ook niet inzien hoe men met eenigen graad van zekerheid een geschrift zou kunnen herkennen als afkomstig van Cratippus, van wien ons slechts een paar regels bewaard zijn gebleven!

Rechtstreeksche aanwijzingen te vinden voor het schrijverschap van Theopompus is nog niet gelukt; eerst indien het mogelijk geweest was eenig deel van den papyrus-historicus te identificeeren met een fragment van Theopompus zou alle twijfel uitgesloten zijn. Van dezen is overgeleverd dat hij κατᾶραι voor ἐλθεῖν gebruikte; en in den papyrus komt tweemaal κατῆρε voor in de beteekenis: „hij begaf zich naar"; dit is iets, maar toch niet afdoende. Het zwaarst tegen

[1]) Het boek was eerst ter aankondiging gezonden aan wijlen Prof. Valeton.

Digitized by Google

de toeschrijving aan Theopompus wegen stilistische bezwaren: de stijl van den papyrus beantwoordt in 't geheel niet aan de karakteristiek die Dionysius van Theopompus' schrijfwijze heeft gegeven. Om dit argument te ontzenuwen neemt M. aan dat het oordeel van Dionysius voornamelijk berust heeft op de, in lateren leeftijd geschreven, Philippica; in Theopompus' jeugdwerk Hellenica zouden zijn eigenaardigheden zich nog niet zoo sterk hebben ontwikkeld. Door deze hypothese heeft de strijd voor en tegen Theopompus zich thans toegespitst tot de vraag of zijn Hellenica een geheel anderen stijl hebben gehad als zijn Philippica. Zeer beslist ontkennend beantwoord is zij onlangs door Paul Maas (in de Berl. Phil. Woch. van 21 Dec. 1912). Met het boek van Ed. Meyer is althans de vraag naar den schrijver der nieuwe Hellenica nog niet uitgemaakt.

Den Haag. H. Bolkestein.

K. Dieterich, Hofleben in Byzanz (Voigtländers Quellenbücher, Band 19). Leipzig, z. j. (Pr. M. 0.80).

Wie weten wil wat de historiese aanleiding is tot het ontstaan van de in velerlei zin, en zo dikwels te onpas, gebruikte term *Byzantinisme*, kan beknopte maar degelike inlichtingen vinden in het hier aangekondigde boekje. Hij zal er tevens uit kunnen zien dat de oorsprong van veel plechtigheden die nog aan Europese hoven in zwang zijn, te zoeken is in het Hellenistiese Konstantinopel, het Versailles der Middeleeuwen. Dr. Dieterich heeft uit het Ceremonieënboek van Constantinus VII Porphyrogenitus (912—959), uit een soortgelijk werk van Pseudo-Codinus en uit berichten van Westerse en Oosterse reizigers ongeveer veertig stukken vertaald, die zowel de nationale en kerkelike plechtigheden beschrijven waaraan het hof deelnam als de ceremonieën waaraan het huiselik leven en bedrijf van de Keizer en zijn omgeving waren onderworpen. Hoe de kroning van een Keizer geschiedde, hoe zijn huwelik werd ingezegend, hoe de grote kerkelike feesten werden gevierd, kan men daaruit even goed leren kennen als de wijze waarop jonge prinsen voor het eerst met de schaar van de hofkapper kennis maakten of de vorst zijn door godsdienst en protokol voorgeschreven bezoek aan de ziekenhuizen bracht.

Talrijke noten verduideliken de tekst. Zij getuigen van de uitnemende bevoegdheid van de schrijver, maar vermijden alle vertoon van geleerdheid. Een inleiding, gevolgd door een plan van het reusachtige keizerlike paleis, deelt omtrent de voornaamste bronnen alles mede wat voor dit biezondere doel wetenswaardig is, en geeft een duidelik beeld van het toneel waar zoveel plechtige pracht in ere was.

Dr. Karl Dieterich heeft op die wijze een interessant en nuttig boekje samengesteld, dat ongetwijfeld veel lezers zal vinden.

Leiden. D. C. Hesseling.

Une histoire inédite de Charles-Quint par un Fourrier de sa Cour, par M. A. Morel-Fatio. (Extr. d. Mém. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., XXXIX). Paris, Klincksieck. 1911. (Pr. fr. 2).

Onder N°. 21,678 komt in het fonds „Nouvelles acquisitions françaises" van de Bibl. Nat. te Parijs een 16de-eeuwsch handschrift voor, dat eene tot dusverre weinig bekende geschiedenis van Karel V behelst, geschreven door een foerier van diens hof, welken beambte een 18de-eeuwsch geleerde uit de Franche-Comté, Droz, voor zijn landgenoot, Hugo Cousin, hield. Het werk blijkt grootendeels eene vertaling te zijn van de „De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto Caesare Commentarii" van den duitschen Protestant Johan Sleidan.

Geen slaafsche navolging echter; meermalen heeft de foerier bijzonderheden ingelascht, meermalen ook, vooral als zij een te sterk geprononceerd theologisch karakter droegen, weggelaten; desniettemin kan Sleidans tekst, maar dan in de twee jaar jongere, in 1557 door toedoen van Robert le Prevost verschenen, fransche vertaling gelden als het thema, waarop de hofdienaar min of meer zelfstandig heeft voortgeborduurd. Morel-Fatio nu heeft vooreerst een nader onderzoek ingesteld naar de verhouding van Sleidan-Le Prevost en den schrijver van ons handschrift, dat intusschen ook nog over de eerste maanden van Filips II handelt en dat, naar Droz reeds aantoonde, origineel, ja zelfs autograaf moet zijn. Hieruit blijkt duidelijk 's mans vrijheid in het inlasschen en uitlaten, in het inslaan soms van eigen wegen, met verwijzing naar andere, hem bekende bronnen (vgl. b.v. voor boek XII: Vaulchiers vertaling van de Commentario van Avila y Zuniga voor den oorlog van 1546—'47). Alsdan wordt een onderzoek ingesteld naar het auteurschap van Hugo Cousin, voorafgegaan door eene bespreking der uit Nozeroy afkomstige familie Cousin. Van vier harer leden, broeders, van wie twee Hugo heeten, allen in een adelsbrief van Karel V (van 17 Oct. 1555) genoemd, blijkt, in zijne militaire verdiensten Hugo de oudere door den Keizer het hoogst aangeslagen. Dat deed Droz al dadelijk aan hem als den auteur van het handschrift denken, welk vermoeden door Morel-Fatio versterkt wordt door te wijzen op drie van de toegevoegde militaire verhalen, betrekking hebbende, gelijk we uit het adelsdiploma weten, op veldtochten, waaraan Hugo heeft deelgenomen. Uit verschillende trekken verraadt zich de ooggetuige; zie b.v. boek VIII; en verder vooral de laatste jaren van Karel V, sinds 1549, opgesierd met talrijke persoonlijke herinneringen, o. a. betreffende beleg en verovering van Thérouanne en Hesdin. Niet alleen de krijgsman, ook de hofbeambte komt in den „copiist" voor den dag, die verschillende zaken van nabij heeft kunnen beschouwen. Vgl. hiervoor de beschrijving van de bemiddelingspogingen van Engeland tusschen Hendrik II en Karel V (blijkbaar als medeoprichter van de verblijven voor Karels gezanten).

De overeenkomst tusschen Sleidan en zijn navolger houdt met het jaar 1555 op. (S. eindigt met het vastgesteld huwelijk van Jan Albrecht v. Mecklenburg). Onze schrijver had verdere plannen, immers uitbreiding van de „Commentarii"; zijne „mémoires" moesten minstens doorloopen tot het vertrek van Karel V uit de Nederlanden, waarmee ook 's keizers staatkundig leven besluit. Hij trachtte, beroofd van den steun van zijn model, de kroniek van het jaar 1556 samen te stellen, begon ook eene geschiedenis van Filips II samen te

Digitized by Google

stellen, alles zonder veel orde en methode. Daar verscheen plotseling een 26ste boek van de „Commentarii", gesteld op naam van Sleidan. In 1559 verscheen daarvan eene latijnsche uitgave van Badius en een fransche vertaling, die ongetwijfeld ook Cousin onder de oogen moet zijn gekomen, zonder hem evenwel tot een dergelijke navolging als die van Sleidan te prikkelen. Hij greep naar rechts en naar links, naar tijdpublicaties, ook voor de geschiedenis van Engeland, die hem aangaat om het huwelijk van Filips II en Maria Tudor. Met de beschrijving der bijzonderheden van 's keizers vertrek naar het spaansche Yuste — die hij in zijne kwaliteit zoo goed kon kennen — eindigde Cousin's verhaal.

Den Haag. L. M. G. Kooperberg.

F. H. N. Bloemink, De lotgevallen van een Garde d'Honneur. Met band en elf penteekeningen van J. Hoynck van Papendrecht. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 3.25, geb. *f* 4.90).

Evenals zoovelen heeft ook deze Garde d'Honneur van het Dept. van den Boven-IJsel aanteekening gehouden van zijne lotgevallen tijdens zijn diensttijd in 1813. De een deed dit wat meer, de ander wat minder uitvoerig, maar aan den Garde d'Honneur Kramer danken wij het zijn wedervaren in breede trekken te hebben opgeschreven welke door den Heer Bloemink in een prachtuitgave zijn verwerkt. Het werk is met illustratiën van den meesterhand van den kunstschilder J. Hoynck van Papendrecht verlucht; vooral de gekleurde afbeelding van zoo'n ruitersoldaat in zijne fraaie, donkergroene monteering, op den band van het werk geeft er iets voornaams aan.

De Garde d'Honneur Kramer is niemand anders dan Jacob Theodorus Cremer, de vader van den oud-minister van Koloniën J. T. Cremer. Deze deed in 1906 het nagelaten relaas over zijn vader's diensttijd voor zijn familie in druk verschijnen. In dit dus voor een zeer beperkten kring uitgegeven werk, waarin tevens de reproductie van een fraai miniatuurportret van den Garde d'Honneur Cremer in uniform prijkt, vond de heer Bloemink aanleiding, na dit in anderen vorm te hebben gegoten en den naam van den held te hebben verbasterd, met toestemming der familie voor belangstellenden het licht te doen zien.

Moge nu het boek van den Heer Bloemink minder historische waarde hebben dan hetgeen in 1906 verscheen, het is onderhoudend geschreven en geeft voor den oningewijde een duidelijk beeld van de moeilijke dagen, welke de Gardes d'Honneur doorworsteld hebben.

Laat het ons in de eerste plaats vergund zijn het doel der oprichting van de Garde d'Honneur uit een te zetten, aangezien daarover in genoemd werk geen woord wordt gerept.

Onder het eerste Keizerrijk werden er in de voornaamste plaatsen, welke Napoleon bezocht, vrijwillige eerewachten opgericht. Deze eerewacht of Garde d Honneur deed den dienst bij den Keizer met een der escadrons zijner garde-regimenten en was samengesteld uit bemiddelde jongelieden van goeden huize. Zoo was ook hier te lande het oprichten van dergelijke Gardes d'Honneur tegen het aangekondigde bezoek van Napoleon, in het najaar van 1811, aan de voornaamste plaatsen van ons land met aandrang aanbevolen. Na den Russischen veldtocht besefte Napoleon uit militair en politiek oogpunt het nut deze afdeelingen tot een permanent korps te vormen. Het doel der oprichting was tweeledig. Ten eerste verwierf men op goedkoope manier cavalerie, die in Rusland was te gronde gegaan; ten tweede was de eigenlijke bedoeling van dit keurkorps om jongelui der eerste families uit Duitschland, Italië en Holland als gijzelaar te laten dienen, waarin Napoleon waarborgen zocht tegen een mogelijken opstand in zijne wingewesten.

De Fransche Garde d'Honneur was echter geheel anders samengesteld dan de Hollandsche. In ons land vielen alleen leden van aanzienlijke families in de termen, terwijl de prefecten in Frankrijk hun keuze niet zoo beperkt hadden. Dientengevolge waren er onder, die weinig of geen opvoeding hadden genoten.

Uit het werk van den Heer Bloemink blijkt, dat het Departement van den Boven-IJsel een contingent leverde van 41 Gardes d'Honneur, welke bestemd waren voor het 2de regiment te Metz. Het stond onder de bevelen van den generaal Lepic; de kolonel was De Valon d'Ambrugeac. De 20ste Juli was de vertrekdag van het contingent, dat in eene zeer gedrukte stemming Arnhem verliet.

Te Metz kreeg Cremer reeds den eersten dag van zijn verblijf politiekamer, omdat hij vergeten had schoone lakens te halen. 's Morgens te zes uur was het appèl; daarna moesten de jongelui de paarden roskammen, drenken enz. Te 9 uur hadden de brigadiers en wachtmeesters theorie; zij moesten leeren bevelen, maar hoe. De ritmeester-instructeur (Maltête) schreeuwde en schold zonder tusschenpoozen als een bezetene. De geheele dag ging met dienst en nog eens dienst voorbij. Het verblijf in de vesting Metz duurde tien dagen; daarna vertrok C. met zijn escadron naar Thionville. De kazernes waren daar veel slechter dan te Metz wegens het vele ongedierte. Den 26sten September vertrok C. naar Mainz, ten einde zich bij de armee te voegen. De compagnie waarbij C. zich bevond, kreeg bevel intrek te nemen in het kleine armoedige dorp Britzenheim, terwijl de andere te Mainz bleven, waar ze het veel beter hadden. Juist op den dag van hun komst waren er weer 10.000 man troepen, waaronder vele Gardes d'Honneur, over den Rijn getrokken, terwijl de Gardes waartoe C. behoorde moesten optrekken, zoodra er weer 10.000 man bijeen waren.

Den 29sten September verscheen het bevel zich gereed te maken voor een revue voor den oudsten maarschalk der armee Kellerman, Hertog van Valmy. Hij was niets tevreden over het escadron waarvan C. deel uitmaakte, en gaf order dat het naar Britzenheim tot verdere oefening terug moest gaan.

Den 6den October moest het escadron zich weder te Mainz bevinden om daar nog een revue te passeeren voor maarschalk Kellerman, teneinde vervolgens met een colonne infanterie van 8000 man den Rijn over te trekken om zich op Frankfort te richten. Het was een zware marsch, daar de Garde d'Honneur de infanterie moest dekken en dus den ganschen dag in het stof kon rijden. Te Frankfort kwam de colonne 's avonds

Digitized by Google

te 7 uur, doch de Garde d'Honneur kon nog een paar uur verder rijden tot aan het stadje Offenbach, waar C. een goed kwartier kreeg.

Eenige dagen na aankomst kwam het bericht dat Napoleon zóó misnoegd was over de escadrons Gardes d'Honneur, dat hij bevel had gegeven het 2de regiment te Hanau te kantonneeren en daar ten dege te oefenen. Weinige dagen later kwam een ander doch verblijdender tijding, namelijk dat Napoleon te Leipzig — 16—18 October — was verslagen. Welk een vreugde dit verwekte laat zich verklaren, toch behoorden de Gardes deze voor de omgeving te onderdrukken.

Al spoedig verschenen vele Gardes te Offenbach en tot den 20sten was het leventje aldaar zoo kwaad niet.

Toen kwamen ongunstige tijdingen, die overal onrust en opschudding te weeg brachten; de geällieerden begonnen meer en meer te naderen. Er kwam bevel zich voor een spoedig vertrek gereed te houden. De kolonel hield nog een revue; de zieken en de Gardes zonder paard werden naar Trier gezonden. Daarna werden de overige Gardes naar den kant van Offenbach gedetacheerd.

Zoo begaf C. zich met 50 man zijner Compagnie met den chef d'escadron op verkenning in de richting van Hanau. Op twee uur afstand van Offenbach werd het bivak opgeslagen. Het was koud, zoodat een vuur werd aangelegd tot verwarming der verkleumde ledematen. Vooraf waren op verschillende punten posten uitgezet. Hier zij vermeld, dat in de eerste dagen na den volkerenslag het korps Gardes d'Honneur dwaalde in de omstreken van Frankfort en Hanau in de nabijheid van het bijna vernietigde Fransche leger, omtrent welks lot het nog weinig met zekerheid wist, al liepen er de droevigste geruchten. Daar men voor de kozakken op zijn hoede moest zijn, verdubbelden de chefs hunne waakzaamheid.

Te Frankfort teruggekeerd zijnde kreeg C. de opdracht om met 12 man bij een dorp op den rechteroever van den Main een wacht te betrekken, met bevel, de groote schepen, die op den Main lagen, naar Mainz te doen terugkeeren en de kleine te doen zinken. Op zijn post liep alles nogal kalm af.

Eerst werd C. de toestand duidelijk, toen hij de vreeselijke gevolgen van den slag bij Leipzig met eigen oogen aanschouwde; de weg van Frankfort naar Mainz wemelde letterlijk van vluchtelingen uit de armee. Mainz was overvol van vluchtelingen. Het aantal gewonden werd op 20.000 geschat. De stumperds lagen hier en daar zóó dicht opeen in de straten, dat men met de grootste moeite zich een weg kon banen. Als beesten lagen ze ter neer, zonder hulp, vaak kermend om een dronk water. De Gardes trokken vervolgens over Oppenheim naar Osthoven, vlak bij Worms, en vandaar naar de zijde van Mannheim, dat bezet was door een sterke macht Beieren.

Den 23sten November was C. met zijn makkers te Mekkenheim. Dagen lang leefde hij in volkomen onwetendheid over het verloop der gebeurtenissen. Op een dag kreeg hij zeer onverwacht nadere berichten. Bij Spiers moesten de Gardes een revue passeeren voor den maarschalk, toen een Hollandsche Garde d'Honneur op C. toetrad en hem een briefje in de hand drukte. Het hield in dat, wanneer hij in het koffiehuis op de markt te Spiers kwam, hij dan zeer belangrijk nieuws zou vernemen. Onmiddellijk na afloop der revue vroeg C. verlof naar Spiers te gaan dat geweigerd werd, doch het escadron vertrok toch naar Spiers en dus begaf C. zich naar het aangewezen koffiehuis. De caféhouder noodigde C. in zijn huiskamer te komen en las hem daar een brief voor van een koopman uit Mainz, die zijne familie gekend had. Hij schreef daarin over den toestand in Holland, namelijk „de Franschen hadden 't land verlaten en de Prins van Oranje was in 't vaderland en had het commando op zich genomen". Hoe het in den jongen man jubelde bij het vernemen van dit nieuws, dat hij eerst niet gelooven kon! Toen hij het ten volle besefte zong hij het Wilhelmus zacht voor zich.

Zijn plan was nu om met een collega te deserteeren, doch dit viel in het water doordat hij op den dag van het beraamde plan 's morgens vroegtijdig moest vertrekken naar een dorp achter Neustadt. Den 11en December vertrok C. met het escadron weder naar Spiers. Een paar dagen later was C. te Neustadt, alwaar verscheidene compagnieën van het 2de regiment gekantonneerd lagen. Hier ontpopte zich het laatste bedrijf, namelijk dat de Hollandsche Gardes d'Honneur zich als gevangenen moesten beschouwen en wel als gijzelaars, met overgave van paard en wapenen.

Den 15den December 1813 kwam de officier der Gardes d'Honneur, die de gevangenen naar Landau gebracht had, hen mededeelen dat zij dien dag weder naar Neustadt moesten terugkeeren. Gelaten werd de tocht aan gevangen. Na heel wat heen en weer trekken arriveerden de Hollandsche Gardes d'Honneur den 22sten Januari te Bourges. Over het algemeen was hun behandeling in die vesting niet kwaad maar men leefde er in eene pijnlijke onzekerheid. Toen de mare zich verspreidde, dat Napoleon den 6den April afstand van den troon had gedaan en de witte kokarde op de Fransche borst prijkte was ook de vrijheid van de Hollandsche Gardes d'Honneur aanstaande. Den 16den April reisden zij naar het vaderland af.

Met deze korte aanteekeningen hebben we getracht uiteen te zetten van hoe weinig nut die Garde d'Honneur is geweest. Die onervaren ongeoefende ruitersoldaten manoeuvreerden slecht en zij leden te velde oneindig veel meer dan de gewone troepen, daar dezen meer aan den krijg gewoon, beter geleerd hadden zich te redden. Echter heeft de oprichting van dat korps toch in zooverre hare goede zijde gehad, dat de jongelui wat van de wereld zagen en alzoo hun blik konden verruimen.

Vrijenban. C. F. Gijsberti Hodenpijl.

Comte Goblet d'Alviella, Croyances, Rites, Institutions. Tome I. Archéologie et histoire religieuse. Hierographie. T. II. Questions de méthode et d'origines. Hierologie. T. III. Problèmes du temps présent. Hierosophie. Paris, Geuthner. 1911. [Pr. fr. 22.50].

Deze drie deelen, in groot octavo van 350 à 400 bladzijden elk, onze Redactie ter beoordeeling ingezonden, bevatten herdrukken van een zeer groot aantal — 29, 28 en 23 — grootere en kleinere opstellen: verhand

Digitized by Google

lingen van allerlei aard, tijdschriftartikelen die beschouwingen of boekaankondigingen tot inhoud hebben, ook populaire voordrachten en dergelijken, die de schrijver in den loop van zijne lange, ook door vele boeken naar buiten gebleken werkzaamheid als hoogleeraar in de geschiedenis der godsdiensten aan de Université Libre van Brussel heeft gepubliceerd. Slechts eenige weinige zijn uit een vroegeren tijd; de oudste twee artikelen (dl. III, n⁰. 1 en 2) zijn reeds in 1875 geschreven. De drie door hem zelven geschapen termini, waarmede hij den inhoud van ieder deel ter onderscheiding bestempelt, licht hij het uitvoerigst toe in dl. II, blz. 94 vgg. (in een geschrift uit het jaar 1909). Blijkbaar bedoelt hij met *hierographie* (een term, reeds bij zijne leçon d'ouverture in 1884 gebezigd) het speciale, en met *hierologie* het algemeene wetenschappelijke onderzoek op het gebied der godsdienstgeschiedenis. Beschrijving van feiten naar plaats en tijd behooren dus tot de eerste, punten van methode en stelsels tot de tweede kategorie. Zijne *hierosophie* „a pour objet de formuler les conséquences qu'entraine, dans le domaine religieux, notre conception philosophique de Dieu, de l'homme et de l'univers". Derhalve valt die *hierosophie* en dus het geheele Derde Deel buiten het kader van philologisch-historische wetenschap; zij betreft actueele strijdvragen en staat in het midden van het hedendaagsche leven.

Ik betwijfel of deze terminologie ingang zal vinden. Vooreerst zijn die samenstellingen met ἱερο- misleidend; het begrip ἱερὸν omvat lang niet alles, wat het wordt geacht te omvatten, de ὁσιότης bijv. blijft er buiten, en waarom zou men de zooveel ruimer en daarom betere, bovendien van ouds geijkte uitdrukkingen met behulp van het veelzeggende plastische *religio* daarvoor prijsgeven? Dan zal het in de praktijk onmogelijk wezen de grenzen van die drie gebieden zoo scherp af te bakenen, en zal ook de behoefte aan die onderscheiding niet sterk gevoeld worden. In het Derde Deel, dat naar zijn titel zuiver actueele problemen heet te behandelen, zijn bijv. opgenomen eenige opstellen, die men even goed in dl. I of II had mogen aantreffen, als n⁰. 4 (Keshub Chunder Sen), n⁰. 11 (La loi du progrès dans les religions), eene in 1893 gehouden openingsrede „sur les principes généraux de l'évolution religieuse", n⁰. 20 eene zeer lezenswaardige, beknopte, zuiver zakelijke en wetenschappelijke uiteenzetting van de wordingsgeschiedenis der vrijmetselarij.

Graaf G o b l e t d'A l v i e l l a is een groot heer, lid van den Belgischen senaat en van de Académie Royale de Belgique. Hij behoort tot een type van geleerden, dat hoe langer hoe zeldzamer wordt maar dat niet mag uitsterven. Voor vakgeleerden — beoefenaars van philologische en historische wetenschappen — is het gevaar groot, dat zij, in hun loffelijk streven naar grondig detailonderzoek, zich zoo diep ingraven in het beperkte gebied van hun eigene werkzaamheid, dat zij zich niet alleen het uitzicht bederven op het terrein van de vlijt van hunne naaste buren, maar zelfs den blik op het groote geheel kunnen gaan verliezen. Als een antidotum tegen dat gevaar, dat aan gestadig zeer speciaal onderzoek verbonden is, doen goed geschreven, niet voor specialisten bestemde opstellen van universalisten, als de auteur dezer Verspreide Geschriften, groot nut. Kennismaking met het werk van mannen als G. d'A., die geene school van voorbereiding voor eene speciale afdeeling van wetenschappelijk onderzoek aan de universiteit doorloopen hebben, maar eerst later, op de basis van eene zorgvuldige παιδεία in den antieken zin des woords, en na in de praktijk des levens hun blik op menschen en dingen verruimd te hebben, zich uit drang des harten aan wetenschappelijke studie zijn gaan wijden, is voor specialisten zoo weldadig. Het noopt hen uit hunne loopgraven te komen en zich rekenschap te geven van het groote geheel, waartoe het veld (of veldje) van hunne „Forschung" behoort en van wat daar al zoo gaande is.

Voor een deel draagt het werk van Goblet d'Alviella een propagandistisch karakter. In den tijd dat hij optrad en in de eerste jaren na zijne intrede als Brusselsch hoogleeraar had hij bij herhaling het goed recht van zijn leerstoel, de „geschiedenis der godsdiensten" te verdedigen tegen allerlei aanval. Menig stuk uit de drie bundels herinnert aan dat tijdvak. Hier valt te roemen zijne bezadigdheid in die polemiek, zijn streven naar objectiviteit in het verdedigen der vergelijkende methode en naar het vrijhouden dier discussie van de inwerking der vooral in België zoo gevaarlijke antithese tusschen pausgezinden en „libres-penseurs". Banaal is die propaganda nergens. Eenzelfde zuiver zakelijke behandeling en zucht tot waardeering van den tegenstander, waar er ergens reden tot waardeering bestaat, openbaart zich in wat, mijns inziens, de beste en degelijkste stukken uit de geheele verzameling zijn, die nl., waar hij zijn oordeel uitspreekt over de algemeene theorieën en hypothesen, die in den loop van de laatste dertig jaren over den oorsprong en aard van godsdiensttypen en godsdienstverschijnselen zijn opgekomen. Lang, Max Müller, Spencer, Ploix, Grant Allen, Robertson Smith, Frazer e.a. krijgen ieder op zijn beurt, hun deel in zijne welwillende en opbouwende critiek. Deze vindt men grootendeels in het Tweede Deel. De eigenlijk gezegde wetenschappelijke bespreking van bijzondere onderwerpen vindt men vooral in het Eerste Deel; zij betreft inzonderheid de symboliek, zooals van den auteur der *Migration des Symboles* te verwachten was. Het allerjongste opstel (uit 1911), dl. I, n⁰. 4, handelt over de „archéologie de la croix"; het bespreekt de verschillende kruisvormen, ook die ouder zijn dan het Christendom. Deze godsdienst in zijne vele vertakkingen (een belangwekkend opstel is o. a. III, n⁰. 16 Le progrès religieux aux Etats-Unis) en de *religiones* van de niet-geciviliseerden zijn het sterkst vertegenwoordigd; zwakker Egypte, de classieke oudheid en Indië; de Islâm schijnt geheel buiten de sfeer van zijn onderzoek te liggen.

Een zelfstandig onderzoeker kan men G. d'A. niet noemen. Maar wel is hij uitnemend op de hoogte van wat door de zelfstandige onderzoekers tot stand wordt gebracht. Ruimte van blik, gepaard aan het bezit van goede methode, geschraagd door uitgebreide grondige kennis van de hoofdzaken en kijk op de hoofdlijnen, geeft aan zijne studiën hare waarde. Samenvattend, schiftend en ordenend is hij een der leiders geworden van de Wetenschap van den Godsdienst, en op de „religions-

geschichtliche" congressen, die hij geregeld bijwoont — ook in Sept. jl. heeft hij nog te Leiden het woord gevoerd — is hij een der voormannen. In dat verband is het eenigszins vermakelijk in de „Préface" die aan de drie bundels voorafgaat, dl. I, blz. VI te lezen, hoe in het begin van zijne academische loopbaan, toen de jurist-staatsman, die geen enkelen graad in de faculteit der letteren bezat en evenmin theoloog van professie was, de geschiedenis der godsdiensten" ging doceeren, men hem behandelde „comme s'expose à l'être tout intrus qui essaie de se faire une place dans les aristocraties à parchemin". Waarlijk, niet alle dilettantisme is uit den booze!

De schaduwzijde van dit alles is natuurlijk eveneens aanwezig. Nu en dan zou men wenschen dat wat dieper op eene kwestie werd ingegaan. Somtijds stuit men op onnauwkeurigheden, die het gevolg zijn van onvoldoende philologische opleiding. De hier en daar voorkomende Grieksche citaten zijn doorgaans door misstelling verminkt. Zie hier een paar andere foutjes: I, 40 Yayour Véda, lees: Yajour. — I, 74 n. wordt Colebrooke's naam verkeerd gespeld. — I, 124 „Julia Domna, femme d'Alexandre [lees: Septime] Sevère". — I, 150 Gazates, lees: Yazates. — I, 309 Çankara leefde in de IXe, niet in de VIIIe eeuw. — I, 314, waar hij zegt: Néron passe pour avoir souhaité que le genre humain eût une seule tête, afin qu'elle pût se trancher d'un coup, lees voor „Néron" Caligula en voor „le genre humain "le *populus Romanus*. — II, 135 Ouder dan Manu's wetboek is Pāṇini, en reeds in diens tijd zijn er godenbeelden in Indië. — III, 139 wordt Sinnett's *Esoteric Buddhism* ten onrechte voor een document van het Westersche neobuddhisme aangezien. — III, 277 Waarom ontbreekt bij het vermelden van de mutatietheorie de naam van Hugo de Vries? De schrijver is overigens kwistig genoeg met namen. Ook Wilken's naam mis ik in alle drie de deelen. — Andere lezers zullen vermoedelijk op andere soortgelijke kleine feilen stuiten, ieder in zijn bereik; ik gaf slechts van wat ik binnen mijn bereik onder het lezen opteekende.

Samenvattend, kan ik deze verzameling van de kleinere geschriften van den heer G. d'A. warm aanbevelen aan wie een goed denkbeeld wil verkrijgen van wat er op het veld van de historische en vergelijkende behandeling van de verschillende godsdiensten sinds het midden der vorige eeuw is verricht, en hoe die wetenschap zich haar recht van bestaan heeft veroverd, zoodat zij thans door aanhangers van bijkans alle richtingen wordt erkend, zelfs onder hen die in den meest volstrekten zin in den Bijbel Gods Woord zien, en *a fortiori* door degenen, die hoegenaamd geen onderscheid in wezen erkennen van Oude en Nieuwe Testament tegenover elke andere als Godsopenbaring zich voordoende godsdienstige schriftelijke documenten. Zijn eigen standpunt laat hij duidelijk genoeg zien. Het blijkt o.a. uit n^{0}. 17 van Deel I, den syllabus van een cursus aan de Université de Bruxelles gegeven over „Les origines du Christianisme" en uit de instemming, waarmede hij volkomen terecht de woorden aanhaalt, die voor bijkans veertig jaren de deken Stanley bij de begrafenis van Sir Ch. Lyell uitsprak, en die hij aldus vertaalt: „Il y a eu et il y a encore deux modes de conciliation qui ont absolument et justement échoué. L'un s'efforce de détourner de leur vrai sens les mots de la Bible pour les forcer à parler la langue de la science, l'autre tente de falsifier la science afin de satisfaire aux exigences prétendues de la Bible".

Leiden. J. S. Speyer.

R. Reitzenstein, Das Märchen von Amor und Psyche bei Apuleius. Antrittsrede a. d. Univ. Freiburg, geh. am 22 Juni 1911. Leipzig, Teubner. (Pr. M. 2.60, geb. M. 3.60).

Deze Antrittsrede is meer dan eene algemeene beschouwing, zij is eene speciale onderzoeking en stelt aan hoorder en lezer hoogere eischen. Daar uit den aard der zaak de bewijsvoering binnen zekere perken is gehouden of in een aanhangsel den tekst volgt en de schrijver een speculatieven geest heeft, is herlezing van meer dan eene pagina niet overbodig.

Verworpen wordt de philosofisch-allegorische verklaring van Otto Jahn, die van Plato's Eroos in het Symposion uitging en tot in den hellenistischen tijd de voorstelling van den bevleugelden Amor en van de Psyche met vlindervleugels naging. Dat het Apuleische sprookje maar zeer weinig met den Platonischen Eroos en niets met de Schmetterlingsseele van sarcophaag of wanddecoratie te maken heeft, zal de onbevangen lezer Reitzenstein gaarne toegeven. Meer bedenkingen rijzen er, als ook Friedländers verklaring wordt abgelehnt. Deze, in de school gegaan van de Grimms en van Mannhardt, verwierp de zuivere allegorie en vond algemeene Märchenzüge door Apuleius verbonden met eene geleerde allegorische verdichting, welke Jahn in beeld- en schilderwerk meende terug te vinden. Jongere philologie meende eene grieksch-literaire bron te mogen aannemen, waaruit Apuleius zou hebben geput, ja te mogen spreken van een hellenistischen liefdesroman, die toevallig onder goden speelt. Van dit laatste afgezien, lijkt het ons dat Reitzensteins bezwaar tegen het helleensche sprookjesmotief als zou dit „voreilig aus modernen Märchen ja im Grunde aus Grimms Volksbuch erschlossen sein" niet te verdedigen is door het verwijzen naar een gebrek aan soortgelijke sprookjes in de tot ons gekomen „literatuur"; en waarom een hellenistisch Märchen als „Kunstübung" niet tot de hoogte van Apuleius' vertelling zou kunnen zijn opgeklommen, vermogen wij niet in te zien.

Reitzenstein zelf richt den blik naar egyptische tooverpapyri en vindt dan Psyche's foltering en Psyche's vereeniging met Eroos terug op een dezer papyri het z. g. Zwaard van Dardanos den toovenaar. Eroos zengt Psyche met een fakkel; zij zelf draagt Aphrodite, die haar de lokken vasthoudt. Op de andere zijde houdt Psyche Eroos omvat. 't Wil ons voorkomen, dat deze Liebeszauber of Liebeszwang uit de 3e of 4e eeuw n. Chr. in zijnen allegorischen vorm een voorschrift inhoudt, telkens voor één speciaal geval. „Teeken u, zegt de toovenaar tot minnaar of minnaresse, dit tafereel." Dat nu *deze* Psyche niet „eine beliebige Menschenseele sein kann", doch oorspronkelijk „eine Göttin" is, vermogen wij niet in te zien. En als op een *anderen* papyrus Eroos als hulprijke daemon, als levende god, bewoner van het gewenschte paleis, wordt aanbeden en het

Digitized by Google

van hem heet „dat hij in Egypte een krokodil, in het Westen een gevleugelde draak is," dan denken wij wel aan Apuleius' Metamorphosen, doch zien nog niet in, dat deze kosmische Eroos in zijne wijdere beteekenis vereenzelvigd mag worden met den Eroos van den eerstgenoemden papyrus om daaruit te besluiten, dat Psyche aldaar nu ook eene godin moet zijn. En wie waarborgt, dat de inhoud van den tweeden tooverpapyrus, die in ieder geval toch ongeveer twee eeuwen na de Metamorphosen werd neergeschreven, niet juist *aan ons Märchen* enkele motieven b.v. dat van den draak, en van het paleis ontleende? Ongerijmd zou dit niet zijn, daar de tooverpapyri hun abacadabra van waar al niet samenrapen. En dat Apuleius — of liever zijn hellenistisch voorbeeld — in een tijd, dat de producten van westersche en oostersche fantasie dooreenvloeiden in eene sprookjesvertelling toch wel over het gebruikelijke materiaal van glanzende wonderpaleizen en vliegende draken kon beschikken, zonder dat daarom elke drakenvoorstelling aanstonds aan een oosterschen godenmythos ontleend behoefde te zijn, spreekt toch van zelf.

Doch voor Reitzenstein staat het vast, dat Apuleius ons een godenmythos gaf „allerdings in märchenhafter Ausmalung". Een mythos van kosmische godheden.... die thans te zoeken zijn en wel in eene oostersche kosmogonie. Nu wordt er in de gnostische leer van wereldschepping en wereldverlossing gesproken van eene uit den hemel verstooten godin wier terugkeer uit de wereld der materie en huwelijk met een bevrijdenden god de verlossing der wereld beteekent. Aangezien de systemen der mystieke gnostici in het oostersche heidendom wortelen, is — volgens den geleerden schrijver — de Psyche van ons sprookje niemand anders dan „de goddelijke Psyche", oorsprong der menschenzielen, die in een gnostisch systeem tegenwoordig heet te zijn geweest bij en deel te hebben gehad aan de schepping. Zoo zou de conclusie zijn, dat Apuleius ons biedt: de kwelling van deze Weltseele door den kosmischen Eroos en hunne vereeniging, uitgebeeld door griekschen kunstzin. Wellicht — en ik hoop het voor Reitzenstein — dat anderen dit vermogen te begrijpen.

Nog een enkel woord over de literaire historie. Reitzenstein — wien niemand groote geleerdheid en fijn vernuft zal ontzeggen — meent te hebben ontdekt, dat Apuleius stilistisch tot voorbeeld nam de fabulae van Cornelius Sisenna, een schrijver uit den na-sullaanschen tijd; dat zelfs de ezel-metamorphose reeds bij dezen voorkwam. Sisenna moet echter vertaald hebben de milesische fabels van Aristides van Milete. Zoo zou de vroeg-helleensche oorsprong van ons verhaal vast staan.

Voor de verhouding Aristides-Sisenna kon verwezen worden naar Ovid. Trist. II 413 „iunxit Aristides Milesia crimina secum" en ibid. 443: „vertit Aristidem Sisenna nec obfuit illi, historiae turpis inseruisse iocos". Dat het eenige Aristides-fragment (bij Harpocration s. v. δερμηστής) juist uit de ook reeds bij dezen schrijver voorgekomen ezel-metamorphose zou stammen, is eene scherpzinnige vondst van Reitzenstein. Dat twee fragmenten van Sisenna, waarvan het voornaamste in dezen Charis. p. 223,14 staat, zeer goed in Apuleius' verhaal passen, is wederom niet te bestrijden. Iets bedenkelijker zal wellicht de *onmiddellijke* schakel lijken door Reitzenstein tusschen Apuleius en Sisenna geslagen. Wij bedoelen niet eene stijlovereenkomst als de reeds door Gellius XII, 15 genoteerde voorliefde van Sisenna voor adverbia op im, waaraan ook Apuleius e a. zich niet onbetuigd laten; evenmin schoone parallelen als: Sisenna zegt weleens „obviam venit", Apuleius „obviam procurrit"; Sisenna „quanti dantur", Apuleius „quanti parasti"; Sisenna „magno stabit", Apuleius „magno comparavit" (zoo iets moest toch niet meer gedrukt worden!). Gemeend zijn de woorden bij Apuleius IV, 32: „sed Apollo quamquam Graecus et Ionicus propter Milesiae conditorem sic latina sorte respondit", waarin naar Reitzenstein gelooft met „Milesiae conditor" op Sisenna gedoeld wordt. Onmogelijk is dit niet; doch als Rohde aanneemt dat „conditor" hier beduidt „der Verfasser einer solchen Erzählung" en op Apuleius zelf doelt, dan kan men aan eene andere beteekenis van „conditor" nl. „Begründer der ganzen Gattung" de voorkeur geven zonder Rohde's opvatting eene „Geschmacklosigkeit" te noemen. Overigens staat te bezien, of Apuleius' lezers genoeg herinnering aan Sisenna hadden om bij „Milesiae conditorem" direct aan den „vertaler" van Aristides' Milesiaca te denken. Sterk is deze argumentatie zeker niet. Toch lijkt ons het literarisch-grammatische deel van Reitzensteins verhandeling gelukkiger dan het mythologische.

Rotterdam. J. Vürtheim.

J. Kohler und E. Ziebarth, Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1912. (Pr. M. 5).

Het work omvat den text met vertaling van de groote inscriptie en de volksbesluiten, gevolgd door „Rechtsausführungen". Deze zijn verdeeld in twee boeken: Das Recht von Gortyn en Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte.

Over alle drie de deelen van het werk kan ik slechts met de grootste bewondering spreken. De vertaling is zoo letterlijk, dat men altijd of nagenoeg altijd volkomen zekerheid heeft omtrent de opvatting der schrijvers van elk woord afzonderlijk, zonder dat de duidelijkheid van het geheel onder die letterlijkheid te loor gaat. Slechts is de vraag bij me opgekomen, waarom hetzelfde grieksche woord niet altijd in gelijke beteekenis door hetzelfde duitsche woord wordt weergegeven, zoo wordt b.v. ὁ ἐπιβάλλον eerst door nächst Berechtigter en later door Verwandter weergegeven, wat toch minder duidelijk is (vgl. VIII, 36,47; IX, 1). In het eerste boek van de Rechtsausführungen is het materiaal, dat de inscripties bieden, systematisch bewerkt, zoodat we van „Verfassung und Recht" een zoo duidelijk mogelijk beeld krijgen, terwijl het eenvoudig ongeloofelijk is, wat er al niet in het tweede deel is bijeengebracht om de vergelijking met van elders bekende rechtsregelen vruchtbaar en leerrijk te maken. Zoo rijk is het in dit deel bijeengebrachte materiaal, dat ik me haast verwonder, dat bij het Ehevermögensrecht naar aanleiding van het tweede huwelijk van de vrouw de vermogensrechtelijke toestand van Penelope niet is behandeld!

Digitized by Google

Het is moeilijk te zeggen, welke onderwerpen het best behandeld zijn. Ik was meer in het bizonder getroffen door de heldere uiteenzetting van de beteekenis van het epikleraat en de adoptie, waarbij zoo duidelijk de betere toestand van de gortynische vrouw in vergelijking met haar atheensche zuster uitkomt en de groote beteekenis van de familie in deze instellingen, zooals trouwens ook in de strafrechtspraak. Ik zou nog willen wijzen op 'tgeen gezegd wordt over de Eideshelfer en den eed als verwensching van zichzelven, over de terugwerkende kracht in Drako's moordwet en de gortynische overgangsbepalingen met terugwerkende kracht over de huwelijksgift van reeds getrouwde dochters; ook de overgangsbepalingen in Solons adoptieregeling worden besproken. Dit mogen nu voor een groot deel bekende dingen zijn, maar wat is het niet veel waard, dat dit alles nog eens helder en overzichtelijk gezegd wordt en wat krijgen we daardoor niet een duidelijk beeld van de veelzijdigheid van deze oude wetgeving.

Het is waarlijk overbodig over een enkel detail uit te weiden, het is een voortreffelijk boek.

Den Haag. E. van Hille.

J. W. Pont, Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618. (Bekroond door Teyler's godgeleerd genootschap). Haarlem, Erven Bohn. 1911.

Ik acht het een voorrecht iets te mogen zeggen over dit boek, dat ik eerst nu heb kunnen lezen met al de aandacht, die het verdient. In hunne uitspraak zeggen de beoordeelaars er van, dat het eene gaping in de kennis van onzen hervormingstijd aanvult. Zoo is het inderdaad, al voert die vermeerderde kennis tot ontkenning van veel, wat vroeger scheen vast te staan. De schrijver doelt daarop, als hij zegt, dat zijne resultaten en zijne wijze van behandeling velen lutherschen wel niet naar den zin zullen zijn (bl. VI), en hij moet daarbij gedacht hebben, aan wie nog droomen van eene luthersche hervorming in ons vaderland, van eene krachtige luthersche beweging ten onzent in den aanvang der 16de eeuw en die thans vernemen, dat er van wezenlijk lutheranisme tot 1567 hier geen sprake is — de Antwerpsche gemeente uitgezonderd —, dat tot dat jaar aan het lutheranisme geen plaats van beteekenis in het Nederlandsche protestantisme kan worden toegekend. Dit is de negatieve uitkomst van het onderzoek, dat Pont's gansche deel I (tot het optreden van Alva) vult. Maar dit negatieve blijkt voor de geschiedenis van het protestantisme in het algemeen ten onzent bij uitstek positief te zijn. Want deze is wel de groote beteekenis van het boek, dat vóór ons ligt, dat het langs eigen wegen, met eigen doel en eigen bronnenmateriaal tot dezelfde voorstelling van een oorspronkelijke Nederlandsche hervorming komt, waartoe in de laatste jaren ook anderen, op hunne wijze, hoe langer hoe dichter genaderd zijn. Wie de merkwaardige, heldere en overtuigende bladzijden 355—359 en 580 vlgg. leest, zal mij toestemmen, dat de „werkhypothese" van eene zuiver nationale hervorming, aanvankelijk zonder verschil van richting (cf. blz. 181), waarbij minder naar scherp dogmatische omlijning dan naar eene gezuiverde religie gestreefd werd, antitranssubstantiaansch „van nature" (cf. blz. 588), verdraagzaam en afkeerig van kettervervolging, niet confessioneel maar bijbelsch, nog tot op het eind der 16de eeuw geneigd en bij machte preciese en rekkelijke elementen samen te omvatten, dat deze werkhypothese, zeg ik, weder heel wat dichter tot zekerheid gebracht is. Hier ligt de waardij van ons boek voor de geschiedenis van het vaderlandsche protestantisme. Voor die van het lutheranisme in 't bijzonder heeft dr. Pont uitnemenden arbeid verricht. Laat mij dit mogen aantoonen.

Het te zamen gebrachte en gebruikte materiaal is voorbeeldig. Blz. 95—104 b. v. geven de bronnen, beredeneerend en bibliografisch, voor onze kennis van het innerlijk leven der tijdelijk bloeiende, wezenlijk luthersche, gemeente te Antwerpen. Blz. 257—282 sommen de luthersche geschriften en liederen op, die vóór 1567 in de Nederlanden verspreid en bekend waren, onder al welke laatste maar één werkelijk Nederlandsch, niet vertaald lied voorkomt (t. w. „Nu maect ons heylich, Heere groot", blz. 280 en 603 sub 105). Voor elk onderdeel van zijn onderzoek is hij even overvloedig. Voor Aken had Van Schelven in zijne „Vluchtelingenkerken" blz. 273—281 het een en ander bijeen gebracht, Pont blz. 314 noot voegt er nog heel wat bij. Dit rijke materiaal dient hem bij zijn onderzoek van het lutheranisme ook in de Zuidelijke Nederlanden, welker historie hij van die der Noordelijke terecht niet scheiden wil, en in Aken en Keulen, van welke gemeenten-in-de-verstrooiing zoo groote invloed is uitgegaan op de inrichting van de latere Nederlandsche gemeenten. Want dáár, te Keulen en Aken ontstaan de huiskerken — haar aantrekkelijk beeld teekent Pont blz. 338 tot 343 — kerken onder 't kruis, door de Antwerpsche gemeente op gezag van Luther nog veroordeeld, door de radicale strooming van Flacius c. s. aanvaard, die zich ook op Luther beroepen kon, op den jongen Luther, den profeet uit den tijd vóór den boerenkrijg. Deze onderscheiding van twee menschen in Luther, den jongen met zijne vurige idealen, den ouderen, die het met de vrijheid niet meer durft wagen, treedt telkens in het boek suggestief en vruchtdragend naar voren. Het is jammer, dat deze zachtere invloeden voor de vestiging van het lutheranisme in ons land vóór 1567 te laat kwamen. Dat in 1517 en volgende jaren „luthersch" eenvoudig is „kettersch", door de Hoop Scheffer, Kerkh. 107—110 in 't licht gesteld, door mij voor Leiden aangetoond, wordt hier (blz. 4, 169, 199, 349) bevestigd. De oudste hervormingsgezinden, de sacramentariërs heeten „luthersch", omdat de overheid nog slecht onderscheidt; later gaan de rekkelijken voor luthersch door, als zij de Augustana aanvaarden d. i. de mildere, de melanchthoniaansche, de variata in 1540. Op dit punt heb ik Pont, blz. 225[2] voor eene juiste opheldering te danken. Maar luthersch in dogmatischen zin zijn zij daarom geenszins, Luther is hun de reformator, niet de dogmaticus, de man der bezielende beginselen, de profeet, maar overigens gaan zij hun eigen weg. Het echte Lutherdom krijgt nergens vasten grond (ook niet in Woerden), want het bereikt nergens het volk, treft niet den volkstoon, verstaat niet den volksgeest, nergens

Digitized by Google

zijn (omgekeerd) de volksmannen luthersch en geen luthersche Menno of Anastasius of Datheen is ooit opgestaan. Pont betoogt dit herhaaldelijk (blz. 82, 270[1], 136, 156, 178, 267, 282, 288, 435, 490, 563) en wijst op nog een oorzaak van hun geringe propaganda, dat zij namenlijk sinds de dagen van Austruweel politiek nooit meer zijn vertrouwd, als vreemdelingen in den staat aangezien, argwaan sinds gevoed door Rudse's veroordeeling van de afzwering van Philips, gelijk later door de befaamde „Veroordeeling" van Nicolaï (blz. 88, 289, 373 vlgg., 476 vlgg., 519 vlg., 558, 585). Na 1567 begint echter voor hen een nieuw tijdperk; wel gaan zij in Zuid-Nederland onder, maar de verstrooiing der Antwerpsche gemeente 1585 doet hen in N.-Nederland toevlucht zoeken, Amsterdam vooraan, waar zij zich organiseeren, wel vervolgd door de overheid, maar van lieverlede stilzwijgend erkend (burgemeester Hooft heeft hen natuurlijk beschermd, blz. 468, 480), gerecruteerd nog meest uit Duitsche kooplieden en Duitsche garnizoenen, langzamerhand toch ook met Hollandsche elementen. Voor deze lokale geschiedenis is Pont nu voortaan te volgen. Voor de verhouding tusschen het lutheranisme tot 1618 en de remonstranten en doopersche secten geeft hij iets (blz. 560 vlg.) maar behoefde hij ook niet veel te geven.

Heb ik aldus getracht de groote beteekenis van dit boek in hoofdzaken te teekenen, in de rijke détails is nog van allerlei, dat onze aandacht overwaard is (de satyre op Luther blz. 248[1], luthersche hoofdofficieren in Alva's leger 250[4], krasse ubiquiteits-formules 347[1] vlg. 549, de aanteekening over de Villiers 407 vlg.) en zooveel meer, waaraan ik wel moet voorbijgaan. Voorzoover ik vermag te beoordeelen, moeten wij schr.'s resultaten aanvaarden en daarnaar voortaan onze beschouwing van het oudste lutheranisme richten. Voor zijnen niet gering te achten arbeid aanvaarde hij onzen oprechten dank.

Leiden. L. Knappert.

W. J. Steenhoff, Nederlandsche Schilderkunst in het Rijksmuseum. Eerste Deel. 2 stn. (Nederl. Bibl. n°. 139, 143). Amsterdam. Mij. voor goede en goedkoope lectuur. z. j. (1912). (Pr. *f* 1).

De beschouwingen over oud-Hollandsche schilderkunst, door den schrijver, onderdirecteur der schilderijenafdeeling van het Rijksmuseum, ten beste gegeven in bovengenoemd werk, maken — hij zegt het in het „voorwoord" — geenszins aanspraak op een afgeronde kunsthistorische studie. „Zij willen niet anders dan tot een verklarend geleide dienen voor hen, die met een betere dan toeristenbelangstelling zich tot de collectie schilderijen in het Rijksmuseum voelen aangetrokken en hun bezoeken daar staag herhalen." Schr. bedoelt te geven „een soort van esthetisch en kunsthistorisch omschrijvenden catalogus van Holland's grootste kunstverzameling. Dit werk heeft de heer Steenhoff in gedachten verdeeld over drie of vier deeltjes, daarbij niet verder gaande dan de eerste helft der negentiende eeuw. Waar lacunes zijn in het Rijksmuseum, zoekt hij voor zijn betoog aanvulling in de schilderijen der musea te Leiden, Haarlem, den Haag, Rotterdam en Utrecht.

Het eerste deel, uit twee afzonderlijk gebonden stukken bestaande, waarvan het tweede de afbeeldingen bevat, loopt van de vroegste primitieven tot het begin der zeventiende eeuw. Het tweede (nog niet verschenen) deel zal een overzicht geven van de zeventiend'eeuwsche kunst met haar verval tot even in de 18[e] eeuw. Daarna is een derde deel ontworpen met de 18[e] eeuw en het eerste deel der negentiende.

Onze indruk van het eerste deel is die van een aangenaam leesbaar, tot kijken en bestudeeren aansporend betoog, frisch en krachtig en daarom zelfs daar, waar het niet geheel juist is, belangrijk om den persoonlijken indruk van den schrijver, wiens door zelf schilderen verkregen kennis van het métier hem herhaaldelijk bijzondere opmerkingen in de pen heeft gegeven.

Na een inleiding en een hoofdstuk over de primitieven (15e eeuw) volgt een hoofdstuk over de invoering van uitheemsche kunstwijzen hier te lande (16e eeuw), waarna besproken worden het portret en de corporatiestukken in de 15e, 16[e] en het begin der 17[e] eeuw. Vervolgens gaat de Schrijver over tot het Italianisme (Goltzius, Cornelis van Haarlem enz.) en behandelt daarna Pieter Aertsen, het „genre" en het landschap (A. van de Venne, E. van de Velde enz.). Een practische chronologische lijst van de besproken Nederlandsche kunstenaars besluit het deel.

De afbeeldingen zijn wat donker, maar hoe het mogelijk was, ze zóó goed te maken voor den luttelen prijs [de 2 stukken kosten tezamen slechts *f* 1.—], is haast onbegrijpelijk. Druk en uitvoering van tekst en band zijn even smaakvol als wij dat van de overige deelen der „Nederl. Bibliotheek" gewend zijn.

De keuze der afbeeldingen is in 't algemeen gelukkig. Er zijn ook enkele reproducties onder naar schilderijen in andere Hollandsche musea.

Den Haag. W. Martin.

SCHOOLBOEKEN.

M. G. de Boer en H. Hettema Jr., De Zeventien Nederlanden omstreeks 1600. Wandkaart o. d. schaal van 1:250,000. Zwolle, Tjeenk Willink. (Pr. opgeplakt *f* 15,50, id. dof gevernist *f* 16,50).

Hoewel ik reeds elders deze kaart besprak, zoo wil ik op verzoek der Redactie gaarne er ook hier iets van zeggen. In hun korte toelichting bij de Kaart zeggen de samenstellers, dat deze bruikbaar moest zijn voor verschillende tijdperken, waarom er dan ook belangrijke grenzen als die van 1648, 1659 en 1713 op aangegeven zijn. Maar toch is voor den aardrijkskundigen toestand „een bepaald jaar als basis" gekozen, nl. 1600, toen de groote meren in Holland nog niet drooggemaakt waren en de Zijpe reeds bedijkt was. Dit is werkelijk een groote verbetering bij vergelijking met andere vroeger verschenen kaartjes van ons land of gedeelten daarvan, waarop men voorstellingen vond van toestanden die in dit opzicht in 't geheel niet bij elkaar pasten. Op de Kaart staat „omstreeks 1600" en dus is b.v. de teekening van Prinsenland te verklaren (ingedijkt 1605), maar dan had de groote Oud-Noordbevelandpolder (1598) daarop ook moeten voorkomen. Ik merk dit alleen op om te doen zien hoe noodig het is, dat men zich bij kaarten van ons land aan den toestand van een bepaald tijdstip houdt.

Beter zou het m. i. geweest zijn de begrenzing van West-friesland en van de Zijpe door hunne ringdijken aan te duiden. Nu krijgt men van het eerste, in onze geschiedenis

Digitized by Google

belangrijk gewest geen juist begrip. Ook is dit niet het geval wat betreft den omvang der drie onderdeelen van Friesland, want de plaatsing der inschriften Oostergoo, Westergoo en Zevenwolden geeft daarvan geen goed denkbeeld.

Al zijn er nog wel eenige foutjes van minder belang te noemen, deze doen niets af tot de algemeene bruikbaarheid voor de School van deze geschiedkundige kaart, die ongetwijfeld aan het onderwijs goede diensten zal kunnen bewijzen. Maar omdat ik er veel belang in stel dat zij zoo goed mogelijk zij, veroorlove men mij nog een paar opmerkingen van algemeenen aard.

De belangrijkste daarvan acht ik dat de duinen en de groote dijken langs het buitenwater, langs de zee en de open rivieren niet zijn aangegeven. Ik heb reeds dikwijls het doel, ja, voor jeugdige leerlingen vooral, de noodzakelijkheid daarvan aangetoond. Niet de kennis van die waterkeeringen zelve is noodig, maar zij mogen op de kaart niet weggelaten worden, omdat anders allerlei wateren met elkaar in open verbinding komen, die niets met elkaar te maken hebben, ja niet in open gemeenschap zouden kunnen zijn, zonder dat groote gedeelten van Nederland overstroomd, sommige deelen zelfs diep overstroomd zouden worden. Ik kan dit punt hier nu niet nader uitwerken, maar merk op dat tegenwoordig op alle goede aardrijkskundige wandkaarten en atlassen daarom die groote waterkeeringen zijn geteekend, wat volstrekt niet aan de duidelijkheid, door te groote volheid als anderszins, schaadt. Nu mag toch een historische kaart geen schrede achterwaarts doen in dit opzicht.

Dat ook de geschiedkundige waarde der Kaart hierdoor geschaad wordt, blijkt o. a. bij het beschouwen van Hollands Noorderkwartier: door het weglaten der zeedijken staan daar nog de groote meren in open verbinding met de zee, — een toestand waaraan reeds in de 14e eeuw door afdamming van zeegaten een eind is gemaakt.

Ten andere, — en ook deze klacht is niet nieuw, — de kaart is niet nauwkeurig geteekend, de vormen laten hier meer daar minder te wenschen over. De zuidelijke en zuidoostelijke kusten der Zuiderzee liggen niet op hun plaats, het oostelijk deel van Noord-Brabant is misteekend. De loop der hoofdrivieren, vooral van de Maas, is onjuist. Doordat de stad Utrecht te veel westelijk ligt, komt de Vaartsche Rijn op een verkeerd punt van de Lek uit. Alles lijkt er min of meer op, maar is niet volkomen juist. Hadden de samenstellers gedaan, wat zij zeggen voor Zeeland en de Zuid-Hollandsche eilanden te hebben willen doen, dan was als van zelf een volkomen nauwkeurige kaart verkregen. Zij noemen zelven het middel: „wij namen de tegenwoordige kaart als grondslag en namen daarop weg alles wat sedert 1600 werd ingedijkt." Maar vermoedelijk is niet de Topografische Kaart met hare volkomen nauwkeurige vormen tot grondslag genomen en is dit laatste niet op de vereischte manier (b.v. door eenvoudig doortrekken op calqueerpapier) geschied, want dan zouden de vormen niet onjuist hebben kunnen zijn.

Ook zij er hier nog op gewezen, dat men van oude kaarten, ik bedoel van vóór de opname door Krayenhoff, grenzen of andere lijnen, ligging van plaatsen, enz. niet rechtstreeks kan overnemen, daar zij alle min of meer misteekend zijn, sommige zeer beroemde zelfs heel erg. Zij kunnen slechts aanwijzingen geven omtrent dingen die op de nieuwere kaarten niet meer voorkomen en men moet dan trachten die in verband met de tegenwoordige Topografische Kaart en andere gegevens de juiste gedaante en ligging te geven.

Wat de historische voorstelling betreft, Hagestein, hoewel niet meer daaraan leenroerig, had toch als behoorend tot het Sticht geteekend moeten worden, terwijl het, meen ik, beter ware geweest Megen, Ravestein, Gemert en Boksmeer niet met de kleur van Brabant te bedekken.

En als eenmaal de historische atlas van Nederland zoo ver gevorderd zal zijn, zoodat een voldoende voorarbeid is geschied zooals ook de samenstellers dien wenschen, dan kan ook op een meer juiste teekening van grenzen, vooral in de vele territoriën van ons tegenwoordig Limburg, worden acht geslagen.

Maar al deze opmerkingen maakte ik alleen om tot een nog beter geheel te komen. Zooals de Kaart er thans uitziet, kan zij zeker reeds uitstekend dienst doen voor het doel waarvoor zij werd vervaardigd.

's-Gravenhage. A. A. Beekman.

In den laatsten tijd zijn ons de volgende nieuwe uitgaven en herdrukken toegezonden: door de fa J. B. Wolters te Groningen: F. van Rijsens, Geschied. des Vaderlands, 12e dr. herz. d. A. J. van der Meulen; Dez., Algemeene Geschied., 10e dr. herz. d. M. ten Bouwhuys; W. Woldendorp, Paraphrase en Opstel I-II; D. de Lange, Leercursus v. d. Fransche taal II; J. F. Niermeyer, De Oost en de West, 2e dr.; J. L. Ph. Duyser, Bekn. Leerb. d. Vaderlandsche Geschied., bez. d. G. Bolkestein, I (5e dr.), II (4e dr.); van de serie „Van alle Tijden": D. C. Tinbergen, Gedichten uit de 17e Eeuw I-II;

door de fa P. Noordhoff te Groningen: Conteurs Modernes II, Alph. Daudet, p. E.-E.-B. Lacomblé, 7e éd.

Van de fa P. B. Nieuwenhuys te Breda ontvingen wij den 3den druk van een werkje van anderen aard, n.l. G. R. Deelman's Kleine Lautlehre des Neuhochdeutschen, dat goede diensten heeft bewezen en nog kan bewijzen aan hen die voor een akte Duitsch studeeren.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Afd. Letterkunde van 10 Februari l.l. deed de heer Kristensen eene mededeeling over ***De heilige horens in den Oud-Cretischen godsdienst.*** Spr. meent, dat het nauw verband tusschen het horensymbool en de Cretische dubbele bijl, het teeken van den bliksemgod, wiens vereering als chthonische god wel vaststaat, gelijk ook het verband met de Myceensche zuil, het symbool van de Magna Mater, op het chthonisch karakter van het horenvoorwerp wijst. Egyptische gegevens over den aardestier en over de „horens der aarde" aan den horizon, waar ook het Egyptiseh Elysion gedacht werd, maken het waarschijnlijk dat de Cretische horens, zoowel wat vorm als beteekenis aangaat, uit Egypte afkomstig zijn, en dat zij den god van den vruchtbaren aardbodem, den stier der aarde, vertegenwoordigen. De Cretische altaarhorens, het eigenaardig gevormd horenvoorwerp in den Griekschen cultus, gelijk ook de symboliek van den „horen des overvloeds" kunnen uit deze beteekenis van de heilige horens verklaard worden. De Grieksche naam van den Cretischen aardestier is wel Minotaurus; het labyrinth met de zevenvoudige muren is het beeld van het doodenrijk. Daarmee staat de Cretische mysteriënvereering van den chthonischen Zeus-Dionysos (waarschijnlijk met den aardestier identiek) goed overeen.

Naar aanleiding van het gesprokene deden de heeren J. V. de Groot en Six eenige vragen en maakten eenige opmerkingen, die door den heer Kristensen beantwoord werden.

In de maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 7 Febr. l.l. gehouden, sprak Dr. L. Knappert over ***De Gereformeerde Kerk aan den arbeid,*** **1657—1672**. Het is mogelijk de Kerk bij een deel van haar werk op het leven te betrappen; vooral het onlangs door Dr. W. P. C. Knuttel uitgegeven vierde deel van de „Acta der particuliere Synoden van Z.-Holland" leverde spr. de stof voor zijn mededeelingen.

Digitized by Google

Na een inleiding over de samenstelling en werkwijze der synoden en over de taal der acta, wees spr. er op, dat van de staatkundige gebeurtenissen hier niet wordt gerept, dat van de in het jaar 1663 zoo geruchtmakende zaak van het „Publiek gebed" nauwelijks iets verluidt. Alleen het noodjaar 1672 oefent invloed op den zittingsduur der Brielsche synode, die ook den Prins met zijn verheffing gelukwenscht. Aan de opleiding harer a.s. predikanten heeft de Kerk zich veel laten gelegen liggen en zij stelt in deze jaren daarvoor een uitnemend programma op, dat echter maar zeer gedeeltelijk is uitgevoerd. Ook de cartesiaansche ketterij van prof. Heydanus te Leiden heeft haar veel hoofdbreken gekost. Met veel beleid en geduld treden de synoden telkens op in de geschillen tusschen gemeenten en predikanten, en herhaaldelijk heeft zij zich ook ingelaten met huwelijkszaken, voor de richtigheid waarvan de gereformeerde Kerk immers altijd zoo warm heeft geijverd. Op dit gebied haar aan den arbeid te zien is een verkwikkend schouwspel. Minder verheffend is haar optreden tegen alle niet-gereformeerden, waarvan spr. een uitvoerig overzicht gaf. Omtrent kwakers hier en in Nieuw-Nederland en omtrent de labadisten hooren wij nieuwe bijzonderheden. En belangrijk zijn de Acten in deze jaren ook voor onze kennis van de conventiculen. De synoden strekken haar belangstelling ook uit tot de geloofsgenooten over de grenzen en zoo hooren wij hier veel van haar bemoeiingen voor die van Gulik en Glückstadt. In 1664 en volgende jaren valt ook de geruchtmakende zaak van Petrus van Balen, predikant bij onzen gezant te Madrid. Verder was spr. vooral uitvoerig over de zorgen der Kerk voor de vlootpredikanten — natuurlijk in deze jaren van zeeoorlog — en voor de koloniën. Op dit punt valt nog veel te onderzoeken. Daarna gaf spr. tal van bijzonderheden over menschen en toestanden in O.-Indië, op Ceylon, aan de Malabaarsche kust, Formosa, te Smyrna, te St.-George del Mina, op Curaçao en in Nieuw-Nederland. Over den in deze jaren fel gevoerden Sabbathsstrijd en over de merkwaardige kerkelijke boekencensuur kon spr. uit tijdsgebrek niet meer handelen. — De heer Blok maakte een paar opmerkingen naar aanleiding van het gehoorde.

Dr. W. J. Kühler aanvaardde 10 Febr. het hoogleeraarschap in de godgeleerdheid aan de Universiteit te Amsterdam met eene rede over ***De Beteekenis van de Dissenters in de Kerkgeschiedenis van Nederland*** (verschenen bij A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden). Hij toonde daarin aan, dat naast de „stuwende kracht", uitgegaan van de Gereformeerde Kerk, de handhaving van de rechten der moraal in het godsdienstig leven, van het verdraagzaamheidsbegrip, van het oorspronkelijk roomsche beginsel van rechtvaardiging door God met aansluiting aan hetgeen door het „werkzaam geloof" van den mensch is tot stand gebracht, vooral aan de Remonstranten is toe te schrijven, de bevordering van de praktische godsvrucht, van het verband tusschen godsdienst en moraal vooral aan de Doopsgezinden. Vervolgens vestigde hij de aandacht op de Collegianten, verwant aan de Socinianen, en op de mystieke denkbeelden der Quakers. De rede eindigt met de gebruikelijke toespraken.

Gaarne vestigen wij er de aandacht op dat de Koninklijke Vlaamsche Academie weder een groot aantal prijsvragen heeft uitgeschreven, op het gebied van Nederlandsche taal (daaronder ook vak- en kuntwoorden), letterkunde, geschiedenis en folklore, te beantwoorden uiterlijk op 31 Dec. 1913, '14, '15, '16 of '17. Bovendien heeft de Academie de beschikking over een aantal prijzen uit bizondere fondsen. De volledige lijst der prijsvragen wordt op aanvraag gaarne aan belangstellenden toegezonden door den Bestendigen Secretaris der Academie, den heer Edw. Gailliard, te Gent.

Bij den uitgever Revers te Dordrecht is de derde druk verschenen van het bekende werkje van Prof. J. Verdam, ***Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal.*** Het boek, dat op tal van plaatsen wijzigingen en aanvullingen heeft ondergaan en geheel is bijgewerkt, zal stellig ook in zijn nieuwen vorm bijdragen tot de verspreiding van kennis omtrent en juist inzicht in de geschiedenis onzer moedertaal.

Een nieuw IJslandsch Woordenboek.

In Reykjavi'k is de eerste aflevering verschenen van een werk van Jo'n O'lafsson, Orðabo'k I'slenzkrar Tungu að Fornu og Ny'ju. Dit is het eerste uitvoerige IJslandsche woordenboek met omschrijving der beteekenis in de eigen taal. De aflevering bevat 202 bladzijden en brengt daarin de letter *a* ten einde. De taalperioden, die het werk omvat, zijn zoowel Oud- als Nieuw-IJslandsch. Voor de landgenooten belooft het boek van onschatbare waarde te worden, maar ook voor vreemdelingen, die belang stellen in Nieuw-IJslandsche letterkunde, en die zich tot nu toe met het wel goede maar zeer korte boekje van Zoëga moesten behelpen. Wij willen hier den wensch uitspreken, dat het den schrijver gegeven moge zijn, het geheele werk binnen niet te langen tijd te voleindigen. R. C. B.

Van de vijfde serie der ***Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*** (Leyde, Sijthoff), bewerkt door prof. dr. F. J. L. Krämer, verscheen het tweede deel, loopende over 1779 — 1782. Uit de zeer omvangrijke correspondentie in het Huisarchief der Koningin over deze jaren trok de bewerker deze meer dan 500 brieven van prins Willem V, den hertog van Brunswijk, den raadpensionaris Van Bleiswijk, den griffier Fagel, den Amsterdamschen burgemeester Rendorp e. a. benevens een aantal missives van den gezant Thulemeier aan zijn hof, welke in de uitgave van dr. Colenbrander gedeeltelijk niet waren opgenomen; ten opzichte van deze laatste collectie stelde de bewerker zich op het standpunt, dat het beter was in deze uitgave ook vroeger gedrukte stukken op te nemen dan daarnaar te verwijzen — een standpunt, waarover veel te zeggen zou zijn. De uitgave in haar geheel mag weder van groot belang geacht worden.

Onder den titel ***Manifestation en l'honneur de M. le Professeur Henri Pirenne*** verscheen (bij Leon Dequesne, Mons, 1912) de verzameling van redevoeringen, gelukwenschen enz. ter gelegenheid van het 12 Mei 1912 ter eere van den Belgischen geschiedkundige gevierde feest.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1912, Déc.: L. Léger, L'historien bulgare Paisii. — J. A. Brutails, Les origines de l'architecture romane. — H. Dehérain, Le navigateur Hudson, Henri IV et les Hollandais.

1913, Janv.: C. Jullian, César et Drusus en Germanie, I. — G. Glotz, Le prix des denrées à Delos. — H. Cordier, L'Islam en Chine, I. — Nouv. et Corresp.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVIII, 2: P. Pelliot, Un fragment du *Suvarṇaprabhāsasūtra* en iranien oriental. — Barat, Les prétérito-présents en francique (suite et fin). — J. Marouzeau, Notes sur la fixation du latin classique. II. — Th. Kluge, Sur un préfixe des langues caucasiques du sud. — A. Meillet, A propos de gr. κόσσυφος.

Mnemosyne, XLI, 1: J. H. Holwerda, De Frisiis Batavisque patriae nostrae incolis. — H. van Gelder, Ad

Digitized by Google

titulos quosdam Rhodios nuper repertos. — J. W. Beck, Ad Senecae tragoedias. — J. J. H(artman), Ad Homeri Iliadem Δ 126 sq. — A. Kurfess, Ad Ciceronis in Sallustium quae fertur Invectivam. — M. Valeton, De Iliadis fontibus et compositione (vervolg). — J. J. Hartman, Ad Plutarchi Moralia annotationes criticae (vervolg). — [J.] v. L[eeuwen], Ad Odysseam (ψ 361; ω 209). — A. Kurfess, Varia. I. De Sophoclis Indagatorum fontibus; II. Xenophanea. — J. van Leeuwen, In memoriam Mortimeri Lamson Earle.

Philologus, LXXI, 4: W. Capelle, Πεδάρσιος-μετάρσιος. — W. Aly, Ursprung u. Entwicklung d. Kretischen Zeusreligion. — F. H. Weissbach, Zu Herodots persischer Steuerliste. — L. Jeep, Priscianus. — C. E. Gleye, Die Moskauer Sammlung mittelgriech. Sprichwörter. — Miscellen.

Tijdschrift voor Gesch. en Aardrijkskunde, XXVIII, 1: De Wilde, Het herstel van het Fransche gezantschap te Berlijn 1871. — Schouten, Bizonderheden betreffende het vandalisme der Patriotten in den grafkelder der stadhouders van Friesland. — Verburg, Schetsen voor het onderwijs (Eskimo's).

Archief aartsb. Utrecht, XXVIII, 3: Van West, St. Stephanus te Hasselt.

Historische Zeitschrift, Bd. CX: Reisz, Die Lösung des Maria-Stuart Problems. — W. Braun, Herders Ideen zur Kulturphilosophie.

Hans. Geschichtsblätter, 1912, 2: Brinner, Die Erschliessung des Nordens für den Walfischfang. — Witte, Wismar als schwedisches Pfand. — Held, Die Hanse und Frankreich, III. — Kurzinna, Der Name Stalhof. — Daenell, Kolonisation und Kolonialpolitik der Spanier. — Stein, Hansa nnd Deutsche hanse.

Analecta Bollandiana, XXXI, 4: A. Poncelet (†), Les biographes de Ste Amelberge. — P. Peeters, S. Antoine le néo-martyr. — F. van Ortroy, S. François d'Assise et son voyage en Orient. — A. Poncelet (†), La translation de S. Hugues de Lincoln. — Append.: U. Chevalier, Repertor. hymnologicum, Add. et corrig.

XXXII, 1: G. Kurth, Un poème en l'honneur de saint Edmond de Cantorbéry. — M. Esposito, La Vie de sainte Vulfhilde par Goscelin de Cantorbéry. — Ch. van de Vorst, La translation de S. Théodore Studite et de S. Joseph de Thessalonique. — H. Delehaye, Le culte des Quatre Couronnés à Rome. — Bulletin des publications hagiographiques. — Append.: U. Chevalier, Repertor. hymnologicum, Add. et corrig.

Onze Eeuw, 1913, Febr.: Saussaye, Christendom en kultuur, I.

Tijdspiegel, 1913, Febr.: Van Royen, De eerste brievenbestellers te Amsterdam.

Nieuwe Gids, 1913, Febr.: Tol, Staring. — Brinkgreeve, De Achilleis van Statius. — Van Wickevoort Crommelin, Lodewijk XIV en de Triple Alliantie.

Het Boek, 15 Jan.: Kruitwagen, Het horarium van Gerard Leeu, 1489. — Van der Stempel, Het Vondel-Museum. — Croiset van der Kop, Nederland-Rusland. — Nijhoff, Nederl. Bibliographie 1500-1540, II.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Beekman, Du Bartas: Het Boek 1913, 15 Jan. (Burger).
Blok, Geschiedenis: Onze Eeuw 1913, Febr. (Kielstra).
Dez., Gesch. d. Nied. V: Rev. Crit. 1913, n°. 6 (R.).
De Boer, Oude Voyagiën: Onze Eeuw 1913, Febr. (Blok).
Brugmans en Peters, Oude Nederl. Steden: Beibl. d Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Diferee, Vondel: Nederland 1913, Febr. (Graadt van Roggen).
Edler, Dutch Republic and American Revolution: Hist. Zeitschr. CX (Darmstaedter).
Eymael, Huygens' Tryntje Cornelis: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 6 (Hoeksma).
Fruin-Colenbrander, Dép. v. Thulemeyer: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 7 (Japikse).
Godée Molsbergen, Riebeeck: Onze Eeuw 1913, Febr. (Kielstra).
Grosheide, Beknopte grammatica: Onze Eeuw 1913, Febr. (Kuiper).
Hesseling, Le roman de Digenes Akritas: Atene e Roma XV, n°. 167. 168 (P. E. P.).
Hoefer, Deventer Prenteboek: Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Hofstede de Groot, Cat. Raisonne of the Works of Dutch Painters V: The Athenaeum 1913, Feb. 15.
Dez., Beschreib. u. krit. Verzeichnis d. holländ. Maler IV: Lit. Zentraldl. 1913, n°. 8 (H. S.).
Joly, La Hollande sociale: Gids 1913, Febr. (V. B.).
Van Leeuwen, Ilias I: The Athenaeum 1913, Febr. 8.
Te Lintum, Eeuw van vooruitgang: Tijdspiegel 1913, Febr. (B.).
Moes en Sluyterman, Oude kasteelen: Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Muller, Oude huizen te Utrecht: Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Orbaan, Bescheiden omtrent Ned. Kunstenaars enz. I: Arch. belges 1913, n°. 1 (Liebaert).
Overvoorde, Oude gebouwen te Leiden: Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Kerkvisitatiën, uitg. Van Rappard en Muller: Engl. Hist. Rev. 1913, Jan. (Frere).
Von Schmit, Philosophie der geschiedenis: Tijdspiegel 1913, Febr. (B.).
Scholte, Grimmelshausenforschung I: Rev. Germ. 1913, n°. 1 (P[iquet]); Südwestd. Schulbl. 1912, n°. 12 (Batzer); Zeitschr. f. d. Gesch. d. Oberrh. XXVIII, n°. 4 (Ehrismann).
Dez., Letterk. overgangsvorm: Het Boek 1913, 15 Jan.; Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Schrijnen, Sociale taalkunde: Gids 1913, Febr. (Steinmetz)
Phaedri fab. Aesopiae it. ed. Speyer: Atene e Roma XV, n°. 167. 168 (P. E. P.).
Van der Steur, Oude gebouwen in Haarlem: Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Weissman, Nederl. Bouwk.: Beibl. d. Zeitschr. f. Bücherfr. IV, n°. 9 (Henkel).
Wensinck, Legends of Eastern Saints: Anal. Boll. XXXI, 4 (P. P.).
De Zwaan, II Petrus en Judas: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 6 (Gregory).

PERSONALIA.

Overleden: Dr. S. Cramer, Hoogleeraar te Amsterdam; Mr. J. A. Feith, rijksarchivaris in Groningen; Dr. C. H. van Rhijn, hoogleeraar te Groningeu.

Benoemd: tot leeraar in het Engelsch aan Gymn. en H. B. S. te Tiel de heer J. A. Bastiaensen, tot tijd. leeraar aan de H. B. S. de heer L. J. Guithard; tot tijd. leeraar in de Oude talen aan het Gymn. te Sneek de heer F. van der Vliet; tot leeraar in het Duitsch aan een H. B. S. te Groningen de heer H. W. Rutgers.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan Dr. H. U. Meyboom als hoogleeraar te Groningen; aan den heer G. Leffertstra als leeraar aan de H. B. S. te Middelburg; aan den heer A. C. van Meeteren als leeraar aan de H. B. S. te Zwolle; aan mej. B. Schultz als leerares aan een H. B. S. te Leeuwarden.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

DE BETEEKENIS VAN DE DISSENTERS IN DE KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT IN DE GODGELEERDHEID AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM EN DAT AAN DE KWEEKSCHOOL DER ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT DEN 10DEN FEBRUARI 1913 UITGESPROKEN

DOOR

Dr. W. J. KÜHLER.

Prijs . . . . f 0.50.

ZOOEVEN VERSCHEEN:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INEDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU.

CINQUIÈME SÉRIE.

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Le Directeur des Archives de la Maison Royale

F. J. L. KRÄMER

Docteur ès Lettres, Ancien Professeur à l'Université d'Utrecht

TOME II 1779—1782.

Prijs . . . f 6.75.

Verschenen is **Deel II** van het

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.
Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.
De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—**. Gebonden in halflederen band **f 11.50.** Per aflevering is de prijs **f 1.—**.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel VIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS I.

Aanmaning aan de Grieken.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM,

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs bij inteekening . . . f 1.–.
Prijs buiten inteekening . f 1.25.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden. wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken. die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. — **N°. 7.** — **April 1913.**

Cézard, Métrique sacrée des Grecs et des Romains (Meerum Terwogt).
Roos, Studia Arrianea (v. Hille).
Zielinski, Cicero im Wandel der Jahrhunderte (Brakman).
De Brouwer, De Romanorum indole e litteris cognoscenda (H. D. Verdam).
Macdonell a. Keith, Vedic Index (Caland).
Haslinghuis, De duivel in het drama der middeleeuwen (de Vooys).
Pellissier, Le Réalisme du Romantisme (Kramer).
Vondrák, Altkirchenslav. Gramm. (v. Wijk).
Sesan, Kirche und Staat im röm.-byzant. Reiche, I (de Zwaan).
Kurth, La cité de Liège (Gosses).
Brieven van De Witt, uitg. d. Fruin en Japikse, III (Hora Siccama).
Von Salis, Der Altar v. Pergamon (C. W. Vollgraff).
Kiepert et Huelsen, Formae Urbis Romae Antiquae (Kan).
Historia septem sapientum, I, hg. v. Hilka (Borgeld).
Ritschl, Dogmengeschichte d. Protestantismus, II, 1 (v. Nes).
Schoolboeken:
Euripides, Ion, hg. v. Wecklein (ter Haar).
Herckenrath, Fransch Woordenboek (Sneyders de Vogel).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Cézard, Métrique Sacrée des Grecs et des Romains. Paris, Klincksieck. 1911. (Pr. fr. 8).

Wie aan het werk zelf van Grieksche en Romeinsche dichters hun verskunst bestudeert, komt ongedwongen onder de bekoring eener compositie, duidelijk en fijn van vorm, gebonden aan wetten, eenvoudig en logisch in samenhang. Raadpleegt hij dan de „traités de métrique ou de litérature", ons uit de oudheid bewaard, zoo vindt hij niets dan duisterheid, onzekerheid en tegenspraak. Zoó treffend is het verschil, dat men wel *moet* aannemen, dat die verhandelingen ons opzettelijk in onwetendheid *wilden* laten. En inderdaad: twee stelsels van metriek bezat de oudheid. Het een, bestemd voor het vulgus profanum, verspreidde willens en wetens allerlei dwaalbegrippen omtrent de kennis der rythmen, die geen gemeen goed *mocht* worden. Het ander bevatte *de* waarheid, maar bleef, geheim en geheiligd, beperkt tot den kring der ingewijden in Demeter's mysteriën.

Zoo is — vertrouw ik — de zuiver subjectieve overtuiging van C. voldoende weergegeven, die hem leiddraad is geweest bij het zoeken naar „métrique sacrée". Teruggevonden in de gedichten der Ouden, heeft hij haar verklaard en ontleed. Voor die ontleding geldt als hoogste wet: „dans tous les vers cherchez le dimètre". Deze wet vindt haar oorsprong „dans la nature de l'homme et dans la conformation de l'organe de la pensée. Les deux hémisphères du cerveau, exigeant chacun un mètre, donnent naissance au dimètre".

En poezie.... „à son origine n'était qu'un langage mesuré et rythmé par la marche. La marche seule réglait le langage recité ou chanté. C'est là un fait naturel!" Een tweede natuurwet dus, waaruit volgt, dat jambe en anapest de twee oorspronkelijke versvoeten zijn: zij beiden slechts vertolken — doch in verschillend tempo — la marche. Beide versvoeten zijn 3- tijdig, beider μετρον 6- tijdig, beider dimeter dus 12- tijdig. Het is een „erreur voulue" der profane metriek om verschil in tijdsduur tusschen jambe en anapest aan te nemen. Die voorstelling danken wij aan een dissimulatie-systeem van Orpheus, volgens hetwelk *elke* korte lettergreep één- tijdig, *elke* lange twee- tijdig zou zijn. Andere verhouding tusschen kort en lang dan 1: 2 mochten leeken niet kennen: zij hadden slechts te letten op *prosodische* kwantiteit der syllaben, zonder een flauw besef hunner *metrische* waarde, als onderdeel van een versvoet en factor van het vers-rythme. Zóo kon het geheim van de eenheid der métrique sacrée worden bewaard onder schijnbare eenheid van prosodie.

Uit dit systeem volgt onmiddelijk, dat de verhouding tusschen kort en lang niet meer de constante blijft van 1: 2. Is deze geldend voor de jambe, dan wordt zij in de anapest: $^3/_4$: $1\,^1/_2$. Treden nu nog de „pieds de substitution" op (sponde, proceleusmaticus, dactylus) en ontstaan hiermede allerlei combinaties, dan neemt het onderling verschil in tijdsduur toe, wil de metrische eenheid in den rythmus van den 12- tijdigen dimeter gehandhaafd blijven.

Zoo komt C. tot zeer uiteenloopende metrische kwantiteiten, afwisselend tusschen korte syllaben met $^3/_5$ tijdsduur en 6- tijdig lange lettergrepen.

Bij gelijken tijdsduur ligt het verschil tusschen jamben en anapesten dus in het tempo der beweging: die der laatsten is levendiger. Dat verschil hebben de Grieken gevoeld en doorgevoerd in de plastische aanwending beider maten: „le genre anapestique, qui est le genre ailé, l'instrument du chant et de la poésie, et le genre

Digitized by Google

jambique, qui est le genre pédestre, l'instrument de la conversation ou du dialogue."

Naast deze komen nog twee versmaten als hoofdsoorten in aanmerking: de *logaoede* [samenstelling van jambe (spreek-maat) en anapest (zang-maat)] en de *dochmius*, jambisch van oorsprong: „Toutes les productions poétiques de la Grèce se répartissent entre quatre genres de versification: le genre anapestique, jambique, logaédique, dochmiaque".

Bij de zeer uitvoerige en fijne analyse dezer vier hoofdsoorten worden achtereenvolgens alle varianten behandeld; elk hunner bij dien versvoet, die geacht moet worden de grond-maat te zijn, waaruit de nieuwe versvoet en de nieuwe variant in het vers-rythme is ontstaan. Op verschillende wijzen en onder verschillenden invloed ontstaan. Zoo bijv.: „le trimètre est originaire du dimètre et il a été créé par *la loi de variété*. Verschillende „degrés de condensation" en „modifications" in anapestische versmaat doen telkens nieuwe vormen ontstaan, met nieuwe namen aangeduid. De bestaande terminologie is dan ook niet toereikend voor 20 varianten in de monometers, 144 in de dimeters, 48 in de trimeters, en 17 in de pentameters.

Ook het episch vers van Homerus is van oorsprong anapestisch: samenstelling van een anap: „dimètre prosodiaque" en een anap: „dimètre parémiaque". (dus tweemaal 12- tijdig).

Olen, Phemonoe, Linus en Orpheus hebben achtereenvolgens dezen grondvorm ontwikkeld tot dat „organisme si parfait, qu'il semblait dépasser les bornes de l'esprit humain et que l'invention en était attribuée aux dieux". En Orpheus wist dit vers om te zetten in den bekenden profanen hexameter, eveneens 24- tijdig, naar de prosodische verhouding van korte en lange lettergrepen, waarbij de laatste immers altijd lang wordt geteld. Naast de dactylische lezing vindt men hier dan het begin van de Ilias, gescandeerd naar het systeem der métrique sacrée.

Men moet natuurlijk deze ontledingen, herleidingen, rythmische groepeeringen, berekeningen van rust-duur en syllaben-quantiteit in meer dan ééne beteekenis voet voor voet volgen. Deze stof is allerminst geschikt om er „hier of daar een greep uit te doen". Uit een voorgaand ontwikkelt zich weer telkens een volgend. Uit een zoo nauw samenhangend geheel kan geen op zich zelf verstaanbaar fragment worden genomen.

Een voorafgaande verklaring der teekens (C. gebruikt er 15 voor de verschillen van tijdsduur in quantiteiten en pauzen) zou buitendien onmisbaar zijn.

Maar misschien zal het meegedeelde al voldoende zijn om het den belangstellenden lezer aannemelijk te maken, dat de resultaten van C's studiën op bijna alle punten afwijken van de theoriën der ouden zoowel als van de meest gangbare conspectus metrorum.

Men vindt hier trouwens (behoudens eene uitzondering voor Pindarus en Horatius) geen volledige metrische schemata. Het gaat hier vóór alles om de theorie. De bestaanbaarheid der zeer talrijke metrische varianten en schakeeringen wordt dan aangetoond door dit of dat vers of versdeel uit Grieksche en Romeinsche dichters, van Homerus tot Seneca. Daarbij wordt met verandering van tijd en omstandigheden niet gerekend en als vanzelf sprekend verondersteld, dat *alle* hier geciteerde dichters hebben behoord tot den kring der „initiés", zonder eenig gegeven voor eene mogelijke schifting van ingewijden en profanen. Weliswaar worden — inzonderheid voor de Romeinsche dichters, Naevius, Plautus, Virgilius en Seneca — nieuw bijgekomen technische elementen vermeld, maar het instituut der métrique sacrée, als zoodanig, heeft zich — gelijk stilzwijgend wordt aangenomen — al die tijden door gehandhaafd.

De grootere elasticiteit der syllaben in hun lengte en kortheid, zoomede de verschillende tijdsduur der pauzen (reeds lang in de jongere metrische schemata erkend, hoewel, op grond der bronnen, anders verklaard) zijn natuurlijk bevorderlijk aan het terugvinden der dimetrische structuur. Maar meer bij een geregeld doorgevoerde toepassing in de praktijk, dan bij vrije keuze van wijd en zijd verspreidde en fragmentarische voorbeelden, zou de aldus verkregen eenheid pleiten voor een speciale métrique sacrée.

Ook is het aan bedenking onderhevig, dat een werk als dit volstrekt geen aansluiting heeft gezocht bij de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek der laatste decenniën naar vorm en wezen der klassieke muziek. Heeft C., zijn taak beperkend, de kennis daarvan eenvoudig bij den lezer ondersteld en het aan dezen zelf overgelaten, zoo mogelijk verband te leggen tusschen de nieuwe opvattingen op dit gebied en menig punt zijner metrische behandeling? Of zou hij de meening niet deelen, dat *deze* zekerheid althans verkregen is, dat de beantwoording der vragen, die zich bij de res musica voordoen, voor een groot deel ook van belang is voor de oplossing van menige kwestie der res metrica: dat dus een behandeling dezer laatste — geheel buiten de vraagstukken der res musica in hun huidig stadium om — zich zelve berooft van een steun, die haar uitkomsten aannemelijker zou kunnen maken. Metriek en muziek zijn de nauw verwante bestanddeelen van het kunstwerk van den dichter- componist.

Weliswaar zal C.'s waardeering van het gehalte der theoretische verhandelingen over res metrica niet toelaten, dat hij in soortgelijken arbeid voor de res musica grooter vertrouwen stelt. Maar de op dit gebied bevoegde vakmannen zijn daarentegen juist zoo opgetogen over het gelukkig verschijnsel, dat de mededeelingen der theoretici zoo dikwijls overeenstemmen met het teruggevonden materiaal van hymnen en koorliederen. Zij constateeren, dat de praktijk der nieuwe papyri en de theorie der verhandelingen elkander steeds meer in gunstige wisselwerking blijken aan te vullen en te verklaren.

Ook onder de voorstellen van C. zijn er, die aannemelijker zullen schijnen, wanneer men rekening mag houden met mogelijk muzikaal verband, dan als op zich zelf staand metrisch verschijnsel. Als de schrijver door verschillende „degrés de condensation" steeds korter vers aanneemt en dan in: Παῖ Τελαμῶνος ἔβας (Ajax 184) het rythme aldus vast stelt: 3, $^3/_4$, $^3/_4$, $1\frac{1}{2}$ //$^3/_4$, $^3/_4$, $4\frac{1}{2}$, of οἴμοι (O. R. 1316) scandeert als 2 lange, elk 3-tijdig, met 6-tijdige pauze, of φεῦ (Electr. 829) als één lange van

Digitized by Google

6 tijden met dito pauze, denk ik onwillekeurig aan dien anonymus, die spreekt van „een doorvoering der melodie in de begeleiding, terwijl de zanger een toon aanhoudt" [1]) .... maar res metrica „an und für sich" laat geen ruimte voor zulke combinaties en C., sprekend over „la connaissance des rythmes, réservée aux initiés" beweert: „Les acteurs eux-mêmes étaient groupés en confréries dont les chefs seuls avaient des connaissances métriques assez étendues. Le poète qui faisait répéter ses pièces indiquait sans explications les syllabes sur lesquelles on devait plus ou moins appuyer". Wie kan het, zoo voorgesteld, gelooven? In denzelfden apodictischen toon worden herhaaldelijk de gewaagdste hypothesen uitgesproken, als gevolg van het uitgangspunt dezer geheele metrische studie, dat een métrique sacrée geheim werd gehouden.

Leert een anonymus ons, dat er 2, 3, 4 en 5-tijdige lange lettergrepen zijn en pauzen van 1, 2, 3 en 4 tijden, dan voegt C. er aan toe: „il n'a pas osé se faire connâitre et il a gardé l'anonymat (ἀνωνύμος περὶ μουσικῆς) Met welk recht? En voor wie schreef die anonymus dat nu? Deelt een ander ons mee, dat niet alle lange lettergrepen even lang, noch alle korte even kort zijn, en dat dit vooral in lyrische poezie tot zijn recht komt, dan volgt: „mais il se gardera bien de prendre un vers lyrique pour exemple et de dire: voici, dans ce vers, telle syllabe qui est une longue de cinq temps, et pour telle raison".

Maar met zulk „hinein interpretieren" alleen, kan men het bestaan dier métrique sacrée naast de profane prosodische scansie, vaak tot een zoo kunstig geheel versmolten, toch niet voldoende staven. Wie door de praktische toepassing van dit systeem op de gedichten zelf dus niet overtuigd is, zal het, vermoed ik, langs dezen weg niet worden. Op geen andere wijze wordt door eenig positief testimonium de hoofdstelling verdedigd.

Ook in het literair-historische gedeelte wordt op gelijke wijze de bewijsvoering voortgezet: „Orphée, vainqueur des monstres" .... is de symbolische inkleeding van Orpheus' strijd tegen de ouderwetsche dichters. In geheel Griekenland werd hij erkend als wetgever: „il est pour la poésie ce que seront plus tard, dans l'ordre politique, Lycurgue à Sparta, Solon à Athènes etc". En zijne wetgeving kennen wij nauwkeurig, tot in details soms. Wij hebben van hem wel geen enkel „morceau de poésie qui soit authentique", maar wij kunnen zijn wetgevenden arbeid reconstrueeren uit „la réforme qu'il accomplit" en die hem als groot dichter doet kennen.

De gewelddadige dood van den nog jongen hervormer is natuurlijk de wraak der dichters, wier namen hij aan eeuwige vergetelheid had prijs gegeven: de sage immers klinkt hier wel wat al te onwaarschijnlijk, en zóó is het heel eenvoudig en zuiver historisch. En als de lezer zich dan, misschien wat beklemd, afvraagt, of er dan ook hem onbekende bronnen .... leest hij tot zijn geruststelling verder: „nous ne saurions l'affirmer ni le prouver en aucune façon, mais nous le croyons très fermement". Nu — men heeft toch het recht iets te gelooven.

[1]) **Terwijl dezelfde vorm ook op het declamatorium kan worden toegepast.**

Ook Olen is een historisch persoon: dichter, uitvinder van het episch vers in eerste stadium:

$$\underbrace{3\,{}^3/_4\,{}^3/_4\,1}_{6}\tfrac12 / \underbrace{{}^3/_4\,{}^3/_4\,3\,1}_{6}\tfrac12 \,//\, \underbrace{{}^3/_4\,{}^3/_4\,1\tfrac12 \frown {}^3/_4\,{}^3/_4\,1\tfrac12}_{6} / \underbrace{{}^3/_4\,{}^3/_4\,3\,1\tfrac12}_{6}\ldots$$

...„mais nous n'avons point d'exemple, parceque nous ne possédons que des vers épiques postérieurs à Orphée."

Gelukkig is dit alles smaakvol en in een levendigen en keurigen stijl geschreven. In dit opzicht doet C. zelfs voor Weil niet onder. Maar in gebruik en waardeering der bronnen staat de schrijver alleen. Dat deze ons meermalen in den steek laten en het verwerven van betrouwbare kennis bemoeilijken, rechtvaardigt niet voldoende zulk eene miskenning. Iets anders is het, de onvoldoende gegevens der res musica en metrica beurtelings en onderling met verbeelding, aan muzikale ontwikkeling ontleend, onder voorbehoud aan te vullen, iets anders bij de verklaring der metriek, zonder voeling te houden met de muziek, aan elke fantasie vrij spel te laten.

Men kan dan dankbaar erkennen, dat iemand, zich deze vrijheid van beweging voorbehoudend, scherp analyseert en zich in het aanwijzen van mooien versrythmus herhaaldelijk een fijn voelend kunstenaar betoont, dat zijn Pindarus-scansie in welluidendheid en rythmenrijkdom voor geen andere onderdoet, en dat Horatius bij hem meer behoudt van de grootsche Grieksche lyriek dan de jongste vakgeleerden hem willen laten. Er is reden tot groote waardeering voor de artistieke zijde van dezen arbeid. Maar dit sluit geen bevestigend antwoord in op de vraag, of dit boek, met deze methode, méér dan andere metrische studiën, eenige betrouwbare en positieve kennis brengt aangaande de metriek der ouden .... gesteld dat deze met de nu beschikbare gegevens te verkrijgen is.

's-Gravenhage. W. Meerum Terwogt.

A. G. Roos, Studia Arrianea. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1912. (Pr. M. 2.80).

Dr. Roos heeft vóór de verschijning van het tweede deel zijner vermaarde Arrianus-uitgave deze studiën het licht doen zien, in de hoop, dat zij, die zich in deze studiën verdiepen, niet zouden nalaten hem terecht te wijzen, indien hij bij het classificeeren van verspreide Arrianus-fragmenten of bij het aan dezen auteur toekennen van anonyme fragmenten welke fout ook zou hebben begaan. Aldus de praefatio.

Wanneer ik eerder gelegenheid had gehad dit werk te bestudeeren, zou ik het zonder twijfel hebben teruggezonden, want ik kan aan deze verwachting niet voldoen; mij rest dus èn hiervoor èn voor deze zeer laat komende aankondiging auteur en redactie mijn excuses aan te bieden.

Mij dunkt, er kan slechts één oordeel worden uitgesproken over de scherpzinnigheid waarmee Schr. zijn moeilijke taak heeft volbracht, een scherpzinnigheid, die hem zonder zijn groote historische detailkennis en zijn kennis van Arrianus' taaleigen en stijl nog weinig zoude hebben geholpen.

Vraagteekens zetten bij enkele zijner conjecturen kan

Digitized by Google

iedereen, hem ergens te verbeteren is mij niet gelukt.

Het karakter van Suidas' werk, zijn citeer-methode wordt aan de hand van Büttner Wobst op pg. 3 zeer juist geschetst en deze schets bewijst al dadelijk, hoe onzeker het toekennen van anonyme fragmenten is, wanneer niet geografische of historische namen te hulp komen.

Ook stijleigenaardigheden kunnen belangrijke gegevens verschaffen en nu heeft het me verbaasd, dat wèl over Arrianus' navolging van Herodotus (pg. 29) en Thucydides (pg. 67) maar niet over die van Xenophon wordt gesproken; of wordt die bekend verondersteld? De eenige plaatsen, waar Xenophons naam genoemd wordt, zijn, als ik goed gezien heb, pg. 3^{9} waar Kewes, De Xenophontis apud Suidam reliquiis wordt genoemd (mij helaas onbekend), pg. 53^{200}, waar de Teleboas en pg. 54^{204}, waar τὸ Μηδίας τεῖχος worden vermeld.

Toch zou ik denken, dat Schr.'s reconstructie van Arrianus' woorden uit de anonyme fragmenten van Suidas s. v. βούλιμος en ἀπεκαύθησαν (pg. 17), die eigenlijk op elke bezwaarlijke marsch door een sneeuwlandschap kunnen slaan, sterk wordt gesteund door Xen. An. 4,5,8 en 7,4,3, al bestaat de overeenkomst ook niet zoozeer in zinswendingen als wel in woorden en verschijnselen.

Meer overeenkomst vinden we in het anonyme fragment Suid. s. v. ἐλλόβια .... τῷ δὲ ἦν ἄμφω τὰ ὦτα τετρημένα .... en Xen. An. 3,1,31: ἐπεὶ ἐγὼ αὐτὸν εἶδον ὥσπερ Λυδὸν ἀμφότερα τὰ ὦτα τετρυπημένον en in het benoemde:

Suid. s. v. ἄμωμον · Ἀρριανός · πέμπει παρὰ βασιλέα ἵππον χρυσοχάλινον καὶ ψέλια καὶ ἀκινάκας καὶ ἄμωμον en Xen. An. 1,2,27: Κῦρος δ'ἐκείνῳ δῶρα ἅ νομίζεται παρὰ βασιλεῖ τίμια, ἵππον χρυσοχάλινον καὶ στρεπτὸν χρυσοῦν καὶ ψέλια καὶ ἀκινάκην χρυσοῦν κ. τ. λ.

Ten slotte had pg. 70: n) forma ἐτετάχατο Arriano sollemnis est, kunnen toegevoegd worden: gelijk bij Xenophon.

Den Haag. E. van Hille.

Th. Zielinski, Cicero im Wandel der Jahrhunderte. 3e Auflage. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 6).

Ten derdenmale en alweer nauwkeuriger dan te voren heeft Zielinski een vertikale doorsnee gemaakt door de kultuur der eeuwen om vast te stellen, welken grooten invloed de persoon en de geschriften van den beroemden Arpinaat hebben uitgeoefend op de leidende geesten van 200 tot 1800. Hij vangt ongeveer aan met 't betoog, dat in de parel van de christelijke litteratuur, den *Octavius* van Minucius Felix, in Caecilius, den kampioen van den nationalen godsdienst, de bekende Cotta uit *de natura deorum* herleeft. Straks toont hij aan, dat niet in de eerste plaats de stilist Cicero, maar de onvermoeibare opvoeder der jeugd tot 't goede en ware werkte op Augustinus. Petrarca zag in *de Officiis* de hoogste philosophische wijsheid, waarom hij in zijn *Trionfi* den schrijver op één lijn stelde met Homerus en Vergilius. Zonder uitzondering zijn de Engelsche deïsten en moralisten der 17e en 18e eeuw, die zich naar 't woord van Taine onderscheidden door hun esprit classique, in niet geringe mate leerlingen van Cicero en wel Hume nog meer dan Locke. Zoo koesterde Voltaire „der Genius des 18en Jahrhunderts" voor Cicero warmer vereering dan Montesquieu, voor welken koelen verstandsmensch intusschen Marcus Tullius gold als een der grootste geesten van alle tijden.

Ik heb thans slechts de gewichtigste mijlpalen genoemd, de groote lijnen zijn vroeger geteekend (zie *Mus.* XVI 4), hier herhaal ik, dat wie aan Zielinski's hand de reis door de eeuwen maakt, niet kan scheiden zonder den wensch te uiten: mocht deze gids ons leeren, wat Cicero beteekende voor de periode van 1789 tot heden!

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

P. C. de Brouwer, De Romanorum indole e litteris cognoscenda. Groningen, Wolters. 1911. (Utrechtsche dissertatie).

In deze in vlot Latijn geschreven dissertatie doet de schrijver, na enkele opmerkingen op het gebied der psychologie over voorstellingen, gevoelens en hunne associaties, een aantal grepen uit de taaleigenaardigheden van het Latijn, hoofdzakelijk betrekking hebbende op woordenschat en woordgebruik. Voorts is een hoofdstuk („de superbia") in hoofdzaak aan de syntaxis en een („de parallelismo membrorum") aan den stijl gewijd, terwijl de hoofdstukken „de verborum lusu" en „de alios irridendi studio" meer onmiddellijk het Romeinsche volkskarakter betreffen. Aan het slot van ieder hoofdstuk wordt uit het taalverschijnsel op het volkskarakter geconcludeerd.

Op het gebied der taalverschijnselen wordt menige behartenswaardige opmerking gemaakt. Den hoofdinhoud van eenige der belangrijkste laat ik hier volgen. Het hoofdstuk „de rerum naturae contemplatione", dat den woordenschat tot onderwerp heeft, doet zien, dat het Latijn arm is aan namen voor kleuren en bloemen, stroef waar het geldt een Grieksch epitheton weer te geven; gewezen wordt op de „linguae Latinae potentia" tegenover de „linguae Graecae gratia".

In het hoofdstuk „de Metaphoris Latinis" bestrijdt de schrijver de opvatting, dat de Metaphoor eene vergelijking zou zijn en betoogt, dat aan de overdracht een innerlijk gedachteproces ten grondslag ligt. Door eene rijke keuze van voorbeelden van door Vergilius overdrachtelijk gebruikte verba wordt deze stelling toegelicht en — met een voorbehoud — bewezen: waar het nl. gaat om abstract gebezigde concreta (b. v. fraus *innexa* clienti) kan ik met den schrijver meegaan, doch in concreta, die in de overdracht hun concreet karakter behouden (b.v. proxima quaeque *metit* gladio) ziet men m. i. niet zoozeer een gedachteproces aan het werk als wel moet daar den dichter een voorstellingsbeeld voor oogen hebben gezweefd. In hetzelfde hoofdstuk wijst de schrijver op het groote belang van de juiste zinsbetooning en hoe menigmaal de kracht van een werkwoord eerst kan worden doorvoeld, wanneer het in de zinsintonatie naar voren wordt gebracht.

Vervolgens komen meer de adjectiva op den voorgrond en wordt eerst betoogd, dat de termen actief en passief gebruik niet de opvatting mogen vestigen, dat de adjectiva (alsook een aantal substantiva) tweeërlei

Digitized by Google

beteekenis hebben: het passief gebruik is slechts eene bijzondere aanwending van de oorspronkelijke actieve beteekenis en wel met betrekking op een ding buiten ons. De schr. toont aan, dat actief en passief gebruik zijn verbonden door een lange reeks van daartusschen in liggende beteekenis-schakeeringen. Het uitgebreid voorbeelden-materiaal ontleent schr. aan Vergilius, Horatius, Tacitus e. a. Voorts behandelt hij andere wijzen van overdracht der adiectiva en wel van het eene zintuig op het andere (b. v. mollissima vina) en van een zintuig op de gedachte (b. v. obliqua invidia). Eindelijk wordt het veelvuldig gebruik der adiectiva „magnus" en „multus" besproken.

Geringer is de rol der adiectiva in het hoofdstuk, dat tot titel heeft „de metaphoris improprie dictis". Wel komen verbindingen als „tardae noctes" ter sprake, maar van grooter belang zijn hier de verba (b.v. „lambit flamma comas") en vooral de substantiva in verbindingen als: rostrum navium, ostium nili. In uitdrukkingen als deze heeft, naar schr. betoogt, geene overdracht plaats, doch een proces, dat aangeduid wordt met den naam ἐμπαθία (= invoeling, Einfühlung); immers in zoodanige uitdrukkingen geven wij leven aan het voorwerp buiten ons, projecteeren wij onszelf in dat voorwerp. Dit algemeen voorkomend verschijnsel wordt vervolgens op het gebied van het Latijn nader uitgewerkt en wel aangetoond, hoe handelingen, die wij *laten* verrichten, voorgesteld worden als *door* onszelf verricht, b.v. waar Cicero, zonder dat hij Volturcius heeft aangeraakt, zegt „introduxi Volturcium" en hoe de ἐμπαθία bij de Romeinen vooral veelvuldig is aangewend in verband met den akkerbouw (b.v. stimulare , de krijgskunde (b.v. spoliare) en in geringer omvang ook met de auspiciën (b.v. autumare). Zoo doet de taal zien, waar het volk met zijn gedachten toeft.

Zal het feitenmateriaal, dat Dr. De B. heeft verzameld, eene bijdrage kunnen zijn tot de kennis van het Romeinsche volkskarakter, dan zal eenige schifting dienen te worden gemaakt tusschen wat specifiek Latijnsch en wat algemeen geldend is. Zoo is b.v. het bovengenoemde geval, tot voorbeeld waarvan de woorden „introduxi Volturcium" dienden, geene Latijnsche eigenaardigheid, daar ook wij zeggen, dat de veldheer de vijanden uit hunne stellingen verdrijft en een architect een huis bouwt. Dat naast het veelvuldig gebruik van „magnus" het Grieksch staat met μέγας, erkent ook de schrijver. Doch daarmee houdt het op een typisch Latijnsche trek te zijn, te meer waar de overeenkomst wordt opgemerkt met de Hellenen, wier volkskarakter (ook volgens den schrijver) in menig opzicht in lijnrechte tegenstelling staat met dat der Romeinen. Elders weer is het niet zoozeer het verschijnsel, dat kenmerkend is voor het Latijn, als het gebied, waarop het plaats heeft. Zoo is het zoowel actief als passief gebruik van een woord niet als verschijnsel in het algemeen eene Latijnsche eigenaardigheid, maar alleen dat het zoo bij uitstek op het gebied der adjectiva plaats heeft. Bij de verba b. v. komt hetzelfde verschijnsel in vergelijking met het Grieksch (vgl. ὁρμάω, καθίζω) en vooral met het Nederlandsch (vgl. bewegen, vermeerderen, verschuldigd zijn) zeer weinig voor.

De eigenschappen, die Dr. De B. als specifiek Latijnsch doet kennen, zijn: zijn zelfgevoel („superbia", p. 89 – 95), zijn subiectiviteit (p. 55, 87, 93, 94) en zijn gave, aan het hem omringende leven te geven (p. 87, 97); gewezen wordt op de macht van de taal en het gebrek aan gratie (p. 61). Doch één trek is er, waaraan al deze eigenschappen worden ondergeschikt gemaakt en die de schrijver in alle uitingen tracht weer te vinden: wat hij noemt de „motus animi" van het Romeinsche volk. De beteekenis nu van deze uitdrukking blijft min of meer vaag. De schr. vertaalt de uitdrukking met „gevoel" (p. 7) en „Gemüt" (p. 100) en definieert die als een op het innerlijk gerichten zin (p. 91, 100). Maar er zijn ook plaatsen, waar wij geneigd zouden zijn te vertalen met „gedachte" (p. 56), „vatbaarheid voor aandoeningen" (p. 57, 58), „geest" of „zin" (p. 66, 67). Daarom ware welkom geweest eene ontleding van het begrip „motus animi" en de mededeeling, welk samenstel van eigenschappen dat begrip in zich sluit, of nóg liever had men gezien, dat de schr., inductief uit een reeks van zoodanige eigenschappen het volkskarakter opbouwende, tot zijne conclusie van „motus animi" ware geraakt. Want wel leest men de duidelijk en beknopte psychologische uiteenzetting in de inleiding met waardeering, maar in het oog dient te worden gehouden, dat het hier geldt een onderwerp van *specieele* volkspsychologie en dat het hier gaat om het bijzondere temperament van het Romeinsche volk.

Ten slotte enkele voorbeelden, dat het concludeeren op het bestaan van „motus animi" soms vrij gewaagd geschiedt. Zonder daarop diep in te gaan beschouwt de schr. de impersonalia, die weersgesteldheid aanduiden en die, die eene gemoedsaandoening weergeven, als soortgelijk en concludeert daarop als volgt: Efficitur, Romanos motus animi ut actus non aliunde pendentes sensisse, aeque ac pluviam vel nivem cadentem. Quod fulcit confirmatque . . . , motus animi in lingua expressa locum insignem obtinere: nempe Romanos id quod extra atque id quod intra eos erat, eodem modo conspexisse. De praemisse van de identiciteit van beiderlei soorten verba onderschrijf ik echter niet, daar een impersonale als „pluit" in zichzelf volledig is, terwijl „piget" obiect en subiect bij zich noodig heeft, zij het ook geen persoonlijk subiect. Bij de behandeling der interjecties betoogt schr.: Met de Grieksche beschaving drong zoo groote vreugde de Romeinen binnen, dat toen hunne vreugde zich in van hen overgenomen vreugde-interjecties als „euax" en „eia" een uitweg baande. Waarschijnlijker lijkt mij, dat deze interjecties (vgl. ons „wee" en „ai") bezit van de letterkunde zijn gebleven en dus op het gebied van de rhetoriek thuis behooren.

Sneek. H. D. Verdam.

A. A. Macdonell and A. B. Keith, Vedic Index of names and subjects. Twee deelen. London, J. Murray. 1912. (Pr. 12 sh. per deel).

Een woordenboek beschrijvend de indische realia bestond tot dusverre niet; dat aan zulk een werk groote behoefte was, zal ieder toestemmen. Hoe gaarne had men bij de studie der vedische en latere teksten een goed boek bij de hand gehad om zich aangaande ver-

Digitized by Google

schillende punten te kunnen doen voorlichten. Alle Indologen zullen dan ook de heeren Macdonell en Keith hartelijk dankbaar zijn voor de poging, die zij gezamenlijk gedaan hebben om die leemte aan te vullen. Oorspronkelijk was 't het plan van Prof. Macdonell om de historische gegevens uit den Veda, voornamelijk vervat in de eigennamen van af de vroegste tijden tot aan de opkomst van het Buddhisme, te verzamelen. Allerlei ander werk verhinderde hem aan dit plan uitvoering te geven en zoo vroeg en verkreeg hij de medewerking van Dr. Keith. De stof, verwerkt in den „Vedic Index" is dan ook uitsluitend door Keith verzameld, terwijl Macdonell het boek redigeerde. Dat Keith de eigenlijke bewerker is blijkt op menige pagina uit den ietwat apodiktischen toon waarop soms zeer questieuze punten worden behandeld. Het materiaal waaruit de „names and subjects" geput zijn is hoofdzakelijk dat gedeelte van den Veda, hetwelk de saṃhitā's en de brāhmaṇas omvat, de sūtras zijn wel geraadpleegd maar b ij l a n g e n a n i e t „erschöpft". Ref. meent dat d i t het zwakke punt van het werk is. De sūtras immers hebben gelijke zeggingskracht met de brāhmaṇas, het eenige verschil tusschen die twee categoriën in 't algemeen is een verschil van tijd van ontstaan en van inrichting: de feiten er in behandeld zijn dezelfden. Mijns inziens hadden dus alle gegevens zoowel der śrauta- als der gṛhyasūtras moet worden verwerkt. Om iets afdoends te verkrijgen zouden voor zulk een onderneming verschillende geleerden zich hebben moeten vereenigen tot samenwerking. Hoeveel allergewichtigste gegevens voor de realiën bevatten niet die sūtras, hoe rijke bijdrage tot de kennis der eigennamen en de verwantschap der in de Veda voorkomende personen leveren de pravara-kapittels! Hoeveel meer punten, die nu ten deele of geheel duister blijven, hadden kunnen worden opgehelderd en aangevuld, zoo Keith de moeite genomen had, ook die teksten te bewerken! Ook voor menige verkeerde gevolgtrekking zou hij behoed geweest zijn, immers de saṃhitās op zichzelf zijn vaak duister, zij worden menigmaal door de sūtras aangevuld en verduidelijkt. Een paar voorbeelden. Onder *māṣa* heet het: „in the ritual the human head for the sacrifice in bought for twenty-one *māṣas*: it does not appear that the word here means a weight of metal, as it often does later". Wat moet de lezer wel denken bij die vage aanduiding over het koopen van een menschenhoofd? Doch de passage is totaal misverstaan; kennisname der bijbehoorende sūtras zouden den Schr. een juist inzicht in de beteekenis der betrokken plaats hebben gegeven. Omtrent de inrichting van den wagen, zoowel den *ratha* als het *anas*, bevatten de sūtras vele gegevens, die meer zekerheid of althans duidelijkheid hadden kunnen brengen betreffende de begrippen *īṣā*, *praüga*, *pradhi*, de inrichting van een karrewiel enz. Dat — om bij den wagen te blijven, *vartani* „wagenvelg" zou beteekenen, is voor de Ṛksaṃhitā hoogst onwaarschijnlijk, in de latere samhitās en in de sūtras beteekent het stellig „wagenspoor", zooals Baudhāyana leert, die *vartani* in gelijke beteekenis als *vartman* gebruikt. Wij hadden vele artikelen gaarne willen missen (wat voor nut heeft bijv. de vermelding dat *pakṣin* „vogel" en *megha* „wolk" beduidt — en zoo zijn er tal van geheel overbodige opmerkingen), zoo daarvoor meer gegevens uit de sūtras waren in de plaats gekomen. Iets wat naar volledigheid zweemt, kan dus niet in dit werk worden verwacht, maar met verwondering bemerkt men dat namen als *urvaśī*, *namuci*, *āyu* (zoon van Purūravas) ontbreken. De litteratuur die geciteerd wordt, is omvangrijk en legt getuigenis af van groote belezenheid; toch zijn den Schr. eenige werken onbekend gebleven, die hem omtrent sommige punten beter hadden kunnen inlichten. De etymologiën die hier en daar gegeven worden, hadden kunnen wegblijven, zij vallen buiten 't kader van dit boek en zijn bovendien aan ernstigen twijfel onderhevig, zoo bijv. die van *bhrātṛ* en *duhitṛ*, maar vooral die van *vadhū*. Men ziet dus dat er op dit boek heel wat aan te merken valt. Intusschen, het is en blijft een nuttig boek als compilatie, om bij elkaar te vinden wat vele geleerden in verspreide opstellen hebben neergelegd. De Schr. beijvert zich de verschillende, soms wijd uiteenloopende zienswijzen mede te deelen omtrent punten van twijfelachtigen aard. Dit had hier en daar wel korter gekund, daar vele van die beschouwingen thans ouderwetsch geworden zijn. De slotsom is, dat wij voor het keurig bewerkte uitstekend ingerichte en zorgvuldig gecorrigeerde boek als hulpmiddel voor de indologische studie zeer dankbaar zijn, maar — verre van voldaan.

Utrecht. W. Caland.

E. J. Haslinghuis, De Duivel in het Drama der Middeleeuwen. Leiden, Gebroeders Van der Hoek. 1912. (Leidse dissertatie).

De schrijver van dit zeer verdienstelike proefschrift heeft zijn onderwerp terecht internationaal opgevat. Hij wil ons laten zien „het duivelbeeld zooals het zich ten tijde der ontwikkeling van het drama aan den middeleeuwschen geest voordeed". In de overstelpende stof moest hij zijn weg leren vinden: de lijsten van drama's en van de rijkelik vloeiende „bronnen" over duivelgeloof en toneelgeschiedenis getuigen er van, dat de voorarbeid niet gering was. Het lag voor de hand dat vooraf moest gaan een studie van het veelzijdige duivelgeloof, van de rol die de duivel speelde in de oude liturgie en in het oudste liturgiese drama. Maar de moeielikheid begon bij de 14de en 15de eeuw, de tijd waarin we de Boze op het toneel in volle aktie zien. In zijn optreden is „betrekkelijk weinig dat op vrije vinding der dramatici berust": in het officiële kerkgeloof, langs de weg van de apokriefe verhalen en overleveringen vervloeiend in het volksgeloof, vindt men bijna alle trekken terug. En toch, wanneer men een beeld gaat tekenen, waarin alle détails uit Franse, Duitse, Engelse en Nederlandse spelen verenigd worden, uit een tijdverloop van twee eeuwen, zou men gevaar kunnen lopen, een mengsel te krijgen dat in die samenstelling eigenlik nergens aanwezig was. Schikt men daarentegen de stof naar de groepen van de toevallig bewaarde drama's van elke natie of naar ouderdom, dan zou er een uiteengerukte voorstelling ontstaan, met evenveel lakunes als het materiaal zelf vertoont. Dr. Haslinghuis is er in geslaagd deze klippen te ontzeilen door een voortreffelike indeling. Achtereenvolgens gaat hij na de verhouding van de

Digitized by Google

Duivel tot de hemelse machten: God, de Vader en de Zoon, Maria en de engelen; dan de verhouding tot de mens, en eindelik de onderlinge betrekkingen der duivels. Daarmee bereikt hij het voordeel „dat de ontwikkeling van den tooneelduivel in de richting eener komische figuur tot haar recht komt". Een afzonderlik hoofdstuk (VII) is dan gewijd aan *De duivel als komische figuur*, terwijl het laatste hoofdstuk ons *De uiterlijke gedaante van den duivel* op het toneel vertoont.

Het algemene gaat dus voorop, wanneer we deze gids volgen op zijn rondreis door de West-Europese geestelike drama's. Wij zien Lucifer's val, zijn verzet tegen Christus, die hem zal overwinnen, de Hellevaart en de Duivelprocessen; de vijandschap van de Duivel tegenover Maria, zijn rol in de wereldgeschiedenis, van het Paradijs tot de Oordeelsdag, zijn listen en lagen aan de stervelingen afzonderlik gelegd. Maar ondertussen verzuimt de schrijver niet, ons op nationale eigenaardigheden te wijzen: de tonelen tussen Maria en de Boze komen b. v. het veelvuldigst in het Franse en zelden in het Engelse drama voor (blz. 72); de Judas-episode vertoont op het Duitse toneel een typiese ruwheid (blz. 90); de satyre op de mode is uitsluitend Engels (blz. 126); dierlike eigenschappen worden aan de duivel vooral toegekend in Nederlandse en Franse spelen (blz. 149). Eén punt, nu in een noot op blz. 18 wegschuilend, had o. i. meer tot zijn recht moeten komen: de nationale verschillen hingen ook samen met de afwijkende mise-en-scène, zegt de schrijver. „Deze liep natuurlijk uiteen al naar het wagenspelen (als de meeste Engelsche), marktspelen (als de meeste Duitsche), podiumspelen (als vele Fransche en Nederlandsche) betreft". In de volgende hoofdstukken zoekt men vergeefs een nadere verklaring van deze belangrijke opmerking.

Voor de evolutie in het duivelgeloof heeft de schrijver een open oog. Ver strekkend is de opmerking (blz. 116): „De wijziging der denkbeelden aangaande werkheiligheid en de meerdere nadruk, op het moment der persoonlijke aansprakelijkheid, der wilsvrijheid gelegd, hadden in de 15de eeuw ten gevolge, dat de betrekkingen tusschen den mensch, den hemel en de hel een andere uitbeelding verlangden". Brengt men dit in verband met blz. 125: „de duivel verloor aan ethische en won daarentegen aan scenische beteekenis", dan komt bij de lezer het verlangen naar een bredere uiteenzetting op, en tevens de vraag of het buitensporig komiese van de duivelfiguur niet deels voortkomt uit twijfel of ongeloof aan het persoonlik bestaan van zijn helse Majesteit. Menskundig is de opmerking: „De toeschouwers lachten, maar zooals een angstig kind in het duister lacht om spoken, terwijl het rilt van vrees" (blz. 158). Maar geldt dat van *alle* toeschouwers? En voor de auteurs, die soms een komies talent vertonen „als drie en een halve eeuw later Offenbach, een geest van onbarmhartige spot, soms ook van profanatie"? (blz. 151).

De biezonderheden, in het laatste hoofdstuk medegedeeld over het kostuum en de verdere uitrusting van de toneelduivels, zijn grotendeels uit toneelaanwijzingen, rekeningen en dergelijke bronnen geput, en geven een aardig kijkje in het M.E. toneelleven. De goed uitgevoerde illustraties waarmee deze studie versierd is, dienen grotendeels om deze uiterlike verschijning te verduideliken.

In een kort bestek is het niet mogelik, aan de rijke inhoud van dit boek geheel recht te doen. Voor allen die belangstellen in het M.E. toneel en in het volksgeloof van die dagen, waarin het naieve en het verhevene, het platte en het zinrijke, soms zoo grillig naast elkaar staan, is dit met zoveel zorg en smaak en kennis geschreven boek een belangrijke aanwinst.

Assen. C. G. N. de Vooys.

G. Pellissier, Le Réalisme du Romantisme. Paris, Hachette. 1912. (Pr. fr. 3.50).

De titel van dit werk schijnt haast een tegenstrijdigheid in te houden. Zo langzamerhand toch is men vrij algemeen, ook al mede op gezag van mannen als Brunetière, Faguet, e. a., gaan aannemen, dat juist een onbewuste of stelselmatige vervorming van de werkelikheid het kenmerk is van de Romantiek; het echte realisme zoekt men bij de grote Klassieken van de XVIIe eeuw. Tegen deze voorstelling nu komt Pellissier op. Volgens zijn oordeel mag de Romantiese letterkunde, vergeleken met de Klassieke, terecht realisties genoemd worden. In zijn betoog laat hij duidelik uitkomen, dat niet de Romantiese, maar integendeel de Klassieke dichters natuur en waarheid in hun kunst geschuwd en gemeden hebben.

Al betoont hij zich niet geheel onbevooroordeeld en komt ons zijn kritiek op de naar zijn inzichten onrealistiese Klassieke literatuur erg eenzijdig en overdreven voor, voor zoverre het de Romantiek betreft, kan men altans ten dele met 's Schrijvers opvattingen meegaan. Immers alle ingrijpende hervormingen, welke Hugo en de zijnen trachtten door te voeren, het verwerpen van de Griekse en Latijnse modellen, het afschaffen van de konventionele regels, het breken met de oude genres, het verenigen van het komiese met het tragiese, het verrijken van de taal, het verruimen van de wetten der metriek, dat alles en nog veel meer geschiedde in naam der realiteit. Een natuurgetrouwe uitbeelding van de omringende wereld, een artistieke nabootsing van het volle leven achtten zij dan alleen mogelik, als de dichter, bevrijd van de knellende banden, welke Klassieken en Pseudo-Klassieken hem toegedacht hadden, zich onbelemmerd, overeenkomstig zijn eigen aard en aanleg, zou kunnen ontwikkelen.

Maar terwijl de woordvoerder der Romantieken vooral het uitwendige, dat wil zeggen het materiële, op het oog had, liet hij het innerlike, het onstoffelike, maar toch ook reële, ter zijde. En dat juist trok de Klassieken aan. Het realisme van Racine ligt voornamelik in de karaktertekening zijner personen; het realisme van Hugo bestaat bijna uitsluitend in het weergeven van de vormen, kleuren en klanken, die zijn oog en oor troffen. Had Schrijver deze tegenstelling gezien, had hij er de nadruk op gelegd, zijn boek zou er voorzeker veel bij gewonnen hebben.

Deze opmerking, al wijst zij op een ernstige, niet ver te zoeken fout, mag echter onze aandacht niet afleiden van de inderdaad rijke en soms zelfs belangwekkende inhoud van dit met zorg geschreven werk. Veel treft men er in aan, dat wel is waar tegenspraak

Digitized by Google

en weerlegging uitlokt, maar dat toch ook tot nadenken noopt. In de eerste twee hoofdstukken stelt Schrijver de algemene esthetiek van Klassieken en Romantieken scherp tegenover elkaar. Maar hij miskent of verzwijgt wel eens, wat minder met zijn theorie strookt. Had hij b.v. naast het vers van Hugo ook niet het vers van La Fontaine moeten bestuderen? Daarbij vergeet hij, sprekend over de taal van Corneille en Racine, dat de woorden door het veelvuldig gebruik allengs afslijten en de vroegere frisheid en kracht verliezen.

In het overige deel van zijn boek gaat hij de ontwikkeling van het realisme in de Franse letterkunde, genre voor genre, na, van af de Klassieken tot aan de moderne Realisten (Flaubert, Dumas fils, Leconte de Lisle) en Naturalisten (Zola, Maupassant). Deze laatste hoofdstukken bevatten veel moois en goeds. Hij wil er ons het tastbaar bewijs leveren, dat eerst met de Romantiek het realisme een steeds meer in het oog vallende plaats in de lyriese poëzie, de roman, de toneel- en geschiedwerken en de kritiek is gaan innemen. Dit brengt hem als het ware ongemerkt tot de gevolgtrekking, dat de dichters en prozaschrijvers, die zich in de tweede helft der vorige eeuw als Realisten en Naturalisten aankondigden en zich zelf de tegenvoeters van de Romantieken waanden, in waarheid hun naverwante opvolgers en geestelike erfgenamen zijn geweest. Zij toch hebben het werk hunner voorgangers meer en meer in dezelfde zin — die van het realisme — voortgezet, zodat ten slotte alleen een bijna wetenschappelike nauwkeurigheid hen nog in hun kunst kon bevredigen. Een der gewichtigste vraagstukken, welke de hedendaagse kritiek bezig houden, n.l. hoe wetenschap en literatuur met elkaar zijn te verbinden, wordt naar aanleiding van de theorieën der Realisten en Naturalisten uitvoerig in het laatste hoofdstuk besproken.

En zo aan het einde van zijn werk gekomen, kunnen ook wij ons wel verenigen met de zinsnede, waarmee Schrijver besluit: „peut-être sommes-nous en droit de conclure que s'opposant au classicisme, il (= le romantisme) implique déjà et renferme tous les éléments du Réalisme et du Naturalisme".

Cornjum (Fr.). C. Kramer.

W. Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik. Zweite Auflage. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 15).

Dit boek is veel meer dan een nieuwe druk der in 1900 verschenen Altkirchenslavische Grammatik (in dit tijdschrift jg. 9, kol. 112 - 114 gerecenseerd door Uhlenbeck): het is een geheel nieuw werk. Dat blijkt al dadelik uit de verschillende omvang der beide edities: de eerste bevatte 395 pagina's en de tweede bevat er 656, en dat nog wel niettegenstaande de „Textproben" van vroeger nu zijn weggebleven; ze waren overtollig geworden door de „Kirchenslavische Chrestomathie" van Vondrák, in het jaar 1910 uitgekomen. Alle hoofdstukken zijn belangrijk omgewerkt, vele geheel nieuw opgezet. Vooral de inleiding, waarbij zich evenals vroeger een hoofdstuk over „die slavischen Alphabete" aansluit, en de klankleer zijn ditmaal veel uitvoeriger: ze zijn van 25 en 118 bladzijden uitgedijd tot 73 resp. 321, en menig hoofdstuk is niet alleen uitvoeriger, maar ook beter geworden. Ieder, die een diepgaande studie van het Kerkslavies maakt, kan nu niet meer nalaten, Vondrák's nieuwe werk grondig te bestuderen. Wie het slechts te doen is om de hoofdzaken van de grammatika te kennen en om de teksten te verstaan, die heeft meer aan Leskien's „Handbuch", waarvan we nu een vijfde druk bezitten, want dit boek is 1. beknopter en 2. verstaat Leskien veel beter dan Vondrák de kunst om klaar en „übersichtlich" de zaken uiteen te zetten, 3. is Leskien voorzichtiger en kritieser. Maar wie dieper in de geheimen van de Kerkslaviese taal wil doordringen, zal in Vondrák heel wat vinden, wat bij Leskien ontbreekt: niet alleen dat V. naast de in engere zin Oudkerkslaviese (Oudbulgaarse) teksten ook aan de Bulgaars-, Servokroaties-, Russies- en Čechies-Kerkslaviese zijn aandacht geschonken heeft, maar ook over de eerstgenoemde kategorie handelt hij in zoverre uitvoeriger, dat hij bij de bespreking van menig taalverschijnsel aan de taal der afzonderlike handschriften een minutieuze, monografies uitvoerige onderzoeking wijdt.

Ik veroorloof me bij enige plaatsen een aantekening te maken: Blz. 30. Over de genitivi plur. met lengteteken in de Kiewse bladen handelt Leskien Handb. blz. 11 voorzichtiger en m. i. beter. — Blz. 37. De laatste alinea, met in de lucht zwevende vermoedens, kon gemist worden. — Blz. 83. Over *rĭci* enz. uit zich V. te apodikties. — Blz. 93 en 454. Dat *jedĭn-* uit *jedin-* ontstaan is, is onaannemelik, zolang geen andere woorden met parallele klankontwikkeling worden gevonden. — Blz. 103. Waarom wordt hier wel Fortunatov geciteerd en niet Berneker KZ. 37,370 vv., Leskien IF. 21,335 vv.? Trouwens niet alleen in deze passus over de *o* in slotlettergrepen zijn de literatuuropgaven onvolledig en maken de indruk van toevalligheid of willekeur. — Blz. 105. Over *drevl'e* enz. zie ook Leskien Handb. 44. — Blz. 106 v. Uhlenbeck t. a. p. wees V. reeds op de identiteit van *česo* en got. *hwis*. Hoe V. nog de voorkeur geeft aan een hersenschimmig **čoso* („urspr. wohl **qosio* oder **qoso*"), is mij een raadsel. Trouwens ook elders nam V. onvoldoende notitie van U.'s recensie; zo vinden we blz. 133 nog altijd *męso* <**menso*, **memso*. — Blz. 113,349. Wat *rozga-razga* betreft, houd ik het liever met Leskien; V. ziet in de overigens in de Zographensis en Marianus niet voorkomende „Schwankung" van *ro-* en *ra-* een bezwaar tegen oorspr. *or*-anlaut; maar als hij minder bezwaar heeft tegen de hypothese „*razga* uit *rozga* naar 't prefix *raz-*" en een dgl. fantoom als „eine Art Volksetymologie" opvat, menende dat het „wirklich sehr nahe lag das Wort so zu deuten", d.w.z. het vokalisme van een woord voor „tak, twijg" aan invloed van een prefix voor „uiteen" toe te schrijven, dan kunnen we ons verbazen, maar begrijpen kunnen we 't niet. — Blz. 114,128. Lees **ausahrigga-* (stamvorm) of **ausahriggs* (nom.). — Blz. 126. *vyknąti* heeft eer idg. *ū*; vgl. zonder *n* obg. *učiti* enz. — Blz. 127. *-intĭ* voor *-īntĭ* naar *-ontĭ*? Niet waarschijnlik. — Blz. 129. Graag neem ik aan, zoals trouwens ook Meillet e. a., dat *sŭto* een echt-Slav. woord is, maar liever laat ik het vokalisme onverklaard dan dissimilatie in de gen. mv. **sŭmtūn*, *-un* of de nom.-akk. enk. op *-on*, *-un* aan te nemen; nog een groter toer is het, bij

Digitized by Google

ugŭkŭ (blz. 131) aan dissimilatie te denken, maar V. staat voor niets, als hij per se een verklaring wil geven. — Blz. 161 vlgg. Over *tŭrt* e. dgl. prefereer ik verre Leskien Handbuch blz. 34 vv. — Blz. 185. *bez(ŭ)*, *vŭz(ŭ)*, *iz(ŭ)*, *raz(ŭ)*- zullen wel oorspronkelik op -*z* zijn uitgegaan; vgl. Rozwadowski, Rocznik Slawistyczny 2,87 vv. — Blz. 222. Russ. *dóbryj* is slechts een minder juiste spelling voor *dóbroj*; dat blijkt uit gevallen als *tichij*, *zórkij*, *strógij* met uitspraak -*ij*. — Blz. 225. Een grondvorm **krŭją* met „gespanntem" *ŭ* voor obg. *kryją* is mij onaannemelik; dat we voor *bĭją*, *biją* een stam *beje*- moeten aannemen, is volkomen juist: zo'n stam is begrijpelik en verklaart de overgeleverde vormen; maar **krŭją* zou een bevreemdende Slav. (reeds oudere?) vorm zijn en geen obg. *kryją* met vaste *y* kunnen opleveren; russ. *kroju* is niet identies met obg. *kryją*. — Blz. 278. Obg. *selo* wordt ook anders dan uit **sed-lo*- verklaard; vgl. Meillet Etudes 419, Walde[2] s. v. *sella*, *solum*. — Blz. 279. *kolěno* 'Stamm' = *kolěno* 'Knie'; zie o. a. Berneker s. v. Om zowel *kolěno* 'Knie' als *kolěno* 'Geschlecht' met *čel'adĭ* en NB. met *člověkŭ* te kombineren, zoals blz. 300 gebeurt, gaat nog minder aan. Waarom deelt V. ons dan ten minste niet mee, dat dit geen algemeen erkende etymologieën zijn? Overigens is — trots blz. 3?5 — een grondvorm **čelověkŭ* niet aannemelik: daaruit zou obg. de *e* niet verdwenen zijn. Leskien neemt met meer recht **čĭlověkŭ* aan. — Blz. 290. 't Komt me voor, dat de betekenis der sandhi overschat wordt. Is de prothese niet in de eerste plaats — evengoed als het open worden der oorspr. gesloten lettergrepen — een symptoom van een Oerslav. neiging om de „Sonoritätswelle" der lettergrepen stijgend te maken? — Blz. 302. Lees: russ. *iščetŭ*, niet -*tĭ*; dit is slechts dialekties. — Blz. 304. Voor got. *heils* lees *hails*. — Blz. 320. *mądrŭ* heeft idg. *dh*; vgl. lit. *mandrùs*, gr. μανθάνω. — Blz. 321. *rěšiti*: lit. *rìszti*: got. *wruggs*, ags. *wringan* (zoo; niet -*zan* zoals V. schrijft) is onaannemelike fantasie. Op zo menige plaats missen we helaas de konstatering van de onzekerheid der medegedeelde vermoedens. — Blz. 344 noot 2. Stijgend *ort*, *olt* ook uit *orət*, *olət*. — Hier en verderop bij *tert* e. dgl. groepen weet V. veel te sikuur, hoe alles in zijn werk is gegaan. Die opmerking laat zich ook elders in dit boek maken. — Blz. 351 vlg. **modliti* 'bidden' zou uit **molditi* ontstaan zijn, omdat men dit van **mold*-, obg. *mladŭ* 'jong' en afleidingen wou scheiden? Zo is alles mogelik! — Blz. 371. De etymologiese kombinaties bij *bĕsŭ* zijn zeer onzeker. — Blz. 384 vv. Van meer belang dan de tegenzin tegen dubbelkonsonant is die tegen gesloten lettergrepen; konsonantgroepen, die gemakkelik bij de 2[de] syllabe te brengen waren, bleven: zoo *o-gnĭ*. — Blz. 582. Het presens duidt meer aan dan de tegenwoordige en toekomstige handeling; 't heeft ook een abstrakte betekenis in gevallen als „de mens wordt geboren, leeft en sterft". — Blz. 588. *Vŭnŭ*, *nizŭ* enz. hoorden eer in het hoofdstuk over de bijwoorden op blz. 605 dan in dat over de accusativus.

Ziehier enige aantekeningen, een deel der aantekeningen, die ik bij het lezen van V.'s boek maakte. Indien er iets uit blijkt, dan is het wel dit: dat V., die door zijn grote kennis en zijn langdurige studie van het Kerkslavies en andere Slaviese talen zo bij uitstek berekend is voor de taak, die hij op zich nam, wel eens te weinig kritiese blik heeft, om de relatieve waarschijnlikheid van verschillende hypothesen bevredigend vast te stellen; dat tekort komt vooral daar uit, waar hij zich buiten het engere gebied der deskriptieve grammatika begeeft, en daarom vermindert het de waarde van dit in 't algemeen gesproken voortreffelike boek slechts in geringe mate.

Den Haag. N. van Wijk.

V. Šesan, Kirche und Staat im römisch-byzantinischem Reiche seit Konstantin dem Groszen und bis zum Falle Konstantinopels. I Band: Die Religionspolitik von Konst. d. Gr. bis Theodosius d. Gr. (313-380). Czernowitz, Bukowinaer Vereinsdruckerei. 1911.

Dit boek is het eerste deel van een standaardwerk, dat alleen reeds door zijn grondige behandeling van de litteratuur — ook van de Slavische, Roemeensche en Grieksche — over het verband tusschen Kerk en Staat in de sfeer der „Orthodoxe" confessie, alle aandacht verdient. Actueel is deze vraag b.v. in Rusland, waar het herstel van 't patriarchaat aan de orde is. In gewijzigden vorm, is dit probleem echter ook voor andere staten der Christenwereld van beteekenis. Een studie over de klassieke periode dezer wereldhistorische worsteling, geeft de S. in zijn eerste deel. Hij heeft m. i. met succès (tegenover Schultze) aangetoond, dat in de jaren 313-380 Christendom en heidendom officieel in een positie van gelijke rechten binnen het staatsverband hun plaats innamen. Niet dat Constantijn eenigszins overhelde naar de gedachte van een modernen rechtsstaat, die principieel „neutraal" is in dit opzicht; wat hij handhaafde was een inconsequentie, die door de praktijk geëischt werd. Uit dat oogpunt alleen, meent de Schr., zijn de documenten dier dagen te beoordeelen. Terecht onderstreept Š., dat Constantijns persoonlijkheid tot de antieke wereld moet gerekend worden en dat men hem met de moderne abstracties van „neutraliteit", „tolerantie", enz. niet begrijpt. Vandaar dat hij evenals Boissier b.v. nadruk legt op C.'s godsdienstige naast diens politieke motieven. Te weinig licht doet hij echter vallen op het feit, dat „godsdienst" in die dagen en bij een man als Constantijn in vele opzichten iets anders is dan wij in onze kringen en onzen tijd daaronder verstaan. De technische quaesties van philologischen en historischen aard worden uitvoerig en grondig behandeld. Van de opmerkingen, die hier en daar natuurlijk te maken zijn, worde slechts dit vermeld, dat Dr. Š. niet altijd de nieuwste edities gebruikt (b.v. van Eusebius, Sozomenus, Socrates of Zosimus). In welke mate dit eerste deel als handboek voor deze problemen en de litteratuur daarover dienen kan, blijkt uit de inhoudsopgave. § 1: De godsdienstige overtuiging van Constantijns ouders (pp. 69—74), § 3: van Constantijn (80—83), § 4: De politieke omstandigheden voor 312 (83—90), § 5: De godsdienstige momenten (93—102), § 6: De litteratuur voor en tegen C.'s Christelijke overtuiging, § 7: De controverzen over het tijdstip, waarop C. beslist Christen geworden zou zijn, § 8: C.'s godsdienst en zijn politiek (102—114). De IIe afdeeling (pp. 128—238)

Digitized by Google

handelt over de wording, exegese, text en inhoud van het Edict van Milaan, de III[e] over de officieele verhouding tusschen heidendom, Christendom en staat (pp. 238—284), terwijl ten slotte de kerkpolitiek van C.'s opvolgers tot en met Theodosius den Grooten wordt behandeld (pp. 290—316). In een „Aanhangsel" bespreekt S. nog: (I) C.'s catechumenaat, (II) de theophanie, (III) de Christelijke veldteekens, (IV) C.'s woorden voor den Doop, (V) onjuiste exegese van C.'s daden, (VI) waar heeft C. het tolerantie-edict van 312 uitgevaardigd?

Bedenkingen wekt het boek natuurlijk hier en daar op. Dat het niet uit het Westen komt, is ook meermalen merkbaar. Toch maakt dit eerste deel onze belangstellingstelling gaande voor de gedetailleerde beschrijving (in deel II) der „*Staatsrechtelijke stelling van het Christendom in het Romeinsche rijk in den tijd van 313—380*." Wat Dr. S. daar geven zal over „Den invloed van het Christendom op de wetten", „De overneming van staatsfuncties door de Kerk", „De plaats van Kerk en clerus in den Staat", ten slotte over het „Ingrijpen der staatsmacht in het leven der Kerk" en de houding der Kerk ten opzichte van dit verschijnsel, zal ongetwijfeld welkom wezen aan ieder, die dit eerste deel als een uitvoerige, geleerde en conscientieuze bewerking der omvangrijke stof heeft gewaardeerd. Verwerkt tot een boek is de stof niet. Men zou den S. echter onrecht doen met het stellen van dezen eisch. Hij wil n.l. in de deelen, die dit werk zal omvatten (Voorrede p. VI) „het ware verband tusschen Staat en Kerk in het Byzantijnsche rijk opsporen en tevens de steunpunten uit de historie aanwijzen, die onmisbaar zijn voor een juiste oplossing van dit probleem in den tegenwoordigen tijd."

Leiden. J. de Zwaan.

G. Kurth, La cité de Liège au moyen-âge. 3 Dln. Brussel-Luik, de Wit, Cormaux, Demarteau. 1910.

De geschiedenis van Luik gedurende de middeleeuwen door G. Kurth is wel een bijzonder mooi boek. Mooi in de eerste plaats uit een letterkundig oogpunt; ik ken geen stadshistorie, waarin opkomst, bloei en ondergang van een stad zoo boeiend zijn beschreven. Reeds terstond als de schr. den lezer voert naar de bekoorlijke plek in het Maasdal, waar voor tweeduizend jaren een klein beekje, de Glain, uit het bosch trad, en aanwijst, waar de eerste bewoners den bijl sloegen aan het maagdelijk woud, heeft hij hem vast en al moge hij hem verderop nu en dan eens een weinig loslaten, als hij met hem den weg zoekt door het dorre en hakerige gewas der Luiksche stadsrechtsoorkonden, geheel in zijn macht heeft hij hem weer, als hij hem brengt voor de aangrijpende tooneelen der 15e eeuw, den slag bij Othée en het strafgericht van Jan zonder Genade, de wanhopige worsteling tegen Karel den Stoute en daarna de meedoogenlooze, stelselmatige vernietiging van stad en gemeente.

Daarnevens is het een geleerd boek. Hierop wijst reeds de uitgebreide bronnenlijst, waarmee het begint. De oorkonden, die de schr. noodig had, heeft hij zoo zorgvuldig bijeengezocht en geanalyseerd, dat hij in het voorbericht tevens de uitgave van een regestenlijst aankondigen kan. Het stedelijk archief heeft hem daarvoor niets kunnen leveren: dit bevat slechts stukken jonger dan de Fransche revolutie; het oorkondenmateriaal kon voor een klein gedeelte getrokken worden uit de archieven van andere steden, voor het overige moest het komen uit de bekende rechtsboeken, de Paweilhars, en vooral uit de cartularia der talrijke Luiksche kerken en kloosters. In deze geestelijke stichtingen zijn ook de vele uitvoerige kronieken ontstaan, waaruit de schr. de narratieve gegevens voor zijn historie had te putten. Over het algemeen geven de bronnen dus de geschiedenis der stad onder een eenzijdige belichting; zij laten van het stadsleven en de stadsgeschiedenis zien, wat voor de geestelijkheid belangrijk was, of haar merkwaardig scheen; veel laten zij in het duister.

Voorts is het een subjectief boek. De schr. is een geloovig katholiek; waar bijv. de geschiedenis van den investituurstrijd en die van het groote westersche schisma in aanraking komen met de stadshistorie, valt zijn oordeel wel eens anders uit dan dat van iemand, die deze twisten eenvoudig als historisch verschijnsel beschouwt. Dit evenwel heeft hem ook in staat gesteld in het tweede deel een meesterlijke beschrijving te geven van het kerkelijk Luik en het heeft hem toch niet er toe gebracht om als apologeet op te treden voor de moraliteit van den middeleeuwschen clerus. Hij heeft blijkbaar weinig sympathie voor de moderne democratie, en voor die van het middeleeuwsche Luik maar tot op zekere hoogte. Daaraan dankt men zeker ook leerzame en juiste opmerkingen als deze: „On est trop porté à croire, de nos jours, à je ne sais quel droit divin de la liberté communale et à condammer purement et simplement les résistances que lui opposent les princes. C'est un point de vue étroit et qui s'inspire de préjugés politiques. La civilisation doit se féliciter, au contraire, que le mouvement communal ne soit point parvenu à réaliser son programme. S'il l'avait pu, il aurait réduit les nations en molécules incohérentes et enrayé pour des siècles la formation des nationalités". Aan den anderen kant meen ik ook uit schr.'s standpunt wel eenigszins den buitengewoon scherpen toon te moeten verklaren, dien hij aanslaat tegenover Ferd. Henaux, den auteur van de Histoire du Pays de Liège, tegen wien hij aan den voet der bladzijden doorloopend polemiseert. Maar wanneer ik spreek van subjectief, dan bedoel ik dat hoofdzakelijk in gunstigen zin, de schr. heeft met liefde gewerkt, hij heeft niet alleen verschijnselen naar hun causaliteitsverband gegroepeerd, hij heeft voor personen en partijen een belangstelling gevoeld, die hem er toe bracht met hen vriendschap te sluiten of hun zijn genegenheid te ontzeggen. Het komt mij voor, dat juist dit samenleven van den auteur met de personen, die hij beschreef, hem meermalen een juisten psychologischen samenhang heeft doen opmerken, die de berichtgevers niet met woorden hadden uitgedrukt.

Ik behoef het mijn taak niet te achten om den inhoud der drie deelen in uittreksel weer te geven; ik mag mij tegenover een boek als dit met zijn vele detailkwesties van mijn plicht als referent ontslagen rekenen, als ik meegedeeld heb, dat deel I behalve een algemeene inleiding over het stedenwezen de historie van Luik bevat tot en met de zegepraal der democratie over het patriciaat; dat deel II het geschiedverhaal brengt tot het

Digitized by Google

einde der 14e eeuw en besloten wordt met drie uitvoerige hoofdstukken over de regeering van Luik, over het oeconomisch leven, en over godsdienstige, moreele en intellectueele verhoudingen in de stad; dat deel III de geschiedenis van de stad geeft tot haar ondergang in 1468; ten slotte, dat een aantal excursen en stukken als bijlagen achter de drie deelen gevoegd zijn.

Nu enkele opmerkingen. Dat deze stadsgeschiedenis voor de kennis van het ontstaan der Stadtverfassung niet zoo heel veel bevat, mag voor een groot deel geweten worden aan de schaarschheid van bruikbaar materiaal. Hier en daar evenwel zijn ook m.i. de problemen niet juist gesteld. Was de bevolking van den Karolnigischen vicus Luik, ook die van de latere civitas Luik vrij of onvrij? Onvrij, meent de schr., want Luik had niet als andere bisschopssteden, die reeds uit den Romeinschen tijd dagteekenen, overblijfselen van een oude inwonerschap, die leven en vrijheid hadden bewaard onder de stormen der landverhuizing; in de oudste bronnen is Luik nog slechts een heerlijke villa met een onvrije bevolking (I, p. 44, 167). Maar dan heeft de schr. nog een meer afdoend bewijs en dit is vervat in een excurs achter dl. III (p. 374). „La population de Liège était primitivement servile et sa liberté a été une conquête graduelle. La thèse contraire n'aurait jamais pu être formuleé, si l'on avait connu l'histoire de la propriété foncière à Liège. C'est cette histoire, en effet, qui nous apporte la solution du problême". De schr. toont dan aan, dat de grond te Luik oorspronkelijk geheel eigendom geweest is van de Luiksche kerk en dat hij later verdeeld is onder den bisschop, het domkapittel en acht met stadsgrond gedoteerde kerken en kloosters. „Pas un pouce du territoire liégeois ne relevait d'un autre propriétaire". Maar wat heeft men hier aan? Dat de stadsgrond eigendom is van den stadsheer, dit is een algemeen voorkomende en ook wel bekende zaak. Maar nu had de bewijsvoering juist moeten beginnen en in het licht worden gesteld, dat de perceelen in de stad slechts onder hoorigheidsverband waren uitgegeven. Dit evenwel toont de schr. niet aan en zal voor Luik wel even moeilijk aannemelijk gemaakt kunnen worden als voor andere steden. Hij heeft niet in het oog gehouden, dat de inwoners van „vicus" en „civitas" niet of slechts voor een gering deel nakomelingen geweest zullen zijn van de onvrije boerenbevolking der bisschoppelijke villa. Zoo hier als elders zal de burgerlijke nederzetting ontstaan zijn door immigratie en dat wel òf van vrijen òf van onvrijen, die tegenover den stadsheer stonden als vrijen. Deze — koopliedeu en handwerkslieden — kunnen moeilijk in het agrarisch verband van het heerlijk landbedrijf zijn ingevoegd, integendeel zij hebben slechts plaats kunnen vinden naast de villa of in deze, nadat ze geheel of gedeeltelijk ontbonden en als bouwterrein verdeeld was. Het landbedrijf *kan* dus in Luik een tijd in zijn vollen omvang of gedeeltelijk zijn blijven voortbestaan, onder de „publici mercatores" *kunnen* behalve onvrijen van omwonende heeren ook onvrijen geweest zijn, afkomstig uit het landgoed Luik, maar over het geheel moeten de *burgerlijke* elementen ten opzichte van den bisschop vrij geweest zijn en in geen geval mag men aannemen, dat de burgerij van Luik voortgekomen is uit de onderzaten van een villa, die zich bijzonder snel vermenigvuldigd hebben, een ander bedrijf hebben gekozen, dat minder land vereischte en die daarbij opstegen van hoorigheid tot vrijheid. Zoo zou men het zich toch moeten voorstellen.

Evenmin kan ik vrede hebben met de mededeeling van den schr., dat de bisschoppelijke ministerialen den kern van het latere patriciaat zouden hebben gevormd (I, p. 45). Dit toch is in tegenspraak met wat onderzoekingen omtrent andere bisschopssteden — ik denk bepaaldelijk aan Straatsburg — aangetoond hebben en met de algemeene opvattingen in de Duitsche stadrechtsliteratuur, sinds Below den strijd begon tegen Nitzsch' Ministerialität und Bürgertum. Blijkens het hoofdstuk, Patriciens et plébéiens à Liège (I, p. 154) onderscheiden zich de „geslachten" in Luik, evenals elders, maatschappelijk daardoor van de overige bevolking, dat zij geen handenarbeid verrichten, èn door hun vermogen. Dit hebben zij verworven door den handel, laken- wijn- en geldhandel. Tevens vindt men onder hen de groote grondbezitters; of evenwel grondbezit hen rijk *gemaak* heeft, is zeer twijfelachtig; eer is aan te nemen, dat zij de door den handel verworven kapitalen in grond belegd hebben. Een theorie van Sombart, dat het patriciaat in de steden zou zijn voortgekomen uit grondbezitters, die de stijgende grondrente in de stad bemiddeld gemaakt zou hebben, heeft, gelijk men weet, niet lang geleefd. Alleen op Luik zou zij misschien eenigszins kunnen passen, aangezien de grond hier gemakkelijk te exploiteeren kolenlagen bevatte en daardoor snel in waarde kon stijgen. De stedelijke ministerialen waren onvrijen, die de bisschop als ambtenaren gebruikte en die daardoor kwamen te staan boven het peil hunner standgenooten. Waren dit de voorvaderen van latere raadsgeslachten? Dan had toch aangetoond moeten worden, dat deze ambtenaarsfamilies zich op zekeren tijd aan den handel — ik laat het mijnbedrijf er buiten — zijn gaan wijden. Is dit misschien aannemelijk te maken voor de wisselaars, is er een betrekking te construeeren tusschen deze en vroegere onvrije monetarii („Münzerhausgenossenschaft")? Een en ander evenwel blijft totaal in het duister en ik ben dan ook van de juistheid van schr.'s uitspraak in geenen deele overtuigd.

Ik geloof, dat ik mij niet aan een te stoute combinatie waag, indien ik verband zoek tusschen de hier besproken onvolkomenheden en de omstandigheid, dat in de — overigens zeer lange — lijst van gebruikte „travaux modernes" meerdere van de belangrijkste werken over stedelijke Verfassungsgeschichte ontbreken [1]).

Nog één opmerking over het eerste deel. Ik wil met den schr. aannemen, dat de „veri jurati", die als getuigen voorkomen in een oorkonde van 1185 den stadsraad hebben gevormd (p. 92). Maar nu dit zinnetje uit een kroniek: „1184. Bellum civium cum militibus de Dommartin". Daar ziet de schr.: la cité autonome qui a fait la guerre aux Dommartin, ... un conseil communal qui était à sa tête à l'heure du premier conflit sanglant que nous offrent ses annales". Daarnaast een mededeeling uit het jaar 1253. Jan van Avesnes vraagt aan

[1]) Een enkel evenwel, dat daar ontbreekt, wordt in de noten genoemd.

den toenmaligen elect Hendrik van Gelre militairen bijstand tegen Karel van Anjou. „L'élu s' adressa donc selon la tradition, *à l'échevinage,* et le pria de mettre les milices communales à sa disposition .... *les échevins* obtempérèrent à sa demande" (1 p. 190). Verzet van de raadspartij, die bij monde van den leider verklaart, dat dit strijdt met de stedelijke privileges: de burgers behoeven slechts te dienen ter verdediging van het bisdom, van de rechten van bisschop en kerk van Luik. Wel, zou ik vragen, had het bezwaar niet moeten luiden: dat de schepenen hier een beschikking namen, die des raads was? Het schijnt mij echter, dat de volksleider hier beter geweten heeft, welke de competentie van de schepenen was dan de schr., die op grond van de geciteerde woorden der kroniek aan de schepenen reeds in 1184 het recht wil ontnemen op de leiding van het stedelijk defensiewezen en dit overdragen aan een stadsraad. Ik meen, dat het bestaan van een raad in 1184 niet te constateeren is, doch dat is ten slotte maar de kwestie van een jaar, 1184 of 1185; ik geloof echter ook te mogen zeggen, dat de schepenen naast hunne rechterlijke nog zeer veel langer administratieve bevoegdheden hebben gehad, dan de schr. ons wil doen gelooven en dat de raad deze in 1253 nog volstrekt niet geheel aan zich gebracht had. Over die Luiksche schepenen trouwens nog een enkel woord. Zooals bekend is, stelt Pirenne, het laatst nog in zijn „Anciennes démocraties", Luik als type van een stad, zooals zij opkomt in een geestelijk milieu, tegenover de Vlaamsche steden; ook onze schr. maakt op een paar plaatsen dat onderscheid. Een van de meest kenmerkende verschillen nu tusschen deze beide soorten van steden vindt Pirenne daarin, dat die, waarvan Luik als voorbeeld genomen wordt, er niet in geslaagd zijn de stedelijke schepenbank in hun macht te krijgen. Waardoor dit nu in Luik niet gelukt is en hoe het komt, dat in de 14e eeuw, toen de bisschoppelijke macht toch nog maar weinig de beweging voor stedelijke autonomie vermocht te remmen, de communale ontwikkeling veel meer gaat in de richting naar onderlinge burgerlijke gelijkheid dan naar onafhankelijkheid van den landsheer — terzelfder tijd toch werden verscheidene Duitsche bisschopssteden z.g. vrije steden — op deze vraag vind ik bij onzen schr. geen antwoord. Misschien echter is de vraag onbescheiden en valt zij buiten de grenzen, die de plaatselijke historicus zich moet stellen; dan is mijn aanmerking alleen de uiting van een persoonlijke teleurstelling, dat de schr. hier niet gegeven heeft, wat de uiteraard algemeene en m.i. niet volkomen afdoende verklaring van Pirenne nog te wenschen liet.

De bedenkingen, welke de lezing der beide laatste deelen nu en dan bij mij heeft doen rijzen, zijn over het algemeen van een anderen aard, kwesties omtrent het ontstaan der stadinstellingen doen zich dan weinig meer voor; hare ontwikkeling wordt gescandeerd door een reeks van overeenkomsten, in oorkonden neergelegd. De eerste en een der belangrijkste is de zg. vrede van Fexhe (1316). De schr. vergelijkt het charter daarvan met het privilege van Cortemberg en de Magna Charta, en te recht. Maar kan men dan wel aannemen met den schr., dat dit het resultaat is van een strijd, dien de Luikenaars aanvaardden slechts met een flauw besef van wat zij eigenlijk wilden. Mij dunkt, dat het charter wel te principieel is dan dat het niet de verwezenlijking zou zijn van bewuste constitutioneele wenschen. Hier is het natuurlijk een zaak van appreciatie en nog meer is dat het geval bij de beoordeeling van de personen, wier individualiteit ook een factor was in dezen tijd van voortdurende hevige woelingen. De schr. beschikt over meer gegevens dan ik, die vele van hen slechts uit zijn verhaal ken. Maar duidelijk is mij daaruit niet geworden, waarom bisschop Adolf van der Marck er bij den schr. zooveel slechter afkomt dan zijn neef en opvolger Engelbert van der Marck. Evenmin kan ik doorzien, waarom Razo van Heers, de volkstribuun, die de stad beheerschte in de dagen van Karel den Stoute moet zijn „een avonturier zonder geweten en zonder bekwaamheid", „een erbarmelijke lafaard", terwijl Surlet de Chokier, die hem eerst zoekt te verdringen, maar als dat niet lukt, zijn trouwe trawant wordt, gekarakteriseerd mag worden als iemand, „begaafd met geestkracht en talent". Stellig onjuist zijn de gronden, waarop de schr. meent te moeten ontkennen, dat Jan van Beieren een constitutioneel vorst voor de Luikenaars kon wezen. „N'avait il pas pour père ce Guillaume III de Hainaut à l'usage duquel le légiste Philippe de Leyde avait rédigé, quelques années auparavant, un traité de l'art de régner, qui offrait la quintessence des théories gouvernementales chères aux souverains d'alors?" Neen, dat was hij niet, hij was de zoon van Albrecht van Beieren en het boek van Philips van Leiden was, toen hij elect van Luik werd, reeds zoo oud, dat het niet meer middellijk of onmiddellijk op zijn overtuigingen gewerkt behoeft te hebben. Ook kan ik geen gezag toekennen aan Suffridus Petri, dien de schr. hier nog al eens aanhaalt, en die Jan van Beieren noemt „vir natura bonus"; daarvoor is hij een veel te laat en lichtzinnig auteur.

Bewondering heb ik voor de drie magistrale hoofdstukken, waarin de schr. een overzicht geeft van de stad en hare bewoners. Alleen moet ik een restrictie maken voor dat gedeelte, waarin het gildenwezen behandeld wordt. Dit heeft de schr. ongetwijfeld zeer sterk geidealiseeerd, het werd volstrekt niet zoo geheel door ethische momenten beheerscht, als hij het voorstelt. Vele bepalingen van het gilderecht zijn door de harde noodzakelijkheid, sommige door bekrompen wangunst gedicteerd en vooral naar buiten geven de gilden dikwijls blijk van een bekrompen corporatief egoïsme. In dit verband wijs ik er even op, dat „Wardains" (II p. 41) onjuist weergegeven is met „conservateurs", het zijn keurmeesters.

Hiermede sluit ik mijn reeks van aanmerkingen, ze is nog niet volledig, maar ze neemt toch al reeds een betrekkelijk groote plaats in, doordat afkeuring wel, goedkeuring niet een toelichting vereischt.

Amsterdam. I. H. Gosses.

Brieven van Johan de Witt. Derde Deel, 1665-1669. Bewerkt door **Robert Fruin,** uitgegeven door **N. Japikse.** (Werken uitg. d. h. Hist. Genootschap. 3e Serie N°. 31). Amsterdam, Joh. Müller. 1912. (Pr. *f* 6).

Het onlangs verschenen derde Deel der Brieven van

Digitized by Google

Johan de Witt sluit zich op waardige wijze aan bij de beide voorgaande, in welke men De Witt heeft kunnen gadeslaan, zooals hij door voortdurende inspanning en ijzeren wil zich wist op te werken tot een standpunt, zoo hoog als nooit door een der vroegere Raadpensionarissen van Holland was ingenomen, zoodat hij alle draden, zoowel der binnen- als der buitenlandsche politiek van den Staat in zijne hand bijéén hield.

In dit derde Deel nu, dat over de jaren 1665 tot 1669 handelt, vertoont hij zich in de ontplooiing zijner gansche kracht en werkzaamheid in de meest verschillende richtingen.

Niet lang vóór 1665 was De Witt voor de tweede maal herbenoemd tot Raadpensionaris; in 1668, kort voordat dit Deel eindigt, werd hij wederom, op de voor hem meest vereerende wijze, als zoodanig aangesteld, voor een tijdperk van vijf jaren, waarvan hij evenwel het einde niet zou beleven. Het tijdvak, dat tusschen de twee aangegeven jaartallen verliep, behoort tot de felst bewogene in de geschiedenis der Republiek: buitenlandsche oorlogen, waarin de zegepraal volstrekt niet altijd aan onze zijde was; binnenlandsche verwikkelingen, die welhaast dreigden in eene volkomen scheuring tusschen de Gewesten te zullen ontaarden; andere gevaren nog, voortgesproten uit de eerzucht en den veroveringsdrang van eene Mogendheid, welke zich als met den Staat bevriend voordeed, maar in werkelijkheid gevaarlijker was dan een openlijke vijand — aan dat alles moest in snelle opvolging, of ook wel tegelijkertijd, het hoofd worden geboden en van de aldus, telkens opnieuw gevorderde inspanning voor het behoud des Vaderlands, was niemand anders de ziel dan Johan de Witt.

De gebeurtenissen van dien hachelijken en toch zoo glorievollen tijd zijn welbekend: de tweede Engelsche oorlog met zijne epische zeeslagen en bloedige nederlagen, welke echter, dank vooral aan de kracht, die van De Witt uitging, op wonderbaarlijk schielijke wijze werden hersteld; dan de zegepraal, waarmede de oorlog opeens beëindigd werd en die zoo luisterrijk was als ooit eene door onze zeemacht werd behaald; het sluiten der Triple Alliantie, tegen Frankrijk gericht, dat zich van de Zuidelijke Nederlanden zocht meester te maken en daarmede dreigde het evenwicht van Europa te verstoren, zooals het bij den Westfaalschen vrede was geregeld; de vrede van Aken, waardoor Frankrijk gedwongen werd van zijne veroveringsplannen af te zien, maar bij Lodewijk XIV een wrok in het leven werd geroepen, waarvan de uitwerking in 1672 openbaar zou worden; de worsteling van De Witt met de Oranjepartij, die den jongen Willem III in de waardigheden van zijn voorgeslacht zocht te herstellen, zonder rekening te houden met de vraag of dat, in de gegeven omstandigheden geacht kon worden wezenlijk tot heil van Nederland te zullen strekken; de als verpletterend bedoelde slag aan die partij toegebracht door de uitvaardiging van het „Eeuwig Edict", 'twelk evenwel — wij weten het en zijn er dankbaar voor — verdween als een morgennevel voor de zon, toen eenmaal de beslissende ure daar was — alle die gebeurtenissen zijn ons van der jeugd af bekend, maar vinden in dit Deel van De Witt's brieven opnieuw gloed en leven, naardien wij daarin hem persoonlijk zoo voortdurend met alle die aangelegenheden bezig zien. Doch één onderwerp is er dat in die brieven bovenal boeit en dat, zoo men er al van wist, toch nooit zoo in bijzonderheden in het licht was gesteld als hier het geval is: De Witt's aandeel in het bestuur der zeezaken. Het was wel niet onbekend dat De Witt zich met zeevaartkunde had ingelaten, dat hij meermalen het peillood had ter hand genomen om den koers en de bevaarbaarheid aan te wijzen der geulen, door welke de vloot naar zee zou kunnen zeilen en zulks niettegenstaande het hoofdschudden van allen, die zich als deskundigen op dat gebied beschouwden; men wist ook wel hoe verdienstelijk hij zich gemaakt had ten opzichte van het herstel der schade, die de zeemacht geleden had; dat hij tot twee malen toe met de vloot in zee was geweest, blijkbaar om door zijn gezag de tucht aan boord te doen herleven, die — mogelijk wel door de ontstentenis van een Admiraal-Generaal — in de laatste jaren aanmerkelijk was verslapt; ook dat hij eenmaal zelfs als representant van de Souvereiniteit het bevel over de vloot in handen had genomen, toen De Ruyter zich door ziekte daartoe niet in staat gevoelde — maar, zoo in bijzonderheden als wij dat alles thans te weten bekomen, was het voorheen niet bekend. Het merkwaardigste intusschen wat door De Witt op dat gebied geleverd werd, is wel de voorliefde — men zoude haast zeggen de hardnekkigheid — waarmede door hem de uitvoering werd doorgezet van het door hem beraamd plan tot een inval op de Theems. De leiding van dien tocht viel hem evenwel niet te beurt; zooals men weet, waren de Staten-Generaal van oordeel dat, in de toenmalige moeilijke omstandigheden, zijne aanwezigheid in 's Lands Raadzaal niet kon worden gemist. Dat zulks voor hem eene groote teleurstelling moet zijn geweest, kan men zich voorstellen; eveneens dat het hem op zijne zeetochten in 1665 en '66 nooit had mogen gelukken tot eene ontmoeting met den vijand te geraken en zich met hem te meten; doch eenige uitdrukking van spijt deswege wordt uit zijne pen niet vernomen: aan zoodanige gevoelens uiting te geven lag gansch niet in zijnen aard en evenmin als zij over zijne lippen kwamen, vloeiden zij uit zijne pen. Het noodzakelijk gevolg daarvan is dat, zelfs uit zijne brieven, Johan de Witt niet ten volle kan worden gekend, daar hij zich nooit volkomen gaf zooals hij was, zelfs niet b. v. bij eene zoo treffende gebeurtenis als de dood zijner vrouw. Maar, zoo goed als hij kan gekend worden, krijgt men hem dan toch uit zijne brieven te zien en daarom zijn wij grooten dank verschuldigd aan den Heer Japikse, die opnieuw in dit Deel, evenals in het vorige, ons de gelegenheid heeft gegeven de grootsche figuur van Johan de Witt zoo van nabij te aanschouwen als het mogelijk is hem te zien.

's-Gravenhage. J. H. Hora Siccama.

A. von Salis, Der Altar von Pergamon, ein Beitrag zur Erklärung des hellenistischen Barockstils in Kleinasien. Berlin, Reimer. 1912. (Pr. M. 8).

Zooals uit zijne voorrede blijkt, wil de schrijver dit boek beschouwd weten als eene aanvulling van Winne-

Digitized by Google

feld's groote publicatie van de friezen van het altaar te Pergamon (Altertümer von Pergamon, Bd. III, 2, 1910). De dispositie van het werk is helder: op eene inleiding, waarin de lezer met de vragen, die de schrijver behandelen wil, in het algemeen vertrouwd wordt gemaakt, volgt eene uitgebreide analytische studie over de bestanddeelen, waaruit de friezen zijn samengesteld, dus over de daarin voorkomende figuren en groepen elk afzonderlijk beschouwd, en over de voorbeelden uit vroegere tijden, waarnaar de ontwerpers ervan zich gericht hebben; het slot vormt eene goed geschreven, iets beknoptere verhandeling over den stijl der friezen, dien de schrijver doorloopend vergelijkt met het barocco van de XVII^de^ eeuw. Inderdaad kan zulk eene vergelijking er veel toe bijdragen om ons modernen de kleinaziatische beeldhouwkunst van de 2de en 1ste eeuw v. Chr. in hare verhouding tot het voorafgaande te doen begrijpen. Zij is vaak en van verschillende zijden gemaakt, maar nog nergens zoo beredeneerd en van allerlei kanten bezien als hier. Verscheidene eigenschappen van den hellenistischen stijl, als daar zijn de zenuwachtige behoefte aan beweging tot elken prijs, de afkeer van eenvoudige contouren, de opzettelijk gebroken en elkander scherp snijdende lijnen, de asymmetrie, het pathos, worden door Salis duidelijk en kort in het licht gesteld. Hij vestigt verder successievelijk onze aandacht op het streven om de reliefiguren zooveel mogelijk driedimensionaal te maken, en om alles, wat men vroeger als vlak ornament op het marmer geschilderd had, b. v. ingeweven figuren op stoffen, nu ook plastisch uit te beelden, op het gewrongene, om niet te zeggen verwrongene, van vele gestalten en onderdeelen, op de breede en massale vormen, die de attische bevalligheid en fijnheid en de slanke verhoudingen van Lysippos vervangen, op den kleingeestigen werkelijkheidszin der pergameensche artiesten, die wat hun aan oorspronkelijke begaafdheid en aangeboren smaak (de schrijver vergeve mij deze uitdrukkingen, die niet van hem afkomstig zijn) ontbrak, trachtten te vergoeden door virtuose behandeling van détails. Persoonlijk begeert de schrijver geen oordeel over den stijl, dien hij bestudeerd heeft, uit te spreken. Ook doet hij geen poging om de individualiteit van den ontwerper van de groote fries (volgens hem waarschijnlijk Menekrates van Rhodos) te teekenen. De friezen zijn voor hem slechts materiaal dienende om te helpen benaderen de richting, de trap van ontwikkeling en den graad van onafhankelijkheid van de decoratieve beeldhouwkunst in het Pergamon van Eumenes II.

Dat de twee friezen niet als zelfstandige kunstwerken, maar slechts als eene versiering van het altaar bedoeld zijn, wordt door Salis in navolging van Kekule uitdrukkelijk op den voorgrond gesteld. Niemand zal er dan ook aanstoot aan nemen, wanneer door hem bij elke figuur afzonderlijk, evenals of wij met een „Typenschatz" van decoratieve motieven op kunstnijverheidsproducten te doen hadden, naar haren oorsprong en haren ontwikkelingsgang in vroegere stadia van de kunst wordt gezocht. Het blijkt daarbij, dat de ontwerper van de Telephosfries somtijds bekende statuarische motieven klakkeloos heeft overgenomen en ze onverwerkt in de door hem geschapen samenhangen ingevoegd heeft. En ook de ontwerper van de Gigantomachie gaat in datzelfde opzicht niet overal geheel vrij uit. Wel heeft hij vele typen van goden en godinnen en van strijdende giganten, die reeds in de klassieke kunst voorkomen, op zijne wijze opgevat en er door overzetting in eigen stijl een anderen stempel opgedrukt, maar een enkel maal is toch ook het ontleende goed nagenoeg ongewijzigd te midden van het geraas en getier van den jongeren stijl blijven staan. Zulke dingen zijn kenmerkend voor de onvrijheid van de pergameensche beeldhouwers, die de kunst van de 5de en 4de eeuw met zorg bestudeerd hadden, en nu, wanneer zij door de gunst des konings geroepen werden om omvangrijke (en in hunnen opzet onaesthetische) werken uit te voeren, onder den last hunner reminiscenties dreigden te bezwijken, al kan men daarom volstrekt niet zeggen, dat zij niet zelf een eigen stijl hadden. Ziedaar, op mijne wijze weergegeven, de hoofdgedachten van het voornaamste deel van Salis' onderzoekingen. Ik beaam die gedachten, al heb ik in bijzonderheden somtijds bezwaren. Salis erkent trouwens zelf (blz. 151), dat het van oneindig meer belang is te zien, wat de kunstenaar uit zoovele verschillende bestanddeelen gemaakt heeft, dan waar hij ze precies van daan heeft.

Het boek is goed geschreven en heeft een rijken inhoud De schrijver blijkt veel van zijn vroegeren stadgenoot Wölflin te hebben geleerd. Zijn werk vormt eene belangrijke bijdrage voor den grooten kunsthistorischen commentaar, dien iemand (dien ik niet benijd) eens op de friezen van Pergamon zal moeten schrijven.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Formae Urbis Romae Antiquae delineaverunt **H. Kiepert et Ch. Huelsen,** accedit Nomenclator Topographicus a **Ch. Huelsen** compositus. Editio altera auctior et emendatior. Berolini apud D. Reimer (E. Vohsen). MDCCCCXII. (Pr. geb. M. 16).

Ik vrees, dat deze titel den vaderlandschen vakgenooten weinig zegt. De studie van Rome's topographie wordt aan de verre monden van Rijn en Schelde niet al te druk beoefend. Zoo kon ik de eerste uitgave van het beroemde werk zelfs niet in de Bumabibliotheek machtig worden. Wel een bewijs, dat er bitter weinig naar gevraagd werd, en tevens, dat nagenoeg niemand er zich toe gezet had de overblijfselen der eeuwige stad wetenschappelijk te bestudeeren. Immers daarvoor is het absoluut onmisbaar.

De inrichting is de volgende — ik beschrijf de tweede editie en begin met den nomenclator —: Elke bladzijde (klein-folio formaat) is verdeeld in vier kolommen; de eerste bevat de namen der monumenten, de tweede aanwijzingen, waar ze op de kaarten te vinden zijn, de derde de *Testimonia veterum auctorum*, de vierde de *Commentationes recentiorum*. Ieder, die eenig denkbeeld van Romeinsche topographie heeft, zal beseffen, dat deze laatste rubriek op geen stukken na volledig kan zijn — de ruimte zou al dadelijk ontbreken. Maar hier herkent men juist het best den klauw van den leeuw. Slechts iemand als Hülsen, die in den berg moderne litteratuur thuis is, kan daaruit die weinige werken

Digitized by Google

pikken, welke den belangstellenden onderzoeker het goede spoor wijzen. Hülsen moet wel die ontzagwekkende massa litteratuur geheel verwerkt hebben. Anders zou hij bij zijn keuze niet altijd zoo het juiste hebben getroffen. Soms kreeg ik bij een monument, waarvan mij de litteratuur toevallig wat nauwkeuriger bekend was, eerst den indruk, dat Hülsen in zijn opgave wel wat heel sober was geweest. Maar telkens als ik de door hem genoemde werken opsloeg, was daarin voldoende aanwijzing van verdere bronnen te vinden.

Dat de vier kaarten — de *Formae urbis* — even nauwkeurig als praktisch zijn, daarvoor staan de namen der bewerkers ons borg. Voor zeer minutieuse détailonderzoekingen is de schaal begrijpelijkerwijze te klein. Dit erkennen trouwens de bewerkers zelf. Maar welke particulier zal zich de *Formae Urbis Romae* van Lanciani aanschaffen, een mammoethuitgave van 46 bladen elk 0,90 $\times$ 0,60 meter groot? Daarbij doet de nomenclator voldoende monographieën aan de hand, waarin doorgaans speciaalkaartjes, op zeer groote schaal geteekend, voorkomen. En van de meest gewichtige gebouwen en stadsgedeelten worden nog ten overvloede afzonderlijke plattegronden gegeven.

Bijzondere aandacht is gewijd aan de overblijfselen uit vroeg-Christelijken tijd. In de eerste uitgaaf was slechts één kaart voor het Rome uit den keizertijd bestemd, wat het nadeel had, dat om de kaart niet al te vol te maken de oudste kerken en kloosters moesten worden weggelaten. Thans geeft één kaart den toestand weer van Augustus tot Diocletianus en een tweede dien van Diocletianus tot Gregorius den Grooten ± 600, en op deze laatste komen de Christelijke gebouwen geheel tot hun recht. In overeenstemming hiermee is in den nomenclator een afzonderlijk hoofdstuk ingelascht voor de *monumenta ad religionem christianam spectantia*. Voor den Christelijken archeoloog noemt hier de nomenclator een menigte texten en moderne geschriften op, die hem anders waarschijnlijk zouden zijn ontgaan. Men moet weer iemand als Hülsen zijn, evengoed te huis in het oude als in het middeleeuwsche Rome, om een dergelijke verzameling te kunnen aanleggen.

Ik hoop, dat deze zeer korte uiteenzetting voldoende de onmisbaarheid van het aangekondigde werk aantoont. Bij een eenigszins zelfstandig en dieper gaand onderzoek kan men niet volstaan met het raadplegen van Richter's topographie of het bekende werk van Jordan, al is ook het laatste deel daarvan door Hülsen bewerkt. Want — nog afgezien daarvan, dat beide niet meer geheel up to date zijn — is de doorloopende beschrijving, die zij geven, er niet op ingericht ook alle bronnen, waaruit geput wordt, op te sommen.

Laat bijv. de stipendiaat, die Rome's topographie wenscht te bestudeeren, voordat hij naar Italië vertrekt, het werk ter hand nemen. Hij kan zich dan rustig in patria orienteeren over zoo menige topographische kwestie, die nog onopgelost is gebleven. Als hij dan in Rome zelf goed zijn oogen den kost geeft, zal wellicht zijn naam in een derde uitgave van den nomenclator prijken. Nu trof ik als eenigen Nederlander Prof. Hartman aan — helaas daarenboven tot Hartma*nn* verduitscht.

Dordrecht. A. H. Kan.

Historia septem sapientum. I. Eine bisher unbekannte lateinische Übersetzung einer orientalischen Fassung der Sieben weisen Meister (Mischle Sendabar), hrsg. und erkl. v. **A. Hilka.** Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 1.20).

De onder leiding van A. Hilka uitgegeven „Sammlung mittellateinischer Texte" schijnt voor de vergelijkende litteratuurgeschiedenis van beteekenis te zullen worden. Het eerste nummer reeds was een nieuwe uitgave van de voor de Middeleeuwsche vertelsellitteratuur zoo belangrijke *Disciplina clericalis* en nu is als No. 4 het hier aankondigde werkje verschenen, dat zeker niet minder belangstelling verdient. Het is een tot nog toe onbekende vertaling van de Hebreeuwsche redactie der Zeven Wijzen naar een handschrift van het jaar 1407, thans in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. Zooals men weet, nemen de Mischle Sendabar een bijzondere plaats in onder de Oostersche bewerkingen van de Zeven Wijzen. De Hebreeuwsche redactie schijnt, zij het in een afwijkende gedaante, de verbinding te vormen tusschen de Oostersche en de Westersche redacties. Reeds vroeger werd (door Pillet in *Das Fableau von den trois bossus ménestrels*, Halle 1901) gedacht aan een Latijnsche bewerking als overgangsvorm tusschen het Oosten en het Westen. Hilka is geneigd, in deze vertaling, ondanks den geringen ouderdom van het handschrift, dien tusschenvorm te zien.

Aan den afdruk van de vertaling heeft de uitgever laten voorafgaan een beknopte, maar duidelijke uiteenzetting van den tegenwoordigen stand van het onderzoek aangaande de Zeven Wijzen, de verhouding van deze vertaling tot het oorspronkelijke en de beteekenis er van ten opzichte van de Westersche versies. Ook de voornaamste op deze kwesties betrekking hebbende litteratuur wordt hierbij opgegeven. In den Latijnschen tekst zijn door gespatieerden druk de afwijkingen van Cassel's vertaling aangeduid, terwijl in de aanteekeningen aan den voet der bladzijden de correspondeerende plaatsen in de beide andere uitgaven (Sengelmann en Carmoly) worden aangewezen en bovendien bij kenmerkende trekken naar de andere Oostersche redacties verwezen wordt. We mogen den uitgever dankbaar zijn voor dit werk, waardoor voor ieder de vergelijking gemakkelijk gemaakt wordt. Moge zijn wensch spoedig vervuld worden, dat de ontdekking van deze vertaling de aanleiding wordt voor een nieuwe, critische uitgave van den Hebreeuwschen tekst, waarbij niet alleen van de oude drukken, maar ook van de verschillende handschriften wordt gebruik gemaakt. De toevoeging van een nauwkeurige vertaling is daarbij zeker ook wenschelijk.

Een paar kleine opmerkingen mogen den uitgever het bewijs zijn van mijn belangstelling. Op p. IX van de Inleiding had wel vermeld mogen worden, dat van den achtsten nacht van Nachschebi's *Tûti-nâmeh* een volledige Fransche vertaling is gegeven door J. A. Decourdemanche in de *Revue des traditions populaires* XVII (1902), p. 15 vv. — De verwijzing (op p. XVIII) naar Bédier's *Fabliaux* is onjuist; de genoemde bladzijden zijn niet die uit den tweeden, maar uit den eersten druk; in den tweeden zijn het p. 244 en 248. — In de tabel op p. XXV wordt het vijfde verhaal bij Nachschebî

Digitized by Google

„Anuli" genoemd. Dat is echter dezelfde geschiedenis als die, welke in de andere Perzische redactie, *Sindabad-nâmeh*, als „Socer" wordt opgegeven.

Amsterdam. A. Borgeld.

Otto Ritschl, Dogmengeschichte des Protestantismus. II Band I Hälfte Leipzig, Hinrichs. 1912 (Pr. M. 12; geb. M. 13).

Drie en een half jaar verliepen tusschen de uitgave van het eerste en die van het tweede deel dezer Dogmengeschiedenis, en dit verwondert ons geenszins, als wij letten op de uitgebreidheid der stof, welke de Schrijver heeft moeten verwerken. Het zal dan ook nog wel geruimen tijd duren, vóór dit standaardwerk voltooid is, te meer, omdat Ritschl zich genoodzaakt heeft gezien zijn plan te wijzigen en zijn studie nog veel uitgebreider op te vatten, dan aanvankelijk in zijn voornemen lag.

Had het eerste deel ons een bespreking gebracht van biblicisme en traditionalisme in de oud-protestantsche theologie (zie mijn aankondiging in het *Museum* XVI 11—12 kol. 449 vlg.), dit tweede vervolgt de geschiedenis niet, doch voert ons tot den aanvang terug om ons opnieuw bij Luther's en Melanchthon's theologie te bepalen. Een nieuwe titel is dan ook gekozen, nl. Orthodoxie und Synkretismus in der altprotestantischen Theologie; de eerste helft van dezen tweeden Band, reeds 500 blz. groot, bespreekt nog maar enkel „die Theologie der deutschen Reformation und die Entwicklung der lutherischen Orthodoxie in den philippistischen Streitigkeiten". Eerst wordt de gedachte van het rechtvaardigmakend geloof behandeld bij Luther en Melanchthon, daarna wordt onze blik gericht op den strijd tusschen Gnesiolutheranen en Philippisten en al wat daarmede samenhangt om ten slotte het orthodoxe begrip van het rechtvaardigmakend geloof ons voor te stellen als de vrucht der theologische ontwikkeling van het Lutherdom vóór de vaststelling der formula concordiae. Wij blijven dus nog geheel in de zestiende eeuw, en eerst de tweede helft zal ons verder voeren.

Nu heeft deze groote uitvoerigheid ongetwijfeld haar vóór en haar tegen. Het getal lezers zal betrekkelijk klein zijn; de meesten onzer hebben tijd noch geduld om den zwaren gang te volgen van dit onderzoek, waarvan de belangrijkheid weliswaar door niemand zal worden ontkend, doch dat zoo minutieus is, dat alleen vakgeleerden hun aandacht er bij gespannen kunnen houden. Voor die vakgeleerden evenwel is Ritschl's boek een studiewerk van den eersten rang; niemand heeft vóór hem zoo de bronnen bestudeerd, en hij eerst heeft het mogelijk gemaakt den ontwikkelingsgang der reformatorische theologie in Duitschland te verstaan. De verdiensten van het eerste deel zijn dan ook om strijd door alle derzakekundigen geroemd, en het tweede deel zal zeker niet minder lof ontvangen. Ja, dit tweede zal al licht in breederen kring belangstelling wekken dan het eerste, ter wille van de verscheidenheid van stof, welke hierin behandeld is.

Op heldere wijze wordt het ons aangetoond, hoe Luther gekomen is tot de gedachte, die zijn geheele theologie beheerscht. De zielestrijd van den monnik leidt tot de Theologia crucis met haar nog Roomsch ideaal van deemoed, dat ten slotte plaats maakt voor de overtuiging, dat de geloovige zondaar alleen door Gods rechtvaardigmakende genade (in den zin van favor) voor God rechtvaardig wordt, en daardoor in staat wordt gesteld tot het leiden van een christelijk leven. Melanchthon kwam tot hetzelfde resultaat, doch week na 1535 van Luther af door zijn op den voorgrond stellen van de leer der boete en der nieuwe gehoorzaamheid. Bij den grooten Hervormer staat het religieus belang nog meer op den voorgrond dan bij den praeceptor Germaniae; dit geeft eenig en alleen den doorslag, zoo dat hij geen moeite doet om logische tegenstrijdigheid op te heffen. Ritschl beschrijft treffend de structuur van zijn geest als „religiös begründeter Irrationalismus als Überzeugung des Denkens und als innerste Gesinnung der eignen Lebenspraxis" (blz. 85). Maar hij doet tevens den samenhang van Luther met de latere middeleeuwen uitkomen, en merkt terecht op (blz. 167), dat zonder deze met hare kloosters en biechtstoelen Luther niet tot zijn zielestrijd zou gekomen zijn en evenmin zoo velen ontvankelijk zouden geweest zijn voor de nieuwe prediking. Op het nieuwe wordt echter alle nadruk gelegd; juist de opvatting der rechtvaardigmaking als een niet analytisch, doch synthetisch oordeel voldoet aan de religieuse behoefte aan heilszekerheid.

Het tweede gedeelte laat nu duidelijk zien, hoe al de twisten over adiaphora, goede werken al of niet noodig of misschien schadelijk ter zaligheid, geldigheid der goddelijke wet, synergisme, erfzonde, toerekening, met de hoofdgedachte samenhangen. Vooral Flacius wordt door den Schrijver geprezen, al is ook deze niet blind voor de gebreken van den ietwat heftigen kampioen. Zoowel uit kerkhistorisch als uit dogmenhistorisch oogpunt is dit tweede gedeelte van het boek zeer merkwaardig.

De andere helft zal handelen over de gereformeerde theologie, en ons de reeds vroeger beloofde studie over het syncretisme brengen. Wij hopen, dat de auteur zijn woord zal kunnen houden, en het niet noodig zal achten nogmaals op zijne schreden terug te keeren.

Leiden. H. M. van Nes.

SCHOOLBOEKEN.

Ausgewählte Tragödien des Euripides, herausgeg. v. **N. Wecklein. 10er** Bd. **Ion.** Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.20).

Naast de groote editie van dezen dichter, door N. Wecklein met R. Prinz bij Teubner uitgegeven, die nu compleet is, verschijnt bij dezen uitgever door Wecklein bezorgd ook een uitgave van „ausgewählte tragödien" van denzelfden dichter „für den schulgebrauch" van verklarende aanteekeningen voorzien. Voor ons ligt nu het 10de deeltje, waarin de *Ion* wordt behandeld.

In een korte inleiding zet W. de beteekenis dezer tragedie uiteen en wijst hij op haar belangrijkheid voor ons, om de aanschouwelijke beschrijving van veel wat in Delphi voorkwam. Die beschrijving moet wel op autopsie berusten, daarom is zij van belang voor de opgravingen, die te Delphi plaats hebben. W. heeft dan ook aan zijn uitgave een kaartje van den temenos aldaar toegevoegd, door F. Baumgarten ineengezet naar den voor Luckenbach's „Delphi" door H. Pomtow geteekenden plattegrond, verbeterd overeenkomstig de nieuwe resultaten door denzelfden ontdekt. W. bespreekt dan het doel der tragedie en neemt met G. Hermann en O. Müller aan, dat Euripides voor alles Ion niet als vreemdeling

Digitized by Google

maar als Erechthide aan de Atheners wilde vertoonen en de Ioniers als echte Atheners.

Hij toont verder aan hoe de dichter voor dat doel twee mythen dooreenvlecht, eene volgens welke Xuthus de vader zou zijn van Ion en Achaeus (cf. Hesiod. *κατάλογος* frgm. 7) en die, waarop Plato's bewering (Euthyd. pg. 302 D) berust, dat Ion de zoon is van Apollo. Bij Euripides blijft Ion de zoon van Erechtheus' dochter Creüsa, door Apollo bij haar verwekt voor haar huwelijk met Xuthus. Eigen vinding van den dichter is nu, dat Creüsa het kind uit vrees voor haar vader te vondeling legt, en Apollo het door Hermes naar Delphi laat brengen, waar het in zijn tempel wordt opgevoed en als tempeldienaar leeft; dat verder het huwelijk van Xuthus en Creüsa kinderloos blijft en zij naar Delphi trekken om den God hierover raad te vragen; dat Apollo eerst Xuthus er toebrengt in Ion zijn eigen zoon te vermoeden, indertijd bij een Delphisch meisje verwekt, en dien bij nu naar Athene wil meenemen, opdat hij te gelegenertijd door Creüsa herkend daar de plaats zal innemen, die hem toekomt. Dit plan laat Euripides dan mislukken door de jaloezie van Creüsa, die den jongen man wil dooden, maar als na mislukking van dezen toeleg zij zelf gevaar loopt door haar eigen zoon te worden omgebracht, brengt een tijdige herkenning alles weer in orde, waarop Athene verschijnt om moeder en zoon te verkondigen van welk roemrijk geslacht Ion de stamvader wezen zal.

De tekst is uit den aard der zaak vrijwel gelijk aan die der grootere kritische editie. Wel is op menige plaats aan eigen gissingen en aan die van anderen in de tekst een plaats gegeven. In een schooleditie is een voor leerlingen gemakkelijk te begrijpen tekst natuurlijk van grooter belang dan een opgave van de coniecturen van velen op duistere plaatsen naast de lezing der mss.; op zeer weinige plaatsen wordt dan ook aangegeven dat W.'s lezing daar van de handschriften verschilt. Een aanwijzing van enkele afwijkingen van de tekst der groote editie volgt hier. Zoo is vs 9 de lezing van Van Herwerden *εὐτόρνῳ* opgenomen voor *εὐτρόχῳ*, vs. 47 *χὠ* (Dind.) voor *καί*, vs. 84 *ἀπ'* (Badh.) ingevoegd, *τόδ' ἀπ' αἰθέρος*, vs. 87 schrijft W. *τὴν ἠοίαν* voor *τὴν ἡμέραν*. vs. 118 wordt *νιν* in de lacune ingevoegd, vs. 169 is Kvicala's coniectuur *δειράς* voor *ᾠδάς* opgenomen, vs. 206 *τύποισι* (Anonym.) voor *τείχεσι*, vs. 221 wordt de lacune aangevuld met *θριγκούς*, vs. 286 leest W. *τιμάς γ' ἀτίμους* voor *τιμᾷ τιμᾷ ὡς*, het zeer corrupte vers 390 schrijft W. *ἄλλως ἔδη χρηστήρι'*, voor het op die plaats zinlooze *ἀλλ' ἐὰν χρὴ τάδ'*, vs. 572 *οἱ δ' ἦξ' ἔρως σοι* W. voor *ὃ δ' ἦξας ὀρθῶς*, vs. 612 wordt v. Herw. coni *τέχναν* voor *τύχαν* opgenomen, vs. 916 *ὁ δ' ἐμᾶς γένυας καὶ σᾶς ἀμαθής* W. voor *ὁ δ' ἐμὸς γενέτας καὶ σὸς ἀμ.* vs. 978 *κτεῖν' ἀλλὰ* W. voor *νῦν δ' ἀλλά*. Vs. 992 cet. is de oude volgorde hersteld. vs. 1034 sq. wordt door coniectuur en uitlating gelezen: *κάθες στάλαγμ'* (voor *βαλὼν*) *ἐς πῶμα, χωρίσας ποτόν*, vs. 1069 *ἐφορῶσ'* v. Herw. voor *γ' ἑτέρους*, vs. 1136 *βολάς* met Dind. voor *βίον*, vs. 1171 *ἄφνω* in de lacune ingevoegd, vs. 1288 *ὀνήσιμον* voor *δ' οὐσίαν* vs. 1612 *δυσφιλῆ* voor *δυσμενῆ*. De verklaringen onder de tekst zijn, zooals van Wecklein ook te verwachten was, kort en zaakrijk en over 't algemeen voor den leerling een wezenlijke hulp bij het lezen. Daar een schooluitgave niet slechts een uitgave ten dienste der leerlingen is, maar ook datgene bevatten moet, wat voor den leeraar een leiddraad kan zijn, is menige opmerking van den geleerden bewerker voor den leeraar bestemd, wien zij niet onwelkom zullen zijn evenals de verwijzingen naar opmerkingen in een der voorafgaande deeltjes. Een opgave van de versmaten der koorzangen is weggebleven.

Delft. B. ter Haar.

C. R. C. Herckenrath, Fransch Woordenboek. 2 Dln. Tweede vermeerderde en verbeterde druk. Groningen, Wolters. 1912. (Pr. *f* 4.50).

Het feit dat binnen betrekkelik korte tijd (de eerste druk verscheen 1906-1907) een tweede druk nodig is gebleken, bewijst dat dit werk zijn weg reeds gevonden heeft. Het is dan ook een vrij betrouwbare gids voor hen die Frans studeren (volmaakt is natuurlik ook dit woordenboek niet) en kan met gerustheid aanbevolen worden naast Gallas, dat meer geeft, en naast Borlé-Nolen, een handig boekske dat aan meer bescheiden eisen wenst te voldoen.

Verrast Gallas ons telkens door zijn rijkdom aan idiomatiese uitdrukkingen, Herckenrath is duideliker: de indeling in alineas, die bij Gallas bijna geheel op willekeur berust, is bij H. volgens vaste beginselen doorgevoerd; de verschillende betekenissen zijn logies gegroepeerd, de tegenwoordig meest voorkomende betekenis staat voorop; met de historiese lijn, die in Gallas nog vastgehouden wordt, is dus, en terecht, gebroken. De schrijver onthaalt ons telkens op pittige vertalingen: ***rabibocher***, opkikkeren, oplappen; ***rabâcheur***, zanik, zeurpiet (waar Gallas en Borlé-Nolen herkauwer, zaniker geven). Dat verder achter elk woord de meest gangbare uitspraak is aangegeven zal zeker aan velen welkom zijn.

Deze tweede druk heeft verschillende verbeteringen ondergaan: enkele onjuistheden zijn verdwenen, hier en daar is het werk aangevuld, waarbij een dankbaar gebruik is gemaakt van de tweede druk van Gallas. We wensen de heer H. dan ook geluk met het verschijnen van de tweede druk, die slechts door één ding ontsierd wordt, nl. door de scherpe toon die in de inleiding aangeslagen wordt tegen Dr. Prick van Wely wegens diens toch niet onwelwillende kritiek.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering van de letterkundige afdeeling, gehouden op 10 Maart ll., gaf de heer Chantepie de la Saussaye het levensbericht van wijlen het lid J. J. P. Valeton jr., in leven hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de Universiteit te Utrecht. In deze levensschets werd eene ruime plaats gegeven aan de persoonlijke eigenschappen van Valeton en aan zijne beteekenis als theoloog en leermeester in de oudtestamentische theologie, welk vak hij vertegenwoordigde. Maar ook werd er plaats ingeruimd aan zijne waarde als wetenschappelijk beoefenaar van den Israelitischen godsdienst, waarbij hij stond op den bodem der hedendaagsche godsdienstig-historische theologie.

Vervolgens bracht de heer Van Leeuwen namens de commissie voor de beoordeeling van de Latijnsche prijsverzen het gewone rapport uit. De conclusie daarvan vindt men in kol. 278.

In de 7 Maart j.l. gehouden maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden hield Dr. P. J. Blok een voordracht over ***De verandering van Engeland's Staatkunde tegenover de Bataafsche Republiek, na 1799.*** In verband met de nieuwe gegevens door Dr. Colenbrander in zijn gedenkstukken verzameld, ging hij de verhouding van Engeland en onze Republiek na 1799 na, en toonde daarbij aan dat het „oude systeem" van staatkundige verhouding tot Engeland, na den Engelsch-Russischen inval in 1799, door Engeland geheel werd losgelaten, om eerst na 1813 in zeer gewijzigden vorm weer te herleven. Hetzelfde onderwerp zal door den spr. op het a. s. Historisch Congres te Londen worden behandeld.

Daarna deed Dr. P. C. Molhuysen eenige mededeelingen over ***Het Album Studiosorum der Leidsche Universiteit.*** Hij wees er op dat het zoeken naar studenten in dit Album vaak geen resultaat oplevert. Dit is niet toe te schrijven aan onjuistheden in het gedrukte Album, maar wel aan de wijze waarop men met eigennamen oudtijds omsprong. Hij gaf verschillende voorbeelden van namen, in het Album verhaspeld, doordat de Rector de namen op het gehoor neerschreef. Verder is de verlatiniseering schuld dat heel veel

Digitized by Google

studenten in het geheel niet of met veel moeite te vinden zijn, en ten slotte de onzekerheid in de familienamen, zoodat personen vaak onder een anderen naam opgeschreven zijn, dan waaronder zij later bekend zijn. Spr. wees er eindelijk nog op, dat het gewenscht zou zijn eens een „Nalezing op het Album" te houden, waarbij in de eerste plaats gebruik moest worden gemaakt van de Acta senatus en de gedrukte theses.

Den 1sten Maart ll. aanvaardde Dr. F. M. Th. Böhl het hoogleeraarsambt in de Hebreeuwsche taal en de Israëlitische oudheden aan de Rijksuniversiteit te Groningen met het uitspreken eener, in druk bij de firma Wolters verschenen, rede, die tot titel draagt ***Kanaän vóór den intocht der Israëlieten, volgens Egyptische en Babylonische bronnen.*** De voorgeschiedenis uit de monumentale, epigrafische en litteraire gegevens van Egypte en Voor-Azië, die juist in de laatste decenniën zooveel belangrijks hebben aan het licht gebracht, tot een beeld te verwerken van de voorgeschiedenis van Kanaän in den pre-Israëlitischen tijd, is, zooals spr. uitdrukkelijk zeide, wel een gewaagde poging, maar mogelijk en gewettigd. Wat het O. T. dienaangaande bevat is weinig en nauwelijks bruikbaar, en de opgravingen in Palestina (van Lachis en Gezer door de Engelschen, Taänach en Megiddo door de Duitschers, en het oude Samarië door de Amerikanen) hebben naar verhouding in dit opzicht zeer weinig opgeleverd, en dat niet halen kan bij den rijkdom van de vondsten ons verschaft door Egyptische bronnen, met name de Amarna-oorkonden, de Babylonische documenten, de opgravingen te Boghazkeuie in Klein-Azië, waar in 1906 Winkler de bouwvallen van de hoofdstad van het rijk der Hethieten blootlegde.

Uit deze gegevens laat zich in groote omtrekken althans een beeld schetsen van het oude Kanaän, zelfs vóór Abraham. De betrekkingen tusschen Egypte en het schiereiland van Sinaï en de Fenicische kust met haar achterland zijn zeer oud. Uit het derde millennium vóór onze jaartelling blijkt daarvan genoeg en van heerschappij van Egypte over die streken. De toenmalige bevolking van Kanaän moet Semitisch geweest zijn; de beschaving van die oudste bewoners mag men zich niet te laag voorstellen, niet ver beneden die der Egyptenaren. Het oude Babylonische Rijk, dat omstreeks 2600 v. Chr. een aanvang nam, drong dien Egyptischen invloed terug. Het is onzeker of wij in de reeks van machtige heerschers waartoe ook (omstr. 2000 v. Chr.) Hamoerrapi behoort, Babyloniërs te zien hebben, die de in het Westen, en dus ook in Kanaän wonende Amorieten, hebben onderworpen, dan wel of Babel toen zoo machtig is geworden onder vreemde, Amoritische regenten. Hoe het zij, de beide, trouwens stamverwante, elementen hebben zich in Babel's bloeitijd vermengd tot eene eenheid.

Daarna moet de Babylonische hegemonie weder wijken voor het Egypte van het Middelrijk, dat onder groote veroveraars zijn invloed in Kanaän herwint. Aan de hand van een ons uit dien tijd bewaarden Egyptischen roman, het verhaal van Sinoehe, liet de spr. de verhoudingen zien, die toen tusschen Egypteland en de, in kleine clans en staatjes versplitste, maar door eenzelfde niet geringe cultuur en stamverwantschap vereenigde bevolking bestonden. Na 1500 v. Chr. verandert de toestand. De Hethieten dringen van uit het Noorden en N.O. op, en de met hen verwante Mitanni in N. Mesopotamië. Wel heeft die macht van de Hethieten niet langer dan twee eeuwen geduurd, maar zij was van genoeg beteekenis om de niet-Semitische elementen, die zij bevatte, in het land Kanaän te doen inwerken. Aan het einde dier periode stelt spr. de komst van de kinderen Israëls uit de woestijn in Kanaän, dat in naam althans toen nog deel van Egypte uitmaakte. Het zal met de bevolking die zij daar vonden, wel zoo geweest zijn als in de rijken der Hethieten en Mitanni: de heerschende klassen van Indogermaansche afkomst, het gros van het volk behoorde tot de lieden met de kromme neuzen, terugwijkende voorhoofden en de (noch Semietische, noch Idg.) taal, de eigenlijke Hethieten. In dien tijd van politieke zwakheid van Egypte (betrekkelijk kort na de Hyksos) en van Babel valt de Israëlitische invasie. Mozes zal, vermoedt spr., wel tijdgenoot geweest zijn van Amenophis IV, den bekenden stichter van een Egyptisch zonne-monotheisme.

Aan het einde der rede volgen de gewone toespraken.

Op 24 Februari opende de heer L. Polak zijn lessen als privaat-docent in de Kennisleer en haar critische toepassing op het hedendaagsch wijsgeerig denken aan de Universiteit van Amsterdam met een openbare les over *Het critische Probleem.*

Passow's Wörterbuch der Griechischen Sprache.

Volgens het voorbericht van de uitgevers Vandenhoeck & Ruprecht zijn de besprekingen tot het samenstellen van een wetenschappelijk woordenboek van de Grieksche taal reeds in 1886 begonnen; drie jaar later kon het woordenboek van Passow ten grondslag worden gelegd; in 1899 nam Crönert de nieuwe bewerking op zich, en in November 1912 was de eerste aflevering (van α tot αἱματόρρυτος) voltooid.

„Völlig neu bearbeitet" lezen we op het titelblad, en dat spreekt van zelf: men denke slechts aan de papyri! De Heer Crönert heeft inderdaad een reuzenwerk ondernomen. Enkele artikels heb ik eens doorgelezen. Dat dit gemakkelijk ging kan ik nu juist niet zeggen: de afkortingen zijn hier en daar fnuikend; maar toen dit met behulp van de lijst vóórin geleidelijk beter ging, trof mij de helderheid en degelijkheid der behandeling. Ook de druk is merkwaardig duidelijk: de mooie Grieksche lettertype is speciaal voor dit werk gesneden.

Volledig zal het lexicon zijn in ± 50 afleveringen; prijs per aflevering M. 2.80 bij inteekening. Sluiting van den termijn voor inteekening, vermoedelijk na de 3e afl. (zomer 1913): dan stijgt de prijs tot M. 3.20 per afl. Men wachte dus niet te lang met in te teekenen! Daar krijg ik juist van mijn boekhandelaar bericht, dat de 2e aflevering over een dag of wat verschijnt: bij het afdrukken van deze aankondiging zal dat dus wel geschied zijn.

Den Haag. M. A. Schepers.

Bij Bloud & Cie te Parijs verscheen van Henry Joly, de l'Institut, een aardig boekje: *La Hollande sociale*, een deeltje van de serie *Questions de Sociologie.* Het is een handig door een katholiek auteur geschreven overzicht, waaruit een Hollander niet veel nieuws verneemt; natuurlijk wordt aan katholieke instellingen veel aandacht gewijd maar het boekje is over het geheel met merkwaardige onpartijdigheid samengesteld.

Wij vestigen gaarne de aandacht op M. Pott's *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland* (Wolters, Groningen, 1913, Prijs *f* 3.90), waarvan onlangs de tweede verbeterde en veel vermeerderde druk is verschenen. Alle stations, halten, stopplaatsen, alle gemeenten, dorpen en gehuchten zijn hier opgenomen met aanwijzing van afstandsbepalingen van naburige postkantoren en stations en van de gerechtshoven, arrondissementsrechtbanken en kantongerechten, waaronder de plaatsen behooren.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1913, Févr.: C. Diehl, Sainte-Marie-Antique, I. — H. Cordier, L'Islam en Chine, II (fin). — C. Jullian, César et Drusus en Germanie, II (fin). — Le Musée Condé en 1912.

Revue archéol., 1912, Nov.-Déc.: V. Festa, Une nouvelle représentation de Phlyaque. — S. Reinach, Une

Digitized by Google

statue de Bellérophon à Smyrne. — Dez., Les obsèques de la Vierge. — A. Foucher, Le couple tutélaire dans la Gaule et dans l'Inde. — W. Deonna, De quelques monuments connus et inédits. — S. Reinach, Un bracelet espagnol en or. — Dez., Le groupe d'enfants, autrefois à la Biblioth. de Vienne (Isère) — Ch. Picard, Encore la porte de Zeus à Thasos. — Dez., Archéol. thrace. — R. de Launay, Le temple hypèthre (note addit.). — E. Naville, La vie d'une tribu sud-africaine. — Dez., La Nécropole de Tourah. — G. Perrot, L'Athénes ancienne et moderne. — Nouv. archéol. et corresp.

Bullett. d. Comm. archeol. com. di Roma, XL, 1-3: O. Marucchi, I monumenti Egizi ed i monumenti Christiani recentemente sistemati nel museo Capitolino. — G. Pinza, Monumenti paleoetnologici raccolti nei musei Comunali. — G. Calza, Rappresentanze di Provincie e di Ven ti in un mosaico di Ostia. — M. Marchetti, Tessera ospitale. G. Gatti, Not. di recenti trovamenti di antichità in Roma e nel suburbio.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXVII, 3: P. H. van der Kemp, De zilveren Java-ropijen van de jaren 1816-1817, naar archiefstukken. — H. Kern, Zang XXXIII tot XXXVI, en XXXVIII, XXXIX, L en LI van den Nāgarakṛtāgama. — N. J. Krom, Een Javaansch brons van Hayagrīva (met eene photo). — H. Kern, Inscriptie van Kota Kapoer. — Dez., Grafsteenopschrift van Koeboer Radja. — Mededeelingen betreffende Atjehsche onderhoorigheden. Nota betreffende het landschap Tapa Toean, — Sama Doea, —ho' Pawōh Zuid, —Andeuē en Lala, —Il Moekim Toesèb. — Peutòë.

LXVII, 4: H. F. C. ten Kate, Schilder-teekenaars in Nederlandsch Oost- en West-Indië en hunne beteekenis voor de Land- en Volkenkunde. — J. de Hullu, De handhaving der orde en tucht op de schepen der Oost-Indische Compagnie. — Dez., De voeding op de schepen der Oost, Indische Compagnie. — Dez., Curaçao in 1817. — H. Kern. Een Oud-Javaansche steeninscriptie van Koning Er-langga. — G. Beker, Het oogst- en offerfeest bij den Nage-stam te Boa Wai (Midden-Flores). — P. H. van der Kemp, Bijdrage tot de geschiedenis der zoogenaamde „tweede" expeditie tot herstel van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXVII, 1: G. D. de Geronimo, Di alcuni codici e stampe di antiche rime messi assieme nel secolo XVI. — J. Reinhold, Karleto. — W. Benary, Harvis von Metz und die Sage vom dankbaren Toten. — Vermischtes. — Besprechungen (o. a. Puşcariu, Rom. etym. Wörterbuch von Meyer-Lübke).

Oud-Holland, XXX, 4: Bredius, Corn. Ketel. — Dez., Iets over de copie van Gerrit Lundens naar Rembrandt's Nachtwacht. — Pennink, Louris Jansz. — Bredius, Een onbekend Rubens-document. — Dez., De Nalatenschap van Joh. Lutma. — Van Biema, Nalezing. — Muller, Bladvulling.

Revue Historique, CXII, 2: Renaudet, Erasme (slot). — Rott, Richelieu et l'annexion projetée de Genève, I. — Dreux, Les sources inédites de l'histoire du Maroc. — Schweitzer, La Courlande en 1812. — Bulletin historique (France: ép. franque et capétiens directs; Angleterre: institutions; Italie: risorgimento). — Correspondance (2e éd. de Luchaire, Communes françaises).

English Hist. Review, 1913, Jan.: Haverfield, Ancient Rome and Ireland. — Owen, England and the Low-Countries (1405-1413). — Read, Walsingham and Burghley. — Lipson, The elections to the Exclusion Parlements 1679-81. — Holland Rose, Burke, Windham and Pitt. — Notes and Documents.

Gids, 1913, Maart: Tutein Nolthenius, Westerstranden, I. — Kalff, Huygens' Trijntje Cornelis.

Onze Eeuw, 1913, Maart: Fockema, De beteekenis van Von Savigny. — Chantepie de la Saussaye, Christendom en kultuur, II.

Nieuwe Gids, 1913, Maart: Tol, Naschrift op Staring als dichter.

Theol. Tijdschrift, V, 2: Eerdmans, De beteekenis van het O. T. voor de gedachtenwereld der oudheid. — Burkitt, Josephus and Christ. — Plooy, De descensus. — Ortt, Natuurwetenschappelijke heenwijzing naar het Godsbestaan. — Oort, Opmerkingen N. T.

Studiën, LXXIX, 2: H. Bolsius, Dier en verstand. — W. Mulder, De jeugd van Despinoza, V. — J. J. G. Boelen, Paaschzangen. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Beitr. z. lat. Syntax: Rev. Crit. 1913, n°. 10 (Thomas).
Blok, Holl. Stad II: Arch. belges 1913, 25 Febr. (v. Kalken).
Enk, Ad Prop. Carm.: Berl. Philol. Wochenschr, 1913, n°. 16 (R. Bürger).
Eymael, Huygens' Trijntje Cornelis: Leuv. Bijdr, X, n°. 3 (Lecoutere).
Fabius, Einde der fransche Overheersching: Arch. belges 1913, 25 Febr. (Verhaegen).
Gids Westreenianum, I: Gids 1913, Maart (Tutein Nolthenius).
Helmolt, Wereldgeschiedenis: Onze Eeuw 1913, Maart (Bussemaker).
De Klerck, Atjeh-oorlog: Tijdsp. 1913, Maart (V. K.).
Roland Holst, Thomas More: Nieuwe Gids 1913, Maart (Boeken).
Sabron, Blokkade van Grave: Tijdsp. 1913, Maart (V. K.).
Voll, Altniederl. u. althochd. Meister: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 9 (Friedländer).
Wentholt, Stranden: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXX, 2 (te Lintum).
Wilken, Verspreide Geschriften: Gids 1913, Maart (Snouck Hurgronje).

PERSONALIA

Benoemd: tot tijd. leeraar in het Nederl. aan een H. B. S. te Amsterdam de heer G. C. van 't Hoog; tot leeraar aan de H. B S. te Middelburg de heer J. Pot; tot leeraar in Oude talen aan het Gymn. te Zetten de heer H. A. Mulder; tot rector van het Gymn. te Hilversum Dr. G. Blokhuis; tot tijd. leeraar in Aardr. en Gesch. aan de H. B. S te Zwolle de heer H. Postema.

Gepromoveerd tot doctor in de godgeleerdheid aan de Rijksuniv. te Leiden de heer G. J. Thierry, op proefschr. *De religieuze beteekenis van het Aegyptische Koningschap.*

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Die X m. Martii in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum est de XXXVIII carminibus quae Amstelodamum missa erant ut de praemio certarent. Horum aureo praemio dignum iudicatum est carmen inscriptum *Amaryllis,* cuius auctor apparuit *Raffaele Carrozzari* Mediolanensis. Praeterea prelo dabuntur septem carmina praestantissima, si poetae Ante Kalendas Iunias veniam dederint scidulas aperiendi. Sunt autem his titulis: *Vox patriae, Aëriae voces, Duo insontes, Alma quies, Titanicae interitus, Alumnus Virgilii, In funere Ioannis Pascoli.*

H. T. Karsten,
Acad. Reg. h. t. ab Actis.

Amstelodami, d. XI m. Mart. 1913.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

15 Maart is verschenen:

B. E. BOUWMAN UND TH. A. VERDENIUS,

DEUTSCHE LITERATURGESCHICHTE

nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten mit Abbildungen und Porträts.

Prijs, ingenaaid, f2,25, gebonden f2,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

DE BETEEKENIS VAN DE DISSENTERS IN DE KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT IN DE GODGELEERDHEID AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM EN DAT AAN DE KWEEKSCHOOL DER ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT DEN 10DEN FEBRUARI 1913 UITGESPROKEN

DOOR

Dr. W. J. KÜHLER.

Prijs . . . . . f0.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

ARMENPFLEGE IN AMSTERDAM IN IHRER HISTORISCHEN ENTWICKLUNG

VON

Dr. CHARLOTTE A. VAN MANEN.

240 Seiten und 18 Abbildungen.

Prijs . . . . . f 2.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Verschenen is **Deel II** van het

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halfléderen band **f11.50.** Per aflevering is de prijs **f1.—**.

Men verbindt zich voor het geheele werk.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel VIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS I.

Aanmaning aan de Grieken.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM,

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs bij inteekening . . . f1.—.
Prijs buiten inteekening . f1.25.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1913.**

Wackernagel, Ueber einige antike Anredeformen (Hesseling).
Allen, Homeri Opera V (v. Leeuwen).
Xenophon, Institutio Cyri, rec. Gemoll (Werff).
Epistulae privatae Graecae, ed. Witkowski (Engers).
Geerebaert, Cicero's Pleitrede voor Milo (Dokkum).
Boùùaert, Tacitus (Dokkum).
Grebe, Studia Catulliana (Baehrens).
Minucius Felix, Octavius, rec. Waltzing (Wilde).
Van Ophuijsen, Glossarium bij het Maleisch leesboek (H. H. Juynboll).
Broers en Roukens, English Idioms (Grasé).
Reum, Dictionnaire de Style, publ. p. Cramer (Salverda de Grave).
Marsan, La bataille romantique (v. d. Elst).
Meyer, Hist. de l'Antiquité I (v. Gelder).
Mayer, Macchiavellis Geschichtsauffassung. (J. T. Jelgersma).
Nouaillac, Henri IV raconté p. lui même (Blok).
Cohen, Oude Joodsche spreekwoorden, bew. d. Herderschee (Obbink).
Kern, Nord-Griechische Skizzen (v. Hille).
Lehmann, Textbuch z. Religionsgeschichte (Obbink).
S. Abercii Vita, ed. Nissen (de Zwaan).
Opvoeding en Onderwijs:
Rockliff, History Teaching (Mulder).
Schoolboeken:
Les meilleurs Auteurs français (Le Cid p. Borlé, Athalie p. Marmelstein, Petite Anthol. de Pros. français III p. Walch, Petite Anthol. du Théâtre français I-II p. Stille (Cohen).
Prins, Nieuwe Fransche Spraakkunst (Salverda de Grave).
Uitgaven van de fa Wolters en Van Goor Zonen.
Berichten en Mededeelingen (o.a. Verslag 7de Ned. Philologencongres).
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.
Rectificatie.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Wackernagel, Ueber einige antike Anredeformen. Göttingen, Vandenhoek und Ruprecht. 1912. (Pr. M. 0.50).

Klassieke schrijvers gebruiken, noch in het Latijn, noch in het Grieks, een Vocatief-vorm van het woord God. 't Gebruik van later tijd, vooral de zegswijze ὁ θεός (Voc.), nog levend in het hedendaagsche δόξα σοι ὁ θεός, is afkomstig van een Hebraïsme, uit de vertaling der LXX in de Koine gedrongen. Voor het Griekse gevoel moet zulk een ὁ θεός in het begin stuitend geweest zijn, daar een Nominativus met Artikel bij het aanspreken van een persoon in oudere tijd alleen voorkomt wanneer men zich richt tot ondergeschikten. Evenzeer is het, volgens Wackernagel, aan invloed van het Hebreeuws toe te schrijven dat een Vocativus van λαός ontstaan is; in het klassieke Grieks sprak men niet een aantal mensen met een woord in de Singularis aan. Dit alles, en tal van biezonderheden in het gebruik, wordt door Wackernagel zeer nauwkeurig aangetoond; de citaten zijn zo goed gekozen en zo veelvuldig, dat verschil van gevoelen met de schrijver mij wat de hoofdzaak betreft niet mogelik schijnt. Hetzelfde geldt van een opmerking over een in de Koine geslopen Dorisme, n. l. εἴ τις ἄν waar de Attiese grammatica voorschrijft ἐάν τις.

De korte verhandeling (32 blz.) bevat, evenals Wackernagel's Hellenistica (zie *Museum* XV, blz. 285), veel wetenswaardigs en verdient vooral de aandacht omdat er afwijkingen van het taalgebruik in worden besproken die alle te zamen ons bij de lektuur van postklassiek Grieks wel de indruk geven dat we in een andere sfeer van gedachten ons bevinden, maar die heel wat lastiger te onderkennen zijn dan de nieuwe vormen van sommige woorden. En toch is inzicht in het wezen van de Koine juist afhankelik van de wijze waarop we ons voorstellen dat die kleine syntaktiese verschillen zijn ontstaan.

Leiden. D. C. Hesseling.

Th. W. Allen, Homeri Opera V, Hymnos Cyclum Fragmenta Margiten Batrachomyomachiam Vitas continens. Oxford, Clarendon Press. 1912. (Pr. 4 sh., geb. 4 sh. 6 d.).

In dit vijfde deel der keurig gedrukte en niet dure Oxforder Homerus-uitgave met korte kritische aanteekeningen, waarvan in 1901 de Ilias, in 1908 de Odyssee is verschenen, is op recht practische wijze een en ander tezaamgevoegd dat in den nieuweren tijd verspreid pleegt te worden uitgegeven.

Professor Allen heeft het zich ook hierbij weer niet gemakkelijk gemaakt. Toen hij — om den aanhef van zijn voorbericht aan te halen — voor de vierde maal den tekst der hymnen voor een uitgave ging bewerken, stelde hij zich ten doel „ut remotis recentiorum coniecturis ad codicum fidem quam maxime auctorem revocaret." Hij was nl. overtuigd „dat de woorden der dichters in de overlevering tamelijk getrouw zijn bewaard."

Reeds vroeger was ik in de gelegenheid mijn meening uit te spreken over de wijze waarop de tekst volgens die grondbeginselen door hem is behandeld; immers in

Digitized by Google

1904 verscheen van hem en den Heer Sikes — sedert tot hoogleeraar te Cambridge benoemd — een uitvoerige uitgave van de Hymnen met kritische en verklarende aanteekeningen te Londen bij Macmillan [1]). Ik ben inmiddels niet tot ander inzicht gekomen, en vind dus ook nu nog „ὕμνοσ εἰσ Δήμητραν" niet te verdedigen als opschrift boven een gedicht dat met „Δήμητρ' ἠΰκομον" aanvangt, en geloof nog altijd niet dat wij aan de handschriften moeten vragen of wij εὖ οἶδα (aan het eind van een hexameter) en φωνὴ ῥεῖ ἄσπετοσ hebben te schrijven dan wel ἐΰ οἶδα en ῥέει ἄσπετοσ. Dat leert de *metriek*, en daarvan hadden de afschrijvers geen verstand. Ik blijf dan ook van meening dat het vergelijken van oneindig veel handschriften, waaraan Allen zich reeds twintig jaar lang met groote zelfverloochening — en voorzoover de handschriftkunde betreft ook met uitnemend gevolg — heeft gewijd, ons voor den tekst niet veel heeft gebaat of heeft kunnen baten. Honderd en veertig voor de Ilias vergeleken, zeventig voor de Odyssee, dertig voor de Hymnen, de talrijke papyrus-fragmenten — daaronder ook een dat voor den hymnus Cereris van eenig belang is — niet eens medegerekend: het is om van te duizelen. Nu, Allen duizelt niet, maar ... hebben al die varianten en al die families van jongere en allerjongste hss. — er zijn er ook bij uit de XVIe eeuw — hem of ons nu ook veel verder gebracht? Ik zie het niet.

Wel zie ik dat allerlei raars zijn weg in den tekst heeft gevonden. Natuurlijk heeft het *Museum* geen plaats voor iets wat op een *overzicht* van wat ik bedoel zou gelijken, maar misschien kan ik de zaak wel voldoende toelichten door een voorbeeld. Derhalve:

Hoe vaak ἐπί en ὑπό in de hss. worden verwisseld, weet niemand beter dan Allen. Nu staat Φ 87 in onze Ilias-hss., — in allemaal! — dat koning Altes woonde in het steile Pedasus „ὑπὸ Σατνιόεντι", *onder de rivier de Satnioeis*. — „Nu ja, maar dat moet immers ἐπί zijn: *bij de Satnioeis*!" zal iedere onbevangene zeggen, en inderdaad wordt het vers in dien juisten vorm ergens bij Strabo geciteerd en besproken. Elke uitgever die zijn vak verstaat laat dan ook ἐπί in den Homerustekst drukken, — ook Allen zelf, ook de zoo weinig tot tekstverandering geneigde Ludwich. Maar als men nu in den Hymnus Apollinis vs. 18 leest dat Latona haar zoon heeft ter wereld gebracht bij den heiligen palmboom ὑπ' Ἰνωποῖο ῥεέθροισ, kan men dan twijfelen of ook dáár is ὑπό eenvoudig een schrijffout voor ἐπί? Anderhalve eeuw geleden heeft Reiz de vergissing opgemerkt en verbeterd, en is gevolgd door ... allen? Neen, door allen op Allen na. Die laat „textum ad codicum fidem revocans" ὑπό staan, en teekent er bij aan: „Reiz wil er ἐπί van maken, maar zie B 616 [waar een waardelooze, ook door Allen zelf verworpen *variant* ὑπό voor ἐπί voorkomt], ι 284 [dito], Φ 87 [zoo even besproken], en een inscriptie." Apollo moet dus onder water blijven.

Men ziet wat ik tegen Allen's tekstbehandeling heb: hij staat — d.w.z. hij stelt zich willens en wetens — ònder zijn handschriften, wordt er door overstelpt, ... als Apollo door de wateren van het rustig kabbelende beekje, den Inopus. De plaatsen, waar zijn nauwkeuriger tekstonderzoek ook tot betere, d.w.z. *juiste* en *verstaanbare* lezingen heeft gevoerd, mag men wel met een lantaarntje zoeken.

In dit verband verwondert mij het slot der inleiding: „cum ... saeculorum p. Chr. n. XVIII et XIX inventa pleraque eiecerimus, tamen a viris doctis hodiernis multa licuit recipere: egregia enim eaque invidenda felicitate invenerunt Tyrrell, Postgate, Agar, Marx, Tucker." Dit lezende zou wie het niet wist zeker niet vermoeden dat bijv. Ruhnkenius het is geweest die in 1780 den hymnus Cereris het eerst heeft bekend gemaakt en dat Allen vele, ik meen veertig, evidente verbeteringen van Ruhnkenius heeft opgenomen, — natuurlijk heeft opgenomen! — terwijl van het bovengenoemde vijftal nieuwere Engelsche geleerden tezamen slechts *vijf* gissingen (indien ik wel heb geteld) door hem in den tekst zijn gezet. Ik spreek nu niet van de alleen in de noten *vermelde*. Van Allen zelf kan ik tot mijn vreugde hier een fraaie emendatie aanhalen, die geen handschriftkunde maar alleen zijn kennis en taalgevoel hem hebben ingegeven: σβέσιν voor σφισιν Hymn. 33,16. Mooi, want σφισιν is daar evident corrupt. Maar is „onder de rivier wonen" minder evident corrupt? Of is bijv. de in 1904 althans vermelde en zelfs aanbevolen, maar nu doodgezwegen verbetering van Barnes op Hymn. Ap. 380: „*O bron Telphusa*, οὐκ ἄρ' ἔμελλεσ ... προχέειν καλλίρροον ὕδωρ" (in plaats van προρέειν) minder evident?

Zoo blijkt Allen ten slotte een beter philoloog dan hij zou zijn indien hij zich inderdaad voortdurend gevangen gaf in de macht van zijn overstelpend omvangrijken apparatus criticus. De natuur gaat ook hier gelukkig boven de leer. De *theorie* zou óók eischen dat hij κέδν' εἰδυῖα en εἵωσ en σε ἔσεσθαι liet drukken, en inderdaad staat dat alles en meer van dien aard in de Londener uitgave van 1904 te lezen. Thans geeft hij — zeer terecht, maar invitis codicibus! — κεδνὰ ἰδυῖα en ἧοσ en σέ <γ'> ἔσεσθαι. Was hij maar nòg wat inconsequenter geweest! Dan zou hij bijv. Hymn. Ap. 20 het onzinnige νομὸσ βεβλήαται ᾠδῆσ niet in den tekst hebben geduld; de Homerus-hss. geven γ 438 ook wel nagenoeg allemaal — juist het oudste echter niet! — θεὰ κεχαροίατ' ἰδοῦσα in plaats van κεχάροιτο ἰδοῦσα. Even voor de hand liggend is βέβληται ἀοιδῆσ in den Hymnus Apollinis. Wil men met Barnes en anderen daar den *pluralis* lezen (νομοὶ βεβλήατ' ἀοιδῆσ), ook dat laat zich verdedigen; maar hoe men uit de aangegeven plaats der Odyssee, waar noch Allen noch iemand anders den pluralisvorm κεχαροίατο in bescherming neemt, tot de gevolgtrekking kan komen: „it is therefore possible that the text βεβλήαται Ap. 20 may be correct" (uitgave van 1904), m. a. w. dat de dichter van den Hymnus Apollinis dat bij wijze van singularisvorm kan hebben gezegd, mogen anderen begrijpen. Nu ja, Zenodotus en Aratus enz. worden er óók nog bij te pas gebracht; maar wat doet dat alles ter zake waar het een gedicht uit de 7e of 8e eeuw voor Chr. (Allen's schatting) geldt?

Om tot een slot te komen, — misschien was ik reeds te uitvoerig: — als ik deze handige uitgave aanbeveel, dan blijkt uit den aanhef mijner aankondiging *waaròm* ik dat doe, en uit het overige wat ik hier te berde

[1]) Zie *Museum* 1904, 413—415.

bracht blijkt *hoever* ik mijn aanbeveling wensch uit te strekken.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Xenophontis Institutio Cyri. Recensuit **Gemoll.** Ed. mai. Leipzig, Teubner MCMXII (Pr. M. 1.50; geb. M. 2). Hetzelfde werk. Ed. min. (Pr. M. 0.90; geb. M. 1.30).

De firma Teubner biedt hiermee een nieuwe uitgave aan met doorloopenden apparatus criticus aan den voet der bladzijden, een groote verdienste van deze nieuwe editie boven die van Hug. Te betreuren is het echter, dat Gemoll de belofte, die hij in een nota vóór in de ed. min. geeft, niet nagekomen is. Hij zegt daar, dat hij de redenen, waarom hij van Dindorf en Hug afwijkt, in een praefatio critica op de ed. maior zal bespreken. Dit heeft hij, helaas, niet gedaan en zoo de beoordeeling niet gemakkelijk gemaakt. Ik heb nu de moeite genomen uit den app. crit. de ruim 100 plaatsen op te visschen, waar G. den tekst zelf gewijzigd heeft; al blijft het oordeel daarover bezwaarlijk, waar we zijn argumentatie missen, zal toch over vele coniecturen wel iets op te merken zijn. Het schijnt trouwens, dat er haast achter deze uitgave zat; ze vertoont vele drukfouten (ik noteerde er ruim 60!) en de tekst schijnt afgedrukt te zijn naar dien van Hug. Zoo vinden we in beide edities III, 1, 40 een ; achter Ἀρμένιε en ontbreekt in beide III, 4, 12 een punt achter τετρωμένους. In de nota op de minor zegt G., dat de tekst van deze niet van die der major afwijkt, behalve dat hij VI, 2, 30 zijn conjectuur ἐδητύς i. p. v. ἐσθής niet heeft opgenomen, maar in de kritische noten heeft geplaatst. Nu heeft echter de minor geen noten, in de maior staat ἐδητύς met een *nonne* in den app. crit. en de tekst van geen van beide vertoont de vrij vermetele conjectuur. Maar dat zijn ten slotte kleinigheden, al vinden we ze in een Teubner-editie vreemd.

Het gaat niet aan alle plaatsen, die G. gewijzigd heeft te bespreken. Juist schijnen mij de volgende veranderingen: I, 2, 5 [ἐφήβους]; I, 4, 3 [ἢ σιωπῶντι παρεῖναι] met Hartman; ibidem 4 τὸ σκυλακώδωσ i. p. v. τὸ σκυλακῶδες τό; I, 6, 22 δοκεῖν εἶναι [ἀγαθός]; II, 3, 22 <καὶ> ὑστέρῳ ἰόντι; III, 2, 25 <ὁ Κῦρος> πρὸς ἑαυτόν; ibidem εἰσὶ δέ τινες [τῶν Χαλδαίων]; III, 3, 26 [βασιλεῖς]; III, 3, 59 <ἅ->τε πεπαιδευμένοι; IV, 5, 42 <καλῶς> οἰκῆται; V, 3, 50 [τῇ αἰτίᾳ]; V, 4, 5 ἰδόντες [ὥσπερ εἰκόσ]; V, 5, 4 τούτων δή i. p. v. τούτων ἄν; VI, 2, 40 ὥραν i. p. v. χώραν; VII, 1, 36 ἀποροῦντας i. p. v. ἀφορῶντας (reeds door Madvig voorgesteld); VII, 1, 45 περὶ i. p. v. παρά; VII, 1, 48 ἱππέασ i. p. v. ἱππεῖς; VII, 2, 23 [καὶ ὑπὸ τῶν δώρων ὧν ἐδίδοσάν μοι καὶ ὑπ' ἀνθρώπων]; VII, 4, 6 <αἱ> τῶν τειχῶν; VII, 5, 20 [μηδὲν] φοβούμενοι εἴσω]; VII, 5, 59 ἐν τοῖς i. p. v. ἐν τούτοις; VIII, 1, 14 οἱ i. p. v. ἡ; VIII, 2, 5 δύνασθαι i. p. v. διηναγκάσθαι; VIII, 2, 21 <διὰ> τὰ περιττά; VIII 4, 30 <ἕκαστος> ἄρχων; VIII, 8, 17 ἐπὶ ταύταις i. p. v. ἐν ταύταις.

Op verscheiden plaatsen had G. m. i. beter gedaan met anderen te volgen. Zoo I, 4, 8 [καὶ ἔλεγον] met Cobet; I, 6, 40 [πρὸς] οἷα χωρία met Hug beter dan ἀεὶ ὁρῶνται i. p. v. αἱροῦνται met G.; II, 2, 3 moet zeker οἴομαι met Hartman geschrapt worden. Zou het misschien niet beter zijn ἅτε ... λαμβάνοντας geheel te delgen? II, 4, 18 schijnt het mij beter met Cobet καλά dan met G. ἰέναι te verwijderen; III, 1, 24 beter met Madvig [ἀθύμως ... ναυαγήσωσι] dan met G. [καὶ ... ναυαγήσωσι]; IV, 1, 11 lijkt mij Cobets ὀχοῦνται waarschijnlijker dan G.'s κινοῦνται; VII, 1, 18 leest G. πάντῃ παρελάσας en teekent aan „πάντας g". In alle edities vind ik πάντως, dat mij beter lijkt dan πάντῃ; VII, 2, 12, leest G. ἔλωμαι i. p. v. ἐθέλω. Eenvoudiger lijkt de conjectuur van Hug ἔλθω; VIII, 1, 44 heeft Cobet de woorden ὅπωσ ... διατελοῖεν terecht geschrapt (zie de noot bij Breitenbach). G. bewaart ze en moet dan ὅτι in εἰ καί veranderen, zeker gewaagd genoeg! Maar we krijgen zoo toch geen bevredigenden zin. Men verwacht ook een ander verbum dan ἐπιμέλεσθαι en mij schijnt de prolepsis (αὐτῶν) niet op haar plaats.

Nu wil ik nog enkele plaatsen noemen, waar G. m. i. niet gelukkig met zijn veranderingen is geweest. II, 1, 13 schrijft hij παντὶ <ἐπι-> τρόπῳ δεῖ τῶν ἀνδρῶν θήγειν πάντως τὸ φρόνημα. Men zou met Lincke παντὶ τρόπῳ als verklaring van πάντως kunnen schrappen, al acht ik de woorden niet bepaald overtollig. Maar waarom G. nu aan de zoo uiterst zeldzame gevallen van δεῖ met Dat. i. p. v. Acc. c. Inf. een nieuw wil toevoegen, is mij niet duidelijk. Hij verwijst naar IV, 2, 35, maar ik zie alleen, dat daar het woord ἐπίτροπος voorkomt. G. houdt er trouwens van, minder gewone woorden in den tekst te brengen; bijv. II, 3, 3 ἔχωσιν <γνῶσιν> ; V, 3, 43 σκέπτεσθαι i. p. v. πράσσεσθαι; VI, 1, 35 ψέγων i. p. v. λέγων, dat, dunkt me, echt goed is; VII, 1, 40 Αἰγυπτίων <στῖφοσ> met verwijzing naar VII, 3, 3; VII, 5, 38 ἠχή i. p. v. μηχανή. — Zeer onwaarschijnlijk lijkt me de juistheid van wat G. II, 3, 12 opneemt: εὐθύ πως i p. v. εὐθύμως met verwijzing naar V, 2, 37 τὴν εὐθὺ ἐπὶ Βαβύλωνος, waar hij zelf ἐπὶ met Richards delgt. II, 4, 11 helpt de invoeging van εἰς vóór ὃ μέλλοι m. i. niets. De fout schuilt, geloof ik, in δαπανηθέν, waarvoor men iets verwacht als διαπονηθέν. Onnoodig en onjuist schijnt me III, 2, 7 ὡς ἂν ἕκαστος <τάχουσ> δύνηται. III, 3, 7 leest G. <στὰς> εἰς τὸ μέσον en verwijst naar IV, 1, 1, waar στὰς absoluut noodig is. Onnoodig schijnt mij IV, 1, 17 ἀνδρῶν i. p. v. αὐτῶν, IV 1, 22 <ἐξεῖναι> ἰέναι, IV, 2, 3 ἀπολείποιεν <αὐτούς>, VII, 2, 13 ὅμως i. p. v. ὁμοίως; VII, 5, 39 σχολάσαι [καὶ] en VII, 5, 70 Βαβύλωνι <φρουρὰ>. VII, 1, 28 wordt ἀνηλίσκοντο gelezen i. p. v. ἡλίσκοντο, maar dit wordt door de tegenstelling met φεύγοντεσ voldoende verdedigd.

Maar ik heb wellicht reeds te veel plaatsruimte in beslag genomen. Ik wil dus eindigen met de mededeeling dat G. tot de conclusie is gekomen, dat elke handschriftenklasse voor den Cyropaedie-tekst gelijkelijk in aanmerking behoort te komen en dat door hem zelf vergeleken zijn C, F, R, G en V (van V, 5 35 af).

Assen. W. Werff.

Epistulae privatae Graecae, quae in papyris aetatis Lagidarum servantur ed. **St. Witkowski.** Editio altera auctior. Leipzig, Teubner 1911. (Pr. M. 3, geb. M. 3.40).

Voor eenige jaren (April 1908) werd door Dr. Fraenkel de eerste druk van deze Epistulae privatae in het *Museum* aangekondigd. Recensent toonde toen zeer weinig waardeering te bezitten voor Witkowski's werk: volgens hem moest het nut dezer verzameling zeer in twijfel worden getrokken. In de voorrede van deze tweede

Digitized by Google

editie komt de uitgever hiertegen op: Quod alter eorum, (ook een Engelsch recensent schijnt dezelfde opinie te hebben verkondigd als Dr. F.) origine Batavus, hanc opinionem protulerit, nemo mirabitur, qui agrum olim a Leemansio insigniter cultum hodie apud Batavos fere plane neglectum iacere reputaverit.

Deze nieuwe uitgave omvat in hoofdzaak dezelfde brieven als de vorige; alleen zijn er natuurlijk aan toegevoegd die, welke sedert door de publiceering van nieuwe papyruscollecties (P. Hibeh I, P. Lille, P. Tebtyn II, P. Oxyrrh. IV, P. Elephantine) bekend zijn geworden. En juist sommigen dezer nieuwen zijn het, die uitermate geschikt zijn, om ons het nut van deze Egyptische particuliere correspondentie te doen inzien.

Zoo n°. 21, waar een zekere Demophon aan Ptolemaeus, dien ik voor den ἀρχιφυλακίτης, d. i. het politiehoofd van zijn dorp houd, vraagt, hem ten behoeve van een feest muzikanten te zenden; verder verlangt hij nog verschillende andere dingen en dan het noodige, om den inwendigen mensch te versterken. Graag had hij ook, dat de chef eenige zijner φυλακῖται meegaf, om het schip met zijn inhoud te begeleiden.

In n°. 31 bericht een zoon zijn vader, dat het land, waarover deze heeft geschreven, heelemaal braak ligt en dat het dorp verlaten is, omdat het water van den Nijl de akkers gedurende langen tijd niet heeft bereikt: een bekende zaak, nu eens in een particulier schrijven toegelicht. En op n°. 67 heeft Wilcken reeds gewezen in het Archiv für Papyrusforschung (V p. 232), omdat dit de oudste papyrus is, waarin melding is gemaakt van een door een localen god gegeven orakelspreuk.

Schr. heeft veel zorg besteed aan zijn uitgave. Elke brief is voorzien van een inleiding, die vindplaats, eerste publicatie en verdere bijzonderheden van de papyrus geeft, een annotatio critica en een a. exegetica. Vooral deze laatste is sedert de eerste uitgave zeer verrijkt; geen wonder, waar sedert 1906 talrijke nieuwe papyruspublicaties zijn verschenen, die vaak een duister woord of een duistere zaak belichtten. Observationes grammaticae en uitgebreide indices zijn eraan toegevoegd. Vooraf gaan een heele reeks van „conspectus", zelfs een, waarin de papyri gerangschikt zijn naar den graad van beschaving van den schrijver. Kortom, het zoeken van een plaats of woord is zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Ten slotte nog dit: ik kan het met den vorigen recensent niet eens zijn, dat hier een nutteloos werk zou zijn verricht. Over 't nut der epistulae privatae in 't algemeen leze men (schr. wijst er op in zijn voorrede) het bekende boek van Ad. Deissmann, Licht vom Osten. En dit nut toegegeven, is het verzamelen en commentariëeren van zoo verspreide stukken een verdienstelijke arbeid.

Rotterdam. M. Engers.

A. Geerebaert S. J., Cicero's Pleitrede voor Milo. Inleiding, Vertaling, Aanteekeningen. (Humaniora, 1ste reeks N°. VI). Leuven-Brussel, Keurboekerij. 1912. (Pr. frs. 2.50).

De philologische verzameling der Humaniora stelt zich, blijkens uiteenzetting van het principe in het 1ste nummer dezer reeks „Het verklaren der oude schrijvers in de Humaniora" eveneens van de hand des heeren Geerebaert, ten doel, de klassieken in alle opzichten duidelijk te maken. Daarom is commentaar en inleiding niet voldoende, de text wordt bovendien nog vertaald, in bovengenoemd boekje behalve de rede zelf ook nog het Argumentum Asconii.

De commentaar is vooral historisch en rhetorisch. Dit laatste is iets nieuws en is er aan toegevoegd, om ons de opbouw eener antieke rede te laten zien volgens de regelen der „veelgewraakte ars rhetorica". Ik acht dit een groot voordeel van het boekje. Immers voor goed begrip van een Ciceroniaansche rede is ook rhetorische ontleding noodig. Volledigheidshalve behoorden hier eigenlijk ook nog aanteekeningen over rythmiek bij. Schr. heeft echter hiervan afgezien, vooral omdat deze wetenschap nog te jong is en hare uitkomsten nog te onzeker zijn. Men ziet dus, naar volledigheid is wel gestreefd. Voor het zakelijk gedeelte is een oordeelkundig gebruik gemaakt van de bestaande commentaren. Waar schr. van de gewone verklaring afwijkt, volgt hij gewoonlijk Clark.

De vertaling wil slechts getrouw den zin van het Latijn weergeven. „Een aesthetische vertaling", aldus schr. in zijn voorwoord, „een vertaling, die op den modernen lezer denzelfden indruk zou maken, dien het oorspronkelijke bij de hoorders of lezers van den ouden redenaar teweeg bracht, achten wij niet mogelijk." Van dit standpunt uitgaande kan men de vertaling als gelukt beschouwen. Ze is correct en geeft Cicero's gedachte juist weer. Een paar opmerkingen echter. Schr. verliest wel eens te veel den samenhang tusschen de zinnen onderling uit het oog. Zoo wordt o. a. § 13 *enim* niet vertaald, § 54 *immo vero* en *jam* tweemaal, eens in de beteekenis *wederom* en eens = *dadelijk*, § 58 *quodsi*, § 42 *quo quidem tempore*. Dat maakt de vertaling hier en daar eenigszins mat en kleurloos. Evenzoo dat een omschrijving als *hac luce* § 6 en *ea quae servasset* § 63 door de daarmee bedoelde begrippen *zon* en *vaderland* weergegeven wordt. Schrijver's collega Dr. Claes Boùùaert geeft daaromtrent in zijn Tacitus een zeer goede beschouwing. Ook de Indicatief „of the neglected duty" wordt niet altijd juist vertaald, b.v. § 18 *non fuit illud facinus puniendum, hoefde die misdaad niet gestraft te worden* in plaats van, zooals de zin eischt, *dan had die misdaad niet behoeven gestraft te worden*. Vreemd doen ons de antieke woorden *vermits nademaal derwijze*, conjunctivi als *weze vervalle* (zie § 17) aan, eveneens het verwarren van *moeten* en *mogen* b.v. § 3 *moesten zij soms aan het schreeuwen gaan.*

De inleiding biedt ons weinig nieuws. Een overzicht van Clodius' en Milo's politiek leven in de jaren 62–52 en van den toestand in de stad. Hier had schr. wel wat meer den nadruk mogen leggen op de rol, die Caesar in deze geschiedenis speelt. Zoo b.v. waar schr. Clodius' optreden tegen Cicero en Cato in 58 schildert, had hij er op moeten wijzen, dat Caesar's politiek de verwijdering eischte van deze beide leiders der senaatspartij.

Intusschen het boekje kan belangrijke diensten bij het onderwijs bewijzen en is daarom ten zeerste aan te bevelen.

Middelburg. Th. Dokkum.

Digitized by Google

M. Claeys Bouüaert S. J., Tacitus als Kunstenaar en Geschiedschrijver. (Humaniora, 1ste reeks, n°. 5). Leuven-Brussel, Keurboekerij. 1912. (Pr. frs. 3.35).

Het andere nummer van deze reeks, dat de Redactie van het *Museum* mij ter beoordeeling zond, eischt wat uitvoeriger bespreking, omdat hier een poging gedaan wordt, Tacitus weer in zijn oude eer te herstellen. Immers moderne critici hebben dezen auteur, wiens verhaal in de 17e eeuw gold voor „'t oogh der voorzichtigheit en voorzienigheit" (Brandt), wiens boek tijdens de Renaissance vorsten het regeeren, hovelingen het dienen leerde, onnauwkeurigheid en partijdigheid verweten en zoo op hem het stempel van onbetrouwbaarheid gedrukt. Maar zoowel de latere als de vroegere tijd heeft volgens schr. Tacitus onjuist beoordeeld. Hij wil ons derhalve den waren weg leeren vinden „tusschen lichtgeloovigheid en kleingeestig wantrouwen en vitten". (Over dergelijke kwalificaties moet men zich bij schr. niet verwonderen; zij komen voort uit diens vurig temperament). Als voorproefje op welke wijze dat mogelijk is, vergelijkt hij dan het verhaal van den opstand der Germaansche legioenen in 14 n. Chr., zooals dat bij Tac. (Ann. I 31—49) en bij Dio Cassius (LVII 5 sqq.) gegeven wordt. Daaruit moet dan blijken, dat de gebeurtenis bij Tacitus veel dichterlijker en niettegenstaande onnauwkeurigheden in détails psychologisch veel juister wordt geschetst dan bij Dio. Evenzoo schildert Tac. Tiberius in den eersten tijd van zijn regeering veel te somber, historisch onjuist, maar hij wijst daarin aan „de kiem, waaruit de gruwelijke waanzin zich zou ontwikkelen der bloedige tijden van Caprea". Zoo wil schr. door die onnauwkeurigheden te beschouwen in verband met het geheel ons een leiddraad geven „tot het genetisch waardeeren van den schrijver". Den waren Tacitus moeten we vinden, zonder „over- of geringschatting; waarheid alleen verlicht en leidt op; machtig en grootsch is de waarheid in Tacitus." Met dit rhetorisch slot eindigt het eerste hoofdstuk, eigenlijk de inleiding.

Hoe vinden we nu dien waren Tacitus? Allereerst uit de voorredenen zijner historische werken. Daarin doet Tac. zich kennen als een zelfstandig karakter, als een man, die niet wil schrijven als zijn onmiddellijke voorgangers *libidine assentandi aut rursus odio adversus dominantes* (hist.), maar die zich wil aansluiten bij de geschiedschrijvers der republiek; *sine ira et studio* wil hij de historie te boek stellen. Tijdens het bewind van Domitianus heeft hij zich weten te bedwingen, maar thans na diens dood klinkt het als een kreet van verlossing *nunc demum redit animus* (Agricola). Door deze en dergelijke uitspraken schijnt Tac. alle geschiedschrijvers van den keizertijd ook een Cremutius Cordus en een Cluvius Rufus te veroordeelen, hetgeen ook Fabia[1]) sterk in hem afkeurt. Evenwel volgens schr. doet Tac. dit niet uit laatdunkendheid tegenover dezen, maar terwille der antithese Republiek-Keizertijd. Eveneens weerlegt schr. Fabia's bewering, alsof Tac. een geheimen wrok tegen Domitianus zou gekoesterd hebben. Dit hoofdstuk geeft, al is het niet geheel vrij van „rhetorisch tooisel", toch over het geheel een juiste analyse der voorredenen.

Tacitus' oorspronkelijkheid (3e hoofdst.) moet blijken uit het gebruik, dat hij van zijn bronnen maakt en uit een vergelijking met Plutarchus' schrijftrant. Het is niet gemakkelijk schrijver's gedachtengang vooral in het eerste gedeelte van dit hoofdst. te volgen. Zijn conclusie schijnt te zijn, dat we alleen met zekerheid kunnen vaststellen, dat hij de *acta senatus* en de *acta diurna* heeft gebruikt Overigens schijnt Tac. niet, zooals gewoonte was bij de oude geschiedschrijvers, één bepaald auteur tot hoofdbron te hebben gehad, maar dikwijls naar episoden te hebben gezocht „die hem den psychologischen samenhang der historie schenen aan te duiden" en dus meerdere bronnen te hebben dooreengewerkt dikwijls zonder voldoende te letten op het onderlinge verband der gebeurtenissen. Diende als voorbeeld daarvan reeds in het 1ste hfdst. het verhaal van Agrippina's tocht door het kamp der muitende soldaten, een veel sterker staaltje meent schr. te vinden in de beschrijving van Germanicus' expeditie naar Eems en Wezer (Ann. II 8 sqq.). Hier zou Tac. terwille van het colloquium tusschen Flavus en Arminius aan de Wezer al het overige hebben verwaarloosd, ja onzin hebben geschreven. Want dat is 't toch, wanneer Cpt. 8 en 11 tweemaal hetzelfde verhaald wordt, zooals schr. meent, n.l. de overtocht over de Eems, en wanneer de Angrivarii, die n.b. tusschen Wezer en Elbe wonen, de Romeinen, zonder dat er met één woord van gewaagd wordt, dat deze de Wezer bereikt hebben, in den rug aanvallen. Maar toch niettegenstaande dat alles „worden de wederzijdsche toestanden der beide vijanden Romein en Germaan machtig en historisch waar geschilderd." Ziehier dus een episode, die Tac. voor den „psychologischen samenhang" coûte qu'il coûte wilde plaatsen. Evenwel schr. vergist zich hier. Want niet wordt Cpt. 8 en 11 hetzelfde verteld, maar op de eerste plaats de overtocht over de Eems verhaald, op de 2e die over de Wezer. Van de tocht zelf wordt weinig verteld, zooals dat dikwijls bij Tac. het geval is, wanneer er niets bijzonders te vermelden valt. Het eenige feit dat op voortrukken wijst is de verraderlijke aanval tot tweemaal toe van dien muitenden stam. Dit kunnen echter niet de Angrivarii zijn, tenzij men met Furneaux aanneemt „that a part of the race lives between the Ems and the Weser." Beter lijkt mij echter met Nipperdey in plaats van *Angrivariorum Ampsivariorum* te lezen, die aan de Eems wonen, en dus een fout in de overlevering aan te nemen. Dan heeft de beschrijving niets ongerijmds; het colloquium tusschen de beide Germaansche broeders acht ik echter meer ter wille van het dramatisch effect in deze weinig roemvolle tocht ingelascht.

Veel te ver gaat schr. ook, wanneer hij bij de vergelijking tusschen Tac. en Plut. beweert „dat Tac. ons de diepe en gestadige werking der levenswetten bloot legt, terwijl Plut. slechts losse brokstukken uit het leven opdischt" (pag. 71). Om dit duidelijk te maken werkt hij dan de parallel-texten uit, die Norden in zijn Antike Kunstprosa I p. 341 aanhaalt ten bewijze, dat beide schrijvers uit eenzelfden bron geput hebben, n.l. Tac. Hist. I, 22 met Plut. Galba 25, Hist. I, 81 met Otho 3 Hist. II, 48 met Otho 17. Ik bepaal mij tot de bespreking

[1]) *La Preface des Histoires.*

Digitized by Google

der beide eerste plaatsen. Wanneer schr. de beide texten *non erat Othoni mollis et corpori similis animus* en οὐ κατὰ τὴν τοῦ σώματος μαλακίαν καὶ θηλύτητα τῇ ψυχῇ διατεθρυμμένος in verband met wat bij beiden voorafgaat beschouwt, roept hij in vervoering uit: „wie ziet niet in, dat bij Tac. de tegenstelling *non erat etc.* innig samen gewassen is met de beschrijving van Otho's gemoedsaandoening?" Ook hier overdrijft schr. schromelijk. Want vat men de passage, waarin dan die gemoedsaandoening van Otho beschreven moet worden (Capt. 21), op, zooals dat gewoonlijk geschiedt en zooals ook schr. doet, n.l. dat Otho daar in een monoloog overlegt, wat hem te doen staat nu Piso door Galba geadopteerd is, dan is 't geen keizer, die daar spreekt, maar een gekothurnde held „qui se parle comme si l'on devait entendre" (Boissier, Tacite p. 87). Evenwel noch hoog verheven is zijn taal hier noch overdreven rhetorisch, maar heel eenvoudig stelt Tac. Otho hier voor als met zijn vrienden te beraadslagen over een coup d'état. „Die worte *occidi posse Othonem*, zegt Ed. Wolff in zijn uitgave der Historien, „und was darauf folgt werden als zustimmende und ermunternde Aüsserungen eines seiner Freunde auf zu fassen sein." Dan behoeven de woorden *non erat etc.* ook niet de zonderlingen beteekenis te hebben van: *wel, zooveel energie had men toch niet van zoo'n verwijfd man durven verwachten*, alsof een toeschouwer in het theater zijn oordeel uitspreekt, maar bevatten de psychologische gevolgtrekking, die de lezer uit deze karaktertrek van Otho in verband met het voorafgaande maakt, n.l.: *nu was Otho niet zoo slap als men van zoo'n verwijfd man zou verwachten* (en dus wel geneigd, om den raad zijner vrienden op te volgen). Het is ook hier weer het dramatische, dat bij Tac. op de voorgrond komt tegenover het nuchter-historische bij Plutarchus. Beide schrijvers behandelen dezelfde stof ieder op hun manier. Schrijver's poging om Tac. zoo ver boven Plutarchus te doen uitblinken acht ik vrijwel mislukt.

Veel beter geslaagd daarentegen zijn de drie volgende hoofdstukken, waar schr. het heeft over Tacitus' stijl, beschrijving en compositie. Daar beweegt hij zich op zeker terrein en toont hij zich een uitnemend kenner van Tacitus' taal en stijl. Zeer juist zijn zijn opmerkingen tegenover verkeerde opvattingen van Norden, Hartman en Constans, waarover ik echter thans niet kan uitweiden. Hier heeft schr. den waren Tacitus gevonden, hier weet hij met hem mee te leven, hier openbaart hij ons den schrijver in zijn ware grootheid.

Eindelijk in 't laatste hoofdstuk behandelt B. Tac. als geschiedschrijver en wel de vraag of zijn verhaal historische waarde bezit. Uitvoerig bespreekt hij daarin zijn krijgsverhalen, die zoozeer door Mommsen gehekeld zijn, Tiberius' regeering, zijn verhouding tot Germanicus, de regeering van Claudius en die van Nero, om dan, zooals men kan verwachten, tot de conclusie te komen, dat Tac. niettegenstaande aan zijn verhalen van uit een historisch oogpunt vele fouten aankleven, toch een groot historie schrijver is. Hij staat echter te hoog om de feiten nauwkeurig te ordenen. „Hij verhaalt als een ziener".

Ook hier gaat schr. m. i. te ver. Tac. is een kunstenaar hij is stylist „peintre des foules" hij is een meester in het teekenen van karakters, alles waar, maar een objectief beeld der historie geeft hij ons niet. Terwille van het dramatisch effect doet hij dikwijls aan de waarheid te kort. Zijn helden zijn voor ons dramatische figuren geen historische personen.

Intusschen het boek verdient zeer zeker warme belangstelling. Het is met gloed en liefde geschreven en verruimt onzen blik op Tacitus ongemeen.

Vooraf gaat nog een beredeneerde bibliografie; als appendix volgt een bespreking van de kwestie Tacitus-Plutarchus. Ook hier is schr. teveel voor Tac. geporteerd. Daardoor wordt hij tegenover Plut. onrechtvaardig en ook onjuist in zijn oordeel, als hij zegt, dat „Plut. Tac. te beknopt te vrij te zorgeloos heeft nageschreven", een oordeel, dat vooral steunt op de studies van Wölfflin [1]) en Borenius [2]), waarvan echter de uitkomsten, ook al lijken ze waarschijnlijk, toch nog lang niet vast staan.

Middelburg. Th. Dokkum.

F. W. Grebe, Studia Catulliana. 1912. (Amsterdamsche dissert.).

De commentaar op Catullus, die Friedrich in 1908 ons geschonken heeft, wordt het best gekarakteriseerd door het Homerische: πολλὰ δ' ἄναντα κάταντα πάραντά τε δόχμιά τ' ἦλθεν. Naast nieuwe, geheel juiste opvattingen vinden we zoo duidelijke en grove fouten, dat zelfs een jong student ze gemakkelijk zou kunnen verbeteren. Dit neemt niet weg, dat deze commentaar, zoo ze met de grootste voorzichtigheid gebruikt en met de oudere commentaren aangevuld wordt, ons veel kan leeren.

Bovengenoemde dissertatie nu biedt een recensie van verschillende opvattingen door Friedrich in zijn commentaar verkondigd: voortdurend worden op goede gronden interpretaties van Friedrich teruggewezen; Grebe's gezonde en voorzichtige critiek steekt dikwijls gunstig af bij de overijlde en te gezochte verklaringen van Friedrich. Maar Grebe's arbeid heeft deze schaduwzijde, dat hij tegen Friedrich polemiseerend zeer dikwijls weer uitvoerig die verklaringen geeft, welke reeds Emil Baehrens, Ellis en anderen ons hebben geleerd verklaringen, die voor ieder normaal verstand als 'selbstverständlich' gelden. – Maar ook enkele nieuwe opvattingen zijn in het boek voorhanden, waarmee in de toekomst rekening gehouden moet worden: zeer juist wordt carm. 25,5 *cum Diva mulierarios ostendit oscitantis Diva* door *Luna* verklaard; alleen wijk ik in de interpretatie van *oscitantis* van Gr. af: de cinaedus is ook dan nog roofzuchtig, wanneer het maanlicht de Lebemänner reeds van vermoeienis gapend toont.

Zeer juist wordt er de nadruk op gelegd, dat de Sapphische ode 51 inderdaad uit 4 strophen bestaat; het '*nimium gestis* in de 4de strophe staat in nauw verband met den aanhef: *ille mi par esse deo videtur* enz. 64.296 *quam quondam silici restrictus membra catena* wordt de juistheid van *silici* ook daardoor bewezen, dat van de twee samenhoorende woorden het een voor de

[1]) Ed. Wölfflin *zur Composition der Historien.*

[2]) Borenius *de Plutarcho et Tacito inter se congruentibus.*

Digitized by Google

caesuur en het ander aan het eind van het vers staat. Met deze geliefde woordplaatsing is ook bij de critiek van Propertius te weinig rekening gehouden.

Minder juist is de coniectuur 64.139: *at non haec quondam blanda promissa dedisti Voce mihi, non haec, miser, a! sperare iubebas!* (*misere* codd.) waar *miserae* te lezen is: over *iube* met Datief en Infin. vgl. Löfstedt Peregr. Aeth. p. 151.

Verkeerd wordt in carm. 55 *te in circo, te in omnibus libellis, te in templo summi Iovis sacrato* (sc. *quaesivimus*) *in libellis* door in *librariorum tabernis* verklaard; ook Friedrichs verklaring: 'vor allen Auslagen von Büchern' is niet geheel juist. '*In libellis*' is ter wille van de symmetrie gezegd en mag dus niet te streng genomen worden: 'te midden van alle uitgestalde boeken', vgl. ook *in amicis* = *inter amicos*. — Onmogelijk kan de aarzelend voorgestelde omzetting in c. 61 (v. 72 voor v. 71) juist zijn; immers juist v. 61, 65 en 71 correspondeeren onderling: *sine te, sine te, quae tuis careat sacris*. — 62,15 is noch Friedrichs noch Grebe's verklaring, die *alio — alio* als iteratio opvat, juist: de meisjes hebben ijverig gestudeerd; maar wij verdeelen onze aandacht, denken aan iets anders dan het lied; luisteren weer naar iets anders. — 64,100: is *quanto saepe magis fulgore expalluit auri* de juiste overlevering der hdsch. en *quam tum* een echte 'emendatio Brunckiana'. — Ook 64,206 is natuurlijk de coniectuur van Pleitner, die *concussitque micantia sidera mundi* i. pl. v. *mundus* schrijft, overbodig en dus onjuist.

Zooals gezegd, het boek biedt ons veel nuttige opmerkingen, hier en daar een oorspronkelijke opvatting. — Eindigen wil ik met de vraag of niet de methode van interpretatie der Romeinsche elegische dichters, welke in onze dissertaties nog steeds gevolgd wordt, in andere banen geleid moet worden. Meestal worden de twijfelachtige plaatsen op de oude manier, d. w. z. op zichzelf bekeken, hoogstens met behulp van eenige andere Romeinsche dichters een moeilijkheid opgelost. Zullen we niet tot een diepere interpretatie kunnen komen, wanneer we de voetsporen van mannen als Leo, Reitzenstein, Jacoby, Rothstein en anderen volgend door vergelijking met de verwante Grieksche litteratuur in den ruimsten zin onzen dichter historisch rangschikken, wijzen op de sterk werkende traditie in het litterarische γένος, maar daarnaast op het karakteristieke en persoonlijke van den dichter den nadruk leggen? Vele plaatsen zullen voorzeker door vergelijking met de nieuwe comedie, de Alexandrijnen en het epigram, met de latere epistolographi en erotici, beter worden geïnterpreteerd; de geheele werkwijze van den dichter, de versmelting van traditie en eigen persoonlijkheid tot een organisch geheel zal duidelijker worden ook bij Catullus, hoewel in het grootste gedeelte van zijn gedichten het persoonlijke element zeer op den voorgrond treedt.

Groningen. W. A. Baehrens.

M. Minucii Felicis Octavius recognovit et commentario critico instruxit **Joh. P. Waltzing**. Leipzig, Teubner. MDMXII. (Pr. M. 1, geb. M. 1.40).

Deze uitgave, een deeltje der Bibliotheca Teubneriana, is een bijna onveranderde afdruk der editie, die de Luiksche Hoogleeraar in 1909 voor zijn Lexicon Minucianum plaatste. Men mag ze beschouwen als een besliste reactie tegen de thans algemeen veroordeelde willekeur, waarmede sommige geleerden — o. a. Cornelissen (1882) en Ae. Baehrens (1886) — den Octavius in een Ciceroniaansch keurslijf wilden wringen.

Waltzing vergeleek in 1907 het Parijsche Hs. (cod. Lat. 1661 Saec. IX), het eenige dat den Octavius heeft bewaard, nauwkeurig met de Halmsche uitgave (Vindobonae 1867) en week slechts dáár van den overgeleverden tekst af, waar die blijkbaar een schrijffout vertoonde.

Dat de uitstekende kenner van Minucius Felix, die zich sinds jaren met de studie van zijn lievelingsauteur bezig houdt, zijn uitgave met de uiterste zorg heeft bewerkt, spreekt van zelf. Zij zal dan ook nog lang de grondslag voor iedere nieuwe recensio blijven.

In een of andere bijzonderheid zal men allicht van Waltzing kunnen afwijken. Menigeen zal bv. niet overtuigd zijn van de noodzakelijkheid der groote omzetting in cc. XXI—XXV (vgl. M. Minucii Felicis Octavius, edidit W. A. Baehrens Lugd. Bat. ap. G. F. Théonville 1912, Praef. pp. VI s.); een ander mist hier en daar een parallelplaats (bv. c. XXII 3 kon nog geschikt verwezen worden naar Sap. XIII 11 ss.).

Eén onaangename vergissing heb ik in den overigens zoo nauwkeurig verzorgden tekst opgemerkt. In c. XXVIII 3 is de zinsnede: „*nonnumquam etiam miserantes eorum crudelius saeviebamus*" uitgevallen. Dezelfde fout vond ik reeds in de hierboven aangehaalde uitgave van 1909 vóór het Lexicon Minucianum. Waltzings vroegere uitgaven bv. die van 1903 en die uit de „Collection des Classiques Latins comparés" (1909) hebben de woorden nog, die overigens in alle andere edities die ik kon vergelijken (Gronovius, Lindner, Halm, Cornelissen, Baehrens, Boenig, W. A. Baehrens, G. Rauschen) worden gelezen.

Mariendaal bij Grave. C. Wilde S. J.

Glossarium, behoorende bij het Maleisch leesboek, door **Ch. A. van Ophuijsen**. Leiden, S. C. van Doesburgh. 1912. (Pr. *f* 1.25).

Bovenstaand werkje is door Prof. van Ophuijsen samengesteld voor de lezers van zijn reeds vroeger verschenen Maleisch Leesboek, zeker vooral ten gebruike bij het onderwijs in het Maleisch. Over den inhoud van dit boekje valt uit den aard der zaak niet veel te zeggen. Hoogstens zou men kunnen vragen, of er inderdaad behoefte bestaat aan een dergelijk glossarium, met het oog op de vele Maleische woordenboeken, niet alleen in Arabisch, doch ook in Latijnsch karakter.

Van onjuistheden in de transcriptie of vertaling der woorden is natuurlijk geen sprake. Prof. van Ophuijsen is een te goed Malaïcus dan dat men iets dergelijks van hem zou kunnen verwachten. Eene enkele opmerking over kleine inconsequenties zij ons echter veroorloofd. Op de laatste bladzijde wordt wel bij de woorden *wadjah, wafa, wakaf* enz. opgegeven, dat zij aan het Arabisch ontleend zijn, doch bij de woorden *wa'llahoe a'lam, zaman, zamroed, zarrah, ziarah* enz. mist men deze aanwijzing zoodat de oningewijde zou kunnen denken, dat de laatste

Digitized by Google

woorden niet aan het Arabisch ontleend, doch zuiver Maleisch zijn. Ook van *warna* en *warta* staat niet, dat zij aan het Sanskrit ontleend zijn, doch van de volgende woorden (*wasiat*, *waswas* enz.) wel, dat zij Arabisch zijn. Zoo heet bijv. *zinah* de Mal. uitspraak v. h. Arab. *zina*, doch van *zikir*, *dikir* wordt niet vermeld, dat het de Mal. uitspraak van het Arabische ذكر is.

Het behoeft geen betoog, dat dergelijke kleinigheden niets tot de bruikbaarheid van dit werkje als leerboek afdoen. De schrijver beschouwe deze opmerkingen slechts als een bewijs van belangstelling in zijn werk. Met den wensch, dat de gebruikers van het Maleische leesboek veel nut zullen trekken uit dit Glossarium, besluiten wij deze korte aankondiging.

Leiden. H. H. Juynboll.

B. C. Broers en A. A. E. S. Roukens, English Idioms and their Dutch Equivalents. Groningen, Noordhoff. 1912. (Pr. *f* 1.90 en *f* 2.25).

De schrijfsters van deze verzameling beginnen hun voorrede bescheidenlik met de woorden: Het kwam ons voor, dat er eenigszins behoefte bestond aan een beknopt woordenboek voor Engelsch idioom. Ofschoon volgens hun eigen verklaring de meeste uitdrukkingen ook in verschillende dictionnaires gevonden kunnen worden, blijkt uit een vergelijking van een honderdtal idiomen op de eerste en de laatste zeven bladzijden met een veelgebruikt woordenboek als b.v. dat van ten Bruggencate, dat de verzamelaarsters het aantal verklaarde uitdrukkingen met ongeveer een derde hebben vermeerderd.

De „Colloquialisms" in dit boek zijn idiomen die soms niet, soms maar half worden begrepen door hen, die niet goed in de vreemde taal zijn ingewijd. Deze uitdrukkingen nu worden hier verduidelikt door naast het vreemde idioom een verklaring in dezelfde taal te geven, waardoor de lezer zo veel mogelik met zijn gedachten in de vreemde sfeer blijft. De indruk die het idioom maakt, wordt nog versterkt door één of meer aanhalingen uit hedendaags proza: boeken en tijdschriften uit de 19e en 20e eeuw. — En daar het soms zeer moeilik is een volkomen dekkend equivalent of een verklaring in de vreemde taal zonder te lange omschrijving te geven, wordt bovendien het Nederlands taaleigen naast het vreemde gegeven.

Het mag gezegd worden, dat de schrijfsters in dit werk goed zijn geslaagd. De vreemde woorden, ter verklaring gebruikt, vallen zeker binnen de bevattelikheid van de „gemiddelde"-lezers van moderne romans en toneelstukken.

Een enkele vertaling zou aangevuld kunnen worden, b.v. *Sons of Anak*; naast *reuzenkinderen* ook *kinderen van Enak*. De vertalingen van *to nail one's colours to the mast*, en die van *backstairs* geven niet de meest voorkomende betekenis weer. Van veel meer belang ware het in een herdruk duideliker de verschillen aan te geven tussen *colloquial, highly colloquial, slang* en *vulgar*. Immers, wij zijn zo spoedig geneigd dergelike uitdrukkingen over te nemen.

„Slang" wordt aangeduid door een *. Maar dit teken ontbreekt vóór: *No go! Down to the ground, To pay through the nose*. En in plaats van geen hadden er wel twee ** mogen staan vóór: *All serene. That cock won't fight. To take the shine out of.*

Aan de verklaringen kon hier en daar iets worden toegevoegd. De lezer die *A 1.* opslaat, wil ook wel eens weten, waarom dit *first-class* betekent, of waarom *Balls* (gewoonlik *Three Balls*) een *pawnbroker's shop* aanduidt, of wat het verband is tussen *All my eye* en de R. K. eredienst.

Naast de *bread-and-butter miss* mag de hedendaagse *flapper* (en *nut*) niet ontbreken; naast de *drawing-room* (for ladies and gentlemen) de (King's) *levee*. *Queen Anne is dead*, wordt meestal gevolgd door *and the Dutch have taken Holland*. De regendag *Saint Swithin*, July *15*, valt bij ons op *20*, Sint Margriet. *In Between you and me and the door-post* is *lamp-post* niet minder gebruikelik. Uitdrukkingen als *To hit the nail on the head* zouden hiervoor kunnen plaats maken.

Een fout is bepaald geslopen in *To be had for the having*; maar dit ligt aan de aanhaling zelve, uit Mrs. Alexander, tenzij de schrijfster het als een aardigheid heeft bedoeld. Dit moet zijn *To be had for the asking*.

Het voordeel, dat tal van uitdrukkingen die men anders in een woordenboek zeer verspreid vindt, hier bijeen worden aangetroffen, draagt er ook toe bij om de uitgaaf te rechtvaardigen.

Amsterdam. J. C. G. Grasé.

Dictionnaire de Style à l'usage des Néerlandais par **Dr. Albrecht Reum,** et publié par **W. Cramer.** Gouda, Van Goor Zonen. 1913.

De opzet van dit Woordenboek is origineel en, naar het mij voorkomt, zeer prakties. Het bedoelt, hen die reeds genoeg Frans kennen om in die taal te stellen, doch, als vreemdeling, niet steeds op het ogenblik zelf beschikken over alle uitdrukkingen die zij nodig hebben, te hulp te komen. Daartoe vermeldt het bij de zelfstandige naamwoorden, behalve de betekenis, synonieme termen, bijvoegelike naamwoorden die vaak in verbinding ermede voorkomen, verwante begripsnamen, werkwoorden waarvan zij vaak òf onderwerp òf voorwerp zijn, uitdrukkingen waarin zij als hoofdwoord fungeren, spreekwoorden waarvan zij deel uitmaken, en eindelik afleidingen. Van de werkwoorden worden eveneens de synoniemen genoemd, verder de onderwerpen waarmede zij verbonden kunnen worden, de lijdende voorwerpen die zij bij zich kunnen krijgen, bijwoorden die er vaak mede worden gecombineerd, spreekwoorden en afleidingen.

Het schijnt mij dat dit alles werkelik een rijk geheel oplevert. De spreekwoorden hadden echter gevoegelik achterwege kunnen blijven; hoe zelden gebruikt men die, zelfs in zijn moedertaal. De afleidingen passen, dunkt mij, evenmin in dit verband; ook zonder deze toevoegsels zou dit zeer moderne hulpmiddel bij het schrijven, aan zijn doel kunnen beantwoorden. Het komt niet in de plaats van een gewoon woordenboek, dat, in elk geval, voor ongewone techniese termen noodzakelik blijft; ook de zogenaamde „dictionnaires analogiques", zoals die van Boissière, zullen in bepaalde gevallen dienst blijven doen. Maar de „Dictionnaire de Style" zal zonder twijfel op de uitgebreidste kring van

Digitized by Google

gebruikers kunnen rekenen. Wij bevelen dit boek, waaraan de bewerker ontzaglik veel arbeid heeft besteed, gaarne aan.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Marsan, La Bataille romantique. Paris, Hachette 1912. (Pr. fr. 3.50).

De schrijver van *La Pastorale dramatique en France* (zie *Museum*, 1907, blz. 58), heeft de uitgebreide romantiek-literatuur verrijkt met een degelike, breedvoerig gedokumenteerde studie der verschillende stromingen en partijen welke de vorming van de „Unité romantique" voorafgaan. Een onderdeel van deze studie verscheen reeds in 1907 als kritiese uitgave van de *Muse française*, het blad dat in zijn kortstondig bestaan van 1823 tot 1824 een belangrijke bijdrage vormt tot de romantiek- en meer in het biezonder tot de Hugo-literatuur (zie Hans Heiss, *Neue literatur über Victor Hugo*, Germanisch-Romanische Monatsschrift I, 1909).

Het werk van de heer Marsan vormt geen afgerond geheel: het is een samenvoeging van afzonderlik verschenen artikelen. Toch geven de vier eerste hoofdstukken (Les origines du conflit; La Muse française; Le Théâtre historique et le romantisme; L'unité romantique et le cénacle) een getrouw beeld van de strijd die van 1813 tot 1830 gevoerd werd.

Het is een verdienste van de heer Marsan dat hij niet getracht heeft een nieuwe definitie van het romantisme te voegen bij de vele reeds bestaande. Immers, een definitie van een zo gekompliceerd literair-psychologies en somtijds pathologies verschijnsel moet noodzakelik een deel der feiten ter zijde laten liggen en daarom onlogies zijn. De definitie bij voorbeeld welke in het romantisme „le contre pied" ziet van het klassicisme, verwaarloost juist die belangrijke stroming waarvan Stendhal de leider is, de stroming die zijn oorsprong vindt in het XVIII^de^-eeuwse klassicisme en die de grondslag legt tot het latere realisme.

Reeds zeer spoedig zien wij die richting, welke men het liberale, prozaïese romantisme kan noemen, in tegenstelling met het monarchistiese, kristelike romantisme van de dichters, een zij het dan ook minder krachtige aktie voeren in de *Globe* (opgericht in 1824). Geen gevoeligheid, geen overdreven lyrisme, doch waarheid, proza! — zo predikt Beyle. Is het te verwonderen dat deze partij warme verdedigers en beoefenaars telt van het historiese drama?

Jammer genoeg voor de schrijver van *Les Soirées de Neuilly*, die met zoveel talent de principes van het historiese drama in praktijk brengt, was het niet zijn groep die de overwinning voltooide. Krachtiger propaganda werd inmiddels gevoerd door de hierboven genoemde *Muse française* (1823—1824) die, onder leiding van Emile Deschamps, in tegenstelling met de *Globe* bijna uitsluitend lyriese bijdragen opneemt. Hugo publiceert er zijn eerste *Odes*, Vigny, spaarzaam als altijd, drie gedichten. Wij vinden er de namen van geheel of haast vergeten jonge enthousiaste dichters, ook van jonge *Corinnes*: van Mme Verdier, Mme Tastu en van Marceline Desbordes, die in haar *Idylles* reeds iets doet gevoelen van de hartstocht der latere *Elégie*.

Het was deze groep die, onder aanvoering van Hugo, door de schitterende fanfares van *La Préface de Cromwell*, de lauweren plukte welke naar rechte de strijders van de *Globe* toekwamen. Doch, al waren de aanhangers van Stendhal ook de pioniers, de theoretici, zij waren middelmatige schrijvers. De discipelen van Hugo, steunend op de soliede basis door de Stendhaliens gelegd, gaven met hun rijke verbeeldingskracht fris, spontaan leven aan het historiese drama.

Het ogenblik van sukses is voor een literaire school steeds een kritiek ogenblik. Het romantisme vertolkte het meest edelmoedige streven van zijn tijd: behoefte aan vrijheid en waarheid, verlangen naar rijker leven en onbaatzuchtige kultus van lyriek en van kunst. Dit algemene streven koncentreert zich tot een school, en geleid door een sterke persoonlikheid, tot een kring. Het is niet meer het streven van allen: het beperkt zich tot het regeren van enkelen en ten slotte tot het heersen van één: Victor Hugo verheft zich tot godheid. In de salon van Rue Notre-Dame-des-Champs verdringen zich gebaarde en langgelokte discipelen met brede gebaren en donderende stem om de Meester; de oude vrienden voelen er zich niet meer thuis. De tijd is voorbij van de gemeenschappelike strijd; men wil zich onderscheiden. De „Unité romantique" is verbroken.

Gaarne hadden wij in de studie van de heer Marsan de lijn die, lopend van de XVIII^de^-eeuw over Mme de Staël, Stendhal, Mérimée en Balzac, het klassicisme verbindt met het realisme, wat strakker getrokken gezien. Zelfs in de tijd van chaotiese aspiraties naar vrijheid heeft een belangrijke groep schrijvers uit het begin der XIX^de^ eeuw zich niet kunnen losmaken van de behoefte aan duidelikheid en nuchter verstand. Ongetwijfeld ware genoemde evolutie zuiverder te volgen geweest als de heer M. zijn werk niet had verzwaard met talrijke, niet steeds belangwekkende citaten.

Aangenaam lezen de levenschetsen van Antoni Deschamps, de geleerde Dante-vertaler, en van de beminnelike Jules de Saint-Félix, de hartstochtelike liefhebber van de antieke schoonheid, die zijn zuidelik temperament paart aan een sierlik parijs dandysme in *Cynthia* en *Poésies romaines*, — doch vooral de korrespondentie tussen Buloz en Edgar Quinet naar aanleiding van een artikel over Duitse politiek dat de eerste aarzelt op te nemen in de *Revue des Deux Mondes*.

Groningen. J. van der Elst.

Ed. Meyer, Histoire de l'Antiquité. Tome Premier (Introduction à l'étude des sociétés anciennes), traduit par **M. David.** Paris, Geuthner. 1912. (Pr. fr. 7.50).

Van 1884 tot 1902 verschenen achtereenvolgens de vijf deelen (Bände) van Eduard Meyers Geschichte des Alterthums. Zij brachten de Oude Geschiedenis tot het optreden der Macedoniërs en den tijd van koning Philippus. Daarna besloot Schr. over te gaan tot eene herbewerking van de reeds lang uitverkochte en ten deele verouderde eerste deelen. Men kan dit besluit bejammeren, voorzoover daardoor de kans, om dit standaardwerk door de eigen hand van den schrijver voltooid te zien, zeer is verminderd; anderszins moet worden erkend, dat, wat van den herdruk reeds is verschenen, niet

Digitized by Google

alleen tot heden is bijgewerkt (dat sprak vanzelf), maar op nog hooger peil staat dan het te voren bereikte. Verschenen zijn (in 1907 en 1909) de twee stukken van de omwerking van den oorspronkelijken Ersten Band; in 1910 verscheen het eerste dier twee stukken in derden (nagenoeg onveranderden) druk.

Men mag zich veilig verbazen, dat een werk als dit niet reeds lang in verschillende talen is overgezet. Of bezitten wij hier eene vingerwijzing, dat tegenwoordig de Engelsche, Fransche, Italiaansche geleerden met gelijk gemak een Duitsch boek lezen als die bij ons? Hoe dit zij, in 1912 is eene Fransche vertaling aangekondigd, die in veertien Tomes het geheele werk hoopt te geven, wat reeds in herdruk is verschenen ten spoedigste, en het overige, zoodra de nieuwe Duitsche bewerking van de pers zal zijn gekomen. Het eerste Tome is daarvan uitgekomen en aan de Redactie van het *Museum* opgezonden.

Het is eene vertaling van den derden druk (1910) van den Ersten Band, Erste Hälfte. Dit stuk, de Einleitung, handelt over de Elemente der Anthropologie (évolution des groupements humains), over de ontwikkelingsstadia van staat en maatschappij, over die van alle geestelijk leven der menschen, en eindelijk over het wezen der geschiedenis en geschiedwetenschap. Het heeft bij zijn verschijnen veel opzien gewekt, alom bewondering afgedwongen, maar daarnaast ook felle bestrijding van onderdeelen uitgelokt [1]). Met name is het ontstaan van den staat, zooals Meyer zich dat denkt (als iets volkomen primairs, tegelijk ontstaan met de menschen zelven) van vele zijden aangevallen. Tegen het ontstaan van den godsdienst, een secundair verschijnsel volgens Meyer, zijn ook bedenkingen ingebracht, hoewel zwakkere (naar mijn persoonlijk inzicht bestaat hier veel meer aanleiding tot critiek dan in het eerste geval); ook heeft men opgemerkt, wel te recht, dat de slothoofdstukken van het boek, over de chronologie en de geschiedenis der Oudheid, eigenlijk niet hier, maar in een volgend deel te huis behooren. Allerlei bijzonderheden hebben eveneens tot tegenspraak geprikkeld. Na deze uitvoerige besprekingen heeft het weinig zin, dat ook ik nog eens over den inhoud van dit werk het mijne zou zeggen; veeleer beperk ik mij tot een oordeel over de vertaling.

De vertaler is een Franschman en het Fransch dus correct en natuurlijk. De dikwijls lange volzinnen, die dan nog zeer vaak over allerlei abstracties loopen, bevallen mij — maar dat is natuurlijk eene zaak geheel van individueele waardeering — in hun Fransch gewaad beter dan in hun Duitsch; zij lijken mij daar leniger en lichter te overzien. Waar het bij eene vertaling op aankomt, is de graad van nauwkeurigheid der weergeving. In dat opzicht verdient het werk van Maxime David stellig zeer hoogen lof. Ik heb, eene goede zeventig bladzijden in het geheel, op verschillende plaatsen de vertaling naast het oorspronkelijke gelegd, en beide zorgvuldig vergeleken. Nergens echter vond ik eene vergissing in de weergeving van den inhoud; integendeel, ik heb meer dan eens de wijze bewonderd, waarop de niet gemakkelijke tekst in eene vreemde taal was overgezet.

Meyers Geschichte des Alterthums, hoewel goed geschreven, is geen kunstwerk in dien zin, dat het dwaas ware, naar eene vertaling te grijpen, als men de taal van het oorspronkelijke verstaat. Het is, dunkt mij, voor een Nederlander, die het werk wil bestudeeren, voortaan eenvoudig de vraag, of hij krachtens persoonlijke voorkeur liever Fransch dan wel Duitsch leest. Voor de Duitsche uitgave pleit, dat zij goedkooper is; maar voor de Fransche wederom, dat druk en papier en wijze van uitgeven zóó mooi, ik zou haast zeggen zóó zwierig zijn, dat zelfs de firma Cotta (bij haar is de Duitsche gedrukt) het daar bepaald bij aflegt.

Laten wij hopen, dat het voortreffelijke boek ook in zijne Fransche inkleeding velen tot verruiming van kennis en tot nadenken zal opleiden!

Utrecht. H. van Gelder.

G. W. Mayer, Machiavellis Geschichtsauffassung und sein Begriff Virtù. München und Berlin, Oldenbourg. 1912. (Pr. M. 4).

Als Band 31 der Historische Bibliothek, uitgegeven door de Redactie van het Historische Zeitschrift, verscheen onder bovenstaanden titel een beschouwing over Machiavelli's opvatting der geschiedenis, blijkend voornamelijk uit zijn Geschiedenis van Florence en zijn Discorsi. De schrijver rechtvaardigt zijn nieuwe bijdrage tot de al zeer uitgebreide Machiavelli-litteratuur met de aanwijzing van zijn bedoeling: onderzoeken, hoe Machiavelli zijn bronnen gebruikt heeft, welke zijn eigenaardige opvattingen daarvan zijn, tot welke resultaten voor zijn eigen geschiedenisopvatting hem de studie der oude geschiedenis gebracht heeft en vooral, welke beteekenis men te hechten heeft aan allerlei voor hem karakteristieke woorden en begrippen, wat weer strekken kan om zijn politieke denkbeelden en theorieën beter te begrijpen. Inleiding en eerste hoofdstuk zijn als academisch proefschrift te Freiburg verschenen, de beide laatste hoofdstukken zijn er later aan toegevoegd. In het bijzonder wensch ik de aandacht te vestigen op het derde hoofdstuk, dat vooral de bedoeling heeft de door M. veel gebruikte woorden in hun beteekenis en onderling verband toe te lichten.

Onder meer zijn het de woorden „virtù" en „stato", waarvan de schrijver de beteekenis uit tal van plaatsen duidelijk maakt. Het woord „virtù" wordt door verschillende schrijvers uit den tijd der Renaissance verschillend gebruikt: soms is het kracht, soms bekwaamheid, soms beschaving; in het algemeen, wat men zich als het hoogste denkt. M. gebruikt het woord ook verschillend, soms in beperkten, soms in algemeenen zin. Meestal bedoelt hij er kracht van lichaam en ziel mede, kracht, geregeld (ordinata) door verstand en inzicht; op enkele plaatsen noemt hij „virtù" en „ferocia" (geweld) verwante begrippen, op andere plaatsen vormen zij een tegenstelling. Ook vindt men de tegenstellingen

[1]) Van de vele besprekingen herinner ik aan die van Fr. Cauer in de Wochenschr. f. klass. Philol. 1908, p. 1161-1173, aan die van Th. Lenschau in de Berl. Phil. Wochenschr. 1910, p. 271-275, en aan die van K. Th. Preuss, Arch. Rel. 1910, p. 417-428.

Digitized by Google

„virtù" — „filtà" (lafheid) en „virtù" — „fortuna". De „virtù" der volken is de volkskracht (flinkheid, dapperheid en durf), de groote factor om tot macht te geraken en zich daarin te handhaven, vooral geoefend door oorlog voeren; van daar ook M.'s opvatting over het nut van den oorlog en zijn denken over een goede legerinrichting. Hij schat hoog de persoonlijke dapperheid en de gelegenheid, die de oorlog biedt om alle krachten in den mensch aan den dag te brengen en te oefenen; eigenaardig is in verband daarmede zijn minachting voor vuurwapenen, waarvan hij een achteruitgang van de persoonlijke „virtù' en van de geheele volkskracht verwacht.

Het tweede woord, waarvan een afzonderlijke bespreking zeer gewaardeerd moet worden, is het woord „stato", dat door Machiavelli voor het eerst in zijn later gewone beteekenis gebruikt wordt. Vóór hem vindt men het als aanduiding van de groep, de partij, die de macht in handen heeft, van een geslacht met zijn aanhang; bij overdracht werd het de uitgeoefende macht zelf. Guicciardini gebruikt het woord nog in deze beide beteekenissen. Machiavelli bezigt het ook herhaaldelijk in den zin van regeeringsvorm, o. a. in den titel van de bekende verhandeling over de regeeringsinrichting van Florence, die hij voor den paus opstelde; daarin vindt men het woord ook in het meervoud. Een enkele maal duidt hij er het grondgebied van Florence mee aan.

Deze greep uit het beknopte boek moge den indruk geven, dat het een welkome bijdrage is voor het beter verstaan van een voor alle tijden belangwekkend denker en schrijver: weten, wat hij in zijn oudere taal met zijn woorden bedoelt, is er een eerste voorwaarde voor.

Apeldoorn. J. T. Jelgersma.

J. Nouaillac, Henri IV raconté par lui-même. Paris, Alph. Picard. 1913. (Pr. fr. 3.50).

Een aardige „choix de lettres et harangues": brieven over staatkunde, krijgszaken, liefde, vriendschap. De galante krijgs- en staatsman, die Frankrijk redde uit den bajert van den godsdienstkrijg, de sceptische, ietwat gascoensche prater, de geestige briefschrijver en hartelijke vriend komt hier voortreffelijk uit. Menigeen zal met groote belangstelling dit aardige boekje lezen, waarin de bewerker door een breede vaderlandsch gestelde „Introduction" de aantrekkelijke figuur van den grooten koning met levendige sympathie heeft beschreven.

Leiden. P. J. Blok.

Oude Joodsche Spreekwoorden. Verzameld en toegelicht door Rev. **A. Cohen.** Naar het Engelsch bewerkt door Dr. **J. Herderschee.** Deventer, H. P. ter Braak. 1912. (Pr. *f* 1, geb. *f* 1.25).

De bewerker heeft stellig gelijk als hij de beteekenis van spreekwoorden als kenbron voor het kultuurleven van een volk hoog aanslaat. Ze geven veel meer dan de officieele priesterlijke geschriften een blik in de eigenlijke volksziel, die in spreuk en spreekwijze tot spontane uiting komt.

Deze verzameling van 350 oude joodsche spreekwoorden rust op een breedere verzameling van Leopold Dukes, hoewel deze niet slaafs is gevolgd. Het oorspronkelijk in het Engelsch geschreven boekje werd door Dr. Herderschee voor Nederlandsche lezers „bewerkt". Dat bewerken schijnt zich te bepalen tot het invoegen hier en daar van een aanvulling, zooals de voorrede zich uitdrukt. Is dat inderdaad zoo, dan hadden wij gaarne die aanvullingen zien aangewezen, b.v. door ze tusschen haakjes te zetten. Reikt echter de beteekenis van het „bewerken" verder, dan is onduidelijk wat met die mededeeling in de voorrede bedoeld is.

De verzameling van spreekwoorden wordt voorafgegaan door eene Inleiding, waarin de beteekenis van het hebr. woord *masjaal* wordt aangegeven door: 1e spreekwoord in onze beteekenis van een populaire spreekwijze; 2e spreuk; 3e allegorie; 4e gelijkenis; 5e een dichterlijke uiting. (Deze laatste aanduiding is in hare algemeenheid natuurlijk onjuist). De verzamelaar bedoelt blijkbaar alleen de populaire volksspreekwijzen te geven, korte, pittige gezegden, los van alle schoolsche geleerdheid. Nu is het getal van dergelijke gezegden, vooral in de midrasjim, legio; daarom verrast het eenigszins als de verzamelaar (bl. 16) verzekert, dat hij „geen bloemlezing" geeft, maar „een lijst van alle die ons bewaard zijn gebleven. Alleen die welke slechts uit een taalkundig oogpunt belangrijk zijn, zouden zijn weggebleven. De verzamelaar schijnt daarmee te bedoelen dat hij alleen de eig. gezegde „spreekwoorden" geven wil. Maar 1e is de lijn tusschen spreuk en spreekwoord in engeren zin in de joodsche litteratuur niet te trekken, en 2e geeft hij zelf tal van spreuken, zooals er zeker tientallen méér in de talmudische litteratur te vinden zijn. Zoodat wij ondanks de in de voorrede gegevene verklaring, hier wèl met een bloemlezing te doen hebben.

Wat nu de verzameling zelf betreft: er zijn er vele onder, uitmuntend door diepen zin of scherpte van dictie. „Wanneer de steen valt op den pot, arme pot; wanneer de pot valt op den steen, arme pot; in elk geval: arme pot". Of deze (over het bewaren van geheimen): „uw vriend heeft een vriend, en uws vriends vriend heeft ook een vriend". Zoo zijn er vele. Een enkele maal is ook een raadsel opgenomen (n°. 93). Eigenlijk behoorde dat hier niet.

Bij de meeste spreuken zijn verklaringen gevoegd. Dat heeft zin, 1e als de spreuk een historische toelichting noodig heeft (N°. 25, 39, 41, 173, 187 enz.); 2e als de spreuk op zichzelf onduidelijk is; 3e als men een dezelfde gedachte uitdrukkend Nederlandsch spreekwoord gebruikt. Maar het heeft geen zin, werkt zelfs storend als b.v. bij de spreuk (N°. 15) „de hond slikt mest als hij honger heeft", de banale opmerking vindt: in den uitersten nood kan alles gebruikt worden. Zeer vele spreuken hebben ook voor ons Westerlingen, geen verklaring noodig; b.v. trots past niet aan een vrouw (46); onzedelijkheid in huis is als een worm in de planten (59); als de bladeren bitter zijn, is de wijn zuur (139); indien een daad slecht is, dan is zij schadelijk voor hem die haar tot stand bracht (140); allen vleien een koning (142) enz. De indruk van dergelijke spreuken wordt door een zgn. vaak zeer platvloersche „verklaring" verstoord. Van de zgn. „verklaringen" had een groot gedeelte beter kunnen wegblijven, of door betere vervangen, het boekje zou er door gewonnen hebben.

Amsterdam. H. Th. Obbink.

Digitized by Google

O. Kern, Nord-Griechische Skizzen. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 3).

Deze vijf schetsen, behalve de derde reeds elders verschenen, zijn getiteld: Aus Thessalien, — Die Landschaft Thessalien und die Geschichte Griechenlands, — Olymp und Helikon, — Samothrake, — Bei den Mönchen auf dem Athos.

Het spreekt vanzelf, dat de reisindrukken van een archaeoloog en epigraaf van de beteekenis van Otto Kern de moeite waard zijn gelezen te worden; vooral die schetsen, waarin het wetenschappelijke, d. w. z. het populair-wetenschappelijke, want zij zijn bestemd voor den general reader, meer op den voorgrond komt, zijn het interessantst.

Het best geslaagd schijnt me de derde, waarin het antagonisme tusschen Olympus-Pieriden-Homerus en Helikon-Muzen-Hesiodus wordt geteekend. Men volgt den Schr. gaarne in zijn kenschetsing van Hesiodus' poësie, in de wijze, waarop hij het uiterlijk van den Olympus beschrijft, steeds zich beroepend op epitheta van Homerus, en de natuur van het landschap in 't algemeen.

De onderwerpen Samothrake en Athos leenen zich minder voor een aantrekkelijke beschrijving, omdat de parallel tusschen de mysteriën en den Orthodoxen eeredienst niet op bevredigende wijze getrokken kan worden en de opgravingen op Samothrake voor een populair relaas weinig bieden. Dat kan Schr. niet helpen, maar het is wel jammer, dat hij zoo weinig naar de beteekenis der door hem bijgewoonde plechtigheden heeft geïnformeerd. Nu boeit het niet.

Het tweede stukje is weer interessant met veel wetenschap in causerievorm (het is een rede geweest) zóó meegedeeld, dat men voelt, dat de auteur slechts hier en daar een greep doet uit een rijken voorraad.

Het boekje heeft één klein en één groot gebrek. Het feit, dat elk stukje een apart geheel moest vormen, veroorzaakte herhalingen, die een beetje hinderen, als men het werkje, zooals ik deed, achter elkaar leest; het grootere gebrek is, dat het boek bepaald onlitterair is. De stijl verheft zich weinig boven het alledaagsche; de natuurbeschrijvingen zijn vol gemeenplaatsen; het voortdurend wijzen op het gevaarlijke der gemaakte reizen maakt ons wantrouwend, we voelen het gevaar niet mee; vandaar dat de eerste schets, niet veel meer dan een reisbeschrijving, het laagste staat.

Maar tegenover deze gebreken staan: groote liefde en diepe kennis. Men voelt, dat men uit is met een geleerde en als hij, wat herhaaldelijk gebeurt, wijst op de beteekenis van het landschap voor de studie in zinnen als: „. . . ist doch Griechenlands Natur auch heute noch ein Buch, in dem der Forscher eifrig lesen muss, damit das Altertum in ihm lebendig werde", dan beseft men de diepe waarheid daarvan en betreurt tegelijk, dat hij niet in staat is die natuur zoo te beschrijven, dat de lezer meegevoelt, wat de Schr. blijkbaar zelf wel gevoeld heeft. De groote sympathie, waarmee het zooveel voorkomende type (ik denk hier ook aan wijlen Pavlâtos den Ithakesiër) van den ijvrigen, onzelfzuchtigen, vurig-patriottischen „Lokalforscher" geteekend wordt in den dokter van Samothrake, spruit voort uit dezelfde liefde als de verontwaardiging over de gedragingen der Thessalische grondeigenaars, die hun pachters en hun grond uitbuiten en hun geld in Weenen en Parijs opmaken, de „economische non-valeurs" bij uitnemendheid. Hier is een echt Philhelleen van de goede soort aan het woord en dit alleen is voor mij al voldoende reden om van het boekje te houden en het in veler handen te wenschen. Het zinnetje over de weinige deugden die deze Grieken van de Ouden zouden geërfd hebben vergeef ik Schr. gaarne, het zal een lapsus calami zijn. De laatste zin van het boekje is onduidelijk, ik hoop niet, dat hij er mee bedoelt, dat de tegenwoordige Grieken geheel geslavoniseerd zouden zijn (theorie Fallmerayer); ik denk het trouwens wel niet

Den Haag. E. van Hille.

D. E. Lehmann, Textbuch zur Religionsgeschichte. Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf. 1912. (Pr. M. 6).

Wij mogen niet klagen over gebrek aan activiteit op het breede veld der „Religionsgeschichte". Vooral niet waar het geldt het publiceeren van teksten en betrouwbare vertalingen, waaraan de laatste jaren groote zorg besteed wordt. Het boek dat Lehmann met medewerking van een achttal anderen uitgaf, brengt een massa materiaal uit de Chineesche, Japanneesche, Egyptische, Assyrische, Mohammedaansche, Indische, Persische, Grieksche, Romeinsche en Germaansche religies. Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een zeer beknopte inleiding. De teksten zijn zoo gekozen dat wij niet alleen een beeld krijgen van de oude mythologieën en theologische systemen, maar ook en vooral een blik werpen in het *religieuze leven*. Legenden, mythen, omina-litteratuur, hymnen, bezweringsteksten, tempelceremonieel komt ter sprake. Voor zoover ik de vertalingen met het oorspronkelijk heb kunnen vergelijken zijn ze nauwkeurig en duidelijk. Een verstandige daad is, dat bij de vaak onverstaanbare Egyptische teksten, de moeielijkste plaatsen zijn uitgelaten, ook zonder die zijn de bezwaren groot genoeg, zooals menige vertaling bewijst. De aanteekeningen hadden — evenals de inleidingen, iets uitvoeriger kunnen zijn, daar een boek als dit voor nietvakmenschen dient, die vooral bij de Egyptische teksten telkens met vragen zullen komen, die met een paar woorden konden worden voorkomen. De keuze der teksten, goeddeels een zaak van persoonlijk inzicht, is over het algemeen gelukkig. In de aanwijzing der bronnen boven de verschillende tekstgroepen, zou een meer systematische methode niet ongewenscht zijn; met name bij de Babylonische en Egyptische teksten valt het op hoe nu eens naar het hieroglyphisch en spijkerschrift-origineel, dan weer eenvoudig naar een vroegere vertaling verwezen wordt. In dit opzicht wijzen de „Texte und Bilder" van Gressmann beter den weg.

Een boek als dit is in zekeren zin typisch voor de tegenwoordige wijze van werken op dit gebied, en als het, wat stellig mee in de bedoeling ligt, in de handen der studenten komt, zal dat de taak der docenten niet weinig vergemakkelijken.

Amsterdam. H. Th. Obbink.

Digitized by Google

S. Abercii Vita ed. **Th. Nissen.** Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 3.20, geb. M. 3.60).

De naam van den bewerker dezer uitgave maakt het overbodig te verzekeren, dat wij hier een text ontvangen, die aan hooge eischen voldoet. De *Praefatio* is een voorbeeld van heldere beknoptheid, waarin men alle onmisbare inlichtingen omtrent de hss. der drie verschillende recensies dezer Vita en wat verder tot den zakelijken kant behoort, ordelijk uiteengezet vindt. Zeer aangenaam is het ook, dat op pp. XXI–XXIII de litteratuur, voorzoover die niet elders gemakkelijk te vinden is, wordt aangevuld. Misschien was het nuttig, dat hier tegelijk gewezen was op de merkwaardige parallelle inscripties betreffende Theophilus (Miss Ramsay, *Studies Hist. Art. Eastern Provinces* p. 22) en Julius Eugenius (*Expositor* 1908, Nov. pp. 385–408, Calder; 409–419, Ramsay; 1909, Apr. pp. 307–322, Calder; *Klio* 1910, pp. 232 sq., Ramsay; 1911, pp. 384–390, Wilhelm). Preuschens *Analecta* heeft men licht bij de hand, maar vooral de artt. in de *Expositor* zouden onbekend kunnen blijven. Bij de Addenda zou men s. v. ιχθυς nog de 26e „Mitteilung" uit de *Theol. Lit. Zeit.* XXXVII c. 669 kunnen voegen (Mahler over het *Fischsymbol auf äg. Denkm*). Een volledige Index verborum van de oudste recensie en een Index nominum verhoogen voorts de bruikbaarheid. Of voor de constitutie van den text der oudste recensie (pp. 1–55) het handschrift *Sinait.* 526, waarvan de uitgever te laat kennis kreeg (*Add.* p. XXIV), nog van beteekenis geweest zou zijn, moet nog blijken. Te betreuren is dit wel, daar ook *P(arisinus gr. 1540)* en *R(ussische vertaling)*, die de basis van onzen text vormen, nog niet tot een geheel bevredigend (cf. pp. X en XIV) resultaat hebben kunnen voeren.

Toch verdient deze uitgave een woord van hartelijk welkom en is het te hopen, dat zij in het universitaire onderricht, waarvoor zij zoo uitmuntend geschikt is, tot haar recht zal komen. Want in dit boekje kan men de methode der hagiographie demonstreeren aan twee opeenvolgende bewerkingen van 't origineel en tegelijk den schrijver van dat origineel over den schouder zien. Hij heeft n.l. in cc. 13–16, 24–30 stukken uit de Petrusacten en in cc. 32–39 een gedeelte van een dialoog uit Bardesanes' school, die — in een omwerking — bewaard is in het bekende *„Boek der Wetten der Landen"*, gebruikt, beide in het Grieksch, dat wij niet meer bezitten. De uitgever zelf heeft dit in het *Z.nt. W.* 1908, IX pp. 190–203, 315–328 uitvoerig aangetoond. Alleen dit feit reeds zou voldoende zijn om met de grootste belangstelling dit deeltje van Teubner's uitgaven te begroeten.

Leiden. J. de Zwaan.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

E. Rockliff, An Experiment in History Teaching. London, Longmans. 1912. (Pr. 2/6).

Dit is nu eens een boekje, dat zonder eenig vertoon van geleerdheid een der voornaamste kwesties aangaande de methode van geschiedenis-onderwijs tracht op te lossen, de vraag nl. hoe wij het moeten aanleggen om de lang-doode gebeurtenissen voor het verstand der leerlingen te doen herleven. Dat Rockliff hiertoe de verbeelding noodig heeft, spreekt vanzelf. Maar ieder, die het prettig geschreven, geestige boekje leest en bestudeert, zal moeten toegeven, dat Rockliff's middelen origineel, en practisch en gemakkelijk toe te passen zijn. Er komt nog bij, dat zijn methode voor den leeraar, die zich moeite wil geven, een onuitputtelijke bron voor allerlei andere hulpmiddelen opent. Inderdaad eischen die middelen veel *moeite* van den leeraar; maar daar staat tegenover, dat de *kosten* uiterst gering zijn. Zooals de S. zelf zegt, zijn zijne methoden vooral berekend voor de laagste klassen van gymnasium of H.B.S. Ik twijfel niet of de leeraar, die deze wenken involgt, eenzelfde geestdrift voor de geschiedenis onder de Hollandsche jongens zal opwekken als Rockliff wist te geven aan zijn Wimbledon boys.

Tullamore (Ireland). W. Mulder.

SCHOOLBOEKEN.

Les meilleurs Auteurs français.

Corneille, Le Cid, p. E. Borlé. (Pr. *f* 0.60, geb. *f* 0.75).
Racine, Athalie, p. J. W. Marmelstein. (Pr. *f* 0.70, geb. *f* 0.85).
Petite Anthologie de Prosateurs français, III, **p. G. Walch.** (Pr. *f* 0.80, geb. *f* 0.95).
Petite Anthologie du Théâtre français, I-II, **p. Th. Stille.** (Pr. p. d. *f* 0.80, geb. *f* 0.95). Amsterdam, Meulenhoff & Cie.

Is de tijd der oude chrestomathieën voorbij? Reeds sedert geruimen tijd had zoowel het gymnasiaal als het middelbaar onderwijs behoefte aan volledige uitgaven der romans en tooneelstukken, welke in de klas met de leerlingen gelezen konden worden. Vooral voor de H. B. S. 5-j. c. was dit een dringende noodzakelijkheid geworden met het oog op de eischen bij het eindexamen gesteld.

De uitgaven van Velhagen en Klasing kwamen dan ook meer en meer in gebruik, totdat de ondernemende uitgeversfirma Meulenhoff & Cie, te Amsterdam, inzag, dat, hetgeen deze Duitsche uitgevers in den handel brachten, evengoed of beter door haar kon geleverd worden. Zij vond rondom zich een staf van wetenschappelijk goed onderlegde mannen, bekend met de eischen der practijk, om uit het vele, dat zich bood, een keuze te doen en die van de noodige aanteekeningen te voorzien.

De firma Meulenhoff & Cie zond ons ter recensie een vijftal werkjes uit haar collectie: „les meilleurs auteurs français". Met de meeste belangstelling hebben we daarmee kennis gemaakt. Reeds dadelijk trof ons het goed verzorgde uiterlijk: de aardig getinte linnen bandjes, met keurigen titeldruk en smaakvolle randversiering, die het Duitsche handelsproduct al dadelijk in de schaduw stellen. De werkjes doorbladerende, zagen we den tekst versierd met de portretten der schrijvers en hier en daar met aardige lichtdrukjes, terwijl de „notes explicatives", in het Fransch gesteld, over 't geheel uitmunten door bescheidenheid en duidelijkheid.

Nemen we, et par droit de naissance et par droit de beauté, allereerst ter hand „le Cid", bewerkt door E. Borlé. Dat deze zijn taak ernstig heeft opgevat blijkt uit het overzicht van de mise en scène, welke bijna de allures van een wetenschappelijke behandeling aanneemt, getuige de bibliografie, de bronnen vermeldend waaruit de bewerker geput heeft. Met genoegen zagen we, dat hij in de biografie van Corneille de legende van de zoogenaamde armoede van den grooten schrijver weerlegt. Trouwens nog onlangs verscheen in het Journal de Rouen een uiteenzetting van de bezittingen van Corneille, die deze legende voldoende weerspreekt.

Dien zelfden ernst vinden we in de bewerking van „Athalie" door M. Marmelstein. Wel trokken we bij den aanhef van zijn „notice sur Racine" hoog de wenkbrauwen op, maar bij verdere lezing zakten deze weldra tot natuurlijke hoogte en

Digitized by Google

gingen we verder met genoegen met den Heer M. mee. Alleen vroegen we ons af, of deze „notice" niet eenigszins bekort had kunnen worden, en of er in den lande één leering onzer scholen is, waarvan zal blijken, dat hij ze in haar geheel heeft gelezen, leest of zal lezen. Daarentegen vonden we het een uitstekende gedachte om het plan van den tempel te Jeruzalem, naar Benzinger en Keil, als tooneel der handeling bij te voegen.

De Heer Stille heeft in één bundeltje bijeengebracht het oude kluchtspel „Me Pathelin", „le Dépit Amoureux" en „les Précieuses ridicules"; zeer zeker zullen deze stukken met genoegen door onze leerlingen gelezen worden. Ook de uitvoerige inleiding hebben we met belangstelling doorloopen.

Minder gelukkig achten we de keuze der drie meer moderne comedies in het tweede deeltje der „Petite anthologie du théâtre". Wat betreft „Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée", we vreezen, dat onze jongens, ongeduldig geworden, zullen vinden, dat de markiezin wel erg treuzelt den graaf te verzoeken die ongelukkige deur eindelijk eens te sluiten. Buitendien, enkele weglatingen in deze uitgave ad usum Delphini maken hier en daar het verband onzeker.

Ook zal het moeilijk zijn den leerlingen het zoetige, onbenullige stukje van Mme de Girardin: „la Joie fait peur" te doen slikken.

Een verzameling „Contes et Nouvelles", vormende het 3de deeltje van de „petite Anthologie des prosateurs français", is bijeengebracht en van aanteekeningen voorzien door den Heer Walch. De aard dezer stukjes, alle uitmuntende door meer dan een der beste hoedanigheden van het fransche proza, is zeker een waarborg voor het succes.

De school zelve zal in hoogste ressort uitspraak doen. Intusschen hebben de Heeren Meulenhoff & Cie door deze uitgave het onderwijs een belangrijken dienst bewezen.

Leiden. Arn. Cohen.

S. Prins, Jz., Nieuwe Fransche Spraakkunst voor Hollanders. Groningen, Noordhoff. 1913.

Het lijkt mij een moedige daad, in deze tijd waarin de grammaticale begrippen, ja zelfs het begrip „grammatica", zo onvast zijn geworden, een nieuwe spraakkunst te schrijven die wat meer wil zijn dan een opsomming der taalfeiten van een vreemde taal. Gaarne breng ik hulde aan het uitvoerige werk van de Heer Prins, die op frisse wijze en niet zonder oorspronkelikheid de verschijnselen van de Franse taal heeft beschreven.

Reeds door het gebrek aan een systematiese indeling heeft zijn boek een geheel ander aanzien dan een gewone grammatica; men is in het begin enigszins verbijsterd en, zelfs na de lezing van het werk, acht ik het niet gemakkelik de draad die er door heen loopt te vinden. Maar ik beken dat ik in dit onsystematiese een zekere bekoring vind; in elk geval komt men er daardoor eerder toe het boek te gaan doorlezen. Het schijnt wel dat het eerste gedeelte bestaat uit een zeker aantal afzonderlike verhandelingen waarin grammaticale feiten die in de meeste leerboeken verspreid liggen worden samengevoegd, terwijl het tweede deel meer een doorlopende beschrijving der taalverschijnselen geeft. Een band tussen beide afdelingen wordt gelegd door talrijke verwijzingen.

Als voorbeelden van de hoofdstukken die het eerste deel vormen, kies ik er twee die, het ene de voordelen, het andere de niet geringe gevaren der vermelde kombinatie van meestal afzonderlik behandelde eigenaardigheden van het Frans vertonen. Zeer goed geslaagd en soms verrassend is de uiteenzetting van de „Subjectiviteit" (p. 66), d.i. van de manier waarop de Fransen de gevoelsnuance aangeven: de Subjonctif, de Conditionnel, de dativus ethicus, het tussenwerpsel enz.; mij dunkt dat het hoogst nuttig is deze uitdrukkingsmiddelen samen te vatten. Wèl gaat de schrijver in zijn samenvoeging reeds hier wat vèr; ik geloof dat het weglaten van lidwoorden bij opsommingen niets met subjektiviteit heeft te maken. Zeker is zijn kombinatie veel te geweld-dadig in het andere hoofdstuk dat ik afzonderlik wil vermelden, n.l. dat over de *Formes absolues* (p. 54); hier is het alsof het gebruik van de term *absolu* de enige band tussen de verenigde feiten vormt. Wat heeft de passé défini, een „temps absolu", te maken met een „superlatif absolu"? De schrijver heeft wel getracht die samenvoeging goed te praten, maar ik twijfel zeer of hij de lezers van zijn goed recht zal overtuigen. Ik voor mij zoek bovendien te vergeefs naar de verklarende kracht die er van die samenvatting uitgaat. Verkeerd lijkt het mij ook (p. 40) een konstruktie als *Il pensait: „ce n'est rien"* op te vatten als een objektieve zin, om haar aldus te kunnen voegen in het keurslijf van het hoofdstuk; de schrijver verwart hier de betekenis der konstruktie met de grammaticale vorm; zijn zucht tot afronding speelt hem ook hier parten.

Goed geslaagd lijkt mij de paragraaf over *Condition et Concession*: dat de „voorwaarde" tegelijk „oorzaak" is, schijnt mij even juist als terzake dienende. En zo zou ik nog meer prijzenswaardigs kunnen vermelden. Dat daarnaast ook voorkomt wat minder juist is, kan in zulk een veelomvattend werk niet verwonderen; het spijt mij bijv. dat de schrijver een zin als *Advienne que pourra* nog altijd als hoofdzin beschouwt, hetgeen alleen waar is voor de oorsprong der konstruktie, niet voor de tegenwoordige taal. Over deze bijkomstigheden wil ik niet uitweiden.

Maar twee opmerkingen moeten mij van het hart. Mij hindert de breedsprakigheid, de welvoldaanheid, zou ik zeggen als ik de bescheidenheid van de schrijver niet kende, die de vorm zijner uiteenzettingen kenmerkt. En bovendien vind ik dat hij te veel wil verklaren. Zo wordt het gebruik van de indicativus in de afhankelike vraag (p. 42) op zeer „logiese" wijze uitgelegd; het is alleen maar jammer dat het Latijn de subjunctivus bezigde. Kenschetsend is ook hetgeen hij (p. 190) over de modus na *ne pas nier* en (p. 191) over de modus na *Je ne crois pas* opmerkt; alsof na *ne pas nier* nooit de subjunctivus en na *Je ne crois pas* de indicativus te vinden is. Op deze en andere plaatsen wordt de schrijver nog te veel beheerst door de „grammaire raisonnée", en hij is daar ontrouw aan het beginsel dat hij in het hoofdstuk over de „subjektiviteit" heeft gehuldigd, n.l. dat de grammaticus op delikate wijze zich moet trachten rekenschap te geven van de gedachten, gevoelens en gewaarwordingen waaraan een vorm, een konstruktie in de geest van spreker en hoorder beantwoorden, en niet moet pogen de logica in plaats van de grammatica te stellen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Sedert onze vorige opgaaf ontvingen wij de volgende nieuwe uitgaven en herdrukken: van de fa. Wolters te Groningen: P. R. Bos, Bekn. Leerboek d. Aardrijksk., 14e dr. herzien d. J. F. Niermeyer; J. L. Ph. Duijser en G. A. C. van Goor, Letterk. Leesboek II, 6e dr.; Joh. A. Leopold, Deutsches Lesebuch I, 8e Aufl.; J. L. Ph. Duyser, Bekn. Leerboek d. Algem. Geschied. I-II, 5e dr. herz. d. G. Bolkestein; J. A. Verdenius en R. P. G. Hameetman, Duitsch Leesboek II; Dezelfden, Leerboek d. Duitsche Taal II; van de serie Of Olden Times and New: Dickens' A Christmas Carol, d. K. ten Bruggencate, 10e dr.; van de fa. van Goor Zonen te Gouda: H. W. J. Kroes, Zur Wiederholung. Kleine Deutsche Gramm.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de gewone vergadering der Kon. Akad. van Wetenschappen d.d. 14 April bracht de heer Blok, ook namens den heer Fockema Andreae, verslag uit over het Londensche Intern. Hist. Congres. Een voordracht van den heer Bredius over Dordtsche schilders uit de 17de eeuw werd bij diens afwezigheid voorgelezen door den heer Six; een

Digitized by Google

aantal mededeelingen betreffende Alb. Cuyp en anderen, geput uit de notarieele archieven, handelden over bijzonderheden uit het leven en over het werk dezer schilders.

Vervolgens bood de heer Speyer voor de Verslagen en Mededeelingen aan een stuk getiteld: *Notes on the text of the Saundarananda, the poem of Açvaghoṣa, edited by Prof. Haraprasād,* waarbij hij eene toelichting gaf als volgt. Dit zeer schoone didactische gedicht van een van Indië's grootste poëten is nog pas weinige jaren bekend. Het heeft tot inhoud de legende van den „mooien" Nanda, een halfbroeder van Gautama Buddha en door het beleid van dezen weggetroond van zijn jonge en mooie vrouw, en eer hij er op verdacht is, tot monnik gemaakt. De terugkeer van den wereldschen zin bij dien monnik tegen wil en dank, en de bestrijding van die gedachten door raad en leering van medegeestelijken en van den Buddha zelven zijn voor Açvaghoṣa het motief geworden voor breed opgezette, uitgewerkte uiteenzettingen van de dogmata van Buddha's Leer, die naar hun vorm de Sanskrit letteren met een heerlijk gedicht verrijken en naar hun inhoud voor de geschiedenis van het Buddhisme groote waarde hebben.

In de 4 April gehouden maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden hield Jhr. Mr. A. W. Beelaerts van Blokland een voordracht over *De moord op Jonkvrouw Aleid van Poelgeest en Willem Cuser, en hetgeen daarop is gevolgd.* Spr. betoogde dat de moord moet gepleegd zijn in den laten avond van Woensdag 25 September 1392, waarschijnlijk op het Buitenhof. Aleid is gedood door aanhangers van haar eigen partij, de Hoeken; omtrent de beweegredenen van de daad kan men alleen gissingen maken. Maar Cuser, die toevallig mede verslagen is, behoorde tot de Kabeljauwen; hij was een man van invloed, en zijn dood is door zijn gevolgen voor de geschiedenis van veel meer beteekenis dan die van de jonkvrouw. Na over de slachtoffers gesproken te hebben, behandelde de heer Beelaerts de moordenaars, Hugo en Dirk de Blote met een zevental handlangers, om daarna te bespreken wat de gevolgen van den moord zijn geweest. Dezen hebben hoofdzakelijk bestaan in een eindelooze reeks van twisten en kleine oorlogen tusschen de aanhangers der beide partijen en de zich daarbij aansluitende leden der grafelijke familie. In Mei 1393 zijn de voornaamste Hoeken aansprakelijk gesteld voor den dood van Willem Cuser, en verbannen onder verbeurdverklaring hunner goederen. Daarna kwam Willem van Oistervant openlijk in strijd met zijn vader. Later zijn vader en zoon weder verzoend, en de Hoeken in 1396 en 1397 meerendeels begenadigd. Kabeljauwen en Hoeken zijn dan ook gezamenlijk tegen de Friezen opgetrokken. In 1413 kwam er ook een verzoening tot stand tusschen de nabestaanden van jonkvrouw Aleid en Willem Cuser eenerzijds en de Blote's anderzijds. De politieke toestand was toen trouwens geheel veranderd. Veel is er in deze geheele geschiedenis nog onopgehelderd; trouwens allerlei andere feiten en omstandigheden uit die dagen, bijv. de verhouding tot Gelderland, Brabant en Luik (waar hertog Albrechts zoon Jan toen elect was), hangen met de hier behandelde gebeurtenissen samen. — De heeren Van der Pot, Knappert, De Gijselaar, Van Gelder, en mejuffrouw Van der Flier maakten enkele opmerkingen naar aanleiding van het gesprokene.

Zevende Nederlandsch Philologencongres.

Het Congres, gehouden te Groningen, werd op Woensdag 26 Maart des morgens te negen ure geopend met een rede van den Voorzitter, Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave. Deze bracht hulde aan de nagedachtenis van den juist overleden eersten Secretaris den heer G. C. C. Bethe, en herinnerde er aan dat hij het voorzitterschap bekleedde ten gevolge van het vertrek van den heer Prof. Boissevain naar Amsterdam. Daarna sprak hij over hetgeen alle philologen vereenigt ondanks hunne verschillende studiën.

De Afdeeling voor Classieke Philologie (voorzitter Prof. Dr. D. C. Hesseling) hield hare eerste vergadering op 26 Maart des morgens. De heer Prof. Dr. J. C. Vollgraff sprak over *Opvoeding en positie der vrouw in Griekenland, insonderheid te Athene*: hij betoogde dat men daarover vaak te ongunstig heeft geoordeeld. Prof. Dr. W. Weber handelde over *Panhellenische Bestrebungen im Hellenismus der römischen Kaiserzeit*; onder Hadrianus was het Panhellenisme zeer sterk, en later wordt Constantinopel het middelpunt, waaraan de Grieken op dit oogenblik weer meer dan ooit denken. — In een tweede vergadering sprak de heer Prof. Dr. R. H. Woltjer over *De Ephemeriden van Alexander den Groote*: deze zullen, zoo meende de heer Woltjer, dagelijks door den koning zijn gecontrôleerd en geteekend. Daarna sprak de heer Dr. W. A. Baehrens over *Latijnsche en Grieksche taal*, t. w. over vulgaire uitdrukkingen bij Latijnsche schrijvers die men ten onrechte uit de teksten heeft willen verwijderen, en over het erkennen van Latijnsche uitdrukkingen die men ten onrechte voor Graecismen heeft gehouden.

In de Afdeeling voor Germaansche en Romaansche Philologie (voorzitter Prof. Dr. J. W. Muller) sprak in de eerste vergadering de heer Dr. B. H. Molkenboer over *Het begrip van Vondels „Altaergeheimenissen".* Vroeger had spreker aangetoond, dat Vondel de theologische denkbeelden van dit werk heeft ontleend aan Bellarminus; thans liet hij zien hoe de dichter met deze stof een kunstwerk van een episch karakter heeft gegeven. Daarna sprak de heer Dr. M. Schönfeld over *De Kelties-Germaanse matronenverering.* Deze vereering van drie vrouwelijke wezens moeten de Germanen hebben ontleend aan de Kelten; en uit de bijnamen, waarvan er eenige door den spreker werden behandeld, blijkt welk karakter aan deze patronessen werd toegekend. De heer Dr. C. de Boer sprak daarna over *Een frans „classicus" uit de 14de eeuw*, daarmede bedoelende den schrijver van een oudfransche vertaling der *Metamorphosen* van Ovidius; deze *Ovide Moralisé*, die van omstreeks 1300 dateert, zal door den spreker worden uitgegeven. — In de tweede vergadering sprak de heer Dr. M. van Blankenstein over *De leer der Wortelddeterminativa in het Indo-Germaansch.* De spreker liet zien tot welke conclusies men moest komen door toepassing van de methode van Persson; alleen het inzicht in verwantschap tusschen het Indogermaansch en een andere taalgroep zou misschien uitkomsten kunnen geven zooals Persson uit het Indogermaansch op zich zelf heeft willen afleiden. Vervolgens sprak de heer Dr. A. A. Fokker over het *Papiamento of Basterd-Spaans van West-Indië.* In hoofdzaak is het Papiamento inderdaad Spaansch, maar het karakteristieke is de eigenaardige vervorming, waaromtrent de spreker zijn denkbeelden gaf. Daarna sprak de heer Dr. H. J. E. Endepols over *Middelnederlandse tekstuitgaven*; hij wees er inzonderheid op, dat de tot dusverre gevolgde methode bij het uitgeven van teksten de kennis der middeleeuwsche dialecten weinig bevordert. Ten slotte sprak Mej. Dr. N. Geerts over *Het Volkslied*, en wel over de jongste denkbeelden betreffende het verschil tusschen volkslied en kunstlied.

De Afdeeling voor Geschiedenis, Folklore en Archaeologie (voorzitter Prof. Jhr. Dr. J. Six) hield evenzoo op 26 Maart haar eerste vergadering. Hier sprak de heer Dr. W. W. van der Meulen over *De zending van den Hollandschen bankier Labouchère naar Engeland in 1810.* Deze zending valt in den tijd, onmiddellijk aan de inlijving van ons land voorafgaande, en de spreker toonde aan hoe moeilijk de geschiedenis van die dagen was te reconstrueeren: wist men meer, dan zou misschien blijken

Digitized by Google

dat het plan van Napolen minder vast is geweest dan men gewoonlijk aanneemt. Daarna behandelde de heer Dr. I. H. Gosses *Een en ander over de vorming van het Graafschap Holland*, en sprak over den aard van schenkingen als die waaruit dit graafschap is ontstaan: zij hadden gewoonlijk een militair doel, zóó dat het klooster als vesting diende, en de goederen voor het onderhoud van krijgslieden. — Voor de tweede vergadering was door den heer Dr. H. E. van Gelder, die niet aanwezig kon zijn, een voordracht ingezonden over *Beroepstellingen van vóór 100 jaar*, inzonderheid die voor 's Gravenhage in 1811. — Daarna gaf de heer Prof. Dr. H. J. Elhorst *Opmerkingen over en naar aanleiding van de Arameesche papyri van Elephantine*; men leert daaruit bijzonderheden omtrent een Joodsche veteranenkolonie, die in de 5de eeuw v. Chr. op dat eiland bestond en waarschijnlijk geruimen tijd vroeger was gesticht. Ten slotte sprak de heer Prof. Dr. J. Mansion over *De acta S. Sabae en de geschiedenis van het Christendom bij de Goten*.

Er werden twee vergaderingen gehouden waarin de afdeeling voor Classieke Philologie met die voor Geschiedenis was vereenigd. In die vergaderingen spraken de heer Prof. Dr. C. W. Vollgraff en de heer Dr. G. van Hoorn; de eerste maakte *Eene opmerking aangaande de compositie van den oostgevel van den tempel van Zeus te Olympia*; de tweede sprak over *Een geometrische terracotta uit Bœotië.*

Ook de Afdeeling voor Paedagogiek hield twee vergaderingen. In de eerste gaven de heeren H. A. Leenmans en R. Casimir *Mededeelingen omtrent het voorbereidend onderricht in de wijsbegeerte aan Gymnasia*; de eerste meende dat eenig onderwijs in de beginselen der logica het meest geschikt zal blijken voor de school, en dat de ondervinding hem reeds gunstige resultaten had gegeven. In de tweede vergadering sprak eerst de heer Dr. H. J. F. W. Brugmans over *Experimenteele psychologie van het kind*, over de methode van dit psychologisch onderzoek, over de fouten die daarbij zijn te vermijden. Daarna sprak Mej. C. J. Baart de la Faille over *De inrichting van een Lyceum voor meisjes*, waarvan de noodzakelijkheid onbetwistbaar is zoolang het vraagstuk der coëducatie niet is opgelost, vooral wanneer men den tijd waarop een toekomstig beroep wordt gekozen, zoo laat mogelijk wil stellen.

In de Algemeene Vergadering op 26 Maart sprak de heer Dr. J. van Ginneken over *De nieuwe richting in de taalwetenschap*. Deze nieuwe richting wil een fout herstellen: de linguisten hebben zich te lang slechts bezig gehouden met de geschiedenis van op zich zelf staande vormen, de beoefenaars der classieke philologie hebben voor die geschiedenis te weinig oog gehad. Thans moet de studie van taal en litteratuur weer één worden, en alles wat maar tot de uiting van het zieleleven behoort, niet slechts woorden, maar ook gelaatstrekken, gebaren, moet bij die studie in aanmerking worden genomen. Men kan zich daarbij ook niet bepalen tot de psychologische studie van het individu, neen, de geschiedenis der taal behoort in hare ruimste opvatting tot de sociologie. — Den volgenden dag liet de heer van Ginneken door middel van lichtbeelden zien hoe hij zijn denkbeelden toepaste bij zijn onderwijs in de moedertaal.

In de slotvergadering werd vastgesteld dat het volgende Congres zal worden gehouden te Utrecht. De heer Prof. Dr. J. C. Vollgraff verklaarde ingevolge de uitnoodiging van den Voorzitter zich bereid de leiding van dat Congres op zich te nemen. De heer Salverda de Grave sloot daarop de vergadering, en ontving een oprechte dankzegging uit naam van de aanwezigen.

Het Intern. Hist. Congres te Londen had van 2—9 April plaats. Een zestal Nederlanders woonde het bij; het geheele aantal vreemdelingen was ongeveer 100 tegenover tienmaal zooveel Engelsche heeren en dames, gewone en buitengewone leden van het Congres. Drie Nederlanders hielden voordrachten in de afdeelingen: de heeren prof. de Boer, dr. Vogel en prof. Blok, welke laatste met prof. Fockema Andreae de Nederlandsche regeering en de Kon. Akad. van Wetenschappen vertegenwoordigde. De geschiedenis van Nederland en zijne koloniën kwam herhaaldelijk te sprake, vooral in de koloniale afdeeling, waar met grooten lof door prof. Moses, Sir Charles Lucas, dr. Benians en anderen werd gesproken van wat Nederland in de tweede helft der 19de eeuw in zijne koloniën heeft tot stand gebracht. De Engelsche gastvrijheid liet zich niet onbetuigd; diners, lunchen, ontvangsten volgden dicht op elkander.

De fa Ferd. Schöningh te Paderborn zond ons den 12den druk van de bekende *Ulfilas*-uitgave van Stamm-Heyne, evenals reeds verschillende vorige bewerkt door Ferd. Wrede. Het boek is tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt (o. a. is het voor enkele jaren ontdekte Giessensche fragment opgenomen); jammer is het dat Wrede sommige voorslagen tot verbetering, hem in de laatste jaren gedaan, niet aan zijn uitgaaf ten goede heeft laten komen.

J. H.

Wij vestigen gaarne in het bijzonder de aandacht op de door den heer W. Nijhoff bewerkte *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540*, die bij gedeelten verschijnt in de opeenvolgende afleveringen van het tijdschrift *Het Boek*. De volledigheid en nauwkeurigheid dezer bibliographie van „post-incunabelen" in ruimen zin laat niets te wenschen over; het geheel is het resultaat van jarenlange nasporingen in tal van verzamelingen en bibliotheken binnen- en buitenslands.

Opnieuw is een „herziene en verbeterde" uitgave van Bartsch' *Chrestomathie de l'ancien français* verschenen, bewerkt door Prof. L. Wiese. Het is de elfde. De vorige hebben wij aangekondigd *Museum*, XVIII, kol. 377. Tans moge een hernieuwde hartelike aanbeveling volstaan.

S. d. G.

Prof. A. Heisenberg heeft in December 1912 te München een voordracht gehouden ten bate der in het veld staande Griekse troepen; hij vergelijkt daarin het enthousiasme dat geheel Europa bezielde en de buitengewone bijstand die Beieren in het begin der 19de eeuw aan Griekenland verleende, met de onverschilligheid of erger door Duitsland getoond nu andermaal de Grieken er voor strijden om landen die van de oudste tijden af Helleens van bevolking zijn geweest, aan de Turkse heerschappij te onttrekken. De oorzaak van die veranderde houding is volgens hem dat het Duitsland van 1822 arm was aan werelds goed, maar rijk aan idealen, terwijl het tegenwoordige rijk, overeenkomstig de tijd waarin wij leven, materiële welvaart als 't hoogste beschouwt. Of de oorzaak hiermee juist is aangewezen, kan in het midden worden gelaten; het met gloed geschreven pleidooi voor Hellas zal men met genoegen lezen en ieder die iets van de bevolking der eilanden en van Epirus weet, zal moeten toegeven dat voor de Grieken de tegenwoordige oorlog inderdaad het bevrijden van door nationaliteit en geschiedenis hun toekomend gebied betekent.

De voordracht heet *Der Philhellenismus einst und jetzt* en is uitgegeven bij Beck te München.

D. C. H.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. & B.-L., 1912, Août-Sept.: E. Cuq, Un nouveau vice-préfet du prétoire. — L. Constans, Les puissances tribuniciennes de Néron. — J. B. Mispoulet, Note s. un dipl. milit. découvert en Thrace — A. Merlin, Fouilles à Althiburos. — J. Déchelette, Les fouilles du Marquis de Cerralbo. — Capitan et Peyrony, Trois nouveaux squelettes humains fossiles. — Delattre, Fouilles de Dumous-el-Karita. — Scheil, Un poids babylonien. — R. Weill, Fouilles à Tounah et à Zaouiét-el-Maietin. — Lettre de M. Seymour de Ricci. — L. Heuzey, Pline l'ancien et les astrologues chaldéens.

Oct.: H. Omont, Un nouveau manuscrit grec d. Evang. et du Psautier illustré. — Morel-Fatio, La „Véritable hist. de la conquête de la Nouv. Esp. de Bernal Diaz del Castillo". — Bégouen, Les statues d'argile préhist. de la caverne du Tuc d'Audoubert.

Nov.: P. Fournier, Le dauphin Humbert II. — G. Perroul, Notice s. l. vie et les travaux de Jos.-Bon Dacier.

Déc.: M. Besnier, Un bas-relief de Délos au Musée d'Aix en Provence. — M. Prou, Rapport s. l. travaux d. Ecoles franç. d'Athènes et de Rome en 1911-12.

Journal des Savants, 1913, Mars: C. Diehl, Sainte-Marie-Antique (II, fin). — A. Piganiol, La protohistoire bolonaise. — P. Fournier, Le sacre et le couronnement des rois de France. — Nouv. et Corresp.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVIII, 3: M. Bréal, Etymologies. — L. Homburger, Morphèmes africains en peul et en bantou. — L. Beaulieux, Le pluriel masculin en *á* en russe moderne. — J. Reby, Les substantifs dans les langues caucasiques. — A. Meillet, La désinence *-tŭ* en vieux slave. — Dez., A propos d'un emploi du génitif dans l'expression 'de nuit'. — Dez., Le relatif en perse.

Indogerm. Forsch., XXXI, 4 (Festschrift für Berthold Delbrück, II): F. Kauffmann, Got. *gawairþi*. — W. Streitberg, Gotica. — E. Sievers, Zur nordischen Verbalnegation. — F. Sommer, Zur deutschen Wortforschung. — O. Behaghel, Fernstellung zusammengehöriger Wörter im Deutschen. — E. Berneker, Kyrills Übersetzungskunst. A. Leskien, Zur Technik der serbokroatischen Volkspoesie. V. Porzeźinski, Der Dat. Sing. der *-i*-stämme im Litauischen. — C. Cappeller, Zwölf Pasakos aus dem preussischen Südlitauen. — †F. Solmsen, Zur griechischen Wortforschung. — E. Kuhn und W. Streitberg, Berthold Delbrücks Schriften.

Mnemosyne, XLI, 2: J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. CV. De iudiciis in rem duplicibus. — [J.] v. L[eeuwen jr.], Ad Aristophanis Lysistratam vs. 1027. — P. H. Damsté, Lectiones Valerianae (crit. aanteekeningen op Valerius Maximus). — A. G. Roos, Ad Spartiani Vitam Hadriani (20,1). — J. J. H[artman], Ad. Cic. Verr. III, § 124. — A. Kurfess, Varia. III. Ad Sallustii in Ciceronem quae fertur invectivam. IV. De Fufii Caleni in Ciceronem oratione. — H. Wagenvoort H.f., De codice Senecae Angelico. — P. H. Damsté, Lucianea (critisch). — J. J. H., Ad Cic. Verr. V, § 173. 177. — J. W. Beck, Ad Senecae tragoedias (vervolg). — A. Poutsma, ΓΑΜΟΝ ΤΕΥΧΕΙΝ. — P. Groeneboom, Adnotatiunculae ad Herodam. — J. van Wageningen, Ad Manilium. — v. L., Ad Euripidis Herc. 1288. — J. W. Beck, Ad Lucretium V, 200 sqq. — J. J. Hartman, Ad Plutarchi Moralia annotationes criticae (vervolg). — Dez., Ad Persii Sat. VI, 79.

Rhein. Museum, LXVIII, 1: W. Judeich, Das Ende von Caesars gallischer Statthalterschaft u. d. Ausbruch d. Bürgerkrieges. — O. Seeck, Z. Geschichte d. lavinatischen Kultus. — Ch. Huelsen, Die Grabgruppe eines röm. Ehepaares im Vatikan. — W. Aly, Hesiodos von Askra u. d. Verfasser der Theogonie. — P. Becker, Vergil. u. Quintus. — A. Ludwich, Nonniana. — K. Ziegler, Plutarchstudien. — C. Thulin, Der Frontinuskommentar. — E. Kroymann, Z. Ueberlieferungsgeschichte d. Tertulliantextes. — Miszellen.

Atene e Roma, 1912, Nov.-Dic.: A. Gandiglio, I metri barbari del Carducci. — L. Castiglioni, La vita nuda. (Caratteri ed episodi di vita ateniese nelle orazioni di Lisia).

Bull. de Corresp. hellénique, 1912, Janv.-Avril: J. Hatzfeld, Les Italiens résidant à Délos mentionnés dans les insrc. de l'île. — R. Vallois, ΣΤΟΙΒΑ et ΚΕΡΚΙΣ. — F. Hiller von Gaertringen, Arikeides u. Hieronymos v. Rhodos. — Ch. Picard, ΑΓΟΣ ou ΑΓΓΟΣ. — P. Perdrizet, Némésis.

Mai-Déc.: Ch. Picard et A. J. Reinach, Voyage dans la Chersonèse et aux îles de la mer de Thrace. — K. A. Rhomaios, Τεγεατικαὶ ἐπιγραφαί. — A. Plassart, Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscr. du Gymnase. — P. Roussel, Note addit. sur la liste des gymnasiarques déliens. — W. B. Dinsmoor, Studies of the Delphian Treasuries. — A. D. Keramopoulos, Συμπλήρωμα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἀριστοτίμου. — Ch. Dugas, Les vases „rhodiens-géométriques". — A. de Ridder, L'Athéna „mélancolique". — N. D. Chaviaras, Ἐπιγραφαὶ Κνιδίας Χερσονήσου. — G. Seure, Antiquités thraces de la Propontide, Coll. Stamoulis. — É. Bourguet, Monuments et inscr. de Delphes, VIII. — A. Plassart et Ch. Avezou, Inscr. du Gymn. de Délos (add.). — J. Hatzfeld, Note sur une inscr. de Cnide. — N. I. Giannopoulos, Ἄντρον Νυμφῶν καὶ Χίρωνος παρὰ τὴν Φάρσαλον. — J. Hatzfeld, Ch. Picard, A. J. Reinach, Add. et corrig.

Wiener Studien, XXXIII: J. Dörfler, Die Orphik in Platons Gorgias. — H. Lackenbacher, Die Behandlung d. πάθος in der Schrift περὶ ὕψους. — L. Radermacher, Lubians Πλοῖον ἢ εὐχαί. — J. Richter, Die Scholien zu Ödipus Koloneus u. ihr Verhaltnis z. ὑπόμνημα d. Didymus. — A. Rzach, Neue krit. Versuche z. d. Sibyllin. Orakeln. — G. Przychocki, De Gregorii Nazianzeni epistularum codicibus Laurentianis. — A. Ledl, Z. Drakon. Blutgesetze. — O. Schissel v. Fleschenberg, Die künstlerische Absicht in Petrons '*Saturae*'. — J. Mesk, Z. Quellenanalyse d. Plinian. Panegyricus. — R. Novák, Z. d. philos. Schriften d. Apuleius. — Dez., Krit. Nachlese zu Amm. Marcellinus. — S. Brassloff, Die Archaismen i. d. Sprache des Juristen Modestin. — R. Kauer, Zu Donat, I-II. — R. Mollweide, Die Entstehung d. Cicero-Exzerpte d. Hadrard u. ihre Bedeutung f. d. Textkritik, I. — N. Brüllow-Schaskolsky, Die Argeerfrage i. d. röm. Religion. — Miszellen.

XXXIV, 1 (Gomperz-Heft): H. von Arnim, Z. d. Gedichten d. Kerkidas. — L. Radermacher, Mythica. — H. Swoboda, Die ätol. Komenverfassung. — J. Jüthner, Der spart. Nackttanz. — H. Fischl, Z. Chronol. d. Ödipusdramen d. Soph. — E. Sofer, Z. Lykurg u. Aeschines. — J. Pavlu, Zu Diogenes Laertios III 62. — A. Kappelmacher, Zu Aristot. Rhetorik III 9. — W. Weinberger, Τὰ Εὐνομίου γράμματα. — R. Meister, Das Genus d. Subst. im Sprachgebrauch d. Septuaginta. — H. Schenkl, Z. ersten Buche d. Selbstbetrachtungen d. Kaisers M. Antonius. — R. Beer, Galenfragm. im cod. Pal. Vindob. 16. — S. Mekler, Z. sogen. Skymnos. — A. Rzach, Sibyllin. Weltalter. — E. Gollob, Zu Paulus aus Nicaea. — K. Burkhard, Auszüge aus Philoponus als Randbemerk. in einer Nemesiushs. — I. Sajdak, Zaridae epigramm. in cod. Vindob. phil. Gr. 341. — J. Bick, Wanderungen griech. Handschriften. — K. Wessely, Biene u. Honig. — A. Stein, Griech. Rangtitel i. d. röm. Kaiserzeit. — R. Münsterberg, Nummi veteres regii. — K. von Holzinger, Diokles v.

Digitized by Google

Peparethos als Quelle d. Fabius Pictor. — E. Kalinka, Die Herausg. d. *Bellum civile*. — A. Klotz, Krit.-exeg. Kleinigkeiten. — A. Engelbrecht, Zu Ciceros Uebers. a. d. Plat. *Timaeus*. — K. Prinz, Zu Horaz *Sat*. I 2, 121 u. Martial, *Epigr*. IX, 32. — R. C. Kukula, Quintilians Interpretation v. Horaz *Carm*. I 14. — J. Mesk, Die anonym überlief. lat. Panegyriker u. d. Lobrede d. jüng. Plinius. — E. Hauler, Aus dem Frontopalimpsest. — I. Hilberg, *Mamphula*. — S. Brassloff, Die gesetzl. Erbfolge im Recht v. Gortyn. — L. M. Hartmann, Das Latinerbündnis des Sp. Cassius. — E. Groag, Die Vorfahren d. Kaisers Didius Iulianus. — P. v. Bieńkowski, Über eine Kaiserstatue in Pola. — E. Löwy, Entstehung einer Sagenversion. — K. Beth, Über die Herkunft d. orphischen Erikapaios. — A. Bauer, Der Schluss d. Markusevangeliums. — W. F. Otto, Röm. Sagen. — E. Reisch, Zu den Listen d. Tragödiensieger IG II 977. — A. Wilhelm, Zwei griech. Epigramme. — W. Kubitschek, Der pamphyl. Kalender. — F. Holzer, Zu den sakr. Inschr. CIL V 4087 u. X 797. — E. E. Briesz, Der ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ in Smyrna u. d. στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ in Jerusalem. — E. Bormann, Zu den neu entdeckten Grabinschr. jüd. Katakomben zu Rom. — Miszellen.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXVII, 1: J. Nobel, Indologische Studien (handelt over alaṅkāra-figuren). — E. Mahler, Das Fischsymbol auf ägyptischen Denkmälern. — J. Jolly, Arthaśāstra und Dharmaśāstra. — P. Thomsen, Bericht über meine im Frühjahre 1909 auf Grund des Socin-Stipendiums unternommene Reise nach Palästina. — C. Brockelmann, Semitische Analogiebildungen. — A. Fischer, *Zauw al-manija*. — J. Hertel, Zwei Sanskritwörter (in de „Cinq cents Contes et Apologues" van Chavannes). — A. Baumstark, Zur arabischen Archelideslegende. — A. Hillebrandt, Einige Schwierigkeiten im Mudrārākṣasa. — F. Praetorius, Zu phönizischen und cyprischen Inschriften. — A. Ungnad, Zur Lage von Upi-Opis. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIII, 12: F. Hotzy, Eine unbekannte Handschr. mit zwei mhd. Gedichten.

LXIV, 1: A. Walheim, Die Reihenfolge d. Goeth. Balladen.

2: H. v. Arnim, Z. Abfassungszeit v. Platons 'Phaidros'. — Miszellen.

Nieuwe Taalgids, VII, 2: C. G. N. de Vooys, Wensen en wenken voor een „Geschiedenis van de Nederlandse taal". — Ph. J. Simons, Over de inhoud van het zogenaamde bezittelik voornaamwoord.

Leuv. Bijdr., X, 3: L. Grootaers, De quantiteit der vocalen in het dial. v. Tongeren.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XXXVIII: P. R. Kolbe, Die variation bei Otfrid. — H. Gürtler, Z. Gesch. d. deutschen *-er-* plurale, II-III. — A. Henrich, Stilist. untersuch. ü. d. Willehalm d. Rud. v. Ems. — W. v. Unwerth, Herzog Iron. — H. Petersson, Beitr. z. germ. wortforschung. — E. Sievers, Germ. **īsa* 'eis'. — A. Lindqvist, Über die etym. d. nhd. *schwanen*. — E. Gutmacher, *Beschummeln, beschuppen*. — R. Priebsch, Ein ausspruch Gregors d. groszen in ahd. reimversen aus S. Maximin zu Trier. — B. Q. Morgan, Z. form v. himmel u. hölle. — E. Ochs, Zweierlei Notker? — M. Triwunatz, Z. ausstoszung d. schwachen *e* im bair. d. 11. u 12. jhrhs. — O. Behaghel, Frz. *ž* = deutsch *s*. — A. Tritschler, Z. ausspr. d. neuhochd. im 18. jhr. — G. Neckel, Z. Stockholmer homilienbuch. — O. Behaghel, Z. etym. von *schwanen*. — P. Gereke, Textkrit. u. metr. zu den dicht. Konrads v. Würzburg, III-IV. — A. Leitzmann, Elisabet u. Erlösung. — L. Pfannmüller, Frauenlobs begräbnis. — E. Gutmacher, Etymol. — O. Fiebiger, Z. erkl. d. Ulfilas-stempels. — M. H. Jellinek, Zum Spervogel. - P. Zylmann, Zu Murners Narrenbeschw. u. Schelmenzunft. — Berichtigungen.

Zeitschr. f. deutsche Wortforschung, XIV, 3: W. van Helten, Zur Semasiologie. — O. B. Schlutter, Zu den althochdeutschen Glossen. — J. A. Walz, *Fei, fee -Elfe*. — Dez., *Strukaras*. — J. H. Kern, Zu nhd. nd. *beiern*, ndl. *beieren*. — A. Schirmer, Zur Schlagwortforschung. — K. Rother, Der Worttypus *faulenzen*. — S. Sieber, Nachtrag zu den Wörtern auf *-ling*. — E. Hoffmann-Krayer, *Sommerfrische*. — A. Götze, *Gabelträger*; *Hainbühl*.

Jahrb. d. Ver. f. ndd. Sprachf., 1912: P. Alpers, Untersuch. über das alte ndd. Volkslied. — Chr. Krüger, Quellenforsch. z. Fritz Reuters Dichtungen u. Leben. — A. Lasch, Z. Deminutivbild. i. d. mecklenb.-vorpomm. Mundart. — M. Siewert, Die Mundart v. Neu-Golm. — E. Damköhler, Z. d. goslarschen Ratsverordnungen. — H. Jellinghaus, Sprichwörter u. Redensarten in Nordwestfalen. — A. Fuckel, Ein Beitr. z. ndd. Satzstellung.

Anglia, XXXVII, 1: S. Moore, Studies in the Life-Records ot Chaucer. — A. Trampe Bödtker, Questions of Stress a. Pause in Mod. English. — O. B. Schlutter, Weitre beiträge z. ae. wortforschung. — J. H. Kern, Zum vokalismus einiger lehnwörter im Ae. — Dez., Zu ne. *oven*. — K. Jost, Zu den handschriften d. Cura Pastoralis. — J. S. P. Tatlock, Boccaccio a. the Plan of Chaucer's Canterb. Tales. — F. Tupper jr., The Third Strophe of „Deor". — C. M. Scheurer, An Early Sentimental Comedy.

Romania, XLII, 1: Borland et Ritchie, Fragments d'une traduction française en vers de la *Chronique en prose* de Guillaume le Breton. — Dauzat, Notes sur la palatalisation des consonnes. — Parducci, La *Istoria di Susanna e Daniello* poemetto popolare italiano antico. — Mélanges (o. a. C. de Boer, A propos d'un fragment publié de *l'Ovide moralisé*). — Comptes rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXVII, 2: W. Benary, Hervis von Metz und die Sagen vom dankbaren Toten, II. — J. Reinhold, *Karleto* (vervolg). — H. Schuchardt, Altrom. *bessu* Gewohnheit; der Grammatiker Virgilius Maro. — F. Settegast, Ueber einige Fälle von Wortverschmelzung (Kreuzung) im Romanischen. — K. von Ettmayer, Zur Charakteristik des Altfranzösischen. — Vermischtes. — Besprechungen.

Neuphilologische Mitteilungen, 1912, 1-4: W. Söderhjelm, Ein Wort über unsere neuphilologischen Studien und Prüfungen. — O. J. Tallgren, Glanures catalanes et hispano-romanes, II. — A. Långfors, Les traductions et paraphrases du *Pater* en vers français du moyen âge. — H. Suolahti, Ein Bruchstück mittelhochdeutscher Perikopen. — W. Söderhjelm, Oculus-Linteus. — A. Wallensköld, L'origine et l'évolution du Conte de la femme chaste convoitée par son beau-frère (Légende de Crescentia). — Besprechungen.

5-6: E. Bendz, Notes on the Literary Relationship between Walter Pater and Oscar Wilde. — E. Ilvonen, Les demandes d'amour dans la littérature française du moyen âge. — Besprechungen.

7-8: O. J. Tallgren, Glanures catalanes et hispano-romanes, III. — E. Simonnot, Über die Erlernung des Wortschatzes im fremdsprachlichen Unterricht. — Besprechungen.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 5de Reeks, I, 1-2: Van Dam van Isselt, De beteugeling van de onwillige schutters, Jan. en Febr. 1831. — Bijlstra, De opkomst van Rotterdams koopvaardij. — Wolff, De eerste vestiging der Joden te Amsterdam

Digitized by Google

(vervolg). — Blok, De handel op Spanje en het begin der groote vaart. — Croll, Het aandeel der Republiek in de Quadruple Alliantie van 1718. — Brom, Nog eens Francesco Mollo. — Nederl. hist. literatuur (Sept. 1912—Febr. 1913).

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXXIV: Boersma en Busken Huet, Brieven over het Leycestersche tijdvak. — Eysten, Adviezen van Joh. van Valkenburg over de bevestiging van Rostock. — Van Kuyk, Nederlanders studenten te Orleans (1441-1602). — Van Brakel, Scheepvaart op Rusland 18de eeuw. — Hulshof, De Reguliere kanunniken te Utrecht. — Obreen, Onuitgegeven oorkonden 13de eeuw. — Brom, Philips Willem van Oranje in 1602. — Posthumus, In- en uitvoer van Amsterdam 1774. — Dez., Idem van Rotterdam en Dordrecht 1680. — Bakhuizen van den Brink, De voorbereiding van den Bredaschen vredehandel van 1575, uitg. Bannier.

Bulletin Oudheidk. Bond, VI, 1: Van Gelder, De verbouwing van het Dep. van Binnenlandsche Zaken. — Beets, In memoriam Moes. — Huizinga, In memoriam Feith.

Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, X, 1: Van Schelven, De Heidelbergsche catechismus. — Hulshof, De legende van Sinte Kunera. — Van Veen, Uit den tijd van overgang. — De Hullu, Het kerkelijk leven in eene Waalsche gemeente. — Bockmühl, Der Wiederruf eines Taufgesinnten. — Loosjes, Het Haagsch Genootschap een verdachte vereeniging.

Historische Zeitschrift, Bd. CX: Werminghoff, Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis 1525. — Troeltsch, Renaissance und Reformation. — Miszellen (Schäfer, Historische Atlanten und Karten. — Rosenstock, Die Zuverlässigkeit der Lebensnachrichten über B. G. Niebuhr).

Historische Vierteljahrschrift, XXIV, 2: Caro, Aus der spanischen Geschichte im Mittelalter. — Hartung, Die Reichsreform 1485/95 (slot). — Ellmann, Wie es zur Schlacht bei Leipzig gekommen ist. — Kleine Mitteilungen (Nöthe, Oberaden. — Walther, Luthers Tod).

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXX, 2: Easton, De Antarktis. — Van der Ven, De Goliath. — Escher, Physiologische morphologie. — Mededeelingen.

Gids, 1913, Febr.: Hesseling, Heldendicht en volkspoëzie. — Salverda de Grave, De gramofoon in de Sorbonne.

Onze Eeuw, 1913, Febr.: Fockema, Savigny II (slot). — Chantepie de la Saussaye, Christendom en Kultuur (slot). — Leopold, De godsdienstige ontwikkeling van Rome, I.

Tijdspiegel, 1913, Febr.: Notodhiningrat, Arische monumenten op Java.

Nieuwe Gids, 1913, Febr.: Schepers, Bredero's liefde voor Margriete.

Vragen des Tijds, 1913, Febr.: Bos, Het onderwijs en de grondwet.

Studiën, LXXIX, 3-4: L. Clobus, De H. Vincentius van Lerins en zijne Commonitoria, I. — J. J. G. Boelen, Paaschzangen, IV. — P. van Boxtel, Erfelijkheidsverschijnselen, I. — J. P. van Kasteren, Scripturistisch overzicht. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Het Boek, II, 3: Tack, De ouderdom van het Hulthemse handschrift. — Boas, Het Egmondsche Cato-handschrift. — Nederl. Bibliographie, III.

15 April: Burger, Oude Holl. Zeevaartuitgaven (De Zeevaart van Adr. Gerritsz.). — Croiset van der Kop, Nederland-Rusland, II. — Varia.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Beitr. z. lat. Syntax: D. Lit. Ztg. 1913, n°. 15 (Lattmann).

Van Blankenstein, Lange Vokale: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 13 (Thumb).

De Boer, Philomena: Zschr. f. rom. Philol. XXXVII, 2 (Schultz-Gora).

Boer, Ae. Heldendichtung I: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 17 (Imelmann).

Diferee, Vondel's Leven en Kunstontwikkeling: N. Taalg. VII, 2 (J. K.).

Dunlop, Perzië: Onze Eeuw 1913, Febr. (Kielstra).

Eerdmans, Alttestam. Studien III—IV: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 12 (Herrmann).

Eymael, Huygens' Trijntje Cornelisdr. Klucht: N. Taalg. VII, 2 (C. d. V.).

Haslinghuis, De Duivel in het Drama der Middeleeuwen: N. Taalg. VII, 2 (J. Koopmans).

Van Herwerden, Lexicon suppl.: Rev. Crit. 1913, n°. 12 (My).

Hesseling, Roman de Digénis Akritas: Atene e Roma 1912, Nov.-Dic. (P. E. P.).

Jeanroy et Salverda de Grave, Poésies de Uc de Saint-Cire: Romania XLII, 1 (Bertoni).

Kruisinga, Grammar: Beibl. z. Anglia XXIV, n°. 3.

Matthes, Bundel verzamelde opstellen: D. Lit. Ztg. 1913, n°. 15 (Brandt).

Ollion en de Boer, Lettres de Locke: The Athenaeum 1913, April 19.

Roos, Studia Arrianea: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, n°. 14 (K. Hartmann).

Speyer, Phaedrus: Atene e Roma 1912, Nov.-Dic. (P. E. P.).

Van Schaick Avelingh, Dat Scaeespel: N. Taalg. VII, 2 (C. d. V.).

Uhlenbeck, A new Series of Blackfoot Texts: D. Lit. Ztg. 1913, n°. 16 (Preuss).

Völter, Mose u. d. ägypt. Mythologie: D. Lit. Ztg. 1913, n°. 12 (Roeder).

PERSONALIA.

Benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis der wijsbegeerte en aanverwante vakken aan de Rijksuniversiteit te Utrecht Dr. B. J. H. Ovink; tot rijksarchivaris in Groningen Mr. J. C. G. Joosting; tot tijd. leeraar in Oude talen aan het Gymn. te Sneek de heer A. M. Glaasbeek, aan het Gymn. te Tiel de heer H. Jansen; tot tijd. leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. te 's-Gravenhage de heer C. J. Muntes; tot tijd. leeraar in het Nederl. aan de H. B. S. te Amersfoort de heer A. J. M. H. Schillings; tot leeraar aan een H. B. S. te Amsterdam Mr. G. H. A. Grosheide; tot tijd. leeraar in Geschied. en Aardr. aan de H. B. S. te Warfum de heer E. H. Amelung.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan Dr. H. W. E. Moller als leeraar aan een H. B. S. te Amsterdam.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederl. letterkunde aan de Rijksuniv. te Utrecht mej. H. J. W. Salomons op proefschr. *Het Hindoesche huisritueel volgens de school van Bharadvaja*; tot doctor in de Klassieke letteren aan de Univ. van Amsterdam de heer V. F. Büchner op proefschr. *Merovingica.*

Rectificatie.

Mr. A. van Wessem te Tiel heeft de beleefdheid gehad mij mede te delen dat de variant in kolom 209 van het Maart-nummer volledig luidt:

Dat Galenus opes, dat Iustinianus honores
Pauper Aristoteles cogitur ire pedes.

Mr. van Wessem bewaart dit distichon als een aangename herinnering aan zijn Latijnsche-schooljaren (1847-1852).

Utrecht. E. Slijper.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1913 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.–** zoodanig Verslag over de in **1913** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1914 op te maken en vóór 1 Juni 1915 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1918. Mr. C. B. MENALDA.

DE BETEEKENIS VAN DE DISSENTERS IN DE KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT IN DE GODGELEERDHEID AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM EN DAT AAN DE KWEEKSCHOOL DER ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT DEN 10DEN FEBRUARI 1913 UITGESPROKEN

DOOR

Dr. W. J. KÜHLER.

Prijs . . . . . f 0.50.

ARMENPFLEGE IN AMSTERDAM IN IHRER HISTORISCHEN ENTWICKLUNG

VON

Dr. CHARLOTTE A. VAN MANEN.

240 Seiten und 18 Abbildungen.

Prijs . . . . . f 2.90.

Armenpflege in Amsterdam is een hoogst interessant boek, waarin de Armenzorg van de vroegste tijden tot op heden op aangename onderhoudende wijze geschetst wordt. Het is de belangstelling van ieder ontwikkeld mensch overwaard.

Uitvoerig prospectus op aanvrage gratis verkrijgbaar.

Verschenen is **Deel II** van het

Nieuw Nederlandsch

BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f 10.—.** Gebonden in halfïederen band **f 11.50.** Per aflevering is de prijs **f 1.—.**

Men verbindt zich voor het geheele werk.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE London.

20ste Jaargang. — N°. 9. — Juni 1913.

Ehrlich, Untersuchungen ü. d Natur d. griech. Betonung (Faddegon).
Reinhardt, De Graecorum Tneologia (W. E. J. Kuiper).
Phrynichi Sophistae Praeparatio sophistica (J. C. Vollgraff).
Catulli, Tibulli, Propertii Carmina ed. Haupt, Vahlen, Helm (Enk).
Holtzmann, Der Tosephtatraktat Berakot (Wensinck).
Huygens, Trijntje Cornelis, uitg. Eymael (Meijer).
Fijn van Draat, Rhythm in English Prose (Kruisinga).
Gelzer, Die Nobilität d. röm. Republik (Singels).
Sihler, Caesar (Singels).
Guitard, Colbert et Seignelay contre la Religion réformée (Serrurier).
Theissen, De Regeering v. Karel V in de N. Nederlanden (Haak).
Palladius, Histoire Lausiaque ed. Lucot (de Zwaan).
Von den Velden. Registres de l'Egl. réf. néerland de Frankenthal (van Schelven).
Seillière, Schopenhauer (v. d. Wyck).
Schoolboeken:
Smit, Sexaginta (Spoelder).
Japikse, Leerb. d. Nederl. Geschiedenis (v. Rijswijk).
Nieuwe uitgaven van de f[a]. Wolters en de f[a]. Van Goor Zonen.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Ehrlich, Untersuchungen über die Natur der griechischen Betonung. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 8).

Hoewel ik Hugo Ehrlich voor een zeer kundig en vindingrijk geleerde houd, hebben zijn Untersuchungen toch een tamelik onvoldane indruk bij me achtergelaten. Ongetwijfeld zouden zelfbeperking in de keuze en grotere zorg voor de schikking der mede te delen stof aan de helderheid en kracht van het betoog en daarmee ook aan de invloed van het werk ten goede gekomen zijn.

In een Einleitung deelt de schr. mede, dat verscheiden geleerden, waaronder Jacob Wackernagel en Johannes Schmidt, op grond van door hen veronderstelde klankwetten aangenomen hebben, dat het Grieks behalve een muziekaal, ook een expiratories aksent kende. „Statt die Theorie als etwas Gegebenes hinzunehmen, könnten wir auch den Lautprozess, den sie aufklären soll, unmittelbar ins Auge fassen. Gelänge es zu zeigen, dass in Wirklichkeit mit Unrecht dem Akzent ein Einfluss auf die Entwicklung der Laute zugeschrieben ist, so wäre damit auf negative Art die ausgeprägt musikalische Natur der griechischen Betonung erwiesen".

Het eerste hoofdstuk „die griechische Apokope" bespreekt o. a. de volgende onderwerpen: 1. het voorkomen en uitblijven van apokope bij ἀνά, κατά, παρά &c. in de zin, in de verbale en nominale samenstelling. Op grond van zijn statistieken besluit de schr. (blz. 20): „Eine Folge von drei kurzen, durch einfache Konsonanten getrennten Vokalen wird beseitigt durch Unterdrückung des mittleren, wenn dieses im Wortauslaut steht. Dagegen bleibt die Kürze erhalten, wenn sie durch nachfolgende Konsonantengruppe (Geminata) beschwert wird, oder wenn lange Silbe folgt; 2. de verklaring van πρός naast πρότι; 3. bespreking van ἄρ en ἄρα, verder: Wortdeutungen zur Apokope, Apokope in den Dialekten.

Het tweede hoofdstuk bespreekt o. a. 1. de verklaring der doubletten -οισι en -οισ, -ησι en -ης; 2. het plaatsgrijpen of uitblijven van samentrekking in de gen. pl. van ā-stammen (pronomina en nomina) in het Boeötics; 3. het genitivies „Suffix οι aus der Pelasgiotis und Perrhaibia", naar aanleiding hiervan wordt onder meer besproken: de Lat. gen. op ī, Lat. „meā refert", de ī in het Sanskrit van adjectieven, samengesteld met *bhavati* en *karoti*, Wundt's onderscheiding van Kasus der äusseren und der inneren Determination, syntaktiese onderzoekingen betreffende de genetivus, — onderzoekingen, die, hoe lezenswaard ook, hier slechts aan het geheel afbreuk doen, zonder zelf tot hun recht te komen.

Hoofdstuk III behandelt „Ein Gesetz der Diphthongschwächung in den griechischen Mundarten"; het scheidt daarbij de gevallen, waarin de *i*-tweeklank voor een volgende *a*, *e*, *o*, staat, van zulke, waarin hij voor een *i* voorkomt.

Het vierde hoofdstuk betreft de „Lautgesetze des expiratorischen Akzents im Griechischen", levert een polemiek tegen J. Schmidt's Theorie der Vokalassimilation en tegen Sommer's Griechische Lautstudien „nach dem Plane dieses Buches". Het resultaat van dit hoofdstuk luidt: „Expiratorische Akzentwirkungen sind nicht vor Mitte des 4 Jahrhunderts vor Christus wahrnehmbar" &c.

Het vijfde hoofdstuk, bijna 100 bladzijden tellende van de ruim 250 van het gehele boek, is getiteld: Wortform und Vers en houdt zich bezig met de bekende onderzoekingen van I. Hilberg, Das Prinzip der Silbenwägung &c. Wien 1879. Achtereenvolgens behandelt

Digitized by Google

de schr. daarbij 1. vroeger verschenen bestrijdingen (door Král, Schade en Scheindler); 2. de regels van Hilberg betreffende anapestiese, jambiese en trocheïese verzen; 3. het gebruik van spondeïese woorden binnen een en dezelfde voet van de hexameter &c.; 4. het gebruik in de hexameter van woorden, die, op zichzelf genomen, een trocheïese vorm vertonen, a. zulke, die op een vokaal eindigen, b. zulke, die op een konsonant uitgaan; 5. „Prosodie der anlautenden Konsonantengruppen bei Homer", „des ζ", de Homeriese digamma en de geminaten. Vooral punt 4 is uitvoerig en in schrander uitgedachte statistieken behandeld. Terwijl Hilberg konkludeerde tot een expiratories aksent, waarvan de ligging in meerlettergrepige woorden overeenstemming met de Latijnse aksentregel vertoont, en tot een „Minderwertigkeit auslautender Silben", tracht daarentegen Ehrlich de regels van Hilberg, voorzover hij ze juist acht, uit rythmiese eigenschappen van het vers af te leiden. Bij punt 3 komt hij tot de gevolgtrekking: de regel, gevolgd door Nonnos, dat spondeïese woorden alleen in de eerste en laatste voet van de hexameter worden geduld en verder steeds over een thesis en arsis van twee voeten verdeeld, is reeds bij Homeros als neiging aanwezig. Bij punt 4 vindt hij als uitkomst: trocheïese woorden worden ook in het vers liefst als zoodanig gebruikt, d.w.z. de verlenging door positie der laatste lettergreep van tweesilbiese woorden wordt zowel in arsis als in thesis bij voorkeur vermeden. Bij het verdere onderzoek dezer trocheïese woorden komt Ehrlich ertoe voor de werkwoordsvormen een afzonderlike kategorie aan te nemen in overeenstemming met het enklities karakter van het werkwoord in het Indogermaans en prehistories Grieks (blz. 220); en verder stelt hij voor nomina de regel op: „Dem Griechen erscheint ein Wort mit geschwächtem Akut der Ultima dem vollnigen Nachbarworte gegenüber als tonlos".

Een aanhangsel over de accentus gravis, over Euripides Orestes v. 279, waar de toneelspeler Hegelochos γαλῆν ὁρῶ reciteerde in plaats van γαλην' ὁρῶ en de nodige registers besluiten dit verdienstelike, doch soms wat al te dorre en van kompositie nogal zwakke boek. Door een uitvoerige inhoudsopgave meende ik daarom zowel aan Ehrlich als aan de lezer van dit maandblad de beste dienst te bewijzen.

Amsterdam. B. Faddegon.

C. Reinhardt, De Graecorum Theologia capita duo. **Berolini, apud Weidmannos. MCMX.** (Pr. M. 4).

De eerste van deze beide verhandelingen is een onderzoek naar het vaderschap, naar den vader nl. der allegorische Homerus-verklaring. Diels had (Doxogr. Gr. p. 88) voor die allegorische interpretaties, zooals men ze vindt bij Heraclitus Stoicus, bij Ps. Plutarchus in de Vita Homeri, in Stobaeus' Eclogae, bij Sextus Empiricus, Ps. Probus, en, naar Schrader aantoonde, in Porphyrius Quaestiones Homericae, een oud corpus allegoriarum als gemeenschappelijke bron vermoed, en later (Abh. Berl. Akad. 1891, p. 579) in dat verband Crates Mallotes als auteur verondersteld. Iets verder gaat nog E. Maass (Aratea, p. 175), die onder Crates' werken de bron met name aanwijst: zijn Ὁμηρικά. Om de deugdelijkheid van deze beweringen te toetsen stelt nu Reinhardt een nieuw onderzoek in, waarbij hij echter niet van de met Crates' naam geteekende fragmenten uitgaat, maar, zooals hij zelf zegt: libuit a reconditis tectisque rivulis gradatim escendere ac liceretne ad fontem escendere periclitari.

Deze poging waagt R. dan in het 1e hoofdstuk der verhandeling, doch zonder veel succes. Wel tracht hij een analyse te geven van de Vita Homeri en in vergelijking daarmee van Heraclitus' Allegoriae Homericae, en maakt het aannemelijk, dat het geschrift, waaraan deze beide de overeenstemmende gedeelten te danken hebben, een grooter overeenkomst met de Vita dan met Heraclitus heeft gehad en een algemeen werk over Hom. philosophie is geweest; wel poneert hij als speciale bron voor Sextus Empiricus en Ps. Probus een doxograaf, en trekt over de verhouding tusschen dezen en het bovengenoemde philosophische geschrift eenige vrij onzekere conclusies, die met zijn hoofdbetoog weinig te maken hebben: maar aan het einde van het hoofdstuk is schr. niet veel verder dan op pag. 10, waar hij waarschijnlijk maakte dat de auteur, aan welken Heraclitus en Ps. Plutarchus een deel hunner wijsheid danken, jonger moet zijn dan Posidonius.

Zoo zijn wij van Crates en zijn tijdgenooten in elk geval nog eenige tientallen jaren, misschien zelfs eeuwen verwijderd. Maar daar is een stroom, waarlangs de Homerische allegorieën vloeien, dien men tot nog toe links had laten liggen, en dien nu R. in zijn tweede caput als zijn particulier gebied bevaren gaat: Eustathius. In diens commentarii vinden we een reeks physische interpretaties van een bepaald type (pp. 122,44; 124,16; 150,39; 151,22,34,9; 159,22; 978,15; 985,34; 986,60; 695,1; 1242,48; 1196,36; 1197,5,17; 151,1; 1149,40; 1196,50; 1339,14; 1150,1; 1005.47; 1154,42-61; 1156,42; 1160,60; 1003,8; 598,41 cf. schol. BT. ad E. 722; 697,9; 719,44; 1597,50) welke niet alleen door haar inhoud, maar ook door een tamelijk veelvuldig gebruik van zekere vaste termen onderling verwantschap verraden, en door hem worden toegeschreven aan Demo, ἡ σοφὴ ἀσπιδοποιός van Eust. p. 1154,61, die ook nog op eenige andere van de aangehaalde plaatsen met name genoemd wordt. Aan deze fragmenten-verzameling wordt nog het een en ander toegevoegd uit Tzetzes' Allegoriae, en uit de gansche som geconcludeerd tot een omvangrijk, den Homerischen tekst nauwkeurig volgend corpus allegoriarum, waarin physische verklaringswijze de voornaamste plaats heeft ingenomen. Over de schrijfster zelve, die niet zooals Usener meende Rhein. Mus. 28, p. 414) slechts een geheimzinnigklinkende naam is, waarmee een scribent uit de vierde eeuw over deze allegorische bedenkseltjes een waas van oude wijsheid heeft willen breiden, en met Ludwich's Demo (cf. Festschr. f. Ludw. Friedländer 1895; Index Lect. Univ. Regimont. 1895) maar weinig overeenkomst vertoont, daar diens Demo-fragmenten volgens R. niet de ware zijn, laat zich weinig meer vaststellen dan dat zij ouder is dan de schrijver der Vita Homeri en eveneens dan de laatste Neo-Platonici.

Hierna komt R. ten slotte tot Crates. En al dadelijk blijkt, dat het voornaamste Crates-fragment, dat wij

Digitized by Google

bezitten, (Eustathius ad Λ 32 ss. p. 828.39) een groote overeenkomst vertoont met het Demo-fragment bij Eustathius ad Σ 481 p. 1154.42. Datzelfde geldt voor enkele andere fragmenten, zoodat geconcludeerd kan worden dat in het corpus allegoriarum, dat Demo gebruikt moet hebben (dat dit bestaan heeft is „facile ad perspiciendum", maar wordt niet nader bewezen) Crates vermeld is geweest. Ook bij Heraclitus wordt Cratetische wijsheid ontdekt. Zijn interpretatie van het schild van Achilles is, wat E. Maass al vermoed had, ontleend aan den Pergamener philoloog. Dit schild — Reinhardt zegt het op pag. 62 — heeft Crates geïnterpreteerd als te zijn een aardglobe.

Maar niet alleen de verklaring van het schild is van Crates afkomstig: alles wat op de rangschikking der elementen betrekking heeft in de Hom. allegorieën moet aan hem worden toegeschreven; en behalve dat is voor Crates te vindiceeren de interpretatie der Pleiaden, de meening, die aan Homerus kennis van de urenindeeling van het etmaal toeschreef, en de verklaring van het ontstaan der winden. Ten slotte blijkt uit een fragment van Philodemus (Vol. Herc. XI f. 176. VII f. 90), dat de normen van allegorische interpretatie, die Eustathius Praef. p. 3 geeft en door R. op Demo's naam gesteld werden, ook Crates' normen geweest zijn.

De bewijsvoering, die in deze geheele verhandeling volstrekt geen model van stringentie genoemd mag worden, is hier misschien wel het allerzwakst. Immers hier wordt een Eustathius-fragment, dat op Demo's naam gesteld werd, alleen omdat het over allegorische interpretatie theoretiseert en het aantal allegorische verklaringen, dat op Demo teruggaat, vrij groot is bij Eustathius, aan Crates' naam gebonden, enkel en alleen omdat Philodemus, sprekend over allegorische verklaringswijze, als voorbeeld de σφαιροποία van Crates noemt.

Maar dit neemt niet weg, dat het zeer goed mogelijk is, dat Crates' σφαιροποιία een beschrijving is geweest van den bouw van het heelal, zooals Homerus dien per allegoriam had geopenbaard, en dat het dus van groote beteekenis is, dat de Vita Homeri, die, zooals men zich herinnert, een juister beeld van haar bron gaf dan Heraclitus, bij de behandeling der elementen vooral spreekt over bouw en vorm der wereld. Of men echter alles, wat in deze verhandeling over afhankelijkheid en verband der oude schrijvers en commentatoren geconcludeerd wordt, zal willen aannemen, hangt voor een goed deel af van de vraag, hoe men denkt over de mogelijkheid om de meeningen en uitingen der menschen naar een stemma te rangschikken alsof het codices waren; en of men bereid is de talrijke vraagteekens, die men hier bij lezing in margine gezet heeft, over het hoofd te zien, om deze door een ontzagwekkende geverseerdheid in scholia en commentatoren gedragen poging, orde te brengen in dien chaos, door zijn bijval te steunen.

Bevredigender dan de eerste verhandeling is naar mijn oordeel de tweede, getiteld: „de Apollodori Atheniensis opere περὶ θεῶν", waar in aansluiting aan geschriften van R. Münzel, Ed. Schwartz, Ern. Hefermehl, en de door hen bij Macrobius, Heraclitus, Cornutus, Porphyrius ontdekte fragmenten, vermeerderd met het een en ander, aan deze en aan Eustathius en Tzetzes ontleend, getracht wordt tot een karakteristiek van Apollodorus' werk te komen. Hij heeft zich, zoo stelt R. vast, het begrip der verschillende goden gedacht te zijn ontstaan door de waarneming der in de natuurverschijnselen zich manifesteerende krachten (ἐνεργεῖαι), welke waarneming leidde tot het onderstellen van bepaalde machten (δυνάμεις), die men zich naar lichaam en geest als menschen voorstelde en goden genoemd heeft. Van die verschijnselen is Apollodorus dan ook uitgegaan, evenzoo bij de verklaring der epitheta ornantia, die altijd ἀπὸ τῶν συμβεβηκότων geïnterpreteerd worden, nooit ἀπὸ τῶν ἱερῶν τόπων mogen worden afgeleid. In dit opzicht staat hij dus in zijn περὶ θεῶν tegenover Aristarchus, zooals hij tegenover de Stoici staat doordat hij voor zijn karakteristiek van een godheid nooit van een mythe uitgaat. De polemiek tegen de Stoici plaatst R. in het tweede boek; ook voor de boeken I en III tracht hij uit de fragmenten den vermoedelijken inhoud te concludeeren. Een groote winst voor de kennis van Apollodorus' werk verwacht hij van een grondig onderzoek van de theologie der Neo-Platonici.

Zwolle. W. E. J. Kuiper.

Phrynichi Sophistae Praeparatio sophistica edidit **Ioannes de Borries**. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 4, geb. M. 4.40).

Von Borries heeft voorwaar geen onnuttig werk verricht met deze nieuwe uitgave van het eerste stuk van het eerste deel van Bekker's zeer schaarsch geworden Anecdota Graeca. Reeds door Kaibel is indertijd in eene verhandeling getiteld: „de Phrynicho sophista" (1899) de groote waarde van de σοφιστικὴ παρασκευή, inzonderheid wegens de vele daarin voorkomende glossen uit oude blijspelen, in het licht gesteld. Kaibel sprak daarbij zijne verwondering uit dat er tot nog toe door de philologen zoo weinig aandacht aan was geschonken, terwijl daarentegen de schamele overblijfselen van Phrynichus' ἐκλογὴ ὀνομάτων, eerst door Lobeck, daarna door Rutherford, zoo nauwkeurig mogelijk bestudeerd waren.

Zeer is aan deze uitgave en aan de daarbij gevoegde fragmenten van Phrynichus ten goede gekomen de vergelijking met Reitzenstein's editie van den aanvang van het lexicon van Photius (1907). Zij wordt voorafgegaan door zeer uitvoerige en geleerde prolegomena (pp. I—XLIV), waarin wij veel aantreffen, dat met de uitgave zelve slechts in verwijderd verband staat. Van de foll. 47—63 van codex Coislinianus 345 heeft von Borries voor zich eene photographie laten maken en die met Bekker's collatie vergeleken. Dat deze moeite eenig positief resultaat heeft opgeleverd is mij niet gebleken. Na den tekst van het epitome laat de uitgever de verspreide fragmenten van Phrynichus volgen in het lexicon van Moeris, bij Photius en elders voorkomende. Aan het slot vinden wij een zeer nauwkeurigen Index Glossarum.

Er bestaat alle reden v. Borries lof toe te zwaaien voor zijn stalen ijver en de consciencieuze wijze waarop hij zich van zijn taak heeft gekweten.

Het zwakke punt in deze editie is de tekstcritiek. Ik maak er den uitgever geen grief van dat in zijn

Digitized by Google

werk weinig of geen evidente tekstherstellingen van eigen vinding voorkomen. Non omnia possumus omnes. Erger is dat hij zich niet beter op de hoogte heeft gesteld van wat vóór hem reeds door de εὐστοχία van anderen is bereikt.

p. 10 ἡ παροιμία ‚ὄνος εἰς ἀχυρόν'.

v. Borries teekent daarbij aan: cod. οἶνος: correxi ὄνος. Deze emendatie kan men reeds vinden bij Dobree (Adv. I p. 619).

p. 19 ἀναθολοῦσθαι· ἀναταράττεσθαι, παρὰ τὸν θόλον τῆς σηπίας, ὃν οἱ Ἀττικοὶ καὶ χωρὶς τοῦ θ̄ ὅλον λέγουσιν.

Bekker, dien v. B. hier onbegrijpelijkerwijze niet meent te moeten volgen, heeft onbetwistbaar gelijk, waar hij (p. 1066) accentueert: θολὸν en ὀλόν. Bovendien moet natuurlijk (zooals Phrynichus zegt): χωρὶς τοῦ θ̄, ὀλὸς verbeterd worden met spiritus lenis.

p. 49 in voce ἀνδροκτονεῖον geeft v. B. naar het handschrift uit: ἐν οἷς τοὺς τῶν ἐπιθανάτων καταδικασθέντας καταχρῶνται.

Volkomen juist verbeterde Dobree, die ook hier onvermeld blijft: τοὺς <τὴν> ἐπὶ θανάτῳ καταδικασθέντας.

p. 111 σαῦρος· ἀρρενικῶς λέγουσιν. Θεόκριτος <δὲ> θηλυκῶς εἶπε <τὴν> σαῦρον.

De uitgever lascht zonder eenige reden het artikel τὴν in. Bovendien heeft reeds Valckenaer (en na hem ook Fritzsche) uit Theocritus II 58 bij Phrynichus σαύρΑΝ hersteld.

p. 115 τοῦ λέγοντος εἶναι· σημαίνει τὸ λέγοντι παντὶ πείθεσθαι.

τὸ is eene ondoordachte, door de B. overgenomen tekstverandering van Bekker: het manuscript heeft: τῷ. Desverkiezende kan men voorslaan de omzetting: παντὶ τῷ λέγοντι πείθεσθαι.

p. 117 ὑπεροψωνεῖν leest nog steeds met Bekker v. Borries, niettegenstaande dat het handschrift ὑποψόνην heeft, hetwelk Cobet (V. L. p. 364) te recht veranderde in ὑποψωνεῖν (vgl. ook het lexicon van van Herwerden in voce).

p. 128 bovenaan. In den codex Coislinianus staat te lezen:

> ψυχὴ μία εἰς ἦν· ἐπὶ τῶν σφόδρα στεργόντων
> ἀλλήλους καὶ οἷον συμπεφυκότων ἐν φιλίᾳ.

Dezen onzin verbeterde Nauck (Mél. Gréco-Rom. II p. 262), naar v. B. zelf in calce aanteekent, door voor εις ην te schrijven: εἰσίν, daarbij vergelijkende uit Minucius Felix: „crederes unam mentem in duobus fuisse divisam". Eene emendatie zoo zeker, om met Cobet te spreken „ut ne Carneades quidem dubitare possit". v. Borries vindt nochtans eene andere conjectuur, een allerongelukkigsten inval van Meineke mooier en zet in den tekst: ψυχὴ μία ἥστην (sic). Wat is ἀκρισία, zoo dit het niet is?

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Catulli, Tibulli, Propertii carmina a M. Hauptio recognita. Editio septima ab **J. Vahleno** curata et a **R. Helmio** edita. Leipzig, Hirzel. 1912. (Pr. M. 2.80).

Dit smaakvolle zakuitgaafje der *triumviri amoris* is een oude bekende en heeft waarlijk geen waardeerend woord van aanbeveling noodig. Vahlen heeft den 7den druk van het boekje helaas niet meer mogen zien; zijn leerling Rudolf Helm heeft den door den ontslapene opnieuw met groote zorg herzienen tekst persklaar gemaakt. Geen wonder, dat dit luxe-uitgaafje, ook voor bewonderaars der Latijnsche poezie, die deze lievelingen der Gratiën enkel en alleen voor hun genoegen lezen, zoo uitnemend geschikt, reeds den 7den druk beleefd heeft. Welke Latinist greep niet telkens naar elken nieuwen druk met nieuwe belangstelling; immers wie kon ons beter voorlichten dat Hij, die den moeilijken tekst door zoovele meesterstukken van interpretatie toegelicht en verbeterd heeft?

Hier volgen *enkele* afwijkingen van de vorige editie. In *Catullus* is de oude dativus *quoi* overal behalve 71. 1 teruggenomen; 27. 4 nu *ebria acina*, terecht zie Friedrich's Commentaar p. 161 en Gellius VI. 20 6; 64. 320 *haec* (O) in plaats van *hae*; 100 6 wordt nu *perfecta exigitur unica amicitia* verdedigbaar geacht, ten onrechte m. i.; 1. 9 had de lezing van O *quod* <*o*> *patrona virgo* moeten worden hersteld. In *Tibullus* I. 9. 31 heeft Vahlen in plaats van zijn eigen conjectuur *non ullo* de lezing der Itali *nullius* opgenomen; ik geef de voorkeur aan *nullo te* van G.; met het oog op een volgenden druk merk ik op dat I. 3. 12 voor *omina certa* met A (eerste hand) *omnia certa* moet worden gelezen; *sortes* waren geen *omina*, vgl. Cic. de divin. II. 83, 85; in dezelfde elegie is *aut ego sum causatus aves dant omina dira* van A onmogelijk verdedigbaar; lees *aut omina dira*, en vs. 18 *Saturnive*; in I. 10. 25 moet men een lacune aannemen na vs. 25; IV. 9. 2 *natali Romae iam licet esse tuo*, lees voor *tuo* met de Itali *suo*, zie Hartman, Mnemosyne, 39. p. 399.

In *Propertius* is gelukkig de indeeling in 4 boeken hersteld; terecht is Vahlen teruggekeerd tot de lezing van N I. 5. 20 *domum*; I. 11. 18 *timetur*, I. 13. 13 *rumore malo* en 25 *amantes*; II. 28c zijn nu de corruptie-teekens voor vs. 53 en 54 verdwenen; de overlevering is echter onmogelijk te verdedigen; III. 6. 22 is Palmer's volmaakt zekere conjectuur *et qualem nolo* nog niet opgenomen; III. 21. 28 is <*munde*> *Menander* te lezen, zie IV. 5. 43; *docte* is uit vs. 26 herhaald; men begrijpt hoe gemakkelijk *munde* voor *Menander* kon uitvallen (Postgate mondeling). IV. 1. 31 had *Soloni* (N) in den tekst moeten geplaatst worden, en niet *coloni*.

Zoo zou er nog heel wat meer op te merken zijn, maar de Redactie verzoekt mij 't boekje *kort* aan te kondigen. Moge Rudolf Helm bij de bewerking van een 8sten druk den tekst nog eens grondig herzien. Zelfs uit een zoo conservatieve editie als die van Hosius kan nog menige goede lezing worden overgenomen.

Leiden. P. J. Enk.

Der Tosephtatraktat Berakot. Text, Übersetzung und Erklärung von **O. Holtzmann.** Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 7).

Gelijktijdig met dit boek heeft de schrijver het traktaat Berakot uit de Misjna in het licht gegeven, als onderdeel van een bewerking van de geheele Misjna, door hem in gemeenschap met Beer op touw gezet. Het is te hopen, dat niet alleen de Misjna, maar ook de geheele Tosephta op die wijze meer toegankelijk

Digitized by Google

gemaakt wordt dan zij tot nog toe is. In de eerste plaats is zij een bron van den eersten rang voor onze kennis van het Jodendom in Palestina gedurende de eerste twee eeuwen n. Chr. En verder is zij van veel belang voor het verstaan van de oud-christelijke geschriften en — last not least — voor een verklaring en motiveering van tallooze moslimsche overleveringen, die in de praktijk als wettelijke voorschriften opgenomen zijn, of alleen historisch belang hebben. In dit opzicht staat zij bij de Misjna niet zoo ver achter. Naar men weet, is de Misjna de tekst, waarop de Gemara de doorloopende commentaar is. Maar wie den Talmud bestudeert, zal bemerken dat in de Gemara ook verscheiden citaten uit de Tosephta voorkomen. Ik noem hier even de plaatsen uit ons Tosephtatraktaat op, die in het gelijknamige Talmudtraktaat te vinden zijn:

Tosephta Berakot		Bab. Talmud Berakot
I, 4	komt voor	fol. 11^a,
I, 9_a	„ „	„ 34^a,
I, 10—13	„ „	„ 13^a,
II, 8—9	„ „	„ 16^a,
II, 11^b	„ „	„ 19^b,
II, 12^a	cf.	„ $22a$,
II, 17	komt voor	„ 24^b,
III, 4^b—6	„ „	„ 31^a,
III, 7	„ „	„ 29^b,
III, 9	cf.	„ 26^b, 29^a,
III, 14—16, 18, 19	komt voor	„ 30^a,
III, 20^b	„ „	„ 33^a,
III, 25	„ „	„ 28^b,
IV, 1	„ „	„ 35^a,
IV, 2, 3	„ „	„ 50^b,
IV, 4^b	„ „	„ 40^b,
IV, 6	„ „	„ 37^a,
IV, 12	„ „	„ 43^a,
V, 5	„ „	„ 46^b,
V, 7—9	„ „	„ 47^a,
V, 18	„ „	„ 50^a,
V, 23	„ „	„ 42^b,
VI, 1—4	„ „	„ 51^b—52^b,
VI, 5	„ „	„ 43^b,
VII, 2_b	„ „	„ $58a$,
VII, 3, 4	„ „	„ 58^b,
VII, 17	„ „	„ 60^b.

Men ziet, dat deze lijst niet onaanzienlijk is. Het belangrijke van deze citaten in de Gemara is, dat ze ingeleid worden met de formule „onze leermeesters leeren" of „er wordt geleerd". Dit werkwoord, t-n-j, is de gangbare aanduiding van de werkzaamheid der autoriteiten die de stof voor de Misjna geleverd hebben. Uit dezen vorm van citeeren blijkt dus, dat de Tosephta een gelijksoortig werk als de Misjna is, en niet een commentaar er op, zooals Holtzmann wil.

Aan het boek heet ten grondslag te liggen de text van het Hs. uit Erfurt, door Zuckermandel in zijn uitgave van de Tosephta afgedrukt. De redelijke grond dezer methode is moeilijk te vinden. Waartoe bestaan er hulpmiddelen ter reconstructie van een text, wanneer men ze ongebruikt laat? Gewoonlijk is de uitgever van een tekst dankbaar, wanneer hij meer dan één Hs. tot zijn beschikking heeft. Maar het ergste is, dat H. niet eens Zuckermandel's uitgave nauwkeurig nadrukt. Ik zal er enkele voorbeelden van geven:

III, 6 heeft Zuckermandel 4-maal pēresj, wat een goeden zin geeft: „hij (nl. de schrift) verklaart". Holtzmann heeft dit woord zonder eenige motiveering telkens veranderd in pērūsj. IV, 1 en 15 heeft Zuckermandel kelūm, hetgeen, verbonden met een negatieve partikel, beteekent: „in 't geheel niet" en op beide plaatsen een uitstekenden zin geeft. Holtzmann verandert het in: Kullam „zij allen", tegen Z.'s tekst en tegen den zin in. Zoo zou ik kunnen voortgaan.

Verder heeft Holtzmann den text gevocaliseerd. Dit is een nuttig werk, daar het den text meer onder het bereik van aankomende studenten brengt. Maar ook hier is H. niet nauwkeurig geweest. De pluralis van sjebeṭ „stam", is niet sjibṭim (p. 64), „deemoed" is niet 'anwa (ib.), „elf" (vr.) is niet aḥat 'asara (p. 34), „schepselen" heeten niet birjot (ib. en 86), „planeten" worden niet mezillot genoemd (ib.).

Dezelfde onnauwkeurigheid heerscht in de vertaling. I, 4 wordt de houding bij het reciteeren van de geloofsbelijdenis besproken. Daar wordt gezegd, dat de school van Hillel daarbij recht op stond, terwijl de school van Sjammai mutte was. Het hebreeuwsche woord naṭa wil zeggen: buigen, zoowel in de bijbelsche als in de latere literatuur. Nu maakt H. daarvan: „liggend", hetgeen den zin der geheele paragraaf verduistert.

Andere voorbeelden van onnauwkeurige vertaling zijn te vinden in de weergave van technische termen, die telkens in de juridische literatuur der Joden terugkeeren. Zoo ke-jōṣe-bō, dat vertaald wordt door „wie hervorgeht aus". De beteekenis is: „op gelijke lijn [met het genoemde] staat" (p. 11). De term dabar aḥer mag niet door „mit andrem Wort" vertaald worden (p. 7), want hij voert een *nieuw* motief aan. Het verdient geen aanbeveling bēt Sjammai en bēt Hillet door „Haus S." enz. weer te geven. Het spraakgebruik van deze teksten staat sterk onder arameeschen invloed, en in het Arameesch is bēt het gewone woord voor „partij" of „school".

III, 20*a* wordt het geval gesteld, dat iemand buitenshuis het ritueele gebed verricht, en dat er iemand voor hem heen gaat. Nu is het de vraag, ook in den Islam bekend genoeg, of in zoo'n geval het gebed als gestoord beschouwd moet worden. De Tosephta verklaart van niet. De pointe van de casuspositie gaat hier door H.'s vertaling verloren. De tekst heeft: „verricht iemand het [ritueele] gebed, staande op straat of plein, en gaat er dan voorbij een ezel, ezeldrijver of pottenhandelaar, dan breekt hij [zijn gebed] niet af." H. maakt er van: „Steht man betend auf der Strasse oder dem Platz, so achtet man nicht auf Esel und Treiber und Topfverkäufer, man bricht nicht ab." Hij vertaalt dus 'ōber uit den text door „nicht achten" en neemt als subject den bidder, terwijl 'abar eenvoudig is „voorbijgaan" en het subject de ezel enz.

V, 4 is door slordige vertaling de juiste voorstelling van het beschrevene onmogelijk gemaakt. De tekst heeft: mazegū lō kōs rīsjōn, mebārek 'alaw enz.; dwz.: „Hij [de voorganger] spreekt over den eersten beker de beraka,

Digitized by Google

nadat men dien voor hem gemengd heeft" enz. H. vertaalt: „Mischt man einen ersten Becher, so spricht man dabei den Dank" enz., alsof de voorganger zelf dien beker eerst gemengd heeft.

Het werkwoord 'adar komt reeds in de bijbelsche literatuur voor als „hakken, schoffelen". Dezelfde beteekenis heeft het ook later en het past dan ook heel goed in de passage IV 21. Er staat: pō'alīn sje-hajū 'ōderīn bi-teenīn, dwz.: „arbeiders, die bezig zijn met schoffelen tusschen vijgeboomen". H. vertaalt: „Arbeiter, welche Feigen brechen".

Ik kom nu tot de aanteekeningen. Daaraan is verreweg de meeste zorg besteed. De samenhang tusschen de verschillende voorschriften, de overwegingen, die ze kunnen ingegeven hebben, de parallele gedachten in andere takken van literatuur worden besproken, zoodat de tekst wezenlijk duidelijker wordt. Doch ook hier is de schrijver van gebrek aan toewijding niet vrij te pleiten. De in Joodsche geschriften gebruikelijke aanduiding van de godheid als „de plaats", wordt op p. 35 aldus verklaard: „Die seltsame Gottesbezeichnung erklärt sich aus Redewendungen wie Est. 4,14: mimmaqōm aḥer; es ist der Ort = die entscheidende Stelle". Op p. 45 wordt dezelfde uitdrukking echter niet meer uit zulke „Redewendungen" maar aldus verklaard: „doch ist hier deutlich die Bedeutung = auf die Stätte, den h. Ort, nämlich den Tempel als Wohnsitz Gottes zu erkennen, vgl. Apostelgesch. (6.14 (τόπος ἅγιος)." Dit zijn nogal uiteenloopende verklaringen van één verschijnsel; maar bovendien deugen ze geen van beide. Op de plaats in Ester spreekt Mordochai als zijn meening uit, dat, wanneer Ester de Joden niet helpt, zij dan wel „van andere zijde" hulp zullen krijgen. Mordochai weet zelf niet van waar: en daarom gebruikt hij de meest vage uitdrukking, die hij maar kan vinden. En uit zulke spreekwijzen zou het gebruik ontstaan zijn de godheid „de plaats" te noemen?

De tweede verklaring van de joodsche aanduiding der godheid berust in de eerste plaats op een verkeerde tekstinterpetatie (III, 14). Ieder weet, dat de Semieten bij het verrichten van het ritueele gebed een bepaalde richting aannemen of — namen, de Moslims die, waarin Mekka, de Joden die, waarin Jeruzalem ligt, de Christenen het Oosten. Is iemand blind, zegt de Tosephta, dan richt hij zijn hart tot de godheid (lammaqōm), want de schrift zegt: „en zij zullen tot *Jahwe* bidden". De tekst heeft geen verklaring noodig; men ziet in dat met maqōm hier de godheid bedoeld is. Holtzmann denkt daar anders over en meent, dat de blinde wanneer hij het ritueele gebed verricht, zijn hart naar Jeruzalem moet richten. De beide verklaringen van Holtzmann zijn te verwerpen en het is niet moeilijk na te gaan hoe de Joden er toe gekomen zijn de godheid „de plaats" te noemen, wanneer men slechts denkt aan de analoge aanduiding „de naam". Wat de laatste wil zeggen, weet ieder: „de naam, die de hoogste is, maar dien ik niet wil noemen" (uit eerbiedige vrees). Precies zoo denkt men „de plaats, die de hoogste is, maar dien ik niet wil noemen", nl. de hemel. En dat hemel weer een surrogaat voor God of Jahwe is, behoeft geen betoog.

VII, 3 wordt voorgeschreven, dat wie een Aethiopiër, iemand met een roode huid of iemand met een witte huid ziet, een zegenformule moet uitspreken. Hier vertaalt H. gichor door „Rothaut" en verzekert in de noot: „Rothäute waren also schon den alten Juden bekannt". Het is misschien het beste over zulk een ontdekking maar te zwijgen.

Het spijt mij, dat er zooveel aanmerkingen te maken zijn op een werk, waaraan werkelijk behoefte was. Er was met meer nauwkeurigheid en zaakkennis heel wat van te maken geweest; het is althans te hopen, dat de bewerkingen van Misjnatraktaten, die ons nog wachten, op hooger peil staan.

Leiden. A. J. Wensinck.

C. Huygens' Trijntje Cornelisdr. Klucht. Uitgegeven, en van eene inleiding en aanteekeningen voorzien door **Dr. H. J. Eymael,** Zutfen, Thieme. z. j. (Pr. *f* 1.50; geb *f* 1.90).

Wanneer er door Dr. Eymael een werk van Huygens wordt uitgegeven, zou een korte vermelding eigenlijk voldoende zijn. Doch behalve dat dit bij den aankondiger weinig belangstelling zou doen veronderstellen, is er nog een reden, die tot breeder bespreking noopt: Dr. E. heeft met de uitgave een bepaald doel.

In de inleiding lezen we: „Voor mij .... is deze kwestie (nml. de tegenstrijdigheid tusschen de onkieschheid van de *Trijntje Cornelisdr.* en het rechtschapen karakter van den dichter) reeds lang, eigenlijk sinds ik mij met H. heb bezig gehouden, een doorn in 't vleesch. Zij laat mij rust noch duur en de wenschelijkheid .... om haar zoo mogelijk tot eene oplossing te brengen, is eene der hoofdredenen geweest, die mij tot deze uitgave deed besluiten".

Zie hier in 't kort hoe Dr. E. die oplossing tracht te vinden.

Hij begint met te wijzen op het bevreemdende, dat de klucht nooit afzonderlijk, met verklaringen, is uitgegeven, terwijl andere spelen, waarvoor ze zeker niet behoeft onder te doen, die eer wel genoten. Is dit aan de moeilijkheid der taal, of aan de onkieschheid der klucht te wijten? Dr. E. meent aan beide. Door aanhalingen laat hij zien, dat er ook tijdgenooten waren, die de Trijntje ergerlijk plat vonden, en er later schrijvers waren, die zeer veel tot verdediging van H. te zeggen wisten; hij geeft bewijzen, dat er vriendinnen van H. waren, die de klucht wilden lezen, maar verzwijgt ook niet, dat geleerden bij veel verzachtende omstandigheden toch ook wel aanleiding tot misprijzing erkenden. Als krachtigsten verdediger van het realisme der 17de eeuw, van het „liefhebben van het leven in zijne volheid, dat zich openhartiger uit, dan onze zeden toelaten" [1]), voert hij Prof. Knappert aan, die in de geciteerde rede o. a. zegt: „Nu schelden de menschen den *Spaanschen Brabander*, den *Warenar*, de *Trijntje Cornelisdr.* plat..., maar zonder schromen hooren zij in de volgepropte schouwburgzaal de geraffineerde gemeenheden aan van *De Liefde waakt.* Dit is bedenkelijke moraal". Dr. Eymael geeft echter zelf toe (en Prof. Kn., veronderstelt hij, ook), dat

[1]) Prof. Dr. L. Knappert, Openingsrede v. d. Alg. Vergadering van de Maatsch. v. Lett. te Leiden, 1908.

Digitized by Google

Bredero, Hooft en Huygens soms wel eens de grenzen zijn te buiten gegaan. Hij acht de oudere spelen voor een hedendaagsch publiek ongeschikt, hoogstens aan te bevelen voor een ontwikkeld publiek bij een bepaalde gelegenheid. Het verwijt, aan H. gemaakt van te spotten met het Katholicisme, vindt hij niet gewettigd; dat zou onze tijdgenooten hinderen, in zijn tijd was dat niet zwaar aan te rekenen. Alles samengenomen vindt hij het in allen geval het beste, volgens 's schrijvers eigen wensch het spel nooit voor 't publiek te brengen.

Huygens' eigen opvatting van de kwestie bespreekt Dr. E. daarna en formuleert ze, verkort, aldus: „Lach en scherts met zinnelijke, platte, sensueele zaken; zoolang gij er niemand door ergert, is 't geen kwaad". Hoe dit nu echter met zijn streng-godsdienstige, streng-zedelijke richting te rijmen? Aangehaald wordt nu een betoog van Prof. Kalff, dat het Kalvinisme meer een kwestie van het verstand geweest zal zijn bij H.; dat hij, weduwnaar geworden in de volle kracht des levens, de hem aangeboren neigingen tot viesheid (dit woord lijkt mij *hier* minder gelukkig gekozen. M.) en zinnelijkheid niet altijd heeft kunnen onderdrukken; dat hij de uitingen van het vernuft gerekend heeft als weinig afdoende tot iemands waarde als geloovige. Vervolgens het betoog van den Huygenskenner, Mr. C. Bake, die de tegenstrijdigheid betreurende, wijst op het verschijnsel, dat zeer zedelijke eerbare mannen soms in hun mond zeer los kunnen zijn en zich vermeien in hoogst aanstootelijke aardigheden; en op het feit, dat in dien tijd ieder de dingen meer bij hun naam noemde, en de klassieke schrijvers daarbij als voorbeelden dienen konden.

Ten slotte voegt Dr. E. aan het juiste in de betoogen nog deze gedachten, van hem zelf, toe: Jacht op vernuft en geestigheid was onder den invloed van de Renaissance en een zekere decadentie aan de orde van den dag; H. werd door dien smaak meegesleept, zou men zeggen, als zijn aanleg er hem zelf ook niet reeds toe gedreven zou hebben. Elk onderwerp kon zich er toe leenen, ook het meest scabreuse. Fijnen smaak, dit geeft hij Prof. K. toe, had H. niet [1]), en waar hij aan alles een grappige zijde zocht, zou hij de minder kiesche onderwerpen, uit kracht van tegenstelling van zelf eerder aanleiding tot het comische gevend, voorbijgaan, en niet gretig aanvatten? Bovendien, H. schreef niet voor 't groote publiek, alleen voor den kring van geletterden; voor het volk zou hij de Trijntje niet geschreven hebben, omdat dit er door „tot zonde" verwekt kon worden, daarom moest het ook kamerspel blijven; maar hij schreef voor de geletterden, die de klassieken kenden, die niet door het onkiesche onderwerp, maar door het grappige, het geestige geprikkeld werden.

Zoover Eymaels redeneering. Ik geloof, dat men, ze aandachtig gelezen hebbende, werkelijk H. geheel gerehabiliteerd zal achten.

En dus zou het doel van de uitgave volledig bereikt zijn? Dat durf ik nog niet zoo grif toestemmen. Had hij de inleiding alleen als studie de wereld ingestuurd, dan zeker ja, doch nu de tekst er bij is, op nieuw papier, met nieuwe letter, met aanteekeningen, waardoor iedere bijzonderheid te meer in 't licht komt, twijfel ik een weinig.

Potgieter laat Jan Klaassen zeggen: „Was Trijntje Cornelisz niet aardig, niet weergaasch aardig?" en we beämen het, te volmondiger, nu de aanteekeningen menige plaats duidelijker gemaakt hebben; Prof. Kalff acht de klucht te behooren tot het beste van 't genre, en we ontkennen het niet. Toch doet de herhaalde lezing, met bijzondere aandacht ook van de details, waartoe deze uitgave lokt, af en toe een gevoel van weerzin opkomen, soms nog meer dan bij andere platte kluchten. De grond hiervoor zit, geloof ik, hierin, dat in andere tooneelspelen platheden en onkieschheden meestal voorkomen rondom een intrige van verboden liefde en derg., of te midden van ijselijkheden (als bij J. Vos), terwijl we hier te doen hebben met het geval van een onschuldige buitenvrouw, die alleen wat nieuwsgierig is, en wat geneigd aan een feestelijk onthaal recht te doen wedervaren, en in een val gelokt niet alleen beroofd wordt, maar behandeld op een wijze, die wij niet nader omschrijven. Dat te zien gebeuren op het tooneel, onder allerlei grappige woordspelingen, dat alles breed uitgesponnen, zoodat men er bij verwijlen *moet*, dat vind ik het hinderlijkst en het grootste bewijs van gebrek aan goeden smaak. Dat is iets dergelijks als bij de *Klaasje Zevenster*; niet het beschrijven van het bekende tooneel vind ik zoo erg, doch dat van Lennep bij het verhaal van een zoo tragisch geval laag bij de grondsche kwikslagen niet kan binnenhouden. Ook de grappen bij Trijntjes ontwaken zijn wel wat té sterk, vooral te lang uitgewerkt, doch die solperiode vind ik het hinderlijkst. Eigenaardig is het, dat de klucht inderdaad volgens H.'s wensch (toch zeker niet ten gevolge van dien wensch?) nooit, zoover bekend, is opgevoerd. Zelfs niet afzonderlijk uitgegeven.

Met dit alles wil ik niet tegen H. *à charge* optreden, in geenen deele. Met Dr. E. geloof ik, dat H. alleen het belachelijke op het oog had, de moreele kwestie niet zoo diep opnam, deze vergat voor de meestal werkelijk zeer grappige momenten. Evenmin als Dr. E. ben ik het met Prof. Kalff eens, waar hij spreekt van „het opstoken van het vuurtje der sensueele driften". Ook ben ik het niet met Z.HG. eens wanneer hij H., evenals Cats, een 2e vrouw toegewenscht had. Een zekeren trek tot vieze grappen (ook zg. stercoraire) heeft H. altijd gehad, doch bepaald een overheerschend sensueelen trek niet; bij H. vinden wij niet dat voortdurend overhellen tot zinnelijke overpeinzingen, al is 't in aanleg *tegen* de zinnelijkheid, zooals bij Cats (dien we echter niet te zwaar willen vallen; als we lezen hoe gemoedelijk hij zijn strijd beschrijft vóór zijn *Trou-ringh* en elders, gaat het ons als na de lezing van Bilderdijks gebed: we begrijpen veel, en vergeven veel). Huygens had zeker oog voor 't zinnelijke in 't huwelijk, doch reeds als jongmensch stelt hij in den omgang met vrouwen een geestig onderhoud bijzonder hoog; hij was steeds meer gemoedvol verstandsmensch, dan zinnelijk dweepend gevoelsmensch, en wist na het verlies van zijn vrouw zich in evenwicht te houden, waartoe natuurlijk

[1]) Een voorbeeld hiervan ziet men b.v. in het *Costelick Mal*, in de beeldspraak: als een knip op een zweer; in de puntdichten zijn ze natuurlijk voor 't grijpen.

Digitized by Google

zijn drukke bezigheden bijdroegen, en zeker ook zijn godsdienstig gevoel.

Acht ik dus door de inleiding van Eymael de rehabilitatie van H. ten zeerste gebaat, de uitgaaf zal bij sommigen misschien de bezwaren tegen de klucht niet lichter maken, al zal de aanklacht nu meer zijn smaak, dan zijn karakter raken.

En nu iets over de uitgave zelf.

Een zeer helder overzicht geeft Dr. E. van den stand van het vraagstuk: hoe komt H. aan het onderwerp, terwijl hij achteraan eenige artikelen overdrukt, reeds elders door hem gepubliceerd, zoodat wij zooveel mogelijk alles bijeenvinden.

Een plausibele verklaring van het kiezen van den kluchtvorm ontleent hij aan de variant op eenige regels van het voorbericht: H. begon het geval als verhaal te berijmen; het voortdurend weergeven van de samenspraak, met „toen zei die", en „antwoordde die", verveelde hem, en bracht hem op het denkbeeld. In die variant staat toch:

wat schortje? seys' in 't lest,
Wie ben je?... en sou ick da niet wete?
Da mochte sotten en ondanckbaer lie vergete,
Maer ick niet, sprack de Snoll. *Doe seydie*, en *die sprack*
Valt lustigh (lastigh?) *gins en weer*: neemt Camer-
[spels gemack
Voor moeielick verhael: hier hebje bey de vrouwen
En *ick hebb ander werk.*

Het in behoorlijken, niet vervelenden vorm gieten van het, veel gesprek vorderende, verhaal kostte hem te veel tijd ook, ziet men.

Nu, als klucht, werd „deze vodderye" in „geene dry volle dagen tijts" opgeschreven.

Deze variant doet mij denken aan een plaats uit de Castelein's aardige spel van Pyramus en Thisbe, waar twee „sinnekens", die om beurten de geschiedenis beginnen te verhalen, opeens afbreken, en de eene zegt:

Hola Cozijn van nu voort an
Scheeden wy hier zonder meer te talene
Maer om voort speelwijs te verhalene
Amoureuselijck dese materie reynst
Hebb' ick ghedocht.

Daarna treden Pyramus en de andere personen zelf op.

Wat nu de aanteekeningen betreft, hierbij wil ik enkele kantteekeningen maken, meest meer als bewijs van belangstelling dan als noodige aanvulling.

Bij Capittelstocken (vs. 56) teekent Dr. E. aan: „hier ook suikergoed, nml. staafje, met suiker bedekt. Bilderdijk zegt, dat het oversuikerde en dus gekarlde snippers van amandelen zijn.... Hij bedoelt waarschijnlijk een staafje met dergelijke snippers overstrooid, zooals Halma het verklaart." Wat met dat staafje bedoeld wordt, kan men zien uit het Fransch bij Halma (*Dragée faite en bâton, Cannelat*) en bij Marin, die het verklaart als: „Een stukje Amandel of Kaneel 't welk door den Banketbakker met suiker omtogen is". Uit Marin blijkt tevens, dat Bilderdijk juist verklaarde. Als kind heb ik zelf de kapittelstokjes gekend, omsuikerde snippers (oranjeschil?) gelijkende op bruidsuikers, doch langer en dunner. Als men nu bedenkt, dat ook de stokjes, aan kettingen als sluitingsmiddel voorkomend, bij Halma, en nu nog, kapittelstokjes genoemd worden, is het niet zoo vreemd, dat deze lekkernijen dien naam kregen. De uitdrukking aan de kapittelstok likken, bij beide oude woordenboeken voorkomend, doet denken aan iets grooters, misschien dus een pijpje kaneel met suiker omgeven. Voor de echte, zilveren kapittelstok vond ik een plaats in de *Handv. v. Amst.* 1261*a* (aº 1725).

Naar aanleiding van vs. 289 en 1384 (*waere* = waarde) herinner ik er aan, dat het volk het hoofd van een Katholieke stichting „ware moeder" (= [eer]waarde m.) noemt.

Voor de meening omtrent vuyle bras in vs. 250 kan Dr. E. versterking vinden bij Cats 2,161*b*, waar er sprake van is, dat iemand „een vuylen bras" op 't hoofd gegooid zal worden, en bij *Leuvensche Bijdr.* IV, 359, waar dit woord bepaald voor excrementen gebruikt wordt.

Bij vs. 402 zegt E. als verklaring voor *datsieerst en malloot:* „dat is eerst een gekkin, dat is een eerste, een aartsgekkin". Deze formuleering vind ik niet gelukkig, daar hier niet duidelijk blijkt, dat *eerst* hier *pas* beteekent, dus dat is eerst of pas een malloot, de andere waren het nog niet, en dus = dat is de ware malloot; bij de verklaring van het woord *malloot* uit fra. *mulot* herinner ik aan het woord naai*mug*.

Dat H. Trijntje in *Nicht niet dicht* een woordspeling wil laten zeggen, geloof ik niet, daar zij blijkbaar nog geen argwaan koestert; wel kan H. zelf aan de woordspeling gedacht hebben, en ze er ook wel door de goede verstaanders in willen laten hooren.

Bij Trijntjes uitroep: *Vyve le geux* teekent E. aan: „Krijgsleuze in het begin van onzen opstand tegen Spanje. Hier dronkemansuitroep." Er zit hier waarschijnlijk iets meer in. Starter zegt in zijn drinkliederen: *Dies de klock van vreughde luydt*, en *Dus hange hand aan hand de klocke van ons vaderland*, welke regels misschien terugwijzen op een soort wijnglas met glazen klepel, waarmee men, omgekeerd kon luiden, en die volgens van Alkemade hoorde bij den dronk: Dukdalfs uitluiding, gedronken door de Staten bij de afzwering. Ofschoon dat geheele verhaal onwaarschijnlijk is, en er ook andere bekers waren, waarmede men luiden kon (met ringetje in plaats van voet), ja desnoods met elk glas, door tegen elkaar aan doen klinken, is toch niet onmogelijk dat Vive le gueux eerst een gewone uitroep was bij een vaderlandslievenden, en dan ook in 't algemeen bij een dronk.

Bij vs. 976: En hedde gieen discreci? As enen officier ou aenspreeckt, swaijgde dan?

waarbij E. aanteekent: „*discreci*, hier ontzag", wijs ik er op, hoe hier zoo duidelijk blijkt de overgang van de beteekenis *onderscheid maken* in die van *ontzag*.

Bij vs. 1110, waar de knecht tegen Trijn *malle koe* zegt, teekent E aan: „Zooals men ziet, laat de eerbied van Kees voor zijn meesteres wel wat te wenschen, maar de verhouding tusschen... schipper en maat was in de 17e eeuw nog gemeenzamer dan thans." Wat uitvoeriger wijs ik op de verschillende wijze van aanspreken door den knecht. Als hij haar erkent zegt hij, weifelend: „Vrouw! — Trijn! — vrouw!" als hij haar goed bekijkt en begrijpt, dat er wat achter zit, wordt

Digitized by Google

het: „Maer Trijn, jou malle koe, Hoe siejer sus uyt?" later: „Vrouw ('k ken quaelick vrouw nog segge." Als ze hem nog later dankbaar toespreekt, begint hij te antwoorden met de behoorlijke aanspreking, maar eindigt gemoedelijk: „Je verstong flus wel wat ick segge wouw, Doe'ck die quae woorde sprack: Ye seltse niet gedencke, Nie waer, moer?" Als hij ten slotte meer dan genoeg gehoord en begrepen heeft, wordt het: „En bleefjer vernachte ...? Y gurke Kreliskind *enz.*"

Is die weifeling tusschen ontzag en niet ongewettigd gebrek aan eerbied, overgaand in belachende familiariteit, niet uitstekend gezien en weergegeven? Van zulke trekjes is de klucht vol.

Laten wij ten slotte, voor de voldoening van den Heer Eymael van zijn voortreffelijk werk, hopen, dat de indruk van zijn inleiding sterk genoeg zal nawerken bij de lezers, om ze den hier en daar opkomenden weerzin te doen onderdrukken, en Huygens nazeggen: De wijse geckt en lacht met alles wat hij siet.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

P. Fijn van Draat, Rhythm in English Prose. (Anglistische Forschungen, Heft 29). Heidelberg, Winter. 1910. (Pr. M. 3.60).

Een boek van een Nederlands Anglist aan te kondigen is zo'n zeldzaam voorrecht dat alleen een samenloop van omstandigheden de oorzaak is dat het bovenstaande werk nog niet is besproken.

De heer Fijn van Draat, die totnogtoe, behalve enige tijdschriftartikelen, slechts school- of leerboeken had geschreven, treedt met dit werk op als wetenschappelik Anglist. En al betreuren wij het dat de positie van de leraren in ons land van dien aard is dat iemand vaak eerst op latere leeftijd er toe kan komen zijn vrije tijd aan wetenschappelik onderzoek te geven, het wetenschappelik werk van een ervaren schoolman toont in ruil voor die onthouding toch vaak ook een grotere rijpheid dan andere eerstelingen. Zo ook hier met het werk van de heer Fijn van Draat.

De invloed van het ritme op de taal was voor de taalgeleerden iets vanzelfsprekends. Maar, zoals het met vanzelfsprekende dingen meer gaat, een systematies onderzoek dat zou kunnen tonen welke taalverschijnselen nu in die welbekende oorzaak hun verklaring vinden ontbrak. De verdienste van het werk dat hier nu voor ons ligt, is dat het een begin maakt met zulk een systematies onderzoek.

Het eerste hoofdstuk behandelt de gevallen van wisselende klem. Voor woorden als *contents*, *Chinese*, *outside*, en de telwoorden op *-teen* was dat algemeen bekend (*an óutside passenger*, *he sits outsíde*, *a Chínese lantern*, *he speaks Chinése*) en ook in leerboeken opgenomen. Maar wij leren uit het boek van de heer F. v. D. dat dezelfde wisseling voorkomt bij zulke woorden als *into*, *onto*, *unto*, *until*: *All these things will be added únto us*; *Thy promises declared untó mankind*. Dit is overtuigend; maar de schrijver vergist zich, dunkt me, als hij *upon* hier bij noemt. De eerste syllabe van [əpɔn] is de „mid-mixed-wide" die, volgens de schrijver zelf (bl. 26), juist de klinker is die géén klem kan krijgen. En op blz. 52/3 zegt de schrijver dat wisselende klem alleen voorkomt als de klinkers in de twee syllaben vrijwel dezelfde sonoriteit hebben; welnu, dat is voor de klinkers in *upon* toch absoluut niet het geval. Omtrent voorzetsels, aan het eind van een zin (b.v. *Who is the book for?*) merkt de schrijver op dat ze alleen de klem hebben wanneer er een biezondere oorzaak voor is (retoriese klem). Hij bestrijdt daarom Prof. Wyld die dit de gewone uitspraak zou genoemd hebben. Dit berust echter op een misverstand. Wyld noemt de woorden niet *strong-strest* maar zegt, volkomen terecht, dat de voorzetsels in deze positie de *strong-strest form* hebben, m. a. w. [fɔ̄] niet [fə] wordt in bovenstaand zinnetje gezegd.

Het tweede hoofdstuk behandelt de uitspraak van woorden als *fallen*, *certain*, enz. De schrijver meent dat de vloeiende medeklinker aan het eind van deze woorden syllabies is vóór een onbeklemde, konsonanties vóór een beklemde syllabe: dus in *some forgotten purpose* zegt men *forgotten* met *tən* wegens de klem die onmiddellik volgt, in *he had broken his word* zegt men *broken* met syllabiese *n* wegens het onbeklemde *his*. Daarbij schijnt de schrijver niet gezien te hebben dat een syllabiese *n* toch een syllabe vormt, en dat het ritmiese schema dus in het eerste geval — x —, in het tweede — x x — is, en niet gelijk aan het eerste, zoals de schr. wil demonstreren. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat een syllabiese konsonant als de *n* een minder lange syllabe vormt dan een vokaal gevolgd door een konsonantiese *n*. Dit hoofdstuk lijkt me het minst bevredigend deel van het boek.

Overtuigender is het derde hoofdstuk, waarin schr. aantoont dat het gebruik van de infinitief met of zonder *to* vaak door ritmiese invloeden wordt bepaald, zoals in het aardige voorbeeld: *Money makes the mare to go*, en het al of niet gebruik van *to* bij het werkwoord *dare*. Het is misschien niet de schrijver bestrijden, maar mag toch wel uitdrukkelik gezegd worden dat het ritme niet *oorzaak* is van het ontstaan van de infinitief met *to*, maar dat het naast elkaar bestaan van twee vormen de mogelikheid schept van keus met het oog op het ritmies effekt. Vandaar dat men ook vaak genoeg een niet-ritmies gebruik aantreft: ... *some of those who are at present flocking to Australia will come to help fill that shortage*; ... *to help raise their class*; ... *and therefore to help rob us* ... enz.

De volgende hoofdstukken over vorm en plaats van de bijwoorden bevatten ook veel interessants, en laten geen twijfel over dat het ritme hier vaak een beslissende faktor is [1]).

Mijn indrukken samenvattend kan ik verklaren dat ik het boek van de heer Fijn van Draat met genoegen en nut gelezen heb. Veel er in is ongetwijfeld juist waargenomen, vooral waar het de levende taal betreft. Want de bewijsplaatsen uit schrijvers van vroeger eeuwen lijken mij, dit moet ik bekennen, vaak van weinig waarde. Tekenend is b.v. dat Maundevill op blz.

---

[1]) Over dit onderwerp was al vroeger geschreven:

A. Dalstedt, Rhythm and Word-order in Anglo-Saxon and Semi-Saxon. Lund, 1901.

A. Western, On Sentence-rhythm and word-order in Modern English. Christiania. 1908.

Digitized by Google

37 aangehaald wordt om een bewijs te geven van een ritmiese uitspraak, en op blz. 40 als voorbeeld van een „slovenly speaker" die zich om ritme niet bekommert. Ook loopt de schrijver gevaar niet alleen ritmies te horen, maar ook ritmies te zien!, ik bedoel dat hij ritme zoekt als oorzaak waar die helemaal niet te vinden is. Sterker dan in dit boek komt dat uit in een opstel in Anglia over het voorkomen van bijvoeglike bijzinnen zonder relatief pronomen, waarbij de schrijver ook blijk geeft zich niet te hebben ontworsteld aan de toch vrijwel afgedane theorieën van Einenkel over Franse invloed op de Middelengelse syntaxis. Maar toch wil ik niet eindigen dan met een woord van lof en aanbeveling. En ik zou wensen dat het boek niet alleen gelezen werd door Anglisten (de meesten kennen het al), maar vooral ook door Neerlandici. De studie van het levende Nederlands wordt in ons land vrijwel verwaarloosd. Het zou zowel voor de wetenschap als voor het onderwijs een zegen zijn als beginnende beoefenaren van het „Nederlands" eens minder peuterden aan oudgermaanse teksten en wat meer opmerkzaamheid hadden voor de levende taal om zich heen. Het zou niet alleen hun taalkennis maar ook hun taalinzicht ten goede komen.

Amersfoort. E. Kruisinga.

M. Gelzer, Die Nobilität der Römischen Republik. Leipzig und Berlin, Teubner. 1912. (Pr. M. 3.20, geb. M 4.80).
E. G. Sihler, C. Julius Caesar. Sein Leben nach den Quellen kritisch dargestellt. Leipzig und Berlin, Teubner. 1912. (Pr. M. 6, geb. M. 8).

Toen in 366 de eerste plebeier tot consul werd gekozen maakte (zooals Mommsen (R. G. I 304) opmerkt) 't „Junkertum" plaats voor de „Bauernschaft". En werkelijk bestaat van dat jaar af voor elken Romeinschen burger de mogelijkheid 't hoogste staatsambt te bekleeden. En toch ... 't feit, dat er slechts één plaats vrij gegeven werd bewijst dat 't met de Jonkers nog niet uit was. Eerst in 172 waren de twee plaatsen veroverd: in 215 kon dat nog verhinderd worden (Liv. XXIII.31). Daarom kan Mommsen ook zoo gerust zeggen: der Sturz des Junkertums nahm dem römischen Gemeindewesen seinen aristocratischen Charakter keineswegs.

Madvig (Kl. Philol. Schriften blz. 529) heeft het eerst uiteengezet hoe eigenlijk in het leger tijdens de republiek geen bevordering van gemeensoldaat tot stafofficier te krijgen was. De Centurio-stok was in verreweg de meeste gevallen de bâton de maréchal. De krijgstribunen werden uit de ridders gezocht. Mommsen (Röm. Staatsr. III. 540) neemt dezen toestand óók aan. (Wat Liv. VII 41, Cf. Zonar. VII, 25.9. aanvoert, is niet recht duidelijk en te onzeker om er andere gevolgtrekkingen uit te maken).

In het hierboven genoemde en thans besproken boek: „die Nobilität" worden deze in tal van andere betwiste en onduidelijke punten betreffende de Nobilität tijdens de romeinsche republiek op heldere en veelal afdoende wijze behandeld. Vaak wordt er op gewezen en dikwijls worden voorbeelden aangehaald, hoe voorzichtig men moet wezen met talrijke schimperijen op afkomst en familie van equites, welke wij in de Romeinsche litteratuur vinden, aan te nemen. Of is 't niet te mal dat Plancus in een brief (ad fam. X.18.3) den later zoo beroemden Parthenoverwinnaar Ventidius Bassus voor een „muilezeldrijver" uitscheldt? Van enkelen (C. Terentius bijv.) moge de afkomst minder „net" zijn geweest, daar zijn er, wier nobilitas als „obscura" wordt gekenmerkt, doch wier ambtsvoorvaderen reeds bijv. in de 4e eeuw vóór Chr. worden gevonden. En weer bewijst Gelzer hoe voorzichtig men moet wezen met 't aanvaarden van woorden als sordidus e. d. wanneer bijv. een man als Marius „sordidus" en „incultus" wordt genoemd, met name, omdat hij zijne gastmalen niet smaakvol weet in te richten, van 't tooneel geen verstand heeft en aan zijn kok niet meer uitgeeft dan aan den rentmeester op zijn buitengoed.

Gelzer gaat verder na, hoe geërfde ridderschap hoog geschat wordt, hooger dan verworven census. Roemt Cato Maior er niet op (Plut. C. M. I.1) dat zijn overgrootvader vijf regimentspaarden verloor, die hem allen op staatskosten werden vergoed? Offervaardigheid van equites en senatoren wordt door tal van voorbeelden bewezen en de hoogheid der senatoren nagegaan. Nevens Cineas' woord uit de 3e eeuw v. C. dat de leden van den senaat koningen zijn, wordt in herinnering gebracht Demetrius Soter's uiting, waarbij hij de senatorenzonen tot zijn broeders verklaarde (Polyb. XXXI.2.5).

Gelzer stelt in het licht, hoe een eigenlijke classieke bepaling van „nobilitas" ontbreekt. Hij tracht te bewijzen dat de uitspraak: „sella curulis facit nobilem" niet grifweg mag worden aangenomen en haalt eenige twijfelachtige gevallen aan. Met groote belezenheid en scherpzinnigheid behandelt Gelzer de beteekenissen van het woord „princeps", zooals dit bij Cicero, Livius e. a. wordt gevonden (of Caesar 't onderscheid maakt is niet uit te maken. B. G. I. 44), terwijl hij tot de gevolgtrekking komt, dat over een tijdsruimte van 300 jaren slechts vijftien homines novi het tot 't consulaat konden brengen. Zóó kan men (aldus Gelzers gevolgtrekking) met het oog op deze verhouding reeds van een nobiliteitsheerschappij spreken in d e z e n zin: de macht der nobilitas om de aanvulling van hun kring naar hun wil in te richten. „Nobilitas eignet in Rom, soweit die Erinnerung reicht, den Nachkommen all derer, welche jemals das höchste Gemeindeambt inne gehabt haben, sei es in Form der Dictatur, des Consulats oder Consulartribunats. Die Gesammtheit dieser Nachkommen, kurzweg Nobilitas genannt bildet seit 366 den Römischen Adel, das heiszt die Oberschicht des Senatorenstandes ... Nur selten gelangen tatsächlich „Neulinge im Regieren" zum Consulat. In dieser Weise herrscht in der Römischen Republik die Nobilität".

Dat wij in het tweede, hierboven genoemde werk, n.l. C. J. Caesars leven, van E. G. Sihler, professor aan de Newyork University, (Duitsche uitgave) veel terugvinden, namen en feiten, behandeld en gelezen in 't daareven besproken werk, kan geen verwondering wekken.

Dat veel nieuwe gezichtspunten zouden worden geopend was niet te verwachten. Caesar's leven en streven, zijn plaats in de geschiedenis van zijn tijd en zijn stad (of land) zijn door tal van grooten en kleinen behandeld en nageplozen. Noemen wij slechts Niebuhr, Drumann, Mommsen. Deze drie vertegenwoordigen ongeveer een

Digitized by Google

eeuw historiewerk, soms onder idealiseering, soms onder miskenning en minachting van deze of gene politieke figuur uit Caesars omgeving. Aan de hand van deze schrijvers, gesteund door Fischer, Peter, Lange, Schaeffer, Holmes (Caesars Conquest of Gaul), Botsford (Roman assemblies) gaat de schrijver jaar voor jaar Caesars' leven na. Of de schrijver Drumanns nieuwste bewerking gekend heeft en bekend is met Holmes' Ancient Brittain and the invasion of Caesar? Ik meen het te mogen betwijfelen. Enkele vergissingen zouden dan verbeterd zijn; bijv. omtrent het graf van Caecilia Metella aan de Via Appia. Ook Tyrrells uitgave van Cicero's brieven, waarin voor het eerst getracht werd de chronologische volgorde te geven, heeft den schrijver uitnemende diensten bewezen.

Men zou haast zeggen: het boek is *te* uitputtend. Het is een boek louter voor vakmannen geschreven. 't Is geen biographie voor 't groote publiek, zooals wij die bijv. van Pericles vinden in de Engelsche uitgave van Putnam. En toch worden allerlei kleine aanwijzingen en uitweidingen gegeven, die voor vakmannen volstrekt overbodig zijn (bijv. bij het noemen van het woord Quintiles „des alten Fünften, als man von März an das Jahr zu zählen begann.") Zóó wordt vaak m. i. overbodige omhaal gegeven.

Sihler neemt de zaak overigens eenigszins romantisch op. Hij geeft boven aan de pagina's den inhoud van die bladzijde of van het hoofdstuk: „Der junge Caesar zum ersten Male auf eine schwere Probe gestellt"; „Caesar am Scheidewege"; „Cicero in pessimistischer Stimmung"; „Ich bin Caesar, nicht König"; „Caesar diesmal länger ungnädig"; „Pompeius verliert den Kopf", e. d. Maar ook weer practisch-Amerikaansch maakt S. zijne vergelijkingen met de Amerikaansche republiek, die treffend en frisch zijn. Hij komt tot de gevolgtrekking, dat Rome zijne slagen won, zijn bestuur inrichtte, zijn kinderen opvoedde, zijn bloed vergoot voor het belang van een klein aantal Romeinsche familiën. Dat te bewijzen valt S. aan de hand van de Romeinsche geschiedenis niet zwaar en 't streven vindt in Caesar zelf zijn culminatiepunt. Met de Epist. ad fam. wordt ten slotte duidelijk de casus positio gegeven van Caesars „recht" tot het overtrekken van den Rubico, tot het afwijzen van Pompeius' ultimatum, tot het omverwerpen der regeering. De geheele behandeling der zaak in den Senaat van April 50 wordt als eene „Inszenierung" geschetst. De 48 dagen die Caesar als privaatman bij Pompeius zou achterstaan, werden als voorwendsel prachtig gebruikt. Caesars' borgstaan voor Curio's schulden ten bedrage van ruim een paar millioen gulden droeg rijpe vruchten, wierp goede rente af.

Een eigenlijk „leven van Caesar", geordend, aan den leiddraad der bronnen geschreven hadden wij niet. In Mommsen, Merivale, Ihne, Lange, enz. enz. vinden we alles wat S. hier geeft, geborduurd op het geheele stramien der Romeinsche geschiedenis. Hier vinden wij het beeld, ontdaan voor zoover dit mogelijk is van de uitgebreide omgeving, genomen als het ware als één portret uit een gansche groep.

Aan het slot van zijn werk geeft Sihler een overzicht van Caesars letterkundige bagage. Bij de Commentarii wijst S. er op hoe Caesar zijne krijgsondernemingen steeds als „noodzakelijk" kenmerkt, terwijl wij bijv. van die naar Brittannië weten dat men er in Rome heel anders over dacht. Ook spreekt hij eenigszins uitvoerig over Caesar's taalgebruik, terwijl hij ten slotte Hirtius' 8e boek der Commentarii, het B. Alexandrinum, het B. Africanum, het B. Hispanicum bespreekt.

S. neemt niet alles aan wat de ouden over Caesar vermelden. Hij onderzoekt wie ze bericht en wáár dit bericht gevonden wordt. Vooral let hij er op of de bron een vriend of een vijand van Caesar is.

Een overzicht van hetgeen de kennis van Caesars leven en werken te danken heeft aan Cicero, Livius, Sallustius, Pollio, den Syrisch-Griekschen geleerde Nicolaus van Damascus, Velleius Paterculus, Lucanus, Suetonius, Plutarchus, Appianus, Cassius Dio (een heele reeks!) besluit het aangenaam geschreven en boeiende boek, dat van al wat bekend was een prettig en goed inelkandersluitend, geordend geheel schenkt.

Utrecht. N. J. Singels.

E. Guitard, Colbert et Seignelay contre la Religion Réformée. 2me édition. Paris, A. Picard; Toulouse, E. Privat. 1912. (Pr. fr. 3).

Vele boekdeelen zijn reeds over de Revocatie van het Edict van Nantes en de daarmee gepaard gaande geloofsvervolgingen verschenen, zoowel van katholieke als van protestantsche zijde. Het onderwerp zou inderdaad uitgeput zijn, wanneer de archieven niet steeds nieuw studie-materiaal verschaften, hetgeen alweer uit bovengenoemd boekje blijkt.

De schrijver heeft zich ten doel gesteld een nieuw licht te werpen op de rol die de staatssecretarissen van het Koninklijk Huis gespeeld hebben in de herroeping van het Edict van Nantes en wel voornamelijk in West en Centraal Parijs. De figuur van Jean Baptiste Colbert, markies van Seignelay treedt in deze studie op den voorgrond. Geboren in 1651, werd hij reeds op achttienjarigen leeftijd tot staatssecretaris aangesteld; in September 1683 volgde hij zijn' vader, den grooten Colbert, op en verkreeg den titel van *Secrétaire de la marine et de la Maison du Roi* en zes jaar later benoemde Lodewijk XIV hem tot *Ministre d'Etat*. Hij stierf in 1690, in den ouderdom van negenendertig jaar.

Het boek is eene doorloopende rechtvaardiging van Seignelay's staatkundig beleid. Hij zou geenszins de verwoede ketterjager zijn geweest, die, zonder rekening te houden met de belangen van het rijk, de protestanten in blinden haat vervolgde, zooals de meeste geschiedschrijvers getuigen — doch veeleer een bezadigd en handig politicus, genoodzaakt om, als gehoorzaam dienaar van het Koninklijk Huis, af en toe openlijk strenge maatregelen tegen de afvalligen te nemen, maar die toch in de meeste gevallen, hetzij met geduld en christelijke zachtheid, de verdoolde lammeren tot de kudde terug trachtte te voeren, hetzij — waar zachtmoedigheid niet hielp — met behulp van omkooperijen en listige intriges zijn doel wist te bereiken, zonder den uiterlijken schijn van clementie te verliezen.

Schrijver slaagt er m. i. niet in om veel bewondering te doen gevoelen voor het politiek optreden van dezen

Digitized by Google

staatsman en dit komt misschien wel door de groote eerlijkheid waarmee hij alle feiten boekt, zoowel die tegen als die vóór zijn held pleiten. Dank zij de vele gegevens welke ons aldus verschaft worden, is het aan den lezer om de verzachtende omstandigheden, die worden aangevoerd voor elk vergrijp van den staatssecretaris ten opzichte der ketters, àl of niet te accepteeren. Nam Seignelay bijv. onhandige maatregelen om de reformatie in Frankrijk den kop in te drukken, dan verontschuldigt de schrijver dit door het feit, dat hij nog aan het begin van zijne loopbaan stond (22); hooren wij, dat de Colberts hun steun verleenden om kinderen van protestanten aan de ouderlijke macht te ontrukken, dan is dat „eene hardheid die hem gewoonlijk niet kenmerkte" (29); een ander ontactvol optreden wordt verklaard door een familie-proces hetwelk Seignelay op dat oogenblik in opwinding had gebracht (53); laat hij in zijn gebied de verfoeielijke *dragonnades* toe, dan is dit omdat hij niet langer weerstand kan bieden aan den algemeenen drang en aan het verlangen van zijn vorst (60,61). Evenzoo lijkt schrijver's „bewijs" mij zwak, dat de Revocatie van het Edict, ofschoon onderteekend en verzonden door Seignelay, geenszins door hem geïnspireerd kon zijn (hoewel Louvois en de schrijver van *l'Histoire de l'Edit de Nantes* het tegendeel beweren) omdat hij ongeveer een jaar te voren eenige restricties aan artikel VII van genoemd edict had toegevoegd, dat naar zijne meening door de protestanten wat àl te vrij werd opgevat (49,64). Volgens den heer Guitard blijkt uit dit laatste, dat Seignelay eene officieele herroeping niet wenschelijk achtte, maar veeleer wilde trachten, door als 't ware artikel na artikel te verlammen, eene openlijke revocatie onnoodig te maken. Men kan echter in een jaar tijds van meening veranderen en het ligt bovendien voor de hand, dat Seignelay poogde zooveel mogelijk de bepalingen ten voordeele der protestanten in het edict te verzwakken, totdat het oogenblik gekomen zou zijn om het geheel in te trekken.

Hoe het ook zij en al valt het niet te ontkennen, dat deze staatssecretaris af en toe door woord en daad eenige clementie voor de vervolgden heeft getoond, wij kunnen, ook na lezing van 's heeren Guitard's boek, geen hulde brengen aan het staatkundig beleid en aan de voorzichtigheid van een' man, die uitsluitend om geloofsredenen, honderden mannen en vrouwen respectievelijk in kerkers en kloosters liet opsluiten, waar zij aan de meest barbaarsche bejegeningen ten prooi vielen en die bijv. aan den gouverneur van de Bastille schreef, dat niets den koning aangenamer zou zijn dan wanneer hij de gevangenen „noodzaakte" zich te bekeeren (81), daarbij de middelen ter bekeering in het midden latende, zoodat dit de ergste willekeur in de hand moest werken. Wat te denken van „het voorzichtig en gematigd optreden van Colbert's zoon" (144), die in overleg met zijn souverein, onder meer onverkwikkelijkheden, den 29sten April 1686 decreteerde, dat de lijken der afvalligen door het slijk gesleurd en vervolgens op de mestvaalt neergeworpen moesten worden (91) en die drie zijner agenten opdroeg de schepen, die verdacht werden vluchtelingen te herbergen, als konijnenholen te laten uitrooken, na echter vooraf den kapitein van dezen maatregel te verwittigen (128,129)!

Met deze opmerkingen wensch ik echter geenszins afbreuk te doen aan het zoo belangrijke geschrift van den heer Guitard, waarin op duidelijke wijze en gestaafd door eene ernstige bronnenstudie, de lijdensgeschiedenis der Fransche protestanten, vóór en na de herroeping van het edict, in beeld wordt gebracht en aangetoond wordt hoe er aan artikel na artikel van het verzoenend edict werd geknaagd, tot de algeheele intrekking ten slotte volgde en de meest fanatieke verdelgingszucht kon worden botgevierd. Terecht legt schrijver er den nadruk op, dat de Revocatie gedeeltelijk eene politieke zaak was (24), doordat onder de gereformeerden steeds meer voorstanders gevonden werden van het dogma der volkssouvereiniteit, hetgeen natuurlijk den zonnekoning een doorn in het oog was. Door nauwgezette nasporingen in de Nationale Bibliotheek, in het Nationale Archief, in verschillende gewestelijke en gemeentelijke archieven en in de archieven van het ministerie van marine, heeft de schrijver kunnen vaststellen hoe groot het aandeel was dat een eerzuchtig en ijverig staatssecretaris als Seignelay zich in de leiding der regeeringszaken kon toeeigenen en welke macht deze man in het politieke leven heeft bekleed. De uitgebreide bibliographie aan het einde van het boek draagt er toe bij dat dit werk beschouwd kan worden als een belangrijke bijdrage tot de wetenschappelijke literatuur over de hervormingsgeschiedenis.

Leiden. C. Serrurier.

J. S. Theissen, De Regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden. (Nederl. Hist. Bibl. uitgeg. onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, deel VI). Amsterdam, Meulenhoff & Co. 1912.

Het tijdperk van Karel V is in den laatsten tijd niet zoo doorvorscht als de regeering van Philips II, zoodat men zich gedeeltelijk met oudere werken moet tevreden stellen. Het breed opgezette werk van Baumgarten „Geschichte Karls V" bleef onvoltooid. De „Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique" van Alexandre Henne kan het ontbrekende gedeelte niet vervangen. Stijl en samenstelling zijn niet aantrekkelijk en van partijdigheid is de schrijver niet geheel vrij te pleiten. Toch is dit werk door zijne uitvoerigheid en door het groot aantal ongedrukte stukken, dat ervoor gebruikt is, eene onwaardeerbare bron voor den lateren geschiedschrijver, die bij de behandeling van een onderwerp uit Karels tijd in den regel zijn uitgangspunt bij Henne zal vinden.

Nog onlangs leverde Andreas Walther in zijn werk: „Die Burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I und Karl V" een belangrijk stukje „Verfassungsgeschichte", dat de ontwikkeling der bestuurslichamen onder de Bourgondische vorsten duidelijk in het licht stelt.

Dr. Theissen heeft voor zijn werk over Karel V in de eerste plaats de gedrukte literatuur geraadpleegd, maar heeft bovendien van ongedrukte stukken, met name uit het Rijks-Archief in Den Haag, meerendeels zeer gelukkig, gebruik gemaakt. Zij geven menige belangrijke toelichting tot de geschiedenis der Noorde-

Digitized by Google

lijke Nederlanden tijdens Karel V, waarover naast de hoofdstukken in Blok's Geschiedenis van het Nederlandsche Volk nog geen samenhangende voorstelling bestond.

Het tijdperk is rijk aan belangwekkende verschijnselen. De stroomingen van den nieuweren tijd breken door. Het eenheids-streven op staatkundig gebied, dat door de Bourgondische vorsten, ondanks tijdelijken teruggang, aanhoudend weer is opgevat, vindt zijne afsluiting door de aanwinst der laatste Noordelijke gewesten. De Bourgondische staat wordt afgerond en door het verdrag van Augsburg van 1548 bijna losgemaakt van het Duitsche Rijk. De wereldlijke macht overschaduwt de Kerk, die veel van haar gezag inboet en die ook in de Nederlanden een gevoelig verlies lijdt door den overdracht der temporaliteit van het bisdom Utrecht. De geest van kritiek, van zelfstandig denken en individueel gevoelen leidt in de Hervorming tot losscheuring en in de bewegingen der Anabaptisten tot excessen. Schilderkunst en literatuur beginnen zich los te maken van conventioneele banden. De ontdekkingen van nieuwe landen hebben nieuwe banen voor den handel geopend. De vaart naar het Oosten en langs den Rijn en de visscherij worden steeds belangrijker bronnen van welvaart. De tegenstelling tusschen kapitaal en armoede wordt scherper. In eene lezenswaardige inleiding schetst Dr. Theissen de algemeene verschijnselen op staatkundig en maatschappelijk gebied.

Hoe staat Karel V tegenover zijn tijd. M. i. terecht, onthoudt de schrijver zich van te overdreven loftuitingen. Een geniaal vorst, die zijn tijd vooruit was, is Karel zeker niet geweest. Eene persoonlijkheid met besliste denkbeelden was hij wel. Na den dood van Willem van Croy, heer van Chièvres, heeft geen raadsman hem meer beheerscht. Maar van krachtig persoonlijk ingrijpen in de Nederlandsche staatszaken geven zijne handelingen geen blijk. De vele klachten over zijne langzaamheid in het besluiten zijn daarmede in strijd. Het oordeel van Pirenne, dat de reorganisatie van het bestuur der Nederlanden bij de ordonnanties van 1 Oct. 1531, waarbij de Conseil d'état en de Conseil-Privé twee grootendeels gescheiden lichamen werden, als Karels persoonlijk werk kan beschouwd worden [1]), mist m. i. eene voldoende motiveering. Meer dan de vorst, die zoo zelden hier te lande vertoefde, zullen de bekwame staatslieden, die de regeering in zijn naam voerden, de noodzakelijkheid van deze en andere hervormingen gevoeld hebben.

Het is moeilijk Karels persoonlijken invloed op den gang van zaken in de Nederlanden na te gaan. Slechts een tiental jaren van zijne regeering bracht hij er door. Was zijn Nederlanderschap van dien invloed, dat men hem daarom „vrijhandelaar in zijn hart" kan noemen [2])? Dat hij in de praktijk niet afkeerig was van het beschermen van monopolies, zooals de schrijver ook zegt, doet de eerste uiting wat te sterk gekleurd voorkomen.

In de Noordelijke gewesten kwam Karel slechts enkele malen. In de landvoogdessen Margaretha van Oostenrijk en Maria van Hongarije heeft hij uitstekende vertegenwoordigsters gevonden, die zich geheel gaven aan hare niet lichte regeeringstaak. Helder en levendig karakteriseert de schrijver beide in haar persoon en politiek. De jaren van het regentschap van keizer Maximiliaan worden slechts terloops en bijwijze van inleiding behandeld [1]). De beknoptheid heeft hierbij wel wat schade gedaan aan de duidelijkheid, althans voor den lezer, die niet in alle bijzonderheden der territoriale geschiedenis van dien tijd is ingewijd.

De hoofdschotel van het boek is het tweede hoofdstuk: „De uiterlijke eenheid", waarin de vereeniging der laatste Nederlandsche gewesten met de landen van Karel V wordt behandeld. Interessant is het, de uitbreiding van de Bourgondische machtssfeer stap voor stap te volgen. Wel doet de lange reeks verdragen, wapenstilstanden, onderhandelingen en vredeverbrekingen de belangstelling nu en dan verflauwen, maar dit ligt niet aan den schrijver. Het gedeeltelijk in elkaar grijpen en overigens weer gescheiden zijn van de verwikkelingen in de verschillende gewesten maakt eene behandeling niet gemakkelijk. Bij de Friesche, Groningsche en Stichtsche aangelegenheden moest telkens verwezen worden naar Gelderland, het centrum van het verzet tegen de Bourgondisch-Oostenrijksche politiek. Nadat George van Saksen in 1515 het gezag over Friesland had overgedragen, bleef de Geldersche Hertog zich als beschermheer beschouwen en een groot aantal Friezen bleef hem aanhangen. Zijne troepen kunnen zich langen tijd tegen den stadhouder van Karel V handhaven. In 1518 wordt Karel van Gelder ook in Groningen als erfbeschermheer gehuldigd en in 1521 in Drente. Weldra krijgt hij ook vasten voet in het Oversticht; Zwolle roept zijne hulp in, Deventer wordt door twee forten beheerscht; door de verovering van Koevorden en de Oostelijke plaatsen van het Oversticht wordt de verbinding met Groningen tot stand gebracht. Een oogenblik is ook Steenwijk in zijne macht. In die jaren reikt Karel's invloed wel het verst. Dan begint de aftakeling; in 1524 gaat Friesland verloren. Maar bij elke gelegenheid staat de Geldersche hertog gereed, om nieuwe intriges aan te knoopen, zooals bij de verkiezing van bisschop Hendrik van Beieren, bij de partijwoelingen, die dezen dwongen, zijne hoofdstad te verlaten en tijdens de onderhandelingen met den bisschop in 1528 over de overdracht der temporaliteit, toen het bleek, dat men in het Oversticht niet afkeerig was van aansluiting bij Gelderland. Zoo is de geschiedenis van dit gewest met die van de andere niet-Bourgondische gewesten saamgeweven.

Het archief-onderzoek leverde tal van belangrijke détails op, waarmede het verhaal van de laatste worsteling om de gewestelijke vrijheid kon worden gestoffeerd. Wat de Friesche zaken betreft — voor den schrijver reeds bekend terrein — treedt op den voorgrond de werkzaamheid van den stadhouder Floris van Egmond, om het gezag van Karel V te doen wortel schieten en de pogingen van Mr. Bernard Bucho van Aytta, om ook

[1]) Pirenne, Geschichte Belgiëns (Duitsche vertaling) III S. 132.

[2]) Theissen, blz. 26.

[1]) Ibid. blz. 28—32.

Digitized by Google

Groningen te winnen. De belemmering van de scheepvaart op de Zuiderzee door de Gelderschen, hun strooptocht door Holland in 1517 en de rumoerige landdag te Sneek in 1522, waarop voor de laatste maal het zelfstandigheidsbeginsel verdedigd en bestreden werd, vormen belangrijke onderdeelen van de schets.

Voor Utrecht valt het volle licht op het krachtelooze bestuur van bisschop Hendrik van Beieren, die met zijne hoofdstad in hevige oneenigheid geraakt, eerst tot de Geldersche zijde overhelt, dan den steun van Bourgondië aanvaardt en zich eindelijk tot de overdracht der temporaliteit laat vinden. Uitvoerig worden de onderhandelingen door Mr. Gerard Mulert, de graven van Buren en Hoogstraten e. a. met den bisschop en met de Staten van het Oversticht uiteengezet, alsmede de zending van Jan Slaghek, die de toestemming van de Curie in de opheffing der wereldlijke macht van den bisschop moest trachten te verkrijgen.

Bij de afdeeling over Groningen en Drente is de episode van het verblijf van den verdreven Deenschen koning Christiaan II hier te lande, zijne poging om met Nederlandsche hulp zijne heerschappij te herwinnen en de daaruit voortvloeiende bedreiging van den Nederlandschen Oostzeehandel door Lubeck en Denemarken eenigszins vreemd geplaatst.

Er is weinig verband tusschen de Deensche verwikkelingen en de toestanden in Groningen en Drente. Veeleer is er telkens sprake van verstandhouding van Christiaan II en later van Christiaan III met den Gelderschen Hertog. Alleen de overgang der beide gewesten aan Karel V staat in verband met de Oostzeekwesties door den inval van Meinard van den Ham in Groningen, zijne verovering van Appingedam en zijne bedreiging van de hoofdstad. Van den Ham was na de overeenkomst van Lingen [1]) tusschen Christiaan III en Karel van Gelder getroffen, door den Deenschen koning naar de Nederlanden gezonden.

Dit is echter het eenige verband tusschen de Groningsch-Drentsche en de Deensche zaken. Misschien waren de laatste beter in een afzonderlijk gedeelte behandeld.

Enkele personen worden zonder nadere aanduiding geïntroduceerd. Dit is zeker gewettigd voor den bekenden Lubeckschen volksleider Jürgen Wullenweber, den laatsten pleiter voor Lubeck en de Hanze als Oostzee-macht. Minder gewenscht is het voor de bende-hoofdmannen Meinard van den Ham en Ovelacker. De laatste heeft wel eene rol gespeeld in de Deensche geschiedenis [2]), maar zal bij de meeste Nederlandsche lezers wel onbekend zijn.

Het slot van het verzet tegen het centraal gezag vormt de Geldersche successie-oorlog. Nog eenmaal vereenigen zich de belangen van Gelre en Gulik met die van Frankrijk, Denemarken en de Schmalkaldische vorsten. Maarten van Rossem onderneemt een laatsten strooptocht in het Zuiden, die zich wel voor eene iets uitvoeriger behandeling had geleend. Hier grijpen de Noord- en Zuid-Nederlandsche in elkander en de schrijver zou dus niet zijn afgeweken van zijn voornemen, om zooveel mogelijk alleen het Noorden te behandelen. Hoogstraten wordt door van Rossum genomen, het leger van den prins van Oranje verslagen, Antwerpen en Leuven bedreigd [1]). Als de regeering den strijd met volle kracht doorzet, is het pleit weldra beslist.

Niet het minst aantrekkelijke deel vormen de hoofdstukken over de maatschappelijke verhoudingen en over de toestanden op oeconomisch en geestelijk gebied. Ook hierbij gaven de archieven belangrijke aanvullingen op het reeds bekende.

Het derde hoofdstuk, de „Inwendige Toestand" is m. i. wel het best geschreven deel van het boek. Het behandelt vooreerst de verhoudingen tusschen de verschillende standen, de voorrechten van geestelijkheid en adel, waaraan de nieuwere tijd begon te tornen. De dikwijls partijdige geestelijke rechtspraak, het uitgebreide grondbezit der Kerk, de geldheffingen, die zij van de steden eischte wegens afstand van bouwterrein, haar gedeeltelijke accijnsvrijheid vonden evenzeer bestrijders, als de willekeurige handelingen, waaraan het platteland nog dikwijls van de zijde van den adel was blootgesteld. Aardig zijn de mededeelingen over de Heeren van Brederode en Reimerswaal, die zich niet in het gareel van ondergeschiktheid aan den landsheer konden voegen. De tegenstelling tusschen platteland en stad geeft eveneens aanleiding tot voortdurende wrijving.

In het hoofdstuk over de Centrale regeering wordt eerst een uitvoerig overzicht gegeven van de verschillende regeerings-colleges en vervolgens het streven der regeering, om het eenheidsbeginsel in bestuur en rechtspraak door te voeren, behandeld. Zij moest zich in dit opzicht echter dikwijls met een gedeeltelijk welslagen tevreden stellen.

Het uitvaardigen van algemeene crimineele en civiele ordonnantiën, het opheffen van den invloed van buitenlandsche bisdommen op de Nederlandsche kerk, het instellen van vaste belastingen in plaats van toevallige en niet verplichte bijdragen, bleef voor een later tijdperk overgelaten. Alleen voor Holland en Zeeland bleef het mogelijk, appel van de gewestelijke gerechtshoven op den Grooten Raad van Mechelen te doen toepassen. De Staten der gewesten bleven zich met kracht tegen het inbreuk maken op plaatselijke gebruiken verzetten. Door gematigd en bezadigd optreden wist de regeering toch stappen in de goede richting te doen, waar doorzetten tot het uiterste allicht tot geheele mislukking had geleid. Een overzicht van handel en nijverheid besluit dit hoofdstuk.

Het laatste van het boek behandelt de geestelijke stroomingen, de ontwikkeling op kunstgebied, het doordringen der Hervorming en de bestrijding van deze beweging en van de woelingen der Wederdoopers. Het verwondert mij, nergens verwezen te zien naar Knappert's „Opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad", dat de verbreiding der nieuwe denkbeelden in de volkskringen tot in bijzonderheden duidelijk maakt. Maar dit vermindert de waarde niet van het

[1]) Henne t. VI p. 146.

[2]) Zie Schäfer, Geschichte von Dänemark, B. IV, S. 244, 294.

[1]) P. Heidrich der Geldrische Erbfolgekrieg, Kassel 1896, S. 63 ff.

Digitized by Google

werk van Dr. Theissen, dat tot het einde toe met toewijding geschreven is en dat door ieder, die studie maakt van het tijdvak van Karel V met vrucht zal gelezen worden.

Arnhem. S. P. Haak.

Palladius, Histoire Lausiaque, par A. Lucot (Textes et doc. p. l'étude hist. du Christianisme). Paris, Picard & fils. 1912. (Pr. fr. 5).

Dit deeltje van ruim 400 blz. bevat naast den Griekschen text een zeer goed oriënteerende inleiding van LIX blz., eene vertaling in het Fransch, die hier en daar eleganter is dan het oorspronkelijk, de uitstekende aanteekeningen van Butler zelven en bovendien een index van de voornaamste woorden, die iets beteekenen voor den beoefenaar van kerkgeschiedenis of taalkunde. Uit deze beide oogpunten is dit boekje een welkome aanwinst. Het staat ten volle op het peil van de serie, waarvan het als nº. 15 het licht zag. Het karakter dezer serie verklaart wellicht het te klein getal van meer taalkundige opmerkingen. De Grieksche text is die van Butlers groote uitgave terwijl met diens eigen opmerkingen in het *Journal of Theol. Stud.* en de recensies van Bonnet en van Turner rekening is gehouden. Hoe het hiermede staat, ziet men uit de volgende aanteekening (de tweede op blz. L), die slaat op de recensies van B. en T. „Dom Butler a eu la bonté de nous écrire ce qu'il en admet. Pour le reste, on le verra à l'occasion, il nous déclare: „I am very doubtful. The question is: should an editor try to restore what the evidence points to as what the author wrote? or should he correct it?" En effet, des formes bien attestées nous paraissent incorrectes, mais notre connaissance de la langue grecque commune et byzantine et des papyri et ostraka est encore réduite et imparfaite." Dit neemt niet weg, dat hier, zoowel voor de kennis van het geestesleven als van de taal der vierde en vijfde eeuw, een onmisbaar document in een uitstekende handuitgave toegankelijk is gemaakt. Nuttig zal dit boekje ook blijken als een gids in de vrij uitgebreide litteratuur van en over de eerste eeuwen van het Oostersche monnikenwezen.

Leiden. J. de Zwaan.

A. von den Velden, Registres de l'Eglise réformée néerlandaise de Frankenthal au Palatinat 1565-1689. I, Registre des Baptêmes. (Soc. de l'Hist. du Protest. belge). Bruxelles, Libr. Evang. 1911. (Pr. fr. 9).

Een aankondiging van dit boek kan wel niet anders wezen dan een betuiging van ingenomenheid ermee. Boeiende lectuur geeft het uiteraard niet. Maar 't is een waardevol hulpmiddel voor historische onderzoekingen, zoowel wat betreft de emigratie van duizenden Nederlanders tijdens het bestuur van Alva ongeveer, als aangaande kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van ons 16-eeuwsche vaderland in het algemeen. De tijden dat de beoefening der genealogie werd beschouwd als louter een liefhebberij van veel tijd hebbende particulieren, uit op 't zoeken van hooge relaties, zijn voorbij. Minder dilettantistisch verzameld als vroeger wel het geval placht te zijn, hebben haar gegevens zich reeds dikwijls gewichtig materiaal getoond voor de verklaring van allerlei betrekkingen tusschen verschillende wereldstreken en van allerlei invloeden.

Te meer moet de uitgave van dit boek — dat, voor zoover ik uit indertijd te Frankenthal naar het origineel gemaakte notities kon nagaan, nauwkeurig is bewerkt en binnenkort gevolgd zal worden door de publicatie van het huwelijksregister en de, bij zulk een uitgave onmisbare indices — te meer moet de uitgave van dit boek op prijs gesteld omdat daarmee de eerste stap wordt gezet op een tot nogtoe onontgonnen terrein. Voor de emigratie naar Engeland bezitten we de in genealogicis belangrijke collecties van Hessels, van Moens en van de Huguenot Society. Maar ten aanzien van die naar Duitschland hadden we nog niets. Ofschoon ook hier toch werkelijk stof te over voorhanden was.

Een gedeelte dier stof wordt door den auteur in zijn voorrede — die me overigens niet het best geslaagde deel van het werk lijkt [1]) — genoemd. Geheel volledig is de opgave daar echter niet. Behalve de registers van de geheime kerk van Keulen (Stadtarchiv: Holl. Ref. Gemeinde Verzeichnis der Getauften von 1571 bis 8 Aug. 1591 und der Copulirten vom 10 Januar 1588 bis 18 Oct. 1591) en die van de kerk te Hanau, welke hij vermeldt, en in tegenstelling met zijn uitspraak: „ailleurs les communautés flamandes n'avaient pas de registre propre ...; ailleurs encore les registres se sont perdus", bestaan er ook nog van de Hollandsche kerk te Frankfort aan de Main, n.l. een deel van een overlijdensregister sedert 17 Nov. 1570, een stuk van een ondertrouwboek sedert 1576 en een doopboek met opgaven van reeds vóór 24 Dec. 1572; alle drie te vinden in Archiv der deutsch-Ref. kirche Frankfurt am Main nº. 215 A Presbyterial protocolle van 1570—1581 achterin.

Toejuiching zou het zeker verdienen indien na de publicatie van deze Frankenthaler registers de Société d'Histoire du Protestantisme belge — want deze deed de uitgave daarvan verschijnen — ook besluiten kon die overige gelijksoortige stukken te doen verschijnen. Metterdaad zou ze daardoor een zeer belangrijke collectie studiemateriaal voor een breederen kring van geschiedvorschers toegankelijk maken. Vooral indien ze aan dat

[1]) Klaarblijkelijk kent de auteur niet mijn proefschrift over De Nederduitsche vluchtelingenkerken der 16e eeuw ('s Grav. 1908) dat — hoewel uiteraard de emigratie vooral van kerkelijke zijde beschouwend, hier en daar toch ook eenig licht poogt te ontsteken over de beweging in 't algemeen. Het had hem ervoor kunnen bewaren te schrijven, gelijk hij doet: „Aussi est-ce à des raisons économiques bien plutôt qu'à des motifs religieux qu'il faut attribuer l'hostilité qui se manifesta parfois à leur égard, et souleva contre eux de nouvelles persécutions." Waar bijv. te Frankfort de komst van a Lasco eerste aanleiding is geweest tot de daar gerezen moeilijkheden, kan die uitspraak niet anders dan een onjuistheid worden genoemd. En eveneens was hem niet uit de pen gevloeid: „L'immigration et les pérégrinations en allemagne des réfugiés néerlandais n'ont été jusqu'ici que peu étudiées."

Over de door mij niet behandelde oeconomische zijde der emigratie verscheen eenige jaren geleden — voor zooveel Duitschland althans betreft — een belangrijke studie van G. Witzel Gewerbegeschichtlichen Studien zur Niederlandischen Einwanderung in Deutschland im 16en Jahrh. in Westdeutsche Zeitschrift für Gesch. und Kunst 1910 S. 117 ff.

Digitized by Google

alles dan ook nog publicatie van de volgende ledenlijsten en dergelijke toevoegde: Keulen, Archiv der Evang. Gemeinde B a 4: Dit syn die naemen der personen die lidtmaeten zijn der Geref. Nederl. Gemeente binnen Cuelen in het jaer naer die geboorte Christi 1587 1 Januarii; Frankfurt a/d Main, Archiv der deutsch Ref. Kirche, eveneens in de bovengenoemde Presbyterial-protocolle: Lijst van hen die ontvangen geweest zijn in de gemeente (± 140 namen), Ledenlijst van 9 Dec. 1576 en vervolgens; Stadt Archiv M G[b] F 16 nr. 1[a] Listen der eingewanderten Franzosen, Niederländer, Engländer 1555—1572, nrs. 2, 3, 7 en 11; Betebuch 1556[b] der Niederstat etc.; Ugb. B 76 A lijst van 14 Oct. 1573, Ugb. B 76 ad A burgerlijst ab a° 1554 11 Maii—29 Aug. 1588; Tom I Actorum des Frantz. und Niederl. Kirchenwesens de A 1554—1561 folio 166, 169, 174.

Maarssen. A. A. van Schelven.

E. Seillière, A. Schopenhauer. (Ecrivains étrangers). Paris, Bloud et Cie. 1911. (Pr. fr. 2.50).

Schier gelijktijdig met dit werk van een Lid van het Instituut verscheen in Frankrijk een deftig, omvangrijk, uiterst degelijk en ietwat vervelend boek van Th. Ruyssen, professor in de wijsbegeerte aan de universiteit te Bordeaux. Het is een zoo nauwgezet en wèloverwogen werk als men van een ijverig en verstandig seminarist mag verwachten. Inderdaad was dan ook Ruyssen de eerste bewoner van het Institut Thiers, het huis van jonge geleerden, dat bestemd is een pépinière van universiteits-professoren te zijn, en waar onder toezicht, op dit oogenblik van een zoo uitstekend man als Émile Boutroux, ijverig gestudeerd wordt. Stellig mag men dan ook beweren, dat Ruyssen beter dan Seillière er in geslaagd is Schopenhauer als denker en wijsgeer te schilderen.

Maar door zijn levendigen en geestigen stijl, zijn frisch en opgewekt betoog wint Seillière het onbetwistbaar van den hoogleeraar te Bordeaux. Toch is hij zelden oppervlakkig. Zelfs mag zijn klein boekje er aanspraak op maken nieuwe gezichtspunten te ontsluiten. Seillière schildert Schopenhauer als den bezielenden leidsman van die generatie van romantici, wier werkzaamheid zich uitstrekt van 1860—1890. Hij wijst er op dat Richard Wagner, Nietzsche en Tolstoï als zijne discipelen kunnen worden aangemerkt, dat onder de Latijnsche rassen Renan, Brunetière, Huysmans, d'Annunzio zijn invloed hebben ondergaan.

Als Schopenhauer door Seillière een romanticus wordt genoemd, vat hij het romantisme niet zoo eng op als Schopenhauer zelf, die het definieerde als buitensporige godsdienstigheid, ongerijmde aanbidding van de vrouw, van „het schepsel met lange haren en korte gedachten", en ridderlijke dapperheid, dus als een richting onder het devies: „Mon Dieu, ma dame et mon épée". Seillière bedoelt, dat Schopenhauer aan zijn afstamming en zijn omgeving een zeker temperament te danken had, dat hem zenuwlijder deed zijn, hoogelijk ingenomen met alle mystici, zoowel van de vóór-christelijke als de christelijke wereld, geneigd om het onbewuste ten koste van het intellect te verheerlijken. Met sommige philosofen van het oude Alexandrië leert Schopenhauer dat de individuen ontstaan door een zondigen afval van de oorspronkelijke eenheid en bij die gelegenheid vrij het karakter kiezen, dat hun van hunne geboorte tot hun dood onveranderlijk eigen zal zijn. Hij dweept met de christelijke asceten, die hij als heiligen, als verzakers van alle egoïsme, als dooders van den levenswil schier op ééne lijn stelt met de genieën, waarvan hij zelf er een is, en die de allergrootste weldoeners van het menschelijk geslacht zijn, daar zij den blik ontsluiten voor de wezenlijke eenheid van al het bestaande, terwijl de gemeene man slechts oog en hart heeft voor de veelheid der dingen. Als neoboudhist leert hij dat de individu, zoo lang hij aan zijn persoonlijk bestaan gehecht blijft, door de hel der metempsychose wordt gesleept en voortdurend rampzalig is als een galeiboef, dat enkel hij, die ten slotte „neen" zegt tot het leven, zich de poorten van het paradijs, van het nirvana, ontsloten zal zien. Hij zegt met George Sand, dat de macht der liefde die individuen tot elkander brengt, welke door den genius van het ras worden uitgekozen om voor de instandhouding der soort te zorgen. Hij zegt dat de ééne blinde wil, die zich in tallooze en telkens nieuwe voorwerpen objectiveert, daarbij vaste typen volgt, dat dus de soorten eeuwig zijn, gelijk reeds Plato heeft aangenomen, en dat het kunstgenot berust op de aanschouwing van de blijvende ideeën, welke zich in de vergankelijke dingen afspiegelen. Ziedaar enkele van de redenen, om welke Schopenhauer door Seillière een romanticus wordt genoemd. Zeer wijs doet hij geen poging om den velerlei beteekenenden term te definieeren.

Schopenhauer gruwt van het theïsme, d. i. van de leer dat de wereld door een wijze en goede Macht geschapen zou zijn, hij gruwt van het daarmee gepaard gaande optimisme en van het dogma der wilsvrijheid, hij ziet daarin de drie kolossale dwalingen, met welke „het stompzinnig, bijgeloovig, verachtelijk Joodsche volk" de westelijke wereld heeft vergiftigd. Men weet, welk een felle antisemiet Schopenhauer was en Seillière verzuimt niet ons te doen opmerken, dat Houston Stewart Chamberlain met zijn theorie der rassen in dat opzicht Schopenhauer's erfgenaam is. Ondeugend voegt hij er aan toe, dat het Semieten zijn, die voor den menschenhater en brompot, voor het Frankforter „stekelvarken", zooals hij Schopenhauer ter loops noemt, het eerst met succes reclame hebben gemaakt. Men denke slechts aan Frauenstaedt, aan wien Schopenhauer zijn boeken en handschriften vermaakte en aan een anderen Israëliet Asher, die door een bizondere gunst van den meester tot vijfden evangelist der nieuwe leer werd aangesteld en in het testament evenzeer werd bedacht. Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat de sympathie van Schopenhauer voor deze Joden daaruit voortsproot, dat hij, daar zij de leer hunner vaderen voor de door hem verkondigde wijsheid hadden ingeruild, in hen geen echte Semieten meer zag. Voorts doet Seillière ons opmerken dat het geen toeval is, wanneer eerst na 1848 de boeken van Schopenhauer, vooral door hun anti-democratisch karakter, begonnen opgang te maken. Gelijktijdig ging om dezelfde reden de ster van Stendhal eerst toen schitteren.

Seillière toont dat Schopenhauer in zijn latere levens-

Digitized by Google

dagen, toen hij een beroemd man was geworden, in menig opzicht van zijn buitensporig pessimisme is teruggekomen. Hij acht het nu mogelijk dat de wereld, door van de wijsheid der Hindoes en van zijne leer steeds meer doordrongen te worden, ten slotte zal vooruitgaan. Aan de mogelijkheid om, al blijven de grondtrekken van het karakter bewaard, individuen en volken door opvoeding en verstandige wetgeving in een goede richting te leiden, wordt thans niet meer getwijfeld. Hij is ouder en wijzer geworden, hij schuift de oogkleppen ter zijde, die hem vroeger verhinderden een deel der onbetwistbare ervaringsfeiten op te merken.

Aardige parallellen weet Seillière te trekken. Zoo vergelijkt hij Schopenhauer met Stendhal: beiden stonden met dezelfde groote angst tegenover het leven, zoodat, wanneer zij geen reden zagen om voor eenig dreigend kwaad beducht te zijn, dit juist voor hen een nieuwe reden was tot bezorgdheid. Of Tolstoï, gelijk door velen en ook door Seillière geschiedt, als leerling van Schopenhauer, en niet veeleer als rechtgeaard afstammeling van den democraat Rousseau moet beschouwd worden, blijve hier onbeslist. Dit is zeker dat ieder, die zich voor Schopenhauer interesseert, het boekje van Seillière met genoegen zal lezen.

Doorn. Van der Wyck.

SCHOOLBOEKEN.

A. Smit. Sexaginta. Beknopte Latijnsche Syntaxis in zestig paragrafen. Gouda. Van Goor Zonen. 1913. (Pr. f 0.90).

Dr. A. Smit, de origineele vervaardiger der welbekende „Latijnsche Syntaxis" in grappig-populairen stijl geschreven heeft thans aan onze gymnasiasten wederom een dienst meenen te bewijzen door het uitgeven van bovengenoemde „Beknopte Syntaxis". Ik kan mij dit streven naar beknoptheid wel begrijpen. Ieder docent zal in Woltjer of Stegmann-Beversen — om nu maar de meest gebruikte te noemen — wel eens iets tegengekomen zijn, wat hem een teveel toeschijnt. Tevens zal ieder na uitvoerige behandeling van b. v. een casus 't noodig gevonden hebben van 't geleerde, aan de hand van de gebruikte grammatica, een klein overzicht te geven, dat gemakkelijk van buiten te leeren de allervoornaamste regels en de meest typeerende voorbeelden bevat. Dit overzicht, door de leerlingen zelf onder leiding van den leeraar gemaakt, is voor hen de kennis, die ze niet mogen vergeten en altijd paraat moeten hebben; herhaaldelijk mondeling gerepeteerd roept 't telkens weer alle uitvoerige verklaringen en uitweidingen der grammatica voor den geest. Als een dergelijk uittreksel nu hebben wij, geloof ik, Dr. Smits beknopte Syntaxis te beschouwen. Ik althans kan mij niet voorstellen, dat het de bedoeling van Dr. S. is dit boekje als complete grammatica den gymnasiasten in handen te geven: zoo'n sterk extract zou hun geestelijke magen al heel gauw bedorven hebben. Dr. S. zelve trouwens schrijft in zijn voorwoord: „.... voor de *verklaring* der syntactische verschijnselen raadplege men mijn Latijnsche Syntaxis" en veronderstelt dus, dat men deze er naast zal gebruiken. Dat dit inderdaad dan ook wel noodig is moge o. a. uit de volgende plaatsen blijken.

§ 5 „De genetivus dient ook om *de plaats waar* aan te duiden. Dit geschiedt alleen in de volgende gevallen: .... 4) Ubi terrarum? Waar ter wereld? Eo impudentiae processit. Hij werd zoo onbeschaamd. anxius animi enz."

§ 25. „Als locativus moet ook opgevat worden de *ablativus mensurae*, die te kennen geeft hoeveel het een het ander overtreft".

§ 30. „Het perfectum dient om: 1) een verleden handeling of toestand te vermelden". Daarna volgt onder de voorbeelden: „Croesus ditissimus fuit" Even verder (§ 31) evenwel lezen we: Het imperfectum geeft te kennen dat een handeling of toestand in het verleden *aan den gang* was" en onder de voorbeelden: „Dionysius nemini credebat". Ik geloof niet dat een normalen leerling de zaak nu helder is geworden.

§ 51. „Ons „omdat" of „daar" kan op de volgende wijze worden uitgedrukt 1) door quod of quia met den indicativus (volgt een voorbeeld. 2) cum met den coniunctivus. 3) door ut met den indicativus (volgt een voorbeeld)". Hiermee is dit chapiter afgehandeld.

Mij dunkt, overduidelijk blijft, dat deze beknopte grammatica zonder uitvoerige nadere verklaring niet te gebruiken is. We hebben dus met een op bovengenoemde wijze tot stand gekomen extract te doen, een extract getrokken uit Dr. Smits Latijnsche Syntaxis, die door inleiding en opvatting vrij belangrijk afwijkt van Woltjer en Stegmann-Beversen. Wil dus een docent deze Sexaginta in de klas met vrucht benutten, dan late hij eerst zijn leerlingen Dr. S. Latijnsche Syntaxis aanschaffen. Mocht hij hiertegen bezwaren hebben, wat verre van onwaarschijnlijk is, dan lijkt mij dit boekje voor de leerlingen geheel onpractisch. Overigens kan de Sexaginta als model voor een grammatica-excerpt misschien eenig nut hebben; alle hoofdzaken worden — nu en dan wel eens iets al te compact (§ 35, § 52) — vermeld. Onvergeeflijke gebreken als 't mankeeren van een hoofdstuk over de pronomina en 't slechts zeer ter loops bespreken der „inwendig afhankelijke" bijzinnen (Stegm.-Bev. § 117 en § 153) komen op rekening der groote grammatica. Wel viel mij o. a. op 't niet vermelden der verba impediendi (§ 49) en van cum inversum (§ 55), doch hier tegenover staat de beknopte en toch overzichtelijke behandeling van Acc. c. Inf., Ablat. Absol., § 55 (temporale bijzinnen) en § 59 (Oratio Obliqua). Ten opzichte van deze paragrafen der Sexaginta, welke overigens zeker in geenerlei opzicht in een behoefte voorzien, zou mijn aankondiging tevens als aanbeveling beschouwd kunnen worden.

Zwolle. C. Spoelder Jr.

N. Japikse, Leerboek der Nederlandsche geschiedenis vooral ten gebruike van Gymnasia en H. B. Scholen. 2ᵉ dr. Groningen, Wolters. 1912. (Pr. geb. *f* 2.50).

In het *Museum* van December 1910 genoot dit uitstekende leerboek reeds een zeer gunstige beoordeeling van Dr. J. S. Theissen, waarnaar wij gaarne verwijzen, omdat wij in vele opzichten het daar uitgesproken oordeel kunnen onderschrijven. De voorspelling toen geuit, dat het boek ongetwijfeld zijn weg in de onderwijswereld zou vinden, is bewaarheid, want reeds binnen de twee jaar was een tweede druk noodig. Deze verschilt alleen hierin van den eersten, dat hier en daar kleine wijzigingen zijn aangebracht. Eene omwerking van enkele gedeelten vond de schrijver nog niet wenschelijk, al werd hij er van overtuigd, dat dit bij een eventueelen derden druk zou noodig zijn. Een register van persoons- en plaatsnamen is er aan toegevoegd.

Werd reeds vroeger in dit blad er op gewezen, dat de schrijver blijk gaf van vertrouwdheid met de nieuwere resultaten van het historisch onderzoek, wij willen hier nog bijvoegen, dat dit leerboek ver boven andere boeken van dezen aard uitsteekt, omdat het niet is een droge compilatie van een of ander groot werk, maar omdat het een eigen, wetenschappelijk karakter draagt, zonder daarom voor de leerlingen te hoog te gaan.

Daarom zouden wij het ook gaarne willen aanbevelen voor hen, die voor het afleggen van een examen een breeder studie van de geschiedenis moeten maken. Zij kunnen dit werk daarbij uitstekend gebruiken als basis om verder op voort te bouwen.

Wij twijfelen er niet aan of nog meer dan vroeger, zal dit

Digitized by Google

duidelijk en bevattelijk geschreven leerboek een plaats vinden op de programma's van gymnasia en H. B. Scholen.

Dordrecht. B. van Rijswijk.

Sedert onze vorige opgave ontvingen we de volgende nieuwe uitgaven en herdrukken: van de fa. Wolters te Groningen: C. M. Robert, Recueil de Traductions, 11e éd.; D. de Lange, Leercursus voor de Fransche Taal, 3e deeltje A en B; en van de fa Van Goor Zonen te Gouda: R. Volbeda, A second year's course, 2e ed., en A third year's course, 2e ed.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de gewone vergadering van 19 Mei l.l. der Letterk. Afd. liet de heer Six protest hooren tegen eene in de vorige vergadering door den heer Bredius uitgesproken meening aangaande de beteekenis eener notarieele acte, die bezwarend scheen voor Hendrickje Stoffels, die omstreeks 1662 te Dordrecht, na Rembrandt verlaten te hebben, een ontuchtig leven zou hebben geleid. — De heer Colenbrander sprak daarna over *1813. Aard en opdracht der souvereiniteit.* Hij wees op de ontwikkeling van het streven naar souvereiniteit van Oranje in de geschiedenis der Republiek, drukte zijne sympathie uit voor den niet altijd naar waarde geschatten koning Willem I en ging diens houding vóór en na 1795 uitvoerig na. Komende tot de gebeurtenissen van 1813, achtte hij op grond van in den laatsten tijd aan den dag gekomen documenten de door den heer Blok indertijd gegeven voorstelling van Willem's werkzaamheid bij den aanvang der pogingen tot bevrijding van Nederland eenigszins overdreven. Hij beschreef daarna het gebeurde na 's Prinsen terugkomst en gaf als zijn meening te kennen, dat 's Prinsen aarzeling betreffende de aanneming der souvereiniteit veeleer den vorm dan het wezen der opdracht raakte. De heeren Blok, Van Vollenhoven en Bussemaker maakten eenige opmerkingen.

In de op 9 Mei ll. gehouden vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden hield de heer P. Valkhoff een voordracht over *Rousseau in Holland.* Spr. ging daarin na hoe in de laatste helft der 18de eeuw de geschriften van Rousseau hier te lande zijn ontvangen. Persoonlijk is Rousseau nooit in Holland geweest. Het koude klimaat en de vervolgingen, waaraan zijn geschriften hier bloot stonden, schrikten hem af. Na aangetoond te hebben, dat Rousseau is geweest de groote verdediger van de rechten van natuur en gemoed, twee vage begrippen, maar sterk gevoeld als ontkenning van maatschappelijke verdorvenheid en overdreven verstandelijkheid, schetste spr. den veelzijdigen invloed van zijn werken in Europa in het algemeen. Voor den hollandschen aard was hij echter te hartstochtelijk. Andere, meer moraliseerende, meer sentimenteele auteurs vielen hier beter in den smaak. Overigens waren de meeste superieure geesten te intellectualistisch, om zich door Rousseau te laten bedwelmen. Elisabeth Wolff—Bekker moge van den grooten, goeden en uitmuntenden Rousseau spreken, van navolgen is bij haar weinig te bemerken. Haar hollandsche humor en haar godsdienstige overtuiging verzetten zich tegen een volkomen overgave. Ook andere auteurs, al noemen zij Rousseau herhaaldelijk, blijken niet sterk onder zijn invloed te staan. Het spiritualisme, de „natuurlijke" godsdienst van R., zijn bestrijding van openbaring en wondergeloof vonden hier verzet bij de Gereformeerden. De „Emile" werd in 1762 door de Staten van Holland en West Friesland veroordeeld. Dit vonnis steunde op de considérations, door de amsterdamsche Waalsche predikanten opgesteld op verzoek van de magistratuur van Amsterdam. Andere werken ondergingen hetzelfde lot. Het „Contract Social" werd hier wel met graagte gelezen en in later jaren ook een paar maal vertaald, doch ook niet meer dan de geschriften van amerikaansche en engelsche democraten. Spr.'s slotsom was, dat Rousseau hier gelezen, bewonderd, nagevolgd, verdedigd en bestreden werd; maar geen overweldigenden invloed op de nederlandsche cultuur heeft uitgoefend. — De heeren Kalff, Knappert, Blok en De Vries maakten enkele opmerkingen naar aanleiding van het gesprokene.

Bij den uitgever J. B. Wolters te Groningen zijn met loffelijken spoed verschenen de *Handelingen* van het Zevende Nederlandsche Philologencongres, gehouden te Groningen, in Maart 1913.

Onder den titel: *L'Influence de la langue française en Hollande d'après les mots empruntés* zijn. bij Champion te Parijs, verschenen de lessen, door Prof. dr. J. J. Salverda de Grave in Januari van dit jaar in de Sorbonne gegeven.

De Directie der bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen zond ons haar met zorg bewerkten *Catalogus der afdeeling Duitsche letterkunde en letterkundige geschiedenis der laatste vier eeuwen,* waarop wij gaarne de aandacht vestigen (uitg. fa. Wolters).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. & B.-L., 1913, Janv.-Févr.: P. Paris, Vase ibérique trouvé à Carthage. — Ebersolt et A. Thiers, Les ruines et les substructions du Grand Palais des empereurs byzantins. — A. Thiers, L'Hippodrome de Constantinople. — Bayard, Note sur une inscr. chrétienne et sur des passages de saint Cyprien. — Ph. Fabia et G. de Montauzan, Actéon ou Penthée? Note sur un médaillon en terre cuite trouvé à Fourvière.

Journal des Savants, 1913, Avril: E. Naville, La méthode comparative dans l'histoire des religions, I. — E. Cavaignac, Le principe de la répartition des centuries. — A. Thomas, Le dictionnaire étymol. de la langue anglaise.

Nachr. v. d. Kön. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen, Phil.-Hist. Kl., 1912, 1: E. Schröder, Studien zu Konrad v. Würzburg I-III. — W. Meyer, Gildae oratio rythmica. — F. Leo, Quintilians kleine Declamationen.

2: H. Oldenberg, Studien z. Mahāvastu. — Dez., Studien z. Gesch. d. buddhist. Kanon. — W. Meyer, Ueber Hincmar's von Laon Auslese aus Pseudoisidor, Ingilram u. aus Schreiben des Pabstes Nicolaus I. — Dez., Bedae oratio ad deum.

3: B. Keil, Ueber Eupolis Demen u. Aristophanes Ritter. — F. Leo, Satyros βίος Εὐριπίδου. — H. Lietzmann, Der Jenaer Irenaeus-Papyrus.

4: P. Kehr, Nachträge z. d. Papsturkunden Italiens, VI. — H. Niese, Materialien z. Geschichte Kaiser Friedrichs II. — P. Kehr, Nachträge z. d. Papsturkunden Italiens, VII. — C. Robert, Zum Giebel v. Korkyra.

Philologus, LXXII, 1: O. Immisch, Der erste platonische Brief. — R. Hirzel, Οὐσία. — G. Kafka, Zu Theophrasts *De sensu*. — O. Schissel v. Fleschenberg, Die Technik des Bildeinsatzes. — R. Asmus, Z. Kritik u. Erkl. v. Julian *Ep.* 3* u. 35. — H. Wingels, De ordine libellorum Lucianeorum. — Miscellen.

Le Musée belge, XVII, 1: J. Misson S. J., L'autorité des poètes en matière religieuse. — N. Hohlwein, Papyrus choisis. — H. Demoulin, Note sur les manuscrits des Moralia de Plutarque.

Mitteil. d. Kais. deutschen archaeolog. Inst., Roem. Abt., XXVIII, 1: A. Maviglia, Gli attributi dei sostegni nella statuaria antica. — E. Katterfeld, Ein roemisches Haus auf dem Pincio. — R. Paribeni, Ancora dei bronzi trovati presso ponte Sisto. — S. Brassloff, Zu den Kata.

Digitized by Google

kombeninschr. v. Monteverde. — J. D. Beazley, Further note on the master of the Villa Giulia. — C. Ebert, Bovillae.

Revue archéologique, 1913, Janv.-Févr.: H. Viollet, L'architecture musulmane du XIIIe siècle en Irak. — A. Reinach, A propos de deux stèles de Pagasai. — S. Reinach, La colonne historiée de Mayence. — O. Waldhauer, Une coupe récemment découverte de Douris. — Sahakion et Th. Reinach, Une inscr. grecque du Pont. — G. Seure, Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. klass. Altert., Geschichte u. deutsche Lit. u. f. Pädagogik, XXIX-XXX, 10: W. Pecz, Die Tropen d. Ilias u. d. Odyssee. — B. Laum, Die Entwicklung d. griech. Metopenbilder (slot). — P. Hoppe, *O Navis, referent*..? Ein Beitr. z. Lebensgesch. d. jungen Horaz. — J. E. Kalitsunakis, Der neugriech. Thesaurus.

In het paedagog. gedeelte: O. Kähler, Eine Notlage d. Geschichtsunterrichts? — H. E. Timerding, Die Mathematik in Herbarts Pädagogik. — H. Schnell, Die schriftlichen Arbeiten im althumanist. Unterrichtsbetrieb.

XXXI-XXXII, 1: G. Wissowa, Die neueste Gesamtdarstellung d. Altertumswissensch. — E. Stemplinger, Mimesis im philos. u. rhetor. Sinne. — G. Roethe, Die Deutsche Kommission d. Kön. Preusz. Ak. d. Wiss., ihre Vorgesch. u. ihre Ziele. — J. Lochner, Die Tätigkeit d. Zentralsammelstelle d. Deutschen Wörterbuchs.

In het paedagog. gedeelte: K. Eymer, Cäsar u. Tacitus über die Germanen.

2: F. Boll, Die Lebensalter. — R. Reitzenstein, Agnostos Theos.

In het paedagog. gedeelte: F. Leo, Die Bedeutung des Griechischen f. d. deutsche Kultur. — H. Humbert, Quellenbücher im Unterricht.

3: W. Aly, Anytos, der Ankläger des Socrates. — C. Hosius, Plagiatoren u. Plagiatbegriff im Altertum. — E. Ermatinger, Weltanschauung u. Dichtung. — H. Klammer, Hebbels Stellung z. Religion. — J. L., Eine Reminiszenz bei Nietzsche.

4: L. Weniger, Der Hochaltar des Zeus in Olympia. — G. Friedrich, Q. Horatius Flaccus. — O. Roszbach, Zwei Gotenfürsten als Persönlichkeiten und in ihrer äuszeren Erscheinung. — A. Götze, Goethe und das Volkslied.

In het paedagog. gedeelte: P. Cauer, Ein Rückblick und ein Ausblick.

Revue de l'Instr. publ. en Belgique, LV, 5-6: M. Delcourt, L'origine de la tragédie. — G. Charlier, Jean Le Blond et son apologie de la langue française. — Variétés.

LVI, 1: A. Counson, A propos de la Nouvelle Sorbonne. — P. Thomas, Prudence et Caton d'Utique.

Zeitschr. f. d. österr. Gymn., LXIV, 3: H. Gassner, Orestes u. d. Problem des Muttermordes u. d. Blutrache in der Orestie d. Aischylos, I. — A. Kornitzer, Zu Cicero *Epist. ad fam.* VII 10,2 u. Horaz *Sat.* II 1,61 f.

Revue Historique, CXIII: Homo, L'empereur Gallien, I. Rott, Richelieu et l'annexion de Genève (slot). — Bourrilly, Antonio Rincon. — Bulletin historique (France: époque moderne. — Antiquités latines. — Angleterre).

Westdeutsche Zeitschrift, XXXI, 3: Lappe, Zur Verfassungsgeschichte der Stadt Rüthen. — Kleine Beiträge (Richter, Kanzlei der trierischen Bischöfe im 13 Jahrh. — Zaretsky, Flugschrift über die Einnahme von Bonn, 1584).

Gids, 1913, Mei: Colenbrander, Uit de gedenkschriften van A. R. Falck. — Tutein Nolthenius, Westerstranden, II.

Onze Eeuw, 1913, Mei: Chantepie de la Saussaye, Christendom en kultuur, IV. — Leopold, De godsdienstige ontwikkeling van Rome, II.

Tijdspiegel, 1913, Mei: De Kock, De vergiftiging van Carolus.

Nieuwe Gids, 1913, Mei: Schepers, Bredero's liefde voor Margriete (vervolg). — Aletrino, Rondom Napoleon (vervolg). — Boeken, Goethe, II.

Vragen van den Dag, 1913, Mei: De Hullu, Amusementen op de schepen der O. I. C.

Theol. Tijdschr., V, 3: Wiener, Is the Graf-Wellhausen hypothesis tenable? — Rutgers van der Loeff, Het Paradijsverhaal. — Wensinck, Psalm 91.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Geschied. v. h. Ned. Volk I: Rev. Crit. 1913, n°. 13-14 (R.).
Dez., Holl. Stad II: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 21.
Cohen, Van 't Hoff: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 20 (Beschke).
Van den Bergh van Eysinga, Radical Views: Rev. Archéol. 1913, Janv.-Févr. (S. R[einach]).
Franck-van Wijk, Etymol. Woordenb.: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 1 (Mansion); D.Lit. Ztg. 1913, n°. 19 (v. Blankenstein).
Freise e.a., Rembrandts Handzeichnungen I: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 20 (W. B.).
Van Heurck en Boekenoogen, Imagerie popul. flamande: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LV, 5-6.
Naber, Kemper: Onze Eeuw 1913, Mei (Blok).
Ollion en de Boer, Lettres de Locke: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 21.
Persijn, Schaepman: Onze Eeuw 1913, Mei (Blok).
Von Srbik, Österr. Staatsvertr., Niederl. 1: D.Lit. Ztg. 1913, n°. 19 (Kaindl).
Catal. Mus. Van Stolk: Rev. Archéol. 1913, Janv.-Févr. (S. R[einach]).
Theissen, Karel V: Onze Eeuw 1913, Mei (Blok).

PERSONALIA.

Benoemd tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan het Gymn. te Groningen de heer J. Kooistra; tot leeraar in het Engelsch aan het Gymn. en de H. B. S. te Winschoten de heer C. J. Munters; tot leeraar in Aardrijksk. en Gesch. aan een H. B. S. te Rotterdam de heer A. Zijp; tot leeraar in de Staatswetensch. aan de H. B. S. te Gouda de heer S. van Heyningen; aan een H. B. S. te Leeuwarden tot leeraar in de Staatswetensch. de heer L. J. van Apeldoorn L.Jz., en tot leerares in het Engelsch mej. A. S. Wieten; tot tijd. leeraar in de Staatswetensch. aan een H. B. S. te Nijmegen Mr. J. P. C. van Overstraten.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan Dr. G. Blokhuis als rector van het Gymn. te Alkmaar; aan Dr. A. E. H. Swaen als leeraar aan het Gymn. te Groningen.

Gepromoveerd aan de Rijksuniv. te Leiden tot doctor in de Nederl. letterkunde de heer K. Kooiman op proefschr. *Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst* en de heer J. P. B. de Josselin de Jong op proefschr. *De waardeeringsonderscheiding van „levend" en „levenloos" in het Indogermaansch vergeleken met hetzelfde verschijnsel in enkele Algonkin-talen*; tot doctor in de taal- en letterkunde van den O.-Indischen archipel de heer Hoesein Djajadiningrat op proefschr. *Critische beschouwing van de Sadjarah Bantěn*; aan de Univ. van Amsterdam tot doctor in de Nederl. letterkunde mej. E. M. A. Timmer op proefschr. *Knechtsgilden en Knechtsbossen in Nederland, Arbeidersverzekering in vroeger tijden*; de heer H. H. Knippenberg op proefschr. *Reijer Anslo, zijn leven en letterkundig werk*; en de heer W. van Eeden Jr. op proefschr. *De Codex Trajectinus van de Snorra Edda.*

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. F. F. C. FISCHER,

VOCABULARIUM OP CAESARIS BELLUM GALLICUM.

Met voorbericht van Dr. J. WOLTJER.

VIJFDE DRUK, herzien door Dr. J. DE JONG Tzn.

Prijs . . . . f 0.75.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertigjarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

DE BETEEKENIS VAN DE DISSENTERS IN DE KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

REDE

bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam en dat aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit den 10den Febr. 1913 uitgesproken

DOOR

Dr. W. J. KÜHLER.

Prijs . . . . . f 0.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Verschenen:

de TWEEDE DRUK van:

SOENDANEESCH-HOLLANDSCH WOORDENBOEK,

DOOR

S. COOLSMA.

Het feit dat van het SOENDANEESCH-HOLLANDSCH WOORDENBOEK nu reeds een **tweeden druk** verschijnt, bewijst voldoende, dat dit Woordenboek in een behoefte voorziet.

Deze tweede druk is thans in hetzelfde handige formaat uitgegeven als het onlangs verschenen HOLLANDSCH-SOENDANEESCH WOORDENBOEK en bevat ongeveer 800 bladzijden druks.

De prijs bedraagt ingen. **f 7.—**, geb. **f 7.50.**

Van denzelfden schrijver zijn verschenen:

Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek.

Prijs ingen. **f 7.—** Geb. **f 7.50.**

Soendaneesche Spraakkunst.

Prijs **f 5 40.**

ARMENPFLEGE IN AMSTERDAM IN IHRER HISTORISCHEN ENTWICKLUNG

VON

Dr. CHARLOTTE A. VAN MANEN.

240 Seiten und 18 Abbildungen.

Prijs . . . . . f 2.90.

Armenpflege in Amsterdam is een hoogst interessant boek, waarin de Armenzorg van de vroegste tijden tot op heden op aangename onderhoudende wijze geschetst wordt. Het is de belangstelling van ieder ontwikkeld mensch overwaard.

Uitvoerig prospectus op aanvrage gratis verkrijgbaar.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. | No. 10. | Juli 1913.

Blümner, Technol. u. Terminol. d. Gewerbe u. Künste (v. Hoorn).
White, The Verse of Greek Comedy (v IJzeren).
Stangl, Ciceronis Orationum Scholiastae, II (Brakman).
Plinii Secundi Epist. rec. Kukula (Hartman).
Nilsson, Le Culte d'Ichtar (Böhl).
Huszár, L'influence de l'Espagne s. l. théâtre français (Kramer).
Loth, Contrib. à l'étude des romans de la Table Ronde (v. Hamel).
Bijvanck, De Magnae Graeciae hist. antiquissima (v. Gelder).
Haller, Marbacher Annalen (Opperman).
Thierry, Relig. beteekenis v. h. Aegypt. Koningschap, I (Boeser).
Van der Flier, Vanwaar onze bijbel? (v. Bakel).
Poulsen, Orient u. frühgriech. Kunst (Six).
Vitruvii de architectura libri X ed. Krohn (Six).
Roos, Catal. d. incunabelen v. d. bibl. d. Rijksuniv. te Groningen (Kruitwagen).
Nijhoff, Bibliogr. de la typogr. néerl. d. années 1500—'40, livr. 18-19 (Kruitwagen).
Dahlgren, Débuts de la cartographie du Japon (de Visser).
Opvoeding en Onderwijs:
Schonack, Der Horaz-Unterricht (v. d. Valk).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. I. Band, 2. gänzlich umgearbeitete Auflage. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 14; geb. M. 17).

Bijna 40 jaar is het geleden, sinds de 1ste uitgave verscheen; het is een heugelijk feit, dat de schrijver zelf de vorderingen der wetenschap in deze hernieuwde uitgave heeft kunnen verwerken. In al die jaren zijn de gegevens zeer vermeerderd, vooral door opgravingen; de literatuur is uitgebreid, o. a. door tal van artikels in Daremberg-Saglio en eenige in Pauly-Wissowa; de techniek der reproducties is verbeterd. Ook is de belangstelling toegenomen: in de eerste plaats bij allen, die bij de opgravingen betrokken zijn: hier wordt steeds meer nauwkeurigheid en kennis van het leven der oude volken geëischt; verder mag men warme belangstelling verwachten bij de bevoorrechten, die door een eenigszins langdurig verblijf in de oude landen zich hebben leeren inleven in de gewoonten der zuidelijke volken: veel is daar nog bij het oude; bijna onveranderd zijn het klimaat en de gesteldheid van den bodem, die hun sterken invloed op de levenswijze doen gelden. Maar ook zonder dergelijke persoonlijke banden kan een klassiek philoloog met belangstelling over deze dingen lezen. In de oudheid was het handwerk (de schr. beperkt zich niet streng tot „Gewerbe") meer dan tegenwoordig in het dagelijksch leven vervlochten: de hofdichter kan zijn strijdtafreelen verduidelijken door een vergelijking aan het leerlooien ontleend, de wijsgeer gebruikt in zijn betoog de technische termen van den wever. Bijzonderheden, die men anders te hooi en te gras in commentaar of woordenboek (of geheel niet) vindt, maakt men zich veel gemakkelijker eigen, waar ze in samenhang worden meegedeeld; wat vooral geldt voor ongewone namen en termen (bijv. van de vele meel- en papiersoorten, de beteekenis van een woord als νεῖν). Een taalkenner-zonder-meer zal Verg. Aen. I 179 wellicht opvatten als ὕστερον πρότερον; *niet*, nadat hij Abschnitt I § 3 *das Rösten*, gevolgd door *das Zerstampfen* (§ 4) en *das Mahlen* (§ 5) heeft doorgelezen.

Een groote verdienste van dit boek is de heldere uiteenzetting. De stof is ingewikkeld, de bronnen veelal duister en van den meest verschillenden aard; bij een blik in de noten zou men iets van een duizeling voelen, als niet de schrijver met den beminnelijken eenvoud, waarvoor de Zwitsersche gidsen beroemd zijn, langs die afgronden den weg wees. Vooral bij de afbeeldingen is de uitleg uitvoerig en duidelijk. Vele volledig afgedrukte citaten uit minder courante schrijvers verhoogen de bruikbaarheid van het werk. Bij de indeeling der stof is de practische methode boven een streng-systematische verkozen. Zoo begint de 1ste afdeeling (over het bereiden van meel en brood) met een korte inleiding over dorschen en wannen, ofschoon die eigenlijk niet onder een ambacht vallen. Op het dagelijksch brood volgt het vervaardigen der kleeding en tevens van andere stoffen, met de bewerkingen die ze ondergaan, zooals verven. Bij het schoeisel sluiten zich verwante artikelen aan. Vlechtwerk en papier zijn in de oudheid soortgelijke producten. Het oliepersen besluit het 1ste deel; ofschoon gewoonlijk een onderdeel van den landbouw, wordt het hier toch opgenomen, ook om met een enkel woord naar den wijnbouw te kunnen verwijzen.

Vergelijkt men deze uitgave met de 1ste, dan blijkt

Digitized by Google

de opzet in hoofdzaak onveranderd; toch zijn er groote stukken geheel omgewerkt en het aantal minder ingrijpende wijzigingen en aanvullingen is zoo groot, dat er geen bladzijde onveranderd is. Het eerst valt het verschil op bij het zien van de veel mooiere, in aantal meer dan verdubbelde afbeeldingen. Principieel veranderd is de bespreking van het weefgetouw: werd in de 1ste uitgave naast het verticale ook het horizontale systeem voor de oudheid aangenomen, nu wordt slechts het eerste aanvaard. In het hoofdstuk over purper zijn photochemische onderzoekingen verwerkt, die hebben aangetoond, dat purperstof onder invloed van vocht en zonlicht een snelle kleurverandering ondergaat, die men evenals bij gevoelig papier in de gewenschte tint kan fixeeren. Wellicht geeft die snelle verandering de verklaring van het woord πορφύρεος. — De natuurlijke purperkleur is violet, *niet* rood. De schrijver heeft in alle richtingen gezocht om zijn gegevens uit te breiden: op pag. 351 wordt een gewoonte der Kabylen meegedeeld, omdat die wellicht van de Romeinen afkomstig is; om dezelfde reden citeert schr. een Bulletin van de Service botanique van Algiers. De Corpora Inscriptionum worden dikwijls aangehaald, ook voor taalkundige vragen, zooals de schrijfwijze van κναφεύς, later γναφεύς. Dat ook na deze uitbreiding volledigheid niet bereikt is, spreekt van zelf. Niettemin doet zich soms een gemis gevoelen: in I § 2 had een artikel over wannen in Journal of Hellenic Studies 1904 vermeld kunnen worden, vooral omdat daarbij de vraag ter sprake komt, of de gereedschappen op de zoogenaamde maaiervaas van steatiet van H. Triada al of niet wanvorken zijn; op pag. 125 had de uitvoerige opsomming van „Spinnwirtel" geciteerd kunnen worden, die Hub. Schmidt in den Catalogus der Trojaansche oudheden geeft.

Prof. Blümner heeft voor korten tijd „Die Römischen Privataltertümer" het licht doen zien. Veel van wat daar terloops is aangestipt, wordt hier uitgewerkt. Het is te wenschen, dat dit 1ste deel zooveel belangstelling ondervindt, dat ook de volgende 3 deelen spoedig in nieuwe bewerking kunnen verschijnen. Dan vindt de jonge generatie, die gaarne bij het geschiedschrijven opbouwt op een materieelen ondergrond, de materialen daarvoor zorgvuldig geordend tot bewerking gereed. En misschien vindt ook de moderne kunstnijverheid iets van haar gading in een of andere techniek der oudheid, waarvan sommige een uiterste verfijning bereikt hadden [1]).

Delft. G. van Hoorn.

J. W. White, The Verse of Greek Comedy. London, Macmillan and Co. (Pr. sh. 12).

„The present book, therefore, is a palinode" — met deze woorden (Introduction, p. XVIII) geeft Prof. White het karakter aan van het omvangrijke werk over de metriek der comici, door hem in het vorig jaar in het licht gegeven; doch slechts te groote bescheidenheid deed hem aldus spreken. Immers, wel heeft hij aan de quaestie van de logaoedische opvatting van het Aeolische vers een diepgaande studie gewijd, die hem ten slotte deed zeggen οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος οὗτος omtrent de in de 19e eeuw door de aanhangers van Hermann gehuldigde leer — maar wij vinden in het boek nog heel wat meer; ik geloof niet, dat er een enkel punt onbesproken is gelaten, dat tot het door den schrijver gekozen onderwerp ook maar zijdelings in betrekking staat. Toch ligt er waarheid verscholen in de aangehaalde woorden: het zwaartepunt van het boek is ongetwijfeld te zoeken in de breede Inleiding, waarin de schrijver zijn grondbeginselen uiteenzet. Voor wie hem uit zijn vroegere publicaties kennen, is het geen geheim, dat Prof. White zijn basis vooral zoekt in de theorie en practijk der antieke metrici en musici, zooals wij die uit de gebrekkige overlevering kennen. Ik voor mij mag mij nauwelijks aan een oordeel wagen, maar ik durf toch wel zeggen, dat de schrijver voortreffelijke opmerkingen heeft gemaakt over het bedenkelijke van gelijkstelling tusschen Grieksche en moderne taal- en rhythmeverschijnselen; zeer zeker is het gevoel voor rhythme een algemeen menschelijk bezit, maar „the forms of its expression in language are various"; een taal als het Grieksch kan natuurlijk rhythmische vormen hebben, die voor een moderne taal als het Engelsch niet deugen — of men echter het Grieksch wel „strictly quantitativ" mag noemen, is m. i. een andere vraag. Uitstekend lijkt mij ook het uitvoerige betoog over het geheel afwijkend karakter der moderne Engelsche poezie; toch mag ik den indruk niet verhelen, dat de schrijver wat al te licht heenpraat over het ook door hem erkende gebrek aan kennis van de Grieksche muziek.

Het boek zelf bevat, na het hoofdstuk „Fundamental Principles" in de eerste plaats een, over dertien hoofdstukken verdeelde, behandeling van de verschillende in de Comedie gebruikte metra; ze worden alle tot in de kleinste bizonderheden uitgeplozen, alleen voor de Jambische maten b. v. heeft de schrijver 50 bladzijden noodig. Men begrijpt, dat heel wat belangrijke en onbelangrijke onderdeelen besproken worden en dat slechts hij, die over een ongeloofelijke nauwkeurigheid beschikt — ook bij de correctie — iets dergelijks met succes kan ondernemen. Gemakkelijk te lezen is het betoog niet altijd; het onderwerp eischt nu eenmaal het gebruik van allerlei zware technische termen, die van den gewonen lezer telkens weer eenig nadenken vereischen.

Niemand zou den heer White iets te verwijten hebben gehad, indien hij het bij deze gedetailleerde bespreking had gelaten; doch hij had nog veel meer op het hart en wilde blijkbaar, na te voren meermalen onderdeelen in tijdschrift-artikelen te hebben behandeld [1]) thans de volheid van zijn kennis en de resultaten van zijn jarenlang onderzoek onder de oogen van het publiek brengen. Zoo is hij er toe gekomen zijn werk nog met een 170 tal bladzijden uit te breiden. In de eerste plaats wordt daarin gehandeld over „The Origin of the forms of Greek Poetry": de schrijver zet uitvoerig uiteen hoe, volgens zijn opvatting, zelfs de meest ingewikkelde Grieksche metra en rhythmi zijn terug te brengen tot den dimeter van acht en den trimeter van elf of twaalf syllaben, die

[1]) Een hinderlijke drukfout is ontstaan, doordat de laatste regel van pag. 308 naar pag. 310 verplaatst is.

[1]) Vgl. *Museum* XV, kol. 126, XVII, kol. 449.

Digitized by Google

uit de Avesta bekend zijn. Natuurlijk is in deze uiteenzetting wel wat, waarbij een eenigszins sceptisch lezer geneigd is een vraagteeken te zetten; zoo kan ik de gedachte niet van mij afzetten dat de heer White meermalen over het hoofd ziet, dat vooral bij de lyrici heel wat verzen bij meer dan een systeem kunnen worden onder dak gebracht, zonder dat het voor het gehoor er iets toe doet. Wat maakt het toch eigenlijk uit of men het bekende δέδυκε μὲν ἁ σέλαννα van Sappho thuis brengt onder de „trochaic metres combined with maior ionics in the same colon" (dus: — — ∪∪|—∪|—∪̄) dan wel onder de enoplia, zooals Otto Schroeder wil (Aristophanis Cantica p. 88)? Ik kan niet begrijpen, hoe men hierin tot een vaste overtuiging kan geraken; hoe geheel anders zou men er misschien over denken, als men eens kon hooren hoe de dichteres zelve het lied voordroeg, ἀοιδιάοισ' ὄπι καλῇ.

Hoofdstuk XVI en XVII hebben tot titel „Structure of Comedy" en „Composition of a Comedy". In het eerste wordt, in aansluiting aan de monographiën van Zielinski en Mazon, een overzicht gegeven van de samenstelling der Oud-Attische Comedie, het tweede behandelt de metrische compositie, op grond van de theoriën van Hephaestio en Heliodorus. Hier is de schrijver meer dan iemand meester van het terrein; duidelijk bespreekt hij de beteekenis van door de oude metrici gebruikte termen als τὰ κατὰ σχέσιν περιοδικά, περιοδικὰ ἁπλᾶ enz.

Een zonderlingen indruk maakt de inleiding tot hoofdstuk XVIII, dat tot titel heeft „Analysis of systematic Periods". Volkomen in overeenstemming met wat ik zelf hierboven opmerkte, zegt de schrijver: „All systematic periods in comedy are melic... Unhappily, the music of none of these melic periods has been preserved, and we are reduced, in our attempt to determine the form and relation of the subordinate periods and hypermeters, that constitute a strophe, to a study of their metrical structure. But this recourse in not sufficient". Ik las nog eens over en vroeg mij af, of hieraan dan niet meer had moeten worden gedacht in de voorafgaande driehonderd zes en dertig bladzijden; doch weldra bemerkte ik tot mijn teleurstelling, hoe verder in een halve bladzijde het door den schrijver zelf geconstateerde bezwaar wordt weggeredeneerd, totdat hij tot de conclusie komt: „The structure of most periods can be determined with reasonable certainty". — Verder bevat dit hoofdstuk, alweer in aansluiting aan Heliodorus en Hephaestio een bespreking van alle soorten systematische perioden: Triadic Groups, Tetradic Groups, Pentadic Groups, Periods with Refrain enz.

De theoretische beschouwingen van geringen omvang die de heer White nog verder in petto had, heeft hij in hoofdstuk XIX bijeengebracht onder den titel „Various matters", het belangrijkst is hier ongetwijfeld de breede bespreking van „Prosodiac Enoplic Verse". Hier gaat de schrijver ver buiten zijn eigenlijk onderwerp: niet voor de Grieksche Comedie is deze quaestie van beteekenis, doch voor Pindarus en speciaal voor Bacchylides zooals reeds Otto Schroeder, dien de heer White ten deele bestrijdt, heeft opgemerkt (Vorarbeiten zur Griechischen Versgeschichte blz. 81 v.v.).

Het laatste hoofdstuk is feitelijk de inleiding tot de verrassing, die ons aan het slot van het boek wacht: de nieuwe editie van de metrische scholiën op Aristophanes; we vinden in deze inleiding een beknopte bespreking van het ontstaan en de samenstelling van den in treurigen toestand overgeleverden commentaar, die op Heliodorus teruggaat. Wat de editie zelve betreft: ze is na den arbeid van Thiemann allerminst overbodig, vooral doordat de heer White beschikt over eigen collaties van de voornaamste handschriften. Persoonlijk heb ik reeds veel nut gehad van de nieuwe uitgave: juist was ik, met Dr. Schepers, bezig met het uitpluizen van de scholia metrica ad Acharnenses, toen het boek van Prof. White verscheen. Een enkele maal bleek het ons, dat de heer W. tot dezelfde resultaten is gekomen, die ook wij bereikt hadden; meermalen echter kregen we den indruk dat de disiecta membra van den ouden metrischen commentaar weder bij elkaar gebracht kunnen worden op veel eenvoudiger manier dan de nieuwe uitgever oordeelde. Het zou echter te veel plaatsruimte vorderen, indien ik daar nader op wilde ingaan.

Het boek wordt gesloten door een Table of Structure and Rhythms, een Bibliography en een General Index. Bij het doorbladeren van dit gedeelte komt men weder onder den indruk van den reusachtigen omvang van den arbeid, door den Amerikaanschen geleerde verricht; slechts de speciale vakgenooten van den schrijver — en dat zijn er niet vele — zijn bevoegd om over de resultaten van dezen arbeid volledig te oordeelen. Wie als ondergeteekende, zich slechts zeer oppervlakkig heeft beziggehouden met de studiën, waaraan de heer White zich in de laatste jaren gewijd heeft, mag aan een referaat van het boek slechts enkele opmerkingen van ondergeschikten aard verbinden. Mijn persoonlijke bekendheid met de humaniteit van den schrijver gaf mij moed tot deze opmerkingen; ik houd mij overtuigd, dat hij mij niet, als Socrates den in metriek hardleerschen Strepsiades, zal terugwijzen met een ἀγρεῖος εἶ καὶ σκαιός.

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

Ciceronis Orationum Scholiastae. Asconius. Scholia Bobiensia. Scholia Pseudasconii Sangallensia. Scholia Cluniacensia et recentiora Ambrosiana ac Vaticana. Scholia Lugdunensia sive Gronoviana et eorum excerpta Lugdunensia. Rec. **Th. Stangl.** Vol. II: Commentarios continens. Weenen, F. Tempsky; Leipzig, G. Freytag. 1912. (Pr. M. 22).

Het was een lievelingswensch van den bekenden philoloog Halm, dat zijn leerling Stangl het in menig opzicht gebrekkig werk van Orelli en Baiter, die in 1833 te Zürich de verzameling scholiën op Cicero's redevoeringen uitgaven, zou verbeteren. Acht en twintig jaar heeft de discipel, die nu zelf al geruimen tijd ordinarius te Würzburg is, op die gansche massa scholiën zijn studiën geconcentreerd, hetgeen intusschen niet belette, dat hij ons een uitnemende editie schonk van Cicero's de Oratore en van Curtius Rufus naast degelijke verhandelingen over Valerius Maximus, Plinius den jongere, Ammianus Marcellinus, Cassiodorius e. a. In den jongsten herfst is nu als ten volle rijpe vrucht de lang verbeide uitgave van 't heele corpus scholiorum in Ciceronis orationes verschenen. Het is waar, wij bezitten nog niet de Indices en wij missen noode de Prolegomena, maar dit tweede deel tellende 352 bladz.

Digitized by Google

in gr. 8⁰ is toch des Pudels Kern en de beginselen, waarnaar gewerkt is, zijn ontvouwd in des schrijvers Asconiana (Philol. 1910 pag. 489—551), Pseudoasconiana (zie *Mus.* XVII 286 vlg.) Bobiensia (1894) en in zijn eerste opus getiteld: Der sogenannte Gronovscholiast (1884).

De rij der interpretes wordt geopend door Asconius, wien Cobet, Rinkes en Halbertsma hun belangstelling niet onthielden. In dit blad (zie *Mus.* XV 127 vlg.) is Clark's editie van Asconius vergeleken met die van Kiessling-Schoell. Billijkheidshalve moet ik dus nu Clark's boek naast dat van Stangl leggen. Ik kies een klein stuk uit de Corneliana: bij Stangl luiden Cicero's woorden, die betrekking hebben op 't tribunaat van Manilius (pag. 52,22): Nam cum is tr. pl. duas leges in eo magistratu tulisset, unam perniciosam, alteram egregiam: quod *malum* < *in* > *rep. non haesisset*, ab illo ipso tr. abiectum est, bonum autem, quod *teneretur summa rep.*, manet cet. Clark constitueert den tekst van 't tweede deel aldus: quod *summae reip. nocuisset* ab illo ipso tr. abiectum est, bonum autem, quod .... *summa resp.* manet. Om van de rest te zwijgen stip ik alleen aan, dat Clark zijn lezing *nocuisset* haalt uit de overlevering *hesit. sed*!

Bij Stangl vangt 't scholion onmiddellijk volgende op het pas behandeld lemma aldus aan: „Dictum est iam supra de his legibus, quas nunc < *significat*: *una* > de libertinorum suffragiis cet. Clark biedt als relatieven zin: *quarum una* de libertinorum suffragiis, terwijl hij op echt Poggiaansche wijze omspringt met de overgeleverde woorden *quas nunc* d.i. zonder zich te bekommeren om de eischen der palaeographie. Elders zondigt de Engelsche uitgave tegen de taal van Cicero of van den scholiast bijv. (om ons te bepalen tot de Corneliana I) pag. 71,5 legt Clark met P aan Cicero in den mond: Est utique ius vetandi — er is sprake van de intercessie der volkstribunen — ofschoon *utique* noch in de redevoeringen, noch in de rhetorische werken van Cicero aangetroffen wordt. Zich nauw aansluitend bij 't betere handschrift S geeft Stangl: Est *uniquoique* ius vetandi. In het argumentum dier oratio laat Clark Asconius schrijven: quo tumultu Cornelius perturbatus concilium dimisit < actutum >, doch 't heele corpus scholiën kent niet *actutum* wel *statim*. De vergelijking voortzettend zal men ontwaren, dat er geen bladzij is, waar niet één of meermalen Clark door Stangl wordt gecorrigeerd. Clark is n.l. te radicaal te werk gegaan en heeft niet de hooge waarde ingezien van 't handschrift van Sozomenos (te Pistoia), hetwelk door Stangl gecollationneerd is, natuurlijk evenzeer als alle andere gewichtige MSS.

Wij komen tot de Scholia Bobiensia, welke „dis iratis" in 1907 Hildebrandt uitgaf, zie *Mus.* XV 246 vlg., waar is aangetoand, dat die editie niet aan matige eischen voldoet. Uit eigen aanschouwing weet ik, dat de grootte der lacunes, welke van groot belang is om den Griekschen terminus, die daar eenmaal met menie geschreven was, terug te vinden, niet nauwkeurig is aangegeven, dat sommige lacunes en woorden eenvoudig zijn overgeslagen, dat somtijds lacunes worden aangenomen, waar ze niet bestaan, dat hier en daar scholion en lemma niet naar behooren worden gescheiden. Van dit laatste één voorbeeld. Hildebrandt geeft als lemma Pro Planc. § 24 Quod fuerit publicanus, vel quod ab sociis unice diligebatur, vel quod diligentissime rogabat, vel quia pro filio supplicabat. Ieder kan in 't stuk zelf zich overtuigen, dat de drie eerste woorden niet van Cicero zijn; natuurlijk zijn zij door Stangl bij 't voorgaand scholion getrokken. Op een soortgelijke doch nog erger verwarring heeft Stangl zijn voorganger betrapt Pro Planc. § 83 (s. f.). Ter kenschetsing van beide edities vergelijke men een paar regels uit 't tweede scholion Pro Planc. § 85 (Stangl pag. 167,22):

Haec omnia non ad reum, sed ad *eundem* Ciceronem *pertinent*, quasi asperius a Laterense proposita. Nam *significat*, < *quantum* > scio, epistulam *non mediocrem ad instar voluminis* scribtam, quam Pompeio in Asiam de rebus suis in consulatu gestis miserat Cicero cet.

(Hildebr. pag. 149,9) Haec omnia non ad reum, sed ad [*omnem*] Ciceronem *spectant* [1]) quasi asperius a Laterense proposita. Nam *significari* scio epistulam non *ad mediocris instar voluminis* scriptam, cet.

Ik zou in een klein bestek der Planciana bij Stangl nog licht 15 correcties kunnen aanwijzen, maar ik wil den lezer liever attent maken op de emendaties van den laatsten uitgever op de scholia Pro Sest. § 6, 18, 39, 40, 42, 55, 144; In Vatin. § 6, 25, 41; De aere alieno Milon. Fragm. XVII enz.

Gaarne zal men dan ook erkennen, dat Stangl in 't moeilijkste deel van zijn taak, de vaststelling van den tekst der Scholia Bobiensia, 't best is geslaagd. Zeer erkentelijk moeten wij den auteur zijn, dat hij in margine naast de Scholia, die een aanteekening van historischen aard behelzen, de jaartallen heeft geplaatst.

Wat Pseudo-Asconius betreft, behoefde Stangl niet te concurreeren met een levende: sedert 1833 is hij niet meer uitgegeven. Dat deze scholiast niet het dédain verdient, dat men een tijd lang voor hem aan den dag legde, toonde onze uitgever schitterend aan in zijn Pseudoasconiana (zie *Mus.* XVII 286). Daar gaf hij tevens meer dan 200 verbeteringen op de Züricher editie, men kan zich inderdaad enkele malen nauwelijks voorstellen denzelfden tekst onder de oogen te hebben. Men sla op In Act. I § 23:

(Stangl pag. 213,5) *Cum ipse praeturam petisset* | . Ostendit Verrem non gratis factum fuisse praetorem.

Et proximis consularibus comitiis | . Criminatur Metellum praetorem urbanum et alterum Metellum praetorem Siciliae pecunia Verris similiter meruisse praeturam.

Deze twee lemmata en twee scholia worden bij Baiter gegeven als één lemma, en één scholion (pag. 136,16): *Cum ipse praeturam petisset* | . Ostendit Verrem non gratis factum fuisse praetorem urbanum, et alterum Metellum, praetorem Siciliae, pecunia Verris similiter meruisse praeturam. Meer voorbeelden zijn overbodig.

De plaatsruimte laat niet toe, dat ik citeer uit den scholiasta Gronovianus; overigens zijn de groote menigte onnauwkeurigheden en grove fouten, welke Orelli's uitgave ontsieren, behandeld door mij in de *Mnemosyne*

[1]) Door H. willekeurig veranderd; in den palimpsest staat *pertinent*! Ook in wat volgt, wijkt hij sterk af van de overlevering.

Digitized by Google

XXXIV 85—134, daarna door Stangl in enkele nummers van de beide *Wochenschriften* (1906). Opgemerkt echter zij, dat de laatste met Mommsen in die scholia Leidensia vier groepen aanneemt, die toegeschreven moeten worden aan vier auteurs A, B, C en D en wel 't leeuwendeel aan D, op wien dan B. volgt, terwijl veel minder bewaard is van A en C. Voor menigeen zullen de talrijke en leerzame aanteekeningen, die wel in 't heele werk, maar vooral in den scholiasta Gronovianus als tweede serie noten onder den apparatus criticus zijn aangebracht, hoogst welkom zijn. Niet alleen Latinisten ook Romanisten zullen er hun voordeel mee kunnen doen. Wat ook niet genoeg gewaardeerd kan worden, is de uitgebreide opgave van litteratuur, welke deze laatstbedoelde Notae variae vergezelt.

Mij dunkt deze beknopte analyse rechtvaardigt de uitspraak, die reeds meermalen gehoord is, dat Stangl de verwachtingen overtroffen heeft. Wij zijn zeker den geleerden schrijver grooten dank schuldig, dat hij zich jaren lang onvermoeiden arbeid getroost heeft om ons dit meesterstuk van philologische akribie te schenken.

Den Haag. C. Brakman Jz.

C. Plinii Caecilii Secundi Epistularum libri novem Epistularum ad Traianum liber. Panegyricus. recensuit **R. C. Kukula**. Editio altera aucta et emendata. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 3.30, geb. M. 3.80).

Zoo ooit een boek kan gezegd worden in een behoefte te voorzien, dan deze uitgave. De Plinius van Kukula 1ᵉ editie was uitverkocht, de tekstuitgave van Keil was dat al sedert vele jaren. Deze nieuwe editie heeft op die van Keil veel voor: ik noem allereerst de (schijnbare) kleinigheden dat de zoo hinderlijke spelling *ad* (voor 't adverbium *at*) is afgeschaft, alsmede die van .... *is* (als uitgang van den *nom.* plur. der 3ᵉ decl.). Slechts *schijnbaar* zijn dat kleinigheden: wat zonder eenig nut oog en oor vreemd aandoet behoort vermeden te worden vooral in 't Latijn, zal 't niet, wat 't nu nog, gelukkig, in geenen deele is een *doode* taal worden. Belangrijker echter is dat thans de apparatus criticus *onder* den tekst staat: een die vooraan is geplaatst is zoo goed als onbruikbaar. De *index nominum* en de *index rerum* zijn ineen geschoven en nemen daardoor slechts 11 in plaats van 16 bladzijden in. *Misschien* is dat jammer: bij Plinius' brieven heeft men gaarne uitgebreide register-aanduidingen. Maar K.'s register geeft mij een zeer welkome gelegenheid om te constateeren dat hij ook hier zijn werk met groote nauwkeurigheid heeft verricht: in Keil's index staat (op *Tacitus*) een zeer hinderlijke drukfout: men wordt verwezen naar VI, 33 in plaats van naar VII, 33. Bij Kukula is die fout verbeterd. Aan de praefatio is een opstel toegevoegd van Fr. Spatzek over de *clausula metrica*, een ding waar de criticus niet buiten blijven kan of mag, maar waarvan hij nooit goed weet wat hij er mee moet aanvangen. Zeer verstandig oordeelt Sp.: „tanto religiosius cavebis ne in textu recensendo *propter clausulam* coniecturas vel verborum transpositiones secteris". Intusschen wordt, dunkt mij, de belangrijkheid dezer geheele zaak aldus wel wat al te zeer verkleind; ik zou er nog aan willen toevoegen: „aan den anderen kant moet wie zich verbeeldt een zeer evidente emendatie op Plinius te hebben gemaakt eens even het zeer handig overzicht van Sp. inzien om uit te maken of ze strookt met Pl.'s clausula metrica". Ook op 't gebied van handschriftencollatie is hier veel nieuw en nauwgezet werk verricht: 't belangrijkst zal wel zijn die van den Bodleianus door Merrill.

Over 't geheel maakt deze uitgave den indruk van groote nauwkeurigheid en ziet zij er smaakvol uit. Daar — gelijk ik reeds zeide — de apparatus criticus *onder* den tekst staat, valt 't ieder die in Plinius studeert gemakkelijk telkens, bij verschillende plaatsen afzonderlijk, voor zichzelven uit te maken of hij 't in allen deele met Kukula's beslissing eens is. Hier is 't niet de plaats om over deze alle met Kukula in debat te treden; alleen constateer ik met genoegen dat hij meermalen, 't zij op grond van conjecturen of van lezingen der „deteriores" een beteren tekst geeft dan Keil. De plaatsen waaromtrent ik 't niet (of laat ik liever zeggen *nog niet*) met hem eens ben, behandel ik misschien wel eens in de *Mnemosyne*. Hier vermeld ik slechts één, naar mij voorkomt ten onrechte, niet opgenomen, zelfs niet genoemde, emendatie. Deze geeft, dunkt mij, een juist denkbeeld van wat Kukula — althans naar mijn inzicht — misschien nog heeft verzuimd: VII, 33,4 staat nu: „petamus... ne bona *dissipare* sinant *quorum* esse in custodia debent". 't Is mij onmogelijk hierin een dragelijken zin te ontdekken. Casaubonus emendeerde: ... *dissipari* ... *quae iam*". Vermeld had die emendatie toch zeker verdiend te worden.

Ik eindig met den Heer Kukula van harte met zijn welgeslaagd werk geluk te wenschen. Zijn *groote* editie, die hij belooft, zie ik met verlangen te gemoet. Zou hij dan ook kunnen besluiten om de plaatsen, die hij niet verstaat maar geen kans ziet te emendeeren, van een kruisje te voorzien? Daarmee zal hij de lezers zeker zeer aan zich verplichten.

Leiden. J. J. Hartman.

Nils Nilsson, Etudes sur le culte d'Ichtar. (Archives d'Études Orientales, publ. par J. A. Lundell, Vol. 2, Livr. 2). Upsala, K. W. Appelberg. 1910. (Pr. fr. 1).

De kleine aflevering bevat, in Fransche vertaling, het derde hoofdstuk eener These, 1906 te Upsala verdedigd. Prof. Söderblom schreef een woord vooraf, ter gedachtenis aan den jeugdig overleden schrijver. De 20 bladzijden („L'Étranger dans le culte d'Ištar") geven een kort overzicht der bronnen over sacrale Prostitutie en der pogingen ter verklaring van dezen ritus.

Blz. 1—10 verzamelt, zonder aanspraak op volledigheid, analogieën met de „schandelijkste wet der Babyloniërs", door Herodotus I 199 beschreven. Scherpere scheiding tusschen de bewijsplaatsen van éénmalige en van voortdurende prostitutie ware hier te wenschen geweest. Enkel de eerstgenoemde zijn echte analogieën van de door Herodotus beschreven plechtigheid. Daarvan is Epist. Jeremiae Vrs. 42 v. (vergel. Kautzsch, Die Apokryphen des Alten Testamentes, S. 228) de belangrijkste. De op Kanaän betrekking hebbende bewijsplaats in het Testament van Juda Cap. XII 2 had Nilsson niet moeten voorbijgaan (vergel.: The Testa-

Digitized by Google

ments of the Twelve Patriarchs, transl. by R. H. Charles, 1908, p. 81: „For it was a law of the Amorites, that she who was about to marry should sit in fornication seven days by the gate").

Op blz. 12 v.v. volgt de behandeling van het probleem: „Pourquoi toute femme babylonienne était-elle tenue de s'offrir à un étranger dans le sanctuaire d'Ištar?" Terecht wordt de evolutionistische verklaring van de hand gewezen, dat men te doen zoude hebben met een overblijfsel uit den tijd van het gemeenschapshuwelijk — „expiation pour mariage" —: de overgave geschiedt immers niet aan stamgenoten, maar juist aan *vreemdelingen*. Maar ook die verklaring is onvoldoende, dat de eerste defloratie aan priesters of vreemdelingen wordt overgelaten, omdat men ze als gevaarlijk beschouwde voor hem, die ze volbrengt. Veeleer is de grondleggende gedachte, dat de priester hier als vertegenwoordiger der Godheid optreedt, en dus goddelijk zaad, goddelijke vruchtbaarheid mededeelt. Dit is echter ook geldig voor den *vreemdeling*. Men beschouwt hem als een hooger wezen: „on ne pouvait savoir si ce n'était pas un dieu" (blz. 19).

Deze waarneming van het goddelijk karakter van den vreemdeling had met meer bewijzen kunnen gestaafd worden. Is zij juist, dan zou men bij de verklaring van den door Herodotus beschreven ritus nog een stap verder kunnen gaan dan Nilsson. Ik meen, dat men dit gebruik niet volledig verklaren kan, zonder een niet minder afgrijselijk gebruik aan te halen: het offer van de eerstgeboorte.

De vreemdeling handelt als vertegenwoordiger der godheid. Een kind, uit deze verbinding gesproten, is een eerstgeborene. Zulk een kind mag niet blijven leven. In den tempel verwekt, wordt het in den tempel den Vadergod wederom aangeboden. Eerst als dit zware offer volbracht is, mag de jonge vrouw in den echt treden. Eene eenmalige gewijde prostitutie en het offer der eerstgeboorte behooren bij elkander en zijn elkanders uitlegging.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

G. Huszár: L'Influence de l'Espagne sur le théâtre français des XVIIIe et XIXe siècles. Paris, Champion. 1912 (Pr. fr. 4).

Deze Hongaarse geleerde heeft reeds in twee vorige, tot dezelfde serie behorende werken nagegaan, in welke verhouding Corneille en Molière tot de Spaanse comedia stonden. Maar de invloed van Spanje op de Franse toneel-literatuur bepaalt zich niet enkel tot de tijd van Corneille en Molière; hij laat zich, hoewel in geringere mate, ook gelden in de XVIIIe eeuw; hij speelt een gewichtige rol bij de vorming van het romantiese drama; en zelfs heden ten dage, in de stukken van Rostand, is hij nog duidelik waarneembaar. Daarom achtte de heer Huszár zijn taak niet geëindigd, alvorens hij in dit derde deeltje had trachten aan te geven, hoe de Spaanse geest zich, meer of minder sterk, weerspiegelt in de toneelwerken van Lesage, Marivaux, Beaumarchais, Hugo, Musset en Rostand.

Aan elk dezer schrijvers wijdt hij twee hoofdstukken. Eerst poogt hij aan te tonen, dat bij ieder hunner gedachte, gevoel en verbeelding een Spaans stempel dragen, en dat ze bijgevolg, direkt of indirekt, in verband gestaan hebben met de Kastiliaanse letterkunde. Vervolgens moeten bij analyse de afzonderlike stukken bevestigen, wat de algemene beschouwing hunner werken al deed veronderstellen.

Deze methode hangt nauw samen met het begrip, dat Schrijver heeft van invloed. Volgens zijn zienswijze staat een Frans letterkundige onder Spaanse invloed, als in diens geschriften iets te bespeuren valt van die eigenschappen, welke kenmerkend zijn voor een Spanjaard. Doch dit kan zich soms voordoen bij een dichter, die misschien wel nimmer een werk in het Spaans gelezen heeft. In dat geval, redeneert Schrijver, bestaat er een indirekt verband. Zo vormt b.v. d'Urfé's herdersroman, *Astrée*, de schakel, die Marivaux met Spanje verbond. Dat daarentegen een auteur iets uit het Spaans overneemt, meent hij, bewijst weinig of niets, wanneer niet tevens uit het ontleende een echt Spaanse geest spreekt. Vandaar dat men slechts zelden aanhalingen in zijn boek tegenkomt, en men meer dan eens lust gevoelt het als te vaag te misprijzen. Men bedenke hierbij echter wel, dat hij in de inwerking van de ene letterkunde op de andere vooral een psychologies probleem ziet. Invloed toch, ontvankelikheid voor eens anders denkbeelden en gevoelens, wijst op overeenkomst in aard en aanleg; invloed berust op verwantschap. En dit geldt voor volkeren zowel als voor personen.

Noodzakelik was dan ook het hoofdstuk, getiteld *Du génie espagnol.* Veel in Spanje, in het volkskarakter en dus ook in de literatuur, voert ons terug naar de Middeleeuwen. De idealen van de ridderpoëzie zijn er lang en zuiver bewaard gebleven. Schrijver zoekt voor dit verschijnsel een verklaring in de geografiese ligging van het land. De Pyreneën zijn er de scheidsmuur geweest, die het afzonderde van het overige Europa. „Spanje is ten halve Afrikaans", beweerde eens Victor Hugo. Het bevreemdt mij echter, dat hier zo weinig rekening gehouden wordt met de eeuwenlange kamp van Spanjaarden en Moren. Want zijn juist daardoor niet in Spanje Middeleeuwse toestanden bestendigd, Middeleeuwse ideeën blijven voortleven, Middeleeuwse karaktertrekken sterker ontwikkeld? Daarnaast treffen ons er de scherpe kontrasten, die men overal en vaak in één en dezelfde persoon waarneemt. Het is het vaderland van don Quichotte, maar ook dat van Sancho Panza. Geen wonder dus, dat de literatuur zich er eveneens in een dubbele gestalte vertoont. Nu eens is ze heroïes en romanesk, en dan weer picaresk en realisties. Deze voortdurende tegenstelling kan men zelfs in Frankrijk terugvinden bij bovengenoemde dramatiese schrijvers.

Maar als deze in de volgende hoofdstukken ter sprake komen, bevredigt Schrijver ons maar ten dele. Zijn gissingen lijken meermalen gewaagd. Dit is voornamelik het geval, als hij spreekt over Marivaux en Musset, waar feiten, als bewijzen om zijn beweringen te staven, bijna geheel ontbreken. Tevens valt er op de kompositie wel iets af te dingen. Verreweg het uitvoerigst en het belangwekkendst — wat trouwens ook te verwachten was — is de studie, die hij gemaakt heeft van Victor Hugo en Spanje. Niet onaardig nog zijn sommige zijner opmerkingen over Rostand en diens stukken.

Digitized by Google

Welke konklusies mag men uit Huszár's werk trekken? Hij zelf heeft nagelaten ze samen te vatten in een slothoofdstuk. Toch heeft hij dienaangaande zijn inzichten wel te kennen gegeven. Uit zijn onderzoekingen blijkt, dat door Spanje Franse dichters te allen tijde in kontakt met de Middeleeuwen kwamen, de macht van de verbeelding leerden kennen en zich onafhankeliker en individueler in hun kunst betoonden. Zijn studie brengt de school van Victor Hugo nader tot vroegere, klassieke schrijvers; ze laat zien, dat door Spanje er een wezenlike band bestaat tussen Victor Hugo en Klassieken zoals Corneille en Molière. En hiermee, dunkt mij, is de betekenis van dit boek voldoende in het licht gesteld.

Cornjum (Fr.) C. Kramer.

J. Loth, Contributions à l'étude des romans de la Table Ronde. Avec une carte. Paris, Champion. 1912.

„On a pu, avec vraisemblance, mettre en relief le caractère mythique de certains personnages, mais on a, à mon avis, trop généralisé. Il y a quelques années tout était mythe *solaire*. Aujourd'hui, il n'y a plus rien d'humain ni de terrestre dans les traditions celtiques: tout est *extra-naturel*, *other-world*. Il semblerait que les anciens Celtes aient passé leur temps à rêver uniquement d'*au-delà* ou d'*au-dessous*. Or l'histoire et l'archéologie nous donnent une tout autre idée de cette grande famille, vive entre toutes, batailleuse, turbulente, avide de mouvement, qui, du IVe au Ier siècle avant notre ère a bouleversé l'Europe, l'a sillonnée dans tous les sens et l'a semée d'établissements dont beaucoup de noms de lieux témoignent aujourd'hui encore. Ils paraissent beaucoup plus occupés à envoyer leurs ennemis dans l'autre monde qu'à y rêver" (p. 50, 51).

Ik vermag den algemeenen aard van J. Loth's boekje over verschillende onderwerpen uit den Britschen Sagenkring niet beter weer te geven dan door bovenstaande aanhaling. De lezer, die feiten wenscht te vinden en geene ongegronde hypothesen, weet thans, dat hij hier kans van slagen heeft. Al ware het dan ook alleen om deze reden, ik zou den schrijver reeds dankbaar zijn. Gelukkig echter zijn er bovendien in zijn werkje tal van gedachten, opmerkingen en bewijsvoeringen te vinden, die mijne ingenomenheid met de algemeene stemming, waarin het ontstaan is, schragen. De schrijver bezit niet slechts den moed om eene verkeerde richting in onze studie te laken, doch evenzeer de kracht om eene verkieslijkere aan te wijzen.

Het is niet te verwonderen, dat de Parijsche hoogleeraar J. Loth, een der beste kenners van de Welsche taal en litteratuur, die reeds zooveel over dat vak — en trouwens den Britschen tak der Kelten in het algemeen — ten beste gegeven heeft, ook iets bijzonders aanbiedt, nu hij zijne aandacht wijdt aan een aantal kleinere problemen, vooral betrekking hebbende op de Mabinogion en de Tristansage. Iets bijzonders, in de eerste plaats, omdat hij in de schijnbaar minst belangrijke onderdeelen eene aanleiding weet te vinden tot het toonen van groote geleerdheid en een veelomvattenden blik. De critische bestudeering der oude Welsche teksten is een vrij jong vak; des te grooter de vreugde over een boekje, dat, klein als het is, door zijn grooten rijkdom de ontwikkeling van dat vak vrijwat vooruitbrengt.

Een zevental studies geeft ons de Heer Loth, ten deele op het gebied der beschavingsgeschiedenis, ten deele zuiver litterair. Voor mij zijn de laatste het belangrijkst, daar ze het meeste nieuws geven. De eerste groep zal niet altijd den Keltoloog veel onbekends leeren. Zoo is voor hem het antwoord, dat de schrijver in hoofdstuk I op de vraag „*Le drame moral de Tristan et Iseut est-il d'origine celtique?*" geeft — in polemiek tegen Bédier, die haar ontkennend had beantwoord, — de natuurlijkste zaak van de wereld. Aan den anderen kant lijkt mij het in hoofdstuk II over Tristan's schild te berde gebrachte ietwat gezocht. Volgens Godfried van Straatsburg draagt Tristan een ever op zijn schild; de ever komt ook vaak bij Galliërs (op munten), Ieren en Kymren voor; dus Godfried ontleent die bijzonderheid aan eene oudere Keltische bron. Maar de ever is toch niet zuiver Keltisch; men denke aan het Oudnoorsche *jǫfurr* en het Angelsaksische *eofor*. Van meer beteekenis zijn weer de cultuurhistorische opmerkingen, welke de schrijver naar aanleiding van het mabinogi van *Kulhwch ac Olwen* maakt (IV).

Om eerst de hoofdstukken over de Tristansage af te handelen, het over deze stof, van litterairhistorische zijde bekeken, meegedeelde is van het allerhoogste belang. Al leidt somwijlen de behoefte aan eene stellige bewering tot m. i. te vernuftige combinaties (b. v. in de beschouwingen over den naam *Esyllt*), vele vraagpunten worden duidelijk vastgesteld en hunne oplossing aan de hand gedaan. De verhouding der naamvormen *Drost*, *Drostan*, *Drystan*, *Trystan* en het algemeen-continentale *Tristan* is voor 't eerst scherp gegeven, mits men in aanmerking neemt, hoe op blz. 95 de op blz. 22 verkondigde meening, herroepen wordt. Vooral merkwaardig zijn de twee laatste hoofdstukken: „*Le Cornwall et le roman de Tristan*" en „*Fragment d'un poème sur Tristan dans le Livre Noir de Carmarthen*". De Tristansage wekt den indruk, dat Kelten, Engelschen en Franschen eraan hebben saamgewerkt. Is er een land, waar de talen dier drie volkeren naast elkaar gesproken werden? En op deze vraag antwoordt de schrijver: Cornwall. Zoo komt hij op het denkbeeld, dat hiermede het vaderland van den Tristan gegeven zou zijn, en gaat derhalve aan het onderzoeken, of de feiten zijne veronderstelling bevestigen. Met ongeloofelijken speurzin worden aan de hand van allerlei historische en oeconomische geschriften, van charters en registers de persoons namen uit den roman in de Cornische historie aangewezen, met niet minder vernuft wordt de geografie van den roman met die van het werkelijke Cornwall vergeleken, en inderdaad, namen en ligging beantwoorden wonder wel aan elkaar. Voelt men zich soms huiverig, om den Heer Loth in zijne combinaties door koud door heet te volgen, er blijft altijd genoeg materiaal over, dat zelfs den nuchtersten beoordeelaar overtuigt. Niet minder eerbied dan voor het artikel over Cornwall, heb ik voor de tekstverklaring van een viertal uiterst duistere strofen in het Zwarte Boek van Carmarthen, waarin de schrijver een rest van eene Welsche bewerking der Tristansage herkent — en ik geloof terecht. Maar al mag de woordelijke vertaling van het fragment uit-

Digitized by Google

nemend geslaagd zijn (is *heilin* in vs. 5 niet eer adjectief dan substantief?), daarmede blijft m. i., ondanks de hieromtrent geopperde hypothese van den Heer Loth, de juiste beteekenis ervan voor de ontwikkeling der sage nog onzeker. Evenwel is eene hinderlijke leemte in onze kennis aangevuld, nu de Tristansage werkelijk blijkt in een Keltischen vorm voor te komen.

Eenige kleinere artikelen behandelen bijkomstige kwesties. De verklaring van den naam *Mabinogion* is, naar ik vrees, door den Heer Loth al evenmin juist getroffen als door zijne voorgangers (IV); zij zal wel steeds een raadsel blijven. In hetzelfde hoofdstuk wordt onze kennis aangaande den fabulator *Bledhericus-Breri* (< *Bledri*) — *Bleheri* nog eens geformuleerd en de vraag geopperd, of wij dezen mogen vereenzelvigen met *Blegobred* (bij Monmouth, *Historia* III 19). Daar wordt ook gewezen op het zuiver Keltisch karakter van *Kulwch ac Olwen*, welk verhaal, hoezeer ook vrij van niet-Keltische invloeden, toch eene sterk romantische vroeg-middeleeuwsche kleur vertoont. Ik voor mij geloof, dat de bewerking, die dit verhaal klaarblijkelijk ondergaan heeft, duidelijk naar Ierland wijst; trouwens in 't algemeen komen mij de echt-Keltische verhalen uit de Mabinogion zeer Ierschgetint voor, vgl. *Branwen*, en ik vermoed, dat zich in dit opzicht eenmaal een nauwer verband tusschen Ierland en Wales zal laten aanwijzen dan de Heer Loth aanneemt. Volledigheidshalve zij nog hoofdstuk V over *Morgan Tut* vermeld. *Tud* wordt hier met Iersch *túath* gelijk gesteld en de beteekenis „toovenaar", die het Iersche woord hebben kan, ook aan het Welsche toegekend. Zulk eene redeneering kan weliswaar heel goed mis zijn en ik zou haar ook niet gaarne klakkeloos aanvaarden; maar de bijzonderheden, die de schrijver er rijkelijk bijvoegt, maken de hypothese verleidelijk.

Alvorens ik dit beknopte overzicht afsluit, moet mij nog één ding van het hart. Ik heb het hier besproken boekje met groote belangstelling en meestal ook met instemming gelezen. Maar er is iets in, dat mij hindert. De geleerde schrijver polemiseert vaak tegen Zimmer en m. i. terecht. Doch de vorm, waarin dit geschiedt, acht ik over de schreef. Zimmer moge dikwijls misgetast hebben en moge zelf meermalen den goeden toon versmaad hebben — vooral tegenover niet-landgenooten —, hij, de man van geniale invallen, zij het tegelijkertijd van verbijsterende misgrepen, blijft een van de grootmeesters der Keltologie. Daarom had ik gaarne aan zijne nagedachtenis meer piëteit bewezen gezien.

Middelburg. A. G. van Hamel.

A. W. Bijvanck, De Magnae Graeciae historia antiquissima. Hagae comitis, 1912. (Leidsche Dissertatie).

Het onderwerp van dit proefschrift dunkt mij gelukkig gekozen. De geschiedenis van het Grieksche Zuid-Italië, hoogst onvolledig bekend en daardoor onsamenhangend, heeft te allen tijde weinigen tot behandeling verlokt. Toch weet ieder, dat steden als Sybaris, Croton, Locri, Tarente eenmaal groot en machtig en hare lotgevallen belangrijk waren. In de laatste decenniën heeft onze verbreede kennis der Grieksche geschiedenis natuurlijk ook op haar veelszins nieuw licht doen vallen. Het ligt dus voor de hand, dat nieuwe geschiedmateriaal aan het reeds aanwezige toe te voegen en er dan conclusies uit te trekken. Bijvanck, die zich hiertoe heeft aangegord, heeft zich bij zijne behandeling als grens naar beneden (zeer begrijpelijk) de vijfde eeuw gesteld.

De verdeeling der stof moet bij de geschiedenis van Groot-Griekenland noodzakelijk min of meer onbevredigd laten. Er is geen eenheid in, de tien à twaalf Grieksche steden leiden elk haar eigen leven, dat dan nog bovendien slechts vaag is overgeleverd. Schr. heeft eene indeeling gegeven, die in allen geval doordacht is. Eerst heeft hij het over den handel der Grieken in den Myceenschen tijd en hunne tochten toenmaals naar Italië, dan over den handel in de Grieksche Middeleeuwen, daarna over dien in de zevende en de zesde eeuw en de daarmee gepaard gaande omvangrijke kolonisatie Terecht ziet hij in het handelsverkeer datgene, wat de geschiedenis van Groot-Griekenland nog het meest bij elkaar houdt. Vervolgens worden de stichtingsverhalen der verschillende steden behandeld en gecritiseerd. In aansluiting daaraan komen de oudste toestanden dier steden ter sprake en hare betrekkingen tot hare moedersteden, eindelijk de nieuwe koloniën, door de Zuid-Italiaansche steden op hare beurt in haar eigen omgeving gesticht (Paestum, Napels, enz.) en de gebeurtenissen in Groot-Griekenland in de zesde eeuw. In een appendix wordt over de bronnen gesproken, in een tweeden appendix de topographie van Croton en Elea opgehelderd.

Het voornaamste werk, dat hier behoorde te worden verricht, was een zoo nauwkeurig mogelijk samendragen van materiaal. Uit de schrijvers was het reeds lang haast volledig bijeengetast; maar voor Bijvanck bleef nog heel veel te doen op archaeologisch en muntkundig gebied. Dan nog moest uit de steeds aanzwellende nieuwere literatuur eene oordeelkundige keuze worden gedaan. Men mag hem zonder voorbehoud prijzen voor wat hij hier heeft volbracht. Hij heeft met taaie vlijt en tegelijk met oordeel en kennis bijeengegaard; vooral de belezenheid van Schr. op het gebied van vazen en opgravingen is groot.

Reeds uit dezen hoofde alleen voorziet het boek in eene leemte; wij hebben nu weer, tot heden bijgewerkt, een repertorium voor de oudste en eigenlijk belangwekkendste periode van het Grieksche Zuid-Italië. Niet geheel op dezelfde hoogte dunkt mij Schr. te staan als criticus en gebruiker van het door hem te samen gebrachte. Hij heeft zeer zeker goede gedeelten; ik denk bijv. aan zijne bespreking van Phalanthus en de Partheniërs. Ook ben ik nergens gestuit op bepaald onlogische redeneeringen. Maar over het geheel schijnt hij mij in de eigenaardigheid van de meeste jeugdige historiebeoefenaars te deelen, dat hij zonder bedenken aanneemt wat in den allerjongsten tijd op de markt der wetenschap is geworpen, doch tegenover het reeds lang aangenomene soms hypercritischen twijfel uit. Bovendien staan archaeologische bronnen bij hem wel wat al te hoog in eere, de zuiver historische soms al te weinig. Als wij bijv. bij hem over het (overigens zeer zaakkundig behandelde) Myceensche tijdvak lezen, treft ons het „sine dubio", waarmede wij van allerlei over dezen tijd heeten te weten (kolonisatie van Griekenland naar Apulië, Sardinië, Etrurië, wat niet al). Mij komt het

Digitized by Google

voor, dat met alle bewonderend opzien tot Dörpfeld, Evans, Halbherr en hunne medestanders het woord „sine dubio" in een wetenschappelijk boek over dit tijdvak niet dan uiterst zelden kan worden gebruikt. Het zoo groote wantrouwen in de opgaven en verhalen van Antiochus en Timaeüs' omtrent de stichting en oudste toestanden der Zuid-Italiaansche steden lijkt mij daarentegen een weinig overdreven naar den anderen kant. Tot de waarde van het boek doet dit evenwel niet veel af. Bovendien moet nog nadrukkelijk worden gewezen op eene critische bespreking, die bepaald heel goed is. Ik bedoel die van het terrein der oude steden Elea en Croton in Appendix II. Zij steunt op eigen waarneming van Schr. in 1909 en wordt door kaartjes verduidelijkt.

Jammer slechts, dat een boek, zoo goed van inhoud, in niet beter Latijn is geschreven. Het is zoo onbeholpen, dat ook de vorm er onder heeft geleden; het boek liet zich ongetwijfeld aangenamer lezen, als Schr. niet altijd weer lasten had ondervonden van de door hem gebruikte taal. Mijn hoofdgrief is natuurlijk, dat alle ware color latinus ontbreekt; daarnaast zijn er vele bepaalde taalfouten. Bijv., om maar een greep te doen, vind ik op blz. 80 (en ook op 24 en 114) het perfectum pulsi van pello, op de volgende blz. urbs in colli sita, op de daaraan volgende quae urbs fretum dominabat, enz.; kwistig zijn de conjunctivi lukraak over de dissertatie rondgestrooid. Ik erken ten volle, dat het moeilijk is, een dergelijk historisch-archaeologisch onderwerp in goed Latijn te behandelen; er valt zeer zeker over te praten, of nog in 1912 het gebod van Latijn voor elke classieke promotie moet worden gehandhaafd. Maar er zijn grenzen, en de traditiën der Leidsche hoogeschool gedoogen niet, dat een goed alumnus van haar zich op deze wijze van de nog altijd bestaande wettelijke verplichting afmaakt.

Utrecht. H. van Gelder.

J. Haller, Die Marbacher Annalen. Eine quellenkritische Untersuchung der Geschichtschreifung der Stauferzeit. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 4).

De Marbacher annalen, die bij koning Dagobert I beginnen en met het jaar 1238 eindigen, ontleenen hun naam aan het sticht van Augustijner kanunniken Marbach in den Opper-Elzas. Voor den tijd van ± 1185 tot 1200 zijn zij een der beste bronnen ons voor deze periode overgeleverd en ook voor de volgende jaren bevatten zij een reeks van zeer waardevolle berichten o. a. een rustig-koele en daardoor juist aangrijpende schildering van den kinderkruistocht anno 1212.

Dit geschiedwerk is ons bewaard gebleven in een enkel handschrift, in de Universiteitsbibliotheek te Jena berustend, dat door zijn rijke versiering destijds reeds de opmerkzaamheid van Goethe gaande maakte. In het jaar 1820 vestigde deze er de aandacht van de uitgevers der Monumenta Germaniae op. Toch is de publicatie der Annales eerst in het 17e deel der Monumenta (1861), en wel door Wilmanns, bezorgd.

In de laatste decenniën is evenwel de techniek van de wetenschappelijke bronnenkritiek zoo zeer vooruitgegaan, dat de in de oudere folio-deelen der Monumenta verschenen werken aan haar eischen niet meer kunnen beantwoorden. Daarom worden zij dan ook gaandeweg door nieuwe octavo-uitgaven (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum recusi) vervangen, waarin de texten zich vaak in een heel andere gedaante aan ons voordoen. Voor de Annales Marbacenses heeft H. Bloch een dergelijke nieuwe uitgave op voorbeeldige wijze ondernomen en daarbij tegelijkertijd een critisch onderzoek van dit geschiedwerk in een afzonderlijke studie (Regesten der Bischöfe von Strassburg, veroffentlicht von der Kommission zur Herausgabe elsässicher Geschichtsquellen Bd. I. Erster Theil: die elsässischen Annalen der Stauferzeit. Eine quellenkritische Einleitung von H. Bloch. Innsbrück, Wagner 1908) geleverd, dat om een enkel resultaat reeds fundamentaal verdient te heeten: Bloch heeft namelijk bewezen, dat de van 673 tot 1207 reikende korte Straatsburgsche jaarboeken (Annales Argentinenses breves), die de 1787 overleden abbé Grandidier voor het eerst publiceerde en die tot nog toe als bron der Annales Marbacenses golden, een vervalsching van Grandidier's hand zijn.

Zoo kon Bloch tot een geheel nieuwe critische ontleding der Annales Marbacenses komen. Hij onderscheidt vier bestanddeelen: Straatsburgsche Domannalen van af 1015 —, en van ± 1184—1200 Rijksannalen, door een Straatsburger Domheer, dien de keizerlijke kapelaan en proost Frederik van sint Thomas aldaar belangrijke berichten bezorgde —; deze beide annalen werden te zamen in 1210 bij een kroniek ingelijfd, die een Augustijner kanunnik van Marbach voor de dames van het sticht Hohenburg op den Odilienberg bij Straatsburg schreef en tot 1212 voortzette. Eindelijk is dit werk rond het jaar 1240 in het Cistercienserklooster Neuburg bij Hagenau van toevoegsels voorzien en voortgezet.

Ongetwijfeld is het een verdienstelijk en, wetenschappelijk gezien, noodzakelijk werk de bron, die als geheel voor ons ligt, in haar verschillende bestanddeelen te ontleden en het totaal van vlijtige geleerdheid en geduldigen arbeid, dat Bloch hieraan heeft ten koste gelegd, kan de buitenstaander zich nauwelijks behoorlijk voorstellen. Maar wanneer wij de door Bloch bijgebrachte bewijzen nader toetsen, komen toch op meer dan een plaats bedenkingen bij ons op.

Daarom is het gelukkig, dat Haller in het geschrift, dat hier aangekondigd wordt, de geheele kwestie nog eens opnieuw heeft onderzocht. Zijn scherpe kritiek op Bloch's uiteenzettingen blijkt in menig opzicht gerechtvaardigd en vruchtdragend, hoewel zij ook wel van tijd tot tijd over het doel heenschiet. Toch mogen de positieve resultaten van Haller in hoofdzaak een groote vooruitgang heeten. Het zij geoorloofd dit oordeel hier in het kort te staven.

Bloch had getracht te bewijzen, dat het handschrift door Neuburgsche Cisterciensers geschreven is. Haller bestrijdt dit. Volgens hem is het werk wel in Neuburg van glossen voorzien, maar daarna door een Straatsburgsch geestelijke overgeschreven. De paleographische argumenten van Bloch acht Haller niet afdoende en ook mij konden zij niet overtuigen. Volgens Bloch stamt een groot stuk van het handschrift (hand A) van denzelfden schrijver als een rond het midden der XIIIe eeuw

Digitized by Google

vervaardigde valsche oorkonde van keizer Frederik I (1187) voor het klooster Neuburg. Maar wie de in lichtdruk toegevoegde schriftafbeeldingen vergelijkt, zal moeten constateeren, dat er van gelijkhandigheid geen sprake kan zijn. Bloch gelooft in het handschrift verschillende handen te kunnen onderscheiden. Ook dat houd ik voor onbewezen en derhalve neem ik met Haller slechts één schrijver aan. Maar deze schrijver was, — dat moet ik Bloch toegeven —, een Cisterciensermonnik uit Neuburg en wel dezelfde, die den text van ons geschiedwerk vóór het afschrift van toevoegsels heeft voorzien. Glossator en afschrijver zijn een en dezelfde persoonlijkheid. Maar deze Neuburgsche monnik heeft niet in zijn klooster, doch te Straatsburg gewerkt, zoodat ook Haller gedeeltelijk gelijk heeft.

Misschien wel het meest waardevolle van Haller's uiteenzettingen is het bewijs, dat de keizerlijke kapelaan en proost van sint Thomas, Frederik, die volgens Bloch den rijksannalist als zegsman voor zijn berichten over de jaren 1184—1200 heeft gediend, zelf deze rijksannalist is. Maar dan weer: — een rijksannalist is de proost van sint Thomas eigenlijk niet; want ofschoon hij reeds onder Hendrik VI keizerlijk kapelaan geweest is, heeft hij sedert de dubbele keuze van 1198 een zoo weifelende positie ingenomen, dat men hem naar zijn overtuiging eer kerkelijk dan keizerlijk kan noemen. En zoo wordt het begrijpelijk, dat Bloch er bedenkingen tegen had den kapelaan met den rijksannalist te identificeeren. Maar dan had Bloch ook consequent heelemaal niet van een rijksannalist moeten spreken en naar onze meening zal men inderdaad voortaan op de berichten van 1184 tot 1200 de aanduiding „rijksannalen" niet zonder voorbehoud mogen toepassen.

De „rijksannalen" zijn nu volgens Bloch, zooals reeds werd opgemerkt, ingelijfd bij een kroniek, die met de tijden van koning Dagobert I begint en die door een Marbacher Augustijnerdomheer tijdens zijn verblijf te Hohenburg werd samengesteld. Bloch denkt zich dezen auteur als een lid der door Marbacher Augustijners bezette proostdij Tuttenhausen, bij wie de zielzorg te Hohenburg berustte.

Volgens Haller heeft een zoodanige Hohenburgsche kroniek nooit bestaan; hij houdt den „rijksannalist" proost Frederik ook voor den schrijver van de kroniek. In het jaar 1200, waarmede de „rijksannalen" afbreken, is volgens Haller deze kroniek ontstaan.

Ik ben het met Haller in zooverre eens, dat de kroniek niet te Hohenburg maar te Straatsburg is ontstaan en dat zij door proost Frederik is vervaardigd, maar dan pas in de eerste helft van het jaar 1214, toen hij, vermoedelijk na een afwezigheid van verscheidene jaren, weer te Straatsburg het ambt van camerarius aan den Dom bekleedde. Bloch is dus den tijd van ontstaan veel meer nabij gekomen dan Haller. Beiden hebben echter de schildering van den kinderkruistocht (1212), die juist omdat zij onmiddellijk na de gebeurtenissen opgeteekend werd zoo waardevol is, ten onrechte aan den voortzetter van 1238 toegeschreven.

De voortzetting tot 1238 is volgens Bloch geheel door den Neuburgschen glossator vervaardigd. Haller houdt een Augustijnerdomheer voor den auteur en beschouwt slechts enkele plaatsen als toevoegsels van den Neuburger. Ik acht noch het een noch het ander juist, maar meen den voortzetter gevonden te hebben in den persoon van den Straatsburger Domcustos Arnold von Bürglen, die vroeger (1223—± 1230) camerarius en later (sedert 1240) proost van den Dom geweest is.

Beide kroniekschrijvers, Frederik en Arnold, zijn naar mijn meening tot hun historiographischen arbeid door Berthold van Teck aangespoord, die 1216—1223 camerarius van den Straatsburger Dom en 1223—1244 bisschop van Straatsburg was. De Annales Marbacenses zijn dus noch een Marbacher, noch een Hohenburgsch, noch een Neuburgsch maar een Straatsburgsch geschiedwerk. De nadere documenteering voor deze mijne opvatting verschijnt in een der eerstvolgende afleveringen van de „Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung".

Utrecht. O. Oppermann.

G. J. Thierry, De religieuze beteekenis van het Aegyptische Koningschap, I. De titulatuur. Leiden, Brill. 1913. (Leidsche dissertatie).

Het onder dezen titel verschenen proefschrift houdt het eerste deel van een werk over het Egyptische koningschap in. Oorspronkelijk was het plan deze instelling in haar geheel te bestudeeren. Voortgezet onderzoek deed het materiaal daarvoor zoo in omvang toenemen, dat splitsing wenschelijk bleek. Het hierboven vermelde deel behandelt de titulatuur, terwijl in het volgende andere punten het koningschap betreffende, zooals de goddelijke afkomst, de kroning enz. onderzocht zullen worden.

Het volledige protocol. d. w. z. de koningstitulatuur bestaat uit tweeërlei elementen: 1° een vijftal epitheta, die bij iederen koning in den zelfden vorm terugkeeren, door den schrijver „gemakshalve" zooals hij zegt „titels" genoemd, 2° het bij elken titel komende epitheton, dat van koning tot koning afwisselt. Wat nu de volgorde der titels betreft, deze is sedert het begin van het Middelrijk vast. Slechts zeldzaam komen afwijkingen na dien tijd voor. De vijf titels, die ieder in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld worden, zijn: de Horustitel, de Ne-sut bittitel de Nebtititel, de Hor-nubtitel, en de Si-rêtitel.

De Horustitel, de oudste reeds lang voor Koning Menes in gebruik, duidt den Koning als Haroëris aan. Wat nu den oorspronkelijken aard van dezen god betreft, ziet schrijver in hem een zonnegod. Toch zijn er evenwel gegevens in de teksten, die er op wijzen, dat men hem oorspronkelijk niet als een zonnegod heeft beschouwd maar als een hemelgod zooals Maspero heeft betoogd. Zijne hoedanigheid als zonnegod, hoewel zeer oud, komt eerst daarna. Bij dezen titel komen, zooals van zelf spreekt, de *serech* ter sprake d. i. de gevel, waarop de valk zittende is afgebeeld, wanneer hij een naam bij zich heeft en de *Ka* d. i. de levenskracht in lichamelijken vorm voorgesteld, die wordt afgebeeld als twee armen, en die den *serech* omgeven. Terecht wordt er opgewezen, dat de *Ka* volstrekt niet altijd, zooals sommigen willen, een beschermgeest aanduidt, maar ook de ziel en het leven. Belangrijk zijn de opmerkingen omtrent het woord ka. Terwijl de Horustitel den goddelijken aard van den koning doet

Digitized by Google

uitkomen, heeft de Ne-sut-bittitel, geschreven met eene bies en eene bij, betrekking op zijne aardsche functie. De gewone vertaling „Koning van Opper- en Neder-Egypte" is in zooverre juist, wanneer men daarbij niet uit het oog verliest, dat de term Opper- en Neder-Egypte eene veel veel uitgebreidere beteekenis heeft. In de teksten vindt men daarvoor „taui" waarmee niet alleen de beide helften van de aarde of van de wereld wordt aangeduid, maar ook het heelal. Met den Nebtititel wordt uitgedrukt, dat de Koning identisch was met Nechbet en Buto, de beschermgodinnen van de steden Necheb en Dep, en bij uitbreiding van Opper- en Neder-Egypte. Deze titel loopt parellel met den Horustitel, en duidt aan, dat de Koning niet alleen de god is in de geheimzinnige plaats de Duat, maar ook de god in de door de menschen bewoonde wereld in de steden Necheb en Dep. Tevens vormt deze titel een parallel met den Ne-sut-bittitel.

De Hornubtitel, in den klassieken tijd geschreven met een valk op het teeken neb, wordt door sommigen opgevat als „Horus de overwinnaar van Set", door andere als „de Horus van goud". Uitvoerig wordt hier aangetoond, dat de meening van Moret de juiste is. Volgens genoemden geleerde hechtte men in den Ptolemaeentijd aan dezen titel de beteekenis van „Horus de overwinnaar van Set". Let men er nu op, dat de Hornubtitel van Ptolemaeus V Epiphanes door ἀντιπάλων ὑπέρτερος werd vertaald, dan is het hoogst waarschijnlijk, dat de titel toenmaals niet „Ḥrw ḥr Nbtj" Horus op den ombische, maar „ḥrj Nbtj" hij die is op den Ombische werd gelezen. Een woordspelling tusschen „Ḥrw" Horus en „ḥrj" hoog zijn, boven zijn, is niet zeldzaam. Voor dien tijd moet men den titel stellig vertalen door: Horus van goud.

Ter toelichting van den titel Si- rê, d. i. zoon van de zon, volgt een zeer verdienstelijk hoofdstuk. Achtereenvolgens worden hier ter sprake gebracht: de toenemende invloed van de Rêvereering, de term „neter nefer", dien men niet door *goeden* maar door *schoonen* god moet vertalen, waarbij men ook aan het adjectief „nefer" *jong* heeft gedacht, hoe men zich in het Oude Egypte de verhouding van vader tot zoon voorstelde, de overeenkomst en het verschil tusschen beiden, wat er mee bedoeld wordt, wanneer den Koning dezen titel krijgt, de kwestie van de uitbreiding der Osirisvereering enz. Met dezen titel wordt te kennen gegeven, dat de Koning één van wezen is met Rê, maar tegelijk ook tot deze wereld behoort. Het slot getiteld „Excurs", bevat eenige opmerkingen over de namen.

In plaats van eene opsomming te geven van het overvloedig materiaal, dat op zijn onderwerp betrekking heeft, is het ongetwijfeld den schrijver als geen geringe verdienste aan te rekenen, dat hij juist datgene daaruit wist te kiezen, dat ter toelichting van het meeste gewicht is. Is men bij den eersten oogopslag al licht geneigd deze titels als van geen gewicht te beschouwen, eene nauwkeurige bestudeering leert, welk eene voorname rol de godsdienstige denkbeelden hier spelen. Afgaande op het opschrift: „Titres religieux du Pharaon" van het eerste hoofdstuk in Moret's werk: „Du caractère religieux de la Royauté Pharaonique" zou men wellicht kunnen meenen, dat deze eerste pennevrucht eene aanvulling is van dit hoofdstuk. Eene nadere vergelijking toont aan dat hetgeen over den Hornubtitel wordt gezegd gebaseerd is op de onderzoekingen van genoemden geleerde. De andere hoofdstukken zijn zelfstandig werk, terwijl het geen over den Si-Rêtitel wordt te berde gebracht geheel nieuw is. Met het oog op de degelijke en heldere uiteenzetting van de verschillende vraagstukken, die zich hier voordoen, wordt de wensch levendig, dat het tweede gedeelte niet al te lang op zich zal laten wachten.

Leiden. P. A. A. Boeser.

A. van der Flier G.Jzn., Vanwaar onze bijbel? Utrecht, G. J. A. Ruys. 1912.

Dr. Van der Flier beoogt met dit werk, den belangstellenden leek in te leiden tot het inzicht in het ontstaan van den bijbel. Hij wil dat doen op gemakkelijk verstaanbare wijze en met eerbiediging van het „geloof", dat hij op pag. 18 omschrijft naar Hebr. 11 : 1 als „een zeker zijn van de bovenzinlijke dingen".

De vraag is: Is dit den schrijver gelukt? — Is het hem gelukt, zijne beginselen in te richten niet naar wat er van komt (pag. 9), eigen meeningen en beschouwingen geheel buiten rekening te laten bij de waardeering van den aard der Israëlietische letterkunde (pag. 24)? Blijft hij gedachtig aan de these, die hijzelf op pag. 31 formuleert, dat de Oosterling prediking en levenswaarheid pleegt te gieten in den vorm van verhaal of gelijkenis, — wat niet van den Westerling wordt gevorderd? Is het hem helder bewust gebleven, in hoever „het geloof" bij de waardeering, vooral van het Nieuwe Testament meespreken mag (pag. 136)?

Mijn antwoord moet ontkennend luiden en daarmede acht ik het door den schrijver gestelde doel, den beschaafden leek in de waardeering des bijbels voor te lichten, niet bereikt. Het zooeven omschreven helder logisch inzicht wordt door een onzalig conservatisme doorkruist, dat telkens doet vragen: Hoe hebben wij het nu?! — Geconstateerd wordt op pag. 12: De bijbel is de oorkonde der Godsopenbaring; op pag. 18 wordt „het wonder" erkend, zonder dat met één woord wordt verteld, wat hier onder „het wonder" zij te verstaan. Op pag. 225 (vgl. pag. 27) lezen we, dat er tusschen alle boeken des bijbels „wezenlijke samenhang en eenheid" is: wat denkt de auteur, naar aanleiding van dien wezenlijken samenhang en eenheid, over boeken als Jona en Esther, over 't Hooglied, over Prediker? Te zeggen, dat dit zou voeren tot de vraag naar den inhoud, welke vraag ligt buiten zijn bestek (pag. 6), voldoet niet, daar immers de stelling dan niet zoo zonder bewijs of poging daartoe had mogen zijn neergeschreven. — Het summum bereikt het spelen met „het geloof" wel bij de bespreking der wonderbare geboorte, in deze woorden: „De lijn (in Mt. 1) loopt over Jozef, omdat de man het geslacht voortplant en Jozef, ofschoon niet in eigenlijken zin, toch door zijn huwelijk met Maria rechtens als vader van Jezus geldt" (pag. 147). Al is de auteur geen Nieuw-Testamenticus, zooveel inzicht mag hem wel worden toevertrouwd, dat hij kan weten, dat door deze zijn woorden aan de bedoeling van den oorspronkelijken evangelist en aan den geest des evangelies geweld wordt aangedaan. Wie eenmaal den voet heeft gezet op dezen weg, mag vreezen alle aan-

Digitized by Google

spraak op den naam van wetenschappelijk man te zullen verliezen.

Dit hinken op twee gedachten schijnt mij de groote fout. De tweede fout is deze, dat op menige plaats onjuistheden zijn binnengeslopen. Ik noem deze: dat de Statenvertaling zou zijn vervaardigd op last van de Staten-Generaal in 1637 (pag. 3; vgl. daarentegen pag. 220); dat de synode van Jamnia den Oud-Testamentischen kanon samenstelde in 100 n. Chr. (lees 90 n. Chr.; pag. 119); dat de codex Bezae Cantabrigiensis met E zou worden aangeduid (lees D; pag. 214). — Mochten ten slotte op pag. 40 in de lijst der namen van de geleerden, die het historisch critisch onderzoek des bijbels met vrucht hebben beöefend, de namen van Wellhausen en Kuenen ontbreken?

Met een gevoel van onvoldaanheid zal de leergierige moeten afscheid nemen van dit exposé van het ontstaan des bijbels. Dat zou anders zijn geweest, wanneer de schrijver in enkele zeer sprekende voorbeelden had aangewezen, dat de historisch-critische methode van Schriftonderzoek moet worden aanvaard. Daarna had hij dan de verschillende bijbelboeken in behandeling kunnen nemen en kunnen doen zien, dat en waarom wij menigmaal met een „non liquet" moeten tevreden zijn. En eindelijk had hij kunnen constateeren, dat het geloof, opgevat als „geloof aan een bovenzinlijke wereld, een zeker zijn daarvan", hierbij volkomen intact blijft niet alleen, maar veeleer wordt gezuiverd van lagere bestanddeelen, van letterdienst en een hangen aan vage overlevering. — Nu helaas blijft de lezer „so klug als wie zuvor"; neen erger: hij weet nu ganschelijk niet meer, wat van deze dingen te denken.

Amsterdam. H. A. van Bakel.

F. Poulsen, Der Orient und die frühgriechische Kunst. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Vixere fortes ante Agamemnona
multi; sed omnes illacrimabiles
urguentur ignotique longa
nocte, carent quia vate sacro.

Zoo zingt Horatius en zijn woord blijft waar al kennen wij door de vondsten van de laatste tijden allengs beter het dagelijksche leven dier vergeten helden dan van Agamemnon en de zijnen zelven.

Als wij ons voor oogen willen stellen hoe de blinde dichter, die zoo aanschouwelijk schildert, de mannen en vrouwen van zijn heldendicht zag, moeten wij dan de gegevens ontleenen aan het Minoische Kreta of aan de graven van het goudrijke Mykene? Heeft Homerus de dametjes van Knosos met haar kwikjes en strikjes, haar hoepelrokken en keurslijven om de ontbloote borsten gekend en weet gehad van de roekelooze duikers van het vulkaanglasrijke Melos of het nog niet verzonken Thera, voor wie de diepte der zee geen geheimen had? Immers neen.

Een enkel voorwerp uit den heldentijd is hem bekend gebleven als de beker van Nestor, meest van den lateren als de helm van zwijnstanden, die Merioneus aan Ulisses gaf.

Hij kent nog de reuzeschilden der voortijd en spreekt toch meest van het ronde van den zijnen. Zelfs de mikrokosmos van het schild van Achilles, waarin men de scheepvaart noode mist, laat zich niet te best uit de Kretensisch-Mykeensche kunst illustreeren, waar geen landbouw in voorkomt.

Nog altijd zal men de beste vergelijkingspunten vinden in de Phoenicische kunst, die de Egyptische nabootst, niet zonder den invloed van de Assyrische te ondervinden. En geen wonder! Roemt Homerus zelf niet de Phoenicische kunstwerken van Sidon en Cyprus? Den Grieken, zijn tijdgenooten bleef weinig meer over van de oude kunst van hun landen. Zij moesten van meet af aan weer beginnen zich te oefenen in kunstvaardigheid. Zooals zij van de bevolking van Klein-Azië Hethitische kleedij overnemen, zoo staan zij onder den ban van wat de Phoeniciërs hun leeren van Egyptische en Assyrische kunst. Rhodus is de middelaar. Helbig in zijn Homerisch Epos, waarvan hij op zijn ouden dag een nieuwe uitgaaf voorbereidt, hoewel niet steeds te volgen, was dichter bij de waarheid met Etruskische gegevens, dan Reichel in zijn Homerische Waffen.

Zoo stel ik het vraagstuk, na lezing van het boeiende boek van Poulsen. Niemand zal meenen dat hij nu reeds het laatste woord in dezen gesproken heeft, maar wat hij geeft is het overwegen ten volle waard, ook al kan hij niet altijd overtuigen.

Zijn betoog dat de schilden uit de Diktaeische grot Grieksch, niet Phoenicisch zijn, lijkt mij zwak, hoe gaarne ik de zaak ook zou aannemen.

Dat de vroege Phoenicische kunst in het geheel geen invloed meer zou ondervonden hebben van de laat-Mykeensche valt mij moeilijk te gelooven.

Het onwaarschijnlijkst komt mij voor dat, indien werkelijk de invloed van de Phoenicische kunst op de jonge Grieksche zoo groot is geweest, als de schrijver tracht aan te toonen, geen Grieksch werk ooit Egyptische papyrusbosschen met bijbehooren afbeeldt.

Is het ook wel zoo zeker, als wij op een bronzenschaal dezelfde steenbokken vinden, die zoo kenmerkend zijn voor de Rhodische geschilderde vazen, naast geheel Phoenicische versieringen, dat dit werk Rhodisch is? Zou het niet veeleer in overeenstemming wezen met de natuur der Phoenicische kunst, die alleen oorspronkelijk is in de zinnelooze vermenging van Egyptische en Aziatische vormen, aan te nemen dat ook deze schaal Phoenicisch was, met ontleening aan Rhodische kunst.

Anders schijnt Poulsen wel als Deen een, na de geslaagde Deensche opgravingen op Rhodus vergeeflijk, zwakje voor de Rhodische kunst te hebben en verlangt zijn kleineering van de beteekenis van Kreta in lateren tijd, die in strijd is met de overlevering omtrent de kunst der Daedaliden, misschien nog wel een herziening.

Maar alles bij elkaar genomen zal men moeten erkennen dat zijn degelijk overzicht van de Phoenicische en Grieksche kunst van de IXe tot de VIIe eeuw zoo voortreffelijk geïllusteerd, vaak met onuitgegeven of moeilijke toegankelijke stukken, en toegelicht uit een rijke kennis der kunst van omliggende volken ons in staat stelt een juister kijk te krijgen op het Homerische tijdvak.

Amsterdam. J. Six.

Digitized by Google

Vitruvii de architectura libri decem edidit F. Krohn. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 4.60, geb. M. 5).

In 1909 werd mij door de Redactie van het *Museum*[1]) de aankondiging opgedragen van een boekje van Sontheimer over Vitruvius en zijn tijd en ik sloeg mij zoo goed en zoo kwaad als ik kon door de moeilijkheden die dit voor mij meebracht heen. Thans sta ik voor een lastiger geval. Ik ben noch in staat, noch bevoegd om te beoordeelen of deze uitgaaf kritisch voldoet aan de eischen die men daaraan mag stellen en moet mij beperken tot enkele korte mededeelingen.

Krohn bespreekt in zijn inleiding eerst den tijd van het werk. Hij sluit zich in hoofdzaak aan bij de uitkomsten van Dietrich en Sontheimer, die hij nog aanvult en van wie hij eigenlijk alleen afwijkt in de wijze waarop hij de moeilijkheden oplost. Waar ik vroeger er op wees dat Sontheimer's behandeling van de bezwaren, die de Basilika te Fanum Fortunae oplevert, mij niet geheel voldeed, zie ik met genoegen dat Krohn een anderen uitweg voorslaat. Het is wel is waar niet altijd onbedenkelijk een hinderlijke plaats uit te snijden, maar aangezien hij een reeks van zeer aannemelijke redenen geeft om aan te toonen dat de geheele zaak niet in de taal van Vitruvius wordt meegedeeld, is hier toch waarschijnlijk verkieselijker het mes er in te zetten, dan dit uitwas door een gezochte uitlegging weg te wringen. Aan de gronden van de taal ontleend, voegt hij er nog andere toe, die hoewel niet alle even zwaarwichtig, meest niet onaannemelijk schijnen.

Wat de waardeering der handschriften betreft heeft hij niets te wijzigen aan wat Valentin Rose (1867) reeds vond. Hij heeft echter de gelegenheid gezocht en verkregen zelf die handschriften (waarom toch Wolfenbuttelensis in plaats van Guelferbitanus) te vergelijken. De oudere uitgaven vergeleek voor hem C. T. W. Schmidt, wien hij ook dank zegt voor verbeteringen van grieksche woorden, waardoor zij zich nauwer aan de lezing aansluiten en voor enkele verklarende plaatsen.

Wat deze uitgaaf vooral te onderscheiden schijnt is de meerdere leesbaarheid. Vitruvius is, hoewel door vrij vroege handschriften, niet al te best overgeleverd. Er ontbreken vaak woorden, die de uitgever dikwijls zeer gelukkig heeft aangevuld liever dan door een andere wijziging, zooals zijn voorgangers, de tekst verstaanbaar te maken.

Mij trof als bijzonder aardig een plaats waar de herhaling van één letter den zin herstelt: 66-25. —. *quod ex* < X > *singularibus rebus ... perficitur decussis.*

Met zulke en grootere invoegingen waren hem trouwens wel andere voorgegaan, ook onder de afschrijvers van handschriften, die hun aanvullingen, waarschijnlijk aan een zorgvuldiger exemplaar ontleend, met *ad* of *in* aan den rand schreven, waarvandaan deze noten, als zinstorend toevoegsel, in den tekst sloopen. Zoo ging het ook vaak met *que* of *quae* waarin Krohn *quaere* vermoedt. Hoe hetzelfde verschijnsel zich enkele malen met *esse, fuit, esse futurum, futurum, perfecta* voor kan doen laat hij aan anderer scherpzinnigheid ter verklaring over. De plaatsen heb ik nageslagen, maar zie alleen dat het wel verkeerd opgeloste teekens zullen moeten wezen. Het trof mij bij dit zoeken als een onhandigheid, die vermeden had kunnen worden, dat Krohn in zijn voorrede, evenals in zijn *index* naar de bladzijden van Rose verwijst, bij hem aan den rand aangegeven en in zijn aanteekeningen naar zijn eigen bladzijden en cijfers.

Wel jammer is het ook, bij zulk een schrijver, dat er behalve de *index nominum* niet ook een *index rerum* aan is toegevoegd.

Amsterdam. J. Six.

[1]) 17e Jaargang n°. 2, kol. 64.

A. G. Roos, Catalogus der incunabelen van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen. Groningen, Wolters. 1912.

Een dubbel nuttig werk heeft de Bibliothecaris der Groningsche Universiteit gedaan door de aldaar aanwezige incunabelen volgens de nieuwste wetenschappelijke methode te beschrijven. Ongeveer een halve eeuw geleden, toen Holtrop en Campbell aan den arbeid waren, had Nederland als het ware de leiding bij de wetenschappelijke incunabelstudie. Na hun dood nam Engeland de leiding over. Bradshaw, Conway en vooral Proctor brachten meer systeem in de door Holtrop en Campbell toegepaste methode. En eindelijk nam na Proctor's dood Berlijn de leiding weer over, waar Paul Schwenke, Ernst Voulliéme en vooral Konrad Haebler met zijn geniaal *Typenrepertorium* Proctor's systeem nog verder vervolmaakten, en tot een hoogte hebben opgevoerd die, wat het wezen der zaak aangaat, wel niet overtroffen zal worden.

Intusschen is Nederland de leiding kwijt en het kan betwijfeld worden, of het die nog ooit zal terugkrijgen. Dat de belangstelling in incunabelen gedurende de laatste 50 jaren in Nederland zoo goed als nul geweest is, moet wellicht daaraan worden toegeschreven, dat men, iet of wat overbluft door het aplomb, waarmede men van de overzijde voor den dag kwam, de aanspraken van Holland op de uitvinding van de boekdrukkunst voorgoed meende afgewezen te zien. Doch de kansen kunnen wel weer verkeeren. Het wel doodgezwegen, maar nog nooit ontzenuwde argument uit de Keulsche Kroniek van 1499, de technische onderzoekingen van Mr. Ch. Enschedé, en vooral de historische en typogenetische onderzoekingen, waarmede onze trouwe Hessels te Cambridge de „Gutenberg-fiction" onvermoeid te lijf gaat, geven weer gegronde hoop op een betere toekomst. En wanneer daarbij de overtuiging zich maar weer begint te vestigen, dat we niet alleen het recht maar ook de plicht hebben, onze nationale historie te verdedigen, zal Nederland weer spoedig genoeg in de incunabelvorsching de plaats innemen, waarop het recht heeft.

Doch op de eerste plaats is het noodig, dat men zich hier te lande weer volkomen inwerkt in het incunabelvraagstuk volgens de thans bereikte hoogte; en juist onder dat opzicht is de Catalogus van Dr. Roos dubbel welkom. Hij heeft daardoor een nieuwe aansporing gegeven aan de Nederlandsche groote openbare bibliotheken, om hunne incunabel-schatten niet renteloos te laten liggen, maar het voorbeeld van Londen, Berlijn, Parijs, Upsala enz. te volgen. 's-Gravenhage (Museum Meer-

Digitized by Google

manno-Westreenianum) heeft in 1911 reeds den eersten stap gedaan in de goede richting, Groningen heeft in 1912 den tweeden gezet, en er bestaat, naar ik verneem, goede kans, dat elders een interessante derde stap gedaan zal worden, die meer bijzonder met de Nederlandsche belangen in verband staat.

Het is niet noodig, hier de voortreffelijkheden te vermelden van het werk van Dr. Roos. Ook niet, erop te wijzen, tot welke interessante resultaten hij bij het onderzoek van bepaalde incunabelen kwam. Elders is dat reeds beknoptelijk aangegeven (vgl. *Het Boek*, II, 1913, blz. 70—72). Alleen zij ter orienteering medegedeeld, dat Groningen in 't geheel 193 incunabelen bezit, waarvan 121 van Groningsche herkomst; dat verder de herkomst van ieder boek afzonderlijk zorgvuldig is nagevorscht, dat alle namen van vroegere bezitters nauwkeurig zijn genoteerd, en dat een uitstekend register aan het werk is toegevoegd, waardoor men iedere kleinigheid in 'n oogenblik kan vinden.

Met het oog op den lezerskring van dit tijdschrift zij hier echter gewezen op twee punten van meer algemeen belang.

Vanuit Berlijn als „Zentralstelle" wordt sinds jaren gearbeid aan de totstandkoming van een „Gesamtkatalog der Wiegendrucke", dus een catalogus van alle boeken, welke tot het jaar 1500 ergens ter wereld gedrukt zijn. Tot dat doel worden in verschillende landen inventarissen opgemaakt van alle incunabelen, welke, hetzij in openbare, hetzij in particuliere bibliotheken te vinden zijn. Door de straks genoemde incunabel-catalogen van Den Haag en Groningen heeft Nederland reeds bewezen, dat het bij deze onderneming van internationaal belang niet wil achterblijven. En ook andere openbare bibliotheken in Nederland zullen ongetwijfeld dat voorbeeld volgen. Doch er zijn hier in Nederland nog zoovele particuliere bibliotheken, welker bestaan bijna niet bekend is, ik bedoel vooral bibliotheken op kasteelen of in adellijke huizen, particuliere verzamelingen van boekenliefhebbers, „rommelkamers" van gemeente secretarieën, consistoriekamers van protestantsche kerken, hofjes, armenhuizen, enz. enz. Wat berust daar? Niemand weet het (De adressen van particuliere katholieke stichtingen zijn volledig te vinden in den ieder jaar verschijnenden „Pius-Almanak"). Nu zouden geleerden van allerlei richting een goed werk kunnen doen, indien zij, wanneer hun bij geval ter oore komt, dat hier of daar „oude boeken" berusten, zulks wilden aanteekenen, of op een of andere manier aan belanghebbenden of belangstellenden wilden bekend maken. Zulke aanwijzingen zouden een eventueel later in te stellen officieel onderzoek natuurlijk zeer vergemakkelijken.

Een ander punt van nationaal, zoo niet internationaal belang is dit: Met het onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst kan men tot heden toe nog niet komen tot een bepaalde localiseering. Hebben de eerste pogingen om boeken te drukken plaats gehad te Haarlem? Of te Utrecht, zooals Campbell vermoedde? Of misschien elders? Van den bibliografischen en typo-genetischen kant is die vraag reeds door verschillende geleerden onderzocht, zonder dat men tot een vast resultaat gekomen is. Daarom wees Prof. Fruin er reeds op, dat bijna onze eenige hoop nog gevestigd is op documenten van archivalischen aard. Het is reeds zoo dikwijls voorgekomen, dat door een schijnbaar nietige ontdekking een geheel nieuw licht opging over een ingewikkeld vraagstuk, en dat allerlei gegevens, die men te voren niet wist te combineeren, als bij tooverslag in logischen samenhang kwamen te staan, dat het zeer wel mogelijk is, dat het met de gegevens, die tot heden toe omtrent de uitvinding der boekdrukkunst bekend zijn, ook zoo eens gaan zal. Wie dus iets mocht vinden, in 15e-eeuwsche rekeningen, charters, privileges, koop- of verkoopacten, brieven, genealogieën, notulen, enz. enz., dat, al is het ook maar van verre, in verband staat met boekprinters, boekbinders en dergelijke, late zijn wetenschap niet begraven liggen in zijn fiches, doch make het ten algemeene nutte bekend.

Ook hier geldt: Bis dat qui cito dat.

Woerden. B. Kruitwagen.

W. Nijhoff, Bibliographie de la typographie néerlandaise des années 1500 à 1540. **Ouvrage faisant suite aux „Annales" de M. Campbell. Feuilles provisoires. Livr. 18, 19. La Haye 1912. (Niet in den handel).**

Met deze Nederlandsche bibliografie over de jaren 1500—1540, bewerkt door Wouter Nijhoff, zullen velen wellicht reeds kennis hebben gemaakt. Want hoewel het werk in „feuilles provisoires" verschijnt, en niet in den handel is, is het toch op alle grootere bibliotheken in het binnen- en buitenland aanwezig. De 1e aflevering verscheen in 1901, de 20e is op het eind van 1912 uitgekomen. Te zamen bevatten zij de beschrijvingen van 'n kleine 2000 boeken (postincunabelen), welke in de Nederlanden van 1500 tot 1540 verschenen zijn.

Wat een rijkdom van gegevens in deze boekbeschrijvingen verscholen ligt, behoeft wel niet met veel woorden toegelicht te worden. Men bedenke bijv. maar eens, dat in de jaren 1500—1540 ook in de Nederlanden de groote geestesomwenteling der 16e eeuw begon, en dat deze zich natuurlijk op markante wijze weerspiegelt in de gedrukte litteratuur.

De typografische uitvoering der boeken wordt door Nijhoff afzonderlijk toegelicht in *L'art typographique dans les Pays-Bas*, 1500—1540 (17 afll. in fol., La Haye 1901—1913), een werk, dat eenigszins parallel gaat met de „Bibliografie", en waarin de typen, en de interessantste houtsneden, randen, initialen enz. uit de Nederlandsche postincunabelen worden gereproduceerd.

Een overzicht te geven van de ongeveer 2000 beschreven boeken is natuurlijk onmogelijk. Iedereen die zich met wetenschap bezighoudt, kan er iets van zijn gading vinden. Bijbels, theologische tractaten, getijdenen gebedenboeken, philosophie, astronomie, geneeskunde, humanistische litteratuur (Murmellius, Agricola, Alardus, Erasmus enz.), de onvermijdelijke Alexander de Villa Dei met zijn latijnsche grammatica plus de noodige commentatoren, plakkaten, sententies en instructies van regeeringswege verschenen, munt-valuatiën, woordenboeken, spreekwoorden-verzamelingen, natuurkunde, reisbeschrijvingen, kalenders, strijdschriften voor en tegen Luther, gynaecologie (De vrouwen natuere ende complexie. Utrecht c. 1530), aflaatbrieven, tooneelspelen

Digitized by Google

(De verloren zoon, Antwerpen 1540; C. Crocus, Joseph [Genesis, Cap. 39—41], Antwerpen 1537 en 1538), volksboeken (o. a. Int paradys van Venus. Utrecht, c. 1530; een engelsche uitgave van Tyl Uilenspiegel: Tyl Howleglas, Antwerpen, c. 1519), liturgische boeken, kortom allerlei zeldzaamheden op ieder gebied van wetenschap kan men bij Nijhoff vinden. Bijzonder rijk aan rariora en unica zijn de boven aangegeven afleveringen 18 en 19, waarin voor het meerendeel drukken beschreven worden, welke alleen te Londen in het British Museum te vinden zijn.

Op het oogenblik laat Wouter Nijhoff in *Het Boek*, dl. II (Den Haag 1913) stuksgewijze een zoo volledig mogelijke lijst verschijnen van alle Nederlandsche post. incunabelen, welke ergens te ontdekken zijn, dus niet alleen van die, welke reeds in de „Bibliographie" zijn beschreven, maar ook van die, waarvan dikwijls slechts alleen de titel in een of anderen catalogus of in een oud bibliografisch werk te vinden is. Hierbij zij hetzelfde gezegd als boven, bij de bespreking van het werk van Dr. Roos: Wie nog een bijdrage tot die lijst weet te leveren, wachte niet ermede, vooral daar de „feuilles provisoires" binnen niet al te langen tijd zullen vervangen worden door een definitieve uitgave, en een bibliograaf voor een groot gedeelte moet „leven" van de welwillende medehulp en aanwijzingen van geleerden in elk vak en van elke richting. Omgekeerd zorgt een bibliograaf ook voor de wetenschappelijke belangen van iedereen zonder onderscheid.

In verband met dit laatste zou echter de vraag kunnen gesteld worden, of alle geleerden zich wel evenveel rekenschap ervan geven, dat een bibliograaf ook húnne belangen behartigt. En speciaal wat incunabelen en postincunabelen aangaat mag gevraagd worden, of ook in Nederland niet toepasselijk is de door Karl Dziatzko voor Duitschland geuite klacht: „dass nämlich aus der „Inkunabelliteratur verhältnismässig so wenig zur Kennt„nis der Gelehrten dringe und somit für die Wissen„schaft verwertet werde" (*Zentralbl. f. Bibliothekswesen*, XXV, 1908, S. 251).

Woerden. B. Kruitwagen.

E. W. Dahlgren, Les débuts de la cartographie du Japon. (Archives d'études orientales, publiées par J. A. Lundell, Vol. 4). Upsala, K. W. Appelberg. 1911. (Pr fr. 2.75).

Het doel der bovenstaande verhandeling is nieuw licht te werpen op de resultaten, verkregen door Teleki in zijn groot en kostbaar werk, getiteld „Atlas zur Geschichte der Kartographie der japanischen Inseln", en door Gezelius, een Zweedsch schrijver, die in zijn doctorsdissertatie hetzelfde onderwerp behandelde. Dahlgren gaat daarbij kritisch te werk en volgt een eigen methode, volgens welke hij de Europeesche kaarten van Japan, gemaakt van 1550 tot 1655, indeelt in zes klassen. De naam *Giapam* komt het eerst voor op de kaart van Gastaldi (1550); vóór dien tijd getuigt de naam *Zipangu* van Marco Polo's invloed. In 't voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat Marco Polo's uitspraak dichter bij de waarheid was dan die van Gastaldi, want de Chineezen noemden Japan het „Land van den Oorsprong der Zon", *Jih-pen-kwoh*, wat in den mond der Japanners *Nihon koku* of *Nippon koku* werd, en, met weglating van *koku* „land", *Nihon* of *Nippon*. Vóór 670 noemden de Japanners hun rijk Yamato, naar een der voornaamste provincies der oudheid. De naam *Giapam* (1550) of *Giapan* (1561) moet aan China ontleend zijn, want 't kan wèl een verbastering van *Jih-pen*, maar niet van *Nippon* zijn.

De acht kaarten van het Gastaldi type (1550—1589) geven Japan als één ovaal eiland, van 't Westen naar 't Oosten gericht; die van 1574 vermeldt een paar plaatsnamen, geput uit een brief van François Xavier, den eersten Christenzendeling, die in 1549 voet aan wal zette in Japan. De zendelingen hadden uit den aard der zaak weinig belangstelling voor Japan's geografische ligging; van veel meer belang was deze voor de Portugeesche en Hollandsche handelaars. De Portugeezen waren reeds circa 1546 in 't Zuiden van Japan verschenen, en hunne inlichtingen stelden hun landgenoot Diogo Homem in staat, in 1558 een kaart het licht te doen zien, waarop de drie hoofdeilanden, Hondō, Shikoku en Kyūshū reeds te herkennen zijn, zij het dan ook te midden van een verwarde massa van kleine eilandjes. Een geheel ander type vertoont de kaart van den Vlaming Gerard Mercator (1569), die een Chineesche kaart schijnt gebruikt te hebben, doch op fatale wijze den door Ptolemaeus aangegeven Ganges met Canton in verband bracht en daardoor hopeloos in de war geraakte! Hij identificeerde Chryse, het gouden eiland, door Plinius vermeld, met Japan.

Na het type Ortelius (1570), uit de beide voorgaanden voortgekomen, vormt dat van den Portugees Vaz Dourado te Goa, door denzelfden Ortelius (1584, 1589) en ook door Van Linschoten (1595) opgenomen, een grooten vooruitgang. Toch buigt Japan zich op Van Linschoten's kaart nog wonderlijk naar 't Oosten om, en ziet men duidelijk, dat de Portugeezen en Hollanders alleen bekend waren met Zuid-Japan tot aan Kyōto, op de kaarten steeds Meaco (d. i. Miyako, „Hoofdstad") genoemd. Ook blijkt terstond, dat geen Japansche kaarten als model dienden. Dit was vermoedelijk wèl het geval met het zesde type, dat van den Portugees Teixeira, in 1594 door Petrus Plancius weergegeven. De stap ten goede is zóó groot, en de gelijkenis met een veel latere Japansche kaart (1739), alsook met die van Kaempfer (vóór 1692), is zóó frappant, dat we met Dahlgren en Gezelius aan een Japansch origineel moeten gelooven.

Dahlgren's verhandeling, welke van een groote kennis op dit gebied getuigt, terwijl de behandeling der stof duidelijk en streng methodisch is, is m. i. voor de Japanologie voornamelijk belangrijk waar het de laatste vraag geldt, n.l. deze: „Was Teixeira's kaart naar een Japansch origineel gemaakt?" Het schijnt van wèl, want vanwaar kregen de Europeanen anders die plotselinge kennis van den vorm des lands, na eerst een tijdlang in den blinde rondgetast te hebben? Toch kennen we totnogtoe, voor zoover ik weet, geen Japansche kaarten uit de 16de en 17de eeuw. De oudste van die, welke het Ethnographisch Museum te Leiden bezit, dateert van 1744. Het is dus een vergissing wanneer Chamberlain den in datzelfde jaar geboren Inō Chūkei „the father of Japanese cartography" noemt. Het zou belangrijk zijn

Digitized by Google

te onderzoeken, in welken tijd de eerste Japansche kaarten zijn gemaakt, en of ze haar ontstaan alleen aan Europeeschen invloed te danken hadden. Dit schijnt mij, met het oog op de bovenstaande feiten, onwaarschijnlijk, en het komt mij aannemelijker voor dat China, Japan's groote leermeester, ook hierin is voorgegaan.

Leiden. M. W. de Visser.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

W. Schonack, Der Horaz-Unterricht. Ein Beitrag zur Didaktik und Methodik des Lateinischen in der Gymnasialprima. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 3).

Tot nog toe meende ik, ik moet het tot mijn schaamte bekennen, dat leiddraden voor Didactiek en Methodiek van weinig waarde zijn; dat onderwijzen een kunst is, die op eigen wijze moet tot ontwikkeling komen; dat ieder zijn eigen methode moet vinden en dat die altijd afhankelijk zal zijn van eigen persoonlijkheid, inzicht en overtuiging; en dat toch de meeningsverschillen niet grondig kunnen besproken worden in de methodiek, maar zoo ooit en ergens, dan in de encyclopaedie; en dat zelfs daar, op de vraag hoe staan we ten opzichte van de klassieken, de meeningsverschillen niet tot een harmonisch accoord zullen opgelost worden.

Dit boek, het eerste dat ik over methodiek las, heeft me nog niet van die meening bekeerd. Wie mocht meenen volgens de hier gegeven regelen de kunst meester te kunnen worden, zal zich bedrogen vinden; in plaats van een vast richtsnoer te krijgen, wordt hij telkens gesteld voor de moeielijke keus van het *juste* milieu en terugverwezen naar zijn persoonlijk inzicht en zijn eigen overtuiging, zijn oordeel en smaak. En dit pleit voor de vrijzinnigheid van den schrijver, maar tevens tegen de noodzakelijkheid van zijn ge. schrift. Auf die Art und Weise des erklärenden Lehrers kommt es an! Juist. Bij de sympotische Oden moet de leeraar voor een oogenblik „die steife Würde, die dem Lehrer leicht zur andren Natur wird, fahren lassen." Laat maar eens iets, wat u tot een tweede *natuur* werd! Gelukkig alleen die zulk een steife Würde nooit noodig achtte, en niet onnatuurlijk behoeft te doen om natuurlijk te worden.

Met een ijver, een betere zaak waardig, worden alle desbetreffende Streitfragen, volledig gedocumenteerd, aangegeven; maar de oplossing, zoodra de kweste uit encyclopaedisch verschil van inzicht voortkomt, is onvoldoende, wijl subjectief. Alleen wat louter een zaak van praktijk is, b.v. dat de praeparatie-thuis en het Vokabel-aufschlagen zijn nut heeft, wordt objectief betoogd. Meestal, want ook hier wordt wel eens louter meening tegenover meening gezet, b.v. bij het vermelden in de klas eener conjectuur: „ich würde den Gelehrten, dem die Heilung einer Stelle geglückt ist, ruhig nennen; Weissenfels ist dagegen."

Ten slotte wordt gewaarschuwd om niet „wie viele Methodiker, ein an sich richtiges Prinzip auf die Spitze zu treiben". Terecht, maar tevens maakt het degenen die hier licht zoeken confuus, en afkeerigen des te meer bevreesd voor Methodiker.

De wijze waarop wij in ons land Horatius lezen, kan gelukkig vrijer en behagelijker zijn dan in Duitschland, waar hij moet dienen bij de Abschlussprüfung. Veel wat ons onnoodig schijnt, wordt hier voorgeschreven „um so ein festes Gerüst für die Wiederholung vor dem Examen zu erhalten" en om „ein schnelles schlagfertiges Antworten auf Fragen des Lehrers zu ermöglichen" (!). Ook meen ik dat het alleen in Duitschland zijn nut heeft te waarschuwen om niet „den Schülern Stellen aus dem Monumentum Ancyranum oder aus griechischen Historikern, wie z. B. aus Dio Cassius, zu diktieren und nachher in ihrem ungefären Wortlaut abzufragen" of bij Ode 1, 6 te dicteeren alle veldtochten van Agrippa en de namen zijner kinderen; of voor de bepaling van den tijd der vervaardiging van de oden „als Vorbedingung die Lekture von Frankes Fasti Horatiani zu verlangen, wobei dann die Schüler in freiem Vortrag seine Gründe für frühere oder spätere Ansetzung zu rekapitulieren haben" of ook „für die stoische Philosophie Cic. Tusc. IV, für die epikureische Cic. de fin. I-II vorher heranzuziehen" en te verlangen „das Auswendiglernen einer umfangreichen, in viele Teile und Teilchen sich gliedernden Disposition der Oden", vooral „wenn man sich, um das Schema zu füllen, bemüht, die beim Dichter fehlenden Mittelglieder zwischen zwei Teilen zu ergänzen und wenn man sich anstrengt, die Gedanken anzugeben, die Horaz bei der Abfassung vorschwebten".

Tegen al dit overgedreven gedoe steekt de methode van den schrijver gunstig af. Alleen schijnt hij mij bij zijn onderwijs meer den dichter dan de dichtwerken naar voren te brengen en het metrum ook te schwerfällig te behandelen. Hij dicteert alles heel uitvoerig: de alcaeïsche strofe, zoo genaamd naar.... komt 37 maal voor en bestaat uit.... Het eerste vers is „eine katalektische dritte logaödische Pentapodie mit Auftakt" enz.

Wordt de zaak niet veel eenvoudiger en duidelijker als men voor verreweg het grootste deel der lyrische poëzie den choreiambus als grondvorm aanneemt? Dan kan bereikt worden, wat Schonack erkent niet te bereiken, dat de leerlingen „die Bestandteile rasch und sicher erfassen". Uitvoeriger schreef ik hierover in der tijd in het „Weekblad". Nog een enkel woord over de interpretatie van enkele Oden, die gelegentlich ter sprake komen. Schonack neemt 2,20 „ernsthaft" en ziet dus in *iam iam residunt cruribus asperae pelles et album mutor in alitem* „nichts Groteskes" noch eenige ironie of komisch element! Dezelfde fout doet 1,34 (*Parcus deorum*) nog algemeen voor een geloofsbelijdenis eens bekeerlings aanzien, wat m. i. niet anders is dan een scherpe spot op een verbluffende prresterbenoeming.

Ode 1,26 vindt hij van inhoud „minderwertig". Waarom? We zien hier weer het streven om meer den dichter dan zijn dicht naar voren te hrengen: omdat het „kein bedeutender Zug im Leben des Horaz enthüllt". Toch wel: weg met de krant, geef me de lier! zou een musicus van nu zeggen. Al dadelijk zet het in met *Musis amicus*, en eindigt met den lof van zijn *Pimpleïs dulcis*, die behagen schept in *fontibus integris*. Zoo is hij *unice securus* over den buitenlandschen toestand. Het is een lied van dichtermoed en dichtervreugd, wier echtheid men hoort aan de sprankelende klanken.

In 1,35 vindt hij de zes strophen lange Parenthese een „Kompositionsfehler" die hem „immer hat gestört". Maar kon Horatius op den aanroep aan Fortuna, die zich manifesteert door *superbos vertere funeribus triumphos*, wel onmiddellijk laten volgen: *Serves iturum Caesarem*?

Rotterdam. J. van der Valk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd. van 9 Juni l.l. sprak de Voorzitter over het verlies dat de Akademie heeft geleden door den dood van het rustend lid Prof. Dr. S. A. Naber. Door den heer Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck werd voor de Verslagen en Mededeelingen een stuk aangeboden getiteld *De vormen van het Blackfoot.* De heer Prof. Dr. G. Kalff hield een voordracht, getiteld *Over de aandacht als literair verschijnsel.* Eerst handelde hij over het voorstellen van de aandacht in de beeldende kunst, en hij noemde verschillende werken waarin personen zijn afgebeeld wier aandacht gespannen is. Daarna maakte hij gewag van *aandacht*, als verschillende van *opmerkzaamheid* en van *oplettendheid.* Vervolgens handelde hij over individueele en over gemeenschappelijke aandacht, en over de middelen

Digitized by Google

waardoor zij wordt gaande gehouden of geprikkeld; hierbij werden een aantal voorbeelden uit de litteratuur van allerlei volken genoemd. Ten slotte sprak hij over de grenzen der aandacht. — De heeren Heymans, van der Wyck, de Groot, Kern en Karsten maakten opmerkingen die door den spreker werden beantwoord.

De redevoering, waarmede de heer Dr. A. E. H. Swaen op 2 Juni l.l. het hoogleeraarsambt heeft aanvaard aan de Universiteit van Amsterdam, was getiteld *De wetenschappelijke beoefening van het Engelsch hier te lande.* Als inleiding gaf de spreker een historisch overzicht van hetgeen tot dusverre in Nederland voor de studie van het Engelsch is gedaan, inzonderheid van staatswege. Daarna sprak hij over hetgeen een student van den tegenwoordigen tijd zich als doel moet stellen om aan de eischen der hedendaagsche taalstudie te voldoen. In de eerste plaats wees hij er op, hoe moeilijk het voor een vreemdeling is zich van de werkelijk levende taal met haar aldaar komende en verdwijnende eigenaardigheden op de hoogte te houden; met een aantal voorbeelden werd dit zeer duidelijk toegelicht. Daarna gaf hij allerlei opmerkingen en adviezen omtrent de historisch opgevatte taalstudie; tot zijn leedwezen moest hij zeggen, dat het Angelsaksisch door de leeraren in het Engelsch te weinig wordt beoefend. Daarna sprak hij over de studie der Engelsche letteren, en inzonderheid over de moeilijkheid daarvan voor hem die niet door een voorafgaande opvoeding tot die studie is voorbereid. De instelling van academische examens moet de wensch blijven van ieder wien de studie van het Engelsch, Fransch en Duitsch ter harte gaat. De redevoering werd besloten met de gebruikelijke toespraken.

De jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden op 11 Juni jl. gehouden werd door den voorzitter, den heer P. J. Blok, geopend met een toespraak, waarin hij herinnerde aan het bij uitstek vaderlandsch karakter der Maatschappij, en in verband met de herdenking van het herstel onzer onafhankelijkheid in 1813 een overzicht gaf van haar geschiedenis in den Franschen tijd. Hij beschreef haar verval in de laatste jaren der oude en de eerste der Bataafsche Republiek, zoodat zij in 1799 scheen te zullen sterven. Haar toenmalige voorzitter, prof. J. W. te Water, slaagde er met behulp van Siegenbeek en andere hoogleeraren in haar in 1803 weer te doen herleven. Zij nam toen meer en meer het karakter aan eener geleerde academie, wat zij bij haar begin niet geweest was. In den eigenlijken Franschen tijd bleef zij de stille maar trouwe bewaarster van vaderlandschen zin en vaderlandsche geschiedenis, taal en letteren, en leefde kalm voort met bijna angstvallige vermijding van alles wat de argwanende Fransche regeering kon ontstemmen. Bij den opstand trad zij niet op den voorgrond, maar begroette den goeden uitslag van de pogingen van Van Hogendorp c.s. met ongeveinsde vreugde en hartelijke instemming, de oude taak met nieuwen moed opvattend.

Des namiddags hield de heer J. Huizinga een voordracht over *De beteekenis van 1813 voor Nederlands geestelijke beschaving.* Spr. wees er op dat naar zuiver verstandelijk-zedelijke maatstaven gemeten de 18de eeuw in Nederland zoo goed als elders vooruitgang op de 17de beduidt. Doch ònze (onvermijdelijk subjectieve) cultuurmaatstaven zijn niet meer uitsluitend verstandelijk-zedelijk; ze zijn, als ze niet dogmatisch-religieus zijn, voor alles aesthetisch. Wat ons van het laatste gezichtspunt cultuurverarming schijnt, is in hoofdzaak het verlies of althans de verzwakking van het beeldend vermogen, dat eertijds de kostbaarste, en onevenredig sterk ontwikkelde, factor in onze nationale beschaving had uitgemaakt. Dat verlies was te wijten geweest aan de verschuiving van het cultuurideaal uit de sfeer van het spontaan-burgerlijke naar het Fransche hoofsche ideaal (dat hier zeer slecht paste en juist daardoor voor de nationale eigenaardigheid bijzonder noodlottig werd), gepaard aan het steeds stijgende intellectualisme en moralisme, dat overal ongunstig op het beeldend vermogen werkt. Zijn deze beschouwingen juist, dan kan men niet verwachten, dat van 1813 een sterke cultuurvernieuwing zou uitgaan; 1813 bevatte geen zelfstandige geestelijke factoren in zich, die het geschetste proces konden stuiten. Slechts inzoover een politieke ommekeer terugwerkt op de cultuur, bezit 1813 beteekenis voor de ontwikkeling van onze geestelijke beschaving. En wel in de eerste plaats die van een reactie. De Fransche overheersching had nog dieper lagen in het Nederlandsch gemoed getroffen, dan die van het staatkundig bewustzijn: zij schiep een heimwee naar het laat-18de-eeuwsche levensideaal, dat van Martinet's „Katechismus der Natuur", dat van de groote Leidsche philologen. En zoo kan men een goed stuk van ons Nederlandsche geestesleven tijdens de restauratie het best beschouwen als een naleven der 18de eeuw. Dit blijkt o.a. uit de organisatie van het hooger onderwijs in 1815. De meest onmiddellijke werking op de geestelijke cultuur heeft 1813 natuurlijk doen gelden op dat gebied, waar deze zelf vervuld is van politieke voorstellingen, nl. in de sfeer van het nationaal sentiment en de historische traditie. Ten opzichte van het nationaal sentiment beduidt 1813 allereerst een bekroning, maar ook een breuk. In de oude Republiek was het nationaal besef tweeslachtig geweest gelijk de Staat zelf. Een zekere breuk in de continuïteit van dat besef kon niet uitblijven, toen als 't ware de republikeinsche helft werd afgesneden. Van meer beteekenis echter is het, dat de nieuwe Staat den geest zoo weinig houvast gaf in de historische traditie. De politieke onverschilligheid in den tijd der restauratie laat zich ten deele daaruit verklaren. Men wilde de oude partijen vergeten, maar kon dat niet zonder daarmee tegelijk een deel van de politieke energie zelf prijs te geven. Merkwaardig dat juist thans onder Oranje, terwijl de patriotten bekeerd en verzoend 's Konings trouwste dienaren werden, het hartstochtelijkste deel der oude prinsgezinde partij in een geestelijke ballingschap moest gaan: Bilderdijk en zijn kring. Hun voorstelling van het nationaal verleden (hier enkel beschouwd in haar politieken en niet in haar religieuzen inhoud) kon niet die der nieuwe natie worden: zij was daartoe te eenzijdig en te geëxaspereerd. Dit is levendig te betreuren, omdat bij hen het talent zat dat Nederlands nieuw nationaal besef met klank en vorm had kunnen doordringen.

Den avond te voren had een voor alle leden toegankelijke vergadering plaats gehad van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, waarin het eerst de heer P. C. Molhuysen sprak over *De komst van Scaliger te Leiden.* Hij wees op 't verlies dat de Leidsche universiteit had geleden door 't heengaan van Scaliger's voorganger Lipsius. Dit maakte de keus van een opvolger moeilijk. De aandacht werd gevestigd op Scaliger, een beroemd geleerde, in Caen, in Frankrijk, woonachtig. Spr. verhaalde nu de wijze waarop deze benoeming — de wedde bedroeg *f* 1200 — plaats had. Men zond personen naar Scaliger toe, die, omdat in het laatst der 16de eeuw de burgerkrijg in Frankrijk woedde, met vele moeilijkheden te kampen hadden. Scaliger maakte de aanneming mede afhankelijk van het toestaan van een gewapend eskorte, dat hem zou geleiden. Ook stelde hij, die noch hooger onderwijs had genoten, noch gegeven, als voorwaarde geen colleges te hoeven geven, wat hem werd toegestaan. Eindelijk, 26 Augustus 1593, kwam hij in Leiden aan, en hij heeft er gewerkt tot aan zijn dood in 1609. Tal van geleerde geschriften heeft hij er geschreven. Groot was ook het getal studenten, dat op den roep van geleerdheid die van hem uitging, in Leiden kwam studeeren. Spr. bracht ten slotte hulde aan de nagedachtenis van den eersten curator Jan van der Does, die de man is geweest die een heros als Scaliger aan de Leidsche Universiteit wist te verbinden.

Digitized by Google

Vervolgens sprak de heer E. C. Godée Molsbergen over *Hottentotten, slaven en blanken in Zuid-Afrika*. Hij ving aan met er op te wijzen, dat deze titel feitelijk niet juist is, want de Z.-Afrikanen, die zoo scherp zien op „kleur", trekken de lijn: blank en niet blank. Over de Kaffers zal hij niet spreken, omdat de Compagnie betrekkelijk laat met hen in aanraking komt. Spr. ging na wat men vroeger over de Hottentotten dacht, de plakkaten over hun behandeling, de weinige aantrekkelijkheid van deze vuile menschen voor Europeanen en 't niet voorkomen van huwelijken van blanken met Hottentotten als gevolg daarvan. Hij behandelde één uitzondering: Krotoa (of Eva), de Hottentottin, gehuwd met den onder-barbier Pieter van Meerhoff van Kopenhagen, en haar eigenaardigen levensloop. Als beeld van intelligentie haalde spr. aan den Hottentot die ds. François Valentijn verbaasde door zijn bijbelkennis. Daarop ging hij na wat de Hottentotten allen begeerden van de blanken: tabak, sterken drank, koper en kralen en verder niets. Ziekten hebben de Hottentotten gemaakt tot een ongevaarlijk, nu uitstervend ras, en daaraan heeft de Compagnie geen schuld. Vervolgens werd de slavernij aan de Kaap besproken, de sterfte bij het transport op zee, de betrekkelijk lichte arbeid in Z.-Afrika, hoe de Compagnie zorgde voor de lichamelijke en ook geestelijke behoeften der slaven, het lezen van Nederlandsche Christelijke gebeden, hoe mishandeling streng werd tegengegaan, de misstanden in de slavenloods, de vrijlating door afkoop en bij testament, de doopkwestie der kinderen, de vraag of Christenen als slaaf konden worden gehouden, de gevaren voor de kolonisten, denkbeelden over afschaffing der slavernij, de nieuwe klasse vrije zwarten die ontstaan is, om eindelijk tot de slotsom te komen, dat de O.-I. Compagnie zich in haar houding jegens Hottentotten en slaven niets te verwijten heeft.

Dr. B. J. H. Ovink heeft op 2 Juni 1913 het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte aan de Rijksuniv. te Utrecht aanvaard met een rede getiteld *Het Kritisch Idealisme*, die bij A. Oosthoek te Utrecht verschenen is.

De heer Dr. A. Hulshof te Utrecht opende zijne lessen als privaat-docent in middeleeuwsche geschiedenis en palaeographie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht met eene voordracht getiteld *Historiographie der middeleeuwsche geschiedenis van Nederland* (Haarlem, Tjeenk Willink). Hij legde daarin den nadruk op de geringe beoefening der middeleeuwsche geschiedenis ten onzent en toonde deze aan door een overzicht van wat in onze historiographie aangaande deze periode valt aan te wijzen. Ook de katholieke tijdschriften geven hier weinig anders dan „onverteerd en onverwerkt bronnenmateriaal", terwijl de bestaande uitgaven der oude kronieken allesbehalve voldoende zijn voor tijd, wat ook b.v. met Van den Bergh's en Sloet's oorkondenboeken het geval is. De voordracht eindigt met toespraken tot de autoriteiten.

De aandacht wordt gevestigd op het pas verschenen *Supplement* op het *Repertorium* voor vaderlandsche geschiedenis, in opdracht van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bewerkt door L. D. Petit (Leiden, Brill). Dit deel bevat de systematische opsomming der literatuur over Nederland 1901-1910. De beide deelen omvatten thans 46300 titels; vóor het laatste deel werden tal van vroeger niet geraadpleegde tijdschriften nagegaan en kon bijzondere aandacht aan kunstgeschiedenis gewijd worden.

Wij vestigen de aandacht op eene door de Oxford University Press gepubliceerde en ons toegezonden lezing van L. H. Jordan *Comparative Religion, its Origin and Outlook*. Zij orienteert in de litteratuur over het onderwerp en zoekt het gebied van godsdienstvergelijking af te bakenen tegenover dat van de godsdienstgeschiedenis naar aanleiding van twee onlangs verschenen handboeken over „comparative religion" van Jevons en van Carpenter. J. S. S.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Sitzungsber. d. Kgl. Bayer. Ak. d. W., Philos.-philol. u. hist. Kl., 1912, 6: K. Th. v. Heigel, Die Beteiligung des Hauses Zweibrücken am nordamerik. Befreiungskrieg. —

7: L. Curtius, Stud. z. Gesch. d. altoriental. Kunst. I. „Gilgamisch" u. „Heabani". — 8: M. Doeberl, Z. Gesch. d. bayer. Schulpolitik im 19. Jahrh.

1913, 1: R. v. Pöhlmann, Isokrates u. d. Problem d. Demokratie.

Abhandl. d. Kgl. Bayer. Ak. d. W. etc., XXVI, 4: S. Riezler u. K. v. Wallmenich, Akten z. Gesch. d. bair. Bauernaufstandes 1705/6, I.

Journal des Savants, 1913, Mai: M. Dieulafoy, L'Architecture catalane, I. — G. Glotz, Les sslaires à Délos, I. — E. Naville, La méthode compar. dans l'hist. d. religions, II (slot). — Nouv. et Corresp.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLV, 1: E. Fraenkel, Beitr. z. Gesch. d. Adjj. auf -τικός. — W. Schulze, Att. κάτροπτον. — H. Güntert, Ar. *mušti* „Faust" u. d. Hexe „*Muš*". — F. Bechtel, Parerga. — Z. Blattfüllung. — K. F. W. Schmid, Hom. ἰθαν. — W. Schulze, Lat. *mundus*. — Dez., Gr. δέλτος. — L. Sadée, Z. Erkl. d. att. Schiffsnamen. — W. Schulze, Dor. ϝίσαμι. — E. Sittig, Καρποκράτης. — G. N. Hatzidakis, Der Ausfall d. Vokale im pontischen Dial. — R. Trautmann, Ahd. *manzon*. — W. Schulze, καχορμισίη. — H. Psilander, Ahd. *clouuido* „scabies". — A. Rahlfs, Z. Frage n. d. Herkunft d. glagolit. Alphabets. — W. Schulze, Der Fuchs. — Dez., Lit. *seku* u. *klẽmi*.

Atene e Roma, 1913, Gennaio-Febbraio: V. Ussani, Seneca. — L. Pareti, Di un luogo straboniano su Regio. — L. Simioni, L'ironia di Tacito. — L. E. De Stefani La scena del riconoscimento negli Epitrepontes di Menandro. — P. P. Trompeo, Intorno alla composizione degl' Inni di Ambrogio.

Marzo-Aprile: S. Lambros, Movimento archeol. nei paesi greci. — V. Ussani, Seneca (cont. & fine). — N. Terzaghi, Un libro di Storia delle Religioni. — P. Ducati, Bologna villanoviana ed etrusca. — R. Sabbadini, I due metodi della sintassi latina.

Hermes, XLVIII, 1: M. Pohlenz, die Abfassungszeit von Ovids Metamorph. — S. Sudhaus, z. d. neuen Bruchstücken der Epitrepontes. — W. W. Jaeger, das Pneuma im Lykeion. — M. Holleaux, l'entretien de Scipion l'Africain et d'Hannibal. — B. Keil, zu den Persern des Timotheos. — Miscellen.

2: G. Pasquali, die schriftstellerische Form des Pausanias. — I. Hammer-Jensen, Ptolemaios and Heron. — Chr. Blinkenberg, 'Ρόδου κτίσται. — R. Reitzenstein, philologische kleinigkeiten. — M. Lehnerdt, ein verschollenes Werk des älteren Plinius. — U. Kahrstedt, Nachlese auf griechischen Schlachtfeldern. — Miscellen.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXVII, 2: A. Grohmann, Die im Äthiopischen, Arabischen und Koptischen erhaltenen Visionen Apa Schenute's von Atripe. Text und Übersetzung. I. Die im Äthiopischen erhaltenen Visionen. — W. Bacher, Ein bisher nich' erkanntes persisches Lehnwort im babylonischen Talmud. — F. H. Weiszbach, Zur Kritik der Achämenideninschriften. — H. Bauer, Das Originalwort für „Witwe" im Semitischen. — Dez., Was bedeutet Rebekka? — K. E. Neumann, *Vyañjanam* bei Piyadassi. — J. S. Speyer, Ein altjavanischer mahāyānistischer Katechismus. — Anzeigen. Kleine Mitteiluugen. — Wissenschaftlicher Jahresbericht über 1912. (H. Pick, Assyriologie; G. Roeder, Ägyptologie).

Digitized by Google

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXII, 2: W. van Helten, Over begripswijziging der woorden (semasiologie). — J. van der Valk, Van Velthem's Spieghel Historiael. Tondalus-fragment vs. 223 en 254-6. — R. van der Meulen, De sage van Karel en Elegast bij de Litauers. — H. Janssen Marijnen, Omtrent de opvoering onzer oudste tooneelstukken. — M. Boas, De IV Virtutibus Cardinalibus, een middeleeuwsche benaming voor de Disticha Catonis. — W. van Helten, Verbeteringen. — A. Greebe, De Varianten van Perks Iris. — Kleine Mededeelingen.

Anglia, XXXVII, 2: J. A. Roy, J. M. Synge and the Irish Literary Movement. — H. Lange, Rettungen Chaucers, III. — Ph. Aronstein, Thomas Heywood. — O. Ritter, Z. engl. $\bar{æ}$ $\bar{e}$-grenze. — K. Luick, Zu ne. *oven*. — E. Flugel, Lucy Toulmin Smith. 1838-1911.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXVII, 3: H. Gelzer, Beiträge zum Dalmatischen und Albanesischen. — J. Reinhold, *Karleto* (slot). — K. Lewent, Beiträge zum Verständniss der Lieder Marcabrus. — Vermischtes. — Besprechungen.

Neuphilol. Mitteil., 1913, 1-2: A. Hilka und W. Söderhjelm, Vergleichendes zu den mittelalterlichen Frauengeschichten. — E. Simonnot, Grammatischer Unterricht nach der direkten Methode. — Besprechungen.

3-4: A. Långfors, Anc mais no·m fo semblan. — E. Zilliacus, Sur les sources de quelques sonnets de Heredia ne figurant pas dans les „Trophées". — J. Poirot, Lorrain *pmot, kmot* = pomme, pomme de terre. — E. Simonnot, Grammatische und stilistische Übungen im fremdsprachlichen Unterricht. — Besprechungen.

Bulletin Ned. Oudheidk. Bond, VI, 2: De Stuers, De monumentenwet in de Tweede Kamer. — Hoogewerff, Zorg voor monumenten en kunstschatten in Italië. — Martin, Mauritshuis. — Gratama, Frans Hals Museum. — Six, Schilderijen in de St. Pancraskerk te Enkhuizen.

Nederl. Archievenblad, XXI, 4: Fruin, De archieven der garnizoenskerken in de Zuidelijke Nederlanden. — Veder, Het nieuwe archiefgebouw van Amsterdam. — Kleinere Bijdragen.

Historische Zeitschrift, Bd. 111: Dove, Lombardische Chronisten des 13 Jahrh. — Lehmann, Staindel-Funde. — Meyer von Knonau, Max. Emanuel von Baiern und die schweizerische Eidgenossenschaft 1702/3. — Heigel, Das Hambacher Fest. — Von Müller, Bismarck und Ludwig II Sept. 1870. — Miszelle (Meinecke, Radowitz de se ipso).

Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, XI, 1/2: Kläpfel, Die Beamten der aragonischen Finanzverwaltung am Ausgange des 13. Jahrh. — Luzzatto, Le finanze di un castello nel sec. XIII. — Bugge, Altschwedische Gilden. — Bruder, Zur Lebensmittelpolitik im alten Basel. — Schultze, Getreidepolitik in Hessen unter Landgraf Philipp. — Miszellen (Hahn, Geldhandel der deutschen Juden im Mittelalter. — Stolz, Das Jus albinagii und detractus).

English Historical Review, April 1913: Hilary Jenkinson and Miss M. T. Stead, Cade, a Financier of the Twelfth Century. — Vaughan, Campaigns in the Dauphine Alps, 1589-1747. — Turner, The Peerage Bill of 1719. — Hill, The Old Sepoy Officer.

Gids, 1913, Juni: Colenbrander, Falck, II. — Vürtheim, Over den oorsprong der tragedie. — Kramer, Buroliques van A. Chénier. — Prinsen, Nederl. literatuurgeschiedenis.

Onze Eeuw, 1913, Juni: Kielstra, Het Maleische schiereiland. — Stellwagen, Napoleon en Pius VII. — Leopold, De godsdienstige ontwikkeling van Rome, III.

Tijdspiegel, 1913, Juni: Van Nooten, Willem V.

Nieuwe Gids, 1913, Juni: Aletrino, Rondom Napoleon (vervolg).

Vragen des Tijds, 1913, Juni: Hulshof, Historiographie der middeleeuwsche geschiedenis van Nederland.

Indische Gids, 1913, Juni: H. B., Militaria uit Oud-Batavia in de 18de eeuw.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Beitr. z. lat. Syntax: Berl. Philol. Wochenschr. 1913, n°. 22 (Schmalz).

Blok, Holl. Stad, II²: Nederl. Archievenblad, XXI, 4 (Gratama).

Boeser, Beschr. d. ägypt. Samml. d. Ndl. Reichsmuseums I-II: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 25 (Erman).

Ubbo Emmius, Briefwechsel, uitg. Brugmans en Wachter: Hist. Zeitschr. Bd. 111 (Sohm).

Eerdmans, Alttestam. Stud. IV: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 24 (Meinhold).

Fruin-Japikse, Brieven v. De Witt III: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 23 (H. B[rugmans]).

Hesseling et Pernot, Ἐρωτοπαίγνια: Wochenschr. f. klass. Philol. 1913, n°. 22 (Wartenberg).

Jacobsen en Engers, Oude Geschiedenis: Onze Eeuw 1913, Juni (Kuiper).

Jantzen, Niederl. Malerei: Lit. Zentralbl. 1913, n°. 24 (Kania).

Kalff, Geschiedenis der Nederl. letterk.: Gids 1913, Juni (Prinsen).

Karsten, Comm. Donat.: Class. Rev. 27,3 (Keene).

Van Leeuwen, Hom. Ilias I-XII: Class. Rev. 27,3 (Shewan).

Van Loon, Fall of the Dutch Republic: The Athenaeum 1913, May 24.

Noordtzij, O.-T.ische Godsopenbaring: D.Lit.Ztg. 1913, n°. 23 (Sachse).

Reimers, Edzard der Grosze: Hist. Zeitschr. Bd. 111 (Kaeber).

Scholte, Grimmelshausenforschung I: Die Ortenau 1913, n°. 4 (Schriever).

Dez., Grimmelshausen u. d. Illustr. seiner Werke: Die Ortenau, 1913, n°. 4 (Schriever).

Serrurier, Bayle: Nieuwe Gids 1913, Juni (Kloos).

Slijpen, De Carm. Horatii etc.: Class. Rev. 27,3 (Belling).

Te Winkel, Ontwikkelingsgang der Nederl. letterk.: Gids 1913, Juni (Prinsen).

PERSONALIA.

Overleden Dr. S. A. Naber, oud-hoogleeraar te Amsterdam.

Benoemd tot directeur der H. B. S. te Terneuzen Dr. E. C. Godée Molsbergen, en te 's-Hertogenbosch de heer H. C. Brans; tot leeraar in Nederl. en Geschied. aan een H. B. S. te Amsterdam de heer G. C. van 't Hoog; aan het Gymn. te Apeldoorn tot conrector Dr. W. L. K. Capel, tot leeraar in Nederl. Dr. G. Brom, tot buitengew. leeraar in Fransch de heer E. van Ewijk; tot leeraar in Staatswetensch. aan een H. B. S. te Leeuwarden Mr. Dr. P. C. Andreae; tot rector van het Gymn. te Alkmaar Dr. G. E. W. van Hille.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan Dr. B. J. H. Ovink als leeraar aan het Gymn. te Leiden; aan Dr. H. P. Meyer als rector van het Sted. Gymn. te Amsterdam; aan Dr. E. C. Godée Molsbergen als leeraar aan de H. B. S. te Zaandam.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederlandsche letterkunde aan de Rijksuniv. te Utrecht de heer A. Zijp, op proefschr. *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566.*

Digitized by Google

Het Bijbelsch

HUMANISME

in Nederland

DOOR

Dr. J. LINDEBOOM

is thans verschenen en alom verkrijgbaar a **f 3.75.**

Uitgaaf A. H. ADRIANA, Leiden.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertigjarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

DE BETEEKENIS VAN DE DISSENTERS IN DE KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

REDE

bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam en dat aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit den 10den Febr. 1913 uitgesproken

DOOR

Dr. W. J. KÜHLER.

Prijs . . . . . f 0.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Verschenen:

de TWEEDE DRUK van:

SOENDANEESCH-HOLLANDSCH WOORDENBOEK,

DOOR

S. COOLSMA.

Het feit dat van het Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek nu reeds een **tweeden druk** verschijnt, bewijst voldoende, dat dit Woordenboek in een behoefte voorziet.

Deze tweede druk is thans in hetzelfde handige formaat uitgegeven als het onlangs verschenen Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek en bevat ongeveer 800 bladzijden druks.

De prijs bedraagt ingen. **f 7.—**, geb. **f 7.50.**

Van denzelfden schrijver zijn verschenen:

Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek.

Prijs ingen. **f 7.—** Geb. **f 7.50.**

Soendaneesche Spraakkunst.

Prijs **f 5.40.**

ARMENPFLEGE IN AMSTERDAM IN IHRER RISTORISCHEN ENTWICKLUNG

VON

Dr. CHARLOTTE A. VAN MANEN.

240 Seiten und 18 Abbildungen.

Prijs . . . . . . f 2.90.

Armenpflege in Amsterdam is een hoogst interessant boek, waarin de Armenzorg van de vroegste tijden tot op heden op aangename onderhoudende wijze geschetst wordt. Het is de belangstelling van ieder ontwikkeld mensch overwaard.

Uitvoerig prospectus op aanvrage gratis verkrijgbaar.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE Londen.

20ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1913.**

Rothe, Der augenblickl. Stand der homerischen Frage (v. Leeuwen).
Belzner, Homerische Probleme, II (v. Leeuwen).
Roemer, Aristarchs Athetesen in der Homerkritik (Groeneboom).
Von Prittwitz-Gaffron, Das Sprichwort im griech. Epigramm (Schepers).
Ciceros ausgew. Reden ed. Sternkopf, IX (Brakman).
Horatii Carmina rec. Vollmer (v. Wageningen).
De Decker, Iuvenalis Declamans (v. Wageningen).
Schonack, Rezeptsammlung d. Scribonius Largus (v. Leersum).
FitzHugh, The Sacred Tripudium (v. Hamel).
Dez., Italo-Keltic accent and rhythm (v. Hamel).
Robbins, The Hexaemeral Literature (Obbink).
Eerdmans, Alttestamentliche Studien, IV (Wensinck).
Pesichim, Text u. Übers. v. Beer (A. Noordtzij).
Berakot, Text u. Übers. v. Itzmann (A. Noordtzij).
Caetani, Chronographia Islamica I-II (Snouck Hurgronje).
Collitz, Das schwache Präteritum (Heinsius).
Clédat, Dictionn. étymol. de la langue franç. (Sneyders de Vogel).
Herzog, Hist. Sprachlehre d. Neufranzös. (Sneyders de Vogel).
Beloch, Griech. Geschichte I (Valeton).
Longnon, Origines et Formation de la Nationalité franç. (Salverda de Grave).
Burdach u. Piur, Briefw. d. Cola di Rienzo, III-IV (Gorris).
Hardy, Mes Loisirs, publ. p. Tourneux et Vitrac, I (Krämer).
Van den Bergh van Eysinga, Holländ. Radik. Kritik d. N. T. (Meyboom).
Die Disciplina clericalis d. Petrus Alfonsi, hrsg. v. Hilka u. Söderhjelm (Kruitwagen).
Exempla aus Handschriften d. Mittelalters, hrsg. v. Klapper (Kruitwagen).
Nicolas, Essai sur le Chéikhisme, I, III, IV (Houtsma).
Nicolas, Le Béyan persan, trad. p. —, I (Houtsma).
Bahâou'llah, L'épître au Fils du Loup, trad. p. Dreyfus (Houtsma).
Lemaire, Autissier Miniaturiste (Martin).
Coomaraswamy, Viśvakarma (Vogel).
Van Vollenhoven, Adatrecht v. Nederl.-Indië, II-IV (Nederburgh).
Schoolboeken:
Euripides, Ausgew. Tragödien, erkl. v. Wecklein (v. IJzeren).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Rothe, Der augenblickliche Stand der homerischen Frage. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 2).

E. Belzner, Homerische Probleme, II. Die Komposition der Odyssee. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 8, geb. M. 9.50).

„La vérité est en marche", met die woorden kan ik ook déze aankondiging, evenals een vroegere [1]), beginnen. De éénheid der Ilias, de éénheid der Odyssee wordt met den dag duidelijker erkend, ook in Duitschland, en het aantal publikaties, waarin met nieuwe — of weer nieuw geworden — bewijzen de eenheid nader wordt aangetoond, is groot. Daarom was het een goed denkbeeld van Dr. Rothe, thans, nu het vuur van den ouden strijd weder — en naar menschelijke berekening nu wel voor het laatst — is opgevlamd, zijn jongste Jahresbericht over Homerus uit de Zeitschrift für das Gymnasialwesen ook afzonderlijk verkrijgbaar te stellen. Zoo heeft het kans onder meer oogen te komen en meer blijvend nut te stichten.

Reeds vijfentwintig jaar lang heeft Rothe zulke overzichten geschreven, kalm van stijl, zaakrijk van inhoud, steeds door denzelfden geest bezield, als overtuigd bewonderaar van de twee gedichten, die door maar al te velen als lapwerk zijn beschouwd. Dat hij dus met ingenomenheid gewag maakt van den arbeid der velen die hem in de laatste jaren zijn bijgevallen, is niet meer dan natuurlijk, ook dat hij bijzonder uitvoerig is in zijn bespreking van hetgeen de woordvoerders der tegenovergestelde richting laatstelijk in het midden hebben gebracht, inzonderheid van Cauer's vlugschrift: *„soll die Homerkritik abdanken?"* dat reeds door den titel zelf en verder op elke bladzijde tot tegenspraak prikkelt. Hem te weerleggen is Rothe niet moeilijk gevallen, immers Cauer weerlegt eigenlijk voortdurend zichzelf en is het niet met zichzelf eens wat hij onder „Homerkritik" verstaat. Nú eens zou men meenen: de beoordeeling van den samenhang en den gedachtengang der gedichten zelve, maar dàn weer heeft hij het blijkbaar over het onderzoek naar de gedachtenwereld, waaruit die gedichten in den geest van den dichter zijn opgebloeid. Die beide dooréén leveren een zonderling, heilloos mengsel, — een „ontplofbaar mengsel" heb ik het wel eens schertsenderwijze genoemd [1]), — inzonderheid als ook de vraag naar den ouderdom van het schrift er

[1]) Men zie de bespreking van Rothe's boek *die Ilias als Dichtung, Museum* 1911, 323.

[1]) Men zie mijn bespreking van Cauers Grundfragen², *Museum* 1910, 161-168.

Digitized by Google

mee wordt in verband gebracht. Men komt dan tot uitingen als deze: „den ganzen Reichtum erstarrten Lebens, den der aufgeschriebene Text uns bietet, mit Hilfe der Kritik... wieder zum Leben zu lösen, dann in die vor unsern Augen wogende Masse Gliederung und Folge zu bringen: dies bedeutet jetzt die homerische Frage" [1]). Dàt is volgens Cauer het resultaat van meer dan drie menschenleeftijden hard werkens. Volgens die, zeker niet door helderheid uitmuntende woorden zouden wij dus nu zoowat tot aan den chaos, om zoo te zeggen tot den Urschlamm zijn gevorderd, en zouden nu voorshands hebben af te wachten wat zich eenmaal, als er lang genoeg zal zijn geroerd en gestookt, na afkoeling zal gelieven te vormen in den heksenketel, waarin het opgesmolten mengsel, dat in gestolden toestand zoo lang voor een organisme is aangezien, op het oogenblik staat te koken. — „Cela me parait une défense désespérée," schreef mij onlangs een vakgenoot, en hij zal wel niet de eenige zijn die zoo denkt. Laten wij er maar rond voor uitkomen: als „Homerkritik" zóó iets wil zeggen, dus, zonder beeldspraak, als haar doel is het splitsen van Ilias of Odyssee in grooter of kleiner brokstukken, ja, hoe eer die kritiek dan naar huis wordt gezonden, hoe beter, en eigenlijk is zij dat al; bedoelt men daarentegen bronnenonderzoek en wat daarmee samenhangt, — voor zoo ver dan bij een dichtwerk van bronnen sprake kan zijn, — dan moet dàt natuurlijk niet worden gestaakt, maar wel moet die studie dan anders worden genoemd, want „Homerkritik" is dat niet. Wij zien hier een poging om een onhoudbare stelling alsnog te verdedigen. Rothe's zaakkundig overzicht is zeer bruikbaar voor wie de wederzijdsche strijdkrachten wil leeren schatten.

„Hundert Jahre deutscher Odysseekritik sind vergangen," en thans tracht Belzner in het tweede deel van zijn boven vermeld werk, waarvan ik verleden jaar het eerste deel heb aangekondigd [2]) de rekening op te maken van wat die arbeid heeft opgeleverd. Alleen van duitsche geschriften maakt hij gewag. Allerlei bekende boeken heeft hij -- volgens zijn voorwoord — onvermeld gelaten „omdat zij voor zijn onderwerp of niet belangrijk genoeg of niet duidelijk genoeg waren." Daartoe behoort dus ook alles wat er in het buitenland over dat onderwerp is geschreven. Mocht nu een niet-duitscher in dit nuttige werkje het een of ander aantreffen wat hij al wel vroeger gelezen of wellicht zelf beweerd heeft, dan zal hij wel doen zich daarover niet te ergeren, maar in de overeenstemming van denkbeelden, al is er dan van instemming geen sprake, een welkome bevestiging te zien van eigen meening. Ik voor mij ben den schrijver gaarne stap voor stap gevolgd in zijn pleidooi voor de eenheid der Odyssee, een mij welbekenden en lief geworden weg opnieuw afleggende. Nog kort geleden schreef Cauer in zijn hierboven vermelde brochure „dat Kirchhoff niet slechts beweerd" — zooals Rothe had gezegd — „maar ook bewezen had, dat het tweede boek der Odyssee ouder is dan het eerste": — die meer

[1]) Zoo Cauer aan het slot van zijn vlugschrift.

[2]) Zie *Museum* 1912, 401.

besliste dan overtuigende verzekering wordt op verdienstelijke wijze door Belzner te niet gedaan. Hij beweert niet alleen maar bewijst ook met de stukken in de hand, dat Kirchhoff's bewijs geen bewijs wàs, dat het in de lucht hing en volkomen is mislukt.

Belzner sluit zich veelal bij Draheim en vooral bij zijn leermeester Römer aan, maar brengt ook eigen argumenten bij, bestrijdt verschillende landgenooten, vooral Kirchhoff (reeds genoemd), Wilamowitz, Seeck, Hennings, H. Schiller, uitvoerig en op overtuigende wijze, en beweegt zich met gemak op het zoo distelrijke terrein vol voetangels en klemmen. Zijn werk zal vrucht dragen, durf ik wel voorspellen.

Ja, ik vind ook nu, evenals bij de lezing van deel I, zijn betoogen wel eens wat zwaarwichtiger dan mij noodig of wenschelijk schijnt, bijv. waar hij de eigenaardig schilderachtige uitdrukking „τῇι δ' ἄπτεροσ ἔπλετο μῦθοσ", *zij kon geen woord uitbrengen* (lett.: haar gedachte werd niet vlug, bleef onverklankt), die een keer of wat in de Odyssee voorkomt, als een soort van „tooverformule" bespreekt, waardoor de dichter op gevaarlijke punten van zijn verhaal als het ware navraag bij zijn toehoorders zou voorkomen. Voor de zielkundige verklaring van des dichters woorden schijnt mij op de bedoelde plaatsen [1]) aan een kunstmiddeltje — een „naief, primitief middeltje" noemt B. het — in 't minst geen behoefte te bestaan.

Zoo is er natuurlijk wel meer waaromtrent ik het niet of niet geheel met den schrijver eens ben. Maar dat alles is voor de hoofdzaak niet van gewicht. Ik beveel dus ook dit tweede deel gaarne ter lezing, of liever — want voor eigenlijk lezen is het evenmin bestemd als geschikt — ter ernstige en gezette overweging aan.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

A. Roemer, Aristarchs Athetesen in der Homerkritik. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 16, geb. M. 20).

Ieder philoloog, die eerlijk is en niet de bekrompenheid van een schoolmeester of het conservatisme van een keisteen bezit, zal moeten bekennen, dat hij in den loop der jaren zijn oordeel over Homerus en diens uitleggers bij herhaling heeft moeten herzien en wijzigen. Opgevoed in diepen eerbied voor Lehrs' „de Aristarchi studiis Homericis", worden wij uit onzen zoeten waan, dat we omtrent Aristarchus' arbeid in Homerus vrij aardig ingelicht waren, door Roemer's boek opgeschrikt. Want om Aristarchus in zijn ware grootte te kunnen waardeeren — zoo ongeveer redeneert Roemer — moeten wij in de eerste plaats breken met de alleenheerschappij van den veel aanbeden Ven. A.: immers zoolang wij gelooven aan de onfeilbaarheid van dezen codex zien we Aristarchus nu eens als een idioot, dan weer als een philoloog van den eersten rang. Lehrs, die honderden athetesen van Aristarchus, bijz. in de Odyssee, eenvoudig negeert, kan onze leidsman niet langer zijn en naast — vaak boven Ven. A. — staat de autoriteit van Townl. (B): Eustathius bovendien is met Porphyrius vaak de eenige redder van Aristarchus. Doch leggen wij ons niet

[1]) ϱ 57 τ 29 φ 386 χ 398.

Digitized by Google

langer neer bij de berichten van Aristonicus en Didymus in Ven. A, wat moet dan het fundament zijn, waarop wij verder bouwen? Het antwoord van Roemer luidt: met terzijdestelling van de vaak onbetrouwbare mededeelingen van een Aristonicus en Didymus moeten wij appelleeren op de exegetische en critische axiomata van den grooten Alexandrijn zelf: deze te vinden en bloot te leggen is de schoone taak van den modernen philoloog, die over Aristarchus wil schrijven.

Het is natuurlijk geheel en al onmogelijk om in korte woorden een eenigszins nauwkeurig referaat van dit boek te geven: laat mij dus den indruk samenvatten, dien de lectuur mij gaf:

Roemer heeft voor een onbevooroordeelde onbetwistbaar bewezen (voor zoover dit nog noodig was), dat Aristarchus met recht de grootste philoloog van de oudheid wordt geacht: dat de Alexandrijnsche philologie een schat van schrandere opmerkingen heeft gemaakt, welke voor een goed deel verborgen of verminkt zijn door het gewauwel van de later komende kleinere philologen en het ellendige excerptoren- en redactorengespuis. Het zal zeker blijken, dat de schrijver op tal van ondergeschikte punten ongelijk heeft: wat hij aan Aristarchus toeschrijft kan ook de opmerking van een ander zijn (of omgekeerd, want ook wijze menschen zeggen op zijn tijd wel eens een dwaasheid); ook de athetesen van Aristarchus zelf zijn voor mijn gevoel volstrekt niet altijd even overtuigend, als ze Roemer toeschijnen: doch kleinzielig zou het zijn op kleinigheden te vallen, waar de groote verdienste van dit werk — de redding van Aristarchus — onloochenbaar is.

De stijl en de opzet van het boek zijn niet altijd vlekkeloos: de bitterheid van den toon op enkele plaatsen (ψέγει γὰρ ἥδιον ἢ ἐπαινεῖ), de hier en daar lang gerekte betoogtrant, die vaak verloopt in een opsomming van kleinigheden, welke de aandacht van de hoofdzaak afleiden, maken het lezen niet tot een onvermengd genot, maar, zooals ik zei, in hoofdpunten overtuigt Roemer gewis.

Hoe met de hulp van T. de aanduidingen van Ven. A. worden aangevuld of verbeterd, hoe sommige athetesen van Aristarchus door Aristonicus e. a. eenvoudig worden genegeerd, andere zonder grond bestreden, hoe verkort en verknoeid de gronden van Aristarchus zijn overgeleverd — dat alles wordt voortreffelijk in het licht gesteld.

Leerrijk ook is het hoofdstuk over de athetesenberichten, ons door Didymus meegedeeld, en duidelijk blijkt, hoe de critieklooze χαλκέντερος, die het Ὅμηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν niet van Aristarchus had geleerd, herhaaldelijk zich slechts aarzelend en weifelend uit en blijkbaar in veel gevallen niet uit Aristarchus zelf heeft geput, evenmin als vele zijner collega's.

Het eerste deel van Roemer's boek sluit met een uitvoerig hoofdstuk: die unberechtigte Vor- und Alleinherrschaft des Ven. A.: herhaaldelijk is juist T. of een andere codex de redder van Aristarchus en de lof, welken Lehrs e. a. aan Aristonicus, die vaak ten onrechte athetesen op Aristarchus' naam schrijft, plegen te geven, is onverdiend, al moge dan ook naast veel verkeerds niet weinige juiste opmerkingen van Aristonicus in A. zijn overgeleverd. Voor en na — ik zei het reeds — moeten wij de exegetische axiomata van Aristarchus zoeken en daaraan de waarheid van de berichten omtrent hem toetsen.

Het tweede deel van Roemer's boek draagt tot titel: „die von Aristarch wirklich und angeblich angerufenen kritischen Instanzen" (στίχοι περιττοί). Lezenswaardig is ongetwijfeld, wat de schrijver ons daar over het ἐμφαντικόν meedeelt (hoewel ik hem in deze quaestie niet overal volgen kan), over het juiste en verkeerde begrip van περιττόν en het σχῆμα ἀπὸ κοινοῦ, waar hij te recht te velde trekt tegen het verkeerde gebruik, dat ook modernen bij de beoordeeling der Homerische poëzie maken van den machtspreuk: „omne nimium nocet". Doch duidelijker en ook boeiender wordt de verhandeling, wanneer de schrijver, na te hebben vastgesteld, hoe Aristarchus tegenover Zenodotus eer conservatief en voorzichtig is en na de bespreking der στίχοι διφορούμενοι, de ἀνακεφαλαιώσεις (met een uitstekende uiteenzetting van de techniek van Homerus op dit punt) en van den Ἡσιόδειος χαρακτήρ (de genealogische partijen zijn echt, vgl. K 69 e. v.), ons brengt bij de zoo interessante quaestie van het ἀπρεπές. Ieder braaf philoloog herinnert zich terstond de amusante verhandeling van Cobet in zijn Miscellanea Critica p. 225—239 „ἀπρεπῆ apud Homerum pravo Alexandrinorum iudicio". Had Cobet al niet de gegevens, waarover Roemer thans beschikt, wat hij over deze quaestie schreef, blijft steeds het lezen waard. Maar Roemer geeft ons heel wat meer. Hij leert ons, hoe de Alexandrijnsche critici ook niet de geringste zonde tegen de goden en het goddelijke permitteeren, hetzij de critiek zich richt tegen gewaande blasphemieën in den mond der menschen hetzij tegen de (schijnbaar) onwaardige voorstelling van het goddelijke. In dit opzicht is vooral Zenodotus vol verkeerden ijver in tegenstelling met het juistere oordeel van Aristarchus. Door gewrongen exegesen, door textveranderingen en door athetesen trachten de tweede-rangscritici Homerus van die gewaande goddeloosheid te reinigen — Aristarchus daarentegen is ook hier weer de redder.

Maar onder het begrip ἀπρεπές valt heel wat meer: handelingen van personen van hoogen rang, van princessen of jonkvrouwen, die in hùn tijd onmogelijk zouden schijnen, kunnen de kortzichtige Alexandrijnsche geleerden (Aristophanes!) in hun Homerus niet dulden: welk een verschil met Aristarchus, van wiens naam wel menigmaal misbruik wordt gemaakt, om een athetese valschelijk op zijn rekening te schuiven, doch die in waarheid de overlevering verdedigt door verwijzing naar den παλαιὸς βίος en den βίος ἡρωικός en zoo komt tot het axioma Ὅμηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν.

Behartenswaardige woorden krijgt men ook te hooren over het gebruik der vaste epitheta, waarbij Aristarchus blijkt een heel wat juister inzicht in de epische dictie gehad te hebben, dan vele zijner voorgangers of geleerden eener latere generatie, en over „das objective epische Moment" (τοῦ ποιητοῦ τὸ ἐπίθετον).

En wat heeft de arme Aristarchus al niet te kampen gehad tegen heele en halve philosophen, die een ἀπρεπές zien in de beschrijving der Homerische ἤθη: slechts wie Roemer's uitvoerige behandeling van dit onderwerp

Digitized by Google

leest, kan zich een voorstelling maken van de verwarde ideeën van een Zenodotus, een Aristophanes en andere dogmatici: wij kunnen ons gelukkig prijzen, dat wij van zulke voorstellingen althans bevrijd zijn.

Wat de uitvoerige athetesen Γ 396—419 (Dorische interpolatie?) en Z 433—439 betreft — daarover is het laatste woord nog niet gesproken: overtuigd heeft Roemer mij nog niet. Treffend is ten slotte de uiteenzetting over Aristarchus' beschouwing der Homerische ἠθοποιία, hoewel wij hier met karige gegevens moeten werken, en over Aristarchus als redder der Homerische natuurwaarheid, vrij van kleinzielige en duffe moraliteitsbedenkingen, in welk opzicht hij zich een waardig leerling van Aristoteles toont: hij heeft Homerus met nuchtere oogen beschouwd, zijn gedichten niet gemaakt tot een boek, waaruit men de deugd kan leeren, noch den heroischen tijd voorgesteld als een paradijs op aarde — fouten waaraan menigeen zich schuldig maakt.

Het veel kortere derde deel spreekt over „die Interpolationem der guten Seelen (B 724—725, Ω 25—30, κάλλους en ὅπλων κρίσις, Skylla, Herakles enz. — invoegingen, die blijkbaar ten doel hadden „historische" leemten in Homerus aan te vullen) en τὸ πρόσωπον τὸ λέγον.

Een hoofdstuk „Rückblick und Ausblick" sluit het lijvige werk: Aristarchus is de groote exegeet, die ver uitsteekt boven zijn voorgangers, door nauwkeurige, scherpe interpretatie verovert hij zich het juiste inzicht.

Is het beeld, dat Roemer ons van Aristarchus geeft, te schoon, is hij te veel voorgesteld als een heroische philoloog zonder vlek en blaam? Mogelijk: maar in ieder geval dient men ten slotte dit uit te spreken: wie zijn inzicht in Homerus en diens interpreten wil verbreeden en verdiepen, kan Roemer's boek niet ongelezen laten; wie een wegwijzer zoekt in den doolhof der Alexandrijnsche geleerdheid met zijn vaak verbijsterende kronkelwegen, klopt bij Roemer niet tevergeefs aan.

Groningen. P. Groeneboom.

E. von Prittwitz-Gaffron, Das Sprichwort im Griechischen Epigramm. Gieszen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 2.40).

Aan de opmerking van Otto Crusius, dat de Grieksche spreekwoorden methodisch dienden te worden verzameld, danken wij reeds een dergelijke verzameling van gecondenseerde volkswijsheid bij de Tragici, Aristophanes, Plato, Polybius, Lucianus e. a. In aansluiting daarmee nu worden in dit boekje de spreekwoorden behandeld, die voorkomen in de Gr. epigrammen. „Die für die Verwendung sprichwörtlicher Redensarten typischen Epigramme zu sammeln ist der Zweck unserer Untersuchung" (pag. 2). In tegenstelling met de onderzoekingen van Rein voor Lucianus en van Salzmann voor Libanius heeft de Schr. de παροιμίαι der epigrammen niet ingedeeld naar Mythologie, Geschiedenis, Geographie enz., maar is om verschillende redenen historisch te werk gegaan, voorzoover dit vol te houden was: de chronologie van het epigram is allerminst zeker. In hoofdzaak zijn dan ook twee groepen onderscheiden: de Hellenistische epigrammen en die uit den Keizertijd.

Maar wat is een παροιμία? De ouden zelve namen dit begrip vrij ruim en die opvatting heeft de Schr. in dit boekje ook gehuldigd. Dit kan men niet anders dan billijken, dunkt me. Maar er is een grens. Zoo b.v. is een uitdrukking als μισῶ τὸν ἄνδρα τὸν διπλοῦν πεφυκότα (A. P. X 95) moeilijk een spreekwoord te noemen. Evenmin τῷ μήλῳ βάλλω σε (A. P. V 78) e. a. Daarentegen worden wendingen als πολλοί τοι ναρθηκοφόροι παῦροι δέ τε βάκχοι (X 106) en πολλὰ μετάξυ πέλει κύλικος καὶ χείλεος ἄκρου (X 32) en οὐ πάντα θεοὶ πᾶσιν ἔδωκαν ἔχειν (XII 96) uitgesloten met de opmerking: „.... sind Sentenzen, keine wirklichen Sprichwörter (p. 58)" — terwijl elders μηδὲν ἄγαν weer wèl tot de παροιμίαι wordt gerekend.

Dat daargelaten wordt het boekje ontsierd door te veel drukfouten in woorden en interpunctie. Is dit toe te schrijven aan een zekere haast? Moest het op een bepaalde dag „der Mutter" worden aangeboden? Hoe dit zij, tegen het einde vermeerderen de fouten.

Erger is het intusschen — en dit kan toch moeilijk alleen aan haast worden toegeschreven — dat hier en daar de interpretatie van de Grieksche text bepaald foutief is. Van A. P. IX 63 b.v. luiden de eerste twee regels:

Λύδη καὶ γένος εἰμὶ καὶ οὔνομα· τῶν δ'ἀπὸ Κόδρου
σεμνοτέρη πασῶν εἰμι δι' Ἀντίμαχον.

De Schr. zegt hiervan o. a. (p. 24): „Sprichwörtlich ist τῶν δ' ἀπὸ Κόδρου σεμνοτέρη, noch ehrwürdiger als Athens letzter König Kodrus". Zoo wordt dus hier, met wegmoffeling van het duidelijke πασῶν, deze uitdrukking gelijk gesteld met πρεσβύτερος Κόδρου!

In A. P. XI 132 leest men:

μισῶ, δέσποτα Καῖσαρ, ὅσοις νέος οὐδέποτ' οὐδεὶς
ἤρεσε, κἂν εἴπῃ ‚μῆνιν ἄειδε θεά',
ἀλλ' ἢν μὴ Πριάμου τις ἔχῃ χρόνον ἡμιφάλακρος,
ἢ καὶ κυρτὸς ἄγαν, οὐ δύνατ' ἄλφα γράφειν.

„Der Dichter", zegt de Heer von Prittwitz op pag. 43, „verlacht Leute, die dem Alter vor der Jugend den Vorzug geben. Auf diese herniosos senes paszt das Sprichwort οὐ δύνατ' ἄλφα γράφειν." Maar het is toch duidelijk, dat de zin een geheel andere is: ‚als men tegenwoordig niet oud en gebogen is als Priamus, is men geen knip voor de neus waard' of ‚heeft men niets in de melk te brokkelen'.

Evenzoo is A. P. X 48

μήποτε δουλεύσασα γυνὴ δέσποινα γένοιτο

nog wel iets anders dan „Der Mensch soll die ihm von der Natur angewiesenen Grenzen nicht überschreiten" (pag. 55).

Verder denkt men al lezende nu en dan: ‚maar waartoe dit alles?' of: ‚dat spreekt toch van zelf!' Zoo b.v. bij de behandeling van V 56 (pag. 25 sq.) waar, na de juiste interpretatie van Reitzenstein van dit epigram te hebben medegedeeld, de Schr. het noodig acht om aan zijn lezers het geheele verhaal van Midas' ezelsooren en wat dies meer zij op te disschen. En bij V 25 οἶδ' ὅτι ῥιπτῶ πάντα κύβον lezen we o. a. de opmerking: „die Wendung ist vom Würfelspiel genommen".

Om kort te gaan, het was beter geweest, zoo de schrijver, alvorens zijn boekje te laten drukken, nog eens kalm een en ander had overwogen Intusschen,

Digitized by Google

nu dit niet is geschied, is het daarom niet verwerpelijk — integendeel: *als geheel* is het ongetwijfeld een aanwinst en dat is per slot van rekening toch de hoofdzaak.

Den Haag. M. A. Schepers.

Ciceros ausgewählte Reden. (Fortsetzung der Halmschen Sammlung). IX. Die siebente, achte, neunte und zehnte Philippische Rede. Erklärt von **W. Sternkopf.** Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 1.20).

Het is een waar genoegen het tweede deel van Sternkopf's uitgave der Philippicae aan te kondigen. De historische kommentaar is weer even voortreffelijk als die voor de 4e—6e rede (zie *Mus.* XX 5). Wij leeren uit de inleiding en een Excursus, dat de vier oraties binnen het tijdsbestek van een maand zijn gehouden en wel de 7e in de tweede helft van Januari (43), de 8e op 3 Februari, de 9e een paar dagen later, de 10e hoogstwaarschijnlijk vóór half Februari. Om tot dit resultaat (hetwelk nauwkeuriger is dan de data bij Schanz, Gesch. d. röm. Litt. I 2 pag. 276) te komen, moet Sternkopf ons de gebeurtenissen te Rome, om Mutina en in Griekenland, zoo al niet van dag tot dag, dan toch vrij wel van week tot week in den breede verhalen.

De 7e redevoering is een zoo vurig pleidooi voor den oorlog tegen Antonius als — zoo zou ik willen zeggen — de 5e van Demosthenes voor den vrede met Philippus. In zijn 8e oratie gispt Cicero ten scherpste de halfheid der vroede vaderen, die hoogstens willen decreteeren, dat een *tumultus* is ingetreden. Een gansch anderen toon slaat de redenaar aan in de 9e Philippica, als hij voorstelt den grooten jurist Ser. Sulpicius Rufus, die met twee andere consulares naar Antonius gezonden om dezen te bewegen zich te schikken naar de wenschen van den senaat in het gezicht van de castra vóór Mutina gestorven was, op staatskosten te begraven en zijn nagedachtenis te eeren door een standbeeld voor hem op te richten. Het is een mooi stuk die 9e Philippica, hetwelk zich op het gymnasium heel goed laat lezen, o. a. in aansluiting bij den beroemden troostbrief door Sulpicius aan Cicero gericht na den dood van Tullia (ad fam. IV 5). Het gewone militante karakter der Philippicae bezit weer de tiende redevoering, waarin Brutus, die in Griekenland aan 't hoofd van een aanzienlijke troepenmacht staat, in bescherming genomen wordt tegen Calenus, terwijl Cicero tevens het voorstel doet om aan Brutus de verdediging van Illyricum en Macedonië op te dragen.

Van de exegese mag getuigd worden, dat deze in het algemeen hooger staat dan die in den commentaar van het eerste deel. Wel moet men toegeven, dat overbodig zijn verklaringen van *nomina dare* „Meldung bei der Aushebung" (VII 13), *animi causa* „zum Vergnügen" (VII 18) enz., maar ten deze is het beter te veel dan te weinig. Ik wil daar tegenover de aandacht vestigen op flinke opmerkingen over den specialen zin van *incolumis* (VII 2), de conventioneele beteekenis van *amicitia* (VIII 11, X 2), vermelden een aardige vertaling van VIII 28 *huic se*... *venditabant* „sie scherwenzelten um ihn herum". Dikwijls — en hij had het nog vaker moeten doen bijv. VIII 29, X 16 — citeert Sternkopf een goede overzetting uit Nägelsbach's Stilistik, of verwijst hij naar de Etudes van Lebreton. Het is thans den auteur niet ontgaan, dat de Philippicae het model waren voor menige redevoering door Livius in zijn geschiedwerk ingelascht. Waarom is echter bij *renuntiare legationem* IX 1 (waar Livius' navolgingen niet ontbreken) de Grieksche term niet genoemd, welken Cicero ongetwijfeld vertaalde? Hij vergelijkt immers wel *Martem communem* (X 20) met ξυνὸς Ἐνυάλιος en zoo ter snede haalt hij aan ter illustratie van de beteekenis van *alicuius* (VIII 30) het bekende vers ἥδ' οὖν θανεῖται καὶ θανοῦσ' ὀλεῖ τινα (Antigone 751).

Daar is echter één punt in het werk, dat niet voldoende tot zijn recht komt, ik zou dat willen noemen het rhetorisch element. Over den bouw der gewichtige periode VII 3 § 7—8 met twee anacolutha en vier parenthesen wordt met geen woord gesproken, evenmin over de talrijke allitteraties der tiende oratie. Naar Quintilianus, die achtmaal voorbeelden aan onze redevoeringen ontleende, wordt nergens verwezen. Wie zou durven ontkennen, dat een oratio van Cicero ook uit het hierbedoeld oogpunt dient beschouwd te worden?

De tekst door Sternkopf vastgesteld is beter dan die, welken Clark biedt, wiens apparatus criticus verre van volledig is. De eerste verdedigt op goede gronden de overlevering VII 5 qui tanti hominis *nomen* potest sustinere en VII 14 non *audistis* meam sententiam flagitari? Ten onrechte verlaat hij zijn conservatief standpunt VII 22, waar de nieuwe lezing een gekunstelde verklaring vordert. Ook elders verschil ik in gevoelen met den schrijver o. a. acht ik het onwaarschijnlijk, dat Cicero schreef X 19 Quodnam principium *putatis* libertatis capessendae? Eenvoudiger dan wat Mommsen, Müller, Stangl en Clark voorstelden, lijkt het mij aan te nemen, dat *putatis* onder den invloed van het vooraf-gaande *principium* ontstaan is uit *optatis*.

Moge het laatste deel der serie, dat Sternkopf zeker weldra ons schenken zal, zijn voorgangers nog in degelijkheid overtreffen!

Den Haag. C. Brakman Jz.

Q. Horatii Flacci Carmina recensuit **Fr. Vollmer.** Editio maior iterata et correcta. Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

Daar ik de eerste uitgave van Vollmer's Horatius (1907) uitvoerig in het *Museum* (XVI 2, 46) besproken heb, kan ik over deze tweede editie zeer kort zijn. Het uiterlijk van het boekje is door het sterk afsnijden der pagina's er niet mooier op geworden — wanneer krijgen wij eens wat fraaiere uitgaven van onze klassieken, ook voor de jeugd? — maar aan het innerlijk is groote zorg besteed. Waar wat te verbeteren of aan te vullen viel, is dat geschied, zelfs heeft Vollmer nog een aan Keller en Holder onbekenden codex van de eerste klasse (K = cod. S. Eugendi, nunc St. Claude n. 2, saec. XI) door een van zijn leerlingen laten collationneeren, maar de oogst komt mij niet groot voor. Het handschrift is onvolledig (het bevat slechts de A. P., het eerste boek der satiren en een deel van het tweede) en daarbij sterk in het weglaten van verzen (Sat. I 4, 137—139; I 6, 51—53; I 7, 24; II 1, 11; A. P. 42), maar bijzondere

Digitized by Google

lezingen heb ik niet opgemerkt. Een paar malen is Vollmer, zooals men dat tegenwoordig verwachten kan, tot de handschriften teruggekeerd, waar hij in zijn eerste editie een conjectuur had opgenomen, zoo C I 12, 31: † *quia sic voluere* en III 26,7: *funalia et vectis et* † *arcus*, doch C. III 25,9 is Bentley's gissing *Edonis* in den tekst blijven staan, hoewel ik juist daar de lezing *exsomnis* der hschr. nog wel zou durven verdedigen.

Nog altijd twijfel ik aan de mogelijkheid, dat Horatius in de basis van een glyconeus een trochaeus in plaats van een spondeus zal hebben gebruikt. De bekende metricus Otto Schroeder laat zich in zijn boekje over de maten van Horatius op dit punt aldus uit (p. 19): „der Glykoneer, een Daktylendreiheber mit regelmässigem Spondeus im 1 Fuss ausser C. I 15, 36." Vollmer leest op die plaats:

post certas hiemes uret Achaicus
ignis † *Iliacas domos.*

Voor een schooleditie zou het m. i. aanbeveling verdienen, zoo weinig mogelijk van "cruces" gebruik te maken en liever een conjectuur in den tekst te zetten, maar is deze Horatius voor oudere lezers bestemd, dan moet men zich wel bij deze voorzichtige terughouding, die heden ten dage als het ideaal voor een uitgever beschouwd wordt, neerleggen.

Groningen. J. van Wageningen.

J. de Decker, Iuvenalis Declamans, étude sur la rhétorique declamatoire dans les satires de Juvénal. (Univ. de Gand, trav. publ. p. l. Fac. d. phil. et de lettres, 41). Gent, van Goethem en C°. 1913. (Pr. fr. 9).

Wellicht zal menigeen bij het lezen van bovenstaanden titel zich afvragen, of na al hetgeen Ribbeck, Friedländer en anderen over Iuvenalis geschreven hebben, een nieuw boek, en nog wel een van tweehonderd bladzijden, noodig is om aan te toonen, dat de dichter van Aquinum zich in zijn satiren van declameeren niet kan onthouden. Doch de bedoeling van den heer de Decker is een andere dan de titel van zijn boek zou doen vermoeden. Hij wil nagaan, wat Iuvenalis — die blijkens zijn biograaf „ad mediam fere aetatem declamavit animi magis causa, quam quod scholae se aut foro praepararet" — aan de gehoorzalen der rhetoren voor den inhoud, de samenstelling en den stijl van zijn satiren te danken heeft. Daarvoor heeft de Gentsche geleerde de suasoriae en controversiae van Seneca rhetor benevens de groote en kleine declamationes van Ps-Quintilianus geheel doorgewerkt, en de resultaten van dit vergelijkend onderzoek zijn niet alleen buitengewoon rijk, maar ook hier en daar hoogst verrassend. Toch moet men niet vergeten, dat Iuvenalis aan een thema, dat reeds meermalen in de auditoria der rhetoren behandeld is, door zijn verzen een kleur weet te geven, die het tot iets geheel nieuws maakt. Zijn „indignatio", of laat ons het gerust noemen: zijn dichterlijk talent, geeft iets levendigs en pakkends aan zijn schilderingen, wat bij de behandeling in de school der rhetoren volkomen gemist wordt. Dat erkent trouwens de heer de Decker ook op menige bladzijde van zijn geschrift: 'la plupart du temps, l'art du poète l'emporte sur celui des déclamateurs' (bl. 27), 'il y a là sans doute, chez le poète, une part d'émotion sincère' (bl. 35), 'à cet égard, on voit bien que Juvénal n'est pas uniquement un écrivain asujetti à la rhétorique: il est aussi un poète à l'âme sensible' (bl. 50), 'ce développement (Iuv. XIII 71—120; 236—249) ne manque pas à certains endroits d'une réelle envolée' (bl. 57), 'il n'en est pas moins vrai que Juvénal a su garder une source d'inspiration personelle' (bl. 66), 'notons toutefois qu'aucune des Satires n'est, dans son ensemble, une *déclamatio*' (bl. 66; noot 2), 'un Juvénal vrai et un Juvénal factice, un poète et un rhéteur' (bl. 67), 'ce n'est pas que le schématisme des Satires soit exactement de la même nature que celui des déclamations' (bl. 85), 'sans doute, les rhéteurs avaient une tendance assez prononcée à dramatiser la narratio, mais leurs procédés d'exposition avaient, dans ce cas, un caractère théatral, très éloigné du réalisme vivant de notre poète" (bl. 102).

Met opzet heb ik al deze plaatsen hier geciteerd, omdat daaruit ten duidelijkste blijkt, dat de Decker allerminst Iuvenalis voor een declamator houdt die eenvoudig de onderwerpen uit de rhetorenschool in hexameters heeft weergegeven. Daarop te wijzen, is wel noodig, daar men anders allicht door het overstelpend aantal plaatsen, uit Seneca rhetor en Ps-Quinctilianus ter vergelijking aangehaald, den indruk zou krijgen, dat er van de oorspronkelijkheid en het dichterlijk talent van Iuvenalis niets meer overbleef. Ik zou willen beweren: wat de mythologie voor Propertius en Ovidius, wat de bijbel voor onzen Vondel was, dat waren de onderwerpen der suasoriae en controversiae voor Iuvenalis, maar dit neemt niet weg, dat hij daarnaast stellig niet minder uit eigen oogen heeft gezien en de indrukken, die het leven te Rome op hem maakte, in zijn satiren heeft verwerkt.

Onder de vele juiste opmerkingen, die in het boek van de Decker voorkomen, is er een, waarbij ik wat langer wil blijven stilstaan: 'il resterait à faire une étude d'ensemble sur le sentimentalisme, et spécialement sur le humour dans les Satires' (bl. 68, noot 1). Dat laatste is volkomen waar. Van het humoristische in onzen satirendichter is door sommige exegeten al heel weinig begrepen, maar ook de Decker gaat in dit opzicht niet altijd vrij uit. Als Iuvenalis (III 60) zijn vriend Umbricius verontwaardigd laat uitroepen: *non possum ferre, Quirites, Graecam urbem*, dan is dat niet een voorbeeld van een aan de rhetoren ontleende apostrophe (bl. 175), maar (moet het er bijgezegd worden?) een grapje. De dichter laat Umbricius zich zóózeer over de slechte toestanden te Rome opwinden, dat deze zich geheel vergeet en doet alsof hij in een volksvergadering ware en tot Romeinsche burgers sprak. Of anders gezegd, Iuvenalis parodieert de deftige manier van spreken, die men vroeger in de contiones, in zijn tijd in den senaat zoo dikwijls te hooren kreeg.

Nog een andere soort humor treft men bij Iuvenalis aan. Meermalen legt hij aan de personen, die hij laat optreden, woorden in den mond, die zij nooit zoo kunnen gesproken hebben, om de eenvoudige reden dat niemand gewoon is op dusdanige wijze over zichzelf te spreken

Digitized by Google

en zich aan de verachting van anderen prijs te geven. Toch vatten sommige uitgevers zulke passages dikwijls in ernst op. Een voorbeeld: als de Romeinsche ridder zich verontwaardigt over het feit dat personen, die den census equester niet bezitten, toch van de voorste rijen der zitplaatsen in den schouwburg gebruik maken, laat Iuvenalis (III 153) hem aldus aan zijn overkropt gemoed lucht geven:

'excat', inquit,
'si pudor est, et de pulvino surgat equestri
cuius res legi non sufficit, et sedeant hic
lenonum pueri quocumque ex fornice nati,
hic plaudat nitidi praeconis filius inter
pinnirapi cultos iuvenes iuvenesque lanistae'.

Die laatste woorden *et sedeant hic* cet. heeft natuurlijk nooit een ridder over zijn eigen stand gebezigd, maar Iuvenalis mag gaarne zijn oordeel over iemand te kennen geven door dat aan dezen zelf op de lippen te leggen. Zulke voorbeelden laten zich in bijna alle satiren aanwijzen. De satiricus bereikt daardoor tweeërlei doel. Met de noodige scherpte kan hij zich over een of ander persoon uitlaten en tegelijk dezen bespottelijk maken door hem dit oordeel zelf te laten uitspreken, en (om woorden van Iuvenalis zelf te gebruiken) de satire 'nil habet... durius in se quam quod ridiculos homines facit'. Men zal voorzichtig doen door bij het zoeken naar declamatorische bestanddeelen in de satiren zulke passages geheel buiten rekening te laten.

Groningen. J. van Wageningen.

W. Schonack, Die Rezeptsammlung des Scribonius Largus. Eine kritische Studie. Jena, Fischer. 1912. (Pr. M. 3).

Het is wel opmerkelijk dat het beste deel van de romeinsche geneeskundige literatuur uit de pen van een dillettant gevloeid is. Geen enkel geschrift van romeinsche beroepsartsen kan den toets der vergelijking met „de medicina libri octo" van den Hippocrates latinus doorstaan en al moge Celsus' werk hoofdzakelijk kompilatie zijn, het is in alle geval van de goede soort, want afgezien van de letterkundige verdiensten, is het met een nuchter oordeel en degelijke kennis van zaken geschreven, en bovendien verrijkt door eigen, niet geringe ervaring. De officieele literatuur daarentegen bestaat uit niet veel meer dan verzamelingen van zonder kritiek bijeengegaarde volks- en geheimmiddelen, antidota en samengestelde recepten van twijfelachtige waarde, kortom een polypharmacie, die voor de beruchte arabische niet onderdoet en het multitudo remediorum est filia ignorantiae ten volle verdient.

De hier ter sprake gebrachte Compositiones medicamentorum van Scribonius Largus mogen echter met dit soort van werken niet zoo maar over een kam geschoren worden. De schrijver spreidt eenige eigenschappen ten toon, welke vertrouwen inboezemen. Hij beseft, blijkens zijn instemming met de deontologische voorschriften uit het Corpus Hippocraticum, ten volle de verantwoordelijkheid, die het beroep van geneesheer hem op de schouderen heeft gelegd. Bovendien is hij een geestdriftig pharmakotherapeut. Herophilis roept hij na: geneesmiddelen zijn goddelijke handen! en hij voegt er aan toe, dat zij een zieke van pijn kunnen verlossen en tegen gevaar beschutten als huisde er een goddelijke kracht in. Juist in een tijd dat men van angst verging voor het schromelijk misbruikte ferrum candens, kwam zulk een aanbeveling van het gebruik van pharmaka niet te onpas. Dat Scribonius ze echter niet lichtvaardig toediende, bewijst zijn mededeeling dat hij de meeste recepten zelf saamgesteld of herzien en beproefd heeft. Maar wat wel het meeste vertrouwen inboezemt, is het feit dat Scribonius niet tot een bepaalde school behoorde, doch veeleer een eklektikus blijkt geweest te zijn, die zich wist te onttrekken aan den dwang, welke „systemen" den arts doorgaans plegen op te leggen.

Het zal dus geen verwondering baren dat Scribonius de geschiedkundigen reeds meermalen beziggehouden heeft. Zoo is door F. Rinne, een leerling van den bekenden pharmakoloog en historicus Kobert, voor eenige jaren een gedeelte vertaald en van een kommentaar voorzien, maar daardoor was deze bron van oude pharmakologische kennis — welke bovendien ook de aandacht der philologen verdient — bij lange na niet uitgeput. Dit is de reden waarom Schonack een nieuwe vertaling op touw gezet heeft, welke, naar wij hopen, spoedig het licht zal zien. Het hier genoemde geschrift is als een aankondiging van deze vertaling te beschouwen. Het bevat eenige levensbizonderheden van den schrijver en men vindt er tevens een goede uiteenzetting in van de verdiensten en de beteekenis van het werk. Zij is werkelijk niet overbodig, want het ongunstig oordeel, dat de meeste historici over Scribonius geveld hebben, is niet van oppervlakkigheid vrij te pleiten.

Leiden. E. C. van Leersum.

Th. FitzHugh, The Sacred Tripudium. (University of Virginia Public. Bull. of the Philosophical Society, Humanistic Series, vol. 1, n°. 1). Charlottesville, Anderson Brothers. 1910.

Dez., Italo-Keltic accent and rhythm. (University of Virginia, Bulletin of the School of Latin, n°. 4). Charlottesville, Anderson Brothers. 1909. (Pr. 1 dollar).

Bij het aankondigen der twee bovengenoemde boekjes bevangt mij een zekere schroom. Immers alleen het tweede ligt, en dan nog slechts ten deele, binnen de bevoegdheid van den Keltoloog. Daar mij evenwel eene juiste beoordeeling der theorie van den Heer FitzHugh voor ons inzicht in de Oudiersche rhythmiek van veel belang toeschijnt, is het mij aangenaam, over „Italo-Keltic accent and rhythm" het mijne te zeggen, hetgeen mij tevens ertoe noopt, van het andere werkje kortelijks den inhoud mede te deelen: zonder eenige kennis hiervan toch is een juist begrip van des schrijvers meening over den Ierschen rhythmus onmogelijk.

In „The Sacred Tripudium" geeft de Heer FitzHugh eene samenvatting der resultaten van zijne in een vijftal vroegere, mij onbekende, geschriften medegedeelde onderzoekingen. Die resultaten komen op het volgende neer. Het gesproken Latijn had eene accentuatie, die niet als de oude Grieksche uit louter muzikale toonverhooging, maar uit een echten klemtoon bestond. Zij daalde in den woordvoet rhythmisch van het begin tot

Digitized by Google

het einde. Deze accentuatie is de grondslag der geheele Latijnsche versificatie, die dus berust op afwisseling van lettergrepen met en zonder klemtoon, en niet op eene van lange en korte syllaben. Dit laatste beginsel, op den duur onder Helleenschen invloed door kunstdichters gehuldigd, heeft nooit den eigenlijk Romeinschen rhythmus kunnen verdringen. Vandaar dat men dien niet alleen in de alleroudste overblijfselen van Latijnsche poëzie, als het Carmen Arvale, resten van Salische hymnen enz. aantreft, maar hem evenzeer in de werken van christelijke schrijvers als Diomedes, Marius Victorinus en Beda vermeld vindt. Zoo sluit de rhythmiek van het Kerklatijn aan bij die van de alleroudste ons bewaarde dichtregelen. Zelfs de tusschenliggende schakels zijn niet geheel verloren, want uit allerlei prae-litteraire en extra-litteraire teksten bewijst de Heer FitzHugh, dat naast de Hellenistische kunstpoëzie de echt-Latijnsche, gebouwd op het rhythmisch beginsel van het tripudium (*acutus-gravis* of *acutus-acutus-gravis*, waarbij de acutus al dan niet door eene onbetoonde syllabe gevolgd kan worden), steeds is blijven bestaan. In hoeverre de tripudische versvoet ook voor den quantitatieven hexameter van beteekenis is geweest, kan in dit geschrift nog niet worden uiteengezet; wèl echter verklaart de Heer Fitz Hugh, hoe zich uit de aaneenrijging van een viertal tripudische voeten de klassieke saturnius ontwikkeld heeft. Vooral het Carmen Arvale bewijst daarbij uitstekende diensten. Immers het vertoont vijf verschillende rhythmische combinaties, alle berustend op het tripudium, terwijl de beginregel (*Enos Lases iuvate*) en de eindregel (*Triumpe*), d. w. z. de tripudische twee-voet van drie woorden en het enkele tripudium, de ware alpha en omega van 's dichters heilige kunst zijn. Heilig, omdat de oudste overblijfselen in tripudischen rhythmus in het nauwste verband staan met den dienst van den oorlogsgod Mars.

Thans kom ik tot het tweede boekje, waarin de Heer FitzHugh betoogt, dat voor het oudste Iersch (en zelfs Keltisch) hetzelfde rhythmische „tripudische" beginsel geldt als voor het Latijn. Ik heb mij bij de lezing afgevraagd: kent de schrijver zelf Iersch, en is hij op de hoogte van de bestaande vaklitteratuur? Hij citeert alleen Zeuss' Grammatica Celtica, het werk waarop weliswaar alle Keltische filologie gegrondvest is, maar toch geenszins meer modern. Eénmaal noemt hij ook Zimmer, om met één enkelen zin de algemeen geldige opvatting op zijde te schuiven, dat de Keltische versificatie noch op quantiteit noch op klemtoon berust, maar op syllaben tellen — gelijk heden de Fransche nog. Zoo gemakkelijk mag men echter daarover niet heenstappen. Sedert Thurneysen in het tweede deel der „Irische Texte" zijne „mittelirische Verslehren" heeft uitgegeven, weten wij toch zeker, dat voor het gevoel der Ieren zelve het bepaalde aantal syllaben (meestal zeven) het vers maakte; de onderzoekingen van Glyn Davies over den Cywydd Deuair Hirion leeren ons hetzelfde voor het Welsch; en eindelijk vindt men in Kuno Meyer's Primer of Irish Metrics onze gansche tegenwoordige kennis kort samengevat. Deze drie moderne geschriften mag niemand verwaarloozen, die zich met Keltische rhythmiek bezighoudt. De vraag, of de Heer FitzHugh wel Iersch verstaat, dringt zich vooral op, wanneer we hem b.v. in den beginregel van Fiacc's Hymnus aan den eersten lettergreep der woorden *ised alfet* een acutus zien toewijzen. Dat kan niet. Die vraag echter latende voor hetgeen zij is, wil ik thans de theorie van den schrijver nader toelichten.

In den gewonen Ierschen versregel van tweemaal zeven syllaben herkent de Heer FitzHugh den Latijnschen saturnius, met dezelfde afwisseling van acutus en gravis. Italiërs en Kelten hadden dus oorspronkelijk hetzelfde rhythmische beginsel. Nu haalt onze schrijver, behalve den Ierschen hymnus van Fiacc, een groot aantal Latijnsche gedichten aan, die in eene Keltische sfeer ontstaan en diensvolgens in denzelfden rhythmus als de Iersche verzen geschreven zouden zijn. Maar die Latijnsche gedichten stammen alle uit een veel oudere periode, dan waaruit wij iets in eene Keltische taal over hebben; derhalve mogen ze niet als bewijsmateriaal gebruikt worden. Integendeel, sedert wij weten, dat de alleroudste Iersche versvorm niet de regel van zeven syllaben was, maar het allittereerende halfvers van vier lettergrepen (vgl. de Oudgermaansche poëzie), behoort ons het zooveel later voorkomen van het zevensyllabige vers in het Iersch dan in het Latijn huiverig te maken voor het aanvaarden der opvatting van den Heer FitzHugh; immers, gegeven dat die vorm in het Latijn bekend was, zou het in verband daarmede voor de hand liggen, dat de Ieren dien in hunnen „Renaissance-tijd" zouden hebben overgenomen. Hetgeen dan ook reeds lang geleden door Thurneysen (Revue Celtique VI 336—347) bewezen is. Door dit chronologisch argument, gesteund door de genoemde bewijsvoering van Thurneysen, valt eigenlijk de gansche theorie van den Heer FitzHugh. Men bedenke daarenboven nog, dat het toch wel zeer toevallig zou zijn, indien zich uit de gemeenschappelijke kiem van het enkelvoudig tripudium èn in Italië èn in Ierland, onafhankelijk van elkander, volkomen dezelfde, vrij gecompliceerde, vorm van versificatie ontwikkeld had.

Maar er is nog meer. De principieele vraag, waar het om gaat, is deze: is de grondslag van het Keltische vers een bepaald aantal syllaben dan wel eene geregelde accentwisseling? De Keltische talen hebben — en het Oudiersch moet het in zeer sterke mate bezeten hebben — een duidelijk klemtoon-accent. Maar brengt dit noodzakelijk mede, dat dit klemtoon-accent de basis der versificatie werd? Immers neen. Wie wel eens Welsche poezie in „Cynghanedd gaeth" heeft hooren voordragen — en de hedendaagsche voordracht berust op eeuwenoude tradities —, weet, dat elk vers van zeven syllaben in eene bepaalde tijdseenheid gezegd wordt; de verdeeling dier eenheid tusschen de verschillende syllaben onderling is vrij en hangt van den voordrager af, terwijl de woordaccenten als sforzandi eentonigheid voorkomen. De Welsche poëzie en de Oudiersche staan in vorm zóó dicht bij elkaar, dat voor mijn gevoel de laatste op volkomen dezelfde wijze gelezen behoort te worden. Het is onmogelijk, in dergelijke overwegingen niet subjectief te zijn, maar ik ben ervan overtuigd, dat men bij ieder der zake kundige hetzelfde gevoel zal aantreffen. Een zevenlettergrepig Welsch vers in voeten verdeelen met acuti en graves, het scandeeren — ik weet het bij onder-

Digitized by Google

vinding, daar een Nederlander moeite heeft, om gevoel voor Welsche prosodie te krijgen — is voor den dichterlijken Kelt even dwaas, als wanneer men bij ons bijv. ging lezen: „Het hémelsche — geréeht heeft zich — ten lángen léste" enz. Zoo goed als wij in onzen alexandrijn behoefte aan eene „jambische" scansie hebben, zoo heeft de Kelt die aan een niet-onderbreken van het zevensyllabige vers.

Mogelijk zal eenmaal de studie der Keltische rhythmiek zoo ver komen, dat we ook voor het Oudiersch zekere uitkomsten omtrent versvoordracht verkrijgen. Tot dien tijd zullen we tevreden moeten zijn met de voortreffelijke studies van Thurneysen en Kuno Meyer, die wij op dit gebied reeds bezitten. Dat brengt dan tevens mede, dat het boekje van den Heer FitzHugh voor den Keltoloog geene verdere waarde kan hebben, dan dat het zijne aandacht op belangrijke problemen vestigt. Wat voor goeds het den Latinist biedt, moge deze zelf uitmaken.

Middelburg. A. G. van Hamel.

F. E. Robbins, The Hexaemeral Literature. A Study of the Greek and Latin Commentaries on Genesis. (Diss. Chicago). (Leipzig, Th. Stauffer).

„Hexaemeron is the title of certain treatises and series of sermons written bij the Fathers of the Christian church commenting on the story of the creation of the world as told in Genesis, sometimes a simple exegesis and sometimes an allegorical version of the scriptural story", zoo limiteert de heer Robbins het immense terrein dat hij gaat onderzoeken. Nader verklaart de schrijver dan nog dat deze litteratuur loopt van Philo Judaeus' „de opificio mundi" tot Miltons „Paradise Lost". Deze breede, eigenaardige litteratuur te typeeren in een bestek van nog geen 100 bladzijden, is alleen mogelijk bij sterke beperking, b.v. door alleen de invloedrijkste schrijvers te bespreken, de leidende geesten, en wat de stof aangaat, zich te bepalen tot het meest karakteristieke.

Wat de schrijvers betreft, bepaalt de auteur zich, behalve bij de in den ondertitel genoemde, grieksche en latijnsche auteurs, tot engelsche werken. Waaraan de engelsche auteurs die eer danken, blijkt niet. Overigens komen meer dan 130 schrijvers ter sprake. De schrijver kan kwalijk bedoeld hebben, *alle* latijnsche en grieksche „hexaemeral writers" te noemen. Maar dan had het stellig den voorkeur verdiend zich tot de voornaamste te bepalen, vooral omdat het bij de door den schrijver gevolgde methode haast ondoenlijk is, het verwarrende van de veelheid te vermijden, en door de boomen het woud niet wordt gezien.

Wat de stof betreft: Uit den ondertitel zou men opmaken dat de schrijver bedoelt de „hexaemeral literature" in haar eigenaardigheden te typeeren. In werkelijkheid komt het er op neer dat hij aantoont dat en in hoeverre de grieksche philosophie, met name de Timaeus van Plato de hexaemeral literature heeft beinvloed. Ongetwijfeld is dat een der belangrijkste momenten uit die litteratuur maar wie eenzijdig daarop den nadruk legt, loopt gevaar — dit geschrift bewijst het — dat als „platonisch" worden aangewezen dingen, die evengoed of beter uit anderen oorsprong worden verklaard, en ook, dat teveel nadruk wordt gelegd op het verband met het verleden en de contemporaine invloeden op de formuleering der voorstellingen (en op die voorstellingen zelve!) worden onderschat. Zoo moet, om iets te noemen, de kracht waarmee Tertullianus het absolute karakter van het niets, waaruit de schepping voortkwam, worden verklaard uit verzet tegen het dualisme van den gnosticist Hermogenes. Ook treedt de overeenkomst van christelijke en heidensche voorstellingen, tegenover de onderlinge zeer groote verschillen in formuleering en verschuiving der begripstermen, teveel op den voorgrond. Het ingrijpend verschil tusschen de heidensche voorstelling der *natura* en de christelijke idee der *creatura* wordt niet door gelijkelijk gebruikte termen voor de schepping zelf, opgeheven. Het komt mij voor dat de schrijver aan dat feit te weinig aandacht schenkt.

Intusschen moet worden erkend dat hij ondanks de fouten, die m. i. aan zijne methode kleven, goed werk heeft geleverd. Met bewonderenswaardige belezenheid verzamelt hij het materiaal op dit onafzienbaar veld, wijst steeds en nauwkeurig de bron aan waaruit hij put, en vervolgt de hoofdgedachte in haar ontwikkeling of vergroeiing van stap tot stap.

Na eerst een hoofdstuk gewijd te hebben in het algemeen aan den invloed der grieksche philosophie op de oudste commentaren van Genesis, laat hij volgen de behandeling van Philo Judaeus en andere joodsche schrijvers, dan in chronologische orde de christelijke auteurs tot de renaissance toe. Dit soort van litteratuur was tot nog toe niet opzettelijk en samenhangend in haar eigenaardig karakter besproken.

Amsterdam. H. Th. Obbink.

B. D. Eerdmans, Alttestamentliche Studien. IV. Das Buch Leviticus. Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 4.40).

De schrijver had in dit vierde deel oorspronkelijk de behandeling van de boeken Leviticus en Numeri willen vereenigen; wegens de uitgebreidheid der stof ontvangen wij hier alleen Leviticus, een deel van 144 bladzijden. Ook de aard der stof rechtvaardigt deze indeeling, daar Leviticus zoo goed als geheel van wetgevenden aard is. In Numeri zijn geschiedschrijving en wetgeving weer gemengd evenals in Exodus. Het boek is, evenals de vorige deelen, bijna doorloopend een bestrijding van de heerschende opvattingen. Men weet evenwel, en dat wekt vertrouwen, hier met een onbevooroordeeld schrijver te doen te hebben, dien het niet te doen is om dit of dat te „redden" of om op „handige" wijze den lezer langs gedachtenwegen te leiden, waarop de complicaties van het terrein slechts van zekere gezichtspunten worden gezien.

Toch is dit boek volstrekt niet alleen negatief: de schrijver heeft zijn eigen beschouwing over het ontstaan dezer literatuur en deze beschouwing wordt door belangrijke argumenten gesteund. En ten slotte — en dit is niet het minste deel van het werk — wordt de gedachtenwereld, die achter deze oude documenten ligt, blootgelegd in haar verband met voorstellingen, die wij bij andere oude of primitieve volken ook vinden. Bij de

Digitized by Google

bespreking van Hoofdstuk 1—7 legt Eerdmans er den nadruk op, dat de offerpraktijk, die hier voorgeschreven wordt, in strijd is met de na-exilische. Wij verwachten hier de Levieten in functie te zien. Maar ze worden niet genoemd. Zelfs in het geheele boek, waarin we hen toch het eerst zouden verwachten, worden ze niet genoemd. Dat wijst niet op een tijd, waarin deze personen een belangrijk aandeel aan den cultus hadden. Met recht schijnt mij ook de schrijver te protesteeren tegen de meening, dat de zond- en schuldoffers eerst uit lateren tijd zouden dateeren en dat de gedachte van verzoening door offers in den tijd vóór de ballingschap zoo goed als onbekend zou zijn. De oudere opvattingen van den godsdienst zijn zeker niet zoo optimistisch en vroolijk geweest als men zich dikwijls voorstelt. Scherpzinnig opgemerkt is het verschil in ritus tusschen zond- en schuldoffer: het laatste wordt alleen door den priester uitgevoerd, terwijl aan het eerste ook de offeraar een werkzaam deel heeft. Terecht wordt ook opgemerkt, dat hoofdstuk 6 en 7 geen doubletten van de eerste hoofdstukken zijn, maar zich tot den priester richten, terwijl de eerste regels bevatten voor dengene, die het offer brengt. Belangrijk zijn de vragen, die in afzonderlijk geplaatste excursies behandeld worden: de al- of niet-aanwezigheid van een wierookaltaar in den eersten tempel; de vóór- of na-exilische instelling van het hoogepriesterschap, en de afstamming en betiteling van de jeruzalemsche priesters. Vooral het betoog ten gunste van het vroege bestaan van de hoogepriesterlijke waardigheid is zeer gelukkig en klemmend.

Bij de behandeling van Lev. 10 bespreekt de schrijver het verbod voor priesters om vóór hun dienstwerk wijn te drinken. Terecht verwerpt hij de meening van nieuwe en oude commentaren, dat men daardoor fouten in den ritus wilde voorkomen. Zulke oppervlakkige verklaringen vindt men ook bij de bespreking van verwante gebruiken en verboden nog steeds met dezelfde gemoedelijkheid voorgedragen in de nieuwste literatuur. In plaats van door te dringen in de primitieve gedachtenwereld, waarvoor wij nu toch reeds een massa gegevens hebben, bedenkt men verstandige of gemoedelijke redeneeringen. A. denkt het zoo en B. denkt het nog schooner en verstandiger, maar men vergeet, dat alleen de kwestie is, wat de ouden gedacht hebben en dat vindt men door hun gedachtenwereld te bestudeeren en op geen andere wijze. Ik zeide reeds, dat het een van de groote voordeelen van Eerdmans' methode is, dat hij dit gedaan heeft. Ook bij de behandeling van deze vraag komt dat uit.

Bij de behandeling van Lev. 12 komt de vraag aan de orde, welke houding de schijver van dit hoofdstuk ten opzichte van de plaats van den eeredienst inneemt. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat de schrijver na de ballingschap leefde en dat voor hem dus Jerusalem alleen als zoodanig gold. Nu wordt in dit hoofdstuk voorgeschreven, dat iedere kraamvrouw na een bepaalden tijd aan het heiligdom offers moet brengen. In den na-exilischen tijd kan dat alleen Jerusalem geweest zijn. Terecht stelt prof. Eerdmans de vraag: maar heeft dan de wetgever werkelijk bedoeld iedere vrouw in Galilea die moeder werd, den plicht op te leggen naar Jerusalem te reizen en daar offers te brengen? Zulk een wetgever zou zich zelf niet voor ernstig kunnen houden. Men moet natuurlijk niet vergeten, dat de schrijver hier de fictie volhoudt, alleen voor het legerkamp in de woestijn te schrijven. Maar had hij na de ballingschap geleefd, dan zou men redelijkerwijze mogen verwachten, dat hij zijn bedoeling dan toch zou hebben laten doorschemeren, zooals bv. de schrijver van Deuteronomium zoo duidelijk doet. Eerdmans antwoordt: de schrijver heeft inderdaad slechts het oog op degenen, die in de nabijheid van een heiligdom wonen, veronderstelt, dat er meerdere in het land zijn.

Bij de bespreking van den grooten verzoendag naar aanleiding van hoofdstuk 16 wordt terecht de nadruk gelegd op de waarschijnlijkheid, dat deze dag reeds in de hooge oudheid gevierd werd, hoewel van de viering eerst in deze wet blijkt. Doch ook deze wet is volgens prof. Eerdmans niet zoo jong als men gewoonlijk meent. Lev. 17—26 worden eerst gezamenlijk besproken, omdat deze hoofdstukken gewoonlijk als een samenhangend geheel, als een afzonderlijke codex beschouwd worden, de heiligheidswetgeving genaamd. Eerdmans meent, dat dit ten onrechte geschiedt. Toegegeven moet worden, dat die eenheid in de tegenwoordige redactie verbroken is. Terwijl het Bondsboek en Deuteronomium een gesloten geheel, of eigenlijk een doorloopende rede zijn, worden hier verschillende onderwerpen telkens gescheiden door de woorden: „En Jahwe sprak tot Mozes aldus". En doordat hoofdstuk 17 ook van dien aanhef voorzien is, verschilt het begin niet van dat der vorige hoofdstukken, die zeker niet tot den codex behooren.

Verder ontkent de schrijver het eigenaardig karakter van dezen codex, die volgens de gangbare meening don naam van heiligheidswetgeving verdient door de telkens voorkomende motiveering van verschillende voorschriften door de formule: „want heilig ben ik, Jahwe" of: „ik ben Jahwe" en dergelijke. De schrijver wijst er op dat in Hoofdstuk 11 ook zulk een motiveering voorkomt, terwijl het toch buiten de heiligheidswetgeving staat. En verder, dat Jahwe's heiligheid in het O. T. ook vaak op andere plaatsen genoemd wordt. Dit laatste staat vast; maar de schrijver somt zelf twaalf plaatsen in deze 10 hoofdstukken op, waar de heiligheidsformule voorkomt en nog een veel grooter aantal waar eenvoudig staat: „ik ben Jahwe (uw god)". Het is m. i. volstrekt niet vreemd, dat deze uitdrukkingen ook elders voorkomen. Maar het is toch zeer merkwaardig, dat ze in deze weinige bladzijden opgehoopt zijn. Bovendien zijn er enkele uitdrukkingen, die, zooals de schrijver zelf toegeeft, alleen in deze hoofdstukken voorkomen.

Een even belangrijk feit is m. i. de aanwezigheid van de groote slotrede, H. 26. Volgens den schrijver behoort zij bij H. 25, aangezien hierboven een nieuw opschrift staat. Ik geef toe dat het opschrift hier, evenals bij het begin van alle pericopen, storend is. Maar stel dat de slotrede alleen bij H. 25 behoort, dan hebben we hier een staart, die ongeveer even groot is als de romp, een onaannemelijke wanverhouding. De groote juridische codices, die wij kennen, hebben alle een slotrede: cod. Hammurabi, het Bondsboek en Deuteronomium. Lev. 26 gelijkt op Deut. 27 bijna als een druppel water op den anderen en met de slotrede van cod.

Digitized by Google

Hammurabi hebben beide hoofdstukken ook veel gemeen. Dit feit wettigt m. i. de onderstelling, dat hier het slot van een wettenbundel ligt, al is de eenheid daarvan dan ook door den aanhef voor iedere pericoop verbroken. Zoeken we het begin van dezen codex, dan kan dat moeilijk ergens anders zijn dan bij H. 17. Niet, dat hier een duidelijk sprekend opschrift zou zijn, zooals de schrijver terecht opmerkt. Maar wij hebben hier een begin van cardinale beteekenis, nl. de verordening omtrent de plaats waar men moet slachten en offeren. Hetzelfde cardinale punt vormt het begin van den deuteronomischen codex, en, in de tegenwoordige redactie, van het Bondsboek (Ex. 20, 23—26).

Deze analogie schijnt te treffend om toevallig te zijn. Verder is met dezen codex verwant H. 11, zooals reeds door anderen is opgemerkt. Heeft dit hoofdstuk werkelijk eenmaal in de heiligheidswetgeving gestaan, dan wordt de analogie met den inhoud van Deuteronomium des te treffender. Wij hebben hier dan een codex waarin de meest verschillende onderwerpen worden behandeld, voor een groot deel dezelfde als in Deuteronomium. Moet ik in formeel opzicht op deze punten van den schrijver afwijken, wat de dateering, den achtergrond en de gedachtensfeer van deze hoofdstukken betreft, ga ik geheel met hem mede. Zeer terecht schijnt hij mij de offer- en slachtwet als een voordeuteronomische te beschouwen, die nog niet de duidelijke taal van den krachtigen reformator spreekt. Van belang is ook zijn uiteenzetting van de beteekenis van elohim, Lev. 24, 16, even als zijne verklaring van de zng. kil'aimverboden. Scherpzinnig is de opmerking, dat in Lev. 25 op verschillende plaatsen met een verschillend begin van het jaar gerekend wordt: het begin in den herfst en het begin in de lente. De bestrijding van doodenvereering in Lev. 21 zou ik niet durven ontkennen, zooals de schrijver doet; evenmin het gebruik van haaroffers onder de Israëlieten (bl. 103, noot). Maar ik kan hier op deze kwestie niet ingaan. Sterk staat de schrijver daarentegen m.i. in zijn beschouwingen over den ouderdom van het jubeljaar en de dateering van Lev. 26. En zoo zou er nog veel meer te noemen zijn, dat evenwel in een vaktijdschrift beter op zijn plaats zou zijn dan hier. Ik eindig met een betuiging van hulde, op grond van de onbevangenheid en scherpzinnigheid van den schrijver. Het is te hopen, dat hij ons op de aangekondigde behandeling van Numeri niet lang laat wachten.

Leiden. A. J. Wensinck.

Pesachim (Ostern). Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkrit. Anhang von D. Dr. **G. Beer**. Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 10, Subskr. Pr. M. 9).

Berakot (Gebete). Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkrit. Anhang von D. **O. Holtzmann**. Giessen, Töpelmann. 1912. (Pr. M. 5, Subskr. Pr. M. 4.40).

Beide werken, wier titel ik in extenso afschreef, zijn de eerste vruchten van eene onder leiding van de heeren Beer en Holtzmann ondernomen poging om eene nieuwe uitgave te bezorgen van de Misjna. Gesteund door een staf van dertien geleerden van naam willen ze een zooveel mogelijk critisch bewerkten tekst geven der verschillende Misjna-tractaten, voorafgegaan door eene breede inleiding en gevolgd door vertaling en commentaar. Dat daaraan groote behoefte bestond zal zeker wel door geen zaakkundige worden betwist. En het verdient toejuiching, dat door eene uitgave, als hier wordt bedoeld, de Misjna binnen het bereik van een breederen kring van theologen wordt gebracht, voor wie het Jodendom nog maar al te veel een onbekende of althans niet genoeg gekende grootheid is. Het is dan ook verblijdend, dat zoo spoedig na het prospectus de bewerking van deze twee belangrijke tractaten is verschenen.

Prof. Beer heeft zijn arbeid zeer breed opgevat. Een viertal hoofdstukken „ter inleiding" (bl. IX—XXIV) handelen over „naam en plaats van het tractaat (Pesachim) in de Misjna", „de literarische samenstelling en vorm", „de (hier) geciteerde Misjna leeraren" en „de (hier gebruikte) vreemde woorden", waarvan echter meerdere reeds in het O.T. voorkomen en dus moeilijk als „Fremdwörter" kunnen gelden. Hierop volgt bl. 1—109 een breede teekening van de geschiedenis van het Paaschfeest, waarvoor echter de O.T.ische gegevens naar het bekende critische schema der Wellhausensche school zijn verwerkt. Daarna wordt in flinke hebreeuwsche letter, die zich zeer gemakkelijk lezen laat, de critisch bearbeide tekst van het tractaat geboden, waarnaast telkens op de rechter bladzijde de vertaling te vinden is, terwijl een breede commentaar de onderste helft der bladzijden siert. Eindelijk vinden we na eenige „Nachträge" een tekstcritischen „Anhang", waarin gehandeld wordt over de tot vaststelling van den tekst gebruikte codices en de daarin te vinden varianten.

De uitgave van dit tractaat mag goed geslaagd heeten. De vertaling laat zich, voorzoover dat bij dergelijke lectuur mogelijk is, gemakkelijk lezen en de commentaar biedt een schat van verklarende en tot vernieuwd onderzoek opwekkende noten. Ook de breede verhandeling over de geschiedenis van het Paaschfeest is goed gesteld, al lokt menige bewering tot tegenspraak uit bij ieder, die als steller dezes niet in de juistheid der critische reconstructie van Israëls historie gelooft. Hierbij veroorloof ik mij de opmerking, dat de literatuursopgave voor de bestudeering van het Paaschfeest zeer eenzijdig is. Een studie als van Green-Becher „Die Feste der Hebräer" (1894) mocht evenmin worden gemist als die van R. Schlaefer „Das Passah-Mazzotzfest" (1900).

Ik teekende aan, dat III 26 הקביר moet gelezen worden in plaats van הפקיר; voorts dat חרסת II 8 vertaald wordt door „Fruchtbrei" en X 3 door „Sauertunke", waarbij ik zeker wel verwijzen mag naar Krauss, Talm. Archaeol. I bl. 509 III bl. 58; ook dat II 1 c de woorden van rabbi Juda niet mochten vertaald zijn door „Es giebt kein Fortschaffen von Gesäuertem, sondern nur Verbrennen (desselben)', maar door „Es giebt kein anderes Fortschaffen von Gesäuertem als Verbrennen [desselben], want אין...אלא beteekent, gelijk trouwens ook in Levy Neuhebr. und Chald. Wörterb. s. v. אין wordt aangegeven, „geen ander dan".

Minder gunstig kan geoordeeld worden over den arbeid van Prof. Holtzmann. In structuur komt zijn werk natuurlijk met dat van Beer overeen. Ook hier eerst een breede inleiding (bl. 1—35), vervolgens een critisch

Digitized by Google

bewerkte tekst met vertaling en commentaar (bl. 36—97) en eindelijk een tekstcritisch aanhangsel (bl. 98—103). Maar dat zijn werk beneden dat van zijn mede-uitgever staat, bewijst reeds de hier geboden tekst. Dat K. vergeten heeft, dat אֵין en כָּל steeds gevolgd worden door Makkef en dat מה, gevolgd door een niet-gutturaal, steeds מַה־ wordt gevocaliseerd, is reeds merkwaardig. Te betreuren ook, dat sommige woorden van onjuiste klinkers zijn voorzien. Ernstiger echter is het, dat hij zich IV 3 vergist heeft in de beteekenis van מעין en daarin een constructie van מֵעֵין heeft vermoed, waaraan hij geheel willekeurig de beteekenis van „uittreksel" geeft. Hier is ongetwijfeld מֵעֵין bedoeld, dat naar Levy Wörtb. s. v. עֵין „theilweise Gleiches, Aehnliches" beteekent. Hier moeten we dus niet vertalen „einen Auszug der Achtzehn" maar „dem Achtzehn [gebete] ähnlich." Hetzelfde woord vinden we VI 8a en IX 3b, waar dus de vertaling eveneens foutief is. Ook heeft H. de uitdrukking מיה כ שרה III 5b niet begrepen, vgl. Levy Wörtb. s. v. משרה en Krauss Talm. Arch. I bl. 139. Dat שלק VI 8a niet door „Gemüse" maar door „Gedämpftes" moet vertaald worden, leert Krauss' Arch. I bl. 123. Een ware blunder maakte H., toen hij VII 1a en 2 niet begreep, dat כוית en כביצה inhoudsmaten zijn, zie Krauss' Arch. II 393 en Levy Wörtb. s. v. זית. In I 1b vertaalt hij בית המשתה door „Wirtshaus", terwijl „Gastmahlhaus" of liever „Hochzeitshaus" hier het eenig juiste is. Onjuist is zelfs de vertaling van den titel van dit tractaat. Immers Berakot zijn geen gebeden, maar zegenspreuken, die bij verschillende gelegenheden worden gereciteerd.

Ook de bijgevoegde commentaar staat niet zoo hoog als die van Beer. H. maakt hier den indruk niet of althans niet voldoende gebruik te hebben gemaakt van wat joodsche en christelijke geleerden hier hadden voorgearbeid. Zoo zou vooral de bestudeering van Dalman's Worte Jesu en Weber's Theologie der Synagoge aan het geheel zijn ten goede gekomen en hadden de eerste twee deelen van Krauss' Talm. Arch. (het derde deel is eerst in 1912 verschenen) moeten geraadpleegd zijn.

Ik wil echter niet eindigen zonder den wensch te hebben uitgesproken, dat het geheele werk ongestoord moge worden voltooid en dat de andere tractaten op dezelfde wijze zullen bewerkt worden als Prof. Beer het tractaat Pesachim bearbeidde. In dat geval mag zeker de verwachting wel gekoesterd worden, dat een tweede uitgave van het tractaat Berakot zal worden ter perse gelegd, waardoor de bewerker gelegenheid zal hebben de verschillende gebreken, welke nu aan zijn arbeid kleven, te verbeteren.

Utrecht. A. Noordtzij.

Chronographia Islamica, ossia Riassunto Chronologico della storia di tutti i popoli musulmani dall' anno 1 all' anno 922 della Higrah (622-1517 dell'Èra Volgare) corredato della bibliografia di tutte le principali fonti stampate e manoscritte. Compilato da **Leone Caetani,** Principe di Teano, Deputato al Parlamento. Librairie Paul Geuthner, Paris. Periodo primo, Fasc. I-II: anni 1-45 H. = 16 luglio 622-12 marzo 666 È. V., pp. 1-504. (Pr. fr. 50).

Van het door Caetani ondernomen *Annali dell' Islam,* waarin alle bronnen voor de geschiedenis van den Islam van de Hidjrah tot aan de verovering van Egypte door Soeltan Selîm I in het Italiaansch vertaald en critisch verwerkt voor de geschiedvorschers toegankelijk gemaakt moeten worden, zijn sedert 1905 vijf deelen verschenen, die samen wel bijna 4800 bladzijden beslaan, maar waarin toch nog slechts de jaren 1—23 der Hidjrah afgehandeld zijn. Geen wonder, wanneer men de bezwaren in rekening brengt, die het beheerschen van eene zoo onmetelijke massa materiaal zelfs aan de energie en de zaakkennis van een Caetani en van zijnen staf van assistenten in den weg stelt. De ervaring heeft hem dan ook reeds genoopt, zijn oorspronkelijk plan belangrijk te beperken; indien hem nog twintig jaren van even vruchtbaren arbeid vergund worden als de verloopen vijfentwintig, die hij aan deze bronnenstudie wijdde, dan meent hij thans, dat van de *Annali* in het geheel dertig deelen zullen kunnen verschijnen, waarmee het tijdstip van den val der Omajjaden en het optreden der Abbasiden bereikt zal zijn.

Voorwaar, als dit gelukt, dan zal de Italiaansche edelman, die bovenal een prins op het gebied der wetenschap wil zijn, meer dan tevreden kunnen wezen; zelfs het nu reeds verschenen gedeelte is voldoende om zijnen naam onder de orientalisten en historici van dit en van volgende geslachten te doen schitteren. Intusschen zou te betreuren vallen, dat het ten koste van een kwarteeuw hard werken ineengezette chronographische geraamte van de geschiedenis der acht eeuwen, die tusschen den val der Omajjaden en de verovering van Egypte door de Ottomanen verliepen, onbenut moest blijven. Om nu aan de oriëntalisten en de beoefenaars der middeleeuwsche geschiedenis in het algemeen het volle genot te verzekeren der resultaten van al dien even kostbaren als tijdroovenden arbeid, heeft Caetani besloten, naar het voorbeeld van hetgeen Muralt deed voor de Byzantijnsche geschiedenis, de massa der uit gedrukte bronnen, maar vooral uit handschriften (in de bibliotheken van Weenen, Petersburg, Constantinopel, Berlijn, Londen, Oxford, Parijs, Madrid, Tunis, Caïro) bijeengegaarde gegevens, chronologisch gerangschikt, voor allen toegankelijk te maken. Hij hoopt in acht of negen jaren, of onder bijzonder gunstige omstandigheden spoediger, vijf deelen van ongeveer 1000 bladzijden elk gereed te kunnen maken, waarin dan achtereenvolgens behandeld zullen worden: 1. Het tijdvak van de Hidjrah tot den val der Omajjaden; 2. Het Abbasidenchalifaat tot aan de instelling van het ambt van Amîr al-Oemarâ; 3. Tot den val der Seldjoekiden; 4. Tot den val van Tsjagataj Chân; 5. Tot de verovering van Egypte door Selîm I.

Elk jaar der Hidjrah wordt afzonderlijk in eene vergelijkende tabel dag voor dag in onze jaartelling herleid. Dan volgen, genummerd, de voornaamste gebeurtenissen, die de Moslimsche geschiedbronnen in dat jaar plaatsen, en onder de korte vermelding van elk dier feiten worden de plaatsen aangegeven, waar de voornaamste auteurs die behandelen. In de ruim 500 bladzijden van deze eerste twee fascikels zijn het meerendeels in druk verschenen werken, waarnaar verwezen wordt, en dikwijls komen daar verwijzingen naar Westersche schrijvers, zooals Weil, Sprenger, Nöldeke, Muir, de Annali van Caetani enz. bij. Later zal dat uit den aard der zaak

Digitized by Google

anders worden; dan komen meer en meer de tallooze handschriften, waarvan Caetani zich photographische reproducties verschafte en waarvan hij vervolgens den inhoud resumeerde, aan het woord. De onder een jaar geregistreerde gebeurtenissen zijn, voor zoover daartoe aanleiding bestond, geographisch gerangschikt, zoodat telkens de feiten, die in hetzelfde land of in dezelfde provincie voorgevallen zijn, onder een eigen rubriek onmiddellijk op elkander volgen. Aan het einde komt dan nog, naar Arabisch gebruik, eene opsomming der beroemde mannen, die volgens de bronnen in dat jaar gestorven zijn. Caetani belooft bij ieder deel uitvoerige alphabetische indices te zullen geven, die niet alleen het naslaan zullen vergemakkelijken, maar tevens moeten dienen om de aandacht al dadelijk te vestigen op doubletten, die onder het bewerken van het zoo uitgebreide materiaal niet opgemerkt werden.

Wanneer — wat wij van harte wenschen — Caetani slaagt in de uitvoering van zijn geheele plan, wanneer hij dus de 800 jaren der middeleeuwsche geschiedenis van den Islam op dezelfde wijze behandelt als de eerste 45 dier jaren in deze fascikels behandeld zijn, dan kunnen oriëntalisten en geschiedvorschers hem nauwelijks dankbaar genoeg zijn voor zulk een prachtig en voortaan onmisbaar studie-instrument, al is dit van Caetani's toewijding aan de wetenschap slechts een der vele bewijzen. Immers, afgezien van de *Annali*, van welke nog 25 deelen ons te wachten staan, heeft deze man van ongehoorde werkkracht en durf, die als parlementslid en als schrijver ook zeer actief deelneemt aan het politieke leven van zijn eigen tijd, onlangs een eerste van vier deelen „*Studi di Storia Orientale*" uitgegeven, waarin de resultaten zijner voor de *Annali* ingestelde navorschingen betreffende de oudste geschiedenis van den Islam in aantrekkelijken vorm voor niet-oriëntalisten toegankelijk gemaakt worden. Hetgeen Wellhausen in zijne bespreking dezer „*Studi*" zeide, dat men nauwelijks begrijpt, waar een zoo veelzijdig man den tijd voor zoo ernstigen wetenschappelijken arbeid van daan haalt, dat mag men met het oog op deze *Chronogrophia* met verdubbelden nadruk herhalen, en hetgeen Wellhausen daaraan toevoegt, dat Caetani in dit opzicht onder de Duitsche aristocraten geene mededingers vindt, dat zal men genoodzaakt zijn ten aanzien van menig ander land, groot of klein van gebied, toe te geven.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

H. Collitz, Das schwache Präteritum und seine Vorgeschichte. (Hesperia, Schriften z. germ. Philologie, hg. v. Hermann Collitz, I). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Baltimore, The John Hopkins Press. 1912. (Pr. M. 8, geb. M. 8.80).

Het geschrift waarvan hierboven de titel is afgedrukt, is de eerste eener reeks van monographieën, welke, naar de redacteur zich voorstelt, voornamelijk door amerikaansche geleerden zullen worden uitgegeven over onderwerpen uit het gebied der germaansche philologie, inzonderheid over het „Gemeingermanische" en het Duitsch. In een uitvoerig „Vorwort" wijst Collitz er op dat in de Vereenigde Staten een speciale duitsch-amerikaansche wetenschap bestaat, die zich bezighoudt met de studie van het Duitsch dat in Amerika wordt gesproken en de geschiedenis der aldaar gevestigde Duitschers, en met de onderlinge betrekkingen tusschen Amerika en Duitschland. Maar ook voor de germaansche philologie zooals wij die in Europa kennen, natuurlijk in de eerste plaats de engelsche, maar ook de duitsche en niet 't minst de scandinavische, bestaat in Amerika belangstelling. Niet ten onrechte klaagt C. er over dat van de geschriften der amerikaansche geleerden aan deze zijde van den Oceaan niet genoeg kennis wordt genomen. Een dergelijke klacht zouden wij Nederlanders echter tegenover hem kunnen uiten: niet alleen spreekt hij in 't geheel niet over de, trouwens niet talrijke, bemoeiingen der Amerikanen met onze taal en letterkunde, maar van hetgeen door Nederlanders op het gebied der germaansche philologie is gedaan weet hij niets anders te zeggen dan dat in 1665 hier te lande de eerste uitgave „des Codex Argenteus und der angelsachsischen Übersetzung der Evangelien" verscheen, en dat „auch neuerdings wieder die Arbeiten niederländischer Gelehrter" niet alleen de studie van onze taal maar ook „dem weiteren Gebiete der germanischen Sprachen" ten goede zijn gekomen [1]).

Het is bekend dat Collitz een kwart eeuw geleden het germaansche zwakke praeteritum in hoofdzaak als een overblijfsel van idg. mediale vormen heeft trachten te verklaren. Die opvatting heeft geenszins algemeenen bijval gevonden; thans heeft C. de kwestie nog eens, zeer uitvoerig en veel vollediger dan de eerste maal, behandeld in een monographie. Dat hij zijn oude verklaring zou handhaven, was te verwachten; laten wij er dadelijk bijvoegen, dat hij die met veel talent heeft verdedigd. Een inleiding is gewijd aan een bespreking van de verklaringen die men in den loop der eeuwen — C. gaat tot ongeveer 1700 terug — van het zw. praet. heeft beproefd; een zekere verveling, begrijpelijk bij iemand die overtuigd is zoo straks de waarheid te kunnen geven en nu nog eerst de onjuiste beschouwingen van anderen moet behandelen, schijnt daarbij den schr. op het laatst te zijn overvallen: hij heeft zich tenminste van de jongste besprekingen der kwestie al heel gemakkelijk afgemaakt; Van Helten's verklaring van 't zw. praet. uit participiumvormen + aoristusvormen van den wt. *dhē* had bijv. wel wat meer verdiend dan de verzekering dat de schr. „offenbar den Ariadnefaden, der aus dem Labyrinthe des schwachen Präteritums herausführt, nicht gefunden hat."

Vervolgens tot zijn eigenlijk betoog komende, geeft Collitz een opsomming van alle zwakke praeterita zonder tusschenvocaal en van de daarbij behoorende participia en andere nomina welker suffix met een dentaal begint, met name de nomina actionis met 't suff. *ti-*: zijn bedoeling is te laten zien dat de dentaal van het zw. praet. gelijk is aan die van de genoemde nomina, enkele afwijkingen van jongeren datum daargelaten. Volgens C. zijn de suffixen van got. *iddja*, *iddjes* enz. vanouds dezelfde als die van de andere zw. praeterita (hij ver-

[1]) Lof verdient de schr. voor zijn onberispelijk citeeren van ndl. geschriften; dat schijnt anders voor een Duitscher een moeilijke zaak!

Digitized by Google

werpt dus de bekende gelijkstelling *iddja* = skr. *áyām*), behalve dat dit woord evenmin als wgerm. *deda* een dentaalsuffix heeft: de eerste *d* van *deda* is die van de reduplicatielettergreep, de tweede die van den „wortel"; alle overige hebben een dentaalsuffix. Welke dentaal dat is, daarover kan, meent C., geen twijfel bestaan: de overeenkomst met die welke men in de *to*-participia en de *ti*-abstracta aantreft, wijst op idg. *t*. Maar hoe is dan het naast elkaar bestaan van germ. *-gd-*, *-bd-* vormen (*lagda*, *hogda*, *libda*, *gilibd*, got. *gahugds*) en germ. *-ht-*, *-ft*-vormen (got. *bauhta*, *frabauhts*, *faurbauhts* subst., ndl. *drift*, *gift* enz.) te verklaren? Daarvoor meent C., tot zekere hoogte in aansluiting bij Grassmann's hauchdissimilationsgesetz, een klankwet te kunnen opstellen die ik, als een der belangrijkste zaken uit het boek, met zijn eigen woorden wil meedeelen: „Inlautendes *ht*, *ft* findet sich im Germanischen für idg. *gh* + *t*, *bh* + *t* bei Wurzeln, die im Germanischen mit *b*, *d* oder *g* anlauten, dagegen *gd*, *bd* bei Wurzeln, die nicht mit *b*, *d* oder *g* anlauten. Da die germanischen Medien aus indog. stimmhaften Aspiraten entstanden sind, lässt sich die Lautregel vom Standpunkte des Indogermanischen aus so fassen: Indog. Wurzeln mit anlautender und auslautender Aspirata (also die sog. Grassmannschen Wurzeln) geben im Germanischen beim Antritte eines *t*-Suffixes die Aspiration im Auslaute ganz auf, während sonst (also bei Wurzeln, die nicht mit Aspirata anlauten) die Aspiration von der auslautenden Aspirata auf das *t* des antretenden Suffixes übergeht."

De 1.3 sing. indicativi van het zwakke praet. op *-da*, die in suffix overeenkomen met de 1.3 sing. ind. van het got. mediopassivum, acht C., gelijk hij reeds vóór vijf en twintig jaar deed, het overblijfsel van de 1.3 sing. ind. van het idg. mediopassieve perfectum met uitbreiding van het suffix *-tai* dat oorspronkelijk alleen in de 3 sing. praesens bij de thematische verba thuishoorde[1]); got. *iddja* en wgm. *deda* zouden dan de oorspronkelijke mediopassieve perfectumvormen op *-ai* voortzetten. De 2 sing. ind. got. *-es* (waarnaast wgm. *-os* een jongere vervorming zou zijn) is volgens C. uit *-ēd* + *t* ontstaan en bevat dus even als de gotische dualis- en pluralisvormen een element *-ēd-* + den persoonsuitgang dien men in de sterke vervoeging aantreft. Dat element *-ēd-* nu houdt C., met Johansson (*KZs.* 30), voor hetzelfde dat als *-āth-*, *-āt-* in de 2.3 dualis in de mediumvervoeging van 't Sanskrit voorkomt. In 't Westgerm. zou het door haplologie[2]) uitgevallen zijn. Vervolgens bespreekt de schrijver de stamvorming en het accent der zwakke praett. en komt o. a. tot de conclusie dat sommige hiervan op de stamlettergreep geaccentueerd kunnen geweest zijn.

Een „Anhang" over het latijnsche perfectum en den griekschen aoristus passivi besluit het werk.

Of Collitz het pleit heeft gewonnen? Dat is niet te verwachten: bij een punt dat tot zoovele en zoo velerlei beschouwingen aanleiding heeft gegeven, overtuigt men niet licht iedereen. De lectuur, jaren geleden, van Collitz' vroegere behandeling der kwestie in *Bezz. Beitr.* 17 had bij mij de herinnering achtergelaten aan een betoog dat verre van overtuigend was; de lezing van zijn nieuwe, meer uitgewerkte bespreking heeft mij den indruk gegeven dat er voor Collitz' verklaring vrij wat te zeggen valt. Met name acht ik de overeenkomst der dentalen van 't zwakke praet. met die van de *to-* en *ti*-nomina een sterk argument ten gunste van zijn theorie. Een andere verdienste van 't boek is, dat terloops nu en dan een etymologie wordt gegeven die zeker onze aandacht waard is; ik wijs bijv. op die van lat. *caelebs* als *cae-lebs* waarvan het tweede lid met ons ww. *leven* verwant zou zijn: het is dan „alleen levend" (blz. 83). Toch zal men niet kunnen nalaten bij tal van passages een vraagteeken of een twijfelende kantteekening te plaatsen, of wel aan menig punt van Collitz' betoog, met hoeveel kennis van zaken ook voorgedragen, toch hoogstens het praedicaat „mogelijk" toe te kennen. Zoo zal b.v. niet ieder een analogische uitbreiding van een dualis-element idg. *-ēt(h)-* achter de *t* van het suffix van de 3de persoon waarschijnlijk achten. Ook zal Collitz' verklaring van ags. *ēode* (crux interpretum!) niet alle lezers bevredigen. De redeneering die de schr. toepast om het voorkomen van een zwak praet bij de praeterito-praesentia te verklaren — door differentiëering der vanouds naast elkaar staande perfecta activi en medii waarbij „das starke Präteritum auf die präsentische Bedeutung beschränkt wurde" (blz. 178) — is vrij gezocht. De opvatting dat de idg. mediae aspiratae in het Germ. tot mediae zijn verschoven, waaruit dan soms stimmhafte spiranten ontstonden (zie bijv. blz. 82, n. 1) is op zijn minst genomen eigenaardig. Dat de *j* der ags. ww. op *-igean* geen umlaut van de stamvocaal bewerkt (blz. 96) is op zichzelf geen bewijs dat ze niet oud zou zijn: we hebben hier met een *j* van de derde lettergreep te doen, die in het Ags. maar zelden umlaut veroorzaakt. Maar genoeg; al kan Collitz' boek — hoe zou 't ook bij een dergelijk onderwerp mogelijk zijn? — ons niet in alle opzichten voldoen, we mogen hem toch erkentelijk zijn dat hij zoo nauwkeurig en uitvoerig een moeilijk vraagstuk van de germ. grammatica, dat wellicht nooit opgelost zal worden, heeft behandeld en toegelicht.

Leiden. J. Heinsius.

L. Clédat, Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris, Hachette. 1912. (Pr. 4 fr.).

Dit is een boek bestemd voor niet-specialisten en zal, naar schr. hoopt, ook op school nuttige diensten kunnen bewijzen. Onbesproken blijft dan ook de klankontwikkeling, al vindt men hier en daar wel eens een fonetiese term, zoals *dérivé savant*, die echter voor de leek wel onverstaanbaar zal blijven. Het is schr. alleen om de ontwikkeling der betekenis te doen. Daarom rangschikt hij de woorden volgens families, hoewel hij er nu en dan ook woorden uit andere groepen, met verwante betekenis bijvoegt. Als het betreffende woord van een Latijns of een Grieks stamwoord komt, wordt dit meestal opgegeven in klassieke vorm; in andere

[1]) Voor urn. *-do*, *-to* verdedigt de schr. een opvatting als conjunctiefvorm.

[2]) Collitz deelt mee dat Bloomfield, die den naam haplologie in zwang heeft gebracht, thans liever van haplolalie wil spreken.

Digitized by Google

gevallen vergenoegt schr. zich met een zeer algemene, en dus weinig zeggende aanduiding. Men vgl. bijv. p. 89:

Carafe, d'où *carafon*, mot arabe qui nous vient d'Italie.

Caramel, mot espagnol d'origine douteuse.

Carapace, espagnol *carapacho*.

Carat vient du grec *keration* (par l'arabe et l'italien), petit fruit cornu, petite quantité, cf. *cerf*.

Caravane et *caravansérail* (sérail ou hôtel de caravane), origine persane.

Caravelle, mot italien, origine mediterran néenne.

Carcan, origine germanique.

Carcasse, mot italien d'origine inconnue.

Om eerlik te zijn, moet ik er bijvoegen, dat andere pagina's, waar echt populaire woordgroepen behandeld worden, belangrijker zijn. Maar toch vermoed ik, dat leek zowel als specialist dit woordenboek spoedig met een onvoldaan gevoel terzijde zullen leggen. Wie, die niét het bekende en zo heldere artikel van G. Paris over *ficatum* gelezen heeft, zal bijv. de volgende verklaring begrijpen: Un adjectif dérivé de *fica* et signifiant „farci de figues" a produit notre substantif *foie* (les oies étant engraissées avec des figues)!

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

E. Herzog, Historische Sprachlehre des Neufranzösischen. Erster Teil. Einleitung, Lautlehre. (Indogerm. Bibl. 2 Abt., 4 Bnd.). Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 4).

Dit boek getuigt van een diepgaande studie, zowel van algemeen fonetiese vraagstukken, als van die welke de experimentele fonetiek in het biezonder betreffen, en ieder, die het met aandacht leest en bestudeert zal het werk met verhelderde denkbeelden omtrent de verschillende klankproblemen uit de hand leggen.

Zeer goed heeft schr. gezien dat, evenmin als alle andere taalkundige verschijnselen, ook de fonetiese niet te begrijpen zijn zonder het licht der historie. En voor zover nodig heeft schr. dan ook van dat licht gebruik gemaakt om verschillende eigenaardigheden te verklaren. Een leerzaam voorbeeld van de gecompliceerdheid der fonetiese ontwikkeling en van de verschillende factoren die daarbij optreden vindt men p. 32 en vlg.: lokale, sociale en fysiologiese invloeden schijnen zich te hebben laten gevoelen bij de ontwikkeling van de tweeklank *oi*: de klank ę schijnt in woorden als *François* ùit het Normandies in de hoftaal gedrongen te zijn, waar de talrijke Italianen, die *Francese* in hun taal uitspraken, hem het eerst aangenomen zullen gebben, terwijl *ųę* ook vaak tot ę zal geworden zijn na muta + liquida; *harnais* en *harnois* stammen uit verschillende klassen der maatschappij.

Lezenswaard is verder wat schr. p. 106 zegt over de halfvokalen, p. 72 over het aksent en p. 89 over de moeilikheid een goede definitie te geven van een klank; treffend de volgende karakterisering (p. 59): „Im Französischen beginnen und schliessen die Wörter also oft inmitten der Silbe, vgl. z B. die Sprechgruppe õ-nā-tra-lotel" (on entre à l'hôtel). De nadruk wil ik nog leggen op wat Herzog p. 76 en 101 opmerkt over de werking van het strottehoofd, waarmee vaak al te weinig rekening wordt gehouden en dat toch een hoogst belangrijke rol speelt niet alleen voor de toonhoogte, maar ook bij de vorming der vokalen: ook zonder de stand van de tong te veranderen kunnen we bijv. *a ę ẹ*, al is het niet erg zuiver, ten gehore brengen.

Een enkele opmerking moge deze aankondiging sluiten: op blz. 185 had bij *épaule* gewezen kunnen worden op Drouhets hypothese die dit woord acht te zijn ontstaan uit een kruising van *espalde* en *espale*, vgl. Rom. 1906, p. 102; op blz. 186—187 zoekt men tevergeefs naar een verklaring van *fosse*, *grosse*, *noce*, *carosse*; blz. 41 dat *raide* de overhand heeft behouden op *roide* dank zij zijn „besondere lautmalende kraft" mag niettegenstaande het getuigenis van Domergue betwijfeld worden. Een lijst van de behandelde woorden zou ten slotte de bruikbaarheid van deze sprachlehre aanmerkelik verhoogd hebben. Misschien dat de schrijver bij een volgende druk met deze wens rekening zal houden.

In een „Anhang" geeft schr. nog enige teksten in foneties schrift naar fonogrammen weer, en zoals men in de *Germanisch-Romanische Monatschrift* 1913, p. 175 ziet, belooft hij meerdere zulke teksten te publiceren in zijn *französischen Phonogramstudien*, waarvan inmiddels een aflevering verschenen is als Nr. XXV der Berichte d. Phonogramm-Archiv-kommission d Kais. Ak. d. Wiss. in Wien, Sitzungsber. ph.-hist. Kl., Bnd. 169, Abhandl. 6.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. Band I, die Zeit vor den Perserkriegen, Erste Abth. 2e Aufl Strassburg, Trübner. 1912. (Pr. M. 8.50).

Juist 20 jaren na het begin der 1e uitgave zijner Griech Gesch., 9 jaren nadat de 2e afdeeling van het 3e en laatste deel er van het licht zag, verheugt Beloch ons met het begin eener nieuwe uitgaaf. Deel I is nu in 2 deelen opgelost en daarvan het 1e weer in 2 afdeelingen. Verschenen is van die 2 de eerste, de 2e, nog niet verschenen, zal bijlagen bevatten, omdat, zegt Schr in de voorrede, „eine einigermaszen ausreichende Begründung meiner Auffassung im Rahmen Kurzer Anmerkungen nicht möglich war". Reeds bij de 1e uitgave had hij in dl. III om dezelfde reden bijlagen ingevoegd; zooals Ed. Meyer gaf in de zijn groot geschiedwerk begeleidende „Forschungen".

De nu verschenen afdeeling gaat tot de Perzische oorlogen. In 16 Abschnitte tegen 10 der eerste bewerking. Bij de uitbreiding is ook de dispositie der stof veelzins gewijzigd. „Die meisten Abschnitte sind ganz oder doch fast ganz neu geschrieben".

In de eerste plaats moest de Minoïsche cultuur onder worden gebracht, waarvan tijdens de eerste uitgaaf nog zoo goed als niets bekend was. Beloch schrijft het ontbreken van burchtmuren op Kreta toe aan de „friedliche Zustände". Immers het eiland was (anders dan later) slechts in weinige rijken verdeeld, terwijl ook „von aüszeren Feinden kaum etwas zu fürchten war, so lange die Schiffahrt noch in ihrer Kindheit war". De betrekkelijk talrijke burchten van het Mykeensche tijdperk in Griekenland wijt hij aan de staande veeten tusschen elkaar zeer naburige kleine landsvorsten. Hij meent dat de Minoïsche cultuur van Kreta aan de Vóórgrieksche bevolking aldaar te danken is, dat zij

Digitized by Google

sedert de 16e eeuw ook op Griekenland heeft gewerkt; dat de fresco's der Grieksche paleizen door Kretische kunstenaars zijn vervaardigd, gouden en aarden vazen uit Kreta geïmporteerd; dat, toen de Grieken zich op zee waagden, hunne eerste roofvaarten naar Kreta zijn gericht, door hen in de 14de eeuw Knosos en Phaistos in brand gestoken. „Bald aber folgte dem Piraten der Ansiedler." Toen is de W. helft van het eiland door hen in bezit genomen. Het verval der Mykeensche cultuur schrijft B. deels hier aan toe deels aan de opkomst van den adel. De vorsten van Tiryns en Mykene waren ongetwijfeld despoten, die een groot domein hadden. Maar de noodzakelijkheid een sterk gewapend gevolg te onderhouden en te beloonen deed hen gaande weg veel daarvan wegschenken. Zoo verarmden ze. „Das muszte dann auf die Entwicklung des Kunsthandwerks zurückwirken. Der Architektur wurden keine gröszeren Aufgaben mehr gestellt, denn die ältesten Tempel waren einfache Holzbauten. Malerei und Skulptur verloren das weite Feld der Tätigkeit, das ihnen die Dekoration der Paläste und Grabmäler bisher geboten hatte. So konnte es nicht fehlen, dasz sie von ihrer Höhe herabzusinken begannen". Maar verder: „Die neue Zeit forderte eine neue Kunst. Der spätminoïsche sog. mykenische Stil war den Griechen immer etwas fremdes geblieben; jetzt wo die alten Hauptsitze der minoischen Kultur unter Griechischer Herrschaft standen, die alte Bevölkerung zum Teil ausgerottet zum Teil verknechtet war, kam dieser Stil in vollen Verfall".

Over de Doriërs denkt B. nu eenigszins anders dan vroeger. Hij meent nu, dat, terwijl de oudste Grieksche bevolking kort voor 2000 in de Peloponnesos gekomen was, reeds op zijn laatst in de 17de eeuw Achajische stammen als 2e Grieksche bevolkingslaag, Achaje, Elis en Argolis hebben bezet (van daar de naam Achajers bij Homeros). Dat zij die zich in Argolis vestigden Doriërs heetten en bestonden uit 3 stammen, de Hyllaieis, Dymanes en Pamphyloi; dat de Grieken op Kreta (waar ook de 3 stammen voorkomen) uit Argolis kwamen; dat Doriërs uit Argolis ± 1000 over den Parnon naar den Eurotas zijn voortgedrongen en Lakonie hebben veroverd. Documentatie belooft B. in de bijlagen, maar men ziet reeds dat hij thans dichter bij de gewone opinie staat. Over de wording van het Homerische Epos waag ik het veelzins met B. oneens te zijn, maar het is hier niet de plaats daarover te spreken. Zijne meening dat Agamemnon oorspronkelijk een Thessalische heros is heeft hij thans teruggenomen. Eene nieuwigheid in Athene's geschiedenis door hem gelanceerd is deze, dat de staatsgreep van Kylon na Solon valt, ± 550, en dat de daarbij betrokken Megakles niet de grootvader van Peisistratos' schoonvader was, maar deze zelf. Ook hier wordt „Begründung" in de bijlagen beloofd.

In zake „Mythos und Religion" formuleert B. thans het beginsel waarvan hij ook vroeger uitging: „Beider gemeinsamer Wurzel ist der Seelenglaube"; en dit „beruht unmittelbar auf Beobachtung der Erscheinung des Todes". Gelukkig behoort B. niet tot hen die allen godsdienst uit dodenvereering verklaren, en zijn „Seelenglaube" is werkelijk animisme in den zin van het toeschrijven van bewustzijn en wil aan de onbezielde natuur. Maar vergelijk de psychologische verklaring er van („Beobachtung der Erscheinung des Todes") met die van Ed. Meyer (Elem der Anthrop. p. 87 vgg.). Deze houdt den grond er van voor denzelfden als dien der mechanische wereldbeschouwing w. t. w. 's menschen „Kausalitätstrieb". Maar terwijl in de mechanische wereldbeschouwing de band tusschen gevolg en oorzaak die van constante successie is, ontstaat het animisme dáár waar de kijk op dien band nog beneveld wordt door het „mythologische Denken" hierin bestaande dat de mensch, zich onmiddellijk bewust hoezeer zijn lichamelijke bewegingen voornamelijk volgen op geestelijke bewegingen in hem (emoties, conclusies, wilsbesluiten), onwillekeurig ook voor het bewegen (d. i. het gebeuren) in de onbezielde natuur analoge geestelijke bewegingen als onmiddellijke oorzaken aanneemt. Mij dunkt die opvatting dieper. Voorts zegt Beloch: Middels offergaven en toovenarij „entwickelte sich aus dem Geisterglauben der Kultus, die Geister wurden zu Götter". Meyer redeneert zoo: Uit „Augenblicksdämonen" werden „Sondergötter" [1]). Maar ook deze zijn nog niet permanent, slechts gedenkt men hen in plaats van bij toevallige, bij geregelde aanleidingen (zooals 't zaaien, oogsten, bewerken van 't gezaaide). Is men ze zich permanent gaan voorstellen, en, wat daarmee samenhangt, met veelzijdige machtsuiting, dan zijn 't volslagen goden geworden, dan krijgen ze in plaats van oogenblikkelijke of periodieke vereering eene permanente, eenen cultus, dan worden de toovenaars priesters. Dat de Grieksche heroën meerendeels vermenschte goden (hoofdzakelijk, meen ik, „Sondergötter") zijn is B. met M. eens en hij doet niet mee aan de thans soms vrij onbekookte tegen die meening gevoerde oppositie. Over de verdere ontwikkeling van den Griekschen godsdienst in de 7e en 6e eeuw prefereer ik Meyer weer. Wel is B. thans uitvoeriger dan vroeger over de Orphische theologie, en zijne schets der geestelijke stroomingen ontbreekt het niet aan treffende opmerkingen. Maar haar samenhang met de geestelijke behoeften der toenmalige maatschappij verklaart Meyer m. i. wederom diepzinniger.

Nog op een ander punt is het belangwekkend de beide coryphaeën der Grieksche geschiedvorsching met elkaar te vergelijken. De eerste Abschnitt der 2e uitgave van B.'s werk is een geheel nieuwe, getiteld „die Persönlichkeit in der Geschichte". (Enkele zinsneden er van kwamen vroeger in een lateren Abschnitt voor). Zij is eene doorloopende polemiek tegen Meyers geschrift „zur Theorie und Methodik der Geschichte". Dat geschrift was eene bestrijding van Lamprecht en zijne school. Deze beschouwt de geschiedschrijving alleen in zooverre als wetenschap, als ze uit het historisch materiaal de wetten ontdekt volgens welke de menschelijke geest zich ontwikkelt, en aantoont hoe deze als „historische wetten" den ontwikkelingsgang der nationaliteiten beheerschen. Meyer zegt: de nationaliteiten zijn geen

[1]) Het woord (Meyer gebruikt het éénmaal) is ontleend aan Useners „Götternamen". Dit werk vult de uiteenzettingen van Meyer aan. Beloch, hoe hoog hij overigens Usener stelt, spot met dit woord. Hij houdt zich aan de m. i. (vóór Usener) veel te veel uitsluitend toegepaste methode van „differentieering".

Digitized by Google

gegeven eenheden, ze zijn versnipperd in de staten. En voorts: ik ben nog nooit eene historische wet tegengekomen, en ik geloof er niet aan. De wetten der natuurkunde, der psychologie, der anthropologie werken natuurlijk ook in de geschiedenis. Maar er kunnen geen historische wetten uit gededuceerd worden. Want in ieder historisch feit, schoon er geen is dat niet zijne plaats in eene lange causaalreeks heeft, is een factor van toeval. Want alle wetten in 't heelal werken op eenen oorspronkelijk gegeven toestand, die zonder oorzaak d. i. toevallig is. Kenden we de oorspronkelijke collocatio rerum, we zouden in de historische feiten toeval en wetsverschijning van elkaar kunnen onderscheiden. Maar we kennen haar niet. De exacte wetenschappen elimineeren het toeval omdat ze het historische d. i. het individueele in ieder natuurverschijnsel elimineeren (De biologie kan dit slechts gedeeltelijk doen). De historische feiten der geschiedenis zijn grootendeels samengesteld uit menschelijke wilsbesluiten. Ieder daarvan zou anders geweest zijn zoo de oorspronkelijke collocatio rerum anders geweest ware. Uit het toeval laten zich geen wetten afleiden; bewijs: de toekomst laat er zich niet uit voorspellen. Dus kan de geschiedenis geen systematische wetenschap zijn. Ze moet blijven een navorschen van dat in het verleden gebeurde wat een voor ons waarneembaren invloed heeft gehad op den gang der menschelijke zaken. En daarin blijft de politieke geschiedenis voor ons de hoofdzaak. — Beloch gaat niet zoover als Lamprecht c. s. Van historische wetten spreekt hij niet. Maar hij ziet het uitsluitend belang der historie in het nagaan der algemeene oorzaken van het menschelijk gebeuren, en dit vindt hij vooral beheerscht door de oeconomische toestanden. Het individueele in de wilsbesluiten, in casu die der persoonlijkheden die hoofdzakelijk zichtbaren invloed hebben uitgeoefend, vindt hij van verdwijnend belang tegenover het algemeene dat er zich in laat opmerken. Hij acht het toevallige (evenals Lamprecht, dien hij niet noemt) vrijwel daardoor geëlimineerd. Iedere tijd, oordeelt hij, brengt tal van groote capaciteiten voort blijvende zonder invloed in groote kringen, wijl het lot hun geen gelegenheid gaf zich daarin te toonen. Zoo nu diegene die dat wel gehad hebben er niet geweest waren, zouden er van de nu latent geblevenen in hunne plaats zijn getreden en ongeveer 'tzelfde als zij gedaan hebben daar de condities van den tijd waarin ze leefden op hen ongeveer evenzoo gewerkt zouden hebben. Meyer en Beloch geven mij den indruk geen kennis te hebben gehad van het betoog dat Mill in zijne logica aan deze kwestie gewijd heeft (II. c. 10 en 11). Van Mill's standpunt geoordeeld overdrijven beide. Meyer slaat de leidende personen der geschiedenis te hoog aan, let er niet genoeg op hoezeer zij kinderen van hun tijd zijn. Beloch schat de waarde hunner individualiteit te laag. Konden wij, zegt Mill, den gang der menschheid over millioenen jaren gade slaan in plaats van over eenige duizenden, we zouden het toeval door de kansrekening kunnen elimineeren, ook uit de toevalligheden empirische wetten kunnen afleiden, en zoo het individueele onder regels brengen; maar op het eind weegs dat de menschheid tot nog toe gegaan is, heeft Τύχη een deel der leiding gehad. Toch zegt Mill (als Beloch) de studie der algemeene factoren is belangrijker dan die der toevallige. Hoofdonderwerp moet volgens hem de ontwikkeling van het menschelijk intellekt zijn. Voor het nagaan der algemeene factoren daarin werkzaam hadden lang vóór Lamprecht de (door de Duitschers) sterk onderschatte studiën van Comte en Buckle belangrijke bijdragen geleverd.

Beloch is als criticus, ik zal niet zeggen scherper maar, radicaler dan Ed. Meyer, meer dan gene geneigd tot wantrouwen en negatie, niet zonder hooghartigheid jegens ondoordachte meeningen [1]; hij zegt de dingen liefst zoo eenvoudig mogelijk, een vir strenuus paucorum verborum; zijn werk geeft geen doorgaand litterair genoegen hoewel er meermalen puntige gezegden uit opvlammen. Maar is het niet een grooter genot zich te laten onderrichten door iemand die niet slechts volkomen deskundige is, maar ook van een rijk geestesleven blijk geeft doordat hij gedachten weet op te wekken bij den lezer? — Beloch behoort nu ook al tot de oudere generatie; moge hij leven en kracht behouden om zijn nu weer begonnen arbeid te voltooien. Mannen zooals hij, heeft de wetenschap der geschiedvorsching er niet één te veel.

Arnhem. Matthée Valeton.

A. Longnon, Origines et Formation de la Nationalité française. Paris, Nouvelle Librairie nationale. 1912. (Pr. fr. 2).

Dit dunne, maar zeer waardevolle, boekje is de inleiding die Auguste Longnon maakte voor een *Histoire de France*, waarvan hij voornemens was het deel gewijd aan de Middeleeuwen te schrijven, terwijl de Heer Fagniez de nieuwere perioden voor zijn rekening zou nemen. Deze inleiding is het enige dat hij van dit werk heeft mogen geven; zij is het waardige slot van een lang leven van onvermoeide, vruchtbare arbeid. Zij bestaat uit twee delen. In het eerste somt de schrijver de verschillende volkeren op, die tot de vorming der Franse natie hebben bijgedragen, en het is onnodig te zeggen dat die samenvatting volledig en toch niet overladen is. Natuurlik zoekt Longnon zijn gegevens voor een groot deel in de vorm der plaatsnamen, en zeker zou niemand beter dan hij die gegevens hebben weten bijeen te brengen, want niemand was zozeer als hij thuis op het gebied der geografie van het oude Frankrijk. In het tweede deel wordt getoond hoe uit die veelheid van ethniese elementen de eenheid van Frankrijk is tot stand gekomen. Volgens Longnon is dit het werk der vorsten geweest, vooreerst omdat deze, op weinige uitzonderingen na, voor hun taak berekend waren, verder, omdat de kroon alleen in de mannelijke lijn verstierf, en eindelijk omdat het systeem der „apanages" het gevaar uitsloot dat tussen de koningen en de prinsen van den bloede veten ontstonden; deze

[1]) Eugène Cavaignac zegt in zijn pas verschenen werk (Histoire de l'antiquité, II, Athénes 480-330) in het av. prop. bibliogr. „Il faut donc surmonter l'impression d'agacement que produit l'arbitraire souvent agressif avec lequel M. Beloch distribue des prix et des accessits de valeur critique aux historiens anciens et modernes". Dit is te sterk.

Digitized by Google

„apanages" vielen, van de XIV[e] eeuw af, aan de kroon terug bij uitsterving in de mannelijke lijn.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

K. Burdach, Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung, zweiter Band: **Briefwechsel des Cola di Rienzo** ... von **K. Burdach** und **P. Piur.**
Dritter Teil: Kritischer Text, Lesarten und Anmerkungen.
Vierter Teil: Anhang, urkundliche Quellen zur Geschichte Rienzo's, Oraculum Angelicum Cyrilli und Kommentar des Pseudojoachim. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. resp. M. 16 en 12).

Vanwege de koninklijke pruisische Academie gaat Konrad Burdach, met behulp van andere geleerden, een reeks van onderzoekingen uitgeven, waarin „durch Untersuchung und kritische Herausgabe sprachlicher und literarischer, deutscher und lateinischer Texte, aber auch durch die Synthese zusammenhängender Darstellung, die Wandlung der mittelalterlichen Kultur und das Herauswachsen eines verjüngten Lebens, frischer Menschheitswerte, denen die kommende, moderne Zeit gehörte", uitvoerig en in bizonderheden voor oogen zullen gesteld worden. Daar de taal de afspiegeling is van de nationale gedachten en idealen, de beschaving, en de leidende persoonlijkheden, stelt de uitgever zich voor „die geistigen Quellen, die Grundlage und den Aufbau der neuhochdeutschen Schrifts-, Geschäfts- und Literatursprache sichtbar zu machen." Deze „grondslagen" nu liggen ver buiten Duitschland; niet in de middeleeuwsche cultuur, maar in de taal der latijnsche brieven en oorkonden, gelijk zij in Italië sinds het eind der elfde eeuw in gebruik was, volgen de beginselen der aldaar opbloeiende *Ars dictandi.* In den overgangstijd van de middeleeuwen naar de Renaissance en de Reformatie veroverde het europeesche zoowel als het nationale geestesleven, dat in de taal der latijnsche brieven en oorkonden tot uiting kwam, een invloed die 300 jaar lang ongeschokt bleef. Die taal werd het voorbeeld der landstalen en schonk aan deze nieuw leven en nieuwe volheid van zeggingskracht, maar vóór alles een nieuwen vorm, den vorm van het kunstmatige proza, de moderne, latijnsch gemodelleerde (orientierte) syntaxis, die tot in de 18[e] eeuw de duitsche taal en den duitschen stijl beheerscht heeft.

Ziedaar volgens de „Vorlaüfige Mitteilung" het program dezer omvangrijke onderneming. Ik kondig het slechts aan, zonder er een zakelijke bespreking aan toe te voegen; immers nog slechts een uiterst klein gedeelte van de uitvoering ligt in druk voor ons. Over de thans verschenen beide deelen iets meer.

De hoofdverdeeling geeft vijf banden aan; van vier daarvan is nog niets verschenen, die laten wij dus rusten. Van den tweeden band: *Briefwechsel des Cola di Rienzo*, zijn het derde en het vierde deel uitgekomen. Het derde deel omvat: de eigenlijke correspondentie van en aan Rienzo, een lijst van bronnen, afkortingen en teekens, twee registers, drie concordansen op vroegere uitgaven der hier meegedeelde stukken, Nachträge und Berichtigungen, drie facsimilé's en als hoofdzaak twee doorloopende serieën van voetnoten, waarvan de eene varianten in de tekstlezing, de andere opmerkingen, uitleggingen, vertalingen en vooral verwijzingen naar parallelle plaatsen biedt. Er worden 80 echte brieven afgedrukt, waarvan 11 (doch niet van de belangrijkste) voor de eerste maal; en 9 twijfelachtige of onechte, waarvan 4 voor de eerste maal. Het vierde deel omvat stukken, vooral gelijktijdige brieven, waarin over Rienzo en zijn werk sprake is, benevens een prophetie uit den kring der Spiritualen en een commentaar daarop uit denzelfden kring, alles verrijkt met een zelfde apparaat als het derde deel. Hier komen straks nog bij in drie deelen: een handschriftenbeschrijving, een geschied- en letterkundige commentaar, een glossarium en eindelijk de synthetische bewerking van al dit materiaal.

Over de korte geschiedenis van Rienzo (alles bij elkaar regeerde hij nog geen 10 maanden in Rome) wordt hier wel alles te zamen gebracht, wat men maar wenschen kan. Wanneer wij het doel der uitgave, dat zoowel historisch als philologisch is, voor oogen houden, is er misschien wel veel, dat voor zoo'n breeden opzet pleit. Toch vraagt men zich soms af, of hier niet des Guten zu viel geboden wordt. Maar, laat ik daar eerst den nadruk op leggen, des Guten wordt hier zeer veel geboden. Het is echt solied werk, volgens de strengste methode behandeld. Een ontzaglijke schat van belezenheid en arbeid schuilt in dat gewriemel van nootjes aan den voet der bladzijden en het materiaal over den romeinschen tribuun ligt thans klaar voor iederen vorscher, in groote volledigheid en bijna volmaakte bewerking: een bewonderenswaardig stuk duitsche wetenschap.

Maar, gelijk gezegd, soms stelt men zich toch de vraag: Cui bono? als men annotaties ontmoet, zooals bijv. op blz. 58,131 van dl. III. Daar worden bij de bekende ploeggeschiedenis van Cincinnatus, waarop Rienzo heel even zinspeelt, twee lange citaten voluit gegeven, waarin het feit verhaald wordt, en negen plaatsen aangeteekend, waar de antieke schrijvers over dit geval handelen. Of als Petrarca op blz. 63,9 terloops, bij wijze van formaliteit, over zijn drukke bezigheden spreekt, wordt onmiddellijk onderzocht met welke „grössere Arbeiten" de dichter toenmaals wel kan bezig geweest zijn en het resultaat nauwkeurig opgegeven. En zoo verder.

Nog sterker valt deze, wellicht al te diepgaande, accuratesse op bij het aangeven van citaten uit, of toespelingen op, den Bijbel en de liturgie. Men kan bijna geen middeleeuwsch schrijver openslaan, of men stoot op een min of meer woordelijke aanhaling uit de H. Schrift, reminiscenties uit de liturgie, enz. Dit is een eenvoudig en natuurlijk gevolg van het kerkelijk onderricht dier dagen, en van het met kerkelijken geest doortrokken milieu, waarin de schrijvers leefden. Ik twijfel, of men er andere, meer individueele conclusies uit zou kunnen trekken. Doch waarom dan bij Rienzo en zijn correspondenten die honderden schriftuurplaatsen geverifieerd, die in hun brieven voorkomen? Zeker, het verdient bewondering, dat de uitgevers ten koste van ongelooflijke moeite zooveel „Anklänge", al zijn het dan soms vergezochte, hebben weten te vinden. Maar volledig zijn zij toch geenszins. Een katholiek geestelijke, die zijn H. Schrift, zijn brevier en zijn liturgie eenigszins in het hoofd heeft, zou er tientallen aan kunnen toevoegen, omdat

Digitized by Google

hij met de middeleeuwsche kringen in veel opzichten zooveel nauwer verwant is, dan andere moderne menschen. Laat ik enkele bewijzen aanhalen: Dl. III blz. 10,28 *Protector noster aspice* is een hymne-aanvang; bij 11,49 *in adiutorium nostrum intende ac festina* vgl. Ps. 69,2. Zoo bevat blz. 160,25 een toespeling op Ps. 42,3; blz. 216,49/50 eene op II Paral. 20,6; bij blz. 218,84 is Gen. 3,19, bij 263,847 is Job 17,12 te vergelijken. En zoo zou ik nog lang kunnen doorgaan. Doch ook zonder dat, en misschien ook zonder de honderden verificaties van Burdach en Piur, zal men wel willen gelooven, dat de schrijvers der veertiende eeuw veel bijbelteksten gebruikten, die zij ofwel rechtstreeks, ofwel door bemiddeling van den kerkdienst, aan de H. Schrift ontleenden. Doch het werk der beide uitgevers wordt daar waarlijk niet te minder om!

Enkele onjuistheden zij het mij nog vergund aan te wijzen; zij zullen ten minste doen zien dat ik den ontzaggelijken, hier geleverden arbeid nauwkeurig en belangstellend heb nagegaan. Bij het slot van brief 28 (Dl. III, bl. 114): *Nicolaus Severus etc.... se ad pedum oscula beatorum*, zegt de noot: ergänze *commendat*. Dat is toch wel wat vreemd! Wie absoluut iets aanvullen wil (een modern linguist waarschijnlijk niet), moet verstaan *provolvit*, *proicit* of zoo iets. *Provolutus ad pedes Sanctitatis Vestrae* is nu nòg een niet ongewone briefaanhef. Een beroep op dl. IV, blz. 26 kan niet baten. Het *recommend. ad ped.* aldaar heeft alleen zin als men de afkortingen aldus aanvult: *recommendans (se), — ad pedes (Dominacionis Vestrae provolutus)*. Op blz. 145,3 lijkt *treuga et pax* mij veeleer een staande uitdrukking voor „vaste vrede" dan twee benamingen voor twee verschillende zaken „wapenstilstand en vrede." *Augustus* (bl. 151, 164) slaat m. i. alleen op Rienzo zelf, niet op den datum 1 Augustus, die vroeger in dit verband nooit vermeld is. Waar Rienzo over den paus spreekt, als iemand, die „peccare potest in pluribus sicut homo" (blz. 232,16) geeft de randglosse dit weer door: „der Papst fehlbar wie ein Privatmann." Dit geeft blijk van een veel voorkomende misvatting omtrent een punt van katholieke theologie, al beweer ik niet, dat Rienzo in zijn overspannen tijd den paus voor onfeilbaar hield. Doch onfeilbaarheid heeft met onzondigbaarheid niets te maken. In dl. IV, blz. 8,4 moet Geremia *niet* „natürlich Moisè heissen;" de eerste helft der aanhaling staat letterlijk in Jer. 1,6. *Cunctis* (25,1) is veeleer ablatief: „met alle middelen", dan een datief: „aan alle menschen." *Utere* is blijkens den kontekst (48,50) bijna zeker de tweede persoon enk. van den imperatief, niet de bijvorm van *uteris*. Op blz. 268 en 336 is *ierosopeda* allerwaarschijnlijkst een vorming (ofschoon het *hoe* mij niet duidelijk is) uit *Hierosolyma* en *petere*; immers blijkbaar is er sprake van kruisvaarders, en de uitdrukkingen *Hierosolymam petere, proficisci* e. d. zijn in de kruistochtkronieken zeer gewoon.

Over den inhoud der correspondentie hoef ik niet uit te wijden; dat komt eerst te pas, als de „Darstellung" verschenen is. En wanneer het synthetisch vermogen van de bewerkers dezer stukken evenredig is aan hun speurzin, hun nauwkeurigheid, hun arbeidskracht en hun belezenheid, dan staat ons iets prachtigs te wachten.

Maastricht. G. Gorris S.J.

S. P. Hardy, Mes Loisirs. Journal d'événements tels qu'ils parviennent à ma connaissance (1764-1789), publié d'après le manuscrit autographe et inédit de la Bibliothèque Nationale par **M. Tourneux** et **M. Vitrac.** Tome I (1764-1773). Paris, Picard. 1912. (Pr. fr. 7.50).

Het dagboek van Simeon Prosper Hardy was in de geleerde wereld reeds lang bekend, althans sedert 1848, en velen hebben er meer of minder aan ontleend: nog zeer onlangs maakte er de markies De Ségur gebruik van bij de samenstelling van zijne voortreffelijke opstellen „Au couchant de la monarchie", eerst in de Revue des deux Mondes en daarna afzonderlijk in het licht verschenen. Maar niemand had nog gewaagd het uit te geven. En dit had zijn goede reden. In de eerste plaats verkeerde men langen tijd in het onzekere wie de schrijver was: er waren er, die volhielden dat het geschrift afkomstig was van een zekeren Augustin Martin Lottin — eene bewering, die thans onhoudbaar is geworden, al ware het alleen op grond van de verklaring, die de schrijver i. d. 12 November 1771 inlaschte, met de bijvoeging: „ita sentiebat civis regi et patriae addictissimus S. P. Hardy", eene soort van waarmerking zijner voorgaande „profession de foi politique". Ernstiger bezwaar echter leverde de buitengewoon groote omvang van het werk, dat in handschrift niet minder dan acht deelen in groot folio, eigenlijk handelsregisters, beslaat, in het geheel 4082 bladzijden bevattende, keurig beschreven met een hoofdtekst en korte uittreksels in rooden inkt als kantteekeningen, alles zonder een enkele doorhaling of uitlating! Er viel niet aan te denken de volledige uitgave van al die schrifturen te ondernemen: zij zou stellig een vijftien- of twintigtal kloeke octavo deelen in beslag genomen hebben. Een goed denkbeeld was het daarom van de heeren Maurice Tourneux en Maurice Vitrac de „Loisirs" van Hardy, door Lenotre gekenschetst als „un document de premier ordre" verkort in het licht te geven. Het is ongetwijfeld altijd een zeer moeilijke taak in een gedenkschrift of dagboek te gaan schrappen, maar in dit geval was het onvermijdelijk, en bovendien mag men, naar de korte regesten van minder belangrijke aanteekeningen oordeelende, gerustelijk aannemen dat de uitgelaten gedeelten inderdaad „les longueurs et les inutilités" bevatten, „qui encombrent ces gros, registres".

De schrijver was van 1755 af boekverkooper en uitgever te Parijs; van grooten omvang waren zijne zaken, naar het schijnt, niet, al zijn er ook nog enkele der uitgaven van de „Colonne d'Or" — zooals zijn magazijn heette — bekend. Dat hij zich uit de zaken terugtrok kan dan ook niet wel zijn reden hebben in den snellen aanwas van zijn handelskapitaal: eene erfenis of zoo iets is er wel bijgekomen. Hoe dit zij, later was hij alleen adjunct-syndicus van den boekhandel en rentenier. Als zoodanig kon hij natuurlijk naar hartelust verzamelen en opteekenen wat hem dagelijks ter oore kwam, en met zeldzame volharding deed hij dit ook vijfentwintig jaren lang: van 1764—1789. Waarom hij met den aanvang der omwenteling ophield, hoewel hij nog tot 1806 in leven bleef, blijkt niet; men veronderstelt dat de toen verschijnende bladen, vooral de Moniteur, hem deden inzien dat zijn arbeid voortaan nutteloos zou wezen. Hoe dit zij, hij staakte dien.

Digitized by Google

Het dagboek van Hardy is ongetwijfeld zeer belangrijk. Allereerst natuurlijk voor de plaatselijke geschiedenis, voor de vaststelling van data, plaats- en persoonsnamen, titels, voor de levensbijzonderheden en dergelijke van de voornaamste leden der regeeringskringen — over al welke zaken de schrijver met de grootste nauwgezetheid en het grootste geduld zijne uitvoerige aanteekeningen nederschrijft. Niet minder voor de kennis van het maatschappelijk leven, waarvan talrijke aardige bijzonderheden worden medegedeeld, b.v. de opening van bureaux voor het verhuren van parasols en parapluies, des zomers om tegen de zonnehitte op de Seine-bruggen beschermd te zijn, des winters om zich, zoowel des nachts als overdag, tegen den regen te kunnen wapenen: de parapluies werden daarom genummerd en rondgedragen door mannen, die hetzelfde nummer droegen en des nachts van een lantaren voorzien werden, mede dat nummer vertoonende. Zoo ook de invoering der straatlantarens in 1767 en hunne algemeene verspreiding in 1770, tot groot genoegen van iedereen, behalve van de „filles de joie"!

Voor historische speurders, zoals b. v. Lenotre wiens „Vielles Maisons, vieux papiers", „Mémoires et Souvenirs sur la révolution et l'empire" en talrijke afzonderlijke geschriften in ieders hand zijn, is het dagboek eene onuitputtelijke en onschatbare bron, en het is begrijpelijk dat hij het op ééne lijn stelt met het Journal van Barbier en met de correspondentie van Grimm. Of dát nu echter niet wat teveel lof is, moet ieder voor zich beoordeelen: het eerstgenoemde werk staat, naar mijne meening, in het algemeen hooger — al schept de schrijver ook evenveel behagen b. v. in de zaak en de terechtstelling van Cartouche in 1721 als Hardy in die van Lally Tollendal in 1766. Grimms correspondentie laat er zich bezwaarlijk mede vergelijken; dat Lenotre die aanhaalt heeft zijn grond alleen daarin, dat hij van een boekhandelaar en uitgever als Hardy had verwacht meer over letterkundige werken en schrijvers te vernemen dan hij vond. Behalve merkwaardigheden als de bovenaangehaalde en interessante bijzonderheden over gewichtige gebeurtenisten — b.v. den dood van Stanislaus Leszinsky, de rampen bij den intocht van Marie Antoinette en dergelijke — geeft het Dagboek ook aanteekeningen over zaken van meer algemeen belang. Daarvan is als voorbeeld in de eerste plaats te noemen wat er in opgeteekend staat aangaande de oppositie van de parlementen en de krasse maatregelen, welke de regeering nam om die te bedwingen. Van den aanvang dier oppositie af, in 1765, toen het parlement te Rennes zijne krasse vertoogen tot den Koning richtte, ter zake van d'Aiguillons geweldmaatregelen tegen den procureur-generaal La Chalotais, vestigde Hardy zijne voortdurende aandacht op deze gewichtige aangelegenheid, en het ligt dus voor de hand, dat de hernieuwing van den strijd in 1769 en 1770, vooral echter ook de hevige twisten tusschen den Kanselier Maupeou en het parlement van Parijs, die op de hervorming of eigenlijk de opheffing der aloude instelling uitliepen, stap voor stap in het dagboek is te volgen. Bedenkt men welk een allergewichtigste maatregel Maupeou's staatsgreep geweest is en welke gevaarlijke gevolgen het herstel der parlementen is gebleken na 's Konings dood in 1774, dan zal men lichtelijk kunnen gissen dat het van belang is na te gaan hoe zich de openbare meening over deze zaak uitte, zooals men dat in Hardy's Loisirs kan lezen [1]).

Ook andere gewichtige zaken kan men er, bij wijze van spreken, van dag tot dag in volgen: de stijging van den prijs der levensmiddelen o. a., met name van het brood, die reeds lang vóór de omwenteling tot gevaarlijke volksbewegingen aanleiding gaf, in 1773 b.v. te Bordeaux. In April 1771 vond men op vele plaatsen in Parijs biljetten aangeplakt met het opschrift: „Pain à deux sols, chancelier (Maupeou) pendu ou révolte à Paris." Maar de tijd van twee sols was voorbij: gedurende den zevenjarigen oorlog was de prijs nooit hooger geweest dan drie sous, daarna was die tot twee en een halve gedaald; in 1767 was hij reeds tot drie en een derde gerezen, in October en November 1768 stond het brood op vier, en al daalde de prijs in 1769 en 70 weder tot twee en drie kwart of twee en een half, in October van het laatstgenoemde jaar kostte het brood opnieuw vier sous het pond, en de politie liep de markten rond om te beletten dat er nog hoogere prijzen gevraagd werden. Den 24n April 1771 dreigden de biljetten met de „révolte", den 5n October 1789 barstte zij los, en het wachtwoord, de leuze, was „du pain".

Het is nog slechts één deel der „Loisirs", dat de heeren Tourneux en Vitrac hebben uitgegeven, bevattende de betrekkelijk rustige jaren vóór den dood van Lodewijk XV. Gewichtiger is zeker het tijdvak van 1774 tot 1789, dat het tweede behelzen zal. Hetgeen door de geschiedvorschers van dat tijdperk aan het handschrift reeds herhaaldelijk is ontleend, doet den lezer van het thans gedrukte eerste deel begeerig uitzien naar de verschijning van het tweede.

De uitgevers hebben aan den tekst zoo goed als geen noten toegevoegd, maar de uitvoerige mededeelingen van den schrijver zelf maken deze ook, voorzoover ik bij het lezen van het dagboek heb kunnen oordeelen, overbodig. Eene uitbreiding van het register zou, naar het mij voorkomt, daarentegen wel gewenscht zijn.

Hoe jammer toch dat onze Nederlandsche geschiedenis aan boeken als Hardy's Loisirs zoo arm is.

's Gravenhage. F. J. L. Krämer.

G. A. van den Bergh van Eysinga, Die Holländische Radikale Kritik des Neuen Testaments. Jena, Diederichs. 1912. (Pr. M. 4, geb. M. 5.20).

In de 10de sectie van het congres voor godsdienstwetenschap werd onlangs bij herhaling de zoogenaamde radicale kritiek ten onzent ter sprake gebracht en getracht hare voorstanders uit hunne tent te lokken. Deels geschiedde dit met polemische, deels met leergierige bedoelingen. Voor zoover het laatste het geval was, kon gelukkig verwezen worden naar het boek, waarvan hierboven de titel staat afgedrukt. Dat het in 't Duitsch geschreven werd, was een gunstige omstan-

[1]) Men zie b.v. bl. 300: „... Je gémissais sur la ruine de l'ancienne magistrature avec tous les bons citoyens, comme n'étant autre que celle des lois même...."

Digitized by Google

digheid te meer. De schrijver stelde zich van Manen's „Zur Literaturgeschichte und Exegese des Neuen Testaments" ten voorbeeld. Beide werken staan op ééne lijn met de overzichten der Jezus- en Paulus-studiën van Wrede, Weinel, Dunkmann en Schweitzer. Allen leggen hun lezers een historisch proces voor en orienteeren hen in de bijzonderheden waardoor het gevormd wordt.

Wat nu van den Bergh's geschiedverhaal betreft, het geldt de „radicale critiek" in Nederland, een benaming die, evenals „geuzen" en dergelijken, met vriendelijke en met onvriendelijke bedoelingen gebezigd kan worden, maar in elk geval cum grano salis dient te worden opgevat. Immers: kritiek is kritiek, en als zoodanig billijk of onbillijk, juist of onjuist, en zij kan b.v. zoowel te weinig als te veel radicaal zijn om doel te treffen. De hier ter sprake gebrachte houdt zich hoofdzakelijk bezig met de evangeliën en de Paulinische brieven in den kanon des Nieuwen Testaments, en kent daaraan een lateren oorsprong en een geringere betrouwbaarheid, beter gezegd misschien: meer symbolische beteekenis toe, dan het traditioneele gevoelen. Het is van algemeene bekendheid, dat vooral Loman en van Manen in die richting hebben naam gemaakt. Van den Bergh omschrijft hun werkzaamheid op dit terrein, en mede die van verscheidene anderen, laat mij zeggen: di minorum gentium, die in hun spoor gearbeid hebben. En hij doet het met groote volledigheid en nauwgezetheid. Na een „Begriff der radikalen Kritik" geeft hij haar „Vorgeschichte" en somt hij eenige „Vorläufer" op, om dan wat Nederland betreft zijn verhaal bij Allard Pierson te beginnen. Een dozijn namen paradeeren in zijn overzicht, waarbij nog komt zijn eigene als die van een der niet het minst gezèleerde vertegenwoordigers. Schoon hij zich toelegde op „Objektivität in der Wiedergabe der verschiedensten oft entgegengesetzten Meinungen", wachtte hij zich voor „Farblosigkeit" en kan hij verklaren: „Das ich auf Seiten der radikalen Kritik stehe, geht aus meinem Buche genügend hervor". Met name geeft hij een „Schlussbetrachtung", waarin den Duitschen geleerden in het algemeen gebrekkige kennis van de Hollandsche kritiek ten laste gelegd, „Holtzmann's Bedenken gegen die Holländer widerlegt" en op enkele beweringen van mannen als Weisz en Clemen nader ingegaan wordt. Het geheel wordt besloten met een negental stellingen der behandelde radicale kritiek, die als „Grundsäulen ihrer Existenzberechtigung" den lezers ter overweging worden voorgelegd. Met het oog op de beschikbare ruimte waag ik het niet ze hier te laten volgen. Zooveel te meer daarom beveel ik nadere kennismaking met van den Bergh van Eysinga's geschiedverhaal aan, terwijl ik mij verheug dat de Duitschers er het antwoord in kunnen vinden op menige vraag, waarmede zij ten congresse kwamen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Die Disciplina clericalis des Petrus Alfonsi. hrsg. von **A. Hilka** und **W. Söderhjelm.**

Exempla aus Handschriften des Mittelalters, hrsg. von **J. Klapper.** (Sammlung mittellateinischer Texte 1-2). Heidelberg, Winter. 1911. (Pr. M. 1.20 en M. 2).

De middeleeuwsche exempellitteratuur is een mer à boire. Eenzelfde exempel komt soms in 10 of meer verschillende recensies voor, zoodat het dikwijls uiterst moeilijk is in den laatsten afstammeling nog eenige gelijkenis te vinden met den stamvader. Toch is het een vruchtbaar werk, die afstamming in onderdeelen bloot te leggen; de middeleeuwsche litteratuurgeschiedenis komt juist daardoor tot haar meest interessante resultaten.

De „Sammlung mittellateinischer Texte" heeft tot doel, dat onderzoek te vergemakkelijken, door in handige publicaties de meest bekende oorspronkelijke bronnen onder ieders bereik te brengen. Het werkje van Petrus Alfonsi, „das älteste Novellenbuch des Mittelalters", is vooral daarom een goed begin, omdat eruit blijkt, hoe een stuk Oostersche litteratuur over Spanje naar Europa gekomen is. Petrus Alfonsi, lijfarts van Alfons I van Arragon, was in 1106 van 't Jodendom tot het Christendom overgegaan, en ofschoon zijn werkje bestemd was ter bevestiging van de christelijke moraal, heeft hij daarin niet weinig Arabische motieven ingevlochten. In plaats van de twee minderwaardige uitgaven van Labouderie 1824 (ook afgedrukt in Migne, *Patrol. lat.* 157. 671 – 706) en van F. W. V. Schmidt 1827, die slechts op enkele jongere hss. steunden, levert Hilka ons thans een tekst, waarbij 60 hss. zijn onderzocht.

Het boekje van Klapper levert exempelen, die in de litteratuur zonder aangifte van bron verspreid zijn, of waarvan de bron onbekend is. Deze onderneming lijkt mij vrij gewaagd, daar de ontzaglijk uitgebreide exempellitteratuur nog niet zóó is nagevorscht, dat men van een bepaald exempel kan zeggen, dat de bron ervan niet is aan te wijzen. Dat erkent ook de schrijver zelf vgl. S. V), en uit dien hoofde is de uitgave van zijn boekje misschien wat praematuur. Daarmede worde echter niets afgedongen op het nut, dat aan een dergelijke verzameling verbonden is, en zeker niet op de aanteekeningen, welke aan ieder exempel zijn toegevoegd, en die, hoe kort ze ook zijn, den schrijver ontzaglijk veel tijd moeten gekost hebben.

In verband met de gemaakte opmerking schijnt het mij praktischer toe, voort te gaan met het uitgeven van bepaalde exempel-verzamelingen, zooals Jac. de Vitry, De 7 Wijzen, Kelila en Dimna, Scala coeli, Salomon en Marcolphus, e. derg., die blijkens de aankondigingen nog op het program der „Sammlung" staan.

Woerden. B. Kruitwagen. O. F. M.

A. L. M. Nicolas, Essai sur le Chéikhisme I, III, IV. Paris, Geuthner. 1910/1911.

Dezelfde, Le Béyan persan traduit du persan. Tome I. Paris. Geuthner. 1911. (Pr. fr. 3.50).

H. Dreyfus, L'épitre au Fils du Loup par Bahâou'llah. Traduction française. Paris, Champion. 1913. (Pr. fr. 4).

De heer Nicolas behoort tot die weinige ambtenaren, die bij hunne administratieve bezigheden als Consul, nog voor iets anders oog hebben dan handelsstatistieken en rapporten en hunne gunstige positie gebruiken om zich ook bekend te maken met de levensomstandigheden van het volk, waaronder zij geplaatst zijn. Voldoende vertrouwd met de Perzische spreektaal en met het verleden van dit begaafde volk houdt hij zich niet

Digitized by Google

alleen op de hoogte van de religieuse en politieke stroomingen, voorzoover zij in de dagbladpers aan den dag komen, maar deinst hij er niet voor terug om ook kennis te nemen van de nu juist niet gemakkelijk verstaanbare geschriften van Perzische theologen en wijsgeeren. Inzonderheid heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door verschillende publicatiën betreffende de religieuse beweging der Babis en hunne voorgangers de Shaikhis. De hierboven afgedrukte titels van zijne geschriften zeggen duidelijk genoeg, dat ook daarin weder over dit onderwerp gehandeld wordt en ik kan er aanstonds aan toevoegen, dat vooral in het eerstgenoemde geschrift ons omtrent de Shaikhis allerlei tot dusver in Europa geheel onbekende bijzonderheden worden medegedeeld. Wat wij omtrent hen door mannen als Kazimbeg, de Gobineau en Browne wisten was zeer onvolledig en gebrekkig en wordt door Nicolas aan de hand van inlandsche bronnen, die dezen onderzoekers ontoegankelijk waren, belangrijk aangevuld en verbeterd. Misschien interesseert het den lezer te vernemen dat de Shaikhis zoo genoemd worden naar den Shaikh Ahmed uit al- Ahsā (Z. O. Arabië), die van 1753—1826 leefde. Reeds op jeugdigen leeftijd naar Perzië gekomen hoorde hij te Nedjef en Kerbela de voorlezingen der aldaar gevestigde Shiietische theologen en trad eerlang zelf als leeraar en schrijver op. Hij onderscheidde zich daarbij zoo zeer, dat de Shāh hem naar Teheran ontbood, maar juist daardoor wekte hij ook de jaloezie van zijne theologische en philosofische ambtgenooten op. Om hem in het verderf te storten grepen zij het gewone middel aan en wezen op allerlei bedenkelijke ketterijen in 's mans geschriften en prediking, zoodat hij om aan hunne vervolgingen te ontkomen nog op hoogen leeftijd den pelgrimstocht naar Mekka ondernam. Nog voordat hij het doel van zijne reis bereikt had stierf hij onderweg.

Dit en nog veel meer bijzonderheden van biographischen aard vormt den inhoud van het eerste deeltje van Nicolas' schets; in het tweede, dat tot dusver nog niet verschenen is, zoude hij ons de verdere geschiedenis van de volgelingen van den Shaikh na den dood des meesters verhalen; het derde en vierde zijn gewijd aan eene uiteenzetting van de leer der Shaikhis. Hierbij zij opgemerkt dat het derde deeltje een afdruk is van een reeks artikelen in de *Revue du Monde Musulman* t. X, XI en XII en dientengevolge in uiterlijk en formaat van de twee andere verschilt.

Wat het tweede hierboven vermelde geschrift van Nicolas betreft, dat vormt een eerste deel van eene vertaling van den Perzischen Bajān, het hoofdgeschrift van den Bāb, waarvan ons Browne nog onlangs (zie den XIX^den^ Jaargang van dit Maandblad, 382) eene alphabetisch gerangschikte analyse gaf. Men spreekt van den Perzischen Bajān in onderscheid van andere in het Arabisch gestelde geschriften van den Bāb, die evenzeer den titel Bayān voeren en waarvan één reeds vroeger (1889) door Nicolas vertaald was. De Perzische Bajān was oorspronkelijk berekend op 19 hoofdstukken, doch is naar het schijnt nooit geheel voltooid; de vertaling van Nicolas loopt echter slechts over de beide eerste hoofdstukken en is voorzien van enkele verklarende aanteekeningen aan den voet der bladzijden [1]).

Het zoude niet moeilijk zijn in het werk van den heer Nicolas allerlei fouten, onjuiste transcriptiën van eigennamen en valsche mededeelingen aan te wijzen. De schrijver is geen geschoold geleerde, die overal nauwkeurig zijne bronnen aangeeft, methodisch en kritisch te werk gaat; hij deelt mede wat hij weet, soms ook wat hij meent te weten, maar eigenlijk niet weet. Maar hoe ernstig men deze gebreken ook moge achten, toch ware het hoogst onbillijk daarop alleen het licht te laten vallen en de groote verdienste voorbij te zien, die gelegen is in het voor de eerste maal bekend maken van eene door niemand in Europa gekende litteratuur.

Dezelfde opmerking geldt ook van het werk van den bekenden propagandist voor het Babisme (nauwkeuriger: Behaïsme) in Frankrijk, den heer H. Dreyfus. Zijne vertaling van den brief aan den „Wolfzoon" berust op een origineel, omtrent welks voorhanden zijn wij nergens door hem worden ingelicht, zoodat wij niet weten waar het zich bevindt en hoe het er uitziet, maar de echtheid ervan wordt door den inhoud genoeg gewaarborgd. Het is een soort apologetisch geschrift van Bahā Allah † 1892, den aanhanger van den Bāb en reformator van het Babisme, waaraan hij eerst den vorm gegeven heeft, waarin het tegenwoordig door velen gehuldigd en ook in Europa en Amerika gepropageerd wordt. Die apologie is gekleed in den vorm van een open brief aan den Wolf zoon; dat is de naam dien de Babis geven aan den zoon van Shaikh Bākir, die in vereeniging met den Imām Djum'a van Ispahan omstreeks 1880 twee onschuldige Babis in die stad, aan wie zij geld schuldig waren, liet ombrengen. Die slachtoffers worden sedert dien tijd door de Babis als martelaars vereerd, de moordenaars met de namen Wolf en Slang aangeduid. Aan den zoon van den eerste zelf, evenals zijn vader een invloedrijke Molla in Perzië, is dit schrijven, waarin vele citaten voorkomen uit vroegere geschriften van Bahā Allah, gericht. Als korte uiteenzetting van het streven en de pretentiën van Bahā Allah heeft deze Brief ontegenzeggelijk waarde en kan de lezing ervan aan allen, die daarin belang stellen, worden aanbevolen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

L. Lemaire. Autissier Miniaturiste. Lille, Imprimerie L. Danel. 1912.

De belangstelling in portretminiatuurkunst neemt in den laatsten tijd meer en meer toe, en hoe grooter zij wordt, des te sterker wordt het gebrek aan monografieën over de voornaamste miniaturisten merkbaar. Met ingenomenheid mag derhalve het boek begroet worden, dat de Rijsselsche hoogleeraar Lemaire aan den miniaturist Autissier (1772—1830) heeft gewijd. Autissier was een zeer gezocht kunstenaar, die ook hier te lande veel heeft gewerkt, waar hij o. a. koning Lodewijk Napoleon en tal van diens hovelingen portretteerde. Hij werd zelfs tot hofschilder van den Koning van Holland be-

[1]) Onder het afdrukken dezer aankondiging verneem ik dat inmiddels een tweede deeltje van deze vertaling bij denzelfden uitgever het licht gezien heeft.

Digitized by Google

noemd. Ook werkte hij veel te Rijssel, Brussel, Gent en Parijs. Napoleon, de koning van Rome, Lodewijk XVIII, Koning Willem I der Nederlanden, Wellington en vele andere bekende personen uit dien tijd werden door hem vereeuwigd.

Prof. Lemaire's boek geeft al wat wij over 's kunstenaars loopbaan wenschen te weten. Zonder in al te veel details of in onnoodige ontboezemingen te treden, geeft hij de levensgeschiedenis en de ontwikkeling van den meester op korte, heldere wijze en met volle waardeering voor de wel niet geniale maar toch zeer talentvolle prestaties van Autissier, wiens gave om gelijkenissen te treffen en aan zijn modellen die houdingen te geven, welke men toen gracieus of gedistingeerd vond, zoo buitengewoon voldeden aan de esthetische eischen van zijn lastgevers. De zeven miniaturen van zijn hand, ingezonden op de miniaturen-tentoonstelling te Brussel in 1912, gaven een goeden indruk van zijn kunst. Een zijner beste, het portret van Koning Willem I, maakt deel uit van de bekende miniaturen-verzameling van H. M. de Koningin. Prof. Lemaire's boek is, behalve in een gewone uitgave, die verlucht is met een reproductie naar een zelfportret en naar een brief van Autissier, ook nog verschenen een luxe-uitgave met vijftig „simili-gravures" als illustraties. Bovendien bevat die uitgave een opsomming van tweehonderd werken van Autissier, vermeld in catalogi van tentoonstellingen tijdens zijn leven en na zijn dood, en eindelijk een beredeneerden catalogus van zijn thans nog bekende werken, ongeveer tachtig in getal.

Den Haag. **W. Martin.**

Viśvakarma: examples of Indian architecture, sculpture, painting, handicraft, chosen by Ananda H. Coomaraswamy, D.Sc. First series: one hundred examples of Indian sculpture. Part I. Obtainable from the author, 39 Brookfield, West-Hill, London, N.: from Messrs. Luzac, and from all booksellers. 1912. (Pr. 2/6 = Rs. 2/).

Sedert enkele jaren doet zich in artistieke kringen in Engeland een beweging gelden, die er naar streeft voor de Indische kunst een plaats te veroveren naast de erkende groote kunstuitingen der wereld. Die beweging wordt geleid door den heer E. B. Havell en Dr. A. H. Coomaraswamy. Van den eerste verscheen in 1908 een prachtwerk getiteld: *Indian sculpture and painting, illustrated by typical masterpieces with an explanation of their motives and ideals.* De opdracht luidt: „to artists, art workers and those who respect art this attempt to vindicate India's position in the fine arts is dedicated." Havell's boek is een welsprekend protest tegen de heerschende opvatting, die aan de voortbrengselen der Indische beeldhouw- en schilderkunst slechts een archaeologisch of ethnologisch belang toekent. Allen die zich interesseeren voor kwesties van kunst zullen van zijn betoog met belangstelling, zoo al niet met volle instemming, kennis nemen. Het bevat bovendien zeven en zeventig prachtig uitgevoerde, deels gekleurde, platen, waarin meesterstukken der Indische kunst worden weergegeven. Deze omvatten zoowel het oud-Boeddhistisch beeldhouwwerk van Bharhut, Sanchi en Amaravati als de moderne schilderschool van Calcutta, terwijl ook voorbeelden van Javaansche en Tibetaansche kunst zijn opgenomen.

Het is echter niet mijn doel Havell's boek hier te bespreken. Het mij ter aankondiging gezonden werk is de eerste aflevering van een plaatwerk, waarin de reeds genoemde heer Coomaraswamy zich voorstelt honderd voorbeelden van Indische beeldhouwkunst te reproduceeren. Daar deze aflevering verder niets bevat behalve een lijst der daarin voorkomende twaalf platen [1]) heb ik mij tot den schrijver gewend om verdere inlichting aangaande het doel van deze publicatie. Deze meldt mij, dat hij zich voorstelt aan zijn honderd platen (die in drie-maandelijksche afleveringen zullen verschijnen) een verklarenden tekst toe te voegen, die echter geenszins een geschiedenis der Indische beeldhouwkunst bedoelt. Op dezelfde wijze hoopt hij het werk voort te zetten met afbeeldingen van Indische schilderkunst, architectuur en „minor crafts". Deze afdeelingen zullen elk honderd platen bevatten, zoodat het geheele werk uit vierhonderd platen zal bestaan. De schrijver legt er verder den nadruk op, dat de platen zijn gekozen van een artistiek, en niet van een archaeologisch standpunt.

Op grond van deze mededeelingen zal het wellicht voorbarig of onnoodig schijnen, Coomaraswamy's „Viśvakarma" hier te bespreken, aangezien men zich toch van deze aflevering zonder tekst geen oordeel kan vormen over het geheele werk en dit bovendien van artistieken en niet van wetenschappelijken aard is. Echter meen ik wel over deze bezwaren te mogen heenstappen, omdat het artistieke oogpunt toch ook voor den archaeoloog belang heeft en deze aankondiging mij gelegenheid geeft met enkele woorden de aandacht te vestigen op een beweging, die door alle vrienden van Indië met belangstelling zal worden gevolgd.

Het zou onbillijk zijn deze eerste aflevering van „Viśvakarma" te beoordeelen naar de strenge eischen der wetenschap, aangezien zij niet bedoeld is als wetenschappelijk werk. Toch kan het ook den artiest niet onverschillig zijn, wat de afmetingen zijn der afgebeelde kunstwerken en waar ter plaatse zij zich thans bevinden. Hieromtrent verschaft de lijst der platen, op den omslag afgedrukt, geen inlichting, maar wij mogen aannemen, dat deze in den tekst zal worden gegeven. Verder vind ik als nos. 53 en 54 in deze aflevering afgebeeld twee torso's afkomstig uit Sārnāth, de Boeddhistische bedevaartplaats nabij Benares. Zij behooren tot de derde der vier op den titel genoemde onderafdeelingen, die uit menschelijke figuren en Nāga's (slangegoden) bestaat. Echter komt het mij voor, dat n°. 53 waarschijnlijk, en n°. 54 zeker een godheid voorstelt. Bij den laatste toch zien wij op het voetstuk drie kleine figuurtjes, een man en twee vrouwen, geknield en in biddende houding. De gangbare en zeer aannemelijke verklaring van dergelijke figuurtjes is, dat zij de personen voorstellen, op wier kosten het godenbeeld is vervaardigd.

[1]) Vier der afgebeelde stukken (nos. 1, 3, 4 en 76) vindt men ook in Havell's boek (als nos. III, IV, XIV en XLIII), maar n°. 4, de beroemde Prajnāpāramitā van het Leidsch ethnographisch museum, wordt hier *en profil* gegeven. De als n°. 4 afgebeelde Boeddha van Mathura komt ook voor in mijn catalogus van het museum te Mathura.

Digitized by Google

Een ander en ernstiger bezwaar dat zich ook bij Havell's boek voordoet, is dit. Gaat het wel aan Javaansche en Tibetaansche kunst eenvoudig als Indische kunst te beschouwen? Ook al danken zij hun oorsprong aan Indische inspiratie, toch bezitten zij een zeer sprekend en eigenaardig nationaal karakter. Zou men niet met hetzelfde recht (of juister, onrecht) de Boeddhistische beeldhouwkunst van Gandhāra als Grieksche kunst kunnen aanmerken?

Amsterdam. J. Ph. Vogel.

C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Tweede, derde en vierde aflevering. Leiden, Brill. 1907-1911.

Sedert de eerste aflevering van bovengenoemd werk in dit tijdschrijft besproken werd (zie den 14^en jaargang, Nos. 11—12, kolom 433 en volg.) zijn de drie volgende afleveringen daarvan verschenen.

Vooreerst wordt daarin ten einde gebracht de eerste afdeeling van het werk, die handelt over de oriënteering in het adatrecht en waaraan nog ontbraken de hoofdstukken over de studie en over de vindplaatsen van dat recht. In het eerste dier hoofdstukken wordt thans uiteengezet hoe gebrekkig onze kennis zoowel van het vroegere als van het tegenwoordige adatrecht nog is, wat daarvan de oorzaken zijn en welke middelen tot verbetering daarvan moeten worden aangewend. Het tweede leert ons dat het adatrecht dikwijls ongeschreven voortleeft, in welk geval het soms in spreekwoorden en zegswijzen is neergelegd, en dat men het overigens kan leeren kennen uit de jurisprudentie, welke ongelukkig op dit punt niet veel licht geeft, uit regeeringsmededeelingen, uit wetenschappelijke werken, uit de Inlandsche literatuur, uit koloniale verslagen, maandverslagen, politieke contracten en tal van andere geschriften, die soms sporadische mededeelingen ter zake bevatten.

Verder wordt in deze afleveringen een begin gemaakt met de tweede afdeeling van het boek, waarin de huidige gesteldheid van het adatrecht behandeld wordt. Na te hebben aangegeven in welke rechtskringen hij Nederlandsch-Indië zou wenschen verdeeld te zien bespreekt de schrijver het adatrecht van eenige dier rechtskringen, zooals het zich thans voordoet, het uitvoerigst dat van Atjeh, meer beknopt dat van de Gajo- en Alaslanden, het Minangkabansch gebied en Zuid-Sumatra.

Hij vindt in deze afleveringen ook gelegenheid om eenige beschouwingen te wijden aan de op het eind van 1906 tot stand gekomen wetten tot wijziging der artikelen 75 en 109 van het Regeerings-Reglement van N.-I., op welker belang voor het adatrecht bij de bespreking der eerste aflevering van zijn werk gewezen is. Van de uitvoering dier wetten, welker inwerkingtreding vermoedelijk niet zal geschieden voordat zij op hunne beurt gewijzigd zijn — het voorstel tot zoodanige wijziging bereikte onlangs de Tweede Kamer der Staten-Generaal — meent Prof. van Vollenhoven dat geen kwade gevolgen voor het adatrecht te verwachten zijn.

Om niet te uitvoerig te worden moet ik het wat den inhoud van de hier besproken afleveringen betreft, bij deze korte aanduiding laten, maar ik meen niet te mogen eindigen zonder nog een enkel woord gezegd te hebben over den vorm van het boek, daar deze te veel de aandacht trekt om geheel met stilzwijgen te worden voorbijgegaan. Bij alle waardeering van de niet geringe verdiensten van dat boek valt n.l. niet te ontkennen dat het aan aantrekkelijkheid zou winnen, als de stijl niet zoo „hoogst vermoeiend" was, zooals een bevoegd beoordeelaar het uitdrukt (zie de Gids van 1907, I. bl. 347; vgl. ook het Rechtsgeleerd Magazijn van 1907 bl. 581). De schrijver heeft blijkbaar zooveel mogelijk wetenswaardigs in een zoo kort mogelijk bestek willen samendringen en terwijl het daardoor reeds veel inspanning vordert om het betoog te volgen wordt de aandacht nog telkens afgeleid doordien in den tekst is ingelascht alles wat men anders in den vorm van noten aan den voet der bladzijde pleegt aan te treffen Deze eigenaardigheid van het werk zal intusschen zeker niet verhinderen dat ieder, die belang stelt in het adatrecht, met verlangen de volgende afleveringen te gemoet ziet.

's-Gravenhage. C. B. Nederburgh.

SCHOOLBOEKEN.

Ausgewählte Tragödien des Euripides, für den Schulgebrauch erklärt von **N. Wecklein.** Elftes Bändchen, **Die Schutzflehenden.** Leipzig, Teubner. 1912. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

De kring der „für den Schulgebrauch" geschikte stukken van Euripides is in de laatste jaren door Wecklein voortdurend uitgebreid; zelfs Electra en Orestes werden er in opgenomen, nu was er ook plaats voor de Hiketides, hoewel vermoedelijk de meeste leeraren het met mij eens zullen zijn, dat er in dit drama te weinig actie zit om het voor de school geschikt te achten. 't Schijnt wel, dat Wecklein een geheelen gecommentarieerden Euripides wil uitgeven, zij het ook over meer dan een Sammlung verdeeld; ik denk hierbij aan zijn Cyclops-editie, die horribile dictu, werd opgenomen onder de bij Teubner uitgegeven Meisterwerke der Griechen und Römer. Merkwaardig is de Cyclops zeker, maar een meesterwerk....

Wat de nieuwe editie der Supplices betreft, ik heb een ernstig principieel bezwaar: er ontbreekt een Kritischer Anhang, zooals die in de oudere deeltjes van deze uitgave voorkwam. Wecklein schijnt het tegenwoordig voor geoorloofd te houden allerlei tekstwijzigingen aan te brengen, zonder er rekenschap van te geven; hij schijnt stilzwijgend aan te nemen, dat ieder zijn critische uitgave bezit of zich aanschaft. Ik beschouw dit als een ongeoorloofde speculatie op de beurs van hen, die, zonder een ernstige studie te maken van den Euripidestekst, toch gaarne willen weten wat de overlevering is en wat door Wecklein en anderen (doch vooral door Wecklein) is veranderd. Als recensent acht ik mij verplicht ook metterdaad te protesteeren: ik onthoud mij van alle bespreking van den tekst, zooals Wecklein heeft gemeend dien te moeten vaststellen.

Blijven over de Einleitung en de aanteekeningen. Volgens zijn gewoonte geeft Wecklein in zijn Inleiding in de eerste plaats een vrij onsamenhangende en zeer onleesbare schets van de sagegeschiedenis; daarna volgt een bespreking van de hypothesen over den tijd der eerste opvoering. Ook Wecklein gaat zich weder te buiten aan allerlei onzekere veronderstellingen hieromtrent; blijkbaar is het hem ontgaan, hoe hij met zichzelf in tegenspraak komt, wanneer hij eerst (blz. V) veronderstelt, dat de verontwaardiging der Atheners over de schending van het volkenrecht van Thebaansche zijde na den slag bij Delium, in 424, Euripides tot het schrijven van de Supplices heeft opgewekt, en daarna

Digitized by Google

weer gist, dat het stuk in 420 of 418 of 417 gedicht is; overigens is het zeer gemakkelijk, als men toch eenmaal aan den gang is, er nog een gissing bij te voegen: waarom zou men b.v. niet tot een nog later dateering kunnen komen, door vss. 232 sqq., zooals W. zelf wil, op Alcibiades te doen slaan, maar ze dan in verband te brengen met wat Thucydides (VI, 12,2) Nicias in het begin van het jaar 415 omtrent zijn mededinger doet zeggen? — Ten slotte geeft de inleiding een overzicht van den inhoud, een beschouwing over de hoofdpersonen en een bespreking van de samenstelling van het koor.

Ook de Aanteekeningen zijn geheel zooals wij ze kennen uit soortgelijke edities van Wecklein; „aan scherpzinnige verklaringen is geen gebrek, terwijl het parallelplaatsen regent" — deze woorden van Dr. Groeneboom in zijn recensie van Wecklein's Andromache-uitgave (*Museum* XIX, kol. 153), kan ik slechts onder voorbehoud tot de mijne maken. Zeer veel zou m.i. veilig kunnen zijn weggelaten; men moet b.v. al heel weinig van het Grieksch afweten om niet te begrijpen dat de woorden θανόντων τέκνων in vs. 12 een genitivus absolutus vormen, en niet van ἄπαιδες afhankelijk zijn, of om niet te weten, dat ἀναλαλάζειν (vs. 719) „vom Siegesruf" gebruikt wordt. Zelden wordt wat dieper op een quaestie ingegaan; wie b.v. eenig inzicht wil geven in de taal van Euripides mag zich van de uitdrukking δέσμον ἄδεσμον (vs. 32) niet afmaken met de noot: „die bei den Tragikern beliebte Ausdrucksweise. Vgl. πέδαις ἀχαλκεύτοις Asch. Cho. 491". Ik wil evenwel gaarne erkennen, dat er zeer vele aanteekeningen te vinden zijn, die met enkele woorden behoorlijke opheldering geven; doch het goede wordt te veel op den achtergrond gedrongen door het overbodige.

Het spijt mij dus, dat mijn eindoordeel veel minder gunstig moet uitvallen dan dat van Dr. Groeneboom in zijn bovengenoemde bespreking[1]). Wij zijn te zeer verwend door het vele goede, dat geannoteerde edities in onzen tijd aanbieden om nog vrede te kunnen hebben met uitgaven als de hier behandelde; het „niets geleerd en niets vergeten" is m.i. maar al te zeer toepasselijk op den veteraan Wecklein. Hoeveel beter verstond reeds zijn oudere tijdgenoot Henri Weil de moeielijke kunst van het schrijven van een beknopten school-commentaar!

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de Bibliothek der ältesten deutschen Literatur-Denkmäler verscheen bij Ferd. Schöningh te Paderborn de 10de druk van M. Heyne's bekende *Béowulf*-uitgave, evenals de beide vorige door Heyne's leerling L. L. Schücking bewerkt. Verschillende veranderingen zijn het boek ten goede gekomen; o. a. is boven aan de blzz. de korte inhoud aangegeven wat het zoeken naar een bepaalde episode zeer vergemakkelijkt. Verscheidene verbeteringen heeft de bewerker te danken aan E. Sievers, wat wel de beste aanbeveling van het boek mag heeten. J. H.

Evenals verleden jaar (zie *Mus.* XIX, kol. 449) heeft de heer J. Lhoneux, leeraar aan het Kon. Athenaeum te Bergen, in de *Revue Germanique* (Mai-Juin 1913) een vrij volledig overzicht gegeven van de Nederlandsche literatuur die in 't afgeloopen jaar verschenen is.

De fa Hachette & Cie te Parijs zond ons het eerste nummer van een nieuwe uitgaaf, de *Bibliothèque Hachette*, waarin de meesterwerken der fransche literatuur zullen worden opgenomen. Dit nummer bevat de voornaamste stukken van Corneille; de volgende zullen ons het volledige tooneelwerk van Racine en Molière brengen. De net en duidelijk gedrukte, keurig gebonden boekjes kosten slechts 1 franc per stuk.

Van dezelfde firma ontvingen wij een aardig boekje van L. en Ch. de Fouchier, *Au pays hollandais*, een beschrijving van een groot deel van ons land, die, opgeluisterd door tal van aardige gezichten, de Franschen in staat zal stellen Nederland te bezoeken met een kennis van zaken die ruim voldoende is voor den gewonen tourist. Begrijpelijkerwijze is niet alles juist wat hier den lezer wordt medegedeeld, en zouden wij allerlei dingen niet zóó zeggen als de schrijver het doet; maar over 't geheel maakt het werkje, ook door zijn welwillenden toon, een goeden indruk.

[1]) Deze recensie was reeds bij de redactie ingezonden, toen van de hand van Dr. ter Haar een beoordeeling verscheen van Wecklein's Ion-editie (*Museum* XX, kol. 272 v.)

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. & B.-L., 1913, Mars-Avril: J. Loth, L'„Ystoria Trystan" et la question des archétypes des romans de la Table ronde. — A. Merlin, Découvertes à Utique. — Durrieu, Rapport sur les travaux exécutés à l'aide des arrérages de la fondation Piot. — Capitan, Peyrony et Bouyssonie, L'art des cavernes. Les dernières découvertes faites en Dordogne.

Journal des Savants, 1913, Juin: E. Berger, Les sceaux de la Bourgogne. — G. Glotz, Les salaires à Délos, II (slot). — M. Dieulafoy, L'architecture catalane, II (slot). — Nouv. et Corresp.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVIII, 4: A. Meillet, De la composition en arménien. — J. Vendryes, Inscriptions cypriotes en langue inconnue. — M. Delafosse, Mots soudanais du moyen âge. — G. Lacombe, Les verbes forts dans les livres basques de Liçarrague. — J. Vendryes, La famille du latin *mundus* „monde". — A. Meillet, De la valeur prosodique des groupes du type *-tr-* en sanskrit. — Dez., Sanskrit *prāḍvivākaḥ*.

XVIII, 5: E. H. Lévy, Judéo-allemand Schneríe. — R. Gauthiot, Avestique *mərəsu*. — A. Meillet, Hypothèses sur quelques emprunts de l'ancien arménien au latin. — J. Loth, Gallois *bronllech*, irlandais *bronlach*: un des suffixes irlandais *-lach*. — G. de Créqui-Montfert et P. Rivet, Linguistique bolivienne. La langue kaničana. — A. Meillet, Arménien *çiwkh*. — Dez., La prononciation de *e* en védique. Dez., Le datif singulier des thèmes en *-i-* en slave et en italique. — Dez., Sur la notation du *ž* en vieux perse.

Indogermanische Forschungen, XXXII, 1-2: K. Brugmann, Ἀιρέω. — E. Kieckers, Zu den Schaltesätzen im Lateinischen, Romanischen und Neuhochdeutschen. — H. Reichelt, Der steinerne Himmel. — K. Brugmann, Vedisch *irajyáti, iradhanta* und Verwandtes. — Dez., Homerisch ἔσθω und ἐσθίω. — G. Herbig, Altitalische Verbalformen. — E. Kieckers, Verbalformen. — J. Charpentier, Bie altindischen Perfektformen des Typus *dadāú*. — H. Güntert, Ein verkanntes ai. Kompositum. — E. Fraenkel, Zur metaphorischen Bedeutung der Suffixe -τήρ, -τωρ, -της im Griechischen. — K. Witte, Zur homerischen Sprach- und Verstechnik. — W. Havers, Abruptes ταῦτα und Verwandtes. — E. Lewy, Etymologien. — Dez., Preussisches. — K. Brugmann, Zu den Ablautsverhältnissen der sogenannten starken Verba im Germanischen. — R. G. Kent, The Oscan slingshot of Saepinum. — A. Zimmermann, Noch einmal Aiax. — Dez., Zu *IF.* 30,219.

Mnemosyne, XLI, 3: J. v. L. et J. J. H., In memoriam Samuelis Adriani Naberi. — K. Kuiper, Ad Satyri frag-

Digitized by Google

mentum de Vita Euripidis adnotationes duae. — M. Valeton, De Iliadis fontibus et compositione (vervolg). — J. J. H., Ad Taciti Annales XVI. — P. H. Damsté Lectiones Valerianae (vervolg). — J. W. Beck, De controversia quadam Catulliana. — P. H. Damsté, Ova urina quae sunt quaeque fuerunt. — H. Wagenvoort, H. f., Demetrii Triclinii scholia metrica e codice Angelico aucta et emendata. — J. J. Hartman, Ad Plutarchi Moralia annotationes criticae (vervolg). — J. W. Beck, De loco Propertiano conclamato (IV, 4,55).

Rhein. Museum, LXVIII, 2: F. Rühl, Randglossen z. d. Hellenika von Oxyrhynchos. — Th. Lenschau, Der Staatsstreich d. Vierhundert. — K. Witte, Wort- u. Versrhythmus bei Homer. — E. Petersen, Lenäen oder Anthesterien. — R. Reitzenstein, Horaz Ode I 32. — G. Friedrich, Drei Epigramme d. Martial. — K. Barwick, Umfang d. Lücke in Tacitus dialogus de oratoribus. — A. Klotz, Ueber die Bedeutung des Namens Hellespont bei den Geographen. — P. Corssen, Der Mythos v. d. Geburt d. Dionysos. — Miszellen.

3: P. Corssen, Ist die Alexandra dem Tragiker Lykophron abzusprechen? — K. Ziegler, Zum Zeushymnos des Kallimachos. — P. Maas, Zu Aristophanes Thesmophoriazusen. — Dez., Zu Menander. — J. Mesk, Antiochos u. Stratonike. — U. Kahrstedt, Die Märtyrerakten v. Lugudunum. — St. Brassloff, Zur Lehre v. d. Freilassungen in der röm. Kaiserzeit. — C. A. Atzert, Handschriftliches zu Ciceros De officiis. — W. A. Baehrens, Zu Curtius Rufus. -- M. L. Strack, In Sachen Abderas. — Miszellen.

Le Musée belge, XVII, 2: H. Francotte, Etudes sur Démosthène, I. — L. Laurand, Ce qu'on sait et ce qu'on ignore du Cursus. — E. Hocedez, Les trois premières traductions du De orthodoxa fide de saint Jean Damascène. — A. Delatte, Orphica, I. — J. Paris et A. Delatte, Deux nouvelles épigrammes sur des cadrans solaires.

Revue archéol., 1913, Mars-Avril: L. Delaruelle, Les souvenirs d'oeuvres plastiques dans la revue des héros. — E. Rodocanachi, Les anciens monuments de Rome du XVe au XVIIIe s. — R. Lantier, La ville romaine de Lillebonne. — G. Ancey, Questions mythiques. — A. Boulanger, Bronze polyclétéen du mus. du Louvre. — S. Reinach, Une image de Gaulois. Lycurgue Furieux. — Variétés. — Nouv. archéol. et corresp.

Hermes, XLVIII, 3: W. Capelle, z. Gesch. d. meteorol. Litteratur. — A. Rosenberg, Studien z. Entstehung der Plebs. — H. Diels, Hippokrat. Forschungen IV. — H. F. Müller, Plotinische Studien. — E. von Stern, Solon u. Peisistratos. — W. W. Jaeger, Horaz C. I 34. — W. Heraeus, Lat. Gedichte auf Inschriften. — St. Brassloff, die rechtliche Bedeutung d. Inauguration beim Flaminat. — M. Wellmann, zu Diokles. — Miscellen.

Riv. di Filol. e di Istruz. class., XLI, 1: C. O. Zuretti, Varia, II. — E. Bodrero, Latino o greco in America — A. Cosattini, Arte e mimesi in Grecia. — E. Pozzi, Sopra il termine estremo della storia di Posidonio di Apamea. — C. Pascal, Un capitolo di Tacito sul fato (*Annali*. VI, 22). — V. Ussani, Sul *Ludus de morte Claudii*. — U. Mancuso, *'Επανορθωτία καὶ ἐπανορθώματα*, I. Note e questioni Bacchilidee. — U. Moricca, Sulla composizione del libro I di Lucrezio. — E. Bignone, Epimetro a Lucrezio II 801 sgg.

2: D. Bassi, L'officina dei Papiri Ercolanesi nella Bibliot. Nazion. di Napoli. — M. L. de Gubernatis, Musica e poesia romana dalle origini ad Augusto. — A.-G. Amatucci, Di un luogo della *vita Terenti* in Donato. — E. Bignone, Per la fortuna di Lucrezio e dell' epicureismo nel medio evo. — J. E. Harry, Emendazione all'*Herakles* di Euripide 495. — L. Dalmasso, La formazione delle parole in Palladio Rutilio Tauro Emiliano. — F. Stabile, De Codice Cavensi inedito „Vitae Alexandri Magni" Leonis Archipresbyteri. Accedunt animadversiones criticae in edit. Landgraf. — P. L. Ciceri, Di un luogo corrotto dell' „Octavius", — D. Bassi, Schema di un trattato di papirologia greca di testi letterati a proposito di una recente pubblicazione.

Journal of Hellenic Studies, XXXIII, 1: O. B. Caspari, On the Revolution of the Four Hundred at Athens. — T. W. Allen, Lives of Homer, II. — M. Niebuhr Tod, Three Greek Numeral Systems. — J. Curtis, Greek Music. — M. Markides, A Marble Head from Cyprus. — C. C. Edgar, A Statue of a Hellenistic King. — A. W. Gomme, The Legend of Cadmus and the Logographi, I. — E. A. Gardner, The Boston Counterpart of the „Ludovisi Throne". — F. H. Marshall, Elpis-Nemesis. — W. R. Lethaby, The Sculptures of the Later Temple of Artemis at Ephesus. — W. M. Calder, Corpus Inscript. Neo-Phrygiarum. — P. Gardner, Note on the Coinage of the Ionian Revolt. — J. D. Beazley, The Master of the Dutuit Oinochoe. — G. Dickins, The Growth of Spartan Policy. A Reply.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXVIII, 1 en 2: D. K. Wielenga, Soembaneesche verhalen. In 't dialect van Kambera, met vertaling en aanteekeningen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädagog., XXXI-XXXII, 5: Th. A. Meyer, Rich. Wagner als Dichter. — R. Günther, Rich. Wagner u. d. Antike. — J. Ferber, Der Lustbegriff in Platons Gesetzen. — J. van Wageningen, Tibulls sogen. Träumereien. — H. Dibbelt, Oliver Cromwells Toleranz. — Mitteilungen.

In het paedagog. ged.: C. Harder, Warum und wie ist die latein. Schullektüre zu erweitern?

6: Th. Plüss, Die Hadesfahrt des Odysseus als epische Dichtung. — R. Reitzenstein, Die Areopagrede des Paulus. — R. Petsch, Wilh. Heinse u. d. ästhet. Immoralismus. — Mitteilungen.

In het paedagog. ged.: O. Braun, F. Paulsens Pädagogik. — H. Schott, Altsprachl. Grammatikunterricht u. Klassikerlektüre. — Mitteilungen.

7: G. Herbig, Die nächsten Aufgaben d. etrusk. Achäol. — A. Schulten, Martials spanische Gedichte. — J. Dräseke, Der Übergang d. Osmanen nach Europa im XIV. Jahrh. — Ph. Simon, Das Lied v. d. Glocke. — Mitteilungen.

In het paedagog. ged.: O. Immisch, Das humanist. Gymnas. — A. Hinz, Herders Verhältnis zur Schule. — H. Schnell, Auf den ältesten Spuren des Extemporales.

Rev. de l'Instr. publ. en Belg., LVI, 2: C. Brakman, Notulae ad Historicos romanos. — P. Thomas, Note sur un Passage d'Arnobe (II, 22). — G. Crutzen, La question des Moluques et la Première Circumnavigation du Globe.

Zeitschr. f. d. österreich. Gymn., LXIV, 4: H. Gassner, Orestes u. d. Problem d. Muttermordes u. d. Blutrache in der Orestie des Aischylos, II (slot).

5: J. Nedopol, Mantua während der ersten Blockade. — F. Hotzy, Z. Marquards von Lindau „Buch der zehen gepot". — Miszellen.

6: J. Jüthner, Pausanias als Schriftsteller. — R. F. Arnold, Die deutschen bellettrist. Zeitschriften d. XIX u. XX Jahrhunderts.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXII, 3: J. Daniëls, S. J., Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsch volksgeloof. — W. de Vries, Over *ŭ* in open lettergrepen in het Noordwestelijk Saksisch. — J. F. M. Sterck, Was Vondel's broeder Willem Katholiek? — N. van Wijk, Mnl. *drûghe*, „droog". — J. Prinsen JLz., Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, IV. — R. van der Meulen, *Lijzeil*. — F. P. H. Prick van Wely, *Pompelmoes*. — H. J. Eymael, De

Digitized by Google

Lofdichten van J. Cats, J. de Brune en I. Luyt op C. Huygens' Costelick Mal en Voorhout. — Kleine Mededeelingen.

Nieuwe Taalgids, VII, 3: C. G. N. de Vooys, Wensen en wenken voor een „Geschiedenis van de Nederl. Taal". — J. Koopmans, Vondel's Dramatiek. — N. van Wijk, Over de betekenis van Mnl. handschriften voor de studie van dialecten.

4: J. Koopmans, „De Hollandsche Natie" van Helmers. — J. J. Salverda de Grave, Het onderwijs der franse spraakkunst. — D. C. Hesseling, Vaktaal en geheime taal. — Ph. J. Simons, De voornaamwoordelijke aanduiding van de abstrakta.

Zeitschr. f. deutsche Wortforschung, XIV, 4: Ch. Reining, G. A. Bürger als Bereicherer der deutschen Sprache. — F. Mennicken, Der Verfasser des „Sendschreibens eines Landpriesters." — N. O. Heinertz, Die Flexion der substantivierten Sprachadjektiva im Deutschen. — A. Semler, Zu den frühnhd. Endungsvokalen. — H. Wunderlich, Zum IV. Band des Grimmschen Wörterbuchs. — Bücherschau.

Romania, XLII, 2: G. Bertoni, Denominazioni del „ramarro" (*lacerta viridis*) in Italia. — A. Pagès, Poésies catalanes inédites du ms. 377 de Carpentras. — L. Brandin, *Le Livre de Preuve*. — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXVII, 4: M. Scholz, Die Alliteration in den altprovenzalischen Lyrik. — K. Lewent, Beiträge zum Verständnis der Lieder Marcabrus (slot). — F. Beck, Zu Dante, *Vita Nova* § 19, 70-71. — Vermischtes. — Besprechungen.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis, I, 3: Feith, De Grunsinck. — Japikse, Onafhankelijkheidsdag (26 Juli 1581). — Obreen, De eerste jaren na den dood van Floris V, I. — Bruining, Aanbevelingsbrief uit de 17de eeuw. — Van Dam van Isselt, De onwillige schutters in Jan. en Febr. 1831. — Bijlsma, De grondheeren van Charlois.

Bulletin oudheidk. Bond, VI, 3: Weissman, Oud-Haarlem. — Weissman, Brederode.

Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, X, 2: De Savornin Lohman, Een Nederl. predikant in Zuid-Afrika, I. — H. Beets, Het psalmgezang in Noord-Amerika. — De Hullu, Het kerkelijk leven in een Waalsche gemeente.

Hist. Vierteljahrschrift, XXIV, 3: Baumann, Schoens Urteil über Stein. — Kleine Mitteilungen (o. a. Sander, Für und wider den hofrechtlichen Ursprung der Zünfte).

Anal. Bollandiana, XXXII, 2-3: H. Delehaye, Vita S. Danielis stylitae. — Dez., De fontibus Vitae S. Danielis stylitae. — P. Franchi de' Cavalieri, Un' antica rappresentazione della traslazione di S. Teodoro Studita. — P. Peeters, S. Hilarion d'Ibérie. — Ch. van de Vorst, Note sur S. Macaire de Pélécète. — L. Laurand. Le cursus dans les hagiographes dominicains. — F. van Ortroy, S. Ignace de Loyola et le Père Olivier Manare. — Append.: U. Chevalier, Repert. hymnol. Addenda et corrigenda.

Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde, XXI, 2-3: Sassen, Nederl. muntwezen in de Middeleeuwen. — De Man, Klop op Utrechtsche stuivers. — S. Muller Fz., Oude Koninklijke munten te Utrecht geslagen. — Moquette, Munten van Nederl. Indië.

Tijdschrift Kon. Ned. Aard. Gen., XXX, 4: Ramaer, Het hart van Nederland (slot). — Tydeman, De oorzaak van de halfdaagsche schommeling van den barometerstand en van de getijen. — Lorié, Een belangrijke Haffstudie. — Witkamp, Soemba, III. — Van Eerde, Het landschap Poli van de Chineesche geschiedboeken. — Mededeelingen (o. a. Van Neck, Excursie voor Ned. geographen).

Gids, 1913, Juli: C. en M. Scharten-Antink, Julie Simon, De Levensroman van R. C. Bakhuizen van den Brink. — Léonie van Nierop, Eene enquête in 1800. — J. Vürtheim, S. A. Naber en De Gids.

Aug.: C. en M. Scharten-Antink, Julie Simon. De levensroman van R. C. Bakhuizen van den Brink, II. — Leonie van Nierop, Eene enquête in 1800 (vervolg en slot). — C. Pekelharing, De laatste hypothese over het wezen van het komische. — J. J. B. Elzinga, De nieuwe richting in het onderwijs in het Frans en de lagere school. — H. Kern, Javaansche geschiedschrijving.

Onze Eeuw, 1913, Juli: H. Brugmans, De beteekenis van 1813. — E. Lehmann, Sören Kierkegaard. — Jhr. W. H. de Savornin Lohman, Groen in Parijs. — R. van der Meulen, Peter de Groote en het hollandsch.

Aug.: H. Brugmans, De beteekenis van 1813 (vervolg en slot). — P. Geyl, Eene troepenlichting in de dagen van Maurits.

Tijdspiegel, 1913, Juli: P. J. de Bruïne Ploos van Amstel, Het proces van Ney.

Aug.: P. A. van Buuren, Tusschen twee vorstenhuizen (Rusland in het begin der 17de eeuw).

Nieuwe Gids, 1913, Juli: C. J. Wijnaendts Francken Goethe's gesprekken met Eckermann.

Theologisch Tijdschrift, XLVII, 4: K. Lake, The end of Paul's Trial in Rome.

Studiën, LXXIX, 5: J. F. de Groot, De leer van den H. Cyrillus van Alexandrië over de heiligmakende genade, I. — P. van Boxtel, Erfelijkheidsverschijnselen, II. — L. Clobus, De H. Vincentius van Lerins en zijne Commonitoria, II. — Uit de Pers. — Mededeelingen.

6: H. Bolsius, De Paardenverstands-kwestie, I. — C. Wessels, De ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool. VII, Roald Amundsen. — J. F. de Groot, De leer van den H. Cyrillus van Alexandrië over de heiligmakende genade, II. — Uit de Pers. — Mededeelingen.

LXXX, 1: H. Bolsius, De Paardenverstands-kwestie, II. — Fr. Strater, Het St. Aloysiuscollege te Sittard. — L. Franke, Herb. Vaughan, Kardinaal-Aartsb. v. Westminster. — Uit de Pers. — Mededeelingen.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Beatis, Voyage du Cardinal d'Aragon en Hollande etc.: The Athenaeum 1913, July 5.

Boer, Bemerk. über die Untersuchung der Heldensage: D. Lit. Ztg. 1913, N°. 26 (Schneider).

Brakman, Miscella: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 2 (P. T).

Brandt, Elchasai: D. Lit. Ztg. 1913, N°. 29 (Lidzbarski).

Daragon et Brisse, La Reine Wilhelmine en France Rev. Crit. 1913, N°. 25 (L. R.).

Enk, Ad Propertii carmina: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 2 (P. T.).

Fries, Die Lehre vom Staat b.d. protest. Gottesgelehrten der Niederl. u. s. w.: Lit. Zentralbl. 1913, N°. 27 (βς).

De Groot, Religion in China. Universism: Lit. Zentralbl. 1913, N°. 28 (Forke).

Jones, Old Houses in Holland: The Athenaeum 1913, June 28.

Kamp, De Nieuwe Richting in de Nederlandse Letterkunde: N. Taalg. VII, 4 (de Vooys).

Kamp en Le Roux, Uit de Nederl. lyriek van de drie laatste eeuwen: N. Taalg. VII, 4 (de Vooys).

Digitized by Google

Kat, Da Costa's De Chaos en het Licht: N. Taalg. VII, 3 (Koopmans).

Leendertz, Floris ende Blancefloer: N. Taalg. VII, 3 (de Vooys).

Van Leersum, De „Cyrurgie" van Yperman: N. Taalg. VII, 3 (de Vooys).

Van Loon, The Fall of the dutch Republic: The Athenaeum 1913. June 21.

Nederl. Bibl.: Potgieter's Liedekens van Bontekoe: N. Taalg. VII, 3 (Staverman).

Ollion et de Boer, Lettres de Locke: Rev. Crit. 1913, N°. 31 (Bastide).

Pettman, Africanderisms: The Athenaeum 1913, July 19.

Pijnacker Hordijk, Utr. prelaten: Rev. de l'Instr. publ. en Belg. LVI, 2 (Obreen).

Ritter, Lodewijk van Deyssel: N. Taalg. VII, 4 (de Vooys).

Scheltema, Monum. Java: D. Lit. Ztg. 1913, N°. 31 (Snouck Hurgronje).

Tiele-Söderblom, Kompend. d. Religionsgesch.[4]: D.Lit. Ztg. 1913, N°. 31 (Wide).

Völter, Bekenntnis des Petrus: Lit. Zentralbl. 1913, N°. 27 (Maurer).

Van Wageningen, Persi Saturae: Wochenschr. f. klass. Philol. 1913, N°. 25 (R. Helm); Lit. Zentralbl. 1913, N°. 31 (M.).

PERSONALIA.

Benoemd: aan de Rijksuniv. te Leiden tot hoogleeraar in de Slavische taal- en letterkunde Dr. N. van Wijk, tot buitengewoon hoogleeraar in de talen en de geschiedenis van Babylonië en Assyrië Dr. G. J. Thierry; aan de Univ. van Amsterdam tot lector in de Koloniale geschiedenis, de geschiedenis van Zuid-Afrika en de geschiedenis der kolonisatie Dr. E. C. Godée Molsbergen; aan de Rijksuniv. te Groningen tot lector in de Engelsche taal- en letterkunde de heer John. A. Falconer; tot leeraar in het Duitsch aan Gymn. en H. B. S. te Dordrecht de heer J. J. Lecker, en aan de H. B. S. de heer D. van Eek; tot leerares in Nederl., Geschied. en Aardr. aan de H. B. S. te Enkhuizen mej. F. Szper; aan het Lyceum v.m. te Amsterdam tot leerares in Nederl. mej. W. L. C. Coenen; aan de H. B. S. te Eindhoven tot leerares in Staatswetensch. mej. A. van Rhienen, tot leeraar in Geschied. en Aardr. Dr. J. Houben; aan de H. B. S. te Enschede tot tijd. leerares in Engelsch mej. G. A. Stroink; tot leeraar in Frans de heer J. C. Nieuwkoop; tot leerares in Duitsch mej. J. L. A. Lohrman; aan het Ned. Lyceum in den Haag tot leeraar in Nederl., Geschied. en Aardr. de heer N. B. Tenhaeff, tot conrector Dr. F. Muller Jzn.; aan het Gymn. te Leiden tot leeraar in de Oude talen Dr. J. C. P. Smits; aan de H. B. S. v. m. te Leiden tot tijd. leerares in Geschied. en Aardr. mej. M. Immink; te Tiel aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Nederl. de heer A. C. van Waveren, tot leeraar in Aardr. en Geschied. de heer H. F. M. Huybers, aan de H. B. S. tot leerares in Staatswetensch. mej. J. A. Sanders; te Zwolle aan het Gymn. tot leeraar in Oude talen Dr. Ph. C. Gunning en de heer J. C. Bruijn, tot leeraar in Fransch de heer C. L. van der Graaf; aan een Gymn. te Amsterdam tot tijd. leeraar in Oude talen Dr. M. Boas, in Gesch. Dr. I. H. Gosses; tot leeraar aan de M. S. v. m. te Dordrecht Dr. B. van Rijswijk; tot leeraar in Oude talen aan een Gymn. te Utrecht de heer M. R. J. Brinckman, tot tijd. leeraren Dr. Ph. C. Gunning en de heer H. D. Brascamp; aan H. B. Scholen te Arnhem tot tijd. leeraar in Ned. en Gesch. Dr. C. van Schoonneveld, in het Duitsch de heer H. A. L. van Olphen, tot leeraar in Staatswetensch. Mr. Dr. G. L. van Oosten Slingeland, tot leerares in Gesch. mej. J. E. Wennekes; aan de H. B. S. te Breda tot tijd. leeraar in Duitsch de heer D. J. van Enst, in Nederl. en Gesch. de heer K. E. van Griethuysen; aan de H. B. S. v. m te Haarlem tot leeraar in Kunstgesch. de heer W. A. E. van der Pluym, tot leerares in Fransch mej. A. Joustra; te Schiedam aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen de heer D. E. Bosselaar, aan de H. B. S. tot leeraar in Engelsch de heer J. H. Schutt; te Sneek aan het Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen de heer M. de Vries; te Terneuzen aan de H. B. S. tot leeraar in Fransch de heer W. Temperman, in Duitsch de heer W. J. Noordhoek, in Engelsch de heer F. D. de Soet; te Groningen aan een Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen de heer J. Janssen, aan een H. B. S. tot leerares in Duitsch mej. G. L. Horn, tot tijd. leeraar in Geschied. en Aardr. de heer J. G. Nanninga, in Engelsch de heer A. P. Leeuwenburg; te Nijmegen aan een H. B. S. tot tijd. leeraar in Duitsch de heer J. M. Mertens, in Gesch. Dr. C. J. Söhngen; te Rotterdam aan een H. B. S. tot tijd. leerares in Engelsch mej. M. A. Robbers, tot leerares in Fransch mej. W. van Stockum en mej. M. A. Rombach, aan de Handelssch. tot tijd. leerares in Spaansch mej. A. J. Godoy, tot tijd. leeraar in Russisch de heer J. W. Rutters, aan een Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen de heer C. J. Bryce; te Tiel aan Gymn. en H. B. S. tot leeraar in Duitsch de heer D. van Emmerik, in Engelsch de heer J. A. Bastiaans; te Utrecht aan H. B. Scholen tot tijd. leerares in Staatswetensch. mej. J. A. Sanders, in Kunstgesch. mej. L. E. Beijerman, tot tijd. leeraar in Gesch. de heer M. ten Bouwhuijs, tot tijd. leeraar in Engelsch de heer H. J. Makkink (ook aan de Handelssch.), aan de Handelssch. tot tijd. leeraar in Spaansch de heer J. B. Kirpestein; te Zaandam aan de H. B. S. tot leeraar in Aardr. de heer L. Cohen, in Staatswetensch. Mr. Dr. M. Spaander; te Zwolle aan het Gymn. tot leeraar in Oude talen de heer A. M. Gaasbeek; te Amsterdam aan een H. B. S. tot leeraar in Aardr. de heer H. N. ter Veen; te 's-Gravenhage aan een H. B. S. tot tijd. leerares in Staatswetensch. mej. A. J. Stigter, aan een Gymn. tot tijd. leeraar in Oude talen de heer J. van Vliet, in Fransch de heeren M. Hovingh en J. A. H. Mettrop, in Engelsch de heer C. Jansen, en tot leeraar in Nederl. en Gesch. de heer C. J. A. Greebe; te Heerenveen tot tijd. leeraar in Aardr. aan de H. B. S. de heer N. H. Vlasveld; te Hengelo tot leeraar in Nederl. en Aardr. aan het Gymn. Dr. W. van Geer; te Leeuwarden tot tijd. leeraar in Duitsch aan een H. B. S. de heer H. Boonstra; te Sneek aan de H. B. S. tot tijd. leeraar in Nederl. en Gesch. de heer H. A. Enno van Gelder, tot tijd. leerares in Duitsch mej. O. Janssen.

Eervol ontslag verleend op verzoek aan mej. M. E. de Vries als leerares aan de H. B. S. v. m. te Groningen; aan Dr. L. J. W. Smit als rector van het Gymn. te 's-Hertogenbosch; aan den heer J. Spinoza Catella Jessurun als leeraar te Leeuwarden; aan Dr. W. C. K. Capel als leeraar aan het Gymn. te Schiedam; aan den heer G. R. Deelman als leeraar aan een H. B. S. te Utrecht; aan den heer J. J. Lecker als leeraar aan de H. B. S. te Zieriksee; aan Dr. F. Muller Jzn. als leeraar aan een Gymn. te Utrecht; aan Dr. E. Haslinghuis als leeraar aan de H. B. S. te Breda; aan Dr. J. A. Vorder Hake als leeraar aan een H. B. S. te Haarlem: met ingang van 1 Oct. aan mej. J. L. A. Lohrmann als leerares aan een H. B. S. te Nijmegen; met ingang van 12 Oct. aan Dr. J. C. P. Smits als leeraar aan het Gymn. te Schiedam; aan den heer D. van Eek als leeraar aan Gymn. en H. B. S. te Tiel; aan Mr. Dr. M. J. Prins als leeraar aan de H. B. S. te Zaandam; aan Dr. H. F. M. Huybers als leeraar aan de H. B. S. te Bergen op Zoom.

Gepromoveerd tot doctor in de Nederl. letterkunde aan de Rijksuniv. te Groningen mej. H. Onnes op proefschr. *De gedichten van Herman der Damen*, en honoris causa de heer P. Fijn van Draat; aan de Rijksuniv. te Utrecht de heer H. F. M. Huybers op proefschr. *Don Juan van Oostenrijk, landvoogd der Nederlanden, Eerste Deel.*

Digitized by Google

Voor 2e Handsprijs, tijdelijk!!

Dr. G. BOEKENOOGEN.

Woordenboek der Zaanl. Volkstaal,

DEGELIJK GEBONDEN.

Hoogst belangrijke **Idioticon!** Waarvan de gunstigste recensiën bestaan, te veel om te noemen.

Van fl 9.60 voor **fl 4.75.**

Toezending franco na ontvangst van Postwissel, waarop vermeld **Zaanl. Idioticon** aan den *2e Handsboekhandel* van M. LOBO, Utrechtschestraat 90, **Amsterdam.**

Het Bijbelsch

HUMANISME

in Nederland

DOOR

Dr. J. LINDEBOOM

is thans verschenen en alom verkrijgbaar a **f 3.75.**

Uitgaaf A. H. ADRIANI, Leiden.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ARMENPFLEGE IN AMSTERDAM IN IHRER HISTORISCHEN ENTWICKLUNG

VON

Dr. CHARLOTTE A. VAN MANEN.

240 Seiten und 18 Abbildungen.

Prijs . . . . . f 2.90.

Armenpflege in Amsterdam is een hoogst interessant boek, waarin de Armenzorg van de vroegste tijden tot op heden op aangename onderhoudende wijze geschetst wordt. Het is de belangstelling van ieder ontwikkeld mensch overwaard.

Uitvoerig prospectus op aanvrage gratis verkrijgbaar.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel VIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS I.

Aanmaning aan de Grieken.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM,

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs bij inteekening . . . f 1.—.
Prijs buiten inteekening . f 1.25.

DE BETEEKENIS VAN DE DISSENTERS IN DE KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

REDE

bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam en dat aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit den 10den Febr. 1913 uitgesproken

DOOR

Dr. W. J. KÜHLER.

Prijs . . . . . f 0.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

SOENDANEESCH-HOLLANDSCH WOORDENBOEK,

DOOR

S. COOLSMA.

Het feit dat van het Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek nu reeds een **tweeden druk** verschijnt, bewijst voldoende, dat dit Woordenboek in een behoefte voorziet.

Deze tweede druk is thans in hetzelfde handige formaat uitgegeven als het onlangs verschenen Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek en bevat ongeveer 800 bladzijden druks.

De prijs bedraagt ingen. **f7.—**, geb. **f7.50.**

Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek.

Prijs ingen. **f7.—** Geb. **f7.50.**

Soendaneesche Spraakkunst.

Prijs **f5.40.**

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f2.25** ingenaaid en **f2.75** gebonden in bruin linnen Stempelband.

De Schrijver van „Gestalten" richt zich niet alleen tot wie aan Gymnasium of Universiteit de studie der klassieke oudheid beoefenen — al hoopt hij dat voor velen hunner zijn boek als inleiding op de lezing der gedichten zelve nut zal kunnen stichten — maar hij richt zich tot allen voor wie beschaving iets meer is dan een klank, tot alle ontwikkelden. In breeden kring tracht hij belangstelling te wekken of te verlevendigen voor de beide heldendichten, die niet alleen de oudste letterkundige gedenkteekenen zijn van onze Europeesche beschaving, maar ook — en vooral — onvergelijkelijk schoone meesterwerken der wereldpoëzie, allerkostelijkste schatten in het geestelijk bezit der menschheid.

De naam van den schrijver, die in meer dan dertigjarige studie met vorm en inhoud der oude gedichten is vertrouwd geworden, is waarborg genoeg voor de behandeling van het onderwerp.

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INEDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU.

CINQUIÈME SÉRIE.

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Le Directeur des Archives de la Maison Royale

F. J. L. KRÄMER

Docteur ès Lettres, Ancien Professeur à l'Université d'Utrecht

TOME II 1779—1782.

Prijs . . . f6.75.

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden,

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden, in 2 kolommen gedrukt of in afleveringen van 5 vellen van 16 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvrage gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I en II zijn compleet verschenen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halflederen band **f11.50.** Per aflevering is de prijs **f1.—**.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

3 0112 084

Digitized by Google